

ВНЧ. Укр. в 821/477/06
РЄВ

КОСТЬ ГОРДІЄНКО

MEMORANDUM

NOV 19 1954

1

Кость Гордієнко

Кость Гордієнко

КОСТЬ ГОРДІЄНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ

①

ЧУЖУ НИВУ ЖАЛА

РОМАН

ДІВЧИНА ПІД ЯБЛУНЕЮ

РОМАН

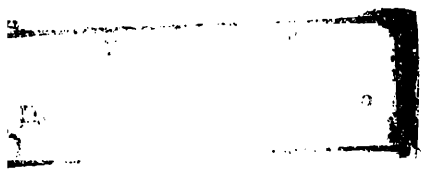
КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1986

В КЛАССИФИКАЦИИ

В первый том произведений известного украинского советского писателя, лауреата Государственной премии СССР имени Т. Г. Шевченко, входят две начальные части трилогии «Буймир»: роман «Чужую ниву жала» — о революционной борьбе крестьян в 1905 году — и роман «Девушка под яблоней» — о колхозном строительстве.

Передмова *МИКОЛИ РАВЛЮКА*

020318/9 п 02-05

**ОТРАСЛЕВАЯ
БИБЛИОТЕКА**
ИУ ИМ. Д. ГОРЬКОГО
г. КИЕВОЙ РОГ

Г 4702590200—083 83.86
M205(04)—86

© Склад, передмова, художне оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1986 р.

ОБРИ І ВИСОТИ БУЙМИРА

Чимало років тому, влітку, коли половіють жита, мені довелося побувати на Сумщині, в районі Лебедина. Степовикові з-понад Південного Бугу цей край видався барвистим. З дитинства я звик до розлогого, порізаного кам'яними вибалками степу, який жухне, сохне під пекучим причорноморським сонцем. А тут, на Сумщині, куди не глянеш — закучерявлені гаї, переліски, в долинах шумлять верби, шепочуть очерети, осока.

Я знав, що в Лебедині живе Кость Олексійович Гордієнко — відомий український радянський письменник. Звичайно, хотілося його побачити, познайомитися з ним, бо до того читав його книги, чимало чув про подвизницьке життя романіста. Кажали, що Кость Гордієнко ходить по селах, як колись Скворода. Буває в рільничих бригадах, на фермах, відвідує збори, може переднювати чи заночувати в степу біля комбайнерів, з пастухами колгоспної череди, на сінокосі.

Коли завітав до його хати — господаря не застав удома. Сусіди сказали: «Де ви бачили, щоб Кость Олексійович в таку пору сидів у хаті? Довкола така краса — жито цвіте!»

Не довелось тоді зустрітися з Костем Олексійовичем. Але й досі перед очима його хата в Лебедині. Звичайна, з вікнами на схід сонця. Чепурна, вибілена з усіх боків, рада зустріти кожную добру людину, з яких би країв вона не прийшла.

Упродовж усього свого життя (Кость Олексійович Гордієнко народився 3 жовтня 1899 року) письменник залишається вірним своїм витокам. Про це він неодноразово свідчив сам. Згадуючи дитинство, юнацькі роки, що минули в зубожілій родині, у пошуках шматка хліба, заробітку, Кость Олексійович відзначає: «І я відчув, що мені, як повітря, потрібні живі зв'язки з селом. До того ж мене просто тягло село, відки я виїхав десятирічним хлопцем. Після того минуло ще десять років, тяжких, складних, часом плутаних. І хоч кілька літ я працював у майстернях, одне літо на хімічному заводі, друге — на рафінадному, коренище моє тяглося на село. Не лише на подільське, де я народився, а на весь пісенно-барвистий сільський край, що зберігся в моїй хлоп'ячій уяві. Можливо, це були початки того, що згодом виросте в свідоме прагнення —

розгадати, досягнути складні процеси сільського життя» (Кость Гордієнко. Рясне слово. — К., 1978, с. 96—97).

В Одесі, куди замолоду потрапив майбутній письменник, Кость Гордієнко навчився ремеслу, здобув освіту. Тут він гартувався в робітничому колективі, прилучився до таємниць писемного слова. В редакції одеської газети «Більшовик» познайомився з письменниками В. Сосюрою, К. Паустовським, В. Катаєвим, і це знайомство зміцнило його бажання присвятити себе літературі.

Згодом Кость Гордієнко працював у газеті Балтського повіту «Червоне село», яку він сам організував, був її редактором, мало не єдиним штатним кореспондентом. Газета проникала в далекі села, які жадібно тяглися до світла, і мала добру славу на всю округу. Пригадується, мої земляки хвалилися: ото, бувало, як вріже «Червоне село», то по всіх селах куркулі, хабарники, всяка нечисть чухають лоби та оглядаються. Редактор повітової газети знав твори Леніна, вивчав «Анти-Дюрінг» Енгельса, пропагував пролетарську науку серед селянства.

Гострі, переважно викривальні виступи «Червоного села» безслідно не минали. Редактора переслідували куркулі та їхні покровителі. Кость Гордієнко звертався по підтримку в партійні органи, намагався ще глибше і всебічніше вникати в суперечливі процеси, що відбувалися в тогочасному селі. В його нарисах, оповіданнях з'явилися нові мотиви, зумовлені класовим розшаруванням селянства, соціалістичними перетвореннями. Мироїда глитая, непмана повсюдно витісняли вчорашні наймити, незаможники. На зміну індивідуальному, дрібновласницькому господарству приходили комуні, в яких об'єднувались маси хліборобів-бідняків. Саме в цей час, у зламний для історії села 1930 рік, вийшли друком літературні образки К. Гордієнка — «Комуна на хуторі Куличка», «Комуна Жовтня» на Волині», «Три комунарки», «Повість про комуну», «Був наймитом», «Повість наймита». Це достовірні розповіді про піонерів колективізації, про комуні в Малині, Черняхові, Лебедині, які обійшов і де жив Кость Гордієнко. Цінність образків у тому, що вони належать перу очевидця.

Збагатившись життєвим досвідом, оволодівши літературною майстерністю, молодий прозаїк ставить перед собою нові творчі завдання. Наприкінці 1929 року він прибув до Лебедин і надовго тут оселився. «В Лебедині я вирішив осясти,— свідчить Кость Олексійович.— Приваблювали щиросерді постаті заробітчан... соціальні контрасти, побутові барви і соковиті характери. Заробітчанська доля вертілася навколо можновладного поміщика — сахарозаводчика Харитоненка. Про нього я наслухався в Красному Куті. Тож вирішив робити «розкопки»... Визрівав великий соціальний план майбутнього твору» («Рясне слово», с. 100).

У рік вісімдесятип'ятиріччя, згадуючи найврожайнішу пору своєї плодоносної ниви, Кость Гордієнко знову подумки звертається до колгоспної Сумщини, схилиє голову перед хатою в Лебедині: «Найплотворніше для мене десятиліття. Тут я зріднився з колгоспним людом, осягаючи рух доль і характерів. На моїх очах оновлювались люди, пробуджувались творчі сили, про це я з часом розповів у романі «Дівчина під яблунею». Тут я написав повісті «Зерна», «Сім'я Остапа Тура», а також роман «Чужу ниву жала» (журнал «Прапор», 1985, № 2, с. 65).

У Лебедині, як і в Балті, К. Гордієнко працював у районній газеті. Унікальний випадок, щоб романіст, майстер прозового епосу, двадцять років безперервно співробітничав з «провінційною» пресою. Однак це не тільки не пошкодило великій прозі К. Гордієнка, а навпаки – сприяло її збагаченню. Постійне перебування в сільській глибинці живило, постачало його романи й повісті безпосередніми враженнями. «Зріднила мене з людьми лебединська газета. Я намагався відгукнутися на гострі теми людського життя: вславляв трудові подвиги, викривав старі навички, висвітлював зіткнення і злами. Особливо ж мене цікавило зародження нового світогляду колгоспника. В перше десятиріччя (1930–1940) я мало не щотижня друкував нарис, портрет, зарисовку, працюючи в основному над розділами «Буймира» (журнал «Прапор», 1984, № 10, с. 111). Письменник зосереджував увагу на показі перебудови дрібновласницького світу, задушливого побуту, на утвердженні нової системи сільськогосподарського виробництва.

Прикметно, що з периферії, з «Районними буднями», прийшов у велику російську прозу В. Овечкін. Тепер відома ціла когорта російських романістів «деревенщиків», зокрема В. Астаф'єв, В. Белов, В. Распутін, Г. Троепольський. Вони розселилися і працюють у тих сільгоспвиробничих регіонах, де б'ють джерела безсмертя роду хліборобського. У творах російських прозаїків, як і в романах Костя Гордієнка, порушено низку нових соціально-моральних проблем, піднесено образ хлібороба до рівня ратая соціалістичної цивілізації.

У пам'яті Костя Гордієнка глибокий слід залишила ще одна хата, яка прихистила його в лиху годину війни. Коли українські села і ниви стікали кров'ю під кулями й вогнем гітлерівців, російська хата, братня Росія навстіж відкрили двері згорьованим, але не скореним хліборобам з-понад Дніпра. В зворушливому нарисі «Безсмертя людяності», що вийшов до 40-річчя Перемоги, читаємо: «Коли переді мною подумки постає звичайна сільська саратовська хата, на яку сухим ліктем обіперлась горобина, мимоволі хочеться в шанобі зняти шапку» (журнал «Прапор», 1985, № 2, с. 64). Далі автор говорить, що двері саратовської хати не зачина-

лися ні вдень, ні вночі. Вона дарувала притулок потоковій людських душ і надій. На щедрій волзькій землі російські та українські колгоспники спільно прокладали важку воєнну борозну. Вони разом засівали поля, збирали врожай, трудом і хлібом наближали перемогу над ворогом.

На березі Волги, в російській хаті український романіст набирився сили і натхнення. В прифронтових селах, в Саратові він не втрачав зв'язків із рідною землею. Виступав з нарисами, статтями, зарисовками в газеті «Радянська Україна», на радіостанції імені Т. Г. Шевченка. Йдучи гарячими слідами подій, написав і видав збірки «Листи до друзів» (1942), «Вірність» (1943). Орден Червоної Зірки та Трудового Червоного Прапора — заслужена відзнака письменнику, який оспівував ратну і трудову героїку в полум'яні роки Великої Вітчизняної війни.

Вслід за першими воїнами, які звільняли тимчасово окуповані землі, Кость Гордієнко йшов фронтовими дорогами. Письменник гаряче линув до рідного краю, сповнений ненависті до фашизму, окрилений любов'ю до радянського народу. З перших днів визволення міст і сіл Харківщини К. Гордієнко включається в напружену творчу роботу. Знову бачимо його в газеті, на цей раз у «Соціалістичній Харківщині», редактором якої був його колега письменник Антон Хижняк. І знову Кость Олексійович вирушає на село, вочевидь бачить руїни і перші рштування відбудови, знайомиться з учорашніми партизанами, підпільниками, осмислює соціальні, психологічні чинники, які підняли маси колгоспного селянства на священну війну з гітлерівськими окупантами, з фашизмом. Саме в цей час визрівала, а тоді створювалася книга, яка стала заключною для всієї епопеї «Буймира».

Де б Кость Гордієнко не був, у які б обставини не потрапляв, — він постійно в гущі подій сучасності, серед прообразів своїх героїв. Він був і досі залишається свідком, а значить і життєписцем самовідданого поступу селянства, і це складає зміст і пафос його героїчної, драматично напруженої саги «Буймир».

* *
*

Десь на закосиченому лозняками Пслі, неподалік од славнозвісного Лебедина, фантазія письменника створила село Буймир, в образі якого перед нами постає сама правда життя, мистецьке свідчення народного подвигу.

В одному інтерв'ю Кость Гордієнко говорив: «Художній літопис села Буймир (збірний образ) я веду від початку нашого століт-

тя і до сьогодні». І справді, кожен, хто стежить за невтомною працею письменника і знає його твори, бачить, що з різних романів, повістей К. Гордієнка, часто об'єднаних між собою долею одних і тих самих людей, виступає цільний задум виповісти історію українського села ХХ віку. Звідси хронологічна послідовність описуваних у його романах і повістях подій.

Буймирський літопис Костя Гордієнка складають повісті та романи «Чужу ниву жала», «Заробітчани», «Сім'я Остапа Тура», «Дівчина під яблуною» і «Буймир». Ці твори доповнюють, розвивають один одного, засвідчуючи безперервність історичного процесу, єдність епохи, революційну і трудову естафету поколінь.

Герої літопису Костя Гордієнка живуть і діють в період, коли гине старе, засноване на приватній власності суспільство і народ жується, утверджується соціалізм. На сторінках творів «Чужу ниву жала», «Заробітчани» бачимо картини дожовтневої дійсності, письменник розповідає про жорстокий класовий гніт і боротьбу трудящих за своє соціальне визволення. Селянин-бідняк Захар Скиба, коваль Кузьма, робітник-більшовик Нарожній стали на шлях непримиренної боротьби з одвічним гнітом. У цій боротьбі міцніє їхня соціальна свідомість.

У творах «Дівчина під яблуною», «Сім'я Остапа Тура» бачимо зовсім інший світ. Комуніст Устим Павлюк, агротехнік Мусій Завірюха, бригадир Текля, тракторист Сень — це вільні люди, господарі колгоспної землі, трударі країни соціалізму. Вони пройняті високими ідеалами комуністичної перебудови світу.

Масштабність описуваних подій, монументальність характерів, розгорнуті мальовничі картини, філософські роздуми, барвиста мова — все це визначає мистецьку палітру письменника. Твори Костя Гордієнка належать до того напрямку нашої прози, який представляють А. Головка, М. Стельмах, споріднені з пафосом романів М. Шолохова, А. Упіта, Ф. Панфьорова, що на матеріалі докорінних змін у житті селянства розкрили процес народження і утвердження соціалістичного суспільства.

У кожному з окремих творів, об'єднаних трилогією «Буймир», письменник зображує визначні етапи життя трударів села, інших суспільних верств. Автор порушує складні соціальні, політичні, господарські, моральні, психологічні проблеми, висвітлює людину в різних, прикметних для нашої епохи, ракурсах. Однак хоч би яких сторін життя маси чи окремої людини він торкався, завжди має на оці одну мету. Його увага зосереджена на процесах соціального поступу, духовного зростання народу. На цьому не раз, не в одному творі наголошує сам автор. Кость Гордієнко прямо заявляє: «Жовтень олюднив село, вивів всі маси трудящих на нові, раніше не знані історичні рубежі».

У романах і повістях К. Гордієнко простежує долю своїх улюблених героїв, людей трудового села, показує зростання невичерпної творчої енергії мас. У народі він вбачає вирішальну силу історичного прогресу.

Творам Костя Гордієнка притаманний пафос утвердження могутності народу. В романі «Чужу ниву жала», в основу сюжету якого покладено події революції 1905 року, читаємо: «Народ пробудився, народ повстав». Коваль Кузьма, як і мільйони йому подібних пролетарів, які готували і здійснювали Жовтневу революцію, міркує так: «Про яку правду народ мріє?.. Взяти в свої руки землю і заводи! Ось про що насправді народ мріє» (повість «Заробітчани»).

Кажуть, перший крок до істини — це порівняння. Дійсно, якщо зіставити твори К. Гордієнка з набутками інших наших прозаїків, то вже й тоді стане очевидною неповторність його мистецької вдачі. Ми знаємо серед повістярів таких авторів, які особливо дбають про гострий сюжет. Інші вдаються до звеличених, піднесених до значення символу картин, образів, героїв. Треті надають перевагу психологічному вмотивуванню настроїв, вчинків людини. Усі ці художні засоби використовує і К. Гордієнко. Проте в нього виразно помітно тяжіння і до свого, тільки йому властивого. К. Гордієнко прагне передусім дати *якнайдокладніше, якнайдостовірніше зображення* чи то стану людини, чи то перебігу подій, а то й цілого історичного етапу життя суспільства.

Кость Олексійович Гордієнко — самобутній художник. Естетична побудова його романів і повістей завжди відзначається сконденсованою виразністю образу, глибокою емоційністю й змістовністю. Автора «Буймира» можна легко вирізнити серед багатьох його колег по перу, в його творах багато неповторних рис. Досить відзначити його вміння бачити багатогранність суспільного життя, здатність малювати масові картини, знаходити в них місце і для окремих виразних постатей. Здається, немає таких форм волевиявлення громади, масових виступів людей, відомих упродовж всього нашого віку, які б не знайшли художнього втілення в романах і повістях К. Гордієнка. В одному випадку, якщо йдеться про непримиренну класову боротьбу, — це сходки, страйки, маніфестації, повстання («Чужу ниву жала», «Заробітчани»), а то й збройні баталії («Буймир»). В іншому випадку, коли перед нами зирні трудові будні, — письменник зображує різноманітні збори, засідання, розмови, суперечки між людьми вдома, в колі рідних, близьких, товаришів («Сім'я Остапа Тура», «Дівчина під яблуною»). А «Зимова повість» майже повністю переповідає хід колгоспних зборів.

Неправильно було б гадати, що такий крен прози К. Гордієнка стався внаслідок звичайного збігу обставин або є даниною потоку життя. Ні, тут діють глибокі закономірності. Виходячи з концеп-

ції: маси, народ — рушійна сила історії, — письменник показує найбільш характерні динамічні ситуації історичного процесу. На зборах і взагалі на народних форумах, як і на полі битви, людські маси, а значить, і кожна людина, можуть з надзвичайною повнотою виявляти свою особистість. Письменник певен, що маса здатна робити успішний поступ лише тоді, коли вона рішуче і своєчасно діє, організовано відстоює свої інтереси. Звідси у К. Гордієнка постійний клопіт про життя великої громади трудівників села, а в зображувальному плані — схильність до показу багатолюдних зібрань, зборів тощо.

Візьмемо картину селянського повстання у романі «Чужу ниву жала». Вона становить кульмінацію твору, засвідчує найвищий вияв революційної енергії мас. Знедолені, зморені класовим гнітом селяни повстають. Увесь свій гнів, жагу згорьованого серця вони спрямовують проти панського маєтку Харитоненка. Повстанці вщент, до трісочки розносять ненависне гніздо.

«Мов буря вирвалася — залюдніло просторе дворище, зашуміло, загуло: де тут було людей ладнати, направляти? — з тиском, гамом хлинули на панську фортецю-палац, що бучною величністю і пишністю гнівив людей. Гороризьба, наліпки, вирізки, всякі оздоби... І як приступити, з чого зачинати? Палац — як мур стоїть, до чого взятися? Недовго думали, жага помсти, ненависті гнала... І в цьому вихорі пристрастей тяжко було розпізнати, встежити за рухами, вчинками кожного.

Людський потік кинувся на господарське дворище, хто розбивавть палац...

Згадували всі кривди панові. Наливалося серце ненавистю.

Молодиця в лісі зілля рвала, полісовщики зловили, посадили на муравище.

Пан пересунув межі — судися з паном! Межова палата в поміщицьких руках. Земський — слуга панові. Сенат хіба за народ? Огонь хай випече людську кривду!

Люди постягали жниварки, сіялки, молотарки, обклали соломою, запалили.

Хай вигорять відробітки, оренда, штрафи, що тягнув пан з людей!..

Хай огонь випалить панську наругу над трудовою людиною!»

Так діє маса, коли рішуче повстає. Мимоволі виникає думка: а чи не руйнування це? Звісно, з погляду власника маєтку, як і будь-кого іншого, йому подібного, маса чинить неподобство, руйнує насиджене гніздо. Але ж не забуваймо, що той маєток, і взагалі все, що належить панівним верствам, збудовано не самим власником, а трудящим людом. Значить, воно йому й належить, тільки в силу класового поділу привласнено власть імущими. Більше того, наслідки

праці трудового люду, витворені ним матеріальні блага, панський маєток, опинившись у руках одного чи купки можновладців, повертаються проти самих трударів. Маєток, як упир, точить їхню кров, зводить нанівець не тільки працю, а й виключає будь-яку можливість вільно жити, творити. Виникає дилема: або знести те, що стало на перешкоді розвитку сил, або його залишити і тим припинити поступ. Ясно, доводиться обирати перше рішення, а не прирікати себе на загибель, не припиняти рух життя вперед.

Руйнування в ім'я творення — ось що становить пафос художньої картини прозаїка. Характерно, що тут ми не знаходимо окремо змальованих персонажів. Автор не називає конкретних імен повстанців. Та в цьому нема й потреби, бо на передній план виступає громада, бо торжествує її революційна сила. Однак за кожним із вчинків, за кожною вимогою, кожним закликком з наочною достовірністю бачимо живих людей, представників трудового народу.

Відповідно до волевиявлення маси діє й один із учасників повстання ватажок Захар Скиба. Важко визначити межу, де починається Скиба як особа, а де він невіддільний від громади. Він злився, зрісся з масою. Це той випадок, коли маса не обирає собі ватажка, а він сам приходить на її поклик, виступає від її імені, стає проводирем. Справді, з яким запалом діє Захар! Він «мов диявол скрізь гасав із смолоскипом, мазницею, обливав дерево гасом, підпалював, скрізь залишав за собою вогненний слід». Він збагнув dokonче свою силу: «один помах руки — і село кинеться в вогонь і воду за вожаєм». Захарові, як і громаді всього повсталого села, «принаймні здавалося, що Буймир вирішує долю країни». От яка можуть охоплює кожну людину і всю громаду, коли вони прилучаються до революції.

У романі «Чужу ниву жала» діють повстанці. Зовсім інший зміст багатолюдної картини в повісті «Сім'я Остапа Тура». Перед нами колгоспні збори. Знімають старого бригадира, що не виправдав довір'я господарів артілі, обирають нового. Здавалося б, звичайна, буденна подія. Але тут, описуючи збори, письменник виявляє велику громадянську пристрась. Він не проминає жодної нагоди показати згуртованість колективу, засвідчити громадську активність хліборобів.

Уже під час одного з процедурних питань — обрання голови зборів колгоспники демонструють неабияку принциповість. Вони домагаються, аби головою була справедлива людина — «активістка Марта Іванівна». «Здобувши високе довір'я громади, смаглява, кругловида жінка, з лагідними рисами, за столом ураз перевтілюється, твердою рукою веде збори».

В ході зборів виявляє себе не тільки Марта Іванівна, а й кожен, хто виступає. Автор одним-двома рельєфними штрихами випишує

риси характерів господарів села. Тут і «сповнений уваги до старих і малих» голова колгоспу Бурмак, і бригадир Улас Жилка, «чоловік літній, бувалий, готовий завжди собі гостре слово дозволити». На зборах виступають колишній комнезамівець Стах, «фундатор колгоспу Мажара», дошкульна жінка Мотря Суха, молоді колгоспники Сергій Сніжко, Хома Лихо. Все це різні за характером, віком, поглядами й поведінкою люди. Але разом вони становлять міцний, об'єднаний спільною трудовою і громадською метою колектив. Він має свою силу, розум, волю і завжди відповідно до вимог часу, обставин, потреб готовий прокладати собі дорогу.

Змальовуючи картину зборів, К. Гордієнко менш всього схильний вести протокольний запис. Автор дбає не так про точний, як про типовий виклад подій. Він зводить людей віч-на-віч. Спочатку вони висловлюють своє ставлення до старого бригадира Уласа. Ніхто з них не приховує своєї думки про нього. Кожен відверто говорить Уласові правду, якою б вона колючою не була. І хоч боляче, прикро все те слухати Уласові, та й односельчанам від того не легко (все-таки свій чоловік), інтереси громади беруть гору над усіма іншими міркуваннями. З висоти цих інтересів судить кожен, хто говорить про Уласа:

«— Улас не вмів розставити людей у полі, маневрувати силою, не докінчивши одної роботи, перекидає людей на другу,— з обуренням говорить Славко, який завжди не ладив з бригадиром у роботі.

— Сіно спіріє, солома затече, картопля загине, зерно спариться в Уласа,— додає Стах, і облямоване сивизною лице його береться гнівом.

— Завів на бригаді кубло, завжди п'є, гуляє! — свідчить гостра на язик Суха Мотря».

З не меншою вимогливістю ставляться колгоспники і до кандидата в бригадири Гната Тура. Одні його підтримують, інші висловлюють сумніви, застерігають від можливих зловживань, помилки; треті взагалі не виявляють йому довір'я. Однак намір у всіх один: мати бригадиром гідного й сумлінного господаря. Слухаючи докори на адресу Уласа, проймаючись міркуваннями громади про себе самого, Гнат прозріває. Його охоплює щире почуття самокритичності, а головне високої відповідальності перед громадою: «Гната тим часом непокоїла своя думка — чи не гадають люди, що він тягнеться до високої посади? Гнат, проте, не втрачав самовладання, мовчки, зосереджено сприймав пристрасні слова, вивчав людські характери, обвивався. Як би там не було, збори сколихнули Гнатові думки...» Як бачимо, письменник прямо наголошує, що саме збори спонукали Гната до роздумів. Вони, ті збори, виявили і ставлення громади, викликали в маси приплив духовних сил.

А там, де панує невсипуща думка, де б'ють творчі джерела,— неодмінно перемагає передове.

Значення картини зборів у повісті «Сім'я Остапа Тура», як і її подібних в інших творах К. Гордієнка, виходить за межі вузьколітературного явища. Ми знаємо, що за певних умов, коли порушуються норми демократії, людина, а з нею і маси, по суті, виключається з громадського життя. Письменник закликає постійно дбати про дотримання норм соціалістичної демократії, сміливо й наполегливо їх удосконалювати й розвивати.

Він певен, що коли людина, маси трудівників, піклуючись про ті чи інші свої потреби, вдаються до народних форумів, вони здатні підтримувати і поліпшувати демократичні засади суспільства.

Усю буймирську епопею увічнює роман «Буймир», що складається з трьох частин. Тут розкрито подвиг народних мас у момент найтяжчого випробування їхніх сил. Події розгортаються під час Великої Вітчизняної війни, в умовах тимчасової окупації Буймира.

Буймирці не раз відстоювали своє право на волю і незалежність. Цього разу ворог посягнув на святую святих буймирців — рідну землю, Вітчизну, замахнувся на саме їхнє життя. Вибір у буймирців, як і у всього радянського народу, був один: або мати Вітчизну, або назавжди її втратити, стати рабами німецьких імперіалістів.

У романі «Буймир» Кость Гордієнко правдиво відтворює патріотичну єдність радянських людей. Всі буймирці, окрім жменьки зрадників, стають на захист рідного села, своєї Вітчизни. Вчорашні трударі, споконвічні хлібороби, вони одноставно перетворюються в один збройний табір. Усе село, від старого діда Каліни до хлопчика Грицька Забави, від парубка Сеня до літнього коваля Повилиці, вівчаря Голівуса, від бабусі Маври до молочарниці Килини Моторної, до вивіреного в класових битвах комуніста Мусія Завірюхи,— всі стають народними месниками. Кожен в міру своїх сил, уміння боронить рідну землю.

Як і в попередніх творах, у романі «Буймир» Кость Гордієнко наполегливо протестує духовне зростання людини, перехід її з одного стану в інший, вищий, суспільно вагоміший. Змальовуючи ті чи інші події, вчинки, роздуми своїх героїв, автор часто підкреслює: «мудріші тепер люди стали», «часом людина сама не знає, на що здатна». І це справді так.

Ось партизанський загін буймирців під час першого збору: «В лісовій землянці зібралися самі польовики: плугатарі та сівачі, конюхи та пастухи, вівчарі та доярі, рільники та скотарі, механізатори та воловики — саме такі люди, що не нюхали пороху. І ось із них треба було створити боездатний загін». Та мине якийсь час, навчатися польовики обходитися із зброєю так, як з плугом, відбудеться перша сутичка, а потім жорстокий бій з ворогом — і ті самі люди

постануть вже як грізний бойовий загін. Так у боротьбі загартується маса. «Весь радянський світ — партизанський дім»; — з гордістю говорить письменник.

Доля окремої людини невіддільна від долі колективу, до якого вона належить. Скажімо, Марко. Він був доярем. За тихомирну вдачу хлопці не раз брали його на сміх. Ніхто не бачив від лагідного й м'якосердного Марка нічого, крім добра. Проте війна, розуміння смертельної небезпеки круто міняють весь його душевний лад. Він стає нещадним до ворога. «Мов родився і виріс посеред бойовиська, так спокійно, звично розповідає про партизанські пригоди», виконує найнебезпечніші бойові завдання.

Чи не найвиразніший у романі «Буймир» образ Теклі. Звичайна, мила, тендітна сільська дівчина, звривши своє життя партизанському заговору, інтересам усього трудового люду, вона виявляє, здається, надлюдські сили. З принишкою стає хороброю, з милою — вольовою, з люблячою — нещадною. Свої вчинки Текля підпорядковує непримиренній боротьбі з фашизмом. В образі Теклі ніби втілено саму діалектику боротьби. В одному випадку нею рухає любов до життя, людей, безмежна відданість Вітчизні, в іншому — вона палає гнівом до ворогів, здатна ціною власного життя відвернути небезпеку від милих серцю людей, від свого народу, Батьківщини.

Текля і Марко наділені письменником героїчними характеристиками. Вони змальовані натхненно, всебічно, захоплюють своїм внутрішнім багатством, красою і величиною. Їхній особистий подвиг автор підносить до подвигу народного. Образи Теклі, Марка посідають належне місце серед героїв сучасної української літератури.

Роман «Буймир» надиханий щедрою людяністю. Навіть його поетична назва ніби закликає у світ чарівної краси миру і щастя. Борючись з фашизмом, буймирці не лише дають відсіч окупантам, а й відстоюють людяність, трудовий, творчий покликання народних мас. «На війні, — міркує один з героїв, — потрібне людське серце». Здавалося б, парадокс. Війна і серце. А це справді так. В роки війни наш народ, крім власної незалежності, виборював і світлі ідеали, відстоював гуманістичні начала життя.

Все це визначило ідейний пафос роману «Буймир», зумовило його естетичні підвалини. Перед нами твір епічного звучання. З його сторінок віє подихом могутніх людських пристрастей. Автор піднесено змальовує долі, характери, події, чітко окреслює протилежні соціальні, класові табори. Образи фашистів-окупантів, лютого у своїх зазіханнях куркуля Салівона, різноликів зрадників письменник випишує реалістично, без спрощення, показує їхню історичну приреченість.

Епос Костя Гордієнка своєрідний. Письменник вдається до урочистих фольклорних засобів і водночас детально, до найменших

дрібниць вимальовує загальну картину. Мовне багатство вражає. Немало сторінок усяно променистими, тільки письму Костя Гордієнка властивими словами, виразами, зворотами. Вони, ті сторінки, сприймаються як гуцульські інкрустовані шедеври з дерева.

У царині мови Кость Гордієнко виступає і як блискучий практик, що витворив оригінальну мовну палітру, і як ґрунтовний теоретик, що покладається на глибоко продумані, узагальнені положення, принципи. Думки з цього приводу романіст виклав у книзі «Рясне слово» (1978). Книга відзначається цікавими спостереженнями, викладом яскравих, часто афористично висловлених, міркувань, що ґрунтуються на докладному знанні живого слова, на розумінні мовного світобачення народу. Автор сприймає слово в душі партійності, наголошуючи: «Дохідливість слова до народної душі — це дохідливість ідей партії».

У книзі «Рясне слово», в наступних студіях К. Гордієнко гаряче закликає невтомно звертатися до народних мовних джерел, відбирати з багатвікових скарбів усе найкраще, збагачувати мову словотворенням, що відповідає духовним потребам епохи. «Письменник мусить одбирати, одсівати, опраляти народне слово за своїм художнім чуттям. І коли в автора є якесь поетичне зерно і він відчуває дух народної мови, його перо творитиме в цьому ж ключі. Коли це — в плані його власної поетики. Адже кожному авторові властиві свої художні смаки і засоби. Загальновідома істина. Не можна всім нав'язувати одну манеру, один склад, одні засоби» (журнал «Пранор», 1984, № 10, с. 112).

Про поетику «Буймира», як і інших романів та повістей Костя Гордієнка, можна говорити багато. Відомий майстер прози завжди радує нас своїми високохудожніми творами. Він, вірний своїм буймирям, захоплений подвигом народу, складає художній літопис життя і боротьби трудових мас. У цьому значення й цінність творчості Костя Гордієнка. Вона відзначена Державною премією УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Кожен значний твір письменника по-своєму цікавий, спонукає до роздумів про життя й літературу. А всі разом вони утворюють розгорнуте епічне полотно, наскрізь пройняте чіткою концепцією. Багатогранний зміст, головне спрямування цієї концепції можна висловити коротко: джерело нашої сили — ми самі, люди, народні маси.

МИКОЛА РАВЛЮК

ЧУЖУ НИВУ ЖАЛА

РОМАН

Частина перша

1

Густа імла село заволокла, заслала світ. Виє, крутить, мете. Завіями заносить, перевіває дороги, буруни намітає, кучугури. Сніговий вихор із свистом мчить вуличкою, б'є в хату, січе в лице. Тріщать дерев'яні закутки. Ревище стоїть надворі.

Зима довго не хотіла стелитися, а тоді як закуріло, завихрило — світу не видно. Котить, нагортає перемети, заносить вулиці, хати.

На просторі є де розгулятися хуртовині. Між лісами, серед поля на погорбі, вздовж шляху стоять могутні тополі. Сюди і збіглися всі польові вітри, що вирвалися з ярів, балок, мов озлилися на весь людський рід, зітнулися на самому шляху, сичали, бушували, шаліли...

Позалипали кожухи, хустки, борода. Людська ватага вперто стримувала лютий натиск вітрів, одкидала з дороги сніг. Сніг пухкий, не злежався, вітер б'є, курява дихать не дає, люди невтомно дерев'яними лопатами розвівали перемети. Якби хоч дуло в один край. Вихор крутився між тополями, засипав очі, гасав уздовж шляху, замітав розкидану дорогу, навівав кучугури.

Засніжені люди безпорадно дивилися на шлях. Примітили — ще юрба брела на допомогу з лопатами. В таку негоду заложити б скотині корму та пересидіти в теплій хаті... Старости, десятники місили сніги селом — вигонили людей на шлях. Не послухати ніхто не смів — волосний наказ, могли оштрафувати, посадити в холодну.

Замотаний башликом, в дебелиму кожусі, з блискоучою ознакою влади на грудях, присадкуватий, як корч,

Лука Овсійович Мороз за вітром, під тополею, задумливо вигладжував підгорілі пишні вуса, пахкав люлькою, тоді човгав за людьми. Хто зна, які думи запали в голову людині. Вже ж без думок, тривоги він тут не топчеться, громадськими справами відає — староста.

Затуманило світ, позабивало дороги, завіяло людей — мов снігові баби, стояли з лопатами. Потроху вияснявалося, а сніг усе сипав, рясний, пухнастий, замітав шлях.

Рослий паруб'яга в потертій короткій сірячині, що ледве находила на широкі плечі, розлазилася, мовби з докором осмілився звернутися до старости:

— І на біса нам цей шлях? Ні в ліс, ні до млина, ні на базар Буймир ним не їздить!

Люди, що їм з голови не виходили ті думки, знали: шлях через великі ліси, повз маєток Харитоненка, веде на Суми. Поставали, скупчилися, ладні послухати старосту.

Слово перехватив рудий сіряк.

— Як же ні? А як чистити ліс Харитоненкові будеш, — громада ще винна за попас злужжя, — куди їхатимеш? — вдавано перечив Павлові завжди гострослівний Грицько Хрін. — Даремно думаєш на своїх землях пасти? Адже десятину в жнива батько відкосив, відробив, а ще ліс чистити треба, забув? — На болючих жилах грав Грицько Хрін, зачепив усіх за живе...

Давні суперечки велися ще із старим поміщиком, який захопив сільські землі, що без них село дихати не могло, ступити скотині ніде було. По смерті старого пана скупив землі Харитоненко. Піп Онуфрій передав панові плани на землю. Тепер, з ласки Харитоненка, село наймало ті землі під випас і мусило за них відробляти — зимою панський ліс чистити, влітку збирати хліб. Отже, люди скрізь у боргу перед паном — про це глумливо нагадував односельчанам Грицько Хрін.

Староста невдоволений був насамперед парубком, що завів тут балачки ні до чого. Де зборище, там і він завжди встряне. Парубкував би собі, аж треба йому в громадські справи втручатися! Мороз у такі літа далі вечорниць нічого не відав. Грицькові Хріну староста не сказав нічого: чоловік громадський, при літах, може собі гостре слово дозволити, відомий горлань на сходці, він і старшині в очі правду ріже! А ось парубка треба провчити, щоб не зазнавався, волі язичку

не давав, бо навіщо тоді староста? Хоч Мороз і знав Захара Скиби сина Павла, проте спитав для порядку, щоб настрахати, чий він є. Повчав парубка, що з молодого розуму не за своє діло взявся. Розвелися пролази серед молодих мужиків. Кожен норовить розумніше батька стати.

Тверезе слово старости повинно б довести до ума кожного. Лука Овсійович усе знає, тільки мовчить, не з кожним стає до розмови. На цей раз він сповістив людей, що звечора старшина позгукав старост, десятників, наказав, щоб зрання був розкиданий шлях. Увесь повіт на ноги поставлено.

— Дурний наказ, — без усякої шани знов озвався впертий парубок, — заміта вслід...

З усього видно було, що парубок так легко не скориться. Павла Скибу слова старости не врозумили.

Лука Овсійович сторопів. Прилюдно острамить старшину наважився парубок!

— Кого ж ти обзиваєш дурнем? Ти знаєш, що старшину сто голів обирало?

— І всі вони по три копійки варті в базарний день у Лебедині! — аніже не задумуючись, відказав меткий парубок.

Староста ніяк не міг збагнути, що кожному було ясно. Прославлені хазяї з усіх хуторів, сіл старшину обирали. А по три копійки в базарний день продавано баранячі голови в Лебедині. Ось куди вів парубок!

Лука Овсійович отямився... Старості затяло дух. На зневагу перед людьми, на глум наважився одверто виставити старшину зухвалий парубок. Ославити так почесний рід Калиток! Лука Овсійович, безпорадний, не знав, що діяти, озирався, сподівався на людське обурення, що повинно б, здавалося, настати по словах Павла Скиби. Веселі лиця дивилися на старосту. На лихо, ні одного виборного не було між ними. Люди не приховували свого вдоволення. Найдужче реготав, потішався, солопіючи від утіхи, рудовусий Грицько Хрін. Ненадійні люди, пересвідчився староста, на шляху роблять. Не стане він тут з ними баляси точити. Скрутити не тяжко парубка. Та все ж і в старости хата під соломою. На лихо, небезпечний хлопець. Відчайдушний. Тепер не такий час, небезпечний час, виводяться смиренні люди. Ось чи давно в самого старшини стіг сина спалено. Тривожні часи пішли, берегтися

треба, щоб не озлити людей. Не докотилося ще до Буймира... Чутка — скрізь люди колотяться. З ненависті — за подать, певне, — старшину спалено... Романа Марковича не застрахаєш. Нагороду йому за те видано — вірний слуга цареві.

Ставна світло-руса дівчина, що проворно одгортала сніг поряд Павла, стривожена гострими словами хлопця, стримувала, вмовляла його, щоб не нападав, не заїдався з людьми, — чи йому і так лиха мало? — розгнівив старосту, багатого хазяїна прилюдно осміяв. Староста ж йому не подарує, не простить. Лагідно вмовляла хлопця, душею горда зо сміливих, правдивих слів його. Дівчина засмучено дивилася на сильні плечі, руки парубка. Власні думи непокоїли її, застерігала Павла, щоб змовчав, ворогів не наживав, тільки біди накличе на свою голову. Чи йому під силу змагатися з багатіями? Невідрадно і без того. Дивна дівчина, вона навіть на морозі ніжна, ласкава така з Павлом.

Павло мов озлився, наче не знав, куди силу діти, розмітав, розвівав кучугури... Зривався вітер, розносив обурливі слова парубка:

— В печінках уже людям ота казенщина сидить! Чи пожене коли староста Мамає на одбувки? Старшини діти коли відбувають? Старости? Пошле староста Мамаївну на ниву? Хазяїв справляти дороги, косить обчеські землі? Я хазяїн! Що ти мою жінку, гладку Секлету, пошлеш волость мазати? Бідняком завжди казенщину відбувають!

— Правда! — несамовито вигукнув Грицько Хрін, взято розмахував лопатою, шматував, розкидав кучугури.

Орина не рада була, що завела розмову, розгнівила хлопця. Щастя — мете, курить, не долітають гострі слова до вуха старости, що стоїть, понурий, за тополею. Павлові байдуже до того, він навмисне промовляє на весь голос. Люди-то все чують, знають, свої думки вчувають у тих словах.

Прибувала ще підмога з лопатами від кожної громади на чолі з десятниками.

Слідом сам старшина прибув на шлях. Сторож Сидір в сірячині конем правив. На старшині була синя чинарка, хутром підбивана, поверх — просторий, розширений кольоровими нитками кожух. Люди поскидали шапки, привітали гладку постать. Набубнявіло сите лице

старшини, намерзла випещена борода, посинів м'ясистий ніс. Від старшини тхнуло горілкою. Мов ка-дуб, стояв він серед шляху. Позлазилися старости, десятники до старшини, і Роман Маркович напустився на них, чому досі дорога не розкидана, коли він дав наказ? Щоб йому одним замахом була дорога розкидана! Забойна зима випала, не бачать вони — коням по черево снігу намело, коні лягають. Харитоненко їхатиме до грахва на іменини, а дороги забиті!

Люди пересвідчилися — високим довір'ям обдаровує Харитоненко старшину. Роман Маркович усе знає — в які часи, куди і чого Харитоненко їхатиме, можливо, із самого міста Сум, тож у дорозі поміщика старшина стріне.

Десятники повідомили, що вже доходять краю. Сотні рук рвали снігові кучугури, розносили, розвівали. А Роман Маркович тим часом не міг одвести помутнілих очей... Дівчина, здорова та дужа, як із землі вирізана, жбурляла сніг, червоні як мак литки мигтіли, горіли... Кров'яниста дівка. Роман Маркович дізнався від старости, що Чумакова дочка Орина верне сніг за двох мужиків, а непутящий синок Захара Скиби лише людей збива... А людей на шлях насилу повигонили, — порозпаскуджувалися, з ремством, наріканням роблять, дуже недовольні...

Лице старшини набиралося гнівом. Що? Недовольні? Згадка про спалений стіг сіна вдарила йому в голову.

— Бий ворону-сороку — доб'єшся ясного сокола!

Лука Овсійович покірно усміхнувся. Старшина знає, що каже, з великими начальниками він водиться, із земським, до самого Харитоненка його зазивають... На вітер слів не кидає. Хіба він не знає, як військо задавило бунтарів? Не розбереш тільки... Із землями велика скрута, поперек горла всім стала панська оренда, одрізано від села вигін, всі вигоди в панських руках, хто його зна, як бути. Наказав старшина посписувати, хто не вийшов. Вже не раді будуть — знатимуть, як не слухати волосного наказу. Клопоту завжди повна голова в Луки Овсійовича. Під насумреним чолом товчуться складні думи. Звісно, кого минуть — старосту не треба вчити, знає всю поведінку... Вже ж на Мамаю чи виборних не вкаже.

На ту пору з лісу вибиралися сани, виїхали на розкидану дорогу, побігли. Перед саньми і позад гарцю-

вало по два озброєних верхівці. Старшина поїхав назустріч, дорога була вузька, по саме черево в сніг старшина загнав коня, звернув з дороги, сам плівся по пояс у снігу, щоб перед самі очі панові стати. Люди під тополями ждали. З подивом розглядали закриті просторі теплі сани (курів димок), чорні, як смола, під лаком, розписані вибагливими розводами, обведені золото-червоною каймою. Четверо коней, вороних, ситих, аж хвиля ходить, порівнялися з конем старшини, гладким гнідим конем, що ледве в голоблі влазив. Кряжі в коней широкі, груди могутні, як заіржали, аж дерево затріщало, луна покотилася шляхом. Старшина забрів у замет, місив сніг, шапкував перед саньми, доложив кучеру, що дорога до лісу розкидана, і кучер ткнув щось старшині в руку. Старшина вклонився, люди також шапки поскидали, хмурі, непривітні, ждали, поки минуть сани, за вікном, проте, нічого не побачили.

З понурими думками йшли додому. Намерзлися, натомилися, тішили себе думкою — хоч погрітися пан дасть. Та хіба в старшини вирвеш? Кожному в очі впало, як старшина топтався перед панськими саньми, поклав щось у кишеню. Повні неприязні слова, погляди тяглися вслід за старшиною. Грицько Хрін усе бачить. Знає. Настановив Калитка своїх полюбовниць горілку продавати, відомий женолюб він — і сьогодні з Орини ласих очей не зводив, прогулює людські гроші, позадурював чужі землі, торгує казною, ще з ним писар, урядник, всі хабарники в тій волості сидять, людьми крутять. А топити нічим, хіба, може, Харитоненко продасть, як будуть чухрати ліс, — так купити ні за що, заробити ніде, хліба не стане до нового року...

Люди, нарікаючи, стереглися, щоб старости не почувли, а то ще старшині перекажуть. Хвалили Павла: смілий хлопець, правду в очі різь, осміяв старшину, знеславив. На що Павло відказав: пора вже і нашим людям за розум взятися, вже скрізь села не стали коритися панам, розбивають економії, палять, розплачуються за всі кривди, знущання, тільки наші терплять... Є страшніший ворог за Калитку... Бачили, як він плазував перед Харитоненком? Запобігав панської ласки? А сам нишком зазіхає на панську землю, він та ще Мамай гнуть на те, щоб загарбати панські вигоди, а тоді щоб самим правувати, людей гнобити... Адже

панську оренду прибирають до рук, зубами скрего-
чуть: чи вони б самі не спромоглися вправити ті землі,
а то плати панові!

Кому відомо, що Павлові якнайповніше в голову
вкладене оте міркування? Тож тепер він сміло людям
пояснює. Що від інших дізнався, а що своєю головою
додумав. Павлові, звісно, приємно було чути слова
людської хвали, звідки кому знати — виясняються дні
перед ним. Одна невтішна звістка серце мучить: не
хоче Іван Чумак і слухати про Павла, дочку віддати.
Дівчину і парубка одні думки хвилюють.

— Вже задавило військо повстання по селах,—
із сумом відказують Павлові люди.— В царя сила,
скрутив смілих, тюрми забиті селянами...

— Проти сили, проти вітру піском не посиплеш,—
мудрує Грицько Хрін.

— Треба, щоб ми силою були, народ щоб вітром
налетів на пана, розбив, знищив, сліду щоб не оста-
лось! — пристрасно Павло відказує. І куди він лишень
клонить?

Розбрелися з вічними скаргами, наріканням. Думки,
кинуті на шляху, гризли голови.

Орина з Павлом верталися в парі, мовчали, після
денної колотнечі спочивали. Хотілося, щоб нескін-
ченна дорога була. Сніг позамітав яри, западини, легко,
просторо очам, вітер спадав, вишнева смуга вкрасила
захід, а думки невтішні були. Орина намагалася зазир-
нути в очі Павлові, та він чомусь хмурич чоло, одво-
див погляд,— мабуть, не легко і йому. Три літа вона
знається з ним, дівчата відраджували Орину, казали,
щоб Павла кинула, забула — людський робітник. Чи
не найшла б собі вона хазяйського хлопця? Батько,
Іван Чумак, сам не великий хазяїн, лаяв дочку, щоб
не водилася з Павлом: «Павло бідного двора хлопець.
Чи він прогодує жінку? Чи хазяйнуватиме коло чого?»
Нещаслива її доля.

Павло втішав дівчину: скоро полетять корони, засяє
права на землі, люди тоді встановлять свої закони,
і тоді кожна дівчина зможе обрати собі парубка і хло-
пець — дівчину.

Орина з страхом, проте довірливо прислухалася до тих
відрадних слів. Ніхто так, як вона, не жде того визволь-
ного дня — побратися тоді з Павлом вони зможуть...

В білих свитянках, виложених оксамитом, цвітними стьожками, шнурами, халяви одвернуті, мережки випущені, волосся виложене, ще й квітка коло вив'язки — вже краще ніде не вив'язуються, як в Буймирі! — дівчата сходилися на гулянку.

Орина від матері нову хустку приховала — в Маланки Скиби, подруги, прибиралася: як мати з хати вийшла, Орина квітчасту хустку стромила за пазуху, бо не дала б святне одіти... Сестричка Марійка потайки за хату винесла нову керсетку. Мати, Лукія, завжди на себе міряла, коли сорочки шила дочці, — на виріст. Дивна звичка! Орина хоч і рбсла дівчина, та матір не догнала, і тому доводилося тепер дочці осмикувати вбрання: рукави — хоч припічок замітай, пазуха — хоч паляниці закладай. Орина перед дзеркалом розправляла вбрання. Маланка зо сміхом вертіла подругу. Добро — хлопців нема.

Орині не до сміху. З очей своїх Чумакова Лукія не спускала дочки, святну дівоцьку одежину під замком тримала, строга мати була, наставляла, щоб шанувала Орина себе, не велика хазяйська дочка, матері щоб покірна була, слухняна, бідну дівчину робота та честь красить, багачка — то волами, землею залатає свої гріхи... На досвітки йдеш, мати неодмінно звірить, скільки мичок взяла, скільки пасом принесла, чи ти пряла, чи ти гуляла. Лукаво зверталася до господарки Орина: тітка Тетяна, мабуть, що не така?

Маланка не дала матері слова вимовити, замахала руками: така, така, така!

Немічна жінка замилювалася красною дівчиною: давно з Павлом водяться, може, пощастить синові, покірна, роботяща невістка в дім прийде, втіха і поміч свекрусі на старість, бо вже вона нездужа, Маланка сама на виданні. Все село зна Орину. Беруть коноплі, так вона на тридцять горсток від кожної більше вирве. Лінива Калитчина Уляна завжди до Маковія бере, як люди не пособлять.

Простора хата в баби Жалійки прибрана, натоплена, людей повно. Сходилися хлопці, дівчата одгуляти, одспівати заговіни. Бо там піст, шиття, пряжа за огірками, квасом.

Виряджена, святкова молодь завела пісні про дівчи-

ну, що дала принаду козакові не своєю красою, не рукою косою, а дала принаду своїм щирим серцем.

Орина з Павлом сиділи поруч, дивні відчуження будила пісня, огрівала серця, зріднювала. Люди поодвікали від радості. Набігали неспокійні думи, тривожили. Заробити ніде, хата вбога, а дівчина не ждатиме.

Маланка з Максимом не журяться. Не підкориться Максим батькові, Івану Чумаку, що, відомо, не дуже прихильний до Павла, Маланки.

Зборище тільки починалося. Густий гамір стояв у паркій хаті, повідтавали вікна, вилискували лиця, гупав бубон, заливалася ясноголоса скрипка, до танцю виступали врочисто, пливли, кружляли... Хазяйські дівчата не мали пари — хлопці не поприходили, десь вигулюють. Хмурилася, приндилася повновида старшини дочка Уляна. Окидала пари непривітним оком пихата, пишна Наталка Мамаєва — дочка церковного старости, заможного хазяїна на весь Буймир. Низькоросла, неповоротка Морозова Настя дрімала.

Було душно, хлопці з приємністю обмахувалися біленькими хусточками, дівчата кидалися виривати. Хусточку парубкові хоч не виймай — вмить якась дівчина вирве. Здавалося, хлопці для того й носили про свята хусточки, щоб загравають із дівчатами.

Нудно сидіти так непорушно. Уже звечоріло. Уляна злостилася, тоді вийшла насеред хати, ліниво розкачувалася, певне, хотіла зігнати досаду, тяжко витоптувала, вигупувала, кружляла, розганяла вітер та вибрюкувала дукачами.

Досвітки примічали — пониз дукачів такий у Калитчиної Уляни, що аж шия тріщала.

Дівчата між собою перешіптувалися:

— За нею пара волів, ще й п'ять десятин... Терегерка на вулиці казала.

— Ні з чого? Батько — старшина, нагарбав добра чимало...

— Ніхто не бере...

— Скаженого заводу дівка...

До дівчат присіли хлопці. Павло розповів, як вони з Максимом під п'ятницю, саме коли дівчата шили, обносили всі досвітки у Буймирі, показували вуставки, що Уляна вишивала, поковиряла, — викрали в неї. Та ще коли Максим додав, що Павло сам понаплутував на тих вуставках, дівчата за боки бралися, потішалися.

Перехватили ті вуставки хутори — були хлопці на до-
світках, хutoryяни. На весь Буймир уславили Уляну.
Досвітки на соломі качалися. Дочка багатиря, а виши-
ва як! Ще й льняне полотно. Вуставки обходили
всі руки: дивіться, дочка старшини ковиряє як!

Обережна Орина застерігала хлопців: що, як дові-
дається Уляна? Тоді їм лиха не минути. Парубків на-
мовить — потовчуть.

В самому розпалі гульбища, в темряві вечора надри-
вався п'яний голос, відчайдушно горлав:

Ой за яром-яром!
Ой та за ярищем!
Була Химка Явдокіма
По... днищем!

Заспівати так не кожен зможе, — безперечно, так міг
выводити тільки хазяйський парубок: зухвало, безсо-
ромно галасував на все село.

Хазяйські дочки пожвавішали:

— Ідуть хлопці, що ми їм, дівчата.

Хата заметушилася, загомоніла, дівчата крутнулися,
метнулися.

— Яків іде! Давай кочергу!

— Іде Яків! Постав рогац...

Галаслива ватага наближалася. Ясно! Це йдуть неа-
биякі хлопці. Тихо, пристойно хай собі ходять несмі-
ливі. Яків іде — вулиця гримить! Всі чують, знають,
що йде Яків! Посхоплювалися собаки, залементували,
в синій глибині вечора розлягалися верески та виляски.
Яків собі може все дозволити: старшини син. Усе село
заглушили, лунали аж до зір п'яні голоси.

Хата стряслася реготом, коли Яків одчинив двері,
а рогац, що стояв у дверях, луснув його по сивій шап-
ці. Звичайні дівочькі жарти. Яків це знав, був напого-
тові, але ватага позаду натисла, може, навмисно, і тому
він не остерігся. Це був корячкуватий, широколиций
парубок, не дуже бистрий умом, горлань на все село,
тож дівчата охоче з нього потішалися.

Вслід за Яковом у хату влазить рум'яна дебела дів-
ка, спідниця на ній волочиться аж до п'ят, мереж-
ка не випущена... Дівчата з реготом накинулися на
неї, напалися, зачали сіпать, рвать, стягли спідницю,
зірвали хустку — і всі побачили, що то був опець-
куватий Мамаїв синок Левко. Третій парубок, чор-

нявий Морозів Василь, приніс у сіряку снігову бабу і гепнув її серед хати. Веселошів, гаму, вереску! Тісна хата стала. Хазяйським синам усе дозволено! Ніхто не скаже, не осудить. Витівки, веселощі, молодість! Для Жалійки найшлася робота. Проворно метнулася вона з полу, дістала ночви, зачала згрібати сніг, сварилася на хлопців — остудять хату їй. Уляна вхопила днище, ганялася за Василем, щоб оперезати його, а він ловко мотався по хаті. Напідпитку хлопці прийшли — при достатках.

Колотнеча, гамір потроху вщухали, дівчата розсілися поряд на лаві, яскраві, ясноокі, відсапувалися. Хлопці ж перед дівчатами вертілися, виверталися, виставляли глянтовані, як дзеркало, чоботи, червоні як жар пояси. З-під смушкових сивих шапок грали чорні брови, звисали молодецькі чуби — орли! Краса села, втіха дівочького ока! А Яків ще до того всього поліз у кишеню, витягнув порттабак, став закурювати. Порттабак притягував очі. Несміливо потяглися пальці, щоб взяти щіпотку запашного зілля з такої делікатної штуки, як порттабак. Яків поважно крутив, м'яв цигарку, тримав перед собою порттабак. Не можна сказати, щоб він дуже заносився.

Коли всі намиливалися досхочу і Яків сховав порттабак у кишеню, незвичайне враження спало, і хата знов стала дивитися на Якова звичайними очима. Він, до речі, серед велелюдного зборища не мав пари собі. Хлопці присідали до дівчат, водили танці. Яків никав з кутка в куток, не зводив очей з Орини, що сиділа поряд з Павлом, привабна, рум'яна, безтурботно розмовляла. На лихо, непривітна, горда Оринка на Якова і не дивиться, і він ніяк не міг збагнути: при достатках щоб дівчина була, з багатого двору, а то п'ять десятин за душею, а вона ще нехтує тобою!

Яків у суконних штанах, виштитій сорочці, червоний пояс перевиває недоладний стан, чуб хвилястий, парубок хоч куди! І Мамаїв Левко, Морозів Василь йому під пару. Хазяйські сини гуляють. Яків у неділю кинув музикам мідяка! А розголосу, а слави — Яків брязнув музикам п'ятака! Сусідські хлопці мнуться, не осмілюються виходить до танцю — не кожен при достатку. Яків у гурті пісні заводить, не простецької, а досі не чуваної:

Зачав я в девушек влюбляться,
Сам за собой не дорожил

Таку пісню не скрізь почуєш, не кожен зуміє ще
їй заспівати:

Болею тяжкою болезню,
Имею пулю во груде...

Таку пісню можна почути хіба що в Лебедині, або ж
співають підгородяни в Куликах:

Забудь, забудь мою походку,
Забудь ласкавії слова...

Хата повна гамору, диму, дівчата перегукуються
з хлопцями, завели нехитрі суперечки — «що хлопці,
що дівчата!» — про женихання, як завжди. Говорили
про вередливих дівчат, невибагливих хлопців. Орина
гострим словом відказала зарозумілим хазяйським си-
нам, що потішалися над дівчатами:

— Що хлопці? Сучці причепи двісті рублів, і хлопці
візьмуть — хай гавкатиме, я десятину куплю...

Хата розреготалася, в неприглядному світлі Орина
виставила хазяйських синів, дівчата верх узяли, хлоп-
ці, зніяковілі, осміяні, не найшли, що сказати.

За перегуками, балачками знов лящали, виводили
дівочькі голоси: «А вже тая слава по всім світі стала,
що дівчина козаченька серденьком назвала».

Співали дівчата, скаржилися на людський поговір
про дівчину-чорнобривку, що на городі жито жала,
а козак, ідучи дорогою, став помагати жниці. Пісні —
відгуки на всі тривоги, сподівання.

А тоді знов заглушив усе бубон, і дівчата позрива-
лися з лав. Орина махнула квітчастими широкими ру-
кавами, ставна, весела, повногруда, лебідь-дівка! Не
було вже показнішої тут...

Положила руку на плече Павлові, що лагідно взяв її
за повний стан, повів у танець. Всі задивилися на них:
цвітний парубок, ловка пара, давно любляться, не від-
дає Чумак своєї дочки...

Дівчата кивали на Павла, Орину, переморгувалися,
перемовлялися:

— Кров на кров наскочила...

Уляна, старшини дочка, з Наталкою Мамаєвою по-

вели мову про те, що в Павла нема нічого, хіба що в... Дівчата додали срамотне слово. Хазяйнуватиме чим і коло чого? Сам собі ладу не дасть. Торбу начеплять — і в економію...

Хазяйські дівчата хихотали, потішалися з показної пари: недовго та Орина радітиме, короткий вік дівочький.

Хлопці коло Орини так і в'ються — нема милішої дівчини, веселенька, при здоров'ю, чепурна, доступиться до кожного, співуха, говоруха... Красна дівка! Яків відки не зайде, то на спину наткнеться, — дивитися на нього не хоче примхлива дівчина. Гостро напала, щоб не товкся по ногах, не мотався перед очима, пригрозила дулю дати, на посміх хлопця виставила. Якову так і кортить в дівочьку налиту спину гупнути кулаком. Знехтувала хазяйського сина. А з тим, що хазяйський попихач, з Павлом, розминутися не може. Ніколи не розстається. Яків Калитка так легко не відступиться. Ще побачать, чий верх буде.

Яків Калитка, вихор-парубок, стромив руки в кишені, став проти Орини — сп'янілий, розхристаний, горіла вишита сорочка на ньому, червоний пояс заслав груди, — вигравав блискучими чобітьми, глушливо співував:

Даром, дівка, цвіти сієш,
Вони тобі не зійдуть...

Орина одспівати теж уміє: «Не ходи, не нуди, не залицяйся», — звеселила дівчат.

Заздрість Якова бере. Порішив дівчину від Павла одбити. «Я в достатках, з хазяйського двору, то невже не одіб'ю дівчини в тебе?» Вже давно до душі йому вродлива, горда Орина. Він вірить у свою перевагу, перемогу. Чи він по економіях товчеться, по хлівах ночує? А з Павлом розправа коротка...

.....

Веселий на селі місяць, хіба тільки сама молодь гуляє?

Заможні хазяїни сьогодні в Калитки п'ють, завтра в Мамає «блискавиці» доводять, на третій день похмеляються, переп'ються, послушать, а там, переп'янівши,

знов хлещуть... Веселощі, пісні, розваги! Що тільки в голову людям не западе, до яких тільки витівок не вдаються!

Ватага гультяїв одчиняє в хату двері, кладе на поріг тяжку колодку, мороз у хату валить, господар на стіл пляшку ставить, м'ясо, сало ріже — гості колодку одтягають, причиняють двері, сідають за стіл, починається знов гульбище.

Три дні не вимітається хата, а тоді сміття в мішок зібрали, юрбою сіли на сани, привезли добро до заможного господаря Мороза, серед хати висипали. Чом сина не жениш, не віддаєш дочку заміж?

Як висипали сміття серед хати, Морозиха зачала гостей шанувати. Ряднину стелить, сміття згрібає, топить піч, пече, варить, пахтить ковбаса, капуста, пироги... Знає, як привітати дорогих гостей, — знатні люди зійшлися: Мамай, Калитка, хазяїни з хуторів, виборні... Якогось там Чумака чи Захара не покличуть. Тернівки, наливки на столі сяють, чарують око, зачинається знов гульбище.

3

Закрутився дід, а за ним увесь рід... Хто більше пеньків викорчував, перекидав землі, каміння, викопав канав у болотах, цегли випалив, як кощавий Івко Скиба? Звікував по заробітках, нажив дві грижі, а багатства — ні...

Скибина сім'я зібралася зимового вечора коло вогнища, — тільки Маланка пряде на досвітках, — мирно гомонить, солом'яний дух обігрива тіла, клекотить вариво, печений гарбуз обдає смачною парою.

— Підкоряйся, сину, підкоряйся, — учить батько, жовтий, жилавий Захар, молодого сина Павла. — Я весь вік шапкував перед людьми, по хазяях, економіях тинявся. Як не поклонишся — роботи не дістанеш, куска хліба не заробиш. Старшому зверни, змовчи, твій день ще вясниться.

Сповнений життєвої мудрості, Захар виголошує слова, що від них людина чманіє:

— Підкоряйся, синку, підкоряйся. З поклону голова не болить.

На що вже бувалий дід Івко — чимало він сходив

світу: на Шкарупівці косарював, на Ламахівці плотни-
кував, на Репівці різав дошки, на Чалівці копав погріб,
на Кобижчі ставив хату, на Довгалівці копав колодязь,
на Шульгівці ставив вітряк, — тож він з гіркого досвіду
тепер і собі, в лад Захарові, повчає онука:

— У чужій сторонці поклонишся й воронці.

І Павло відчув, що вбога хатина не розпадається
саме тому, що держиться страхом.

В тонкі стіни б'є стужа, вітер рве покрівлю, мете
в вікна снігом, бринять шибки, в печі вие. У батька
на колінах широка пилка, відблиск полум'я мигтить на
полотні, дужа рука направляє пилку: терпужок виго-
струє, гризе сталеві зубці, а думки голову гризуть —
хата холодна, заробітку нема, лантухи порожні. Не то
пісня, не то густий протяжний стогін нароста в хаті:

Ах ти, зимушка-зима,
Ти холодна-студена...

Всі примовкли. Задумалися. Хата заворожена піс-
нею, що тягуче переливалася в широких батькових
грудах, grimуча така, проймала душу.

— ...Куди не повернешся, так голим на спину наді-
неш, — викладає своєрідні думки кощавий дід Івко. —
А тут ще онук біди накличе, із старостою на шляху
завівся, нікому не змовчить, не стерпить. Щастя — од-
мінили волосні різки, а то б живе тіло порвали, тоді
запакували б у каземат. Святе письмо каже: корися...
терпи... «Повинуйтесь своїм господам», — сказав апос-
тол...

Павло не дав старому довести святе мудрування до
краю: нема ні бога, ні півбога на землі... І в кого онук
вдався, недовірок якийсь, нагнав страху на домашніх...
Захар сторопів з незвичайних, нещадних синових слів,
що проти закону були спрямовані, нищили все на сві-
ті. Хоч би ніхто не почув, що в Захаровій хаті гово-
рено, не дізналися люди, бо як до чужих вух дійде,
тоді лиха не збути. Проти закону повстав син! І де
він тільки набрався того духу?

Батько вкрай здивований був, коли якимось побачив,
що син по-печатному тямкує, в книзі читає, дня в шко-
лі не був, літери не знав, десь навчився. Захар помі-
чав — як вернувся з економії син, сталася з ним дивна
переміна: колись веселий, говіркий, тепер задумуватися

став. Кине в куток очима, так і застигне. Що б се значило? Ось і тепер латав би собі чобіт без думок, без тривоги, аж ні, заговорив дивними словами про правду, волю, як цар Микола приспав ту волю, а щоб її збудити, треба миром, громадою обух сталить... Аж кров терпне, мучена людська правда прорікає в тому слові.

Захар застерігає сина, щоб старшина не дочувся, не дізнався... Бо хоч розумом і зростає син, хто його зна, де він там блукає, з ким водиться, може, що і начув, а тільки як до старшини дійде — в кайдани зачують, в Сибір зашлють, і сліду не найдеш, всім не минути біди тоді за його. Чи Захар стане стежити за власним сином, де він пропадає неділею, чи на досвітки йде вечорами? Свою голову має на плечах. Хвалити бога, став на ноги, чесно приносить додому заробіток, здає батькові, матері — не пропиває. І мати, Тетяна, буйного сина молить, просить, щоб остерігався, вбогий рід не посиротив. На що син заспокоює матір, втішає: постояти за себе він зможе, настане час — за кривди, знущання розплата панам прийде, і в Харитоненка землю одірвуть селяни. Бо як же далі жити? Трудящі орудуватимуть скрізь: на землі, на заводі...

Далеко думками витає онук, певне, в книжках щось вичитав, що пишуть ті, як їх, що людей бунтують, демократи,— дід Івко теж дещо тямить: ще як був у Ростові на цегельні, чув між робочим людом балачки про панське здирство, восьмичасний день, викупне та волю, тепер перекинулося, перекотилося на село...

— А що, не правда? — вчепився онук до дідових слів.— А вже зашахраював Харитоненко селянську землю, пересунув межі, тепер здає в оренду злужжя, людей дурить. А викупне за що й кому платимо?

Проти того, звісно, нічого не могли сказати домашні — здавна ті надокучливі думки людей печуть, мучать, жити не дають. Якби відсудити ті землі від поміщика могла громада, давно клопочуться про те, ще Павло приземок був. Біда — нема освіченого чоловіка, щоб повіз людей, порадив, направив. Є один — і то шахрай — волосний писар, одурить. Чоловік з головою, хоч і п'яниця... Як з багатим судиться, то краще втопиться. Як багато грошей, то заводь суд, як багато хліба, то заводь свині. Високо витає онук, сягає аж за хмари химерна молода голова. Бороди, хоч і не прич послухати привабні речі юнакові; поблажно ставлять-

ся до того, однак вдіяти ніхто нічого не може, ведуть свою мову про гіркі сільські справи, заробітну скруту. Павла повчають. Не знає він ще лиха. Захар ходив по двадцять копійок молотити. П'ять день рубля бив!

Дід Івко перехоплює синові думки:

— А тепер машини людей обездолять. Це б ви зиму по хазяях з ціпом ходили, заробіток би був, а тепер Мамай, Калитка своїми молотарками збили все зерно, помолотили людям.

— Машина вирива роботу, — сумовито додає Захар. — В Харитоненка здавна машини молотять, завелися лобогрійки, самоскидки — косаря не треба, тоді снопов'язалки — це вже і в'язальниці не треба... І як далі жити?

...Ти зморозила купця...

...Ти холодна-студена...

Бриніла знов пісня, наростала врочиста хвилина, навідали невеселі думи. Хоч як нудно на серці, пісня скрашає марудний день.

— Якби знаття, що попадем на наряд, — радився Захар з сином, — пішли б завтра в економію. А то знов одкажуть, пропаде день, вертайся знов не ївши, і з дому нічого взять.

Захарчована, виснажена мати, що обіперлася на рогач, стерегла вогонь у печі, зачувши мову про харчі, враз прокинулася від думок. Восени опеньків назбирала, насушила, юшку їм зварила. Якби пшінця жменю кинути, ситий куліш був би, а, то пісне, водичка — аби гаряче... Мукички житньої засипала, цибулею закришила, густеньке, хай сідають вечеряти. Якби гречаної мукички добуть, галушечок зварила б...

Нетямуща людина ніяк не осягне — на нужденну аж ніяк не скидається Захарова хата.

Біла ряднина на столі, поставлено хліб, капусту, огірки, хрін, а посеред столу врочиста повна пляшка. Люди чекають гостей. З гостей, звичайно, ніхто не буде, і в пляшці то зовсім не горілка, а так, щоб було як у людей, хай собі святковий стіл око тішить, нагадує людям, що і вони не в біді.

Із самого ранку Захар одяг небуденну свитку, помазав дьогтем чоботи, пішов — куди пішов? Чи в нього ділов нема? Може, в церкву чи в волость, а то, може,

навіть в економію, чоловік громадський, мало які справи бувають у людини.

Не те щоб у людини не було рідні чи нікуди було піти. Підеш, а в рідні такі самі достатки, такий самий стіл, не шануватимуть же родича огірками та квасом. Вернувся Захар такий же заклопотаний, як і був, і тепер сім'я радилася.

Дід Івко найшов вихід:

— Прийдуть святки, в батюшки сухарів знову купимо, з молитвою піде, назбира паляниць.

— Свиной годує, вже хіба поцвітуть, тоді продає,— в'їдливо зазначив Павло.

— І на тому спасибі.

Сумні думки зайшли матері в голову:

— Люди свиной годують, овець, припасають сало, вовну...

Одвічні невдачі над Скибиним родом лягли. Влітку заробили в економії грошей, купили поросля, надія була вигодувати на зиму, продать, припозичить, заробити ще грошей, купити коня... Підсвинок на борги пішов, одіться, взуться треба, прикупити хліба, картоплі, ще й подать придавила. Набігають недоїмки... Корова без молока, корм переводить, весною з телям буде.

За вечерею сім'я радилася, де завтра роботи взять.

Досвідчений дід Івко радить могоричу поставити хоч прикажчику, воловику гостинця понести, тоді можуть взяти на роботу. Тямуций такий дід Івко, з гостренькою борідкою, — на небо подивиться, все зна, куди яка зоря йде... Тільки Захар безнадійно ставиться до поради батькової: хіба інший без могоричу прийде? Ще кращий принесе... Не стільки того заробітку, на всіх не настачиш. Поробишся тиждень — хоч мішок картоплі купиш, хоч пуд муки — за тиждень з'їсти, на могоричі не заробиш.

Тоді Івко розповідає хатнім бувальщину. Мов остюки з мішка, рясно повитикалися пригоди сивої пам'яті.

Коло млина збілося підвід, як на ярмарку. Днюють, ночують — не кинеш зерно напризволяще, ждуть черги. А підводи все прибувають і прибувають.

Виходить мірошник.

— Що в тебе в мішку?

— Мед.

— Став мішки наперед.

Всі мішки одіпхнув, поставив.

— А в тебе що?

— Горілка.

— Ось тобі і мірка. Сип і мели.

А хто приїхав з гречкою, просом, пождуть до світу.

Віковий досвід, здавалося, закладено в тих буденних повчальних словах — Івко саме до того вів, — що гнітили юнака.

Сім'я сьорбала пісну юшку. Гаряча рідина приємно парила шлунок, тривога ж, забота в'їдалися в душу...

А тут ще нова напасть звалилася — в Захара голова неспокоїна: старшина землю купив біля Скибиної нивки. Це вже хоч утікай, продай або міняйся. Закрутить. Писар податками задавить. Це вже закрутить. Без того не буде, щоб не ступила корова. Калитці аби тільки клином врізатись. Вже понастягував чимало клаптів. Штрафами, погрозами засіпав людей. Скотина як зійде на голу землю — штраф. Харитоненкові порядки заводить. Люди тренещуть, занепокоєння пішло — старшина землю купив близько. Вже добирається до Скибиної нивки, що коло Косих Ярків. Осьмуха землі, найбільший клопоть. Ой лихо, лихо!

Цілий вечір Захар гострив пилку, щоб завтра заробить що-небудь. Хоч у Суми, хоч у Лебедин — не близька дорога. Іти пилять дрова порішили батько з сином.

Дід Івко на печі парив німецьке тіло, мов виправдувався перед домашніми:

— Уже мене ноги не носять, уже мені руки не служать, пішов би і я.

Високі білі колони небуденною красою вабили очі. Густі пахощі дьогтю, шкіри, вапна, гасу, олії паморочили голову, проникали в душу, будоражили дроворубів. Захар перехрестився на золотаві, як серпневі гарбузи, куполи собору, на гострий шпиль земської управи — на всі чотири сторони. Туманкуватий ранок трусив сніжком, галасливе гайвороння зліталось на базарний майдан. Дроворуби обходили кам'яні будинки, зазирали в просторі двори, запашний дух свіжого хліба мутив розум — скільки спокус, принад у тому Лебедині! Люди тісно позатягували сіряки.

Залюднені вулиці пахтіли новими кожухами. Захарові не то рябіло, не то жовтіло в очах, він несміливо зазирнув у двір з глухими залізними ворітьми. Рвав-

ся собака на ланцюгу. Захар вискочив на вулицю, перехрестився:

— Слава тобі господи, дрова єсть,— сповістив Павла.

Батко з сином в обшитих старою повстю чоботях топталися серед широкого двору. По дерев'яних східцях вибіг бородань у білому фартусі, махнув рукою:

— Не треба, вже найнялися...

— Почім? — питає Захар.

— По рублю за сажень.

— Ми б по вісімдесят взялися,— благає Захар,— ми б порубали дешевше.

Павлові не до душі були батькові слова, та сказаного не вернеш.

А тут наспіли старі дроворуби — вернулися з базару. Зачувши ті слова, загрозливо підкралися ззаду, розгнівані, взяли Захара за груди, почали трясти, лаяти: ми тебе порубаємо, поколемо, вириваєш роботу в нас! Іди собі найди! Засмикали, засіпали, затуркали батька зовсім. Павло хотів оступитися за батька, дужим кулаком оборонити, так не посмів руки підняти на білу бороду. Зачувши сварку, вибіг знов прикажчик, розвів дроворубів.

Захар із сином, понурі, осоромлені, брели вулицею, батько не дивився на сина, гнітюче чуття давило. Ще довго не щастило їм, ще довго тинялися з двору в двір, дратували собак, надокучали, марнували час, зголоднілі, роздратовані...

Проти дворянського зібрання, за залізною загородою, старими каштанами, в глибині двору довгий кам'яний двоповерховий будинок.

— Тут вчаться панські дівчата,— пояснив батько.

На просторому, як вигін, дворі наглядач одмітав сніг з кам'яних доріжок, що прокладені між рівними рядами бузку. Батько торкнув ліктем сина — роби, мовляв, як я,— старий бувалий, знає, що діяти: підбіг до наглядача, взяв лопату, зачав сніг одкидати. Павло слідом промітав мітлою.

— Тимофій Іванович,— благав Захар наглядача,— ми тобі допоможемо сніг одкидати, купимо півкварти, тільки візьми нас рубати дрова, нікому не давай.

Наглядачу треба ще подумати, зважити, та Захар так дивився на нього, так просив, що він згодився. Промівши кам'яні доріжки, батько з сином взялися за пилку. Пахуча дубова тирса посипалася на сніг. Багато

часу прогаяли, без пуття товклися, завзято допалися до дуба, спини не розгинали, паморочилася голова — чи то від шуму, чи з голоду, — одгонили надокучливі думки про їжу, звеселяла велика купа дров: роботи стане на тиждень. Щастить-таки людям на землі! Гостра пилка славно в'їдалася в тверде дерево, швидко одпадали колодки, а коли порізали, Захар з приємністю сів на дубині, витяг натомлені в колінах ноги, крутив цигарку, досить привільно почував себе. Павло з сокирою падав на колодки, гатив, трошив, колов, колодки розпадалися на щепи, розліталися на поліна.

Наглядач двору, Тимофій Іванович, приємно здивований був — швидко вправились, гарно порізали, і батько навіть почастував наглядача махрою — стояв, розмовляв, як рівний з рівним. Наглядач пішов, скоро знов вернувся, приніс дроворубам горщик, що бив пахучою парою, — борщ недоїдений, для панських дочок варений, — сплатив гроші, і Захар довго вагався, перетирав на долоні срібняки, насупив чоло, аж упарився, так думав: і додому крупець принести треба — хатні зголодніли вже, і частувати наглядача неодмінно треба, бо іншим разом не дасть роботи. Захар хазяїн свому слову, ніхто не скаже... На тиждень дров хватить, не крути щовечора голови, де роботи взяти, треба задобрити наглядача, може, ще коли в пригоді стане, людина на великому дворі порядкує, завжди яка-будь робота найдеться. Треба вмючи з людьми жити.

Набігала настирлива думка про піч, про жінку, та Захар одгонить надокучливі турботи: завтра додому харчів накупить, а сьогодні треба, як водиться по першому дню... Захар викладає свої думки синові, Павло не в силі тут нічого вдіяти, скоряється перед батьком — завтра справді, може, від роботи відкаже наглядач, коли не пригостити його... І мати строго наказувала Павлові, щоб пильнував батька. Захар перезирається з сином, той поводить плечима, хмуриться — батькові видніше. Захар згадує, що і погрітися по робочому дню не завадить, приносить сороківку, уклінно подає Тимофію Івановичу, пообіцявши завтра ще гостинця; наглядач знехотя взяв. Другу пляшку батько переділив з сином — закропили душу. Весело булькало питво в горлі, після чого нудьга з душі враз спала, проясніли лиця і людям стало досить легко на світі

жити. Заходилися коло смачної страви, забивали рот свіжим пахучим хлібом — і запах дуба, і пшеничний дух хліба звеселяли, будоражили, — дроворуби сиділи на колодці, розкошували на славу. Покривили душею: порішили дома не говорити матері, а то докорів не обберешся.

Ситі, вдоволені верталися додому. Вечірня польова дорога навівала спокійні думи. Батько навіть пісні завів, журливої, про бідну голівоньку, що на чужій сторіноньці, ніде сісти, гнізда звити, малих діток приютити. Захар блукав по Донах, Чорномор'ї, по родючих степах із заробітчанами, наслухався всяких пісень, зазнав чимало пригод, може, згадував своє сирітське поневіряння. Син розповів батькові, як панство знущується з людей, лани братами орють, себто селянами, і що цар з поміщиками заодно, бо сам цар — найбільший з поміщиків, і коли батько хоче знати — в самій царській фамілії стільки землі, як у всій губернії!.. Вразив Захара, приголомшив тією вісткою... І хай батько не думає, що Харитоненко годує селян. Селянин, заробітчанин Харитоненка годують!

Глибоко запали Захару в душу слова синові. Ось і розбери, з ким Павло водиться і хто він такий. Рідного сина скоро не пізнаєш... Чи викладав ту грамоту син самому лише Захарові, почім знать? І звідки він те в голову бере, чи не з книги? Бо хоч писати ще не навчився син, а печатне тямкує... А книгу де він дістає? А що буде, як така книга до рук старшини, вряdnика чи навіть батюшки попаде, хтось докаже?.. Становий, земський дізнаються про те — дорога на Сибір синові одкрита...

Павло, між тим, вгамуватися не може. І Захарові таки кортить послухати смілу думку, що цар і поміщики — п'явки, п'ють кров народну і що скоро западає правда на землі, треба тільки, щоб селяни добилися своїх прав разом з робітниками, у яких нема нічого, а тільки руки, і то часто ні до чого прикласти їм ті руки — роботи нема. Як вони проти фабрикантів і поліції за свободу борються, за восьмичасний день, виходять з червоним знаменом на дорогу, а на тому знамені написано: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Своїх хазяїв як приборкують, оголошують забастовку, самі терплять, голодують, хазяї терплять збитки, скоряються... А в Харитоненка селяни ще від зорі до зорі роблять...

Ну ж завдав син батькові мороки! То вияснивалося, то часом туманіло в голові. Захарові на цілу зиму мізкувати стане... По крутих синових словах Захар навіть сторожко озирнувся — глуха дорога, примеркли снігові простори, ніч обіймала землю.

З села долітали співи, гомін, хлопці з базару поприходили, вигулювали. Павло, стромивши батькові за пояс сокиру, пристав до хлоп'ячого гурту. Курили, гомоніли, перебирали новини дня. Приятель Максим застерігав Павла... Хлопці сповістили — по селу ходять похвалки: Яків, хазяйські сини загрожують побити Павла, щоб з Ориною не водився. Кров ударила в голову, обдала гаряча хвиля; якби не драна одежина, Павло зразу пішов би на досвітки. Знаючи сміливого хлопця, хазяйські сини самі не наважуються, збирають гурт, щоб вислідити, напасти на нього. Мамаїв наймит, Тимофій Заброда, чув, як змовлялися хазяйські сини.

Вздівши, що вернувся Захар з порожніми руками, Тетяна посмутніла, пильно придивлялася до суворого, кошлатого виду чоловіка.

Захар з гордістю розповів жінці:

— Сьогодні півсажня чворохнули, слава богу, не сукуваті були, дубові... піврубля заробили, тільки грошей не дали.

Тетяна не повірила чоловікові, — знає вона погану вдачу його, — зняла крик і плач:

— Та що ти за чоловік, за батько? В мене дома нема ні крихти, тобі клопоту мало! Дивись, як люди живуть. Чи ти вже ні до чого не здатен?

Принизила, насварилась на чоловіка жінка.

Захар зморився, намерзся, безпорадно топчеться, кричить:

— Та хіба я що? Хіба я п'ю? Чи я ледачий? І дома ще нема спокою! А якби випив, так що? Я за свої випив, ти мені не заробляєш! — грюкнув кулаком по столу Захар.

— А хто тобі пере, пече, варить? — не вгамовується, допікає жінка.

Не любив Захар докорів слухати. Загрозливо напав на жінку, розходився, розпалився, розлютився, згріб у дворі, зачав товкти. Вирвалася жінка, побігла в Псел топитися. Перейняв чоловік жінку, зачав у снігу місити. Наспіла дочка, Маланка, коло матері в'ється, обо-

роняє, під кулаки лізе. Вирвала з батькових рук матір, захистила.

На всю вулицю наробив страху, гамору Захар Скиба. Чи люди, проте, не позвикали до хатніх суперечок?

...В печі знов огонь палає, теплий солом'яний дух розходиться по хаті, обігриває тіла. Дід Івко качається на печі, стогне — чи то від старості, чи з сорому за сина. Світло падає на зажурене, змарніле жіноче лице. Тетяна взива до білого світу:

— Чи я до роботи лінива? За жнива двісті кіп зв'язала... Ідеш з поля — руки як граблі, корови не здоїш, хліба не вріжеш...

Захарові одійшло серце, вчуваючи свою провину, на докори дочки і матері він хмуρο кидає:

— Ну, буде вже... Ну, погарячився!

Не смів дивитися на домашніх. Заклопотано гострив пилку.

— А може, і випив! — оправдувався перед жінкою Захар. — В мене душа болить чи ні? За тобою і за дітьми? Вісім місяців на цегельні робив? Після трійці прислав п'ять? І під покрову п'ять. Завдатку взяв три? Літо прожив і з собою привіз двадцять? Стало і на подать. А далі жити з чого?

— А мені позички треба відбувати? — бідкалася Тетяна. — Муку, олію, пшоно... Вже скоро сором на люди вийти!

Маланка взяла прядку, подалася на досвітки.

Хоч який стривожений Захар (хіба від знегод не піде голова обертом?), він не втрачає надії на ясний день. Тетяні ж дні заслано чорним рядом — різної вдачі люди. Вже спати пора, а Тетяна все бідкається.

— Розлізлися чоботи, — скаржиться жінка, засмучено поглядаючи на ноги.

— Мине зима, а там весна прийде, вітроносна пора, земля стане суха, — втішає він жінку, мовляв, чоботи не знадобляться.

«Потануть сніги, розіллється вода, захворію на легені, помру», — безнадійні думки снують у голові.

— Може, буде добрий врожай, заробимо в економії, все подешевшає, складемося, купимо тобі чоботи, — втішає Захар жінку.

— Усе стане дешево, та ні за що купити буде, — з недовірою поставилася до тих обіцянок Тетяна. — А тут дров нема, нічим топити, де заробиш, придбаєш?

— Може, буде тепла зима, як-небудь визимуємо...
— Люті морози остудять хату, а вкрити нічим, промерзає стеля, підуть дощі — затече...
— Пройде зима, настане літо, засяє сонце, перестане текти...

Звісно, якщо людина нудними очима дивиться на світ, то їй і самий рай може здатися буденним гаєм.

Отак завжди буває: чоловік побив жінку, вона переплаче — одійшла душею. І Захар не без серця — як-не-як баба огріває хату.

В хаті бриніла пісня, розвівала нудьгу, навівала сон.

Часом в сім'ї наставала лагідна пора, Маланка, що на часинку навідалася в хату, аж просіяла. Мати зшивала полотняні пілки на сорочку, тужним голосом виводила пісні про горілку, що не одного мужа з пари розлучила, не одного мужа, не однієї діти, бодай ти, горілко, пропала навіки, — проклинала лихе питво. Батько, напустивши чуба, насуплено стягував дратвою чобота — вічна забота, — мов одспівував на материне голосіння:

А я ж з того горя — горя не боюся,
Піду до корчмоньки, горілки нап'юся.

Пісня мов і тужна, зате слова зухвалі...

Маланка зрубала і калину, щоб не було сварки. Та хіба допомоглося? Люди ще й нараджували зрубать березу, щоб господар не відав, тоді настане лад в сім'ї, та Маланка зневірилась.

4

Діжа серед хати вверх дном поставлена, соломи свіжої, пахучої густо наслано, дівчата рясні, простоволосі навколо діжі на солоні посідали, до лампи вишивали. Орина круглим дужим коліном придавила до діжі полотнище, старанно викладала заполоччю кленовий листок. Тепла, тиха хата навівала безтурботні думи. Всі звернули увагу — хазяйських дочок нема сьогодні на досвітках, це неспроста... Стали потішатися, як водиться, з пихатих дівчат, що після гулянки злостилися — не сподобалося їм просте товариство. Калитчина Уляна серед подруг вихвалялася: «Хай погуляють тепер без нас». Цвіте, гніє в Калиток! Мамаїха назли-

вала сметани діжку, не накривала, миші нападали, масло колотила... Розперло, рознесло тих багатирок. Уляна ходить, як корова на льоду... Маланка добре знає хитру поведінку... Уляна перед матір'ю вихваляється — напярля скільки! Мати скупа, дочці треба напярсти і вигуляться. Ганна тоді на людях вихваляється — моя дочка пряде як! Матері дівчат лають — Калитчина Уляна троє полотен напярля! — а то вона з хлопцями пряде, а дівчата їй за пшоно, муку, сало готові півмітки зносять...

Орина розповіла подругам про дивну забавку, що вигадали хлопці на Мамаєвому дворі. Посходилися Калитчин Яків, Мамаїв Левко, Морозів Василь, хазяйські гультяї, з кабаном вибрикують, гарцюють, жирують. Кабан надвірний, прудкий, в ноги рилом б'є, в живіт товче, бігає, брикає, женеться за хлопцями, Якова з ніг звалив, хлопці на кабана накинулися, кабан на хлопців, зачали в снігу боротися, викачуватись, ошаліли зовсім — сміх, страх!

А що вже кручений той Яків, сама Жалійка скаже: вулицею йде — по нозі лясь, верть, круть — вищить, кахика, хрюка, сам як кабан.

Знайте всі: Яків іде!

Орина пригадує такий випадок. Влітку, саме на пречисту, сидить на вулиці з дівчатами Яків, а на чоботи дивитися не можна — сліплять очі, як сонце, мухи до чобіт липнуть, одно тупа ногою... Волосся теж лискуче, аж вороне, вітер не роздува, картуза зняв, збоку проділ, гребінцем не вдереш — позлипалося, тільки, знай, мухи над головою роєм в'ються, гудуть, — чують, що чоботи і волосся розведеним цукром мащені, щоб блищали...

Дівчатам утіха з того Якова — не будь його, стало б на селі нудно. Просили Орину, щоб розказала, як він до неї залицявся, давно помітили — волочиться він за нею. Та дівчина не схотіла — не так засоромилась, як огидно. В хаті була вона з Ориною, — охоче розповіла подруга Маланка, — більш нікого, досвітчана мати пішла до сусід. Яків, мабуть, вислідив, скочив у хату, як запінений, не посидів, не побалакав, пожадливо до пазухи кинувся... На лаві кварта води стояла, Орина йому межі очі приснула... Розпусник, як і батько.

Недоумкуватий парубок той Яків, порішили дівчата. Нещасна буде, котра вийде заміж.

- Весело буде.
- Або ж гірко.

Орині здавалося неймовірним, щоб Яків Калитка одружився. Хіба з чужого села візьме, котра не знає... Це ж пагуба! Краще з мосту в воду, ніж іти на наругу.

На ту пору збуджені хлопці вбігли в хату, Максим з Павлом, привіталися, швидкі такі, окинули дівочий гурт, перезирнулися, осміхнулися, маючи щось на думці. Попросили досвітчану матір, щоб другу лампу завітала, на печі поставила, накрила горщиком без дна. Стривожена Жалійка і дівчата відчували щось лихе, благали Павла, щоб не робив бешкету в хаті, звичне на досвітках явище — бійки, черепки, кров. Жалійка прибирала на піч посуд. Що вони затіяли? Павло заспокоїв домашніх: все вийде на добре.

Тимофій Заброда, що наймитував у Мамаю, потайки переказав Максиму:

— Стережіться, сьогодні прийдемо. Яків Калитка набирає гурт, щоб побить Павла.

Вже давно між хлопцями точилася ворожнеча. Яків страхав Павла, погрожував, щоб не гуляв з Ориною. Минулого вечора не осмілився напасти — не зговорився із своїми, підмоги не було. Між супротивниками виникла суперечка... Яків крутився, вертівся по хаті, вихвалявся новими лискучими чобітьми, зухвало топтався хлопцям по ногах, нехтуючи, позирав на дерті, перелатані чоботи Павлові.

- Підбери свої прапірки...
- Підбери свої вуса, в рот лізуть...
- Ти не ходи до неї...
- Ти не ходи до неї...

Павло зо сміхом позирав на жовте, голе, як у старій баби, лице Якова, ображав прилюдно, гостро, брав на глум... Дарувати того Павлові Яків не міг. Безсилий будь-що зараз вдяти, Яків, проте, počував за собою велику силу, прискіпався до суперника, задирався. Нахвалювся помститися.

Збирає хлопців, скоро тут будуть. Сьогодні і хазяйських дочок на досвітках нема — це пересвідчувало...

Жалійка, досвітчана мати, благала Павла — хай краще тікають з хати, обійдеться без бучі. Орина застерігала Павла: що вони вдвох проти юрби вдіють, хазяйські хлопці відгодовані, дужі, приміром, Мамаїв Левко...

Павло знехтував те застереження:

— Дужий тільки пеньки вивертать, а тями нема... Павло дівчатам не сказав, що Мамаїв наймит, Тимофій Заброда, того і жде, аби в сінях, у темряві, огріть кийком хазяйського сина Левка.

Галаслива ватага тим часом брела вулицею. Видалася густа темінь. Тріщали тини, ламали кілля, людям, здавалося, простору мало, в п'яному захваті рвалися троштить, крушить супротивника. Гарно частував товариство Яків — пий, кури, гуляй, тільки щоб не спиваться, щоб під охотою були...

Три хазяйські сини, три орли, щоб не зламали якогось сіромаху Павла Скибу? Цього бути не могло!

— Шворні в рукав, хлопці! — командував Яків Калитка.

— Потопчемося! — смакував перемогу кремезний Василь Мороз.

— Ребра поламаємо! — розмахував дужими руками Левко Мамай.

— Щоб з гарною дівкою не водився, не знався, — додавав Калитка Яків.

— Оскому зіб'ємо! — мало не падаючи з ніг, пробивався наперед паруб'яга в сірячині, славнозвісний забіяка Тетько Тихін, найнятий за пляшку та пачку махри на підмогу, підлещувався до хазяйських синів, вихвалявся, як буде бити та молотить...

Тимофій Заброда, що наймитував у Мамаїв і мусив тримати руку хазяйського сина, визвався сторожувати на дверях або ж у сінях. Бо чого ж таки наймит на досвітки потовпиться? А вже коли погасне лампа, тоді він на підмогу прийде.

Порядок був такий: Яків, передній, погасить лампу — Павла битимуть, ніхто не скаже: «Я бачив...»

Павло з Максимом тим часом були напоготові, ждали гостей. В хаті стояла напружена мовчанка, досвітчана мати вилізла на піч, сторожувала коло лампи, стурбовані дівчата на полотні щось плутали... Хотіли було розходитися, і кортіло зостатися, не знали, що діяти: моторошно, і кортить довідатись, що станеться. Всі знали: на випадок сутички між хлопцями дівчат не займають, дівчата завжди в стороні. Можливо, самі тільки сполохи...

Хлопці, мов у жару, ходили від порога до вікна, зрідка перекинуться з дівчатами словом, Максим намагався навіть жартувати; коли ж Орина порадила хлопцям

взяти хоч кийка про запас, Павло сказав, що ніколи в житті не знав дужчої зброї, як кулак. Скажімо, нічим похвалитися парубкові — хазяйством, красою, чобітьми, — силою, силою ж то він може вразити?! Що ми, запиті парубки, що з ласки Якова на досвітки ходимо? Багатством думає дівчину принадити?

Зачувши вигуки, гам, галас на вулиці, Максим вискочив у сіни. Павло ж уместився коло печі, в кочергах, коло порога.

З глумливою піснею, що зложили хазяйські сини про невдачу діда Скибу й співали завжди про весь злиденний рід: «Що в нашого Івана хата не погана», — п'яна ватага наближалася, горлала, захочувала, розпалювала товариство до бешкету:

Хата раком, хата боком,
Ще й кобила з одним оком!

Валом валять парубки в хату, розгонисто, відважно приступають до Павла, загрозово сунуться червоними пиками, руки тримають ззаду. Павло зірким оком стежить за кожним рухом. Самого Павла застали, нічого він не знає, не відає. Яків на лампу дмух, а Павло, в руках твердий, зв'язний, Якова в пику сторчма лусь, то він і двері вибив. І так кожного. А в сінях Максим Чумак передає далі. Жалійка на печі зняла горщик з лампи, хоч поганеньке світло є — несподіванка для хлопців. Тимофій Заброда, ставши за дверима, в пільмі Левка Мамає молотить, поки той пролазить у двері, замашним дубцем гатить, гупа, аж гуде, передає надвір. Хруск, зойк, гвалт стояв у сінях, стрясалися стіни, хазяйські сини збилися в кучу, не розберуть, де свій, де чужий, а тут ще на підмогу Павло прискочив, ударив у спину, натовк потилиці, одбив боки, зім'яв знахабнілих дукарів, що, мов ошпарені, виривалися з сіней, стрімголом кидалися через тини, сніги, городи.

Павло з Максимом висвічували синяками, щасливо відсапувалися, сповістили домашніх, що хазяйські сини повтікали — конем не доженеш. Максим над лампою грів позбивані кулаки, розповідав, як вони розправилися із зухвалою ватагою, потрощили до пня, довго згадуватимуть, утерли пику бундючним хлопцям. Розламував пальці, розправляв руку, болісно кривився.

Дівчата, що на випадок бучі завжди находили собі надійний захисток — забивалися під піл, — коли все

вгамувалося, повилазили, розправлялися. Опам'яталися, зазирали на піч, чи жива досвітчана мати, потішалися, гострословили: добре натовкли боки пихатим парубкам! Доки Павло і Максим на селі — не прийдеться їм верховодити. Хіба як підуть на заробітки, тоді хазяйські хлопці помстяться...

Другого дня приходив староста за Павлом, та хлопець, вчуваючи, що бійка спокійно не минеться, до світу подався — добре, хоч було куди, — в економію. Мороз лаяв батька, страхав, щоб прикрутив сина, бо вже дуже він розумний став, бешкету на все село наробив, хазяйських синів потовк (про Василя промовчав). Старшина наказав у холодну посадити Павла, хай краще не вертається. Захар приголомшений був, журилася мати, дід Івко бідкався: перед людьми неспокій, страмота, іншого не чуть було би — бурлака, безштанько, — хазяйський син, чи що? — завжди заведеться, бешкету наробить, нікому не змовчить, не зверне — біда! Захар ніяк не збагне: дома мовби покірний, все робить без відговору, матір жаліє, діда; мовби і не помічав за ним, щоб пив, бешкетував, як інші хлопці, та раз поважні люди скаржаться — так воно і є. Захар старосту просить, щоб змилувався, не садив сина в холодну, може, треба буде покосить — Захар віддячить... «Хай тільки сукин син додому вернеться — ребра поламаю!..» Насилу ублагав Захар старосту. Лука Овсійович здався, цілком уже по-сусідськи повів з людьми розмову про лихі порядки.

Цілу зиму сварки, бійки між хлопцями не влягаються, старі люди примічали — не к добру. Поки некрутів вирядили, набралися біди. Сумні картини пропливали перед очима...

Сікли дрібні дощі, густі тумани нависли над селом, повили все навколо, проймали до кісток, настала студена осіння пора.

Збаламучені парубки тинялися вулицею, точилися на хитких ногах, збивалися в гурт, шапки на потилиці, душі розхристані. Парубки розчулені, по-братньому обіймалися, ставали посеред дороги... Не то пісні, не то плачі стелилися заболоченою вулицею. Довготелесий парубок Назар Непряха жальним голосом виводив, хлопці дружно рвонули, відчайдушно співали, аж заходилися:

Ой мати моя, не жени мене,
Не жени мене, не жури себе,
Бо візьмуть мене в некруточки,
Обріжуть чорне волосся...

Назар Непряха за верховода. Сива смушева шапка набакир, русявий пишний козацький чуб в'ється, полискує, вишневий пояс горить, вродливе лице палає показний паруб'яга!

Все живе кидається врозтіч — некрути йдуть! Некрутові море по коліна! Нароблять бешкету — все минеться... Хто відає, що некрутова душа забажає?

Ставали проти монопольки. На вікнах глухі, дубові віконниці. Некрути вимахували дужими кулаками, грозили потрощити, рознести.

Ні суду, ні розправи на некрута немає — казенні люди!

Назар Непряха помстився не одній дівчині, що не виявила прихильності до показного парубка. Бив вікна, мазав дьогтем ворота. Вранці люди йдуть на базар — враз видно, де гуляща дівка.

Некрутові все можна — йде на царську службу.

В Мамаю зняли ворота, начепили на дерево...

В Мороза витягли на хату терницю...

Ой мати моя, не жени мене...

На що вже сумирний низькорослий Охрім, непоказний парубок, ватяна шапка на ньому, латаний каптанець, стоптані чоботи, а й той, сповнений завзяття, на хитких ногах вулицею плентається, собі некрутських пісень виводить:

Ой піду я на могилу
Та й розбуджу матір родиму:
«Вставай, вставай, родима мати,
Мене в солдати виряджать!»

Дарма, що рідна мати, вироблена, захарчована Жалійка, у ветхій хатині вишневий кисіль варить. Біля неї топчеться осмучена невістка: Охрім перед службою оженився — проворну, роботящу взяв жінку в поміч матері.

Бряжчить, тріщить, гримить, гуркоче... Гвалт, вереск, ревище... Йдуть некрути!

На базарі в Лебедині перетовкли горшки. Ще діди наші, бувало, на тих горшках виявляли своє молодечтво. Хто лише не виявляв... З козацької минувшини вславлений звичай. Чи один гультай, бувало, ходив по тих горшках потоптом, на втіху людям? Щоб на ярмарку не побачить жодного дива?

В Буймирі з наказу старшини (теж треба голову мати) закрито крамницю, монопольку.

Як вернулись некрути з Лебедина, понакидали на плечі башлики — нерівня звичайним парубкам, — ходять, бродять, прощаються з білим світом.

Звісно, а хто вже з хазяїнів хоче задобрить некрута, щоб не бешкетував, не вішав собаку на воротах, не закручував двері в хаті, той вже рубля не пошкодує. Остап Герасимович Мамай не дуже щедрий господар, а й той брязнув рубля перед Непряхою — нате, хлопці, знайте мою щедрість, на царську службу йдете, тільки щоб не бешкетувать...

Некрути спогорда беруть той дар, не перегинаються перед господарем — беруть, щоб зробити приємність господареві, не інакше. «Гех, да нащо забирають нас в солдати?» — розпачливими голосами виводять.

Мамай теж не без голови: як не задобрить некрута — можуть паробити шкоди, як торік було. Взяли вулик з бджолами, принесли на досвітки, запалили онучу, зачали бджіл підкурювать: бджоли почадіють, а ми тоді поласуємо медом. А вічко закрить забули. Бджоли повилітали, як зачали сікти дівчат, хлопців — досвітки повтікали з хати.

Ще й не таке могло бути...

Старшина Калитка Роман Маркович нагонить острах на всю округу, а й той з некрутами повівся запанібрата.

— Хлопці, я вам на горілку дам, тільки не робіть нецеремоніального нічого... Щоб воїнський начальник на вас не сказав...

Чим загадковіше висловлювався старшина, тим поважнішою ставала його річ. Здавна ведеться, незрозуміле слово кого не приголомшить? Хто відає, яке значення закладено в тому слові? Проте треба сказати, що навіть це неосяжне речення не справило на новобранців належного враження. Диво, та й годі!

Назар Непряха йому в одвіт:

— Що ти мені зробиш? Я казенний чоловік! Закон весь у мені!

Люди мали нагоду пересвідчитися: завзятий некрут Назар Непряха! Такий може дослужитися до чого!

На Івана Золотоуста виряджали некрутів. Сундучки за плечима, обв'язані полотном, а слідом жалі, а слідом плачі. Насумрені некрути плутали ногами, журливими голосами виводили:

Тоді, мати, заплачеш,
Як у строю побачиш!
Гей, гей, доле моя,
Де ж ти водою заплила?

А тепер молодші zostалися, теж горе, дня спокою нема, без бешкету не обійдеться. Дивні часи пішли, тривожні часи — скрізь бунти, розрухи...

.

Помстилися хазяйські хлопці скоріше, ніж то дівчата сподівалися. Кілька днів не показувалися на люди, поки не посходили синці, гулі, боки не постухали. Коли ж Павло з Максимом подалися в економію на поденну, а на досвітках були самі дівчата, гули прядки, курява стояла в хаті, п'яна ватага ввірвалася до Жалійки, бешкетували, дошкуляли, розправлялися з дівчатами. Найдужче казився Калитка Яків, приступив погрозово до дівчат, став допитуватися, хто з ким сидів, гуляв. Маланку тонконогою козою обізвав, Орину — рябомизою, обляяв поганими словами. Дівчата збилися на полу, огризалися до хлопців — між собою ворогують, а на дівчатах злість зганяють?

Це ще дужче розлютило Якова: неприхований глум вчувався в тих словах, Яків погасив лампу — улюблений спосіб при всіх витівках. Коло печі вчинена діжа стояла. Яків вибирав тісто, на дівчат ляпав, позаляпував сорочки, лиця, стіни. То-то сміху буде, коли дізнаються на селі! Вереск, гвалт стояв у хаті. Жалійка просила, плакала — вчинила діжу хліб пекти, попередити тісто, хліб святий, де вона тепер муки візьме, нема і на паляничку, совісті нема в них, з тими досвітками тільки збитки... Захистить стару нікому, сина Охріма взяли в солдати, давно вістки нема...

Зачувши плачі, зойки, нарікання, хлопці розпалилися, розперезалися, зачали бити горшки, ламати прядки, трощити все в хаті, знущалися з дівчат як хотіли, бо ж знали — минеться все їм безкарно. Навпаки на-

віть — потішатимуться завтра на селі, коли дізнаються про бешкет на досвітках, що хлопці вчинили.

Коли все було залякане, під піл загнане, ватага з вилясками, висвистами повиходила з хати, Яків грюкнув у раму дрючком, брязнуло скло, морозна пара пішла гуляти по хаті.

— Оце Орині вікно бито! — сповістив огидний, п'яний голос.

Славнозвісні досвітчані звичаї — помста дівчині.

Дівчата поскоплювалися, затуляли подушками вікна, засвітили запасну лампу, жахнулися. Прядки побиті, шнури порізані, пряжа порозмотувана, прядиво позлипалося в тісті, все покошлане, позаплутуване, не можна знайти краю, стулити докупи. Дівчата, посіпані, пошарпані, безпорадні, плакали, проклинали тих дурисвітів, розвозили тісто на сорочках, лицях. Дукарки сьогодні знов не поприходили, мовби знали, що хлопці бешкету нароблять...

Орина просила подруг, щоб скинулися, допомогли вставити шибки, купити лампу. Здавна так заведено — через кого нароблено бешкету, той повинен відшкодувати всі збитки. Дівчата дружні були, дарма що шкоди всім нароблено, обіцяли пособить Орині.

5

Орина — дівчина при тілі, робитиме як віл, двоє відер на коромислі, а в руці третє, від Псла воду носить, город поливає...

Безпечному парубоцтву Якова приходив край, наспів дивний в житті час, аж дух хлопцеві забило... Постали незвичайні турботи — пора іде, женити сина треба, про це саме вечірньої години сім'я радилася. Мліло парубкові серце, тремтіло коліна, гаряча хвиля обдала, потайна мрія Якова збувається...

Мати, Ганна, розсудлива жінка, завчасно все вивідала, про все дізналася, всіх дівчат в Буймирі перебрала — ніхто не до вподоби їй. Ощасливить своє дитя хоче.

— Мій синочку дорогий, хороший, — ніжно позирала мати на сина. — Красою хоч і не вдався, та вже дівчину любу висватає... Як цвіток, дівка, їх і в миру таких мало. Не розпущена, роботяща, слухняна, не з багатого двора, буде коритися...

— Гола, як бич,— неприязно буркнула сестра Уляна, що здавна не терпіла Орини — за красу і гордість, певне. Не зна вона, що в Орини в скрині? На досвіт-ки разом ходять, гуляють, не видно, як вона вдягається? Спідниці матеріні доношує. Там уся сім'я ходить в полотні. Ніхто зроду-віку не ходив у сукні.

Дівчата не злюбили одна одну, це знають усі: на досвітках, в гурті, на вулиці завжди гризлися. Тепер породичатися доведеться. Уляна відраджувала матір, щоб не сватали Орини:

— Нема приданого за нею...

Яків гостро подивився на сестру: почім знать?

— Здоров'я є... — мати відказала.— Вона знає лихо, буде мені кориться. По економіях на заробітки ходила, скриню надбала, дівка бережлива, даремно не вдягне... На невістку витрачаться не прийдеться, одна дочка в батька. Вже ж таки Чумак за нею щось дасть? Щоб пнем у хаті сиділа та дівка, що при грошах? На свою голову клопіт взяти? З багатого двора загуляна дівка, до роботи не буде охоча. Робила не робила, аби двір закрасила... У нас поле, скот...

Батько, Роман Маркович, на те свою коротку, але змістовну думку подав:

— Ми її повернемо як схочемо. А землі в нас хватить. Робітники родичі в нас будуть. Уляна не вік у дівках сидітиме, треба Якова до ума довести... Хто пособлятиме матері? На кого хату оставить? Хто за двором глядітиме? З роботами вправились се літо, на той год дівка нужна...

Мати знає, що то за робітниця з Орини. Весь город сама обполоча, жнива з матір'ю вправила, ще й деяку днину в економію побіжить заробить. Вона і пеньки сама порозбивала,— Максим викорчував, лежали в дворі,— козак-дівка! Віз снопів накладе, стіг вивершить — справиться за мужика. Пошить, напярести краще ніхто не зуміє — в Чумаків полотна на все село! Орини в матір пішла, Лукія роботяща жінка, коноплі з дочкою скоріше всіх виберуть. Хату білить — мов по струнах грає!

Ганна знає, кого в хату бере, про свою майбутню помічницю людей розпитала, ні від кого поганого слова не чула про неї.

Повна згода, здавалося, в хаті була, пощастило Якову. Сам-то він не посмів у такій поважній справі при-

ступити до батьків. Спочатку він пригостив, попросив Мороза, той матір намовив, а мати вже вговорила батька, що ніяк не перечив, навпаки, навіть охоче виявив свою згоду за сина Орину засватати.

Лише сестра Уляна невдоволена була, гудила Орину — і нелегко, мовляв, зладить з нею, і така, і сяка, з Павлом гуляє, одна холодаєчка в неї про свято і про будень... вербова хата...

Мати докірливо подивилася на дочку, не зважала на її слова.

— Придане за очима, а стерво перед очима, — гостро відказала невдоволеній дівчині.

Ще одна прикмета впала в око Калитці:

— Наш собака не гавка на Орину, як іде побіля двору, — наша буде.

...Тануло, мов туман, бурхливе парубоцтво, віднині Яків — не Яків, на заздрість усім парубкам найпоказнішу дівчину візьме. Втішне чуття Якова проймає, помститься ненависному Павлові, горду дівку в дугу зігне. А що, доспівалася, догралася? На досвітках завжди нехтувала ним, насміхалася, тепер доведеться, дівко, заміж іти, не скориться старшині хто посміє?

На radoщах Яків вибіг з хати, подався до Мамаєвого Левка сповістити новину, а то й, мо, в дружки покликати.

Ганна з чоловіком на самоті радилися про майбутню невістку. Що небагата, то це так, Роман Маркович добре знає сім'ю Чумаків.

— За подушне ми ніколи подушок не брали з тієї хати. Чоловік благочесний Іван Чумак, не горлань, не п'яниця, на сходці його мало чуть, і щонеділі церкву одвідує.

В Ганни свої міркування. Похвалитися своїм сином не могла вона. Син не як у людей — невдалий, кволий, дівчата за показними хлопцями женуться... Хто за його піде? Ганна вже давно скрізь і всюди вивідувала дівчат. Хазяйські дівки вередливі — не найдуть собі кращої пари? Чи Ганна не радилася з матерями, що дочок на виданні мали, хитро закидала, водила манівцями, жінку Якову шукала. Пересвідчилася — матері, дівки нехтували її сина. Хоч ви, мовляв, люди почесні, та нема думки дочки видавати — ще рядна не ткані, кожухи не шиті, і дочка сама ще рання. Старостів засилать, від людей страху набираться? Порішили сватати Чумакову Орину.

Роман Маркович на те своє досвідчене міркування подав:

— Орина роботяща, за двох наймичок зробить...

6

...Приснитись сад — досада...

Орина в паркій темряві прислухалася, як врочисто гули дальні дзвони, будили сон, розпливалися в тихій ночі. На перший день різдва до утрени починають дзвонити рано. Звечора дід Савка в білій сорочці, охайний, недолугий, кликав мороза куті їсти, щоб не поморозив ні теляти, ні лошати, ні поросяти. Стукав навіть у шибку, проте мороз до вечері не йшов. Дід Савка тоді настрахав мороза: «А як прийдеш — бороною заволочу, батогом засічу!» Добре нагрозив морозові, щоб не здумав повесні приморозити городину... Хлопці колядували під вікнами «Віфліємські новини», і між колядниками Павло був, певне, хотів дівчину одвідать. Орина не зміла вийти, від батька суворий наказ, щоб не стрічалася з ним, не пара. Мати суворо застерігала дочку, вже і без того поговір по людях ходить: щоб три літа дівчина в чистоті з хлопцем гуляла?

На соломі долі розкинула повні, налиті здоров'ям руки дівчина, тіло, мов у жару, горіло, стягла жорстку ряднину, думала про милого, серце гаряче билосся, а літа відходять, темна, як ніч, дівоцька доля.

Перед світом христослави ходили по хатах віршувати, врочистим гомоном сповнили хату.

...А дощик каже:

«Як я упаду тричі у маю
Та й уроджу жито-пшеницю».

Сам красен!

Під ним коничок весь у золоті

Аж пляше!

Дівчину нудьга взяла.

Батько з матір'ю зібралися до церкви. Орина ви-йшла за поріг, білі простори розкинулися перед очима, святкові такі вулиці, хати занесені снігом, тривожні дівоцькі дні... На Катерини до схід сонця зрізала вишневу гілку, зняла горщечок, що на тину висів, посадила: як на різдво зацвіте — вийде дівчина заміж.

Набухли бруньки, сповнили надії, та скоро зав'яли, всохли. Орина в думці шептала, бога молила: «Не дай, господи, в дівках засидітися чи за немилого вийти». Минали веселі літа, наступали марудні дні, забота голову здавила, надходила тривожна пора дівочька. «Свята покрівонько, накрий голівоньку хоч ганчі рочкою, аби не дівочкою». Вранці виходили за порог, прислухалися — відки голос долетить, там доля дівчину спіткає. Гавкали собаки не один рік, співали півні, долітали окрики, а сватати ніхто не йде. Перебрали всі кілки — огорожа довга в Мамаїв, — завмирало серце: «Парубець чи удівець?» Падали в замети снігові: як пташки вранці побігають — довіку марудне життя, як ні — спокійне. З ноги кидали чобіт через тин — куди носком чобіт пада, там доля на дівчину чатує. Бігали по дворах, шукали нарубаних дров, обремек захватять, біжать, тоді дома розкладають: як поліна до пари — вийде дівка заміж.

Гроза стряслася неждано-негадано, упала, як сніг на голову.

...Приснитися сад — досада...

Батько, Іван Чумака, вернувся з церкви поважний такий, повільно скидав кожуха, наче ризу, мстужлива Лукія світилася вся. Незвичайні батьки сьогодні. Село, здавалося, тільки і дивилось на Чумака, що, присідаючи на довгі ревматичні ноги, човгав вулицею, як статечний господар, високо ніс голову. Всі, хто стрічав, віталися до нього, ще й довго дивилися вслід. Лукія півдня в церкві вистояла, втоми не чула, на диво легко в снігу пливла, прихильними очима поглядала на чоловіка.

Всю дорогу співали півні, хвилювали Чумака. Мов і буденна птиця півень, а скільки врочистого дива розливає навколо... Враз теплішає світ, душа вияснюється, сповнюється святковим почуттям, людина не відчуває землі під собою, мов не в снігу бреде, а витає над землею. Що тільки не діє з людиною ота химерна птиця!

Несподівана новина збудоражила Чумаків. Сам велеможний господар на все село Остап Герасимович Мамай, що він старостою в церкві, і ще з ним статечний господар Лука Овсійович Мороз, що він сільський староста, розмовляли сьогодні з Чумаком, як із рівним, на очах усього миру. То було не помічали ніколи, хіба

як треба платити подать чи стягти що-небудь, а сьогодні самі перейняли, поручкалися, забалакали. В церкві ще, з тарілкою йдучи в обхід, Чумака примітили, сказали, щоб заждав після служби, поважне діло є.

— Радій, моя дитино, скоро старости прийдуть, — велику новину мати дочці сповістила, щаслива така.

Батько з гордістю визначив:

— Усі багаті двори проминув Калитка, до нас завітає...

Орині потемніло в очах від тої вістки, вікон не побачила, отерпла вся, серце заніміло, відчайдушно скрикнула:

— Матінко, та прив'яжіть мені камінь до шиї, не піду я за того Якова!

Краще б вона того не казала, не гнівила батька, що не похвалив за ті слова дочки. Вона, певне, ще досі Павла з голови не викинула? Чи в неї є глузд? Павло сам собі ладу не дасть — женитися! Там перезимує, там перелітує, по хазяях товчеться.

Болісно стривожилась Орина, запливли очі туманом, хвилину не могла нічого збагнути, давило горло, дівчина мінилася в лиці, хвилювалася.

Не піде вона за Якова! Набралася слів, озлилася, лихословила. В його і вуха стримлять, клишоногий та білявий, кислоокій та малорослий, плесконосий та худий, безбровий, щелепи стягло, і гугнявий, і голова-тий, ще й недотепа, недорікуватий, на людях по-сміх! — цілком спотворила дівчина хазяйського хлопця. Яких тільки вад в людині не бува! Обридлий, огидний, осоружний він їй! Несподівана злива слів упала на очманілу батькову голову. Подумаєш, велика шана! Ні одна дівчина не стане водитися з ним, тому і обминув інші двори Калитка, ніхто не піде, найубогіша дівчина і та не схоче. Хто не зна скаженої Терегерки?

Батько перемінився на лиці. Схмарніла мати. Непокір-на дочка розпустила поганого язика, посміла таке звести на хазяйського хлопця, що його батько старшиною, а дядько старостою в церкві, почотні люди. За кого ж тоді віддавать її, за свинопаса?!

Дочка хотіла сказати, певне, знов щось непристойне, та батько не дав розкрити їй рота.

— Цить! Ні пари! Батько я чи ні? Маю право над своїми дітьми? Скажу умри — вмирай!

Батько і слів тратити не став на неслухняну дочку. Мати, довга Лукія, наставляла, корила дочку. Добра їй хочуть, дочка вперта, нерозумна, нехтує щастя своє. Яків з ціпом не буде ходити. Чи вона сама собі вже хлопця найшла? Як сміла без батька, матері? Кого питала? Яків – хазяїн. Він і плотникуватиме зучений. Стук-гряк – п'ятак. А хіба то хазяїн, що на п'яті крутитися? Б'ється, буянить... Воші сорочку об'їли... До вісімнадцяти год дівка в красу, а там перестарок – хоч за того, хоч за вдівця виходь, дівко, ще й добре, як візьме... Саме пора прийшла, люди з роботами вправилися, синів женять, дочок збувають. А вже біднякові ніколи женитися – поки грошей позичить чи в економії заробить...

Хто дійсно співчував Орині, так це дід Савка, що на печі парив хворі кістки. Стогнав та вертівся, не осмілювався в оборону стати, старий уже він, однаково син не послухає, тільки біди на свою голову накликає. Та ще сестричка Марійка, дівча, що в хатині на піл забилася, примовкла, посмутніла, з острахом дивилася, як батько на старшу сестру гримить, лає, силує заміж за остогидлого Якова. Така сама доля і Марійки не мине, жалко сестри стало, себе і, може, ще когось, і на світ дивитися не хочеться, гірка дівочья доля... Брат Максим теж не мав права голосу в сім'ї, десь повівся з парубками. Нікому захистити, оступитися. Орина мучилася, хоч би Павлові переказати, яке нещастя звисло над нею. Давно чогось сподівалася. Душа чула... Змій бігав за нею – сон снівся...

Іван Чумак довго і не думав. Дочка що? Чужий робітник. Рве з дому все... Син – господар при домі, косар, орач. Отже, треба вигідно дочку видати, породичатися з людьми хорошими. Домашнім батько переконливо доводив: «В достойному кружку б жили, і нас би розуміли... Калитка – знатний родич, витягне і нас в люди. І ми між люди вийдемо. Громада б нас поважала, на храму, на сходці – скрізь шана. А то сидиш, як кріт у норі». Принадні картини розкривалися перед Чумаками, приємні дні, сподіванки. Люди втішались думкою. Так неслухняна дочка все на шкоду робить. Хай тільки посміє!.. Ворога нажить? Спробуй тільки Калитці відмовити, не підкоритися, не рад будеш, що й на світ народився. Спелить, зігне, зітре, сила яка, хутори, села під його рукою, громада,

ліси, землі, він і податі стягує, громадським добром відає, касу дає, зерно в позику, штрафи наклада, в холодну садить, він і з земським знається, в самого Харитоненка на оці, старшина все може — дати тобі жисть і на той світ спровадити, в Сибір загнати. Чумакові сила змагаться з старшиною?

Що мала діяти Орина? Безпорадна дівчина в серці свому давно милого носить. Залякана батьковими погрозами, вперто крізь сльози своє твердила:

— Не піду я за нелюба...

Я тебе не благословлю! — пригрозив батько на те.

— Без матиного благословення тобі долі-щастя не буде, — додала мати.

Дочка жахається тої страшної погрози. Вже краще в дівках сидітиме. Батько напустився на дочку, цілком збентежив: чи вона довго думає на його шиї висіти?

В розпачі дочка матері доводить. Страх, огида, біль у серці. Всім байдуже до того. Дочка хоче матір вблагати. Краще вона знов в економію піде, в строк найметься, зароблятиме, коли дома тягарем висить. Там Терегерка загризе, зацькує, заїсть.

Мати не хвалить дочку за ті слова. Посміла озватися глумливо про паніматку! Чи вони допустять, щоб Чумакова дочка по хлівах валялася, по економіях тинялася? Буде вже, відробила своє. Тепер є нагода зажити по-людськи, багатий чоловік сватає, на іншу — вчепилася, не одірвав би! Чи матері не жалко своєї дитини? Догоджатиме свекрусі, слухняна, роботяща дочка зуміє прикорити свекруху. Молода, недосвідчена дівчина не знає свого щастя. З лагідним словом мати звертається до дочки. Лукія сама нагорювалась, своєї волі не мала, батько заміж віддав, замолоду ходила по чужих нивах, як побралися, тепер хоче, щоб дочка в достатку жила.

— Иди, дочко, послухай мене, ти там, як утя на воді, будеш.

— Не до серця він мені.

— Звикнешся. Я теж не своєю волею вийшла, та в згоді живемо. Павло твій голий, босий.

— Дроги з кладдю підважує...

— То пусте. Очеретяна хата в нього, оситнягом обставлена, щоб тепла була, сіни без стелі, бовдур до берестка прив'язаний, щоб не хилився, ні хліва, ні комори. Повітка небом накрита. В хату зайдеш —

скрізь тече, по стінах, грубі, з бовдура сажа пахтить, чадний дух спира легені, — люди ходять, бачать. Занапастити життя хочеш? В роду нікому щастя не було. То кінь здохне, хата згорить, надірветься хто-небудь. Захар Скиба завжди по Донах ходив, дід Івко вівці пас. Павло теж по людях вештається. Шило та віник — усе хазяйство...

Слова матері ще більшого жалю дочці завдали, ще миліший Павло став: із злиднів не виб'ється ніяк. Орина гадала: в поміч стане...

Дівчина побачила: нема порятунку в хаті цій. Надії нема. Непохитна батьківська воля. Що їй діяти? Безумство, страх і ненависть в очах... Серце розривалося. Не скоритися — батькове право, сила, однаково примусить. За нелюба йти — ще тяжче. Що його діяти? В нестямі дивилася на образи, лиця, стіни. З лементом кинулася з хати — рідний куток кривди та знущання! — завила, заскиглила.

— Я вас прокляну! — не своїм голосом завищала.

На мороз, на вітер, на волю хотілося вибігти, заритися в сніг, пропасти, аби вирватися з остогидлої душної хати. Батько стеріг дочку, настиг на порозі, за волосся вхопив, ременем ogrів, різав повне тіло, дочка зойкнула, звивалася... Озлився, лютував Іван Чумак, аж засапався, так полюсував дочку, ще й пряжкою:

— Я тебе благословлю! Я ж тебе в рукаві, в сіряку привіз, як родилася в полі! А тепер ти не будеш користися мені!

...Сполохана Марійка в куток забилася, плакала, дід Савка стогнав на печі...

Жахалася мати, собі плакала, — осмілилася дочка страшне слово мовити на батька. На сповіді перед батюшкою щоб покаялася, спокутувала гріх тяжкий.

Полопалися і сорочка, і шкура на дочці, батько розлючений, грізний стрясав дужим кулаком над світло-русою головою.

— Підеш?

— Воля ваша... — здригалася, тремтіла дочка.

7

Слова старости збентежили Захара. Староста сказав рішуче, не те щоб застрахати або що:

— Де хоч бери, плати недоїмку, а то цінить будемо.

За що ж йому платити? За що? Захар кидався, мотався по селу, звертався до старшини з докучною скаргою:

— Нема десятини сіна, а тільки восьмуха, за що два сорок платити?

Захар гаряче доводив старості, зборщику, просив поради перед громадою, всі визнавали за ним правду, і ось він просить старшину, щоб розсудив, списав податок...

Складну задачу поставив перед старшиною. Видно було по всьому... Великих труднощів завдав старшині Захар своєю недоречною скаргою. Завжди з ним морока. Старшина не знав, що діяти.

— Ну що ж з тобою робить? — розвів руками Роман Маркович.

Захарові самому незручно — стільки клопоту завдав, у старшини, відомо, і без того безліч важливих справ. Роман Маркович, проте, спасибі йому, не відмахнувся від скаржника, прийшов тоді на допомогу Захарові, згодився пособити в скруті. Марудно наморщив високе червоне чоло:

— Ну що з тебе взять? Нічого. Влітку відкосиш мені.

Захар спокійний був: очевидна ж неправда. Староста, зборщик більше його не турбували, не нагадували.

«Мабуть, старшина полагодив справу», — так мізкував Захар, гадав, що все якось минеться, обійдеться, щоліта відкошував старшині десятину. Тетяна в'язала... Два роки не заплатив — пішло в недоїмку, набігло тридцять два рублі. Сьогодні староста правив, досить жорстоко розмовляв з Захаром: волость з ним панькатися не стане, старшина строго наказав — якщо не сплатить, в неділю цінити будуть. Настряхав Захара староста. Хто міг думати? Послідню корову налігають. Треба шукати рятунку.

Хіба не замотається чоловік? Подушне, викупне, штрафовка, волосне, земське... Ще збір на церкву заправили, надумали купляти дзвона, золотить іконостас. Остап Герасимович, церковний староста, прилюдно Захара страмив: чи він не хрещений, не спромігся на церкву дати? Захар не хоче посліднім перед богом бути, коло порога стоять. Багачі всі перед олтарем товпляться...

Моторош бере Захара. Душа бунтується, розхристана жилава постать товчється по хаті.

— Забили, задавили податтю зовсім! — знесилено опускається на лаву.

Серце пече кожного. Молоді, здорові руки ніде по-діти. Ні до чого силу молодим Скибиним дітям при-класти. Якби весна скоріш подалися б в економію. Була думка коня купити, тепер — подать.

Далеко бачить дід Івко, сива голова міркує зажуре-но, мудро:

— Це вже старшина свої землі зводить.

П'ятдесят десятин за десять років настягав, хто йому обробити? Земля розкидана, в клинках, треба до купи звести. Ще й орендує скільки панської землі, селян-ської. Він та Мамай — люди при грошах, а третина села без коней, що їм діяти? Самим у плуг запряга-ться? Захарів кріпосний клинок коло Косих Ярків стар-шині око муляє. Хіба не ясно? Первина? Івко не казав, що біда буде? Волосний писар при розкладці нарахує податку більше, щоб закрутити людину. Старшині щоб прислужитися. Даровою силою старшина землю оброб-ляє. Хоч візьми гроші на процент — старшині відроб-лятимеш, борг наростатиме, а тоді сплатиш, як буде чим. Хоч збувай Калитці зразу землю — сплати подать.

Здавна волосні крутії заправляли світом. Рік, як одмінили волосні різки. Чимало Івко натерпівся — свідок минулого віку... Скубій і зборщик, два здоро-вані, в білих сорочках, вибиваних штанах — не прості люди — приходять в хату править податки.

Господар просить заждати, тоді скубій бере в дужі жмені густу кучму волосся, стягує, аж шкура тріщить.

Не дай бог господар із переляку відкаже:

Та де ж взять?

Скубій тоді пускає господаря кружалом по хаті, поки тому в очах не потьмариться.

Жінка, діти заб'ються в куток, тремтять, плачуть, ні-чим зарадити не можуть, як батька мотають по хаті, скубують, топчуть.

— Розбувайсь! — наказує зборщик господарю.

По будьяках, тернах водять босого, кулаками під реб-ра б'ють, поки не виб'ють той податок.

Зимом ж виводили голих на сніг, мороз такий, аж тини лопотять, водою обливали...

Далєбі, дідова грамота відкрила світ Павлові, юнак вивчав історію минулого віку, яка була списана на шкурі Івкові. І чи міг відати, яка його жде доля? Було

над чим голову поламати. Що б там не було, він ніколи не схилить голови перед лихим часом!

Скибина сім'я посходилася вечірньої пори після денної роботи. Бив клопіт у голову. Мати нечутно поставила на стіл миску, за ложку ніхто не брався, розсілися по кутках, радилися, як позбутися страшної загрози — з торгів корова щоб не пішла. Бо вже старшина з рук не випустить, слово старшини — закон, по ціні якій схоче купити, хто наважиться з ним змагаться? Не сам купити — найме шахрая. Вексель суд затвердить. Старшина може ухвалити, щоб за волостю земля залишилася, тоді собі придбає. Старшина докупи землю зводить, прикупує, задурює клинки, — спробуй не поміняти із старшиною своєї нивки! Не віддай кріпосний клопот, що до вподоби старшині! Домашній запродажний запис земський начальник затверджує, за свідків розписується писар.

З давніх-давен правувала сила над правдою. Кошачий дід Івко понуро згадує, як непокірних давили, добивали, садовили в каземат, десятники червоними поясами налігували, виводили скотину з дворів. Усе за подать. Старшина, староста, зборщик, урядник — то ж сила! За свою шкуру перед земським тремтять. Знедолили не один двір у Буймирі. Посміє не скоритися — рознесуть, розметуть... Казна горя не зна...

Кожному нелегко стало по словах дідових. Павло відчував, як старий нагонив страх на людей, породжував безволля. Людський робітник, дід Івко, вимотався на віку, пересилювався на панів, на світ дивився завжди сумними очима.

Певне, що від знесилля Захар виголошує:

— Мені так — чим просить, лучче роздавать.

— Якби було що, — хмуро буркнув Івко, заходився врозумляти сина: — Старшина все може... Як не візьме тюрмою, то задавить холодом, голодом...

Бунтувалася кров юнакова, він відчував глибоке обурення за свій рід, за поневіряння, кривди, що зазнала сім'я Скибина на віку... За весь убогий люд. Темніло в очах, тяжко ходили груди, Павло родився не для покори на цім світі. А між тим, що міг вдіяти він сам, як пособити батькові, дідові, що міг порадити? Безкарна, свавільна поведінка пана, хазяїна над безправним сільським людом давно тривожила серце. На всі синові намагання пробудити волю до непокори, заронити

надію на розплату з панами-кровопивцями, що запроваджують такі закони, повинності, тягнуть жили, настановили своїх прислужників — земських, приставів, старшин, попів, урядників, кривдять робочий люд, — в батька завжди була одна відповідь:

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть.

Або:

— Хоч пнем по сові, хоч совою об пень...

Свої міркування мають батько, дід, завжди нехтують Павлові поради.

— Діла в тебе не буде, — повчав сина Івко. — Зажар гуску, купи пляшку, піди до старшини, позич грошей, влітку діти в економії зароблять, розплатимось...

Звичайно, приступити до старшини треба теж уміючи. Жалійка страху влітку набралася. Старшина настрахав за подать. Жінка наварила вареників з бузиною, купила пляшку, стала в сінях у волості. Іде волосний писар, Марко Юхимович.

— Я ось гостинчика панотцеві і вам принесла, — кинулась до нього Жалійка, розкриває замотану рушником миску.

У волості нема нікого, тільки Сидір, сторож. Писар ухопив вареничка, пішов у присутствіє, схумрив.

Старшина іде слідом. Жалійка до старшини приступає з мискою і пляшкою.

Старшина ненависно на жінку позирнув:

— Куди ти сунешся? Геть звідси!

Жалійка не відступає, з переляку, чи що, розмотує пляшку, подає миску, просить:

— Марко Юхимович узяли, змилуйтесь, панотець...

Старшина і не глянув, ще й писареві докоряв:

— В кого ти береш? Послідня сажотруска, охота тобі зв'язуватися з нею!

Сьогодні в хаті дід Івко має довге дорадче слово. Всі прислухаються до повчальних слів його.

Не примогоричив старшину — не йди до волості. Старшина касою відає: кому захоче — дасть. Старшина може позичити зерна з громадської комори. Дать дозвіл з громадського лісу нарубати віз дров. Як прийшов з дарами — дозволить п'ять сосон взяти. В кого кінь здох, кому треба хату ставити, женити сина — всі звертаються до старшини. Велике діло старшина! П'ятдесят десятин землі даровою силою обробляє. Прослужить ще років п'ять — придбає сто.

Павло, дивний хлопець, уявіть, надумав батька вчити, вичитувати, щоб не ходив до старшини на сміх, однак не пособить. Вмовляв, перечив, щоб не ходив батько страмитися...

Захар напустився на сина: що він тямить? Між людьми бував, досвід неабиякий у нього? Хай сидить мовчки, своїх порядків не вставляє. Що вдієш проти старшини? Сила і право в їхніх руках.

Знехтували пораду Павлову.

В діда Івка голова посивіла, споконвіку в Буймирі так заведено, а онук каже...

Невідомо хіба, яку ціну в сім'ї та й на людях має хлоп'яча думка? Сам твердо на ноги не стане, власного кілка не має, хоче вчити господарів!

Мати, що терпеливо з дочкою слухала цю складну раду, осмілилася, собі слово подала, з гіркого досвіду не совітувала чоловіку оббивати пороги, канючити перед старшиною. Дві гуски залишила на розплід, і ті доведеться порізати. Відраджувала чоловіка: пособить старшина чи ні, а ти, Тетяно, іди коноплі брати. Чи одне літо в'язала старшині? Дуже помогло?

Ніхто, звісно, не послухав Тетяну. Люди голови ламають, ніяк не придумують, як біді пособити, а тут ще вона із своїм баб'ячим розумом...

.

Захар довго топтався, збивав, обтрушував сніг, обмітав рукавицею чоботи, здирав намерзлі на підшвах грудки, поки наважився переступити поріг. Повнотіла Ганна звичним оком окинула сувійчик під рукою, пропустила Захара, що з поклоном виложив на стіл дари, винувато пояснив:

— Гостинчика панотцеві приніс.

Ганна прихильно, величаво кивнула, прибрала пляшку, гуску, булку, рушник віддала, сказала Захарові підождати, поки ослобониться Роман Маркович.

В світлиці, за глухими дверима, гуляло, пило товариство. Гострі пахощі печеного м'яса, кислий капустаний дух стояли в хаті. Захар ніяково топтався, прислухався до брязкоту, гамору, ждав, поки одчиняться завітні двері. Нестерпно довго доводилося чекати. Захар не сходив з місця. Доручили б людині яку роботу — рубати дрова чи товкти в ступі, — Захар був би

спокійний, а то стій без діла, як пень, в чужій хаті і не смій сісти, щоб не подумали лихого. Більш нудне становище тяжко уявити. «Та орав мужик край дороги»,— долітав з хати спів, старшина, видно, на підпитку. Ганна вмовляла старшину, щоб вийшов на хвилину до чоловіка.

— А хто там такий? — вивів Захара з роздуму хрипливий голос, зачовгали тяжкі чоботи.

— Та це я, панотець,— Захар похапцем виложив своє прохання старшині.

Роман Маркович обіперся на лутку, круглий, як чувал, похитувався, збирався з думками. Не варить голова, видно по всьому. Мовчки повів він Захара за собою, поставив перед товариством, що добре-таки захмеліло. Мамаєва гладка спина, чорновусий запухлий вид писаря, червона Морозова потилиця перед Захаром. А над ними усіма, блискучий, величавий, сам цар висить. Враз видно — не проста хата... Не те, щоб старшина надумав Захара посадовити за стіл. Гостинця він прийме від кожного, але не з усяким за один стіл сяде, з одної миски їстиме, з одної чарки питиме. Гості, що куняли за столом, при Захарові пробудилися, прислухалися, як він просив старшину зарадити, дати каси, щоб сплатити подушне. Звісно, у власній хаті старшина з людиною побалакати може, не те що в присутствії.

Захар згадував усі свої біди, і старшина кивав головою.

Захар:

— Посіяться треба...

Старшина:

— Обсіменить...

Захар:

— Сплатить подушне.

Старшина:

— Сплатить...

Захар:

— Коңя придбать.

Старшина:

— Приобріть...

Присутні мовчки стежили за тою звичною розмовою, неприязно позирали на нудну постать, що стояла перед столом.

Старшина далі не став порожніх балачок розводи-

ти, рішуче сказав Захарові, щоб сплатив спочатку недоїмку — тридцять два рублі, що завів, а то цінити будуть.

Захар би давно сплатив, та біда насіла: восени кінь здох, заробітку нема; до того ж він не відає, як та недоїмка набігла...

Старшина з тверезим міркуванням звертається до Захара. Про недоїмку хай не сумнівається. Грамотні люди в волості сидять, на бамазі все їм видно. Захар мусить розуміти, що це не вибаги... Із старшини теж требують. Земський начальник викликав у Лебедин, дав строгий наказ, щоб усі недоїмки постягати, дуже розгніваний був, докоряв старшині — недоплатників позаводив, ніде нема стільки, як у Буймирі!.. Перед земським начальником очима кліпав старшина, сорому набрався. За своє серце... Прийдуть, просять, сльози, діти — пожалієш людину. На свою голову біди накличеш. Хіба хто зна? Роман Маркович тут, певне, згадав спалений стіг сіна, непримиренно покрутив головою, — несправедливість яка... Гости співчутливо поглядали на старшину. Не стане старшина хвалитися, а тільки на іншого — давно б по вітру півсела пустив, продав... Робіть, що знаєте. Він не може... Не хоче з людьми загризатися. Сусіди... Хай інші скажуть.

Інші сказали. Мамай, Мороз давно казали — нема і не буде такої голови в Буймирі! Он Харченко в Боровеньці, Бобрику півсела поцінив, посиротив...

Ще й наділи вдвічі більші в боровенських людей... Податки, гадать, теж...

Захарові душа не на місці при тих розмовах, перед обраними людьми він топчється, благає... Сердечна людина Роман Маркович, це всі знають, Захар просить старшину дати позику, діти влітку зароблять...

Старшина наморщив високе чоло, всі задумалися. Він не проти того, щоб допомогти людині.

Знов Захар товче одне і те ж. Та коли він буде віддавати? І з чого? Старшина Захарові доводить:

— Остапу Герасимовичу я хоч п'ятсот рублів дам, людина обернеться і віддасть, чоловік діловий, комерцію веде, проценти дасть. А що ти даси?

Далєбі, безпорадне становище в Захара, гости на нього дивляться, плечима знизують: дивна людина!

Що ж йому робити? Захар перед волосними людьми топчється, мов шукає поради.

Роман Маркович сам про те думає, він завжди радий пособити в скруті, питає Захара: чи не збув би він свій кріпосний клопот, що коло Косих Ярків?

Товариство ожило, жвавий говір знявся за столом: вихід знайдемо, чудесний вихід! Прояснили людям голови, всі стали вмовляти Захара, щоб не думав, не вагався, збував, поки не пізно... Чого він, до речі, стоїть, хай сідає до столу. Тут Лука Овсійович навіть присунув табуретку.

Чарка і закуска перед Захаром, руки йому від несподіванки тремтять, і він, щоб не образити гостей, чарку п'є — за їхнє здоров'я, закусувати не хоче. Щоб не подумали, бува,— голодний чоловік... Приємний теплий струм пройшов по жилах.

Остап Герасимович, з хазяйським хистом людина, Захарові щиро радить:

— В тебе та нивка далека, вона тобі непридобна, заїздити доводиться з яру, ти заробиш собі в економії...

Роман Маркович поклав Захарові тяжку руку на плече, приязно вдивлявся в розгублене кошлате лице, перед товариством хвалив Захара:

— Оце в мене тільки чоловіка. А ті б утопили в канлі води...

Недруги себто... Чимало їх, до речі, розвелося на селі. Старшина відрізняв лише Захара...

Далєбі, старшина заприятелювати з ним згоден. День несподіванок!.. І гості приязні такі — волосні люди — наливають велику чарку. Захарові забило дух. Ганна гостинно присовує закуску, прихильно так на нього дивиться, тепла, пухка нога її притисла Захара до столу — моторош пройма...

Ще не де-небудь — на покуті посадовили Захара в поважній хаті. Неабиякий він гість тут.

Роман Маркович завжди згоден порадити людині, зарятувати в біді.

— Я за тебе недоїмку сплатю, а ти мені нивку коло мого поля дай, однак тобі з неї ніякої вигоди, за нивку тобі більше ніхто не дасть. Ще, може, прийдеться коли по допомогу звернутися...

Затьмарився розум Захарові з несподіваної приязні старшини, лагідних слів, обіцянок. Захар добре розумів: старшини не минути, як і смерті. Хто хоче собі ворогів наживать? А звернутися ще не раз прийдеться...

Гості ще чарку Захарові наливають (котру вже?), частують, припрошують, обзиваються припадними словами.

Мамай:

— Пий, ти будеш нашим чоловіком!

Мороз:

— Ти знаєш... це Роман Маркович!

Мамай:

— Через яр тобі їздити... однак не з руки тобі нивка ця...

Затуркали голову Захарові, а що питво затьмарило, — зогрілася, охмеліла душа, хата пішла обертом. Захар не знає, що діяти, а вже чорнило і папір на столі, Ганна проворно стерла, і вже писар пише, що по приговору мирського сходу віднині нивкою в урочищі Косих Ярків володіє Роман Маркович Калитка...

З дивною полегкістю в тілі Захар плутався снігами. Село вже спало. Тяжке чуття закрадалося в душу, та він відгонив, сміливий такий, мов приплив свіжих сил відчув у собі — і він не послідній, гостював із знатними людьми. Заспівав навіть...

8

Виварила калину, двічі закипіло, гірке виварилося, одцідила, цукром пересипала, вареники варила... Густий дух ситної страви стояв у хаті. Лукія мало того, що напекла пирогів з м'ясом, сиром, захотіла ще гостренького. Орина матері пособляла, мак терла, хрін, жорсткою скатертю заслала стіл, на стіл наготовила, тоді знов вареники ліпила, привчає мати дочку, щоб коло печі вміла ходити, між люди піде, щоб не сказали — непутяща мати була.

Очі запали, сама зблякла, змарніла дочка, ходила по хаті, мов німа, за день не почувеш голосу, хіба як спитаєш — обізветься. Орина посмутніла, закипіла образа в душі, живим докором матері стала. Не знала Лукія, як дочку розважити, розвеселити. Тяжко зітхали і мати, і дочка, батько ходив мовчазний, понурий — стане він з ними панькатися! Нелегко матері бачити, як дочка на очах тоне, скніє, перемінилася дівчина: колись весела, говірка, тепер не пізнати... На досвітки мати не пускає, щоб з Павлом не стрічалася. Занудилася дівчина в хаті! Недовго ждати, Лукія знає: останні дівочькі тривожні дні.

Заклавши на ніч корму коням, вправивши корову, дрібний скот, господарі в світлиці вечері ждуть, борода розчесані, голови оливою намащені, в білих сорочках, дід Савка та син Іван врочисто чадили махрою, ліново гомоніли... В паркій хаті привільно тілам, смачний дух ситної страви бив у груди, сліпуча, як сонце, пляшка стояла на столі, вигравала градусами, душа ви-ніжувалася...

Дід Савка не у великій шані в сім'ї був, більш для порядку сидів за столом, розповідав онучці повчальну казку, улюблену казку білих борід, як син знущався з старого батька.

— Кладуть старого на воза... Дитя пита: «Куди?» — «Оце дідуся повезем до провалля, він нічого не робить, тільки їсть...» — «Якщо ви так робите, то і я вас одвезу», — каже дитя.

Живе старий. Терпить батька син, боїться за свою долю. А тут кинувся голод. Чорне поле стоїть, нічим сіяти. Пожурились люди. Старий і каже синові: «Шлях ори, волочи... Розкривай хату, солому по полю розкидай...»

Дивуються люди:

«Здурів? Що він робить? Хоче, щоб дощ залив...»

А тоді як уродив хліб! Люди руками розвели...

— Де ж він узявся? — Марійка, поклавши голову на лікті, зачаровано слухала дідусеві вигадки, аж вуха горіли... Не без того, щоб і до чубатого, насупленого Чумака та Лукії не долетіло деяке слово. Дід Савка, здавалося, тільки і ждав того... Проясніло чоло йому.

— Думка та: ціпами молотили хліб — солома не без зернини... По шляху возили мішки — розсипали зерно...

Марійка вражена була з мудрувань старого. Хоч до роботи нездатний, так порадою врятував сім'ю від голоду!

— Пішла тоді слава про старого батька. Заздрили люди... І відтоді син, невістка шанували його. «Ось у мене батько який!» — хвалився син.

Так. У житті все бува.

Насправді син не те сказав. Іван Чумак невдоволений був з химерних вигадок, напустився на батька з докором: по такому дню такі балачки розвів!

Старий поник головою...

Надворі гуп, говір, двері одчиняються, старости в ха-

ту зайшли, чотири поклони вдарили, в дівчини терпне серце.

Пахтять нові кожухи, розливають густий дух свіжого дьогтю юхтові чоботи, гості скидають високі смушеві шапки, на образи хрестяться, хазяїв вітають. На хвилинку примовкають, до поважного діла щоб приступити. І хата, повна напруження, жде.

— А ми це, люди добрі, начули пряху...

Світлими очима обіймають хату, рушники, квітки, розводи, обзиваються знаменитими словами.

Дивна вістка впала людям на голову, трохи стривожила, ніколи не ждали, не гадали і не сподівалися, врочиста тиша стояла в хаті, чути було, як тріщала лампадка. Щоб не виявити часом, щоб не подумали — дуже зраділи тій вістці, господар дому, чубатий, довгий Іван Чумак, розважно, поважно влад відповів:

— Воно, люди добрі, не поганий вовк, що в кошару заглянув...

Це була знаменита відповідь. Дорічний господар Іван Чумак.

Старости хліб білий, ясний на стіл кладуть. На столі чого тільки не наварено, не наставлено, не напечено — і риба, і м'ясо, гусятина, пироги, вареники — багатий вечір. Під Новий рік, як хата бідна, хоч позичать, а стіл накривуть, щоб цілий рік багатий був, достаток не виводився.

Пов'язані рушниками, врочисті, показні, старости посідали на лаві. М'ясистий, череватий літній чолов'яга, вславлений на весь Буймир Остап Герасимович Мамай, що він староста в церкві, виборний, в суді засідатель, найдужчий господар на селі. З ним сільський староста, відомий Лука Овсійович Мороз.

Привітні хазяї до вечері старостів просять. Дав бог, діждали дорогих гостей. Клекотить огняне питво в горлі, розкошує душа.

Мамай розлігся за столом, все рипіло під ним, тріщало, допався, трошив дужими щелепами молоді кістки, хрящі. Гостинна Лукія припрошувала:

— Закусуйте, Остапе Герасимовичу, всі вас поважають по божественності...

— І це була правда.

Ніхто так, як Остап Герасимович, бога не розумів...

— Сідайте, Остапе Герасимовичу, до столу, — бувало, господиня вклінно просить.

По хаті розходиться дражлива пара кислої капусти. Господарка налива в полив'яну миску запашного борщу.

— Із чим борщ? — перепитує Остап Герасимович.

— Із олією — постовий день.

— Не можу...

— Чому?

— Олія лилася, як Ісуса Христа кров лилася, коли його розпинали.

До чого побожний чоловік Остап Герасимович!

Або, приміром, переп'ється хто-небудь, мало не повертає нутрощі, Мамай вийме із кармана проскуру, обтрусить від махри, подасть бідолазі, хміль враз і виїде. Чолов'яга знов п'є, співає, вславляє світ.

З ласкою і пляшкою приступила Лукія до старостів.

Дочка з поклоном подавала на стіл, хмуро, неприязно гостям прислужувала. Перед людьми себе тримала непристойно як, Лукія в душі сердилася на дочку, із світлим лицем зверталася до старостів:

— Молода вона ще в нас...

Остап Герасимович, уважно перелизавши пальці, відказав:

— Ми старої не думаємо сватать.

Іван Чумак, як і належало господареві, зосереджено мовчав, привітна ж Лукія зверталася до старостів, щоб зглянулися на молоду:

— Вона ще не розцвілася в нас...

Старости з-під кошлатих брів накидають оком на цвітну дівчину, яка, мовляв, ще не розцвілася, а що ж буде, коли вона розів'ється в усій своїй принаді?

Остап Герасимович на те відказує:

— Хіба таку сватать, що зав'яне?

Лукії, видно, не під силу відохотить старостів, проте вона робить ще одну спробу. Щоб не подумали люди, мовби мати рада скорій збути дочку.

— Вона ще не роздивилася на світ божий! — взиває до старостів Лукія.

— А хіба її під землю беруть? — відказав дарма що вайлуватий, проте бистрий умом Остап Герасимович.

Лука Овсійович, розправивши пишні підгорілі вуса, досвідчено додав:

— Молодий оженився — швидше помочі діждав.

— Одна матір, братів нема, ділиться ні з ким, зовиця на виданні, що тобі шукать?

Збунтувалася вечірня тиша! Весела дівочька юрба щедрівку принесла в хату. В п'їтьмі вибродили сільські закутки, плутались городами, ярами, падали в ями, бовтались у снігах, щерть повні святкових пустощів, вславляли піснями господаря. Сестричка Марійка винесла дівчатам пирогів, зникла.

Цікаві веселі лиця поприлипали до відталих вікон, дивилися, притискалися... Новина вмить облетіла, збудоражила — старости за столом сидять, про Калитку Якова річ ведуть, чарку п'ють, Орина в хатині стоїть, сльозами вмивається, серце болить за подругу, з-під батога дівчину видають, за Калитку Якова висватують... Замолоду — чоловіка, на старості — діда не буде... Над дівчиною біда стряслася, і над кожною може. Посмутила Чумакова хата дівчат, тужна щедрівка билась у вікна:

Маланка ходила,
Василечки рвала,
Василечку-батьку,
Пусти мене в хату...

Пісня наростала, стихала, тягуча, жальна, одлітала в зимову ніч, а з піснею дівочька воля... Подруги розважити Орину прийшли, серце їй краяли. Орина в хатину сховалася, щоб не бачили її плачу, не знали її горя.

Кожух, критий синім сукном, сивий комір, сива шапка з кучмами, молодий хоч куди — Яків Калитка попід тинами крадеться, очі при місяці блищать, як у сірка, мало не злякав Марійку, поманив, вивідував, що сестра робить. Доля Якова вирішується...

— Плаче, — неприязно відказала двічинка.

— Чому? — з тривогою в голосі поцікавився молодий.

— Як її мати била, заміж не хоче йти, — хмуρο блимнула очима, подивилася спідлоба, не стала і балакати і гостинця не взяла, що давав Яків.

Старости тим часом Калитчиного сина хвалили, прославляли, принадні дні віщували Чумаковій дочці — в багатий двір іде, в розкоші житиме, нужди-горя не знатиме.

Лукія стурбована, занепокоєна тими словами: щоб, бува, не докоряли потім, Орина не з багатого двора, мати боїться, щоб не виказували: з порожніми руками, мовляв, невістка прийшла.

Старости заспокоїли матір: в Калитки хватить, в Калитки все єсть, добра повен двір, не такі люди, в достатках живе, в почоті купається. Знов-таки старшини родичам вільготи всякі — не гнатимуть на одбувки, зглянутья і на подать, мало що... Звісно, старости всього не доказували, які тільки втіхи, вигоди ждуть старшини родичів, та кожній досвідченій людині враз впаде в око і найкраще дерево — соснина, дубина на сохи, підвалини, дошки, — і найсильніший клопоть оренди на подоли... Заможний, при владі, родич в усякій біді зарятує, гроші, зерно в руці його — всього не перекажеш, що запало Чумакові в голову. Кого тільки не приваблювали ті радощі? «Сват старшини пішов», — про Чумака казатимуть, вже він між людьми на сходці не послідній, подасть і свій голос, вже його буде чути скрізь... Лукії свої принадні думки в голову запали: серед хазяйок і вона не послідня, гостюватиме, кумуватиме з людьми знатними. Хто міг думати, щоб такі поважні люди, як сьогодні, в Чумаковій хаті сиділи, їли, пили, розмовляли з хазяями, як з рівними?

Домашні, немов заворожені щедрівкою, прислухалися, затаївши подих, слова пробивались в душу, сповнювали врочистих почувань, святощів...

Піснярі провіщали, що в цього пана умная жона, навівали на хатніх урочисте почування.

...Чумаки ідуть — по рибі несуть...
...Пахарі ідуть — по хлібу несуть...
...Крамарі ідуть — по сукну несуть...
Бог йому дав, ой бог
Йому дав умную жону,
Веселися, хазяїне,
Своєму дому...

Лукія не стане дочки хвалить, хай люди скажуть: при силі дівчина, слухняна, здорова, роботяща, щаслива своїм ростом.

Старости на Чумакову дочку уважно дивляться, придивляються: дівчина при силі, при тілі, ставна, налита, рум'яна, як яблуко, повногруда, росла, розкішна, все переливається на ній, мигтить, любо глянути...

Пригладивши масними пальцями кучеряву голову, Мамай питає Чумака Івана:

— А все ж таки, що ви дасте за своєю дочкою в Калитчин двір?

Чумак хмуриться, мнеться, вагається, тяжко думає, набирається духу:

— Півдесятини...

— Іще?

— Теля.

— Іще?

— Троє овець.

— Іще?

Орині терпець уривається, не може дівчина слухати того торгу, знає — не з легким серцем одрива батько добра стільки, перед Калиткою тягнеться, на бідний двір не дав би. З запальним словом Орина звертається до старостів:

— Чи ви прийшли дівчину сватати, чи торгувати корову?

Старости очі вирячили, набухли з подиву лиця, аж упарила старостів зухвала, несподівана вихватка дівчини: Люд поважний, статечний — це такого ще не було з ними!

Гримав, тупав на дочку Іван Чумак, жахалася Лукія — зневажно до старостів озвалася дочка, непристойною поведінкою острамила батька-матір.

Дочка не хоче коритися, вперта, неслухняна, знає — при людях батько не посміє вдарити її. Знехтувала хлопця дівчина, розкричалася, розгнівила батька, матір, не хоче за Якова йти.

— Недалекий умом ваш Яків...

— Не біда, дочко, в тебе ума хватить на двох, — відказав Мамай. — Знав, що сказати! Досвідчених у тонкій справі завжди посилають старост.

Орині набридло слухати заласні речі, знов перечить: — Яків зав'ялий парубок.

Крихти пошани в дівчини нема до хазяйського си-на — він і кручений, верчений...

Старости батька спиняють, що з гострим словом знов хотів напуститися на дочку, Мамай наставив м'ясисту руку, виразно подивився, і батько замовк. Злагідним словом звертається він до Орини, прихва-лює, прославляє Калитку Якова. Мамай не стане ду-шею кривити, знов-таки — людина при церкві служить, всім миром обрана.

— Він такий, той Яків... Ноги мий — юшку пий...

Лука Овсійович це може потвердити. Адже каже не хто-небудь — над громадою староста. Жениться —

розуму набуде. Мудра ознака споконвіку! Будь-який гультай, бражник, урвиголова, досить йому тільки женитися — враз переродиться людина!

Орина на тім не заспокоїлася: свекруха люта, не до вподоби їй...

Лукія мало не згоріла з сорому: непокірна вдачею дочка матір прилюдно ославила... Витерпіла через дочку перед поважними людьми, боялася мати: ще старости негарну гадку про невістку Калиткам понесуть — вередлива дівчина, нелегко буде зладити з нею. Старости на диво видалися мудрі, великого значення не надали словам дівчини. Лука Овсійович поблажно всміхнувся, викладав:

— А що свекруха — матері рідної не треба, на наймита не крикне ніколи. То все людський поговор. Яків повсігда захистить тебе. Він такий, той Яків, прийшов у хату, роздівся, мотає пряжу. Сестра пряде, а він зразу за клубок. Хвилини без роботи не посидить. Вік проживеш — не бита будеш. Найбагатша, найславніша дівчина кинулась би на шийку йому, помани він тільки, та Яків сподобав тебе, серцеві не закажеш, і ми молоді були...

Лукія світилася вся, слухаючи дивну розповідь старости, вражалася, головою хитала — якого чоловіка бог дочці посилає!

Кого б не принадили ті незвичайні слова, кожна сільська жінка хоч уві сні рада такого чоловіка мати, щоб хоч у місяць ні разу жінки не побив, не то ніколи.

А слова, прихильні, змістовні слова старости огрівали душу, розгнали кров, мов ясніше в хаті стало, миліше на світі. Лукія, приязна, пригожа жінка, ласкавими поглядами обдаровувала гостей, сама замилювалася з мужніх, ситих вусанів, що вабили жіноче серце. Тільки дочка, дивна, похмура, непривітна, не поділяла того захоплення.

Тверде слово Мамай дівчині кидає:

— Яків дасть тобі жизнь...

Мороз страхає дівчину:

— Не життя, а пагуба за бідним.

Мамай:

— Не багатство твоє, а тебе сватаємо...

Мороз:

— А там полюбитесь.

Мамай наостанку принадними обіцянками надумав

скорити дівчину, що на багатий двір іде, в розкоші житиме...

— Ти там і мед будеш їсти, пасіка своя...

— Лучче б мені гіркий полин їсти, ніж їти за Якова! — вперто веде своє дівчина.

Ось і вгадай, чим принадити дівчину і що їй треба...

Старости дівчину повчають: не вона перва заміж іде, звіку з батькової волі дітей женили, віддавали, живуть люди, плодяться, своїх дітей так само споряджають. Було б коло чого — земля, скот, а кохання завжди прийде. Яке кохання, коли ні свиняки, ні коров'яки?

Лукія, щаслива мати, старостів шанує, припрошує:

— Закусуйте, Остапе Герасимовичу, спасибі вам. Може, в нашій господі щось та не так? — Тоді, подумавши, додала: — Якщо буде свекруха Орину лаять за роботу — очі заплаю! Якщо за красу — нічого не скажу. Орина ще підлітком корову доїла, сіно косила...

Лукія мов знала, мов ждала дорогих гостей, хазяйський хліб спекла, перемінила, ще й засльозилась по дочці:

— Ех, годувала, та не для себе, а для людей вигодувала...

В зоряній глибині вечора ясна щедрівка лунала:

Прилітала ластівочка до віконечка,
А чи дома-дома пан господар?

9

Заскрипіли ворота, сам старшина навістив свата. Лукія, як виглянула в вікно, не знала, що діяти, за що братися, нову спідницю натягувала, чистим пісочком долівку посипала, поважного гостя щоб вшанувати, пісочок чистий, жовтенький, як просіяний, чорні сліди на долівці присипала, промітала лаву. Іван Чумак топтався серед хати, не знаючи, як оновити себе на цю врочисту годину, пригладив волосся... Старшина приїхав таким конем, поставив коло воріт, аж мороз Лукії перебіг поза шкірою... Не на чужий двір старшина прибув, не з буденною метою — стягати подать тощо... І вже віднині Іван Чумак без страху виглядатиме, як старшина мчить вулицею — звісно, по чиюсь душу... Старшина прихильно із Чумаками привітався, і господарі не знали, де посадити знатного родича, чим при-

гостити дорогого гостя. Чи легко людям звикнути до тої події – сам старшина із ними породичався! І як до нього приступати, і як його величати?

Роман Маркович, привітний такий, простий, сповістив свата, що вже батюшка договорений, ледве виторгнував, насилу вламав батюшку, всі дівчата в нього на обліку, ніхто заміж не йде і вмирати не мруть, нема діла, заробітків, прибутків, за Орину хотів п'ятдесят карбованців, так Роман Маркович насилу вговорив отця...

Чумак з шанобою поставився до слів старшини, пересвідчився – велике діло старшина. Що спромігся би сам Чумак вдіяти? Чи послухав би його батюшка? Знатного родича доля Чумакам послала, і через те Іван Чумак помітний чоловік у громаді віднині.

Орина в хатині стояла, безпорадна, беззахисна, ранили серце дівчині сповнені пихи речі старшини.

Лукія дочці наказує:

– Виходь, на свекра подивися, хай і на тебе погляне, сам старшина ріднею нам стає, чого ще в світі від бога ждати, люди достойні, не знати, за що нам щастя випало...

Перед очі ненависного Калитки мусить стати Орина, із нудьгою натягує нове вбрання. Лише мати, що стояла над душею, могла присилувати дочку... Хмарна, непривітна, переступає поріг, тричі вклоняється, як водиться, цілує свекрові руку, – хто посміє порушити материнську науку, зламати людський звичай?

Старшина осоловілими очима на дівчину дивиться, промовляє ласкавим словом:

– Це моя невістка така? Чи ти ж мені відробиш двадцять п'ять рублів, що за вінчання дав батюшці? – поспитав старшина, безперечно, в жарт. Треба щось сказати людині.

Замість того щоб сприйняти безневинне слово старшини, як належить пристойній дівчині, Орина знітилася, кинуло в жар дівчину, образа й огида мутили душу...

– По строках ходила, в економії батькові оренду відробляла... Ще й тут доведеться? крізь сльози промовила, із плачем відказала, вибігла з хати, навіки острамила батька, матір. Іван Чумак складав провину перед старшиною, обіцяв батьківською рукою провчити дочку, вибити непокору з неї.

Старшині, проте, зрозуміло і без слів – з неволі заміж дівка йде, тож і бунтується...

Отже, дійшли згоди Чумаки із старшиною, з чого, здавалося, і хата звеселіла. Аж на душі полегшало. Не чужий чоловік тепер Чумак старшині якась там звичайна податна душа! Із знатним родичем Чумака доля звела. На короткій нозі тепер Чумак із старшиною. Говорив, як рівний з рівним.

Калитка на весілля заколов кабана, осмалив, кожухом укрит, щоб упарився, щоб сало притомилося.

Сніжок в'ється мрійно, ліниво, заслав світ, вигулює гайвороння, благосний день, чудесна пора кабанів кольть...

Другого ж дня Лукія зі врочиствою душею носила в Лебедин шить юпку дочці, не просту черкасинову чи ситцеву, а ламбокову. Наказувала кравцеві, щоб пошив простору, з довгими полами.

— Та нащо? — перечила Орина.

— Побачиш, — строго відказала мати.

Видно, невтямки дочці.

Така гадка: дитя найдеться, щоб огортати полами...

За батьком Яків порішив одвідати молоду — не так молоду, як перед Чумаками треба було придобритися, а при нагоді поговорити і з Ориною.

Треба сказати, що Чумаки люди бували, знали, як повестися із знатним зятем. Чумаки радо стріли дорогого гостя, не знали, де його посадити і як шанувати. Проте пригощати не стали. Розпитавши про здоров'я паніматки, сестри, про хазяйство, Лукія раптом згадала, що їй треба навістити хвору сусідку. Чумакові треба дати коням вівса. Подалися з хати.

Небезпечно, правда, і залишати молодих, щоб, бува, знов дочка непристойно із Яковом не повелася, не наліхословила, як свекрові. Проте хто не знає, хіба при батькові-матері язика розв'яжеш?

Яків зостався на самоті з Ориною, яку скоро запряже... Сласно роздивлявся округлі дівочі плечі, наліті груди своєї майбутньої жінки. Помутилося в голові йому, і серце прудко забилося. Такого ще не було з ним. Це не вечорниці, де можна було як завгодно із дівчиною повестись. До того ж Орина не просто дівчина, а молода, наречена, неділею побратися мусять.

Орина, мовчазна, хмура, за дівочою звичкою вишивала на полотні.

Лихо знає, як ту дівчину розважити, щоб залишити по собі добру згадку. Щоб забулися всі незгоди, прикрасі, що поставали на досвітках. Мало недругів у Якова, що намагалися ввести його в неславу! Павло перший радий погулявати з Якова.

Яків мовчав. Орина не промовила слова, заполощю настеляла якісь пелюстки — часом не маніжку Павлові вишивала?

Не кожен, звісно, спроможеться дівчину бодай розговорити, не то що розвеселити. Особливо коли дівчина закусила губи, нудиться, ніяк не одірветься від полотна.

По довгому, тяжкому роздумі Яків, позирнувши у вікно, вимовив:

— Завтра буде сніг...

— Може, й буде, — мляво відповіла дівчина.

На тім розмова увірвалася, настала знов нудна тиша. Що Яків мав діяти? Він не найшовся, що сказати, а дівчина, мабуть, навмисне сама не починає розмови: виріє його, чи що?

Несміливим, правда, Яків ніколи не був, проте трапляються дивні випадки в житті, коли людина чманіє, голова наче набита клоччям і язик якийсь неповороткий стає. Зрештою Яків таки надумав.

— А тепер ваш собака мене не рве, — з полегкістю сказав він.

На цей раз дівчина промовчала — певне, не знала, що сказати, соромлива якась.

Орині стало не по собі, і вона ні з того ні з сього дає Якову в руки полотнище. Яків як узяв те вишивання, як зачав розглядати, не знаючи, що із ним діяти, як зачав милуватися, краще б він крізь землю провалився!

Тоді як зачав шанку то насувати, то знімати — сиву, зінківську, з великими кучмами шапку, то зазирати у вікно, то на лавці совгатися... Несподівана думка запала йому в голову, і він спитав:

— А ваш кабан їсть добре чи перебирає?

На цей раз дівчина не змовчала.

Якове, чи не пора тобі додому? — нагадала.

А й справді, — схаменувся Яків, натяг сиву шапку, подався з хати, за порогом наче на світ народився. До чого душна хата, примхлива дівчина. Аж упарився, поки висидів у хаті. Легше було б гній накида-

ти чи пеньки корчувати. Ось і розбери, як із дівчиною повестися. І що дівчині треба.

Яків брів додому з пригніченим почуттям.

Нелегко буде, дівко, справитися з тобою. Проте Яків знав: як би дівка не ворожила — по-її не буде.

Чумаки, що повернулися до хати, не могли нічого розгадати, бодай вирвати слова в дочці.

— Ти хоч з молодим пристойно повелася? — строго спитала мати.

— Повелася, — не до пуття відповіла дочка. Що могла вона додати до того, що вже сказала? Зайвий раз пересвідчилася, що за бовдур той Яків.

Певно, що поговорила по душі з молодим дочка, вирішила мати, поглянувши на хмарний вид дівчини: видимо, за соромливою звичкою дочка криється.

Чумаки були вдоволені.

І вже віднині Якову не личить по вулиці бунтувати, гасати та виляскувати, минулися безтурботні дні, за клопотаний паруб'яга щовечора виводив журних пісень:

Ой не видно Шкарупівки,
Самі видно верби,
Туди мою голівоньку
Щовечора верне...

Дівчина з думки не виходить, хлопець серцем рветься...

10

Наближалася бурхлива весільна пора, заботи і тривоги обсіли Чумаків — кого відрядити із посагом до Калиток? Треба найняти таких людей, щоб зуміли як слід приставити. Хто не знає складної поведінки? Ча́сом буває худоби — аж сани тріщать, та постав недосвідчених людей, що не зуміють ні прихвалити, ні приставити, і пішов гулять розголос селом: батько скупий, пожалів добра за дочкою. Буває іноді навпаки — по одній одежині на сани, а розголосу, а слави!

В цій нагоді сім'я Чумаків радилася.

— Ми вже приставимо! — завіряє домашніх Грицько Хрін, вигладивши вуса.

— Щоб ми не зуміли приставити? — додає Захар. розправивши бороду.

Вибір впав саме на Грицька і Захара, що сиділи за столом у Чумаковій хаті, готові прислужитися сусідові. Виявилось, що Грицько Хрін до того ж по дідові Чумакам родич — кому ж і доручити таке поважне діло? Ну, а Захар — за компанію... Не без того, щоб і на столі було дещо поставлено...

Не можна сказати, щоб Захар із легкою душею переступив поріг Чумакової хати. Приятель Грицько Хрін ледве вламав його. Знаючи, що в такому поважному ділі потрібні надійні люди, Іван Чумак запросив друзів. Захар спочатку і м'явся, і відмагався, хіба ж не знати, як син побивається за Ориною?

— Чи первина? Мало розлучають? Чи таке життя буде, як на весіллі співають? Чи одна на селі дівчина?

Грицько Хрін надто байдуже поставився до цілком буденної на селі пригоди. Мало не взяв на глум Захара. А тут велика спокуса перед очима... Захар із Хріном примітні люди! А що вже розмов, могоричів! Прополоскати душу кому не закортить? І тепер друзі сидять у Чумаковій хаті. Тямущим поглядом позирають на стіл. Якщо на столі помідори і огірки, так і знайте — чарка буде. Якщо ж парує юшка — то вже нудьга враз осяде на душу. Друзі враз оприязнили, повели із господарем змістовну розмову.

Захар від себе думку подає... Хто не знає гордовитої, заможної сім'ї Калиток? Пихатої та осудливої? Чванливої та лайливої? Захар спохватився, відчув, що перебрвав міри, — як не є, Калитка таки родич Чумакам. Отже, треба так посаг приставити, щоб не було нарікання. Інший, дивись, візьметься, аби чарку випити, а тоді сорому не оберешся...

На ту пору прибули посланці від молодого — рум'яні лиця, намерзлі бороди, — привітали домашніх. Молодий прислав дізнатися:

— Скільки саней під худобу треба?

Люкція садовить до столу гостей, шанує, припрошує. Чумак вагається, мнеться:

— Четверо, — відказує.

— Що? Четверо? — дивується Грицько Хрін. — І п'ятеро не pomoже...

— П'ятеро? — вражається Захар. — Ви що, смієтесь? Чи стане шестеро?

Грицько Хрін:

— В Чумака добра хватить...

Захар:

— Чи пожаліє добра на Калитчин двір?

Грицько:

— За такою дочкою?

Чумак сторопів. Людину бере острах. Він застерезливо поглядає на сусід, що хочуть прислужитися Чумакові в такий небезпечний спосіб. До чого аж шестеро саней? Чи стане в нього стільки добра? Чи не думають на посміх взяти Чумака?

Проте Грицька і Захара не треба наставляти. Вони знають, що треба діяти, — наказують шість саней завтра приставити...

Були вражені хазяїни, посланці — всі.

Посланці навіть з ухмилкою на пухких лицях виявили подив:

— Де Калитка стільки підвід набере? Це треба стягати з усього села!

— Та щоб добрі коні були! — додає Захар.

До ранку розголос про таке диво облетів усе село. І коли до двору Чумаків прибули сани, тут уже збилося чимале стовпище, людям сперло дух — споглядали, скільки добра Чумак за дочкою в Калитчин двір дає!

Грицько Хрін із Захаром порядкували в дворі, зряждали поїзд.

— Розтягай, розтягай одержину по всіх санях! — приморгує Захар приятелю.

Чи Грицька треба вчити, він завжди знає, що треба діяти.

— Хіба така сила одержі вміститься на двох санях?

А вже як взяли до скрині — на що вже дужі Захар із Грицьком, мало не перервалися в натузі, — не могли зрушити з місця. Стали вигукувати підмогу. Від саний чвалав чолов'яга.

— Ще! — гукає Захар.

Крізь натовп протискався другий.

— Ще! — махає рукою Грицько Хрін.

Крізь юрбу пробивався третій.

— Не подужаємо! — збирає ще підмогу Захар.

— Не під силу! — додає Грицько Хрін.

Шестеро чоловіків, крем'язних, дужих, ледве поставили скриню на сани. Нічого говорити, що Захар із Грицьком лише придержували.

На других санях вмостили березове ліжко, заслане

цвітною ковдрою. На ліжкові дев'ять подушок — три поперечних, шість у головах. А при ліжкові вже, як водиться, стала Чумакова родичка, літня Півниха.

Ледве розмістили на шестеро саней всю худобу.

— З богом! — виряджає Чумак поїзд.

Біжать люди з усіх закутків, кричать:

— Худобу повезено!

Чи є принадніше видовисько?

Довга валка в'ється засніженою вулицею, чимало добра в Чумакової Орини, є на що подивиться людям. Не осудять, не оглумлять, як, бувало, іншу дівчину, що з бідного двору йде заміж: «Гола молода поїхала!»

На цей раз жінки заздрим оком водили за саньми. Хіба будь-що сховається від них? Вулиця, захекана, розпарена, перегукувалася:

— Скільки добра в Калитчин двір привалило!

Рум'яна молодиця (а хто тут не рум'яний на морозі?) аж пригиналася, видивлялася, сповістила:

— Кожух ярмарковий, кожух для роботи, юпки оксамитові, плисові, кубові, ламбокові...

Друга додала:

— Хутір одягти можна!

А тут Півниха із молодицями, дівчатами, що везли худобу, завели весільної, щоб сусіди-вороги не переходили дороги, а щоб перейшла родина і щаслива була година...

Видовисько, та й годі!

Скільки подій в цей день випало! В церкві новий батюшка править... В старшини весілля... В Лебедині ярмарок... В кума хрестини... Скільки подій, скільки подій! Вийшли хазяїни в нових кожухах за ворота — який великий світ! Подалися до шинку.

Возії човгали за саньми з веселою душею — люди, звісно, під чаркою.

Грицько Хрін наказує, щоб відчинили скриню: ще, може, подумають, порожню скриню везуть.

Захар наказує не навпростець їхати, а в обхід усього села, через усі вулиці, базарний майдан, вигін, біля церкви, щоб люди могли пересвідчитися — не з пустими руками Чумакова дочка заміж іде. А бачивши, щоб дивувалися — надбання скільки... Та щоб заїхали з правої сторони.

Все село вибігло дивитися на Чумакові достатки. Скриня вишневим полиском на всю вулицю мигтить,

сьє, розмальована та в квітах... А що вже в скрині — не важко збагнути: полотна тяжкі сувої, сорочки, юпки, рядна писані і білі, плахти, дерги, рушники, чоботи...

Тепла одежина, правда, розкидана на санях — кожухи, свитянки, ватняні юпки... Люди лічили полотняні сувої, смушки, подушки, рядна — на три дні буде розмови.

Возії напідпитку — наспівували, пританцьовували, — веселий поїзд в'ється вулицею, завертає в Калитчин двір. На передніх санях, на столі, образ Неопалимої купини в рушниках. А біля образа богомольний дід Савка.

Калитка, хмільний, врочистий, пишнородий, розчиняє браму, з хлібом-сіллю стрічає дорогих гостей. В дворі повно людей — сусіди, родичі, — і на вулиці стовпище.

Захар із Грицьком теж з хлібом-сіллю приступають до панотця:

— Прийміть нашу худобу.

А тоді як почали підводити скриню — крекчуть, стогнуть, гнутья, мало не репнуть.

— Люди добрі, та допоможіть, — взиває Захар. — Важку скриню Орина надбала, — прихвалює Чумакову дочку.

— Дівчина роботяща, — додає Грицько Хрін.

Калитка собі приступає до скрині, пнеться:

— Чи не кирпичу накидано?

Знав, що відказати.

За допомогою Грицька й Захара ледве зняли скриню, поставили поперек дверей.

— Давайте сокиру, будемо рубать двері, бо не влазить скриня, — наказує Захар.

Знав, як повестися.

Калитка просить-благає, щоб не розбивали хати, та люди невмолимі були.

Вже витягли сокиру, заходилися коло дверей, та Калитка заступає двері із пляшкою в руках, просвітліли лиця, господар на морозі частує людей. Возії випили по чарці, після чого скриня влізла...

Захар із Грицьком вносять одежину в хату, крекчуть, гнутья.

Хазяйки, рум'яні, гордовиті, стояли коло порога, судили-пересуджували.

Мамаїха:

— Хіба це хазяйські кожухи? Не сукном криті, а прості...

Морозиха:

— Рядна не переткані, а з простого валу... Хіба це подушки? Не дране пір'я... Не пухкі... Як плескач...

Мамаїха:

— Мабуть, сокирою січене... Скатерті не льняні... І рядна без прошви...

Морозиха:

— З дев'ятки ткані...

Мамаїха:

— Із матірки, а не з плосконі...

Морозиха:

— І сорочки, мабуть, теж не плоскіні...

Мамаїха:

— Обдере шкуру...

Морозиха:

— А ти льняних захотіла! І рукави не квітчасті і не збирані...

Мамаїха:

— Вузькі вуставки... Не вибілена нитка... Сорочка як луб.

Морозиха:

— Курячими лапками розшиті рукави...

Мамаїха:

— А рукави вузькі...

Морозиха:

— І вуставки пришивані...

Хазяйки наглумилися вволю з дівочих достатків.

Певне, що слова ці розійдуться на все село, розлізуться по всіх закутках, дійдуть і до Калитчиної Гани, і та вже матиме втіху. Знатиме, як привітати невістку! Чимало охочих наставляло вуха, прислухалися до осудливої розмови пихатих хазяйок. Певне, перекажуть і Чумаковій Лукії, засмутять жінку.

Не можна сказати, щоб дівчата були осторонь тих пересудів. Чи вони не тямлять нічого? Вони також накидали оком на достатки молодої. Як почали зносить теплу одежину, дівчата натішилися вволю з простецьких юпок, глушівських та чупахівських... Та найбільший сміх і глум впав на сорочки.

— Набірних сорочок зовсім нема, — завважила із пихою зовиця Уляна.

Подруга Настя, що пробилася крізь стовпище, пересвідчилася:

— Є додільні...

— То підточка, дивись краще, — із нехтуванням заперечила Уляна. — Хіба то хазяйські сорочки?

Далебі, дівчата звели цілу бучу. На язик гострі, меткі, все примічали, все пересуджували.

— Сорочки рубчиком зарублені!

— Хоч би одна з лиштвою була!

— Як тільки Орина на вулицю вийде?

І коли Наталка спробувала завважити, що то сорочки такі набірні, дівчата враз загомоніли: .

— Чи я б набірку не помережила? — сказала одна.

— Не нашила б лиштву? — додала друга.

— Не положила б червоного цвіту? — кинула третя.

Коли про сорочки було переговорено, в око впали рядна.

— Рядна полотняні, є і килимові, — примітила Наталка.

— Чи не позичені? — із глумом відказала Уляна.

Хіба, мовляв, Орина здатна наткати хазяйські рядна?

Сповнені хазяйської пиhi, дівчата із зневагою дивилися на білі, як сніг, запашні полотна, кидали осудливі слова.

Отже, незважаючи на все щиросердя Грицька й Захара найпоказніше приставити худобу, догодити Чумаківі, — їх старання не мали успіху.

11

...Досвітки давно примітили — не та стала Орина... На селі не було веселішої — заводій в дівочьому крузі, — тепер голову опустила, жалілася на дівочу долю:

..Кажуть вороги — віночка не доношу...

О дай же боже віночка доносити,

Буду вороги на весілля просити...

Клопіт, видно, запав у голову дівчині.

В'яне, боліє дівоче серце, вирвалася на часинку з хати, а сказати нічого, — можливо, це остання зустріч. Навіки розлучитись прийдеться. У відчаї кидалася Павлові на груди, виплакувала своє горе, — нещаслива її доля, що має діяти? Де і сльози набралися, Орина не може слова вимовить, із милим проститься.

Безталанний хлопець стояв під обмерзлою грушею, холодною рукою пригортав Орину. Слова, думки не

йшли в голову, пригнітила, придавила вістка, — чим може порадити дівчину? Звиклися, зріднилися, думали в любові вік прожити, тепер розлучають. Чи вони б не вибилися з нестатків, на ноги не стали, на хазяйство не стяглися, не заробили? Молоді, дужі! Невмолимі батьки на муки дівочого серця, глухі, жорстокі... Розсудливі, користолюбні, не вважають на почуття, прагнення своїх дітей. Батькове право над дітьми скрізь, батькова воля... Хай кривий, сліпий, недолугий, аби хазяйський син, — перемінили хліб!

...Глухими вечорами з отуманеною головою блукав Павло по закутках, слідив Якова, хотів прибити, хоч знав, що собі цим не пособить. Ватагою скрізь ходили хазяйські сини, стереглися.

Потьмарився світ дівчині, перемучилася серцем. Як може з ненависним Калиткою жити? Радісного дня не діждалася, — коли вже та воля прийде?

...А тут лихі чутки ходять про Павла напивається він, що собі думає? В сумні, опущені очі зазірала докірливо, стривожено.

Плутались думки хлопцеві — що він має діяти? Дихати нічим. Нудьга крає серце. Придумати нічого і уявити нічого. Безпорадний він на людях, дівчина не вольна в хаті.

Як дійшла чутка, що Орину висватали за Калитку, Павло надумав світ за очі йти. Батько відраджував, а тоді розміркував, що нема синові життя на селі, пішов до волості. Мати добра синові бажає, може, на чужих людях, в далекій стороні найде своє щастя, вернеться живий, здоровий і при грошах...

Старшина Захара вилаяв: один син і того віддає в зарой! Докоряв батькові за Павла — погане балакають про нього, людей баламутить, знається з зайшлими людьми, що вештаються по селлах, проти правителів та поміщиків людей збурюють. Старшині жалько батька, а то б давно синові роги обламав. До земського дійде — не жжалиться. Насилу батько уболаг старшину, щоб змилувався, — молодий хлопець, що тямить? А паспорта старшина не дав. Молодий син ще. Доведеться влітку знову відробляти. Син в економію у строк найметься, а батько Калитчину ниву вправлятиме. Дарового робітника старшина не хоче втрачати. І куди вдатися, коли машина скрізь стоїть, закриваються заводи, люди вертаються з міста, а тут ще чутка про

війну ходить, і на заводах забастовки, робітники борються за свободу. А жити ні з чого — ні хазяйства, ні ремесла в руках, прив'язані до злиденного кутка, до землі. На хазяйство треба дбати, б'єшся, задихаєшся, а пуття нема. І визволення так легко, враз не прийде, треба самим людям панів за горло взяти, як робочі, вирвати волю, зламати старе право. Триклятий час! І так завжди. Невдачі висять над Павлом. І де його дітися? А тут ще дівчину-подругу, єдину втіху безпробитного життя його, одривають, калічать душу, знущаються з мученого кохання... Орина нарікає. Легко йому докори слухати? Блукаєш, тиняєшся, невідрадно кругом, бездольна година, нудьгуєш-нудьгуєш, на душі тяжко, горілкою тугу заллеш...

Гірки, безнадійні слова глибокого жалю завдали дівчині, своїм життям вона рада захистити знедоленого хлопця. Гаряче билосся вірне серце, туманіла голова, дівчина в знеможі припала до милого, горнулася, тремтіла...

...Мерехтіли, розпливалися журливі зорі в синяві неба...

12

Стояла за столом, людей не бачила, з неволі заміж вийшла, батько через стіл по лицю б'є, ляска, молодий на посаді як пень сидить, а дочка кланяється:

— Простіть, батечку, простіть, матінко...

Потороччя на ній висить, солома, віхті, ганчір'я — глум, посміх...

Орина вклоняється батькові-матері, всій беседі, звичні слова проказує, щоб простили її.

Батько невмолимо через стіл б'є дочку, покірний віковим звичаям:

— Пріч з очей моїх!

Дівчата коло порога стоять, серцем за Орину боліють. Посмутилися дружки, подруги. Стільки наморочилися, поки прибрали молоду, уквітчали, позаплітали, виложили розкішні русі коси, увплітали широкі барвисті стрічки, розсипали намисто, з жалісними піснями вирядили:

Ой загули голубоньки на водах —
Час тобі, Орину, на посад...

Все мигтить на ній, горить, сяє. Люди в церкві не могли надивитися, налюбуватися на Орину, що бліда, привабна вінець брала. Скільки затаєних заздрих поглядів, зітхань молода збудила! Зійшлися всі довколишні хутори, села, — де ж пак, у старшини весілля! Деякі заздрили молодій, що на багатий двір іде, а чи не найбільш молодому — непоказний, жовтолиций, корячкуватий паруб'яга, недалекий умом, таку кралю взяв! І ось тепер неслава така. Осміяли, на глум виставили дівчину, опудало зробили, баби начепили ганчір'я, найдужче старалася ополіста Секлета Мамаїха, з нею ще відгодована Морозиха Мотря.

Калитчина Уляна, Мамаєва Наталка, Морозова Настя, дівчата показні, хазяйські, між собою подруги, серед товариства приндилися, хмурилися, зловтішним оком кидали на Орину — на хазяйський двір гола прийшла, на ситий кусок ласа, на легкий хліб, багатство спокусило, ще й гуляща, нечесна...

Лукія бога благала, щоб земля-матір прийняла, сховала від страшної наруги, в очі людям не сміла дивитися, позорище, страмовисько на її голову впало — дочку не догляділа. Занедужала зовсім жінка, на все село неслава, хоч не виходь на люди. Люди між тим, п'яні, збаламучені, в свекра геть-чисто рогачами списали грубу, сколупали — велика, хазяйська піч, — подовбали долівку, відро попелу розколотили, виляли молодій під ноги... Знатні люди до Калиток на весілля з'їхалися, а тут молода нечесна. Гості, рідня в п'яній нестямі перевернули все вверх дном, і поважний господар мусив зносити, коритися, як гості з молодой глузують, потішаються з батька, свекра, вшановують славні прадідівські звичаї, щоб іншим не було спонадно...

Лукія кінчиком хустки витирала червоні очі, тужила, горювала — влихославила дочка батька-матір. Чи мати ж її не доглядала, чи вона ж її не шанувала?

Іван Чумак, святковий, виряджений, вишита широка пазуха, фабричне сукно на ньому, похмуро, неквапно батьковою рукою карає дочку за тяжку провину перед миром. Дочка повільно вклоняється, покірна, сувора, мовчазна, знає, що сподіяла.

Жорстока людська зневага, глум впали на молоду душу. Орину за соромом не чула болю, не бачила світу, від батькової руки лице посиніло, спухло. А бать-

кові то хіба легко наругу зносити? Перезв'яни їхали до Калитки, побачили: на воротах не красна корогва має, батьківське серце звеселяє, а помело на тичці висить, вітер тіпа... Лукія отерпла, Іван очманів. Калитчині гості ревли, галасували, мало хата не репнула. З вигуками, гвалтом на порозі Чумака стріли, хомут на шию наділи, страмота! Сміху, гаму на всю вулицю. Дебела, як ступа, Морозиха, з нею опасиста Мамаїха завели глумливої пісні:

Батькові — вовка і матері — вовка,
А в нас молода не ловка...

Тягли, виводили — настирливо, непристойно...

Червоні стрічки свашка, дружко, піддружній поскидали, повну хату гармидеру свекрові наробили, по дверях на горище вилізли, горшки в сінях б'ють, вулики з сухими грушами з горища скидають, вінків кукурудзи, цибулі повні сіни накидали. Хата, розпалена пристрастями, жорстоко мстилася дівчині. Мамай у хаті товкся, у дворі мотався, потішався, свою красуню дочку лаяв, застерігав:

... — Дивись, сукина дочко...

Наталка мало не згоріла з сорому, між подруг затесалася, сховалася, ловка дівчина, хитра, розумна, таку ніхто не обдурить, визирала з-за спин, сміялася до сліз...

Звичайно, Остапу Герасимовичу на всякі вигадки не треба і вдаватися, потішати товариство, йому годі тільки моргнути хлопцям, а ті вже знають, що діяти, — хату перевернуть.

Гладка сердита Ганна на подушках сидить, побивається, хмурих очок на сваху, Чумакову Лукію, косить.

— Це не так... Це не по-моєму... Я цього знати не хочу! Я не надіялася, щоб таке в хазяйстві моєму случилось. Якась напасть. Споганили, острамили рід наш!

Батько, Іван Чумак, не може простити того дочці, свекруха на всю хату вие, нарікає, розпалює батьківський гнів, і коли Орина вклонилася, нахилилася, батько так оперезав її по налитій спині палюгою, що аж вигнулася дочка. Добре луснув, — мотнули чуби...

Тут дружко, Мамаїв Левко, по-приятельськи нахилився до Якова, став доводити, переконувати молодого, звертався до батька-матері з досить вірною думкою:

— Що Чумак робить? Ми взяли Орину, а батько поперебива їй кістки, поперек переломить, що тоді з нею робити, будемо з калікою возиться!

Левко Мамай хоч і молодий, та хлопець розсудливий. Люди побачили — добру пораду дає, на тим погодилися всі, спинили батька, напалися, накричали: буде вже, досить, повчив, і годі. Скалічити дочку хочеш?

Люди пересвідчилися — суворої вдачі старий, та треба було раніш дочку ума вчити, тримати в руках. Інші перечили: хіба встежиш?

Чумак, можливо, рад облишити дочку, та не смів: бува, щоб не сказали — розпустив дівку. І тепер він розгублено топтався за столом, не знав, що далі діяти. Випити та закусити з родичами треба, аж кругом глумливі, недружелюбні погляди.

Якову Калитці теж нелегко. Хлопці з нього потішаються, глузують — гулящу жінку взяв. Яків мусить довести, що він у дурнях не останеться. Орині не простить обману. Всі до того ж знають — з Павлом вона водилася. Іван Чумак дочку вчить, щоб вірною жінкою була. Дружкові міркування такі змістовні, і тому Яків, теж тямущий хлопець, сказав тестеві — і це всі чули, — щоб перестав дочку бити, а то ще скалічить. Нащо йому каліка? Ні чоловікові жінка, ні на хазяйстві робітниця. Хазяйські міркування молодого прийшлися всім до вподоби — людина з головою і не без серця. Даремно тільки намовляють на того Якова...

Молоді повинні сидіти поряд, держатися за руки, щоб ніхто не пройшов між ними, щоб у житті ніхто не розвів, не розлучив. Та молода перевернула весь весільний порядок.

Чумакова рідня спричинилася до великої колотнечі, і тепер підвівся Роман Маркович. Каптан фабричний аж мигтить на ньому, очі притягує, не з шаповальського сукна, вишневий комірець сорочки зубчиками в'їдається в м'ясисту шию. Господар дому вгамовує гостей, люб'язно до столу просить їсти, пити, веселитися. Круглий, як жлукто, Роман Маркович хоч і заподадливий до питва, проте щасливої вдачі, він ніколи не впивається. Велика голова з широкою, на всі груди бородою досить міцно сидить на коротких в'язах, світиться високе чоло, вилискує втіхою сите лице.

Щоб заглушити весь гамір, колотнечу, з наказу господаря заграла музика.

— Люди добрі, свати! — закликає до порядку господар.

Та де там! Гості ще не натішилися, не нагулялися. Пекуче питво збаламутило душу, розпалило кров. Незнані сили криються в людині, спонукають на дивні вчинки. Що тверезому не спаде в голову, веселому зрине в думці. У печі горів огонь, і безжурний, як той гульвіса, Лука Овсійович Мороз нишком накидав кізяків у піч, вкрай вдоволений із своєї вигадки. Люди відчули, мовби їм вернулися молоді літа, химерними вигадками, витівками веселили хату. Дотепний, неповороткий Остап Герасимович Мамай, діставши з глибокої кишені жменю махри, хитро сипонув у піч. Весела Морозиха, непримітно позбиравши зі столу стручки червоного перцю, також кинула в жар. Мамаїха до того всього закрила комин. Чадний дух пішов по хаті, дим очі виїда, з печі так і валить, дихати нічим, кізяки стріляють, перезву з хати, Чумакову рідню, виганяють. Не до серця прийшовся людям Калитчин сват, за один стіл з людьми поважними вперся, ще й дочку нечесну, гулящу збув. Тож провчити Чумака гості надумали, щоб не зазнався. Хто-небудь не стане в Калитки на весіллі гуляти — все люд поважний, рідня, виборні, статечні хазяї з довколишніх хуторів, сіл.

А тут ще меткий на вигадки Лука Мороз привів у хату полити барана, що батько за дочкою в Калитчин двір дав. Баран, чорний, аж вилискує, кучерявий круторогий красунь, цілком розгубився серед хати, на людей дивиться, не розбере, що тут діється, назад у кошару проситься. Люди за боки беруться, з подивом барана оступили — до чого химерна тварина. Довго згадуватимуть весілля в Романа Марковича!

На тім ще не край.

Ще мала кара дівчині, ще мала розвага людям, чого без пуття товктися надворі? Гості на морозі чарку п'ють, веселяться. Орина воду носить, налива жлукто серед двору. Невгавущий Мамай і тут найшов собі втіху, понукує, пригукує на молоду, щоб бистрій вправлялася, щось дуже неповоротка молода, і як вона на хазяйстві порядкуватиме, ледве повертається, діжа неповна, доливай мерщій! І молода не сміє не скоритися, винувата перед усім світом, безвольна, затуркана, покірною воду носить, наливає діжу без дна під людський гав, регіт, — довга річка аж на вулицю біжить. І

чомусь з голови пісня не виходить: «Світи, зіронько, з раю нашому короваю».

Дочка воду носить, а батько з матір'ю дивляться, терплять сміх, глум,— хай знають, як дочку пильнувати, не доглянули, осуда всього миру знову упала Чумакові на голову, і він не знав, що діяти, до чого взятися, нерадо на світ дивиться, безладно топчеться коло хати. Дівчата, милі подруги, за людськими спинами ховалися, щоб не завдати Орині жалю, витирали хусточками очі, схлипували.

Орина стояла над глибоким колодязем, кинутися вниз головою тягла грішна думка, темніло в очах, не наважувалася — ворогам на сміх,— тягла тяжке відро з водою, сподівалася хтозна на що...

А тут ще хлопці прийшли під ворота колихати дитину — пливи, пливи, мале дитя, ріками, а я піду погуляю з парубками,— співи, посвист, виляски, чимало охочих помститися Якову, люди качалися зо сміху. Павло, щоб нічого не бачити, не чути, безпорадний, легкодухий, втік із села в економію; сестра Маланка з подругами вблагали парубоцьку ватагу: обіцяли поставити могоричу, щоб не знущалися з Орини.

Ганна на людях виплакувала своє горе, люди спочутливо втішали паніматку, благали не мучити свого серденька, пересмутила все товариство, завдала жалю. Секлета клопітливо втішала куму, щоб не журилася. Свекруха, не в силі знести тяжкої кривди, гірко плакала, без сліз, невтішно скигвила: погрішниця запоганила мою хату...

— А ти не такою виходила? — несподівано впав дивний голос з гущини, голови не то проясніли, не то дужче стуманіли. І чий то міг бути лихий, хрипкий голос, хто осмілювся озватися з непошаною про паніматку? Нечуваний, зухвалий вчинок приголомшив, забив памороки людям, і хто лише наважився? Захар із Грицьком Хріном вештаються попід тинами. Чи, бува, не з них котрий? Чи в Мамає гарбуз замість голови, заморока, химера...

Люди немов схаменулися, отямилися, оступилися за молоду. І справді, доки будемо знущатися, годі, повеселились, і буде: всіх раптом жалість взяла, дивне людське серце, заступилися за Орину, чарку дали, декотрі засльозилися навіть...

Дим повигонив усіх з хати, одчинили двері. Чума-

кова рідня топталася, м'ялася надворі, та витівки не припинялися, і тому презва посідала в сани. А перед тим у п'їтмї перемінили коні. З вигуками, вилясками вирядили гостей з двора, коні рвонули, а віжки за гужі прив'язані, кінь куди хоче йде, — на тини наскакували, по черево бовталися в кучугурах.

Не з легкою душею Чумаки верталися від молодого, на все життя страмоти зазнали, посміховиськом на миру були, дочка споганила, не захотіло чесне товариство прийняти батька-матір молоді, осміяні верталися додому. Не довелося в кружку достойному посидіти, повеселитися, про що давно Чумак мріяв. Не легка справа вибитися в люди.

В Калитчиній хаті тим часом навели лад, з сіней усе прибрали, повигрібали жар з печі, остудили хату. Остап Герасимович у підмогу господарю скликав гостей з двора:

— Люди! Заходьте, милостію бога прошу!

Для гостей розваги на все життя стане, натішилися, нареготалися досхочу над Калитчиним сватом. Засапані, розбурхані, садовилися за стіл, доїдали годованого кабана в капусті, допивали десяте відро. Остап Герасимович у захваті вигукував:

— Пий до отвалу, грай до отказу!

Знов кружляє п'яне гульбище, музики грають, а свекруха на подушках сидить, скигить, плаче:

— Та не так же... Не по-моєму! Не так, як у людей!

— Мамо! Замовчіть! — кричить на матір син, якому, очевидно, теж набридло це видовисько.

Вже співать не хочеться і п'ить не хочеться, мляво виводять п'яні голоси, але весілля треба доводити до краю. Але де той край?

Роман Маркович безнастанно наспівує: «Та орав мужик край дороги...» Тоді з виряченими очима, несамовито, в захваті вигукує: «Гей, тпр-ру!.. цабе!» Солопіє, червоніє, вражений незвичайною музикою слів.

Морозиха з Мамаїхою, повнобокi молодиці, мотать квітчастими рукавами, вихляють повними тілами, плывуть по хаті, обвівають широкими спідницями товариство, приспівують, приказують, бистрі та гострі на язик, звеселяють люд. Глузують, розпикають серце паніматки, приспівують — «де ж наша весільна мати, обіцяла горілочку дати, на сливках, на грушках, на червоних ягідках». Чи Ганні до пісень, до веселощів?

Музики рвуть струни, дід Ілько до ноги вибива на басу, скрипка піддає веселості. Кошлатий, рухливий дід Тетько що тільки не виробляє! Він і за потилицею на скрипці грає, по хаті викручується, награє на скрипці і навприсядки ходить, а то на місці притоптує, вигинається, виспівує... Можливо, не так уже і весело діду Тетькові цигикати з ранку до вечора, без міри на скрипці грать пісень, що від них терпнуть стіни, репає стеля, лопають струни, — веселощі ті будь-кого можуть занудити, — та треба розважати заможний рід, поважних гостей, звеселять п'яне гульбище... Щоб нікто не сказав: «У старшини на весіллі не було весело». Всі щоб пам'ятали, довго згадували, згадуючи, втішалися — весілля в старшини! «Ой дівчина Кукузина»... Хата лягала з реготу, люд бувалий, звиклий до всяких жартів, за боки брався, тряслися животи, од сміху запухали лиця... Отаку утяв старий штукар! Найвидатніший музика в Буймирі. Жодне весілля не минеться без нього.

І діти товпилися коло порога, в захваті споглядаючи цікаве видовисько, наставляючи вуха, до всього прислухалися, придивлялися. Звичайне явище! На тих весіллях вже стільки грамоти наберуться, наслухаються — повік не забути!

А свекруха ніяк вгамуватися не може, на ліжкові під образами сидить, причитує, з невістки жили вимотує, до гостей не хоче йти, за один стіл з невісткою сидати. Секлета сама дужа, а ніяк не стягне тяжку, гладку Ганну.

— Ганно Петрівно, ідіть до столу! — просять гості.

— Мамо, та замовчіть! — благає син.

Дочка матері докорами серце крає. Уляна хіба не казала, що то за щастя Орина, хай тепер мати знає, ще не таке буде, не послухала...

Пристойна ображена жінка вперто своє веде:

— Вік робила, нікого не судила, а тепер мені така неслава...

Гості п'ють, їдять, веселяться. Орина як неприкаяна за столом сидить, думає гірку думу.

Баби не понесли сорочки молодій до рідного батька-матері з радісною піснею: «В саду ходила, калину ламала, в пелену складала...» Молода не співала перед свекрухою: «Не бійся, матінко, не бійся, в червоні чобітки обуйся...» Вийшла понура, мовчазна до людей,

що на сміх, глум зняли її. Гвалт, галас, сором заглушили, запаморочили голову. Секлета з Морозихою проворно метнулись у двір, Калитчину хату розмалювали жовтою глиною, солдатів понамальовували. Люди вранці йдуть, дивляться, знають: молода нечесна. Сажі наколотили, попідводили. В Орини набігли сльози, коли вона вранці побачила страшну, страмну хату. Щоб їм очі позамазувало... Свекруха невістку кляне, лає: спаскудила хату їй, острамила чесний двір. Калитчин рід з Орини глузує, глумиться.

Тепер гості до Орини не звертаються, не обзиваються — серед людей сидить, мов нікому не потрібна. Яків, чужий, одворотний, теліпає головою на ослаблій тонкій шиї, щось белькоче, хлище чарку за чаркою — чи не з горя? Дівчата, парубки від порога, з-за вікон вперли в Орину погляди. Багато очей — цікавих, жальних, глумливих — відчуває на собі Орини.

Коли вся хата в дикому захваті товклася, казилася, судила молоду, п'яно горлала, виспівувала непристойних пісень, а навкруги жодного просвітку і віради не було, Орині на думку Павло приходив. Щастя — не бачить, не знає, якої наруги, якого страму вона зазнала. При тій думці набігали теплі хвилі, навівали дивні відчуття на жінку, вона брала себе в руки, набиралася сили, могла зносити, терпіти людську кривду, образи...

На другий день після вінчання молода, стрічкою червоною пов'язана, як чесна, і люди в червоних стьожках ідуть до церкви. Попові карбованця, пляшку, курку, рушники несуть. Скривать молоду ведуть. Пшеничний перепієць червоною заполоччю обмотаний, калиною затканий. В Орини — гола хлібина і стрічки ніде червоної нема.

Отець Онуфрій подивився на молоду, враз побачив: честь втратила.

— Це християнину не личить, зганьбила батька-матір, себе в неславу ввела. Як ти будеш своїх дітей учить?

Перед людьми страмить, вичитує батюшка Орині, що перед налоєм на колінах стоїть. Людей набилася повна церква, тільки на молоду й дивляться, слухають, тяжко зітхають та перешіптуються.

Горіло лице, в жар кидало Орину, в очах потемніло, низько схилила голову, тряслася, благала, щоб роз-

ступилася земля, поглинула її, — несила зносити, терпіти велику наругу, нелюдські муки. Проти божої матері стала, гаряче молилася — мати-покров, заступнице, від наруги, осуди збав... Набігали сльози, самотня, безправна, безпорадна... Ледве діждала, достояла, поки накрили білою наміткою, як в огні перебула, поки з церкви вийшла, втратила волю, розум, додому вернулася, до Калиток.

Велике гульбище стояло в паркій, чадній хаті, від горіланого духу, ситої страви, диму сперло легені. Гряна бесіда з гиком, гуком стріла Орину, завихрилася, заметушилася, плутається, чвакає:

— Молода нечесна!

Не можна сказати, щоб численна Калитчина рідня відщуралася Чумака, щоб ніхто не звеселяв його хати. Калитка знаний на всі довколишні яри, байраки, чимало громад під його рукою, кожен статечний господар радий привітати Калитку в своїй хаті... Тепер і сват старшини скрізь на приміті... Другого дня по вечірлі до Чумакової хати прийшли молотники — знатні господарі: позбирали всі пучки жита, що ними вквітчано в ряд образи, стіни, почали качалками, макогоном на лавці збивать хліб, молотить, аж зерно по шибках цокотить... Коли ж наробилися, посідали за стіл — плати, хазяїне, за роботу. На столі пляшки, миски; молотники п'ють, їдять, веселяться, як буває, звісно, по трудах. Не послідній чоловік тепер Чумак, кожен господар запанібрата тепер із Чумаком: може, пособить колись доступиться до старшини.

На тім ще не все. Ще мало натішилися гості, ще не згуляли буйного завзяття. Славнозвісний Остап Герасимович Мамай, вже до чого дотепний чоловік, притяг віялку в хату, став перевівать попіл. Курява б'є з віялки, світу не видно, дихать не дає.

— Ви мені закурите хату, — бідкається Лукія.

— Нічого, — втішає Остап Герасимович, — завтра побілимо.

Іван Чумак сповнився самоповаги. Лише породичався із старшиною — почесні люди в його хаті гостюють, жартують. Колись би не переступили порога. Сам Остап Герасимович Мамай, що в своїй руці все село держить (вітрячок, олійниця, крамниця), що його не

минути, як лиха (він і староста в церкві, в суді засідатель), славетний гультяй, штукар, бражник, тепер із Чумаком на рівній нозі! Воно, правда, після того весілля вік із боргів не виберешся, та хто про те думає...

На третій день, як було вже сказано, до Чумаків поприходили мазальники в білих кожухах, високих смушкових шапках, поставали коло порога. В очі мазальникам враз кинулася велика вицяцькувана піч. В черепку наколочено сажі, Остап Мамай по стіні як мазне квачем — видовисько! Приязна Лукія красенько дякує мазальникам, садовить за стіл, кладе на коліна вишивані рушники, на столі пляшки, миски, мазальники веселяться, п'ють, гуляють, як, звісно, буває по трудах.

Не можна сказати, щоб ніхто не звеселяв Чумакову хату.

На четвертий день поприходили возії, зрядили розкішні сани, нап'яли намет з ряднини, намостили сіна, садовлять Чумаків — повеземо до сватів у гості... Та не знати, чи вивезуть коні, якби рівна дорога, а то на круту гору, що над Псллом, треба вивозить. А якщо, не дай боже, коні не витягнуть, пристануть, прийдеться скинуть у провалля... Чумаки мнуться, топчуться, чи вони не знають, як треба задобрить возіїв, щоб витягли коні? Ще й на дорогу не забули штоф прихватити, щоб не притомилися коні. Все минулося щасливо, Чумаків приставлено було перед запухлі очі хмільного старшини, що не знати як порадив сватам. А що вже тут за гульбище було, переказати тяжко. Гості знов пили, гуляли, споріднилися розлучені душі, плакали й співали веселих пісень, співали веселих пісень і плакали...

На ранок Лукія бідкалася:

— В піч глянути не можна. Як тільки погляну на вогонь, то мене мов над хатою підносить, на хвилях так і колиха, і голова обертом йде.

Зачесані в скобку голови, чорні чинарки, попідперізувані червоними поясами, вибивані штани, нові чоботи; голови оливою вилискували, горіли пояси, густо пахтіли дьогтем чоботи. Примітні хазяї Буймира

поскидали смушеві шапки, на ключки обіперлися, задумані, суворі... Напроти дебелень цар промовляє до бороданів старшин, що ситі, дужі прийшли на поклін з хлібом-сіллю... Велика картина мигтить кольорами, сяє... Врочистий дух стоїть у присутствії, в поважній справі сьогодні люд зійшовся. Позаду стовпилося латане-перелатане товариство, свитки, сіряки, куцини, кошлате, зблякле — пояси не горіли, кожухи новою шкірою не пахтіли, тільки подекуди білий комірчик чистої сорочки виглядав, свідчив, що в миру випав небуденний день.

Осторонь стояли діди, покірні, гнуті, як та палиця.

Пара коней примчала під вікно, старшина із саней злазить. На конях не з валу наритники, а ремінні, на старшині не мильтонова чинарка і не черкасинова, а суконна синя, аж вилискує, підбивана не яркою, а хутром дорогим... Вишневий пояс заслав повний стан.

Ввійшов у присутствіє старшина, люди поклонились. Звісно, не всім почесть, абикого наперед не випустять. Іван Чумак, приміром, стоїть у первім ряду, а де ж йому бути?

Надів медаль старшина, очі прикував — вища влада, закон, сила промовляли, відблискували в медалі... Старшина за стіл сів, а десятники, теж при медалях, по обидві руки при старшині стали.

Насамперед старшина спитав, чи всі люди зійшлися. Іван Чумак відповів, що всі. Старшині треба було щось веселе сказати зборам:

— А Грицько Хрін тут?

Люди зо сміхом відказали, що тут.

— Ну, повний сход! — відзначив старшина, збудив прихильність людську — запанібрата старшина з мирянами.

Грицько Хрін, що без нього не обходилася жодна сходка, — гострим словом він завжди разив, плував хитрі заміри заможної верстви, — на дотеп старшини відмовчався, відхмурився, неприязно позирав на м'ясисті вдоволені лица, смикав рудий вус. Весь задній кут теж не дуже тішився з дотепу.

— Господа сход! — звертається старшина до людей врочисто, поважно, не перший раз промовляє, знає, як казати і що казати. Повів і на сей раз змістовну річ про те, що треба громаді руководство обрати, але насамперед треба призначити виборних.

Це люди добре знають, обирають щороку від громади троє, громад на волость шістнадцять, через кожні три роки виборні сходяться, старшину обирають. Так повинно бути і сей рік. Важливий у житті села, вирішальний день, клопітлива година. Людям щастя випало — сам старшина обраний з підгір'я. Мамай, Мороз, Калитка — троє виборних — досі громадські справи вели, вирішували... Роман Маркович, безперечно, хоче людей позбавити зайвої мороки, він просто радить затвердити тих виборних, що вже єсть, вони знають порядок, не один рік при цім ділі, треба їх затвердити без тяганини та скоріш відгуляти цю важливу подію, спочити по трудах.

Що можна було сказати на слова старшини? Затвердити і з миром розійтись, вшановуючи виборних уже за столом.

— Соголасні! вигукував перший ряд, найбільш старався Іван Чумак.

— Хай будуть! — схвалював пораду старшини перший ряд.

Треба знати, вигуки ті були надто рідкі, стояла сперта тиша, і зразу не можна було збагнути, мовчали люди на знак згоди чи просто мізкували над порадою — мовчанка тоді інше віщувала. Вже писар взявся за перо... Та є ще в миру неспокійні люди: старшина недарма згадав Грицька Хріна — коли той на сходці, без колотнечі не минеться. Він і на сей раз подав думку («Господа сход!») — пристойно, досвідчено озвався до людей) — треба перемінити виборних. Доки Мороз із Мамаєм сільські справи захищатимуть? Хіба вже нема тямущих людей? Приголомшив цілком старшину, спинив руку писаря недоречним втручанням. Дошкульні дружні вигуки — згода! правда! — по тих словах свідчили, що людські голови не тяжко спантеличити навіть Грицькові.

Роману Марковичу кортить знати, кого ж вони обрати радять? Осміхається, обводить ясними очима стовпище, — по суті кажучи, нікого... ну, кого ж? Самі бачать — нікого!

— Грицька Хріна! — досить виразно виголошує не хто інший, як Захар Скиба. Вкрай нудний голос вразив старшину. Старшині затяло дух, закров'яніли навіть очі, він витягує голову, загрозово лупає очима.

— То хто такий?

— Та це ж я, — відповідає Захар.

— Що? Ти? Ти вже грамотний став?

Не вірить вухові своєму Роман Маркович, досягнути не може, не вистачає йому слів. Завжди слухняний, злидений, мовчазний, людський потурмак Захар Скиба, що дня без позиченого не проживе, раптом осмілів, виявляє непокору, непошану до поважних хазяїв, що не раз рятували Захара в біді.

Ще не прийшов старшина до пам'яті, а вже Грицько Хрін нову колотнечу звів, на дивовину вигукує Захара Скибу — радить теж у виборні. Безперечно, для сміху виткнув Захара, випхав для розваги... День несподіванок. Статечні хазяї, передній ряд, щиро потішалися, тряслися животи, п'яніли лиця, вигукували з властивою путній людині мудрістю:

— Його там видно, як порося в попелі!

— Щоб закрутили громаду?

— Що з них взять?

Ревіще стояло в волості, бряжчали вікна, луцились шпаруни...

Тим часом Захар, Грицько, що зняли таке сум'яття, і Павло з ними радили людей, щоб скинули Мамай, Мороза — знов Калитку старшиною оберуть, бідняк ніколи не випряжеться... Гонитимуть на казенщину, одбувки, хазяї за свої вигоди дбатимуть, кращі землі, панську оренду знов до своїх приберуть, захищати селянське право не стануть, хоч і самих пече пасовисько, злужжя, побояться Харитоненка, земського, чому і держиться досі старшина — поміщику догоджає.

Не доводиться говорити, тямущі люди — Мамай, Мороз — на глум узяли Грицька, Захара: відколи світ стоїть, ніколи сіромахи в волості не правували, по економіях їм треба ходити та заробляти — ніколи про громадські справи піклуватися, дбати.

Густий гамір, гам розтинали вигуки:

— Багачі закривають голос!

Старшина довго не міг вгамувати розбурханий люд, почервонів з натуги. Роман Маркович, щирий радник сільський, добра громаді хоче: треба таких людей обрати, щоб гроші мирські не пропили, не розтратили, комори не закрутили, щоб їх люди поважали, а головне, щоб було з них що взяти; і земський начальник наказав, щоб тямущих хазяїнів обрали, які б зуміли навести порядок.

Яніше навряд чи можна викласти, розтлумачити неспроможність іншої думки, разом довести й велику користь для громади, коли порядкуватимуть поважні, заможні хазяї. Хто найкраще відповідає тим вимогам? Кого люди поважають? Остап Герасимович Мамай, що він староста в церкві, — перед богом і перед людьми первий чоловік... Благочесно вилискує оливою голова його... Як хресний хід у престольний день, кому дають євангелію нести? Свічки продає, з тарілкою хто ходить? Чия короґва в церкві стоїть? Кому батюшка доручає купляти дзвона, золотить іконостас? А плащаницю коли несуть, кому дозволено за святиню братися? Кому проскурку посилає батюшка в церкві на очах усього миру? Скільки шаноб людина має, перелічити тяжко... І ось дужий гоґос у людській гушині крізь шум, гамір, регіт, забувши всяку пристойність, вигукує, мовби церковний староста п'ятнадцять десятин за комір кинув... Страмовисько! Людям забило дух. Треба знати, в Буймирі давно блюзнірські чутки ходили, ніби церковний староста разом з отцем Онуфрієм комерцію в божому храмі завели. Люди примітили, що церковний староста, збираючи з тарілкою на божий дар, мовби гроші за комір кидав... Кому те в голову прийде? Липкою свічкою витягував з карнавки-скарбнички церковні гроші. Ще й свічки не воскові продає, а всякий непотріб. Богомольні прилюдно страмили зажерливого Мамай — в неділю вийшли з церкви. Бджола збирає запашну данину на полях, лісах, цвітовий мед, віск носить. А хіба із собачого лою свічка вгодна богові? Свічки, що на сповіді дають батюшці, староста знов перепродує, а гроші сплачує батюшці. Коли плотники Голгофу робили, золотили іконостас, староста з батюшкою позолотили руки... На проскомидних свічках заробляли, соліта — на божому храмі, коли білять, фарбують. Там батюшка акробат такий, архирея получити хоче... Всього не переказати, що вигадують лихі язики, тож Грицько Хрін і тепер крізь гамір вигукує, нагадує людям про те, дістає слово, намагається старшині перечити:

— А я б казав так. Узять таки Захара. Оберемо його старостою...

— А розписуваться хто буде? — гостро спитав Іван Чумак, від чого проясніли лиця. Хазяїни давно побачили — тямуща в громадських справах людина стар-

шини сват, між собою порішили: коли не оберуть Мороза — бути Чумаку Івану старостою.

— А печатка нащо? — недовго думаючи, відказав Грицько Хрін. — Вдарив — і підписуватся не треба. Поставити до нього писаря... Захар Скиба чоловік непитущий (поміж людей — сміх)... громаду не закрутить, не задурить...

Роман Маркович з сумом пересвідчився — хотів сход на ясну дорогу вивести, та небезпечний горлань плутає знов думку, крутить голову. Не ті часи пішли. Виводяться покірні люди. Минулих виборів, лише три роки тому, Грицько Хрін теж був такий мудрий, надумав горло дерти, проти хазяїв повстав, безчестя зводив, хотів сам у виборні пролізти, такий палисвіт. Роман Маркович тільки моргнув десяцьким — вхопили його, скрутили, одним духом випровадили, натовкли шию, за двері випхали, а там уже м'яли, посадили в холодну, щоб охолонув, не каламутив люд. Боялися тоді бунтувати, сказати проти хазяїна слово, бо знали: люди не послухають, оберуть старостою, тоді гірко... Минуло три роки, переродилися люди, осмілилися, проти поміщиків повставали, розбивали, палили. Розрухи спалахнули скрізь. Задавило військо. Кого запакували в тюрму, кого відрядили в Сибір, а кого шабля та куля знайшла. До Буймира, правда, не докотилося, але бунтливий дух уже повіяв і тут. Не вгамувались іще. Калитці спалено стіг сіна — скотині корм. Огонь розпалює пристрасті, і навіть затурканий Захар Скиба осмілюється згадувати мозолі, кривди, балакати про розправу. Земським не застрахаш. Озлилися. На панів, на... страшно подумати. Непокірним не закриєш тепер голос, не скрутиш його, — ціла буча зніметься.

Роману Марковичу серце болить — невже він треті вибори не відбуде, царський каптан не здобуде? Нелегка справа старшиною бути, тяжко і позбутися, непокоїть безчестя. Мало що люди поважають, роблять, скоряються, приходять, зазивають... Як тоді на нього подивиться земський, економ, усі? Сам Харитоненко, безперечно, питає, кого на старшину обрано, не Романа Марковича часом, чи будуть люди бунтуватися за землю?

Роман Маркович, проте, знає, як скорити, як вплинути на громаду. Що б він за старшина був? З щирим словом звертається до людей. Хіба він що? Проти Захара чи

Грицька? Знизує круглими плечима, здивовано на всіх дивиться, всі на нього дивляться, дивуються — дарма тільки нападали на людину. Роман Маркович цілком на громаду звиряється. Як скажуть, так і буде. Хіба він перечить? Кого оберуть, той і буде. Він тільки пораду дає. Хай добре подумують, кого обрати. Треба, щоб люди з головою були. Досвідчені в мирських справах Хай спробують... Земський, знають, який строгий? В руці твердий. Непорядку не стерпить. З кожного питає. Винуватого найде. З-під землі викопає. Знов-таки — важливі справи стоять перед громадою... Оренда людям у печінках сидить. Треба сільські вигоди захистити перед паном, злужжя, пасовисько, прогони вирвать, скоро діться ніде буде, дихать ніяк, літо прийде — туди не їдь, туди не звертай, туди не вигонь. Чимало клопоту, роботи стане, турбот не оберешся. Ціну за оренду треба щоб пан збавив — хіба Калитці, Мамаю не доводиться орендувати в пана землі? — щоб не брав дорого за злужжя, за випас: на шиї тягарем висить. А то й, мо', зовсім повернув селянські вигони. Щоб не крутилися люди полем, не об'їздили панську землю, не морили скотину, себе. Дороги вигідні для села треба вирізати, зручно щоб на поле виїхати було. Треба таких людей обрати, щоб могли до самого Харитоненка доступитися чи то до економа, з земським побалакати...

Розсудливе, змістовне слово старшини втихомирило люд, всі побачили — корисну думку старшина подає, добра громаді хоче, за сільські справи вболіває. Голова в Романа Марковича! Недаремно він на такій високій посаді сидить, волостю заправляє. Що, якби він по городях учений був?... Земельним міністром був би, не інакше.

Не признав лише піклувань тих, звісно, Грицько Хрін, між людьми лихословив — забиває Калитка памороки, балакун він добрий, а чому ж не запровів із виборними ті заходи, не виклопотав, не вирвав сільські вигоди в пана? Дев'ять год правує. Чи хоч яка полегкість людям з того? Чого нам, мовляв, від Калитки і виборних сподіватися, коли вони досі не спромоглися посунути панські межі? Глузував із старшини на весь голос, можливо, і до вух Романа Марковича долетіло гостре слово, всі почули то напевне...

— Богу молися, а чорта не гніви! — без усякої шани на слова старшини гукнув він. Зірвав сміх в'їдливым

словом, розвіяв той врочистий дух, порушив спокій, що з такими труднощами встановив старшина. До чого сміливий Грицько Хрін, він навіть при медалі не побоявся старшину образити!

Задні ряди — латані кожухи, сіряки, свитки — вперто домагалися своїх виборних, чимало непоштивих слів знов упало на волосного голову, вигуків, що їх не слід було би слухати — панський прихвостень Калитка, мовляв, з багачами село дурить, за свої лише вигоди дбає.

— Грицько Хрін такий, що він і з самим чортом побалакає, хай би тільки слухав! — осмілів, розійшовся Захар Скиба, одверто став на захист невдахи, одвічного людського робітника... Може, хто подумає, що Захар побоїться пару з уст випустити перед волосними людьми, багатіями, як колись було? Біда тільки — напозичався, завинив він перед хазяями, влітку відроблять прийдеться. Син батькові радив: добрі люди — не дукарі йому порятунок дадуть, а ті, що самі не мають нічого, по заводах роблять, на барикадах б'ються за свободу. Ось за кого треба руку держати! Добиватися свого права. Ніяк тільки Захар не збагне, хто сина наставляє. І вже Захар не сам, сила яка за плечима, чималий гурт обстоює його, відважний Грицько Хрін в оборону став. Ой, доберуться до панів люди, прикрутять Харитоненка, обламають і дукарям роги, хай прийде час. Одберуть у панів землю, людям роздадуть. Дома розкаже жінці, як хазяїнів парили. А поки що Захар знає, якої йому партії держатися. Не за Калитку і Мамаю...

Старшина знесилів, охляв, піт зросив високе червоне чоло, котився по густій бороді, спадав краплями на медаль. Старшина безпорадно розводив руками:

— Добре... як люди скажуть, так і буде... Тільки Захар і Грицько неграмотні, земський начальник може не признати...

По тих словах настала сперта тиша...

— А й правда! — проспівав м'ясистий Мамай.

Проти того ніхто не міг заперечити, чималу перешкоду поставив старшина перед людьми, що пересвідчилися — не бути Захарові, Грицькові виборними, бо дійсно вони не знали літери, не могли відати громадськими справами, брати участь у такому поважнім ділі, як вибори старшини тощо. Це було надто прикро, особливо для тих людей, що намагалися радити своїх виборних. Посмутилися чуби, борода, свитки, сіряки.

Аж тут новий, незвичний, треба сказати, цілком дивний для вуха молодий голос навперекір старшині не двозначно зауважив:

— І Лука Овсійович неграмотний та Остап Герасимович... старі виборні...

Старшина від несподіванки онімів.

Освітив людські голови дивний голос.

Старшина приголомшено розвів руками:

— От і додумався сказати!..

Раптом схаменувся. Незвичний голос вразив Калитку.

— Хто це? Хто це сказав?

Люди вказали на Павла, що, безвусий, зухвалий, стояв поміж борід позаду. Старшина визвірився, напустився на хлопця:

— Ти? Ти чого тут? Ти як смієш? Батько живий, а ти на сходці? Не ділений? А вже в мирські справи втручаєшся? Тобі яке діло? Геть звідси! Щоб духу твого тут не було!

Хазяї собі напустилися на хлопця, що осмілився порушити здавна заведений звичай, що не ділений, батько не вмер, сам не жонатий, на батьковім дворі живе, а вже між громадою треться, бороди повча, на чесних людей лихословить. Волочився б собі за дівчатами і не ліз куди не слід. Ніхто того не потерпить!

По тім голови страшенно задумалися. Було чому. Скільки прожили, ніколи не сподівалися — весь вік справу з зерном, салом мали, гадали, що на тім світ держиться, ніколи не думали, що може знадобитися людині грамота, що безсовісний хлопчина може використать ту грамоту в такий страмний спосіб!

Одні повстали проти Павла, другі оступилися, велика завірюха знов знялася, завелися, сперечалися, лаялися, збунтував людей безщасний полахач. Під тиском погроз, обурених вигуків він змушений був залишити сход, та кинута ним думка міцно засіла в головах. Сіряки, свитки хвалили хлопця: до чого впору озвався! Як стануть виборні молоді мужики грамотні, то вже годі багачам правувати і старшинам довго не вдержатися.

Метушня довго не стихала, люди гарячилися, кричали, вигукували. Мамай звертався до людей, вилискувало червоне, як маків цвіт, лице його, земля хиталася під ним — відчайдушно закликав сход до розуму, до пам'яті:

— Люди добрі! Не кидайте мене через тин! Ще придамся!

Світ затьмарився людині, Мамай хмурился на збаламучене стовписько, що ізнехтувало хазяїнів Буймира! Хто заправляє вітрами і водами? Хто в церкві свічки гасить? Приглядає, щоб хлопці молилися богу, а не задивлялися на дівчат?

Чи кожному дозволено погасить свічку? Хіба то звичайний огонь горить, що його може збити кожен грішний чоловік? Тихо, мрійно блима восковий вогник, не просто собі горить, приміром, як каганець, не чадить і не курить, немов і зовсім не вогонь, а коли і вогонь — то незвичайний, молитовний... І хіба може людина з буденною душею звичайно приступити і грішним духом дмухнути на божий вогник, а тоді горілчаний дух піде гулять по церкві, од якого хто лише не поморщиться, хіба тільки що порадіє нечиста сила. Святні пахощі ладану благочесним почуттям проймають душу, і церковний староста молитовно дмухає на свічку, а коли свічка не гасне, то не стане ж він, як кінь, чмихати, а візьме обережно вогонь двома запеченими перстами і задавить. Ось що значить погасить свічку! І ось тепер неслава мирська на нього впала, глум та клевета. Збори не знали, що діяти.

Ніхто не zostався байдужим, не промовчав. У бурхливій суперечці, що їй не було краю, кожен подав від себе думку. Іван Чумак, що мав не останнє слово на цих зборах, глибокодумно завважив:

— Еге, тут треба сімдесят сім чоловік, і щоб у кожного було по сім голів,— до того безпорадним здалося йому становище.

Люди між собою радилися, домовлялися:

- Дамо руку?
- За кого?
- За якесь черево...
- За Грицька, Захара.

Здавалося і медаль на старшині потьмарилася від тих несподіванок, що сталися у волості. Мов святиню, на шийку повісив, не справдила надій государева відзнака. Одверто, правда, ніхто не посмів образити старшину при медалі,— а можна було сподіватися і цього,— та хіба все непристойне зборище, де верх голота, сіромашня взяла, не далось взнаки? А ще ж не одна громада перед ним.

Роман Маркович виходив з волості, мов з парні, приголомшений, опущений, посмутнілий, покидав зборище

осоромлений, осміяний. Сьогодні як не в людей... І це лише на підгір'ї така перевероть, а ще не одну громаду обійти, об'їхати треба, лад навести. Непокоїться серце — страмні вибори цього року будуть.

Остап Герасимович Мамай, що найбільше сьогодні вистраждав, перемлів серцем, наслухався лихословів, зазнав стільки кривди, глуму, безнадійно сказав:

— Раз Грицько Хрін та Захар попали в виборні, добра не жди...

Старшина пересвідчився - не приготувалися як слід. У думці корив себе: біднячків-крикунів не підмогоричили добре. Думка на Захара була, та зрадив він - видно, Грицько Хрін та син збили його, під свою руку взяли. Треба, щоб в інших громадах не було того. Трохи втішало — Луку Овсійовича Мороза третього обрали.

14

Свекруха ще лежала, як Орина корови видоїла, молоко процїдила, сіла картоплю чистити. Ніч промучилася, все трусилося на ній — огидна, плюгава нечисть хропе, сопе, харчить поряд, Орина під стінку забилася, зігнулася, незчулася, як задрімала... Здригнулася, пробудилась: свекор гупа в двері — молодих будить:

— Ану, не пора молодим вставать? Доки його спати? Боки пооблазять. За спання не купиш коня!

Про хазяйство клопочеться старшина, спокійно не засне, не з'їсть людина. Звісно, проти невістки гострим словом обізвався свекор.

Невістка до печі стає, цілує руку свекрусі. Благословлятися на світ зачинає. Ключі при поясі в свекрухи бряжчать, велика в'язка ключів, замки скрізь понавішувані. Ганна проворно злазить на піл, вгинаються дошки під нею, наказує, що робити Орині.

Орина дров наносила, хлів почистила, свиням наготовила, корови видоїла, сіла картоплю чистити. Дочка Уяна, лінива, рум'яна, розкинулася, розіспалася, вилежувалася... Невістка прийшла в хату - дочці можна полежати довше, поспати, здавна так заведено: за невісткою відпала турбота на хазяйстві дочці, тепер вільна вона, нічим не зв'язана, недовгі дівочькі дні, хоч трохи порозкошує. Ганна посунулася з полу, і Орина до руки матеріної доступила. Починало дніти. Ганна пішла в світ-

лицю одвідати чоловіка, поспитати панотця, що накажуть сьогодні готовити, яку страву варить.

- Книші, - сповістила врочисто домашніх, - Роман Маркович напекти книшів звеліли. — На такій високій посаді, медаль носить, книші їсть, як іде з волосного, все тремтить... Хіба старшина юшка їстиме?

Щоранку Ганна ставала перед заспанним чоловіком, дбайливо питала:

— Панотець, що будемо сьогодні варити?

Старшина іноді не обізветься, не то спить, не то марудно думає. Звісно, чи йому до того! Людині чимало клопоту в голові, важливі турботи, як блохи, обсіли, а тут ще надокучливі хатні дріб'язки не дають відпочити, зібратися з думками. Іноді старшина зі сну зривається, гримає, закров'янілі вирячені очі наганяють страх на жінку, вона боязко до печі вертається, докоряє собі, що розгнівила чоловіка. І тому тепер, переступаючи поріг світлиці, жінка зверталася до пресвятої діви... На сей раз усе спокійно обійшлося. Старшина довго не думав, не тривожив жінки, наказав на обід борщ варити, на снідання галушки, чи то обійдеться огірком, картоплею — що прийде до смаку.

— А вам що? — рада догодити вона чоловікові.

Хвалити бога, чоловік у неї невибагливий. Що приготувить, те їстиме. Сьогодні йому книшів захоїлося. Про обід він дуже не клопочеться — гостинний люд у Буймирі, завжди радий бачити старшину за своїм столом, за честь матиме.

День ясний перед Ганною, лагідно сьогодні чоловік обійшовся з нею, обласкав, поляскав по розкоханих стегнах, не сказав поганого слова, звелів тільки, щоб хвилини невістка без діла не сиділа, і Ганна заспокоїла його — про те вже хай не турбується.

До комори свекруха сама йде, навіть дочці ключа не довіряє, - чимало там усякого добра, щоб не розтрусили... Щоб не часто рипатися, усе щоб під рукою було в неї, свекруха під головами, подушками, тримала рибу, цукор.

Ганна трясє боками, муку сіє, вимішує, виминає тісто. Орина курей, качок, гусей скликає, дає їсти. Нелюбу невістку свекруха одсилає до хліва, до скоту, не допускає до тіста. Зневажати з першого дня Ганна невістку стала, з дочкою порядкували коло печі, судили Орину:

— По економіях ходила: відкинути гній, вправити

скотину — то для неї. Коло тіста не має тями, ще й коло білого...

Невістка прийшла в хату — єсть кого осудити, облаяти, полегкість дочці, з матір'ю пашекували...

Не призвичаїлася з першого дня невістка, не зуміла догодити свекрусі, незграбна, неповоротка, вайлувата... Не знає, де стати, де сісти, одно свекруху сердить: то під ногами мотається, крутиться по хаті, то покладе хустку не на місці. Ганна захватить, жбурне — там не можна... Невістка голову повісила, ходить, як та черниця, щоб люди бачили... На все село ославилася, запаскудила чесний двір.

В гною, в хліві, коло скотини находила собі спокій Орина, мало і в хату заглядала, годувала, напувала корів, від свекрушиних слів, нападок знаходила захисток собі... Коли Орина внесла до хліва великий оберемок вівсяної соломи, несподівано прискочив Яків. Орина остерігалася ненависного Якова, кинула оберемок. Збаламученими очима він дивився на жінку. В хліві стояли густі випари свіжого гною. Хиžo роздувалися широкі ніздрі Якова. Він накинувся, напався на жінку, намагався збороти, кинути на солому. Орина пручалася, досить міцна в ногах була, ще дужче розпалювала Якова, що дико харчав, хапав її за груди, сіпав, надавав стусанів, згадував Павла, називав поганими словами. Жінка з огидою відштовхнула його, вирвалася. Надворі, перед вікнами, не посьмів напасти на неї, люто сичав, лаяв, пригрозив при нагоді розправитися з нею. Озлила навіки чоловіка... Стала коло хліва, витирала сльози.

Горласта свекруха гукала невістку, дочку, хай ідуть снідати та дадуть їй спокій. Старшина поїхав у волость, повновладна жінка тепер на хазяйстві. Де Уляна ділася, зникла з очей? Пропадом пропала! Уля-на! Зникла дівка. Матері не сказала. Вигулює десь...

Орина знала: до подруги подалася зовиця, язиком плескати, судачити та невістку обмовляти — хватить тепер пересудів для пашекуватих язиків. Протє коли мати, вздрівши Уляну, що верталася вулицею, напустилася з лайкою на дочку, Орина стала благати свекруху:
— Мамо, лайте і мене...

Щоб зовиця не озлилася на неї, боялась Орина.

Свекруха пір'їнку вмочила в пляшку з олією, по огірках капала. Мащені запашною конопляною олією огірки хрумтять на зубах, парує картопля, вся сім'я посхо

дилася до столу, чвакає, снідає опівдні. Орина коло столу стоїть, не осмілюється сісти, огірочок з миски тягне, рука в неї тремтить. На столі гарячі пшеничні книші пахнуть, дух забивають.

Не впору повернувся старшина з присутствія, обняв поглядом хату, враз примітив — зіркі очі мав: ненаситна сім'я за столом, гарячі книші парують, повчально завважив:

— Що це? Напекли булок? Як такі булки їсти, повік земельки не купляти і хазяїном не бути.

Роман Маркович за мудру звичку завжди мав не випускати домашніх з-під ока, сім'я повинна завжди вчувати, що над нею є старший, володар хатнього добробуту. Сім'я це вчувала, сполохано догризала огірки, та найбільш винуватою була, безперечно, Орина... Ганна, ласкава жінка, булочок пшеничних напекла чоловікові, прикорити серце дружини захотіла, лице її вилискувало приязно, мов пухкі, рум'яні, мащені олією булочки.

Старшина, проте, сердитий сьогодні прийшов, не втішити його навіть книшами. Мабуть, неприємності якісь знову від земського. Як настрахає земський, накричить за ті недоїмки, жінка знає, чоловік цілі дні хмурий ходить, досада гризе, ніч не спить, вертиться, тривожиться, неспокійно в хаті стає, старост ганяє, лютує, не попадайся тоді на очі йому, на всіх мститься, гнів зганяє, — чимало крові попсували ті недоїмки старшині. Старости до волості людей гонять, старшина нападає, кричить, погрожує, не без того — іноді руку прикладе, в розпалі стусана дасть найбільш упертому, врозумляє кожного. Не легка справа волостю заправляти. Ходить по дворах, цінить, спродувати — ворогів наживати. Людей пожалієш — собі не радий будеш. Біди наробиш. Приходять, просять, благають: та змилуйтесь, жінка, діти — як відмовити? Перед земським ти послідній тоді, кричить, страмить, тупає, погрожує в порошок стерти. Перед начальниками вислуги не матимеш. Он боровенський старшина, Харченко, кажуть, вже царський каптан дістав у нагороду. Вірою-правдою цареві служив, не запускав недоїмок, не заводив, півсела спродасть, а стягне з живого і мертвого... І люди багатші там, більші наділи мають. Нічого б Ганна не хотіла, а тільки побачити чоловіка в царському каптані! Тоді і вмерти спокійно можна. На всю округу слава. Під ноги стелилися тоді б усі села їй, боялися, сусідки полопалися б від за-

здості... В принадній уяві Ганна аж заплющилася, приємна млюсть розлилася в розкішному тілі.

Вибори старшини до того ж наспівають, громадські збори скрізь — у такі дні, Ганна знає, чоловік завжди стривожений, сердитий. Чи легко Ганні коло чоловіка ходити, завжди годити, дбайливо, вмючи глядіти, пильнувати, старшину щоб не озлить? Молоді жінки, дівчата — що вони тямлять, ще не знають лиха... Жінка — вірна помічниця, дорадниця чоловікові. Пригостити, вшанувати виборних треба, щоб за старшину шар кинути. Клопоту чимало...

Старшина тим часом зосереджено розчісував широку густу бороду, кинув хмурий погляд на домашніх. Молода пара, що мовчки за столом уминала гарячу картоплю з огірками, дратувала старшину. Яків поряд з Ориною коло миски сидить, чвакає, ласує, врочистий такий в нових чоботах, теж господар, озлив батька, і той напустився на молодих:

— Вам тільки любові! Робити треба! Цілий день плямкотять!

Свекор скрикне, так Орині в нігтях кольне, в руках і ногах заломить, мов отерпне вся, від серця кольки скрізь заскачуть. З полегкістю вийшла надвір, подалася до хліва, присіла на ясла. Паркими, теплими тілами корови обігрівали жінку, тупими мордами лащилися щоб погладила... Орина збиралася з невеселими думками. Від Павла одірвали її, з дому вирядили на чужий двір на глум, знуцання, безрідна, очі зав'язані, на що сподіватися? Коритися всім повинна, зносити примхи, не вольна нікуди піти, ні з ким стрінутися, та й піти, по правді, нікуди, стрінутися ні з ким, поговорити ні об чім, огидла надовго рідна хата, батьківські стусани, всі відсахнулися од неї, і вона на люди не могла показатися тепер.

Підложила корму в ясла, зачала доїти корову. Постать свекра з'явилася, заставила двері. Мовчки стояв, дивився, може, хотів дізнатися, чи в роботі невістка справна, чи вміє доїти? Орині дихати тяжко, старшина не зводить з неї очей, на дверях товчеться, сопе, чмиха... Невістка підводиться з-під корови, присідає до другої, та свекор завертає:

— Ще тягни...

Невістка перечить:

— Хай теляті...

Розсердила неслухняна невістка свекра:

— Теляті стане. Тягни, тягни, а то потягну! — гримить він на невістку.

Орина скоряється, давить вим'я, корова цогою б'є, мало дійницю не перекинула, бризнуло ще кілька крапель молока в дійницю.

Зимовий день короткий, хіба вправити всю роботу на великому хазяйстві? Хоч і немало рук на Калитчиному дворі, та скрізь лад треба дати — напекти, зварити, вправити скот, пошити, напярсти. Хіба встигнеш? Орина збрала полотняне шмаття, пішла до Псла прати, — свекруха звеліла, — на льоду стала, дивилася на білу долину.

...Ясний місяць світив над горою, снігова дрімотна долина манила, темний бір дивно надив, вигравало зорями синє небо, і сніг відблискував скалками. Жінка опустила голову над темною ополонкою, в тихій, святій ночі розпливалася мука жіночого серця...

...А волі все нема...

Коромислом пробила молодий лід, намочила сорочки, рядна, зачала прати, струснулася від дум. До полотна руки пристають, вода морозить, отерпли, задубіли, пальцями не ворухнеш, зашпори заходять, вовною терла, руки ломить, шарпає, мов наривають кінці пальців, гаряча кров б'є. Забризкана спідниця змерзлася, як луб. Ще й випрати треба до ладу, щоб свекруха не судила, не гудила.

Вигрівалися в кожусі руки, задивилася знов на чарівну долину, не хотілося до хати вертатися, прийшла на згадку невістчина пісня, невістчина скарга...

Вийшла Орина заміж, свекруха наказує:

— Коси не заплітай, чоловікові ум заплітаєш!

Хто порадить, кому поскаржишся? В матері своя наука: чоловік б'є — звикай, чоловік до другої ходить — звикай...

Пісенна дівоча туга стелеться долиною: «А ти, доченько, привикай, у вишневий садочок утікай...»

Робить в Калиток Орина, обірвалася, обносилася, спідницю нитками стягала. Свекруха все чужих невісток прихвалює:

— Ген в боровенського старшини невістка гарна, слухняна, вже сап'янові чоботи їй справили!

А ти, мовляв, жди, Орино. А сама держить невістчину одержу під замком.

Підтоптав Орину під ноги чоловік...

Вижурена невістка співала про свою біду, скаржилася знов матері на безпорадну свою долю в свекрушиній хаті:

Наварю борщу — недобрий,
Хліба напечу — невгодний,
Примажу грубу — не біло,
Побілю хату — не в діло,
Зіб'ю подушки — не гяне,
Вправлю долівку — не стане,
Встелю вустілку — не вбує,
Це ж вона мною гидує...

Студені вітри гуляють по світу, виють, тужать, розносять вікові дівочі жалі.

Ледащо невістка, ледащо,
Не спече хліба нізащо...

Коли Орину зібралася нести назад тяжке мокре шмаття на коромислі, прийшов Яків, топтався, м'явся, хотів щось сказати, не найшов, як заговорити, жінка вперто мовчала, поспитав, чи не сердиться вона на нього, прийшов на поміч. Остерігався, щоб не побачили батько, мати, а то лаятимуть. Узяв коромисло на плече, плутався на хитких кривих ногах у снігу, — пожалів жінку чи прилеститись хотів?

15

Верталися підгір'ям понурі, втомлені, не хотілося думати, не хотілось і згадувати... І виборному іноді світ не милий! З такими труднощами, суперечками Грицька, Захара на волосний сход обрали! Перемучилися, попопріли, ворогів понаживали, пересварилися з багачами. Надій, сподіванок скільки люди на нових виборних покладали! На селі їм шана і повага, за сільські вигоди піклуватимуться, сусіди вірили — ці не закрутять, не задурять громади, багачам прислужуватися не стануть, панові не здадуться! Балачки пішли кругом про Грицька, Захара, їх зазивали на раду, частували, клопіт усього миру звалився їм на голову, ще в люди виб'ються. Сусідки охотніше позичали Тетяні муки, крупець

чоловік виборний, до волості скорій доступиться, слово скаже... І виборні такими орлиними очима дивилися на світ, давали кожному свою раду. Тепер верталися понурі, одурені, все село, здавалося, глузувало з них. Іван Чумак в очі потішався: «А що, по-вашому вишло?» Хазяям крутилися голови від утіхи. Тепер питимуть, гулятимуть, старшину шануватимуть — Калитку Романа Марковича, — царський каптан поливатимуть.

Стрічалися люди селом, допитливо віталися, та виборні не спинялися для балачок, красномовно відмовчувалися. Усе ясно. З невдачею верталися з волості виборні, пригнітило осоружне зборище... Завернули до Захара зогріти душу, розігнати досаду. По хмарних лицях домашні побачили — не з добрими вістками виборні прийшли.

Сухенький дід Івко присів до столу, задуманий Павло зазирає у друковане слово, квочаючи витягла горшки, Маланка побігла до льоху.

...Непогано Калитчина Ганна хазяїнів-виборних частувала. Обрали виборних — старшина з ними два дні п'є, гуляє, жінка пече, варить. Повний двір підвід у Калитки, кожен везе по мішку пшениці — дарунок старшині, — справляють гульбище. Хазяїни до себе наперебій старшину зазивають — у нас хватить... і мед, і риба, і м'ясо... П'яні, веселі щоночі верталися, коли вже село спало, з піснями, вигуками — на ралії в старшини були. Давні звичаї. Захар, Грицько не понесуть, не підуть — на сміх, на глум, — не з того кругу, та й нести нічого, та й задобрюватися, догоджати Калитці не стануть. Старшина побував у хаті в хазяїна — жінка, діти щасливі, на все село слава. До бідного Калитка зайде — сполохи враз побіжать селом: чого це старшина туди поїхав, чи не цінить, бува?

Домашні мовчки слухали, як Захар з Грицьком висловлювали свої скарги, невеселі думки снували в головах. Хіба дід Івко не казав — перед тими багачами безпорадне село? Павла свої думки непокоять: і Орина хазяям прислужується, догоджає, покірна Калитчина невістка, слухняна батьківська дочка. Павло уявити не може — мила, люба дівчина в огидних Калитчиних обіймах мучиться, і Павло безсилий будь-що вдіяти, гнітить, давить безпорадність. Чи покірна, однак, Орина?

А тим часом над столом знялася смачна пара, мати наставила капусти, огірків — незмінна страва, — всі присі-

ли до столу, кружляла чарка, пили по крапельці, що зрідка перепадала в цій хаті. Грицько Хрін чи не первий гість, що одвідав Захарову вбогу хату, і тому Захар за його здоров'я п'є.

Захар сказав із тяжким зітханням:

— Ех, гірка водка — нужда п'є!

Щоб не подумали часом люди, що він п'є знічев'я... З горя, безперечно, іноді витягне чарку. Чи він вже такий розгульний?

Дружна Захарова сім'я сподобалася Грицькові, обіграла його; витираючи долонею вуса, він приязно дивиться на домашніх, сповіщає — страмні вибори були... На що Захар у згоді мотнув чубатою головою, навіть посміхнувся, згадуючи дивовину, себто вибори... Всім кортить дізнатися про волосні новини, та не наважуються виборним надокучати, насторожилися, поцікавилися, що вони мають на думці? Захара не треба за язик тягти, домашніх не треба примушувати слухати, — запально, перебиваючи один одного, виборні розповідали подію...

Старшина при медалі перед тобою стоїть, очима їсть, чути йому і видно, куди хто кидає і куди торохтить шар. Люди і бояться, щоб не замітив, — за старшину шар кидають. Виборні хто? Або дукарі, або ті, що беруть позику, з боргів не вилазять, за старшину шарують, задобрюються.

Грицько Хрін зловтішно сповіщає:

— Ми йому накидали!

Захар прояснюється, виголене ради врочистого дня лице веселіє.

— І що вже тільки не кидали люди?!

— І овечі кізяки, і цибулю!

Хата заходиться реготом, люди аж ногами тупотять від вдовolenня, не натішаються, не нахваляться на виборних, сповнені вщерть веселих почувань, захочують виборних до подальшої розповіді. Грицько з Захаром доводять розмову:

— Ти нам гіркий, як цибуля!

— А вже як кинули пробку від пляшки!..

— ...І старшина при медалі? — не може собі уявити незвичайне видовисько дід Івко, кашель давить ядушні груди.

— Поглузували з старшини добре, що буде, як дізнається?

— ...І старшина при медалі стоїть, топчеться, дивиться, як шари виймають, кізяки, часник, цибулю, пробку...

— Посліднє діло — п'яниця!

- Ми йому накидали!

— І помогло? — мов холодної води на голову вилив звеселілим людям Павло.

Виборні враз прийшли до пам'яті, охмарніли. Захар строго дивиться на сина, доказує.

Земський начальник на ту пору до волості заходить, лисоголовий, вусатий, люди від несподіванки скам'яніли, тоді зраділи — Калитці край, до земського доступилися, Грицько Хрін все викладає. Земський гнівним оком повів на людей - і слухати не хоче.

— Буть Калитці старшиною!

Тоді саме м'ясиста, червона Мамаєва пика, глумлива, весела, нахабно вилискувала перед виборними: а що, на ваше вийшло?

Всю дорогу, здавалося, за осоромленими виборними тяглися глумливі, нудні слова.

Безсилі люди проти старшини — он Харченко в Бобрику, Боровеньці двадцять год правує. Люди возили гній в економію, жалілися панові — згляньтеся, нема життя за старшиною.

— Помогло?

Мов дратує син батька. Захар виразно мовчить. Всі задумані, стурбовані, посмутили домашніх Захарові слова. Дід Івко при повній тиші зазначив:

— Під норів підійшов земському і поміщику старшина.

16

Сніг зійшов, пригрівало сонце, прослалась одпар над ріллею...

Картопля, буряк у льоху проростають, цибуля паростки пускає, все оживає, в землю прагне — сади мене...

Кров людська збуджено, занепокоєно ходить по жилах, набухлими корінняками, прілим листом, молодим молоком парує ясний, прозорий день, горлають, дзвенять, виляскують голоси, дражливі, запаморочливі пахощі туманять голову, врочисто, заклопотано світяться лиця, весняний дух будоражить навіть поганенького хлібороба. Ясна прозелень озимих хлібів око вбирає.

За зиму одбілів, охуднув Захар, стояв серед ниви, стромляв ціпком у відталу землю, мляво нахилився, брав грудку землі, кидав, зосереджено поводив сірими очима.

— Розбилася, розсипалася грудка — стиглий ґрунт, пора орати, сіяти!

Скільки клопоту, турбот з весною приходить людині в голову!

Цілу зиму блукали із сином по випадкових заробітках, добували на харч, складалися на коня, припозичили ще грошей, купили шкапину. Без коня — ти не людина, кінь допоможе вибитися з нестатків... Тепер не знати, що робить. За корм, реманент треба дбати, свою ниву вправляти, Калитці поорати, відволочити за позику — брав зерно, гроші, ще й в економію загадувано з конем відробити за випас, клопоть оренди, що з неї ніякої користі. Хоч борону кінь потягне, в плузі не стане ходити. Багаті найкращий клопоть собі візьмуть, тобі дістанеться самий непотріб. Чи з нужди-горя Калитка, Мамай панські землі орендують? Для поживи. За себе наймуть відробітників, з економом зійдуться, мало хто хазяям винен? Захар первий... Добро, роботящі діти — Захарова надія — в біді пособлять.

Скільки мудрувань, міркувань з весною в голову падає!

Полотняний дід Івко на сонце тільки око прищулив, признав — у цьому году будуть кавуни... З чого це він признав — нікому не відомо, не для кожного розкриті світові таємниці. Сліпуче червоне проміння не кожному віщує. Сам бог, не інакше, з дідом Івком розмовляє. На Чорномор'ї, в степах, пастухом був, на небі, по зорях, мов у книзі, читає. Зорі грають, мерехтять, блиснув ясно парус, вода вороніє в Пслі — сіяти просо треба, дід Івко визнає.

А ще скоро весна, в підтвердження слів дідових, викинула просяний цвіт — вигін зацвів. Якби викинула білий цвіт — на гречку врожай. Весна, мов лиха чарівниця, кольорами, пахощами морочила людям голови, плутала думки. Та вже як зацвіла рано груша, медові пахощі перебив густий дух дьогтю — ніхто нічого не міг розібрати...

Захар також тямуща людина, палко сперечався в батьком:

— Хрущі ще не літали, а ви кажете — просо сій! —

І тут же хмуро, занепокоєно додав: — Як на Явдохи вітер з востоку — забере все з току... Яринá середня може вискочить.

На що дід Івко подав свої збагачені віком міркування: іній падав на святвечір, це теж свідчило, що будуть гречки славні, проса.

Павло з Маланкою як не прислухалися до палких суперечок між батьком і дідом, не могли засвоїти вірної думки, порішили — до того складна, заплутана хліборобська грамота, недосвідченій людині не осягнути...

Ще кури проти сонця на порозі вигрівалися, весну виглядали, а вже Захара посідали тривожні думки. Щовечора збиралася хатня рада, довго сперечалися, обмишляли, як поле вправити. Покручена, заплутана польова справа в Буймирі.

Один наділ — півдесятини — на три руки розбито: толока, озима, яра. Кожна рука порізана на чотири клини — чотири нивки в кожній руці. Впоперек не зореш — вузькі смужки, вповдовж борона пройде — сусідню нивку один зубок шкребе.

Тетяна свою думку подала — в долину вода збігає, замулюється, конопель посіяти треба, полотно наткати, обірвані всі ходять.

На підгір'ї гречки кинути треба, — дід Івко радить. На рівнині клинок для хліба придасться, для ячменю. На косягорі тільки буркун росте, корова спасатиме. Одна корова на хазяйстві, весною з телям буде, та ще кінь, і то вигнати нікуди, попасти ніде, крутисся на толоці, затовчуть, зіб'ють, як кремій. Сільські випаси до поміщика одійшли, Харитоненко захопив... Хіба що наймуть знов Харитоненків випас за відробіток, щоб він йому боком виліз, давній сільський випас!

Сіна треба, картоплі, всього треба, з серцем б'є об поли Захар, лихий знає, де землі взяти! Була одна путня нивка коло Косих Ярків, і ту довелося Калитці збути, недоїмку сплатити, тягарем на шії висіла.

Три десятини землі, ще й у поміщика Захар оренду бере, а їсти нічого. З боргу, відробітків у пана, хазяїна сім'я Акібина не вилазила. Хліба, скотині корму купувати доводиться. За буряковим квасом, огірками, капустою, картоплею, цибулею, хрінном перезимували. Веснувати в економії, по хазяях прийдеться.

Жінки на річці прали сорочки, сварилися. Поросла мо-
лода, соковита трава, корм скотині — весна принесла
незлагоди між сусідами.

Росла Чумакова Лукія, розрум'янена, засапана, гнівно
гупала праником, вибивала мокрі рядна, сусідці наказу-
вала:

— Не паси проти нашої хати, паси проти своєї!

Хазяйські сорочки, рядна Лукія пере, викручує, миг-
тять червоні квітки над річкою...

Суша Скибина Тетяна не змовчала, не скорилася, надто
зухвало відказала неситій жінці:

— А де я в горбах дінуся? Нема левади в мене, в кут-
ку хата стоїть. Добре, що в тебе по вулиці хата, — моя
в хвостах, курки випустити ніде, одна корівчина, і з тою
ніде дітись! На яку там часинку вранці чи ввечері корова
вискочить, поскубе травички — ціла морока!

Ніяк визнати своєї провини не хотіла, мало того, з до-
кором напалася, — чи могла Лукія змовчати, стерпіти?

— Як більмо на оці ви в мене! Кури твої перед моїм
двором кубляться! Не ходіть повз мою хату і скотини не
пускайте!

— А ви нащо вулиці прихватили, двора пригородили?
Раді, що породичалися із старшиною? — досить гостро
відказала Тетяна, певне, що острамить Чумаків хотіла.
І сусідки поставали на городах, слухали Тетяну, прихва-
лювали, як вичитувала вона старшини сваху, — вже надто
зазнаватися ті Чумаки стали. З-під батога Яків Калитка
жінку взяв.

Копають город по-сусідськи Тетяна з Лукією — спи-
нами постають, копають.

Весною перегордився Чумак, вивів доріжку ген куди,
насадив дерев. Прогін треба оставити, — що, люди в яму
полізуть? Як породичався Чумак із старшиною, сам чорт
йому не брат, скрізь вирве, дістане! Зажерливі Чумаки
стали. Ще мало Захар їм переробив? Саж перебудував,
піч переставив, а скільки перевіз, поскладав дерева!

Коріння чемериці Лукія наварила, курям з висівками
дала, здохла періста курка, коло Чумакової хати під ти-
ном завжди на сонці греблася!

— А розсолу хто піділляв під корінь, розкішна яблуня
всохла? — прилюдно Тетяну страмила Лукія. — Розлога
яблуня коло тину росла, рясно родила, а цю весну і не
розвивалася!

Заздрість, безперечно, людей бере — ніде не пози-
чають, нікому Чумаки не кланяються.

Далеко в ясну весняну днину бистра вода несла свар-
ливі голоси.

17

За вітром слались молоді сходи, котились дівочькі го-
лоси, — журилася молода вдівонька, що не кошена зелена
дібрівонька, — навівали смутні думки. На схід сонця
grimлять гармати, іде війна, проливається людська кров,
і вже сумні вістки в село приходять, осиротіла не одна
жінка, діти... Не одну дівчину з милим розлучили, од
матері одірвали сина, пораду, годівника на старість.
Дорогою слались протяжні, жальні голоси — лужечки,
круті бережечки, молодії некруточки...

Як хлопців у солдати забрали під японську війну, так
і дівчата стали в економії коло коней ходити. Полоття не
скоро — дівчата подалися в сівбу. З торбами за плечима,
піснями, надіями... В кожної свої турботи, думи.

Може, Грицькові Хрінові нова покрівля на хаті ввижа-
лася, може, він тішить себе бистрим конем, надіявся
недоїмки позбутися, приробити хліба на зиму, одягну-
тися, взутися, — мало нестатків, клопоту в кожного? Мак-
сим Чумак мріяв заробити грошей, оженитися. Не одну
весну і Павло з Ориною на заробітки ходили, тішили себе
привабною думкою... Ласкава дівчина скрашала марудне
життя, ясніли дні, відрадна надія в серці жила. Раптом
обірвалася — страшно, дико.

Павлові стало відомо: після великої ганьби, що зазнала
Орина на весіллі, — пригнітила та вістка його, дівчину до
страму призвів, перемучився серцем, хіба хто збагне, зро-
зуміє? — вона не стала на люди ходити, відцуралася бать-
ка-матері, і Чумаки теж не навідувалися до свата, щось не
дуже родичалися Калитки з Чумаками. Павлові ніяк по-
дати вістку Орині, дізнатися, чи нарікає, кляне його? Ма-
рійка раз навістила сестру, нічого не вивідала, за кожним
рухом Калитки стежать, нікуди не ступить, нічого не ска-
же, не перекаже без їхнього відомо — чоловік, зовиця,
свекруха слідом так і ходять, непривітно Марійку стрі-
ли... І гостинця навіть не дали... Видно, нелегко Орині
в Калитчиному домі, змарніла, засмучена, високі паркани
закрили від людей лихі порядки, зав'язали, закрутили
світ-волю...

Рясна заробітчанська ватага брела в економію, худі, обношені, з піснями, тривогами...

Завихрений, бистрий Пугач з весни конем ганяв по селах, наймав робочу силу в економію, прилетів і в Буймир. В старшини прикажчик гостював, чаркував. Староста Мороз людеј згукував, щоб до Харитоненка наймалися, — наш пан завжди в пригоді стане, пособить пасовиськом чи лісом... З наказу старшини старости людеј радили, щоб не до Кеніга, а до Харитоненка наймалися.

Люди клопоталися — завдаток візьмеш, а тоді жили рідний пан витягне з тебе. І не знаєш, що діяти, — жива копійка потрібна. Хто не в скруті? Захарові розривати сім'ю треба — за позику, зерно хазяям відробляти, за попас, злужжя, оренду — панові. В Захара одна корівка, в хазяїна три, п'ять, а відробляли однаково. Старшина строго стежить, щоб не було скарг від економії, щоб громада на першу вимогу Харитоненка відробляла свою повинність, щоб ні одного боржника не було.

Під весняним промінням вигрівалася земля, матері пекли хліб, лагодили торби, латали, збирали заробітчани в дорогу.

Вранці заробітчани стали перед запухлі Пугачеві очі, прийшли на раду. Осоловілим поглядом пригінчий провів по нудних лицях, враз почав порядок давати, сон як рукою зняло. Чимала юрба зійшлася. Пугач знаходив усім діло: кого вирядив гній возити, солому, кого землю копати, кого поставив на плуг, ралить, дівчат, підлітків переважно на борони відрядив, у погоничі, кого послав у далеку дорогу, — все знає, пам'ятає, теж треба мати голову! Павла, Максима, Грицька він просто не мав куди подіти, видно було по всьому — зайві люди вони тут, як не старався, нічого не міг для них придумати. Троє заробітчани занепокоєно топталися, нудилися: таку дорогу пройшли, тепер назад вертайся, доведеться день згаяти... Максим Чумак став благати пригінчого, щоб зміркував як-небудь, не одсилав додому їх, вже вони дякуватимуть... Пугач сам розуміє і радий допомогти, не одсилати, та всі роботи розібрані, поденних найшло сьогодні чимало, строкових теж сила, і він не знає, що діяти...

— Може, як-небудь? — топчється, просить Максим Чумак.

З великим зусиллям Пугач надумав роботу для них, тільки для них — під буряк ралить. Тягар з душі спав, заробітчани проворно лагодили справу. Грицько Хрін не

один рік в економії вибув, знає всі викрутаси: пригінчий хоче з кожного могорич узяти. Хто вшанував пригінчого — поїхав у далеку дорогу, півдня їдь собі, нічого не роби. А ти гній накидай, вози перекидай, землю копай до сьомого поту, по ріллі плутайся. Сусідські хлопці з ремством запрягли коні, сперечалися, шість чоловік скинулися по гривенику, купили дві пачки цигарок «Гадалка», пляшку горілки пригінчому: тепер він їх посилає на легке, а кого гній возити — мало дали.

Здавна ту поведінку в економії заведено, пригінчий вміє, знає, як із заробітчанином повестися, до роботи заохотити: клопітливі люди, з норовами, завжди роблять про людське око, гаряча пора прийде — намотаєшся коло них. Де жартом, де лагідним словом, на кого гримне, аж стеля загуркоче, з деяким за товариша побалакає, а може, і чарку вип'є. Сила люду, треба вмючи розставити, скорше вправити велике хазяйство, щоб посліднім поміж прикажчиків не бути, догодить економові. Звісно, без ремства, нарікання ніколи не обійдеться серед строкових, поденних.

Заробітчанину теж нелегко доводиться, з кожним начальником ладити треба. З токовим — щоб справного во-за дав, плуга. З воловиком і говорити нічого: тупих волів дасть, ще й розпарованих — намучишся коло них, печінкою переболієш, не стільки роботи, як мотанини. До кожного примінитися треба. А ще є клюшник, а ще... всього не перекажеш. Складна заробітчанська грамота, кожного начальника власкавити треба, задобрити. Наберешся знання, досвіду в економії.

...Дерниста земля випала під рала, пружні лапи стрибали, вискакували, рало не розірве дерну, котить, горне, перегортає великі скиби — все зрослося, сплелося. Люди погейкували на волів, перегукувалися між собою — дурна робота: сам виморишся, скотину позатягаєш і ріллю спаскудиш.

До обід перемучилися, повипрягали волів, підложили корму, порозв'язували торби, посідали на возі, підкріплялися. Павло пиріг з картоплею їсть, Грицько крапа олію на хліб, сало водилося тільки в Максима, і він переділився з приятелями. Не можна сказати, щоб Чумакова сім'я жила у великій скруті, перед великоднем кабана закололи — на літо, в жнива щоб харч був, Максим прихвativ шмат сала, в дорозі переділився з Маланкою... Чи то весняний, паркий дух ріллі, безліч пахучих корінців, що схо-

дили соком, перетлівали, чи то запашний шматок сала розпирав груди, бадьорив заробітчан, — люди відчували приплив сили в тілі... Ліниво перекидалися словами.

— На тій ріллі не такі заробітки, як збитки, — дорвем послідні шкарбани, — оглядаючи забовтані по халяви чоботи, пересвідчився Павло.

— На могорич хоч і витратишся, так на вигідну роботу поставить Пугач тебе, — відказав Грицько Хрін.

Павло, згадуючи батькові міркування, осміхнувся: неминуче доводилось пригінчого пригостити і кожного начальника, тоді жить можна...

Недалеко стелився димок по ріллі — строковим варили обід, до котлів з усіх країв сходилися заробітчани, розсідалися коло ночов. Хоч плата малá строковим, так за харч не клопочися — економія пече, варить. Як строкові пообідали, розійшлися, побрели і наші приятелі до котлів, надумали погрітися — січе гострий вітер. Посходилися ще поденні, остушили куховарку, в котлах вариво лишилося, просили хоч ложечку гарячого, і куховарка, лагідна літня жінка, щедро розливала в миски. Навмисне води підбавляла, щоб більше варива було. Перешало і нашим приятелям. Вироблені на ріллі люди з приємністю сьорбали гаряченьку рідину, що лоскотала ніздрі смачною парою, ласували, зогрівали душу. На ту біду Пугач вискочив з підгір'я, примчав конем, кінь засапався і верхівець. Пригінчий на куховарку напустився, зачав лаяти:

— Ти нащо роздала, хто тобі звелів, було би панським свиням, а то розбирають поденні?! Економ з кого спита?

Оштрафувати пригрозив, вирахувати з заробітку куховарці, і люди ледве його вблагали, щоб не корив куховарку, — вона не винна, не знала, більш не будуть...

Приятелі верталися до свого поля не раді тій ющці, страму скільки набралися. Стали радитися, що з ріллею діяти. Павло-то знає, панського поля йому не шкода, скотини жаль. І сам переморишся. Змалку в погоничах коло плугів ходив, по всяких ґрунтах плутався, щоб він не знав, як раду ріллі дати? Скотина перетомлюється, переривається, на руки тяжко.

Пригінчий, оглядаючи поле, невдоволений був, за погану роботу лаяв. Хіба так роблять? Покопирсали ґрунт, спаскудили поле, груддя понавертали, — чи їм уперше землю робить? Дня не захищає їм, економ побачить, на всю округу страм! Павло тут подав пригінчому думку,

щоб уперед грудорізи пустив, щоб порізали дерниння, бо однак не буде діла. Пугач враз збагнув - хлопець, видно, з толком, пригінчий сам про це думає, Павло, видно, на ріллі теж тямкує...

Грицько Хрін з пригінчого глузував, потішався: отак завжди - де-небудь почує думку, збере людські розмови, економому перекаже, порадить: «А по-моєму б, так», — старшого приказчика заслужити хоче, перед Чернухою вислужується.

...Гострі, круглі тарілки різали ріллю, груддя поперек, перерізали дерн, слідом рала вже не збурювали ґрунт, не перегортали, не волочили дерну, розробляли, розпушували збиту під снігом вогку землю, слідом звичайні борони волочили, прикривали вологу.

Самі не переривалися, скотину не переганяли, не перетомлювали, чимало перекинули ріллі, робота здалилася, пригінчий вдоволенний був. Заробітчани просили пригінчого, - далека дорога додому їм, - щоб дозволив у хліві зі строковими переночувати. Хоч місця мало, тіснота, проте пригінчий дозволив — для них можна, поля чимало... Далєбі, скільки до них уваги виявив сьогодні пригінчий!

На ключинах хліві без стін, стара покрівля до самої землі нависла, в хліві м'яко соломи наслано. Сюди ввечері повно збилося строкових, топталися по ногах, товклися. Порохнява з потрухлої соломи і покрівлі роз'їдала легені, густий дух поту, ріллі спирав груди. Люди моталися, крутилися, зняли куряву, звикли. Вгамувалися, полягали тісно, в два ряди — ноги до ніг, як оселедці, повернутися ніяк, не роздягалися, не розбувалися, котрі відлежалися, гомоніли — мало про що, — хто неспокійний серцем за дівчину, в кого живіт болить... Морені, слабкі враз поснули, захропли. Павлові сусіди, строкові хлопці з Бобрика, ніяк не могли забути панські харчі.

— Хліб, як глевтяк, наївся — так на живіт не лягай, коле, — вертівся, жалівся молодий заробітчанин Гнат Стриба. — Куліш аж порепався, звечора варений, цілий день нудить, пече в грудях.

— Це перші дні так, далі обвикнешся, — не то глумливо, не то лагідно втішав хлопця Грицько Хрін.

Строкові лаяли пригінчого, обзивали поганими словами — перетомлює, переганяє людей, шкура, зрізує часи... На що Грицько Хрін знов глузував:

— Лайте, не бійтеся, все 'дно не почує...

Люди, що ніколи не зналися, лише на заробітках стрічались, і то в темряві по голосу пізнавали один одного, обвикалися, товаришували. Привабні такі слова часом лунали тут, заробітчани повіряли свої тривоги темній ночі, часто стрічали щирі відгуки. Молодий заробітчанин Гнат Стриба мріяв уголос: якби панові пожаліться на пригінчого або ж економові, може, оступляться... Стояв густий храп у хліві, виникла думка: хто найдеться такий сміливий, хто зуміє доступитися до економа, пана? Павло, що весь час мовчки прислухався до тих розмов, в трудну хвилину подав від себе слово: економ ціни не зложить Пугачу саме за те, що його люди лають, що він із заробітчанин тягне жили, вміє вимотати силу. Вислужитись, мало не лусне, хоче. Перед ким, як не перед економом, паном? Примітним на оці бути хоче. Він і по планах знається, мовляв, уміє розставити силу, з роботами вправляється. Люди ще сіють, а в нас зеленіє! З економом по ріллі лазить, водить, показує сходи — овес, ячмінь. Хто ж його і на заробітчанина нацьковує, як не економія? За що йому восени нагорода, хвала, дяка? Дорогий чоловік для пана... Харитоненко за кордони їздить, в розкоші живе, тільки рукою поведе — все вірні слуги за нього зроблять, економи, прикажчики...

Суворим словом невідомий хлопець посіяв зневір'я в строкові душі, що сподівалися в економа, пана правди шукати... Розсудливо розмовляє як, — видно, з головою...

— Сім раз переженюється Пугач, — знов скаржився молодий голос у темряву.

— А ти дівчат держи! — не стерпів Грицько Хрін, глумливо відказав на докучливий голос, що заважав спати.

Деякий час ніхто не озивався на Павлову думку — з нужди дівчина змушена пригінчому годити, коритися, щоб не позбутися заробітку.

Хлопці стиха радилися поночі Пугача з греблі в воду турнуть, щоб поплавав. В другому кутку хліва, де збилися польові дівчата, теж не спали, точилася розмова.

— П'ятнадцять год прожила з чоловіком — ні хати, ні дитини, — бідкалася якась жінка.

Самий бездольний люд зібрався в економії.

Павло заснув з думкою про два ясени, що скраю села росли над дорогою.

Люто палило сонце, розпікало, пересушувало на черепок землю, поскручувався, пообгоряв лист, засихала городина, смаглі, запечені хлібороби, мліючи від спеки, збивалися в затінку під зачахлим деревом. Листя злиплося, павутинням заплетене, злилося, ненажерна гусинь сади об'їдає, четверта ягода зосталася, пообгоряв цвіт, зав'язь... Люди дивилися на ясне небо, дощу виглядали. Парило...

— Вже в мене діжа в льоху розсохлася, — бідкалася сусідкам Скибина Тетяна.

— Вози під повітками порозсихалися, деренчать, не можна їхати, — поміж борід викладав свої думки Іван Чумак.

— Розгнівався на людей бог і ключі від дощу закинув, — прорікала старенька бабуся. — Гарбузів у цьому році вродило, це не к добру, на одному батогові по десять гарбузів.

— Місяць опрокинувся, буде дощ, — тверезо сказав, посіяв надію в серця сухенький дід Івко.

— Диви, куме, на Псел, риба плещеться, — обізвався старенький Савка.

— Е, ні, як на дощ — риба виграватиме черевом догори, — відказав досвідчений рибалка Івко, — перед дощем бовтається, а тоді заляже, як свиня. Он і ряска плаває, на дощ...

Побачивши гурт, надходили ще люди, стовплювалися, — перед бідою забувалися всі сусідські чвари, неприязні, — приступали, прислухалися. Дід Івко — тямущий, народний календар, від спостережливого ока його ніщо не втаїться.

— На Юрія хмарило, повинні бути дощі...

Іван Чумак тут сповістив приємну новину, як він з Остапом Герасимовичем і ще парафіяни вчора ходили до батюшки, з отцем Онуфрієм мали розмову, просили освятити хліба... Завтра хресним ходом, після відправи, підуть на поля, — порадував він сусіда. Всі з увагою прислухалися до його слів. З поважними людьми Іван Чумак знається, приятелює, тож піклується про громадський добробут. І вже діда Івка тепер мало хто слухає, коли він сповіщає, що висохла сага...

Прозора легенька хмаринка, як димочок, як клубочок, мріяла на сході, всі очі з надією тяглися, застигали, стежили, як розмотувалося біле полотнище, вирізнялося, пливло над полями, лісами, потяглося за рікою, туманіло небо, затягалося попелястими хмарками, що вже заслали обрій, кинули тінь на долину, скупчувалися, розбухали, розросталися, нависали над землею, тяжкі, відрадні...

Скільки переживань, хвилювань за цю пору людські серця зазнали — переказати тяжко. Затаївши дух, стежили, як надходили довгождані хмари, боялися слово зронити. Густе, напружене, душне повітря стояло над долиною, війнуло прохолодою; діти, вчуваючи свіжий подув, моталися, верещали, гасали. Все село, здавалося, повиходило з хат, товпилося на вулиці, молитовно позирало на небо, тривожилося: чи не обмине жадана хмара Буймир?

Захар наставив чутливе, заросле мохом ухо, вловив: гримить...

Глухо вдалині прогуркотіло — почули всі. Прояснили лица.

— Гримить...

— Куди він іде?

— Іде за погодою.

— Минає...

— Наш дощ з другого краю.

Далеко видно з підгір'я. Над Пслем, перед Буймиром, розкинулися широкі простори лісів, ланів, лук. Яскраво-зелені густі хліба, доки сягає око, буяють на Харитоненкових землях, впору сіяні по бурячищі. Селянські смужки зажовкли, позасихали, ріденькі, вузьенькі, дощу просять, може, одійдуть... Гострі, допитливі погляди прозирали, здавалося, глухі громаддя хмар, намагалися збагнути, проникнути в загадкову лиху чи добру волю, що їй можна молитвою вмилоствити, вблагати.

— Над Сумами і Лебедином іде дощ.

— Обійде кругом, заверне...

— Собака пасеться...

— Крилом зачепить.

— Вітер може округиться.

— До Іллі дощ іде проти вітру, а після Іллі — за вітром.

— Псел поворонів, вода охолонула...

Говорили побожно, напівголосно, мов боялися розгнівити, сполохнути хмару, неосяжну і вередливу, щоб не

пішла осторонь Буймира... Хмара густішала, розпласталася на все небо, над Пслем крило розправила. На чорному тлі ручаями спадали попелясті смуги, тяжкі, загрозливі. Стьожками ринув град — столочить поле... Блискавиця розітнула чорне хмарище, засліпила очі, безнастанний гуркіт стрясав небо, стихав, то наростав, глушив голови, набіг вітер, пригнув дерево, заломив солому на хаті, курявою світ заслав.

Скибина Тетяна, за нею Чумакова Лукія з острахом мотнулися до хат, повиносили рогачі, кочерги, навхрест проти двора кляли — боронь боже, щоб часом град не побив полів, городів, людей не посиротив. Вся вулиця була заслана хрестами.

Хмара насувалася, розповзлася, великі холодні краплі застукали по землі, збивали пил. Земля суха, від спеки постягала жили, задубіла, перемучилася, тепер пожадно вбирала, пила животворну вологу, розпарювалася, спухала...

Люди раділи — пуди на землю падають...

Інші зневірливо відказували — пізно, не pomoже...

Рясний дощ скоро пройшов, хмара розійшлася, дрібненький, тихий, теплий дощик, як крізь сито, ще сіявся на землю, крізь імлу пробивалося сонце, земля набухала.

Намоклі, щасливі діди побожно витирали бороди.

Збігали, дзюрчали дзвінкі струмочки.

Собаки весело гавкали.

У Пслі помутніла вода.

Заскакали обмиті дощем жаби, блищали на сонці.

Діти в нестямі бігали, бовтались у калюжах.

Заграла земля...

Земля парувала...

...Мліла...

19

Густо поросли дуби, клени — ховали заробітчан від спеки; полівниці, горласті, рясні, розбрелися з піснями, вигуками. За лісом бистра ріка Псел біжить. Улоговиною прийшли в глухий закуток. Майстер Нарожній в кругу літніх людей ждав на молоде товариство, що привів Павло. Тут були поденні, строкові, Маланка, Одарка, Максим Чумак, Гнат Стриба, інші. Майстра всі добре знали: засмалений, кощавий чолов'яга, завжди до людей привітний, говіркий, вже під літами, коло машин в'юном він

в'ється, мало в нутро не влізе: молотарка не одна в економії, скрізь треба дати лад, вивірити, щоб справна на молотьбі була. Поламається будь-що — в кузні сам зробить, змайструє, полагодить, не треба везти до Харкова чи Сум. На заводі він виріс, не одного заробітчанина привчив коло паровика ходити, вивів на машиніста. Павло з майстром теж в економії стрівся, потоваришував, багато чого перейняв, навчився хлопець від майстра, мало хто відає, навіть грамоти. Коли з гори люди бояться паровика або молотарку везти, теж кличуть Юрія Івановича. Як завелися складні машини, економія щоліта випикує майстрів із заводу.

Проти панської сваволі повів річ майстер Нарожній з людьми, що зійшлися на негадане зборище, розсідалися під деревами; неповороткі якісь, дівчата збилися осторонь. Захар, літні чоловіки сиділи на пеньках, слухали незвичні слова майстра: сільські комітети щоб порядкували на селі, селяни повинні бути рівні з усіма, позбутися всіх податків і викупних, і подушних, і хай поміщики вернуть селянам награвовані трудові гроші, викупне тощо.

Кожне слово майстра падало людям у душу, мов краплини дощу на виснажену землю. Багато чого Захар чув і від сина, та син всього не доказував; зрозуміло тепер Захарові, від кого ума набирався Павло. Вимріяні селянські думи, жадання відчув Захар у словах майстра — щоб у поміщиків одібрали землю люди, — аж парко стало; що, як хто почує, дізнається? — зламать царські корони майстер закликає. Навколо свій, заробітчаний, правда, люд сидить, слухає. Перед Захаром іде обертом галявина, все перевертається, перекочується, дивні зміни відбуваються навколо — чи то в лісі, чи то в людях, чи в самому Захарові...

— Товаришу Нарожній, — звичний такий, буденний голос привів Захара до пам'яті: Грицько Хрін звертався до майстра. Люди витріщились: Грицько Хрін чоловік бувалий, чи він не знає, як до кого озватися? — А скажіть, товаришу Нарожній, — питає майстра Грицько Хрін, — куди наші податки діваються?

Не сам лише Грицько Хрін питає — всім кортить дізнатися, довідатися, куди йдуть трудові селянські копійки: щороку з кожного села стягають чимало, країна неосяжна! Всі жваво захопилися за цю думку, це ж грошей сила! Люди дізналися про дивні речі. На самий царський

двір більше народних грошей витрачається, ніж на всю народну освіту! Не тільки розказав, навіть прочитав майстер людям тайну книгу...

Це і Захар скаже — село живе в темноті, батько, син і він невчені, в Буймирі школи нема, на всю волость одна школа, тисячі селянських дітей пересилюються на панів — не до освіти...

Майстер Нарожній розповідав, як цар душить рідне слово, пригнічує український народ, щоб легше було держати його в темряві і покорі, а також інші народи — і грузинів, і поляків... А зламати шию правителям і панам ми зможемо лише спільно з братнім руським народом, який завжди був захистом у лихоліття. І тепер допоможе нам звільнитися від гніту...

Ще дізнався Захар: хоч у Харитоненка більше землі, ніж у селян цілої волості, проте Захар з десятини вдсятеро більше податку платить, ніж поміщик! Це вже в голові навіть не вкладається! Ще й друковані цифри майстер Нарожній з тайної книги навів.

Чимало дум збудила лісова нарада в голові кожного. Захара одне бентежить: він ніяк не збагне, питає майстра, — правда, питає простіше, ніж Грицько, той, видимо, бував на людях, — у правителів сила, військо, як люди з вилами проти війська підуть? Задавлено адже тих селян, що повставали проти панів, розбивали економії? Трудну задачу поставив Захар перед майстром, набігли суворі зморшки на чоло, єсть думи, що їх несила людським головам здолати. Та майстер без вагання пояснив Захарові: задавлено повстання, бо розірвані люди були, одірване село від села, не зладилися між собою, не взяли до рук влади, союзу з робітниками не мали, з великим руським народом, понадіялися на себе... Але скоро вже виясниться правда і перед військом, що тепер пролива кров на Далекому Сході за ненаситного царя, панів...

Майстер розповів людям про невдалі війни, що веде прогнилий царський строй на Далекому Сході, тягне непосильні податки з людей, точить народні соки... Як нікчемні і невдалі царські генерали з Куропаткіним на чолі не можуть здолать японського грабіжника... І що вже скоро зломлять «самодержавну» шию і трудящі люди в свої руки владу візьмуть, доб'ються свободи...

Люди, зосереджені, заглиблені, вбирали прозорливі слова майстра, хвилювалася душа Захарова, він осмугнів і осмілів, і, мабуть, кожен так. А дівчата, наче діти, неру-

хомо, вражено слухали правдиві, смілі речі, аж моторош проймала. Маланка, Одарка щонеділі до церкви ходять, на ярмарках бувають, ніде не чули тих слів. Щось дивне з людьми вдіяла майстрова річ. Мов зріднилися, пробудилися, пройнялися новими почуваннями. Захарові навіть щиро закортіло запросити дорогу людину до своєї хати, якби не такі нестатки... Стиха гомоніли, зітхали, вражені, занепокоєні. Збудив, стривожив майстер людські думи. Захарові ясно тепер:

— Доки на нашій шиї сидітимуть поміщики й правителі, добра не буде.

— А ти думав! — зосереджено відказав Грицько Хрін.

Та все ж Захарові одне не ясне. Хмарніє чоло, думки голову крутять. Люди кидають здивовані погляди на Захара: найбільш клопітлива людина на зборищі цьому! Захарові одне неясно: а як же гроші? Що правителі та поміщики — кровопивці, це так... А хто ж гроші робитиме, як царя та поміщиків не буде? Ось що Захара непокоїть! Найдужче мучить! Грицько Хрін навіть потішатися став із Захара — грошовита людина, мовляв, у банку грошей сила! На що Захар відказав:

— Ти не смійся, бо мені рубля тяжче заробити, ніж панові тисячу! — Далєбі, надумав сьогодні Захар людські думки тривожити. Справді, як зможе людина повернутися без гроша? — однак, що без води, без повітря. Хто гроші робитиме, як царя не стане?

— Ви, товаришу Захар, — на диво всім виразно відказав майстер Нарожній.

Захар ніяково одвів очі — сміятися надумали з нього чи ману пускають?

Юрій Іванович, проте, досить лагідно повів складну розмову, з якої люди дізналися: селянин, робітник власними трудами створюють багатство, і все те багатство поміщики, капіталісти прибирають до рук, розживаються...

Слова мов і звичні, і з майстром людям не раз доводилося розмовляти і навіть чарку пити (як пускали молотарку), і думки прості, а все ж нелегко все те вкладається в голову...

Юрій Іванович тим часом дістав з дупла пакунок, обтрусив від комашні, розв'язав, розмотав — то була книжка, — повільно перегортав сторінки, закладав травинки, зачав читати, як латану свитину з каліки знімають,

розпинають вдову за подушне... Вперше заробітчани почули з уст майстра про гірку долю співця-кріпака Шевченка, як його цар мучив, карав, та він не каюся, сіяв полум'яне слово про волю між людьми, розкривав очі, бо вже стільки людської крові пролилось, втопити всіх імператорів би стало... Чи буде правда на землі? — ця думка давно Захарове серце клопоче. Повинна бути, — гнівно Кобзар прорікає, — бо сонце стане і осквернену землю спалить... Оживуть степи, озера, і вольні люди посходяться і осядуть веселі села... І вже іскра проти панів тліє, дожидає тільки рук твердих та сміливих... Страшна дійсність розкривалася перед Захаровими очима. Весь вік людська неправда гнітила душу, надія на бога була, — Кобзареве слово виривало химерну віру. Майстер розповідав, як попи дурманять люд, наводять полуду на очі, щоб душители царі та поміщики могли в страху, покорі людей тримати... Складне слово, що зразу і не вимовиш, — про експлуатацію вперше Захар почув: відробітки, найми, заробітки — експлуатація... Подушне, викупне, подать — просто здирство з людей... Всі біди, злидні, напасті, що село давлять, закладені в тому значному, змістовному слові. І вже Захарові нетяжко досягнути нове огняне слово — *революція*, що означає народне повстання проти гнобителів, себто експлуататорів, проти сваволі панської, гніту. Саме за ті святі визвольні слова демократів-більшовиків, що хотіли підняти народ проти експлуататорів — царів, панів, капіталістів, саме за ті слова кращих синів, борців людства, що хотіли пробудити народ, і засилав цар на каторгу, в тюрми заганяв...

А ти, всевидящее око?
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?

А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло? Око! Око!
Не дуже бачиш ти глибоко!

• Рідним словом великий співець-кріпак промовляв до людей, виводив на ясну путь... І вже говіть тепер Захар не стане, і він знає, що йому діяти. Не без просвітку, оновлений, заглиблений Захар вертався додому. Мовби

світ змінився, навколо все незвичайне, небуденне — поле, дерева і ясний день перед ним, небо, — хай тепер попи туману більше не пускають. Мов якусь глибоку таємницю несе в грудях Захар — такими проникливими очима на все дивиться, мов знає, що до чого... і на людей, що стрічає дорогою, поблажно Захар дивиться: чи хоч знають вони, що таке, скажімо, експлуатація? Нічого, певне, вони не знають, як кроти в норі живуть, сонце світить, вітер віє, і не відають, що навколо діється — пробуджуються незнані сили, розкуються незабаром люди, повстануть проти царя, пана... А коли б дізналися, то, може б, страх напав, чи, мо', як Захар, пішли б грудьми на ворога?... І хоч ще не пішов він, та хто знає, той час не за горами... І кому б лишень розказати про це все Захар міг? Душа вщерть сповнена переживань, думки, почуття б'ють через край... Жінці, старому батькові насамперед Захар понесе велику таємницю про те добре слово, що, мов ясна зоря, сяє, повноголосе, змістовне, жадане, — *соціалізм*, — коли стане рівність і братерство на землі. І вже бить жінки віднині Захар не стане. Тільки стерегтися тепер Захарові треба, з секретними людьми він знається, щоб не довідався старшина, врядник, земський. І навіть пісні раптом схотілося заспівати Захарові, власне, пісня сама прийшла на уста, ось вона:

...Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою,
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!

Власне, ця пісня давно жила в серці Захаровім, тільки він не міг зложить...

20

Як перший промінь сонце кине на ниви — красуються пшениці, жита, ячмені колос витягають, поле блищить сріблом... Харитоненко цього літа збере славний урожай...

Босі репані ноги чапали по м'якій пилюзі, що прохолонула за ніч, свіжий вітер подів бив у розхристані кощаві груди. Захар із самого світанку вирядився на поле — надумав обійти розкидані нивки, оглянути свої і людські завіси. Заздрість сушила серце гречкосія, чимало лихих,

в'їдливих думок запало в голову Захарові. Вся Скибина сім'я здавна віддавала молоді сили поміщику, сіяла, збирала. Павло, Маланка — роботящі діти, і се літо в економії роблять. Захар із жінкою замолоду з економії не вилизили, і сю весну Захар за сівалкою ходив, власним конем волочив, відробляв в економії. Харитоненко багатів, розживався з людської сили, як майстер Нарожній каже, з експлуатації, розростався землею, лісами, заводами, вигодами; село, задавлене, загнане в яри, на піски, бугри, мочарі, крутилося, корчилося, безпорадне, заморожене.

А тут ще сонце людські хліба позапікало. Захарів ячмінь зажовк, трава вигоріла. Вранці встав — суха трава, нема роси, корова на пасовиську мучиться — згарище, пожадно тягнеться губами до землі, пирхає, чмихає, сухий солонець, старник скубе, по траві йти не можна — колеться, жаби крикають на сухоліття...

Харитоненкове піткутське врожайісте жито повитріщалося — повний налитий колос, Захар нараховує вісімдесят зернин на колоскові. Зриває чахла стебельце на своїй нивці — колосочок як мишачий хвостик: дванадцять заміркуватих зернин на колоску. Чоло зосереджене, очі сумні, дум — як зерен у полі, невеселих дум. Плескачем Захарова нивка забита, горошком позаплутувана: чаполоч низькоросла, листата поросла, запаскудила землю!

Лиха чаполоч, забур'янена нивка раптом навели Захара на згадку.

Був такий випадок.

Тройця підходить. Престольний день. Гній єсть. Люди заходилися гній возити в економію, щоб до свята вправитися, купити горілки, риби, м'яса, зазвати родичів, пригостити по-християнськи, як водиться на миру.

Економія платила за кінний віз вісімнадцять копійок, за воловий — тридцять. Захарові борошна треба купити в Мамаю, спорядився і він... Цілий тиждень люди гній в економію возили, заробляли гроші, потішалися, як дурять пана, що людям платить за що — за гній! А коли вже не стало гною, позагрібали всяке сміття, возили, прикажчик записував.

Пригінчий Пугач вислужитися схотів, прикажчику докладає:

- Вас дурять.
- Як?!
- Солому водою перелле — гній.

Прикажчик став додивлятися, завертати вози. Не везтимеш додому сміття — перекидали на дорозі, палили.

Люди зо сміхом розповіли вчителю Андрію Васильовичу, що в селі стріли, як дурили пана. Учитель добре знав ся з людьми, чоловік бувалий, освічений, завжди найде слово, пораду... Люди розказали, як панові сміття спродували. Вчителя, проте, не звеселили.

— Не ви одурили, а вас одурили, — відказав Андрій Васильович.

— Як?!

— Ниви ваші полянами ростуть, волошками забиті, чаполоч рясніе, а в поміщика хліб — аж хвиля ходить, ви ж корисне добриво возите поміщикові за безцінь.

Кріпко задумалися люди по словах учителя.

Хіба Захарові розсудку бракує? Почву землі здобрить треба, ніхто не каже... Відомо ж бо: де коза рогом — там жито стогом. А тільки яка користь? Здобрюй, мотайся, виснажуй скотину, а тоді іншому одійде, однак переділятимуть...

Захарова нива не здобрена, стощена, не вироблена — це вірно. Чим і виробиш, земля рідка. Якби густа земля — суша б не взяла, як у Харитоненка — пудів сім копа дасть.

Торік поїхав Захар на Івана Купала орать толоку. Дізнався староста Мороз, прибіг з десятниками, наральники збивають, ламають, трощать — не пора, нехай скотина ходить... Захар просив, молив старосту: засохне толока — не вшкребеш, не зореш. Чи в його воли, коні?... Одна корова на прив'язі пасеться на садибі. Злужжя, що в пана наймають, витовкла скотина, а що вигоріло, хіба то паша? Захар хоче скорій нивку вправити, поки шкапа на ногах, наспіває сінокіс, жнива, думка в економії яку копійку заробить. Староста невмолимий був. Село задихається без паші, Харитоненко позахоплював людські випаси, а Захар заходжується толоку орати. Не дозволив, вирядив Захара з поля.

Літо, осінь Захар в економії робив, відкошував панові оренду, випас. Жнива, сівбу Харитоненкові вправив, приробив грошей, надії на свою тощу, забур'янену землю нема.

...Плуг гарчить, як по каменюці, леміш горить, вискакує, не йде в землю, трусить, мотає, коня зтягує. Біди набрався на своїй нивці Захар. Земля, як цеглина, щодня леміш з'їда. Заглибиш плуг — гальмує, груду виверта,

обухом не розіб'еш, груда по ногах б'є, борозну забува, конем вертить, плуг тобою шарпа, кінь переривається, аж шука трясеться на ньому, стає.

Як орав биками в Харитоненка Захар, плуг як у масло йде, плугатар за чепігу не береться, грудорізи, грудобої, рала, залізні борони ріллю розробили, розорали, ґрунт — як каша. За сівалкою колеса не видно.

Захар зрубав суху вишню, свою нивку заволочив, у бороні зубці, прикручені лозою, обламалися... Пізно сіяне, погано врунилося зерно.

А тепер Захарові хліба, свиріпою забиті, як дикий степ, рясніли, мигтіли, жовту нудьгу навівали.

З весни видно було, як плакався ячмінь без дощу. Стебельце пожовкло, молочко згасло.

Борошно в Мамаєвій крамниці враз подорожчало, люди накинулися на муку, крупи — ціни і піднялися, випав дощ — ціни знизилися. Вітер, сонце припекло, обварило хліб, молочко побігло, згасло ціни знов у Мамаєвій крамниці підскочили. Добре, хоч діти приробили в економії, на місяць-другий запасилися хлібом.

Весною посіяв Захар, дощу не було, довго сходило, зерно струпом узялося. Чахле стебельце викинуло, позернилося, зсохлося в колінцях, жилки перехватило, не пускає крові набиратися, зерну тягти нічого, корінь з пересмаженого сонцем ґрунту смокче соки, мучиться. Захарові душа болить. Якби густіша земля була та з осені виорана, під снігом перележала, пройшла водою, сплотнилася, а то веснооранка, новорілля, пухка, вітри вивіюють вологу. За бороною курява, мов по шляху, стелиться, очі задуває, леміш сичить, гарчить, скрегоче. В хазяїна є що запрягти. Захар у Харитоненка весну відбув, тоді своє поле сіяв; бачив, знав: спечеться зерно, на ріллю ногою не ступиш — парить. Посіяв, заскородив, повіяли вітри, зняли верхній ґрунт, зерно поверх лежить, трухне.

Хазяї на Юрія ходили на поле качатися, щоб гарна пшениця родила, набрали горілки, сала, сидять серед лану, співають, п'ють, хлібами милуються. В Калітки жито — як ікра: прислужується Харитоненкові — виміняв піткутьського зерна в економії. Захарові хто дасть? Зі снопа поміщикові невігода піткутьським платить — жито дороге. Жниварки завелися, косарки, скоро в'язальниці, косаря не треба буде.

Мамай, Мороз свої ниви теж застрочили родючим

підкутським, розкошували, пили, гуляли, Захарів кріпосний путній клинок коло Косих Ярків і той Калитка по-тяг, недоїмка зашморгом шию окрутила...

А тут ще картопля зовсім поварилася в землі, огірки згіркли, як полинь, — Захарові хай м'яса не буде, за огірком, картоплею перезимує. Картопля запеклася, пуп'янки позасихали, по дощу ожила, на билля поросла, а картоплина — як горошок. На пісках картопля попеклася, в хазяїв городи низові, — Захарові де взять? Мокра весна — Мамай, Калитка в полі картоплю садять, сухе літо — на низах. Дивляться: городи засихають — давай орати луки, грядки робити, городину садити, — Захарові де землі взять? Картопля одцвіла, дощі пішли, огудиння відмолоділо, пагінці пускає, силу з картоплі витягує. Кукурудза вуха повісила, на цвіту засихає, не дала в'язу.

«Спасатимемося гречкою», — Захар думав. З-під сонця вітер дме, гречки палить, пов'яла рання гречка. Ранки сухі, місяць сходить на сушу — білий місяць. Калитка, Мамай, Чумак тричі гречку сіяли: запеклася рання — вискочить середня, пізня чи навпаки. А тут раз угадай. Захарові ніде тричі гречку сіяти. Хазяйські гречки, як сніги, біліють, соком цвіт береться, бджоли гудуть, пасуться, повітря напоєне сонячним дзвоном. Захарова зав'яла, запеклася — рання гречка, довго дощу не було. Поміщицька орендована земля. Запаскуджений клинок дістався Захарові, невироблений. Чи Захар стане панську землю виробляти, здобрювати, чи надовго зостанеться за ним той клопот? Через рік-другий не зійдуться з паном — іншим дістанеться. Чим і як ту оренду робити? Свою землю до пуття Захар довести не може. На своїй нивці хоч миршаве житечко є, на оренді — мітлиця сама. Ярина також... Хазяїнам дісталася полога земля, перегул, тирло, нажень більша. Де коза рогом — там жито стогом.

Збереш хліб, продаси — заплатити подать нічим буде, засіяти, прохарчиться і не думай. Хоч землю кидай, здай громаді, як інші зробили, — хазяї до рук прибрали, чимало безкінних дворів у Буймирі, — а сам до Харитоненка на заробітки йди, у вічні найми, нема талану на своєму хазяйстві. Від свого наділу Захарові відмовитися, чи що? Безщасна нивка... Мучене господарювання... Не оплатишся ніколи... Кінці з кінцями не зведеш. Подать, викупне людей давить. Чимало злидарів землі позбулося, покидали наділи, поздавали в оренду, на гудок пішли робити, на живу копійку. Скільки год Захар рілля робив, поле

до ума доводив, недоїдав, недосипав, скільки казні сплатив, — тепер здай дурно землю, потом поливану... Не маєш права надільну землю продати. Харитоненко хоч застра все поле збути може: власна земля — як золото... А ти, що не міг вибитися, послідній кляпоть віддай дурно, ще й з приплатою... За те, що візьмуть, що не хочеш робити на землі, що тобі невігода і несила, хоч би і рад був розриватися між власною нивою і економією, відробітками Калиткам, Харитоненкові... Закони! Правду майстер Нарожній каже, тепер уже ясно Захарові — на користь землевласнику ті закони. Економія жили вимотує — за злужжя, пасовисько, толоку відробляй... Калитці, Мамаєві — за позику: зерно, гроші брав. Калитці не пече, він ще землі приточить. Багачі тим часом, всесвітні крутії, прибирають до рук землю, стягують, задурюють... Давня надія жила в грудях — може, бог дасть, колись відродить земля, щедро обдарує господаря дорідним зерном, із нужди Захар виб'ється. Та вже тепер і надії на бога нема, і дурити себе Захар не стане. Літа вже не ті, щоб іти на заробітки. Якби землю продать, звільнитись від податків, прироблять, перебиватися можна було б, поки діти при домі. До того ж балачки скрізь ходять, люди по селах ведуть розмови, в економії наслухався Захар: від панів землю одберуть люди, бо як же далі жити? Духу не стає землі позбутися. Затуманіла голова, людина не знає, що діяти...

Вітер гонить ріденькі смужки, чахлі стебельки колише, сум наганяє. Захар забур'яненою нивкою іде, тільки коники сюрчать, сюрчать...

21

Не може скоритися, звикнути в Калитчиному домі Орина. Годить свекрусі, спокійно не з'їсть, не засне, цілу ніч вертиться, одбороняється від Якова, мучиться серцем. Поночі встане, город копає. Гнів і жаль у грудях пече. Цілу весну поночі копала грядку — як на Теплового Олексі до схід сонця посадити розсаду, не поїсть попелюха, ні мушка... Жниці сиділи в затінку під копою, в обідню пору перепочивали. Маланка задумано позирала на запечене лице подруги: змарніла, схудла Орина, запали очі, колись округла, рум'яна, як яблучко від нудьги аж почорніла, горе ізсушило жінку. Душний день видався, сонце розпікало землю, в ялило в язальниць, запах

пшеничної соломи, польовий вар клонив до сну. Осторонь розімліла Ганна спала під возом. Яків погнав купати коней, Уляна з Мамаєвою Наталкою, дебелі дівки, плескалися в Пслі. Подруги крадькома гомоніли під копою. Орина жалілася Маланці, повіряла свої думи, турботи. Скотина, город — все на ній, гній вози, відкидай з хліва, в ліс по дрова з чоловіком їдь, і обполоти, полити город треба...

— В достаткові живеш — треба одробити. Нащо ми тебе брали? Як не будеш коритися, іди в економію, цілий рік роби, по хлівах качайся! - свекруха невістку страхає.

Невістка прийшла — треба піч вимазать... Орина огрядна, а челюсті низькі, ледве влізла... Повигоряли, повипадали цеглини, глиною заліплювала ями, замазувала, та ще глина з кізьяком, щоб кріпка була, спирає легені... А тут ще сліпушка чадить, дух забива, на спині лежала, вигладжувала звод, тоді переверталася набік, вигладжувала стінки, добре, хоч всередині піч простора, хазяйська, тоді на животі черінь вигладила, надихалася згару... Довго голова боліла, світ в очах вертівся, мовчала, щоб не сказали — каліч взяли. Три дні відхаркувала сажу...

Свекор з волості йде — все тремтить на Орині: скорій прибирай, давай дорогу, бо як загримить, волосся щетиною на голові встане, що стоятиме на дорозі — штурне, перекине. Обідали в сінях, в хаті душно, надворі спека, в сінях доли посідали — холодний діл. Прийшов свекор, просто через обід, миски, борщі запорошеними чобітьми переступає — старшина, вже йому не можна нахилитися, обходити, перегинатися. І жінка не сяде поряд з ним, у світлиці сам чвакає. І жінки вже не став признавати, вже непідхожа жінка йому.

Маланка дива береться: ячний хліб на поле напекли Калитки.

— Чужі люди в'яжуть — житній з водою слизький, — міркує Ганна.

Грудкою солі розвели воду, з хлібом їдять... Ситому, може, нічого, Маланка напилася з хлібом води, в'яже, а вода аж клекотить...

— Ті люди, що багатіють, паляниць на ниви не печуть, — задумано відказує Орина. Яків шматок сала раз одрізав, на городі крадькома посідали перекусити, наскочив свекор, напав сина, повчав, лаяв:

— Буде з тебе хазяїн, як годуватимеш жінку салом!

Одна бодня з салом незаймана стоїть — дуже молоде, а що на бантині висить — старе: макітри смальцю натопила Ганна... Тиждень возив у Лебедин пшеницю Калитка, накупив краму дочці, жінці, а невістка хай своє доношує. Люди дивуються, заздять — дужу невістку взяв. Якби хто знав — не така дужа, як страх великий перед свекром, батьком примушує Орину Калитчиного двора держатися, кориться, робити без випірягу, недосипати, недоїдати! Куди піти? Що люди скажуть? Батько з двора зігнав, дінешся де? Хіба може вона батькові, матері не скоритися? Невольна людина... Хіба що руки наложить... Гріх тяжкий. Надієшся на краще. Може, виясниться. Коли вже ті люди зладяться, коли згинуть старі порядки? Може, зглянется доля? Не стане гріха таїть — за Павлом серце тужить... Не бачилися давно... Інколи прибіжить Марійка, вістку принесе. Чула — з Одаркою він водиться, забув зовсім безталанну Орину свою? Такими допитливими очима дивилася на подругу, — може, Маланка щось знає, адже сестра? Щоб утішила, сказала, щоб Орина не думала, не сподівалася... І в той же час мов благала, молила подругу, щоб серце не краяла невтішним відказом. Марна Орина стала. Чи подивиться на неї хто тепер? І ще хай подруга Павлові перекаже, щоб остерігався, бо вже хазяї збираються скарати Павла. Ждуть тільки нагоди. Розмову чула, до старшини чутка дійшла — Павло людей бунтує. Дуже непокоївся старшина: до земського дійде — старшині тоді не здобрувати... або до станового, врядника. За спиною Калитки лихе діється. Озлився Калитка на Павла ще з зими, коли той на сходці хазяїв знеславив. Острамили на виборах старшину, і він того не може забути Павлові. Гірко Орині прийшлося, набралася біди. Старшина лютував, казився, свекруха голову гризла. Серцем горда була Орина за сміливого хлопця. Хай стережеться Павло, уночі в клуні спить абощо, коли з економії приходить.

Маланка Павлові перекаже, хай не турбується. Павло знає, що хазяї не милують його, щось замишляють, та він не дається їм у руки... Що Маланка скаже подрузі, що порадить? Павло не розповідає про себе, таїться від домашніх, не вивідаєш, не дізнаєшся, а що з Одаркою водиться — в економії з ким не стрінешся? Одарка, правда, прихильна до Павла, а тільки примітила Маланка — з думки не виходить йому Орина... І ще скаже вона подрузі, щоб не ниділа, надіялася... Маланка з-за копи виглянула,

нікого не помітила, стиха загомонала, що вже іскра проти панів скрізь тліє, про волю чутки ходять, з города робочі, більшовиками звуться, розкривають людям очі, зазивають пробудитися, від поміщиків землю одібрати, розправитися з панами. В тайній книзі про це сказано, і в газеті пишуть... Змістовними словами заговорила Маланка, Орина вражено дивилася на подругу: мов інша дівчина стала, дивна якась, — видимо, дещо знає, а ще більше не доказує, мовчить, таїть про себе, чи що? Орина вже не стала надіятися на ту волю, вже їй не оживати, не цвісти, сумно голову повісила...

Маланку жаль бере — високим парканом відгороджена від людей, нічого не відає Орина. Маланка хотіла розповісти подрузі про дивну книгу, що читав майстер Нарожній у лісі людям, так надійшла Уляна...

Жниці поскоплювалися, стали дожинати пшеницю, що в цю спеку перестояла вже, не можна було косити, обсіпалася...

З сусідньої ниви тим часом прийшла Мамаєва Секлета одвідати Калитчину Ганну, що пробудилася від паркого сну. Хазяйки гладкі, ситі, проте в роботі проворні, аж земля під ногами вгинається, як допадуться до ниви, завзято жнуть, в'яжуть, обливаються потом і за людьми наглядають, за порядком, щоб не відставали, заведенька щоб не завелася... Вміють і зробити, і погулять — показні на все село молодіці. Розпарені, червоні, під возом посідали, перепочивали, гомоніли про польові справи, новини. Секлета на свого наймита Тимофія Заброду скаржилася: там таке ледащо! Уродив буйний хліб, аж дух радується, а він вийде на поле, мов із сну робить, коса з рук валиться, спроквола косить, ледве косою водить...

Ганні казати не треба, цілком співчуває кумі: чи вона не зна, в неї невістка така. Як полізе сажу трусити, то і в печі засне. А що вже їсть! А жне, в'яже!..

Чимало турбот хазяйкамп випало, літній день, клопітлива пора, пшениця — як золото... Підводилися, вигиналися, розправляли широкі крижі, бралися за серпи.

Невтомно, плавно коса ходить, стинає сухі стебла; не то дзвін, не то стогін повзе по стерні... Заходить сонце, Захар докошує десятину. Тетяна слідом в'яже. Чисті жита, не перевиті горошком, не заплутувалася коса, зернистий колос, за перевесло візьмеш — колоском похилиться сніп. Не свою ниву Захар косить — чужу, Калитчину.

В'яжи, коси, рвися, щоб не пустили чутку, неславу, що ти нероб! Калитка відробляє тими людьми, що їх злидні заїдали. Позичив Захар мішок ячменю зимою в Калитки.

— Добре, я тобі дам, влітку відробиш, я скажу коли, тільки щоб не бабою відробить...

Душа болить: хліб свій горить, сиплеться, а ти одкошувати іди — чотири дні за позичений мішок ячменю. Чи Калитка сам свій хліб збере? Чи він недоїсть, недоспить, переробиться коли? Чи тяжке підніме? Чи він виспався коли на сирому? В негоду намерзся? Захарові тиждень лопаткою перевивать зерно треба, а Калитка за день віялкою перечистить. Сто десятин з орендою Калитка обробляє даровою силою. Мамай та ще піп Онуфрій з ним. Кому коня купити треба, хату ставити, сина женити — іде до старшини, щоб позичив з громадської каси грошей. Потопчешся, поки допросишся. «З чого віддаси? З тебе, злидня, нічого взяти. Відкосиш мені десятину — позичу десять рублів, за дві — двадцять». Чоловік косить, а процент росте, а тоді ще за процент відробляє.

Хоч Захар тепер іншими очима дивиться на світ, на бога не надіється, розуміється на суспільних справах, знає, що таке експлуатація, лірігія, та все ж відробляти Калитці доводиться, і Харитоненкові ще треба, хоч в економії син робить... А це дужче людину пригнічує. Легко тому, хто не зна, не відає нічого, ось хоча б і жінка... Захарові тепер все ясно, як хмари ходять, податки як з людей здирають... А ще віялку треба просити в Калитки та ще змолотити хліб, теж за відробіток.

...Невтомно, плавно коса ходить, скигнуть по стерні... Зайшло сонце, люди почали зносити снопи, поночі верталися додому.

Повіває східний вітрець, колихає матірку, оббиває цвіт; густий, запашний дух паморочить голову, квона жовтолиця жінка з міцно пов'язаним чолом у зеленій гущині тягне стебла... Коло тих конопель аж учаділа Тетяна. Позичила в Калиток муки в одробіток, два дні в'язала, а тепер ще Ганна договорила брати плоскінь, вже одцвітає... Ще картоплю копати доведеться. Та сухе літо видалось, земля засохла, не вирвеш ніяк, уже рука отерпла, одубіла, пальці ломить, порозтирала долоні... Якби дощ, одійшла б земля, легко брать було б. Не з її здоров'ям коноплі брати, голова болить, нудить, дихати тяжко. Старатися треба, щоб навибирать більше, бо другий раз

не погукає, не позичить, роботи не дасть, а в економію далеко йти. Треба тягти, щоб заслужити хазяйської ласки...

За цариною сиділи на кургані, безкраї панські стерні розкинулися перед очима. Білястий, занехаєний парубок Тимофій Заброта викладав перед Павлом свої біди, свої скарги.

Проти ночі Мамай уже будить:

— А воли, хлопче, готові? Вставай, хлопче, вставай! За спання не купиш коня!

Там і сну жменя, куряча нужа обсіпле, дрібна, як мак, посіче тіло — горить, свербить... На бантинах — сідало... Клуня на замку, в половнику парко, душна ніч, потом сходиш, пилюга дух забиває...

Воли — до рогів не дістанеш, в полі розвиднюється і смеркає, днем косиш, на ніч лагодься снопи в копи зносити, на сніп упав, передрімав. Часником хліба натреш, цілий день косою ріжеш — і завжди ти нероб. Мамай бігає, мотається, як баба без солі, засапаний, мокрий, в плисові штани пуд сім пшениці влізе, між полем, крамницею, вітряком розривається. Як сильний вітер, Мамай сто мішків за день змеле, сто ковшів зерна одбере, та ще набирає з щирим серцем ківш, аж у рукав насиплеться...

Що може Павло хлопцеві порадити? Хай кидає Мамай, в економію найметься, на хазяїна не виробишся ніколи...

Зарятувати безрідного парубка Павло радий, та хіба не однаково, на кого робитиме Заброта?

«Невтішний вибір», — марудно мізкує Тимофій, перепитує:

— На своїй одежі?

— А що, тобі хазяїн золоте теля дасть?

— Без відказу там і там роби.

— Відробиш день, хоч ніч вільна... в гурті веселіше, товариство, пісні, розмови — як люди думають кращого життя добитися.

— А тоді на зиму куди дінешся? Хто тебе візьме? За недоїмки батька спродано, сім'я розповзлася по чужих людях. Кожен хазяїн наймита тримає з літа.

Задумані сірі очі нерухомо дивляться в безвість...

— Піти б у Таврію, там — чутка ходить — дають куря на двох... Заробити грошей, ожениться...

Завітна дума голову гризе.

Впадали в очі великі скирти, червоні дахи економій, затишні панські кубла, що мостилися в густих деревах.

Скривилися потріскані губи, набралися слізьми очі.

— Запалити, щоб аж затріщало! — стріпонувся, повів рукою.

22

Назар Непряха прибув на село — новина вмить облетіла Буймир, — заслужив унтера, батька одвідати приїхав. Між молоддю тільки й розмов, що про Непряху, всі цікавилися, розпитували, чи дуже перемінився він, — людям здавалося, що в тих солдатах оновитися повинна людина, — славнозвісний зайдиголова, горлань, не було більш докучливого парубка, до кожної спідниці прив'язне... Дівчата, мов ненароком, ходили повз двір, сподівалися хоч одним оком побачити Непряху. Не показувався Назар, все ніколи, щодня сусіди, родичі товпляться — не з порожніми руками, з пляшками приходять вшанувати воїна, в самому Петербурзі, чутка, він був, адже дарма унтера не нашіють, про війну всякі новини цікаво дізнатися людям. Може, прибув з Далекого Сходу? А може, гордий, зазнається? Відомий забіяка, гультьяй, не було вже більш крученого парубка.

У неділю, коли дівчат з квітами в руках, самих як квітки, набилося повну церкву, вже ж і надивилися, налюбувалися тим Назаром! Всю службу вистояв — оком не моргнув, де треба, хрест клав, кидав на тарілку, ставив свічку, строгий, привабний, вирізнялися каштанові тонкі вуси, сам як архангел, високий комірець з червоною каймою облягав тонку, довгу шию. Не то густі, терпкі пахощі квітів, не то блискуче видовисько цілком збудоражило дівоцькі серця. А скільки могоричів посипалося на того Назара, як повиходили з церкви, родичів чимало, кожен до себе зазиває, — та унтер не дуже падкий до питва, не дуже і розбалакує, додому простує, і сусіди, родичі за ним ідуть. Непряха йде вулицею оновлений, небуденний, в чорному сукні одмітний з-поміж полотняного люду, лискучими чобітьми топче кропиву, будяки, все на ньому скрипить, вражає... Непряха придивляється навкруги, дивом дивується! Де був колись похилий тин, огорожа Мамаєва, тепер паркан полискує, сосновими дошками пахтить, сонце розпарює живицю, голову затуманює. Як міняється світ!

Привабна постать у неділю цілий день тішила очі, надвечір Назар вийшов до людей на вулицю, розмовляв з усіма запанібрата, повів дивну розповідь про царську службу... Слухали парубки, дівчата, зрідка літні люди. Тільки унтер поведе плечима, обернеться — все рипить на ньому, скрипить, бряжчить, чоботи сліплять очі, віддзеркалюють ворота, дерева, чорне сукно полицкуе, новий широкий ремінь обіймає тонкий стан. Унтер хитався, мов тополя од вітру, широко розставляв ноги, розмахував руками, розповідав про принаду солдатської муштри, власні поспіхи...

— Для чого тебе призвали на службу? — питають його.

— Служити...

— Кому служити?

— Царю і богу!

— А ти знаєш, хто в тебе отдільонний командир?

— Єфрейтор Антропов!

— А що таке воїнська дисципліна?

— Точно і безпрекословно виповняти накази начальства.

З усього видно, що прибула людина з далекого краю, надивилася всякого дива. Хіба ж могла людина, що вік не вилазила з села, набратися стільки ума? Слова, рухи, вчинки! Приміром, від сільської людини ви завжди почуєте звичайне слово «вчора». І годі лише людині вибратися за межі села, як буденне слово враз оновиться. Назар ніколи не скаже вам глухо «вчора»... Слово це в нього перетворюється на «вчорась»... І хоч вимовляє він це слово поспіхом, проте кожен тут вчуває небуденний лад. Що значить людина побачила світу!

Назару все само йде в голову! Ні разу не було, щоб він не знав, заплутався. Звісно, жонатому чоловікові тяжче на службі, жінка з голови не виходить, хата, діти. Взяти хоча б Охріма — баби Жалійки сина, що в одній команді з Назаром служить. Хто не знає Охріма? Мовчазний, тихий, сирота змалку, в нужді жив, по чужих людях тинявся, забитий злиднями, матері покірний, слухняний, перед службою оженився. Призивають того Охріма... Назар чудесно вдавав грізного унтера, ловко грав голосом, розповідав про млявого Охріма, що його питає унтер:

— Скажи, хто в тебе зводний командир?

Охрім злякався, чи пам'ять забило:

— Старший унтер-офіцер Рило!

Зводний посинів:

— Що? Як ти сказав? Ти чого стоїш, як баба? Мізи-нець щоб шва касався!

Охрім отямився, та було вже пізно. Перед зводним провинився, забув, що зводний пишеться «Рилов», чи навмисне сказав, бо ж знав – зводного прозивали «Ри-лом»...

— Будеш баки чистити кирпичем, щоб блистіли, як дзеркало, — наказує зводний.

— А скажи, як звати нашого царя-батюшку? — питає зводний знов Охріма.

Охрім лупає очима, хто знає, що йому в голові, якою заклопотаний думкою, забило памороки, чи що, мнеться, мовчить, скаже — знов не так...

Зводний знов наказує:

— Одкривай грубу, гукай: «Жінко моя, діти мої, я дурень, нічого не знаю!»

І повинен коритися, бо хто посміє не послухатися?

Молоді, старі — хто не був у війську — вражені, приголомшені були з дивних солдатських порядків. Втіхою вилискувала Мамаєва пика. Веселощами проймалися Уляна, Наталка, Настя... Сміху з того Охріма, невдалий солдат, що буде, як до жінки, матері дійде погана слава про Охріма, — непуцящий господар і солдат, у війську глузують з нього, гукати в грубу змушують. І дома з ним набідкалися, пішов у солдати — біди не одженуться. Мов підхопив вітер дивну вістку, розніс враз по селу — кому розвага, кому сльози... А Назар, як чорт, вивертався перед людьми, кидав на дівчат полум'яні погляди, обдавав горілчаним духом, вдалий, ловкий унтер - цей не пропаде, не загине, — хитався, викручувався, розповідав.

Призивають знов Назара:

— Хто в тебе ротний командир?

- Капітан Дюканов!

— А хто в нас командир полку?

— Його високоблагородіє полковник Дубенко!

— А хто в нас єсть командир бригади?

Його високопревосходительство генерал-майор Істомін!

Назар вигукував на все горло. Позбігалася вулиця, зросло чимале зборище, оступили бравого унтера, слухали складну грамоту, як величав він начальників, із високими іменами обізнаний, поводився звично так і мов сам на людських очах разом зростав... А коли вже дійшов

до князів, генералів!.. Усіх треба знать, як величати! Хто міг сподіватися, гадати про того Назара? І почім знать, до чого він дійде? І медалі ще не вислужив, а що, якби медаль він вислужив?

А Назар тим часом мов завдався сьогодні дивувати чесний народ.

Давай Непряху сюди! — призивають знов Назара.

Куди не повернешся — скрізь Непряха. Без Непряхи ніде не обійдеться. Люди переконалися — на весь полк гримить ім'я Непряхи. Начальники доручають, щоб командував він. В Назара б'ється серце.

— Слухай мою команду! — голос, як грім, покотився. Всі примовкли, притаїли дух. Назар командував:

Убери брюхо, корпус подай вперед, вбери винтовку, голова прямо! Кру-гом! На пле-чо! На ру-ку! До бою готовсь! Коли! Раз, два! До но-ги! Оправсь!

Назар пишався з великої уваги, що привернула його розповідь... Лиця дівочі, мов у перці, горять, заморожені ловкою постаттю унтера, дівчата ловлять кожне його слово... Не то горілка розбирала, розпікала його, не то душа розпускала, розцвітала, розпалювалася солдатська уява. Назарові вже не було стриму, спину, отуманіли йому очі, і він з великою пристрасстю вигукував:

— Пуля нікого не перебира! Назар іде! — мені одну нашивку.

— Мені смерть не страшна! Море по коліна! — дві нашивки.

- При двох нашивках я! А в Охріма, що зі мною при-званий, - жодної!

- Це що за дрючок? — питає зводний Охріма.

- Пушка...

Як ти сказав?

Охрім тремтить, мнеться...

— Не пушка, а тіло пушки! — грима зводний на нього.

Ніяк у того Охріма язик не повертається, не може за-своїти простої істини, при звичаїтися до військової нау-ки.

Справив помітне враження на людей Назар, що досягнув, здавалося, не кожному доступну складну науку, проте не можна сказати, щоб дуже заносився.

- А це що? - питає зводний.

- Лафет.

- А це?

— Рамка.

— Як ти сказав?

Охрім тремтить, мнеться...

— Рамка...

Зводний б'є під щелепи Охріма:

— Не «рамка», а «р'ямка», видно враз — не наш чоловік, не сироватський...

Коли гімнастика — ніяк не вчепиться за драбину, як ковбаса, висить...

Недоладний чоловік той Охрім...

Незвичайний день сьогодні на селі випав. Всі побачили, до чого відчайдушний унтер, слова які, вчинки! І хто знає, до чого дослужитися він зможе...

Непряха йде, а чоботи блись, а чоботи диво, мигтять, очі притягують, аж вулиця сія, аж сонце пригасає...

Дівчата не могли надивитися на русяві Назарові вуса, що в'ються кільцем... Мало сказати — кільцем, раз завилися, вдруге перевилися, ще й гострі кінці наставили, мов рак клішні...

Отакій Назар Непряха! А як ловко в нього рука вивертається, коли бере під козирок! Це вам не який-небудь мохнатий сільський «добридень», коли людина поважно вовняною шапкою вимахує.

Хмільний, верткий Назар не переставав серця хвилювати.

— Як призвали некрутів — по заслuzі остригли всіх: в унтера маленький чуб, всі під машинку, у фельдфебеля теж зачіска спереду. А хто при грошах був — поставить могорич зводному: всіх ганяють в строю, а ти опудало несеш, щоб колоть: звод ганяють до сьомого поту, а ти сидиш, виніжуєшся на сонці та благословляєш опудало, виплетене з соломи, зв'язане туго, мотузком обплетене, на триніг настромлене, виведено ноги, голову... Фельдфебелю гуску, гостинця ще треба привезти...

Зовсім отуманіла голова Назарові, заплутався язик. Та він раптом схаменувся, стрепенувся, згадав, що йому треба йти, привітно всім кивнув, моргнув, вибрався з гурту, крутнувся, мотнувся перед захопленими очима з піснею під ногу — «Наші жони — ружжя заряджони», — подався на хутір до дівчини.

Всю дорогу їхали мовчки, ріденькі стерні, дрібні копи смугили око, вузька дорога вкрай розбовтана, вибоїста, товстим шаром лежить пилюга, наvertsається на колеса, вітерець польовий завіває вбік, густа курява стелиться вслід, вози порозсихалися, деренчать... Каштанові коні прудко біжать, глухне гуркіт заднього воза. Паруб'яга сіпає віжками, староста виймає з рота люльку, гримає на сина, щоб не перегонив коней, гарба повільно колихається. Син наставляє вухо — одна конячина сиротиною тупцює, деренчить гарба вслід, хлопець знов натягує віжки, глухне знов гуркіт заднього воза. Дорога довгенька, нудненька — за сім верст оренда від села, двічі навряд чи обернешся, коні біжать дрібно, швидко — хоч як-будь розвага Василеві, далеко одривається він від задніх, що тупцюють своєю бідою, думають нагнати хазяйського воза! Лука Овсійович смалить люльку і не обертається, сонце смалить Луку Овсійовича, юхтові чоботи парять ноги, лінівні думи в голові повзуть — якби хазяїн слідом їхав, хіба староста не спинив би коней, не пересів, не закурив, не поговорив із сусідою?

Довгі репані ноги теліпались між щаблями, запікалися на сонці кощаві розхристані груди, заповорошений, кошлатий вид. Захар уперся очима в стерню — скільки думок, гадок дорога навіває! Павло, що в суботу вирвався з економії Помогти батькові привезти снопів з поля, правив конем, плівся за старостою, собі потішався з витівки хазяйського сина, не дуже поспішав, коли навіть передній віз цілком спинився. Знову викрутаси, хазяйська пиха! Тоді з усякими прикрасами старостин син Василь розповідатиме на вулиці, як Павло доганяв його бідою!

В суботу перепраться треба, поденні приходили на неділю додому, як жили близько — ходили щодня. Маланка хустку каші нав'язала матері, випросила в куховарки, що строковим обід варила, ще й галушок прихватила. Одарка — собі. Побачив пригінчий Пугач, що дівчата з вузликами йдуть, перейняв, розмотав, розтрусив, розкидав по дорозі кашу, дівчина в сльозах прийшла. Досада запекалася на скаженого панського барбоса: знущається над заробітчанами, перед економом вислужується. Провчити пригінчого Павло надумав, два ясени край села давно не виходять з голови.

Павло здивувався. Передня гарба не рушає з місця, люди позлазили, тупцювалися на дорозі, ждали на них, чи що? Занепокоєння набігло на чоло батькові, синові. Задивилися, задумалися, не помітили — чорне поле розкинулося перед ними, заорана дорога. Власне, вузька смужка перерізала дорогу, зливалася з ріллею вдаліні. Ще людські копи в полі вистояються, ходить скот по стерні, а Харитоненко вже оре, сіє! Завчасно поле вправляє. Захар знає: рілля на сонці підгоряє, смагне, сохнуть бур'яни. Хоч і вчені люди порядкують в Харитоненка на ріллі, а як затяжна, тепла осінь буде, в стрілку хліб піде, що тоді?

Лука Овсійович розгублено то на ріллю дивиться, то на Захара, мов давно жде на нього, шукає поради — отака несподіванка, отака халепа! — б'є руками об поли. Захар собі спочутливо на сторону дивиться, над ріллею топчеться — однакові думки, наміри в них: як позбутися лихої пригоди? Вузька чорна смуга перерізає дорогу, поблизу людські копи на орендованих панських землях. Люди стоять над ріллею, ламають голови, бояться ступня зробити, мов далі розкрилася прірва. Одвічна досада з грудей виривається... «Назад повертати доводиться», — нерішуче Захар нагадує. Лука Овсійович спаленів: «Куди назад? Хай йому ноги назад поверне! — себто Харитоненкові. — Десять верст гаку давати, об'їздити, коли під рукою нива? Коней мучити, час гаяти? — Розпалився до краю, розгнівався староста, з лайкою напустився на Харитоненка: — Душитель клятий, павук, гнобитель, людським трудом розживається. Скільки год за оренду пасовиська з села тягне жили, ще мало? Чи з одного села? Ненаситне черево! Щоб його чорти взяли та кістки повикидали на той світ!» Тяжко ходили груди старості, налилися кров'ю очі, палахкотіло гнівом сите, заросле щетиною, вигорілою на сонці, лице, так що навіть Захар перед таким бурхливим гнівом почував себе несміло. Як давні друзі, поряд у біді стоять, радяться, нічого придумати не можуть. В цю мить Захар відчув щирого спільника в старості проти Харитоненка, всього клятого панського кодла! Всім допік, виварив соки з людей! Захар дивився на ріллю, не знав, що діяти. Заорав пан дорогу, щоб йому світ заорало, тепер вертайся, об'їзди через підгір'я, на десять верст дальше. Якби люди знали, хто б ту оренду брав? Муч коня, перегонь, перетомлюй, за день двічі не справишся.

Захар не змовчав, докірливо при нагоді і старості закинув — ще й лагодити дороги між панськими полями староста людей вигонив! В іншому випадку, може б, і не змовчав староста, бо взагалі не любив, коли в волосні справи хто втручається, та на сей раз похмуро, але лагідно відказав Захарові, що то старшина звелів, від волості був наказ. Хіба від себе він, чи що? А волості земський наказ дав... Хіба знають люди, відки йде все лихо?

Поки люди без пуття на дорозі збивали куряву, Павло тим часом, не кажучи слова, стьобнув коника. Набридла, видно, хлопцеві балаканина. Від несподіванки кінь рвонув, напружився, вгрузаючи, потяг по заволоченій ріллі воза. Людям забило дух. Захар кричав, крутився, з острахом озирався, помутніли йому очі, і він нічого не знав, не бачив, не тямив, що діється, прийшов до пам'яті, коли син опинився на стерні, не озираючись, не спиняючись, поїхав до кіп. Тепер уже нічого було стояти, вагатися, міркувати. Захар, мов у гарячці, кинувся слідом за сином, що досить легко вивів батька з нерішучості. На стерні зітхнув полегшено, мов чувал зерна скинув з плечей. Гарба крутилася, згубилася між копами. Вже коло кіп Захар озирнувся — Мороз стояв на дорозі.

Ніхто не збагне, не зрозуміє, що діється в цю мить з людиною. Захарові минеться, з голого — як з святого, одвічний гольтіпака. Що з його візьмеш? Лука Овсійович над громадою староста, миром заправляє, людський радник; коли хто дізнається, довідається, що тоді буде? Страму не оберешся. На все село ославлять. До економа дійде, а може, і до земського, вже тоді йому халепи не минути. За порядком він дивитися мусить. Захар закон нарушив, а він що?.. Щастя, нема нікого навкруги, а то б і Захарові не минулося... Староста, можливо, вперше в житті пересвідчився — іноді навіть вигідно бути непомітною людиною. В тяжкому роздумі стояв староста, вже сонце клонило до лісу, і син нерішуче понукав батька — може, і ми поїдемо? Краще б уже він мовчав... Ніхто не осягне, що на душі в старості. А Захар тим часом накладає снопи. Ще й, мабуть, глузує з нього. З воза далеко видно навкруги. Захар проворно викладає верх, з жалем дивиться на старосту.

Світу не бачив Лука Овсійович, поки ріллю переїхав. «Пронеси, господи!» — одна думка вела. Наважився-таки. Що було діяти? На вибаги Харитоненкові дивитися? Аж упарився, сорочка до тіла прилипла, ноги і чуб

змокріли... В голові гуло, колеса крутилися, поле обертом ходило, аби щасливо минулося... Зовсім охляв, збляк, спасибі, коні довели, вивалили на стерню, як порожній лантух. Стане він Харитоненкові потурати!

Снопи легенькі, тощі, не снопи, а горстки. Захар із сином скоро вправилися, майже все поле на віз склали, дві копи. За перевесло візьмеш — сніп колоском дивиться уверх, соломою хилиться до землі, колоски — як мітличка, панська оренда, чужа земля. Стане Захар розробляти, здобрювати? На наділі путніший хліб. Зібралися додому батько з сином, назад тою ж дорогою треба проскочити, добре — неділя, на панському полі стороба коло скирт, ніде нікого навкруг. Захар озирнув поле аж до самого ліска.

Лука Овсійович просить Захара, щоб заждав, поки вони наберуть снопів, і Захар згоджується: двом охотніше вертаться. Він навіть з сином допомагає Морозові накласти гарбу. Гарба, звісно, хазяйська, пара коней, снопів удвічі більше набира, снопи теж легенькі — нема вигоди в цьому році з панської оренди, пересвідчився Мороз, бодай насіння вернути. А трудов скільки загатили, сили згаяли? Загули людські копійки.

— У вигоді лише поміщик зостався.

— Харитоненка ніколи не спіткає біда, в збитках не буде...

Снопи накладено, рублем придавлено, люди ще раз оглянули поле, наважилися назад ріллю переїхати, може, не з легкою душею, поганяли коні, примітили ще чимало коліс на ріллі — видно, вони не перві, вони й не останні снопи везуть, людям треба, не одна підвода справилась, ніхто не стане десять верст гаку давать...

Вози ще на ріллі були, як з лісу вискочило три верхівці, розхристані, вусаті, сині картузи поприхвачувані ремінцями, помчали возам напередими, з криком, гиком, розмахували нагайками. Коні ситі, вороні, летіли, як вітер, роздувалися чуби, роздувалися каптанці, верхівці досить грізні були, несамовито кричали «стій», аж кров холонула, розпалювалися, засапувалися, наганяли підводи, що не спинялися... Передній з розгону різонув Павла нагайкою по спині, хлопець аж вигнувся, потьмарилося в очах, забило дух, на коня стрибнув, згріб верхівця, мало півживота не вирвав, стягнув на дорогу, зачав товкти об землю, давити, м'яти — якби батько, Мороз, два верхівці не відборонили, був би край, кінчив

би стражника. Четверо людей насилу Павла одірвали, повисли на руках, здавили в дужих обіймах. Хлопець люто захарчав, пручався, приходив до пам'яті. Верхівець ледве з землі підвівся, м'ятий, пошарпаний, стогнав, вигинався, розгинався, розвозив пилюгу по лицю, не міг теж нічого збагнути — сторчма головою з коня злетів, забило памороки людині... Староста в цю напружену хвилину не стерявся, не втратив розуму, з розсудливим словом звернувся до Павла, повчав, вгамовуючи хлопця, що зопалу підняв руку на стражників. Люди на службі в пана, охороняють економії, панські маетки, лани, ліси, наказано стежити їм, щоб ніхто шкоди не заподіяв, казенну службу сповняють. Стражники мали нагоду пересвідчитися, що то за благонадійна людина перед ними, враз видно господаря, — та все ж вони мусять приставити селян до економа...

— За що? Чи ми закону не відбуваемо, чи що? — з переконливим словом звернувся Захар до верхівців, врозумляв, щоб порішили справу миром. Чи вони ж не такі самі люди? Та стражники не дадуть себе одурити, забити баки якомусь гольтіпаці... А може, просто від нагороди їм нелегко відмовитися, твердо надумали повести людей до пана. До того ж і Павло, що, очевидно, під впливом слів старости охляв, не пручався, заспокоївся, хмуρο дивився спідлоба на людей, натягував розірваний рукав, тулив клапті сорочки, батькові радив, щоб вертався із снопами додому, а він піде... З економом чи з самим паном, видно, йому хотілося побалакати, чи що? «До вечора вернемось», — запевняв староста Захара, на що верхівці тільки зирнулися. Звісно, на верхівцях сукно міцне, а Павлову сорочку в цій сутичці мов собаки пошматували, хлопець світив білим тілом, досить швидко йшов стернею перед верхівцями, так що Мороз у тяжких чоботях з невтішними думками ледве поспівав за ним. Павлові то байдуже, молодий вітрогон, забіяка, що йому? Перед очі економа як Мороз стане, що скаже? Поважна літня людина він на селі, над громадою голова, страму набрався, дожився до такої наруги добре, хоч ніхто не бачить, як стражники ведуть старосту, мов якогось арештанта.

Привели до економії двох беззаконників аж надвечір. Економ Чернуха ще не вертався з поля, і тому лиходії посідали під коморами, ждали. Дворище загромаджене будовами, хлівами, амбарами, заставлене возами, рема-

нентом. Осторонь, у глухих осокомах, жовтий, як віск, у білих смугах просторий будинок економа з круглими підпорами... Чимале поле в економа, хіба ж одна економія — там буряк, там зерно сіють, там скот стоїть, велике господарство, скрізь глянути економу треба, подивитися за порядком, хто знає, коли справиться Александра Степанович, — економа, безперечно, знав староста... До речі, сидіти поряд з обшарпаним Павлом, може, не зовсім і пристойно старості. Та що було діяти? Староста вільно собі у дворі ходив, і люди іншими очима, безперечно, дивилися на старосту: може, від громади він у якійсь справі прибув? — втішав думкою себе Лука Овсійович. Заробітчани, що верталися з поля, розпрягалися, не дуже, спасибі їм, приглядалися до двох арештантів. Чи вони не позвикали, чи мало люду тут перебувало, підвід, скоту? Щодня стражники, сторожі, ланові, об'їждчики, полісовщики, прикажчики, наглядачі, пригінчі пригонять порушників до економа за поруби, попаси тощо. На те економія. Звичне явище. І економ не здивувався, навіть не озирнувся, коли стражники доповіли про двох порушників. Погонич зняв довгу вінцераду, запорошений, натомлений економ повинен мати спочинок, привести себе до порядку.

Заробітчани розмістилися на плугах, закурювали, обсіли Павла, що збирався з думками — як він стане з економом Чернухою до розмови, що скаже і яку поведе річ... Заробітчаним зацікавив цей пошарпаний, але спокійний хлопець; дехто, може, і знав його або стрічав. Заробітчани виявляли обізнаність з усіма звичками начальників. Економів суд бистрий, строгий, гірше, якби попав він до рук старшого прикажчика Гаркуна. Русявий паруб'яга Хведь, криючись від стражників, розповів по такий випадок.

Надвечір прийшла чепурненька молодичка. «Пустить корову, — просить, — лановий зайняв, на панській толоці паслася». Під неділю люди вправилися рано, походилися до контори за грішми. Грала гармонія, вже дехто встиг і чарку витягти. Хіба довго? Корова цілий день у хліві стоїть, молодичка Гаркуна просить, щоб пустив корову до теляти. Прикажчик веселий був — видно, вгостив хтось, — не хотів корови пускати. «Потанцюй, — молодичці каже, — тоді пустю...» Гукнув гармоніста, зібралася челядь, молодичка танцює подолянки, а сльози течуть, у хліві корова реве, проситься до теляти. «Дядьку, буде

вже, — просить прикажчика молодиця, — в мене ноги болять, я ж орала». — «Іще одної, — прикажчик каже, — тоді пустю». Гармонія рипить, грає, челядь регоче, молодиця танцює, дома дрібні діти ждуть, теля голодне, боки запалі... Плугатарі вийшли з контори, оступилися за жінку, впросили прикажчика, повели на чарку, молодиця повила корову.

На кожнім хазяйстві, Павло знає, єсть навісні прислужники, що їх пан наймає, годує, платить, щоб охороняли економію, страхали непокірних, бо вже людям терпець уривається. Доки нам робити на пана, що позахвачував сільські землі, знущається з людей?

Позатягало турботами лиця, заробітчани скупчилися навколо Павла — ні для кого не новина, що вже прокльонами, наріканнями, гнівом на пана повна кожна хата, борозна, серце... Треба, щоб люди розірвали панські окупи, пробудилися села, повстали на панів. Сміле слово западало в голови, дивно тривожило — відважний хлопець, із стражниками бився...

Вже коли засвітили огні, Мороза покликали до економа. Павла стражники, з допомогою челяді, заперли в камінний льох. Це далось нелегко. Хлопець одбивався, пручався, мотав людьми, розлютував стражників. Заробітчани серцем боліли за хлопця, не могли оступитися, хоч допомогти стражникам відмовилися, — хіба осміляться вони піти проти начальників, позбутися роботи, накликати біду на свою голову? Воловик, токовий, ключник, снарядний — ті зразу прийшли стражникам на поміч, хоч у них і полетіла цегла. Та хіба розбереш, хто кидав? Тяжким засувом закрили за Павлом двері, ключник повісив велику колодку, а ключ дав стражникам. Заробітчани розбрелися з гнітючими почуваннями, думками...

Чого вже натерпівся, наслухався Лука Овсійович від економа, тяжко переказати. Низенький, кругленький економ розлігся в кріслі на ганку, клетотів, мов той самовар, розносив старосту. Лука Овсійович розводив дужими руками, м'яв шапку, нерішуче виправдовувався: він бачив слід від коліс перед собою, там ріллі вузька смужка, переїхав, він перший, чи що? Згодом староста набрався сміливості, досить рішуче відказав економу:

— Адже громада, Александра Степанович, і поорала, на жнивях одробила оренду, ще й грішми доплатила, тепер людям треба копи звести, а там орати, сіяти — і пере-

їхати не можна? Десять верст гаку давати через вузьку смужку? Ви знаєте, які тепер людські коні, кращих забрали під японську війну... Півсела одним конем хазяїнує. Коли люди вправляться? Незасіяні, непоорані ниви будуть...

Староста знав - від громади влетить йому, як дізнаються люди, що пан заорав дорогу, чимало доведеться прикрих речей, гірких докорів наслухатися. Знеславлять знов на все село старосту, як було вже не раз. Хіба людям що? Відки не звалиться — одбувки, податки, оренда, відробітки — ліс чухрати, дороги справляти, — все на голову старості... Мовби він сам ті закони вигадає... Люди вже не знають, що їм діяти, закрутилися зовсім. І тому перед економом староста осмілів: страх перед громадою примусить людину до всього.

Розгнівав економа непокірним словом Мороз. Замість того щоб шанувати економський труд, вони заподіяли збитки, затовкли ріллю?! А там зачнуть скирти розтягувати, ліс рубати, землі захвачувати?! Посягатимуть на економічне добро? Ще не навчили їх розуму? Ще мало в Сибір, у тюрми позаганяли, нагодували землею? Вже досі і черви поїли! Мало їм добра економія зробила, допомагала? Де б їх скот ходив, де б вони сіяли? Взимку позамерзали б, якби не Харитоненків ліс. Щоліта цілі села де заробляють? І замість подяки — шкоду роблять? Доведеться вдатися до закону, написати земському, справнику... Безперечно, найбільше влетить старості, який, замість того щоб доглядати за порядком, сам порушує закони. Економії треба орати, сіяти — ждатимуть, поки селяни вправляться?

Не доводиться говорити — Лука Овсійович вкрай збентежений погрозою економа. Нема чого? Коли земський, справник дізнаються, візьмуться за цю справу, добра не жди. Хто за нього оступиться? В оборону хто стане? Закон на чийй стороні? Хіба Харитоненко помилює, подарує збитки, те, що селяни порушили економічне право? Громада сліпа, німа, хіба їй з поміщиком судитися? Хіба не відомо, чию руку суд держить — пана чи селянина? Чий суд? Старшина - що? Земський тупо не ногою — і старшині заціпить.

В цю хвилину мовби станув туман, в голові старости вияснилося... Будь-кого іншого, може б, і застрахав економ. Та не старосту! Лука Овсійович не позбувся слова, не віднялася йому річ, він виразно попросив економа не

гніватись, не судити їх, полагодити цю клопітливу справу миром, — здавна в злагоді жили з економією люди і далі житимуть. Тупцював, кланявся, благав староста економа, щоб не сердився.

Звісно, економ теж не без серця, насупив кошлаті брови, думає, як зарятувати людей, з біди вивести. І надумав. Хай буде так. Економ може навіть дозволити зробити колію через оранку, себто через панську ниву...

Лука Овсійович при тих словах прояснів...

Економ говорив твердо, ясно. Він не заборонятиме, щоб люди переїздили через поле. Щоб не обминали хтозна-куди, не мотали скотину, не крутилися, часу не гаяли... Хай тільки громада викосить економічну отаву над Пслон, складе в стоги, впорядкує, тоді хай їздить собі на здоров'я...

Лука Овсійович при тих словах схмарнів, насупився. Знову відробітки, люди знову клястимуть старосту — своя робота хай згорить, ідіть панові траву косити, своє хай стоїть, сохне, пропадає... Кому яке діло? Проте і міркувати тут нічого. Ще трохи поторгувався староста, договорився про дні і межі, дав свою згоду, подався поночі полем...

До вечора все село знало про біду, що спіткала людей, кожного кривно цікавила польова дорога, ціле зборище зійшлося до Захара, і він докладно розповів про пригоду на стерні, як пан знущується з людей, стражники полосують нагаями. І доки будемо терпіти? Несподівана вістка приголомшила село, розгнівила панська сваволя — тепер доступитися до свого поля ніяк, без того не близька дорога, і ту Харитоненко забрав, ненаситна потвора. Коли вже люди нагодують його? І навіщо старшина здався, хіба тільки стягати податки, а захистити сільське право він не годен? З гамом, галасом подалися до Калитки, обурені, гострослівні, не просили, а вимагали, щоб старшина виклопотав дорогу в пана, — і найдужче, треба сказати, розходився Захар, власне, він збори привів.

І щоб людей пан пустив! — наказували старшині.

— І щоб в економію зразу їхав він, — наполягало стовпище, — і старшина мусив скоритися тій вимозі, хоч свої снопи він завчасно позвозив, людьми поле вправив. Та орати, сіяти і йому не з-під руки.

Мало не поночі Роман Маркович прибув в економію, за ручку поздоровкався з економом. Затишно клекотів самовар, старшина сидів за столом, відрадно пив, сьорбав

запашний чай, дізнався, що все обійшлося добром, обіцяв з людьми домовитися, — правда, не з легкою душею, тепер не виженеш їх, щоб викосили панський берег. Про Павла, що запертий у льоху сидить, нічого втішного старшина не міг сказати, обляяв навіть, назвав бунтарем, людей каламутить... Звісно, від старшини залежала доля хлопця. Калитка міг його захистити, вирвати. Та хіба Павло мало допік старшині? Повчити не завадять хлопця, щоб затямив, закаявся лихословити на хазяїв, власть, порядки, бо вже в печінки в'ївся. Непокірні люди стали — на що Захар і той осмілів, скрізь горло рве — сам старшина збирався скрутити хлопця. Чи в Павла нема спільників? Почім знати, хто старшину спалив? А тут така нагода...

Старшина вертався з тривожними думками. Хоч виклопотав людям дорогу, ні штрафу, ні суду громаді не буде, та люди, Калитка знав, не подякують старшині, що згодився на вимоги економії. Та що було діяти? Догодиш людям — панові лихий будеш, догодиш панові — людям лихий. Вже і без того ремство, скарги, нарікання сиплються старшині на голову. Якби хто знав... Калитці самому поміщик Харитоненко як трясця немилий. Та в пана сила. Озлити проти себе? Краще живий у могилу зарийся. Харитоненко скаже земському — заїдять, спопелять, із світу зженуть. Озлити людей — теж не легше... Проте аби місяць ясен, а зорі хай дмуться...

На світанку додому приплівся Павло, мати як подивилася на сина, жажнулась, завила, заголосила. Клаптями звисала сорочка на ньому, запливли очі, розпух ніс, обличчя скошене, залилося кров'ю, тіло в синіх рубцях, смугах, спина, як рілля, чорна, грудки повіддimalися, запеклася кров. Бухнув на піл, лицем у подушку, приглушено застогнав, витягся як пласт, — заснув, чи що?

Батько з Маланкою пішли в економію на поденну, безпорадна мати тужила над сином, дід Івко накривав на невістку, щоб не голосила, не завдавала жалю, сам стояв над онуком, мов над покійником, тихо в хаті було...

Мати нагріла молока, кинула грудочку масла, та син зціпив зуби, не хотів пити, розпухли губи йому, насилу мати впросила, щоб груди розпарив, силоміць залили. З мукою син випив, та враз назад вирвав, з кров'ю... Мати знов голосила, дід Івко клопотався — якби горілки з перцем онук випив, одійшло б, дбайливо, обережно натяг

ряднину на Павла, що тремтів увесь, поверх накрив ко-
жушиною.

Хоч робоча днина була, проте вістка, як побито Павла в економії, облетіла всі береги, городи, сходилися жінки, жалем проймалися до бідолашного хлопця, радили, як пособити біді. Тетяна зовсім охляла, знесиліла, до рук робота не йде, Павло не їсть, не п'є, харчить, стогне... Сусідки радили, щоб гукнули бабу Півниху, вславлену на все село знахарку, щоб злікувала Павла, в неї папороть зашита в пучці, з лукавим знається, — тою паличкою, що розведе жабу з гадюкою, скрізь доступиться, злічить людину і скотину і від переляку збавить. Дід Івко тут накричав на жінок — Павло не такий, щоб злякався, печінки коли б не відбито йому, булькоче, стогне, кров'ю харкає, коли б кістки не поперебивані, не поламані ребра... Жалійка і на те раду найде — треба взяти пótроху сіна, там усе зело є, гарячої води налити в діжу, тіло парити, втамовує біль, кров розгонить. Інша літня сусідка, Пучиха, нараджувала своє... Ізнівченого чоловіка завивають рядом із глиною, стромляють ногами в теплу піч, щоб сходив потом, лице ж збризкують водою...

Коли повправлялися з роботами, повидоювали корів, сусідки сходилися до Тетяни — хто приніс паляничку, горшечок сметани, меду, щоб Павло набирався сили, одужував скорій. Чоловіки поприїздили з поля, теж навідалися, збилися в хаті, поставали над Павлом, понурі, мовчазні, ніхто й не розпитував — стояли, мов над покійником. Хіба не видно, не ясно, як пани людей катують — мало, що силу стягують, непокірних мордують! Кляли економа, пана. Староста приніс невітшну вістку — відробити дорогу треба. Даровою силою намагається Харитоненко роботи вправити, людей задурюють, старшин задарюють — прибутку вигадати більше пан хоче, і люди змушені робити, коритися, бо всі вигоди, ліси, пасовиська, дороги в панських руках, село прикрутять. Кому не відомо? З процента економ розжився. Чим більший прибуток Харитоненкові випаде, тим більше економові перепаде. Павло за день спочив, відлежався, пробудився від гамору, озирався, приходив до пам'яті, побачив, що найшло повно люду, осміхнувся страшною посмішкою... Сусіди помогли йому сісти, обклали подушками, до їжі він не доторкнувся. Мати хотіла теплою водичкою з лица кров змити, та син відсторонив її. До тіла торкну-

тися не можна, голова болить, спухла, злиплося волосся, взялося суцільним струпом. Почастував пан добре... Павло виразно озвався до людей, і всім віддягло від серця. Розповідаючи, він задихався, хапався за груди, тіло мов лубом узялося, боліло, стягувало... Уночі прискочила до льоху п'яна ватага... шкода, під рукою нічого не було... Зборили, навалилися на голову, руки, ноги, придавили, полосували свинцевою нагайкою, товкли гирею... Прийшов до пам'яті під зорями. Кинули в густі кущі, думали, що неживий. Ледве добрів додому. Одурів і без того... В льоху були кінські шкури, нестерпний сморід... Мало не задихнувся.

І до старшини того дня чутка дійшла — в економії Павла побито, ледве ноги доволік. Як стражники б'ють, Роман Маркович знає. Сам майстер на те. В економії вміють побити, вивчені люди до того. Старшина ввечері сповістив домашніх. Догрався козак, доскакався. Хай видихає тепер. «Сова не виведе сокола», — глумливо зауважив, маючи на думці безпутну Захарову сім'ю. Ганна пильно позирнула на невістку, що густо почервоніла. Свекруха, зовиця, безперечно, лораділи з тої вістки, глумливо кивали на Орину. Свекруха зловтішно прискала, з присмаком вичитувала комусь — поробилися дуже розумні, свавільні... Орина перемучилася серцем, вийшла з хати — треба було порядкувати на хазяйстві. Із слізьми доїла корову...

Сусіди ще довго не розходилися від Павла, порозсідалися на лавці, стиха гомоніли. Сумні думи снували в головах — з непокірними розправляються як! З жалем і подивом позирали на Павла. Непокірна душа, він ніяк не кається, про розплату з панами веде річ. Легко панові справитися з людьми поодинці, а як повстануть усі села, разом із заводами... «А військо нащо?» Очевидно, забуває він. Про те Грицько Хрін не став нагадувати, щоб не тривожити хлопця... Кістки хоч і зламані, та хлопець — ні...

24

В неділю всі пішли до церкви, тільки невістка й свекор zostалися дома: свекор нездужає, невістка — на хазяйстві.

Орина коло хліва моталася, у дворі вигрівалася, на-

вмисне находила роботу собі, щоб до хати не навідуваться, — скільки прожила, та все не звикнеться, до хати, мов на кару, завжди заходила, — хоч свекруха суворо наказала невістці наглядати за свекром, що в світлиці лежить, стогне, — може, звелить що, так щоб не тікала з двора.

Віялку підіймав Роман Маркович з зерном, — понадіявся на свої сили, віялку з пшеницею хотів кругом переставити, повернув вітер. Роман Маркович підставив дужі плечі, понатужився — захопило дух, тріснула спина, скрутило, звалило старшину... Чи він не господар? Хотів порядок навести. Чи йому бракує здоров'я? Зламало старшину. І що вже тільки не робив? У полову заривався голий, три дні лежав, парився, сходяв потом, половою облип, мов короп лускою, Ганна теплою водою змивала — не пособляло.

Свекруха до церкви пішла, вже насудиться, напащекується... Молиться богу, тоді обернеться до куми — а в мене невістка лиха... Хіба дівчата не перекажуть Орині? Дівчата самі то на архангелів дивляться, то на хлопців задивляються. Мало Орина до церкви виходила, не знає людської поведінки?

Гнітить, давить свекрушина хата, навернутись гидко. Орина на коромислі воду принесла, вилила в діжку, хотіла вискочити з сіней, так гукнув свекор... Наказав, щоб невістка йому спиртом поперек стерла — ломить, болить. Захватило дух жінці з того наказу. До місця приросла, тремтіла... боялася, щоб не помітив свекор вагання — поганим словом облає. Не послухатися не посміла, сорочку підняла, стирала широкий поперек, що весь тугим салом узявся, вигинався, збігався під руками, гладкий, червоний. Свекор, мов кабан, лежить, рохкає, крекче, стогне... Скрипіло під старшиною просторе дерев'яне ліжко...

— Може, ти їсти хочеш? — несподівано поспитав свекор невістку.

— Ні, — хмуро відказала жінка. Серце прудко билось, в очах потьмарилося, вікон не стало видно, тяжке передчуття давило.

До невістки свекор обізвався лагідним словом. Хазяйкою вона буде, як слухатиме його, і ключі від комори в неї будуть, ніхто не лаятиме, не кричатиме на неї, і Яків пальцем не займе... І кривдити ніхто її не стане, гроші собі заведе, він дасть, кращу одягу справить, нові чоботи, кожух пошиє... Вдіта, нагодована буде, на

хазяйстві правитиме, сир, масло, сало буде під її рукою, як тільки скориться йому...

При тих словах свекор проворно повернувся на бік, згріб жінку дужою рукою, звично кинув на подушки, аж коліна замигтіли, придавив. Червона, по очі заросла щетиною пика сопла, обдала горілчанним варом.

Жінка отямилася, скрикнула, озлилася, вдарила кулаками межі очі, з незвичайною силою рвонулась жилавим тілом, вдарила коліньми в м'який живіт, як несамовита, вискочила за поріг, стала серед двору, розпатлана, посіпана, не знала, що діяти, здригалася, плакала.

Слідом вийшов Калитка, кліпнув запухлими очима на сонце, лагідно зазивав невістку до хати, — чого вона злякалася, пожартувати хотів з нею, вивірити...

Від сорому потуманіли очі жінці, вона і не глянула на огидну, ненависну постать, не послухала, пішла до хліва.

Загрозливо вслід свекор наказав невістці:

- Іж борщ з грибами, держи язик за зубами, дивись, щоб я ніде не чув нічого...

Нагримав, настрахав свекор невістку.

Як вернулася з церкви свекруха з дітьми, Орина не стала навіть обідати, зібралася понести своє горе, матір одвідати — єдиний рідний куток.

Образа довго пекла в грудях, дочка зиму-весну нікуди не показувалася, і Чумаки не зазирали до Калиток, — з якими очима? — а там мати захворіла, прибігла сестричка. Орина наважилася переступити рідний поріг, стала до матері ходити. Бо куди ж діватися?

Яків, на щастя, сей раз не захотів іти, і ніколи він не ходив — не в шані був, — і жінці звелів, щоб не сміла вештаться. І свекор гримнув, щоб сиділа дома, — боявся, мабуть, щоб не осудила, не наскаржилася матері на свекра невістка. І зовиця завважила з нехтуванням — плескати язиком на сім'ю зібралася...

Невістка, відлюдкувата, хмура, не послухалася, раптом осміліла, на домашніх напала, корила пристрасним словом — цілі дні без випрягу робить, ніде не буває, нікуди не ходить, коло скотини, хазяйства до ночі товчеться, — рідну матір забороняють навістити їй?

Не стала і проситися запально відказала, метнулася, мотнулася, не дала і отямиться людям, пішла, хоч свекруха, правда, перед тим і встигла невістку оглянути, щоб

нічого не взяла, не нав'язала вузлика, з порожніми руками щоб пішла.

Сестричка вибігла за ворота назустріч Орині — виглядала, чи що? — худа, висока, обняла довгими тонкими рученятами, потайки сповістила, що Павла в економії дуже побито... Така тямуща Марійка, завжди всі новини про Павла переказує, ніхто її не просить, — чи розуміє, що діється на серці Орині?

Танула дочка в Калиток, змарніла, зів'яла, вироблена, на очах матері згоряла, прийшла до рідної хати лагідна і осмучена. Діда Савку про здоров'я розпитувала, кожна дрібниця на хазяйстві цікавила її: як Галочка, Зоря, з жнивими, городом як вправились, пособити матері не могла — нелегко вирватися, про себе нічого не розказувала, мати нічого не розпитувала, — хіба й так не видно, як живеться, як шанують дочку в Калиток?

З очей свекрушиних зникала — оживала Орина, з сестрою забавлялася, на подвір'ї, в садку ходила, по рідній землі, світилася вся, зазірала скрізь — який порядок у хліві, стайні, милувалася вороним лошам, теличкою, зазірнула до клуні — Чумаки не могли похвалитися врожаєм сей рік, хліба Максим в економії заробить, податки відбудуть, переб'ються. А в Калиток хліба — хоч засипся...

Сиділа за столом, колись повна, налита, тепер понатягувалися жили на шиї, до ситного, запашного борщу допалася — рідна страва, пожадливо їла, зголодніла, чи що? Чашку гарячого молока в долоні взяла, затремтіла сльоза на віях, пошерхлими губами пила гаряче молоко від Зорі.

Не справдилися материні надії, безшасна дочка в Калиток, на глум, на поталу віддала дочку... І Чумаки з Калитками не дуже родичаються, заноситься сваха — де ж пак, царський каптан чоловік вислужив, — не в зладі свати живуть, хазяї в старшини п'ють, гостюють, свата ніколи не зазивають...

Дивитися на дочку мати не може: сохне, жовкне — хвора, недоїдає чи з нудьги? Не скаржиться, не докоряє, хоч і нелегко на душі їй, неспокійне щось на думці носить... Мати прив'язалася, допалася, та, видно, вже й дочці несила мовчати, на допитливі слова знітилася, розтривожилася...

Своє горе повіряла дочка матері. Нема життя, нема радості за тим Яковом — мов у пеньок душу встромила...

Замолоду — чоловіка, на старості — діда не буде... Як до матері Орина збирається, так свекруха і в пазуху, і в карман полізе — ану, з чим ти йдеш? — бува, щоб яблуко або яйце не взяла. В пелені горщик тримає, ложку каші всипле — буде чи ще? Мука, сало, крупи на ключах, сама вода не під замком. П'ятдесят колодок бджіл у полі, а мід тільки на спаса їдять. Ставок свій, а юшку без риби варять. Корів доглядаєш, а склянки молока ніколи не бачиш. Людського хліба, гарячої страви не з'їси впору... Про всі кривди, знущання, що доводиться від Калиток терпіти, переказати несила...

Івану Чумаку нелегко ті скарги, жалі слухати, схмарнів кошлатий вид, він сердито стукає люлькою, — корити батька дочка приходить, чи що? Треба було шанувати себе, то і люди поважали б! — жорстоким словом батько до дочки озвався, ще більшого жалю завдав. Несила їй далі в Калиток жити, терпіти муку, наругу, прийшла додому за порадою — щоб чоловіка кинути, несмілу думку подає... Чи вона б не робила, чи вона б в економію не ходила?

Приголомшила домашніх несподівана вістка: дочка від Калиток хоче піти, чоловіка кинути, Чумаків навіки острамить! І в роду не було такого! Лукія серцем за дочку мліла, застерігала від свавілля — боже збав, від неї люди відцураються! Врозумляла, наставляла:

— Мовчи, моя дитино, побійся бога, не кажи нікому, корися, слухай, нам не писнути проти старшини!

Нерозумними словами Орина розсердила батька. Щоб дочка посміла думати про те? Стиду, совісті нема! Ніколи не було такого. Розпаскудилися молоді люди. Бога не бояться, людей не поважають.

— І думку з голови викинь про те! — Іван Чумак наказує. — Щоб піти від чоловіка? Де це видано? Хто тебе наставляє? Ти вже в хазяйстві чужа була, — щоб нас люди осміяли? Від двора одрізана — як тебе прийняти? З такого хазяйства піти хочеш? Може, колись хазяйкою будеш, не вік Калитки житимуть, нам у поміч прийдеш. Із старшиною хочеш посварити мене? Щоб я винуватий перед Калиткою був? Біду накликати хочеш на мене? Живи! Терпи! Чи хоч одна в селі від чоловіка вернулася? Була така, і ту етапом притягли! Не знаєш закону? Що чоловік має право над жінкою? Хочеш, щоб тебе люди не признавали? Щоб на весь наш рід упала наруга? Ославила і так! Чи ти одна в мене? Он Марійка росте —

хто її візьме? Покинеш, ніхто сестру не схоче взяти — то з такого двора, що не вживаються! Люди дивляться: як перва дочка не засиділася в дівках, хай буде сім — розберуть!

Звісно, нагримав тільки, і пальцем не зайняв батько дочки — не дівка, заміжня, вже є над нею господар, чоловік над нею правує...

Орина не посміла слова сказати наперекір батькові. В рідну хату принесла своє горе, наважилася прийти за порадою, щоб позбутися ненависних Калиток, піти з двора, — ще більшого горя завдала рідна хата, пригнітила, придавила дочку, розвіяла цілком надії на визволення. До того ж батько пригрозив етапом — щось страшне, осоружне вчувалося дочці в тому слові.

Марійка заплаканими очима дивилася на сестру: не вже через неї батько не хоче Орину прийняти? Марійка до сивого волосся сидітиме дома. Не стане заміж виходить, аби тільки Орина вернулася...

В Калиток тим часом завірюха, колотнеча теж знялася. Свекруха мордувалася, моталася, кляла невістку, що не послушалася, до матері повіялась! Сьогодні без дозволу пішла, а завтра — що?

Роман Маркович сина корив, повчав:

— Ось і молода твоя що робить... Попусти тільки, дай жінці волю, так вона буде в штанях ходити, а не ти...

Глумливим словом батько сина допікав, лаяв — чи ти таки чоловік, чи тухтій? Щоб жінка посміла не скоритися тобі? Який з тебе господар?

— Вайло! — із зневагою просто в очі братові кинула повновида Уляна.

Плутався розум синові, занепокоєння набігло на чоло.

— А як Орина кине, що тоді? — відказує він домашнім, що напосідали на нього. Якову хисту не бракує, справитись він зуміє, боїться тільки, щоб не кинула Орина, де він тоді другу жінку найде? Хіба знають вони — Орина чи не раз тим чоловіка страхала, щоб не приставав.

Батько направляє розум синові:

— Кине — етапом приволочать...

Багато і не сказав, заспокоїв сина — хто більше знає, ніж старшина, закон, сила в його руці.

Яків і без того вже отямився, мучився: потурає він

жінці, це правда, непокірна Орина стала, чоловіка нехтує, заборона не спиняє її, вже не послухає, не змовчить, гостре слово завжди найде. Правду домашні кажуть — люди скоро зачнуть з нього сміятися, жінка над ним правує, верх держить. Чи він таки справді не годен скрутити жінки? Досада хіба не візьме — чоловік сидить дома, а жінка десь вигулює!

Розходився, розтривожився Яків... Подалася на чоловіка намовляти! Братові знов поскаржиться. Чи Яків не знає, що то за рідня? Чи Яків не знає, що йому діяти?

Дуже розлютився Яків, застріг кобилу, за жінкою возом погнався, як вихор вилетів з двора, близько дому на вулиці стрів, до голобель прив'язав, раз кобилу батогом, жінку двічі:

— Не ходи нікуди без хазяїна!

І люди стрічалися, спинялися, не втручалися, не остуналися.

Звичне явище — чоловік жінку б'є! Кого здивуєш, хто не бачив?

Заставляє любити чоловік жінку!

Хто не знає порядку!

Б'є жінку чоловік скільки хоче і як хоче, і нікому нема діла до того — моя хата, моя жінка, моя кобила, моє право! Купив з усім на світі!

Приволік додому непокірну жінку чоловік, за возом пригнав. Хто знає, де вешталася, де волочилася, за конем прибігла збита, осоромлена, осміяна, може, п'яна?

Свекруха на воротях стріла:

— А що? Жалілась? Волочилась? Ходила? Іч, шлюха! Чоловіка не шануєш? Будеш ще виглядати слідок з його ніжок!..

Батько сина вчить, прихвалює:

— Отепер ти чоловік!

Зібралися молодиці, судили, рядили:

— Ніяк не примініться та Орина до чоловіка, жінка з норовом...

— Даровано сорочку на весілля — пілку прорізано, так усе життя прорізано...

— Як на Маланку дівчата ворожили, бігали під вікна підслухувати хатні розмови, так Орина і почула, як мати гукала до дочки: подай тёртку! Вийшла заміж, так усе життя чоловік потиратиме руки нею!

— Свекруха не злюбила Орини з першого погляду. Як приїхали од вінця, посідали за стіл — свашка, дружки,

світилка, — аж нема молодій ложки! Що за знак? Дивувались люди, гукали: дайте молодій ложку! Свекруха не бачить, не чує...

Орина, злякана, понівечена, в хатині тремтіла, схлипувала. Розривалося серце в розпачі, сьогодні, як ніколи, відчувала свою безпорадність. Подалася до матері за порадою — батько із лайкою вирядив, і чоловік поглимився вволю, додому пригнав за возом... Чи вона лихе вдіяла, лише навістила рідних...

Яків тим часом давав порядок на господарстві. Тепер він знає, як заставити жінку любити чоловіка, не стане більше потурати Орині. Тепер він заставить її годити, стелити чоловікові, виб'є непокору з неї. Від цієї думки, як і від хвали домашніх, Яків сповнився самоповаги, мотався у дворі, заспівав навіть, що взяв жінку ні до любові, ні до розмови... Що не вміє ні снопа зв'язати, ні слова сказати... Сніп ізв'яже — він розв'яжеться, слово скаже — не наравиться...

25

Наче в цілком буденний спосіб зайшла спірка, притягла увагу велелюдних зборів, що слухали, як зітнувся майстер Нарожний із гласним Деркачем.

Новий міст густо пахтів сосною, ще не прибрано стружки, не позамітано тирсу, саме теслярі порядкували, як прибув земський гласний Панько Деркач.

Недільний день видався ясний та душний, під наглядом майстра Нарожнього настеляли міст через Псел, тож з цієї врочистої нагоди і прибув гласний. Рослий чолов'яга, рум'яний, русий, в чорному, з казенними гудзиками сукні, своїм небуденним виглядом, що й казати, вирізнявся серед полотняного люду. Теслярі зняли брилі, привіталися із гласним. Півсела товклося на тому мосту, що просто притягував людей. В суботу докінчили, сьогодні треба навести порядок, поки відправлять у церкві службу, а тоді, як годиться по недільному дню, одсвяткувати. В Мамаю в саду з громадських достатків лаштували ситий обід. Звісно, не кожний потовпитья до того обіду, де знатні люди гостюватимуть, — гласний та батюшка, старшина та врядник, волосні люди, виборні хазяїни, — всіх не перечислиш. «А хто знає, чи покличуть, — міркували люди. — Повинні покликать...»

Кріпке мостище настелили, не пожаліли дерева, паровика з молотаркою тепер безпечно переправити можна. Майстер водив гласного, пояснював, що до чого... В воді дуб як кістка, до того ж осмолений, не зогніє, не потрухлявіє, дошки добре пригнані, все зарубано, надійно задовбано. Щоб не зірвала вода, перед весною треба розібрати.

Земський гласний був вдоволений, ясним поглядом водив по насумрених лицах, золоті окуляри привітно сяяли на сонці, полискувало святне вбрання, білий картуз, вишивана червоною заполочтю пазуха... Коли він зробив спробу посередині мосту струснути дебели споруду, на лица набігла лагідна посмішка. Міст стояв, як скеля, навіть і тоді, коли вгодований Мамай струсонув тяжким тілом, певне, гадаючи, що міст задвигтить. Усі зареготали. Бувають хвилини, коли люди надто охочі до веселощів, потішаються з кожної нагоди. І навіть без нагоди потішаються.

Непомітно, слово по слову, між гласним і майстром виникла суперечка, що її близько до серця взяла вся людність, подавали від себе голоси, втручалися до розмови, не могли змовчати, стриматися. Несподівано цілком на інший лад спрямовано людські думки і настрої. Гострі такі, зосереджені стали люди. Не думали стати свідками, мало сказати — учасниками значної суперечки.

Збори зачудовані гострим словом, ясним розумом майстра Нарожнього, що одкривав людям нові світи, підкоряв серця. Селяни мали нагоду пересвідчитися — до чого бувалий, освічений майстер Нарожній! Здатний на всі руки: він і коло машини, і на плóтні порядкує, і в кузні справляється. Тепер цілком розкрилася небуденна вдача. Людина правдива, сміла. Простий чолов'яга, робітник, нашого кореня, а вченого гласного Панька Деркача збив із ладу! Люди з глумом і нехтуванням сприймали слова гласного, що волав плаксивим голосом: «Ой горе тій чайці, чаечці-небозі...» Твердив, що українська нація з давніх-давен розвивалася без холопа і пана... Так що Мамай по тих словах мало не засльозився... М'якої душі людина.

Майстер Нарожній багато і не сказав: Він тільки поставив поряд Харитоненка і Захара.

Глумлива усмішка майнула на завітраних обличчях.

А тоді вже селяни самі стали наводити, доточувать, поставили поряд Мамаю і Заброду, помутили розум пре-

славному хліборобові, що зачув поряд із собою ім'я свого наймита.

Учитель Смоляк наче людина освічена, проте без усякої шани приліпив ім'я відомого гольтіпаки Грицька Хріна до почесного господаря Калитки, що він є старшина і наставник над громадою, первий господар на селі.

Гласний Панько Деркач мав нагоду пересвідчитися — людям тільки подай думку, а тоді вже спину не буде вигадкам.

Що міг на те сказати Мамай? Він щиро обурився, і хоч не міг од всієї душі виляяти по недільному дню непутящого хлопця (і в церкві правиться), все ж гостро напустився на Павла:

— До кого ти мене рівняєш?

Збудив тим дружний сміх з-поміж присутніх, що недвозначно кидали глумливі погляди на гласного. Панько Деркач знітився, а Мамай, хоч і не дуже бистрий умом, все ж збагнув, що не зовсім улад зірвалося йому з язика необережне слово.

Щоб угамувати розбурхане стовпище, осоромити супротивника, Панько Деркач гостро напустився на вчителя Смоляка:

— А Шевченка хто заслав?

— Той, хто поставив під кулі Пушкіна і Лермонтова, — спокійно відказав учитель.

— Хто заслав Чернишевського і засік Полежаєва, — додав майстер Нарожній.

— Хто заслав Короленка і Достоевського, — нагадав знов учитель.

— Хто повісив Рилєєва, — доточив Павло, і гласний крізь золоті окуляри з подивом зиркнув на хлопця.

Сипались вигуки, що їх би радий Панько Деркач не чути і не знати.

— А визволив з кріпацтва хто Шевченка? Хто був йому опорою в знегоді?

Майстер Нарожній доводив, що визрів Шевченко під духовним впливом передових синів російського народу.

Далебі, наглумилися сьогодні оті мужики над гласним! Люди уважно і, безперечно, прихильно слухали вчителя і майстра.

Панько Деркач із врозумливим словом звертається до вчителя і майстра:

— Нам треба знати свою історію! Погано ви знаєте

і шануєте свій народ! Ви «Чорну раду» Куліша читали?

— А чи навчає «Чорна рада», як у Харитоненка землю вирвати, чи закликає, щоб сторіками пустити кров ворожу в Чорне море? — в запалі озивається молодий хлопець Павло. Збудив подив між людьми, а щодо майстра Нарожнього, то він лише втішався із свого учня, не приховував задоволення, звернувся до вчителя:

— Росте нам підмога!

Всі знають, що в економії Павла побито, тож він тепер кипить гнівом проти Харитоненка.

Мамай і радий пособити гласному, та не дуже протямляє на письмі, ось якби про сало, мливо сталася суперечка, Мамай би довів, на що здатен! Тепер же він до краю обурився: недорослий паруб'яга учених людей вчити надумав! Чи бачили таке? Куди воно годиться? Мало потовкли в економії, ще не набрався ума!

— Не Куліша треба знати народові! — спокійно заперечив майстер Нарожній.

— А кого ж? — в'їдливо спитав гласний, манірно діткнувся випеченого вуса.

— Учителів народу!

— Яких?

І майстер звично зачав наводити імена, од яких гласного немов корчі брали. І Захар тут щиро пожурився — скільки дорогих імен назвав майстер Нарожній, що не кожному знані, — біда, що Захар не знає грамоти. Павло, той, безперечно, не мучить голови — майстер Нарожній вложив у голову хлопцеві розуму. Про Шевченка і Леніна Захар чув. Майстер Нарожній у лісі на потайних зборах наводив полум'яне слово, що навіки запало людям у душу. Саме тому цар держав народ у темряві, щоб не могли люди доступитися до ясної мислі учителів народу. Учителі народу освітлювали нам дорогу, та цар зав'язав нам очі, щоб ми нічого не бачили, не знали, а робочі люди очі нам розв'язали... Це збагнув Захар, напружені думи билися під зосередженим чолом.

Лише гласний Панько Деркач, зачувши дорогі народіві імена, замахав руками:

— Ось куди ви загнули!

За ним Мамай із нехтуванням знизав гладкими плечима. Людина в церкві порядкує, а тут доводиться таке слухати.

Майстрова обізнаність, видно, вразила гласного, мало

сказати — пригнітила... Панько Деркач похмарнів, зачувши, як Грицько Хрін перемовлявся із людьми, недвозначно кивав на гласного:

— Панам невігода, щоб народу доходило слово борців за свободу.

Істину цю тепер, здавалося, засвоїли всі.

Між людьми постали розмови надто крутого змісту:

— Із дурнішого панам легше жили тяготи!

Майстер Нарожній немов звертався до гласного, а люди вуха наставили, слухають, що історія народу — це боротьба з гнобителями і що національне визволення немислиме, поки пани на нашій шії сидять.

І тут же, як підтвердження на слова майстра, посипались голоси. Люди жвавішали, гнівними словами озивалися проти панів. Знов кощавий чолов'яга Захар Скиба горлав, далеко ріка Псел несла, що Харитоненко, Терещенко, Кеніг, Суханов, Фальцфейн, Потоцький, Браніцька, Гельферіх-Саде, Святополк-Мирський, Бродський, Родзянко є здирщики.

І більше нічого, правда, він не сказав.

Хіба Захар мало на своєму віку вибродив землі, виходив по роботах? Мало викосив поля на Дону, в Таврії? На поміщиках він не знається? Які де порядки?

Так що гласний Панько Деркач не дуже вдоволений був з того, що завів суперечку. Проте вже пізно було здаватися, до того ж він не втрачав надії спрямувати людську думку на вірний шлях. Аж упарився в чорному сукні, звертався до супротивників із палким словом:

— Не треба нам єднатися з городами та оглядатись на робочих! У своїй хаті ми самі порядок дамо! Вмиємо заплакані очі нашої неньки України...

Знялося гучні вигуки, гострі та в'їдливі, що не дали гласному докінчити красне слово. Люди, видно, не в силі стримати своїх почувань, що били через край.

— Ненька Україна — це Харитоненка і Терещенка маєтки? — глумливо вигукував майстер Нарожній.

— У Мамаю заплакані очі? В Калитки? — зо сміхом додавали односельчани.

Велелюдні збори, підбурені майстром Нарожнім і вчителем Смоляком, не дуже прихильно сприйняли слова гласного... Мало сказати — наглумилися з того... Лише один Мамай мало не луснув, аж надривався, виявляючи свою прихильність до гласного, поділяючи цілком думки

його: Проте що міг вдіяти? На кого вплинути? Кого переконати?

Коли наростала людська незгода, тоді надимався Мамай, глушив людський гамір:

— Люди добрі, та бійтесь бога! Хіба так годиться? Вчені люди розмовляють із вами! А ви казна-що звели! Вгамуйтеся і слухайте! І благодарствуйте!

Проте врозумливе слово не дуже доходило до людей. І тоді Мамай завзято розводив руками, хитав лискучою головою, тупав короткою ногою, бив себе в груди, людський печальник, гнів та страждання виступали на м'ясистому лиці.

Панько Деркач озлився, палке слово його не досягло серця, і тому він взивав майже з вереском:

— Українці мають свою мету!

— Вирвати землю в Харитоненка! — цілком буденним голосом відказав неспокійний чолов'яга Захар Скиба.

Тільки до біди договорився Панько Деркач, розбурхав пекельні почуття, лихі заміри, що дримали десь насподі, а тепер пробудилися.

Безперечно, майстер Нарожній хоч і малоговіркий, проте на лихі думки саме він людей наводить. Бо як не він, тоді ж хто? Із ним у згоді вчитель Смоляк. Перегонять з повіту в повіт його, та він не дуже кається. Згуртували, видно, самих заробітчани, що надто прихильно сприймають майстрове слово. На лихо, почесних хліборобів тут обмаль: церковну службу слухають.

А тут людей збивають з пантелику, тож Панько Деркач зробив чи не останню спробу пробудити людську свідомість, запально вигукував:

— Нам треба захищати свій національний дух!

— Якщо це «дух» Харитоненка і Терещенка, то він надто тяжкий і народові нестерпний. Про який «дух» ви говорите? — поспитав майстер Нарожній, збудив у натовпі посміх. Правди ніде діти, люди надто прихильно поставилися до зухвалого вчинку майстра.

Панько Деркач намагався прищепити людям визвольні національні почуття. Майстер Нарожній, учитель Смоляк, а за ними усі прибічники зачали твердити, що, поки пани на нашій шії сидять, не може бути речі про національне визволення, що то лише прикриття для Харитоненка і Терещенка.

Майстер Нарожній вдався до складних міркувань про соціальне і національне визволення українського народу,

що в братній єдності з російським народом позбудеться всіх гнобителів, капіталістів і поміщиків, візьме владу у свої руки, заводи і землю...

Ось до чого може договоритися людина! Запальне майстрове слово падає в збаламучене середовище, тривожить душі. Люди мають вуха, слухають, мізкують. Майстер Нарожній мовби сперечається з гласним, а тим часом на небезпечні діла людей закликає, кидає революційний клич, договорився до краю. Словом своїм бере за живе. Безперечно, таку людину треба взяти під нагляд. Несамовитий марксист. Добре, хоч не всі села в повіті підкорив своєму впливу. Лише Буймир. Панько Деркач не радий, що встряв із ним у суперечку. Видно, досвідчений агітатор, більшовик, йому аби зачіпка. Такої людини треба стерегтися. Панько Деркач аж спарився в чорному сукні — а може, від хвилювань і переживань... А тепер не знав, як вибратися із збаламученого гурту.

Що й казати, Мамай вболіває не менше гласного з тої непошани, що виявили люди до казенної постаті. Зів'яв чолов'яга, охляв, одурів...

На ту пору прибіг захеканий Мороз з дорученням від батюшки, напустився на зборище:

— Що ви тут спірку затіяли, батюшка молебень правитиме, а ви розвели теревені! Чи все приготували?

Вздівши гласного, що вибирався з полотняного гурту, Мороз приязно вклонився, привітався...

Теслярі сполошилися. За спіркою все забули, зачали метушливо порядкувати.

Спасенна хвилина!

Вдарили дзвони, до мосту із корогвами, образами наближався церковний похід, блищали на сонці ризи, стелився молитовний спів... Панько Деркач кинувся назустріч, широким вимахом хрестив груди...

Частина друга

1

Гнівні вітри облягли село, просікає дощ землю, дівочькі ключі в'ються затуманеними дорогами, в чистому полі набігають хмари, дощі полощуть ватну одежину — за отецьким сином батько-мати плаче, а за сиротою —

чорний ворон кричав. Буйні пориви обгоняють зжовкле листя, заробітчани сходяться до рідного вогнища.

Гулящі руки прибувають на село.

Вернулися і Павло з Маланкою.

Як одійшли томлені жили, знову сходилися на зборище до баби Жалійки. Хмурні, осінні вечори, жадане товариство, розваги, розмови. Новин чимало набігло за літо, коли їх перебрати, пряжі теж чимало припасли — натерли, начесали; вітер вигулює на горищі, дівчата на досвітках прядуть з потайними думками, тривогами — на Далекий Схід полотна сувоями забирали цього літа, проворні дівочькі пальці виводять нитку — солдатська сорочка, милому на переміну, а може?.. Собі, домашнім яку сорочку пошити треба, досвітчаній матері Жалійці по півмітка, чутка — скалічений син вернеться.

Дівчата співають при всякій погоді, на вулиці стають, прислухаються, як розлягаються голоси, хлопців вигукують, щось не дуже спішать хлопці, мов зговорилися, дівчат нехтують. Осінній туман розносить жальні голоси.

Осінь сходить, настає зима — самі храми та ярмарки... Михайла, Кузьми, Дем'яна, тоді Андрія, Катрі, Варки, Савки, Миколая...

Хлопці де не ходять, де не бродять — гонять неспокійні думи, освітлене Жалійчине вікно завжди надить — дівочьке товариство, — хай пождуть, понудьгують.

Жалійчиного двору, однак, не минути, вже пізно приходять у хату скрасити свої сирітські настрої. Дайте коні вороненькі під некрути молоденькі, гей!

Без звичного галасу, гамору входять в хату, мостяться коло прядок, мляво гомонять, сідають у карти грати.

Павло коло столу похилився, неговіркий, заклопотаний, видно, немилі досвітки без Орини. Світом нудить, з лиця спав, очі никають у невісті, як не заходжувались дівчата, не могли нічого вивідати, рідній сестрі нічого не скаже. Стежили, пильнували, чи яка не приглянулася. Видно, світ не милий... Чи спроста співає пісні, що візьмуть її люди, моя не буде? Без веселої подруги і дівчатам сумно — не жаль, якби щаслива була... В Калиток життя згубила, зовсім зів'яла, в неволю Чумаки віддали дочку — на хазяйський двір, на глум, знущання. Людська осуда впала на голову Чумакам: Калитчине добро очі затуманило.

І Павло зовсім звівся, безталанний хлопець, його з економії вигонили, побили, засіпався, засікся. Хазяйну-

вать нема коло чого, між хазяйськими хлопцями невесело заробітчана́м. Ходить чутка, мовби, Павло Орину намовляє, щоб чоловіка кинула, та не знати, як Чумак подивиться на те, на поріг, певне, дочки не пустить. Захистить Павло як зможе? Чоловік, батько в неї. Чули люди, як Захар напідпитку Чумака страмив, дорікав. Хіба pomoже? Діватися Орині однак нікуди. До матері вертатися — місця немає. Хіба що в найми. В своєму селі хто візьме? Старшини побоятся. Наспіє пора — хіба в економію піде. З чужого села по етапу приведуть.

Літо перебився Павло, справив одежину, батькові поміг, на зиму знов гулящі руки. Світ широкий, а діватися ніде, старшина паспорта не дає, з рукомеслом люди без діла сидять. Закриваються заводи.

— А вже солдати відмовляються їхати в Маньчжурію, чутка пройшла. Некрути відмовляються до набору йти, — Павло сповістив.

Всіх сполошила та вістка, хоч глухі чутки ходили на селі. Не могли збагнути: осмілилися як?

— А контрибуцію хто платить буде, як поб'є японець нас? — досвідчено відказав Мамаїв Левко. — Добре тобі, — мовляв, з голого, як із святого... — Левко хазяйського батька син, лискуча червона сорочка на ньому очі бере, за своє хазяйство він клопочеться. З бувалими людьми Мамай знається, приятелює — старшина, бачушка, урядник гостюють у Мамаїв, гуляють, п'ють, розмовляють про порядки, неполадки скрізь, забастовки, війну і що неповага до власті, непокора перекидається і на села, бо вже демократи скрізь людей бунтують. Левко завжди дослухається, знає чимало змістовних слів, що про них, може, Павло і не чув.

— Не платитиму і тобі не раджу, — відповідає Павло на застерення Левкове.

— Хай пани платять, вони війну затіяли, — Максим Чумак додає.

— Пани з тебе і потягнуть, — відказує йому Маланка.

— Ми і так щороку платимо контрибуцію.

Досвітки наставили вуха на слова Павлові, що подать, збори, побори, викупне, лихі порядки, які завели пани і правителі, людей давлять. І з тим були згодні всі. Мало батьки на здирство бідкаються, мало по заробітках доводиться дітям тинятися в поміч батькам, борги сплачувати?

Несподівана розмова стурбувала, збаламутила товариство.

— Осмілилися як не йти до набору? Страху нема. А як скарають? — не могли досягнути дівчата.

Схудле Павлове лице взялося гнівом:

— За панів-гнобителів, що людським трудом живуть, зложити голови?

Таких речей ще не чули досвітки. Страху Павло на досвітки нагнав.

Озвався Левко Мамаїв. Павлова розмова, що привертала увагу досвіток, роздратувала хазяйського сина, і він вирішив додати від себе слово, до того ж Калитчина Уляна сиділа поряд, щоб не подумала ще — в одного Павла голова на плечах, і Левко не без розуму. Він давно набув слави тямущого хлопця, виявив не раз себе (на весіллі, скрізь...), на громадських справах тямиться.

— Що пани тягнуть жили з людей, то так, але чи знають про те правителі?

— Всі з одного болота! — недбало відказав Павло, не дав навіть хазяйському синові довести думку до краю, звів нінащо зауваження Левкове. Не звернули уваги досвітки на слова хазяйського сина. Навпаки, всі заслухалися знов Павла, всіх вразила вірна, смілива думка про сільське безправ'я. На сполохи дівочькі — а як половлять некрутів? — відказав він: що вдіють правителі, коли всі села, повіті не підуть до набору?

Досвітки кріпко задумалися. Кому охота в оборону панів-гнобителів ставати, якій дівчині не жалко брата чи милого позбутися, а тільки Павло страшні речі веде, що, як хто почує, докаже? Проте чи Павлові первина?

Левка не так легко здолати в суперечках, як гадають, може, декотрі. А про маніфест що Павло скаже? Хоч хазяї на маніфеста не ждали, всі податки посплачували.

І Павло сказав: щоб не озлить людей — на маніфест змилосердилися. Повстання по селах Полтавщини, Харківщини давно задавили? Милостями затуманюють тепер. Проте земський начальник Добросельський всі недоїмки з людей витягне.

Розсудливі дівчата застерігали хлопців — ще біди накличуть тими розмовами, відомо, які тепер строгі порядки, давно каялися?.. Давно лихо минуло? Уляна неприязно мовчала, приндилася — чи пристойно дочці старшини слухати ті розмови? Сама не встрявала, іншим не радила.

Досвітки зверталися з тими думками до хазяйських

синів, що милостиво дозволяли — балакайте, поки ми з вами! Боятися там якогось в'ядника чи стражника, що з Калиткою і Мамаєм завжди чаркують?

Досвітчана мати Жалійка безбоязно, прихильно поставилася до тих розмов, засльозилася, згадала сина Охріма, що на війні ноги позбувся... покинув молоду солдатку з дітьми.

На дівоцькі сполохи Павло знизує плечима: чи він з своєї голови видумав? Між людьми розмови, на ярмарку чув, осмілилися, не криються, беруть силу люди, проти панів скрізь ремство, погрози, — кому не відомо?

Досвітки знали: Павла в економії потовкли, пом'яли, поламали, то він тепер скрізь проти панів людей збурює. Здавна відомий бунтарською думкою. І старшина загрожував розправитися з ним, та не наважується. Чи в Павла приятелів нема, не помстяться, почім знать, хто старшину палив?

Левко прийшов до висновку: війна вивела декого в люди. Слава, служба, нагорода. Взяти хоча б Назара Непряху. В стражниках він тепер. А був чим?

Маланка розкрасила того Назара перед досвітками. Неділею на ярмарку стояв, сукно сине на ньому полискує, медалями, хрестами на сонці поблискує, широкими, як у пристава, халявами виграє, шаблею побрязкує, шнури аж горять, красунь ярмарковий, весь мир задивлявся, як стражник на ярмарку порядкує, за порядком наглядає, ярмарчани навперебій зазивали Непряху, себто Назара Сидоровича, на могоричі, та він ще не з кожним стане до розмови, чарку питиме.

Досвітки знали: урядник Чуб, старшина Калитка, стражник Непряха — надійна охорона села. Свій суд, розправа. Говорили про те глумливо, неприховано, дарма — старшини дочка слухає, не боялися.

Хазяйські дочки тут не стерпіли. Вгодована Калитчина Уляна, плисова керсетка мало не репне на ній, помірна Наталка Мамаєва, що виграла чорними бровами до Василя, збита Морозова Настя, примітні, показні дівчата в латаному гурті озлилися. Навперебій загомоніли.

Розвели про політику! Чи довго слухати ті нудні розмови? Чи на те досвітки зійшлися? Щоби з дівчиною посидіти любо, мило, поспівати, розважити, хлопці про війни балачки розвели, порядки, податки, як діди!

Перемінилися хлопці, примітили дівчата, охляли, не знать парубоцького запалу, де ділися славнозвісні жарти,

витівки? П'ють до нестями або ходять понурі, придавлені, напівсонні. Як бабаки!

Дівчата з нудьгою прями, невтішні думки, згадки снували в головах, скоро всіх хлопців заберуть, заморочені всі ходять.

...Стелилися густі осінні тумани, горлали півні, новобранці збивали плавкі болота, забовтані, приречені, брели навмання, слідом тяглися жіночі зойки, дівочькі плачі, некрути запухлими очима дивилися на світ.

Пісня — вітха, відрада дівочька — билася в хаті... Калитчина Уляна, певне, що наслухалася пісень у Лебедині, в дівочому крузі серед гордовитих подруг собі завела:

Ніхто так не страдає,
Як милий на войне...
Він пушки заряжає
І думає о мне...

Вразила всіх незвичною піснею. Побивається, мовляв, дівчина... Чи не думала запасти кому в серце?

Співаючи, теж стерегтися треба. З пам'яті не виходила недавня пригода. Хлопці, дівчата зійшлися коло Псла, над кручею в гайку, до місяця співали, водою пливли ясні голоси до села. З ліска верхівці раптом набігли, оточили зляканих співаків, урядник, стражник, десятники зайняли, погнали до волості. Непряха, як несамовитий, баским конем гасає, з гвалтом, галасом за дівчатами гониться, кидається, дівчата собі в галас, сльози, збилися, як вівці, безпорадні, налякані, благає, щоб звільнили їх. Урядник Чуб неволимий був:

— Ви знаєте, що співають заборонено — політичеський год!

Арештантів гнали селом до волості, від Непряхи ніхто не втече, всі пісні, веселощі під владою його, ще недавно заступив він, а вже чутка скрізь пройшла про завязятого стражника. Чи довго йому врядника вислужить? Принадні дні ставали перед очима — тоді він Чубові не стане коня чистити... Непряха із зловтіхою сповістив понурий табун:

— До ранку посидите в холодній, а там дадуть вам мітли, спровадять базарний майдан замітати під каравулом.

Страм, наруга на все село. На весь повіт ославлять. Набралися страху. Наплакалися, нагорювалися.

— Дядечку, та ми тільки співали «Гриця».

На сльози не зважали.

— Збиратися не можна, почім знать, хто затесався між вас, може, у вас політичеські розмови були, тепер не без того, проти закону пішли. Може, прикриваєте, приховуєте когось?

За короткий час, треба знати, Непряха набув чималої слави на всі довколишні села. На ярмарок Непрясі хоч не показуйся. Ярмарчани навперебій зазивають Непряху на могоричі — кожному кортить із стражником заприятелювати, декому, далєбі, здається, що випий він із Непряхою чарку — виясниться світ, веселіше сіяти-муть зорі, вільніше дихать стане, щедро посиплються ярмаркові прибутки. Та Непряха не з кожним стане до розмови, не то що сяде за один стіл. Царську службу він сповняє. Чи не знати, які настали часи? Прокламації, оратори людей збивають, не поспій він впору, людині здається, світ завалиться. Непряха водить орлиним поглядом поверх смушевих шапок, пригукує на ярмарчан, що духу стражникового боялися. Принаймі так йому здавалося.

Не без того, щоб Непряха не погомонів коли з людьми, не посидів, чи він уже такий гордий, не признає селянського сословія, цурається земляків, нехтує сусід, чи він такий нелюд?

Не те щоб він був падкий на могоричі, як декому, може, здається. Ніхто не скаже, що Непряха не любив сам будь-кого почастувати. Пригукне, бувало, вздрівши на ярмарку, дальнього родича, репаного парубка, посадить під яткою за стіл поряд себе, на людських очах налле чарку. Парубок простецький, гнеться, мнеться, догідливо прислухається та невиразно щось мимрить, белькоче. Непряха вдоволено всміхається, парубок присміхується, Непряха кине жарт, парубок і собі підкине слово, не мовчить. А що вже приязні та прихильності до показного стражника в душі парубка — повік не вичерпати!

Люди дивляться, вражаються, собі присовуються. Далєбі, весь шинок до послуг Непряхи. Дівчата не зводять очей з показного стражника (чому не жениться?). Та чи Непряха такий падкий на чужі могоричі? Власноручно виймає із гаманця срібного карбованця, бряжчить по столу, карбованець аж підстрибує, перевертається, виблискує, привертає увагу присутніх, Непряха замовляє ще питва. А всі те бачать, як він щедрою рукою наливає чарку — пий та знай, що Непряха не цурається простих людей.

Он що буває часом!

Ціле стовпище збилося навколо Непряхи.

Непряха на тім не вгамовується, наказує подати пляшку пива. Ні, дві пляшки.

Пиво сичить, шумує, піниться, в парубка душа не на місці, що на тім білім світі тільки діється!

А пиво прозоре, промените, Непряха п'є, і парубок хлюще, а дівчата, що вештаються побіля, так мило всміхаються, і Непряха вільно із ними перемовляється, дотепами так і креше... І парубок собі часом підкине слово, та все невлад, та все невпаад, дівчата його, треба знати, мало й слухають. Коли ж Непряха підкине дівчатам слово, так ті просто хляться од сміху. А що вже дівчата милі, показні, хороші...

Он що часом можна побачити на тих ярмарках!

Проте тепер Непрясі не до жартів. Кінь, як чорт, викручується під ним, стражник рве, лютує; не то кінь його засіпав, не то він коня, Непряха з гиком, гуком жене порушників ладу. Це вам не досвітки чи ярмарок.

Грозив, страхав, з усього видно було, що вулиці не минути лиха.

Хлопці тоді скинулися, викупили дівчат, що кинулися врозтіч, самі до волості пішли, та скоро і вони відкупилися.

Все ж таки урядник і стражник не без серця, вони ж тільки закони сповняють, звільнили, помилювали співців, бо переконалися, що то сільські безневинні хлопці, дівчата. Всі були вдоволені, що так щасливо обійшлося, минулося, зо сміхом потім згадували, переказували, проте стереглися. Коли ж про цю подію дізналися Максим з Павлом, що вернулися на ту пору з заробітків, то вирішили провчити Непряху.

Вислідити, засіли. Коли поночі стражник гнав конем до своєї дівчини на хутір, розбігся, розігнався, — хлопці перечешили через дорогу між двома ясенами в царині віжки. Непряха напорівся, з коня впав, затовкся. Відтоді став ще лютіший.

Павла з Максимом вся вулиця боїться. Смілі хлопці. Вони і хазяйських синів на кулаки брали. Молотарку в економії розбили. Павло на барабані стояв, снопи подавав, ряднину хтось у сніп замотав, барабан бичовий, тільки колосок пролізе, а тут мішок дертий встромлено в барабан. Порвало середину. Позбігалися пригінчі, прибув економ, дісталось пригінчому Гаркунові. Здавна

заведений звичай — заробітчанська помста. Як не виправдовувався Павло — за гарячою роботою хіба встежиш? — вирядили хлопця без оплати.

А поки що досвіткам не страшно — співали, гомоніли про політику, в гурті хазяйські діти. Ті, звісно, заносилися — старости син, старшини дочка побояться закону? Якогось там Назара Непряхи дуже злякалися вони?

Тужна пісня бриніла в хаті, будила жалі:

Ой мати моя, не жени мене,
Не жени мене, не жури себе,
Бо візьмуть мене в некруточки,
Обріжуть мені чорне волосся...

...Досвітки кладе в сон. Хазяйські хлопці прикорнули коло ситих дівчат. Ніч накриває всіх. Павло вийшов з хати. Сторож одбив часи на дзвіниці.

2

Саги затягло кригою. Під босими ногами тріщав молодий лід, розпадався, булькала гниловодь. Ріка ще жива була, плюскала ворона вода в Пслі, болото змерзло. Орина за коліна влізла в сагу, сколотила водостій, коноплі викидала. Піт виступив на чолі. Чоботи скинула — сухі будуть, ноги обігріються. По пояс у заплаву стояла, лопаткою землю скидала, одбивала мерзлі грудки. Ноги, руки задубіли, а тіло горіло. Коноплі мочила наче не глибоко — дощі виповнили саги.

Завітрена, запечена жінка в холодну гущину вгрузла, одтягла коноплі з краю, тепер треба з середини. Діставала, тягла ключкою прикидані землею горстки, викидала на берег. На березі зовиця Уляна, замотана хусткою, в кожананці, добрих чоботях, вилками брала ті горстки, становила, щоб просихали.

— Тягни, тягни! — погукувала на невістку. — Не замерзять же коноплям у воді!

Вигрілася, розрум'янилася, мов квітка, стояла за очередами, лозами, бадьорила Орину:

— Чи ти не змерзла? — Гарячу руку намочила: — Вода під льодом не дуже холодна.

А саму в те болото вогнем не заженеш.

Од вітру вода зашерхла. Орина рук, ніг не чула, червоні, як рушник. Обмерзла, забовтана, одвалювала тяжкі брили. Закинута, занедбана — Калиткам мусила корити-

ся, годити. Живе без радості, помре без горя. Одна думка вкрадалася, душу огрівала. Понівечили, зламали дівочьку долю, занастали життя, серце ж незмінно горить, надіється: а може, виясниться? Руки на себе давно б наложила, якби не надіялася... Посилала думки милому, вчувала, вірила — Павло затоптати себе не дасть, зуміє захистити себе, домогтися свого, добитися визвольного дня для неї... Про те чи не раз розмови в них були. Інакше як жити? Орина полоскала горстки, вимивала від землі, подавала зовиці. Терпіла, зносила б усе Орина, щоб тільки людське серце не закрилося для неї.

Ні в кого не було таких ряден, як у Калитчиної Ганни. Вміє, знає вона коноплі глядіти, полотна дбати. Впору вибране, вимочене, волокно м'яке, вже кращих ряден, ніж паніматка, ніхто не надбає. Цвітними нитками переткані, любо глянути. На все село славляться Калитчині рядна.

Під льодом вода затхнулася, зогрілася, слизька, зелена, від смороду аж учаділа Орина.

Матірка виспіла, посипалася на Семена, вибрали, висохла, обмолотили, намочили, приморозки мало не придавили, не замурували коноплі в болоті. Невістка мусила витягти, — хто ж полізе в студену воду? Як не було невістки, завжди Скибина Тетяна в одробітках тягла коноплі. Тепер невістка лежатиме, а Ганна найматиме?

— Сидня не розцвітеш, молодице! — не раз Ганна невістку корила, вчила.

Вилізла з води Орина, тремтіла вся, потекли холодні сльози, за коліна жили понадувалися, сині-сині, спідниця зашерхла, як луб, зав'язати хустки не могла, взути чобота, неповороткі пальці оніміли, зашкарубли. Ледве додому добігла, цокотіла зубами, хльостав гострий вітер, чоловік одчинив двері, хмуρο подивився на почорніле жінчине лице. Стягла мокру одєжину, залізла на піч, занурила ноги в гаряче жито, трусилася, зогрівалася. В колінах ноги крутило, ломило, боліли руки по лікті, жінка мовчала, не признавалася, щоб свекруха не нарікала: каліч узяли...

Уляна прийшла слідом, натомилася, намерзлася, кухоль горілки випила, дужа, весела, материна помічниця, материна втіха. Горлиця сизокрила ще досі свого гніздечка не звїла. Голі дівки повиходили заміж, а хазяйська сидить дома.

Близько до вечора, а невістка на печі лежить. Дочка

повинна коло свиней поратись, корів, чи що? Дочка іще діжде свого, ще прийде на неї час. Піч треба топити, воду носити, корів доїти. Свекруха розсердилася, розходила-ся, нагримала на Якова, що жінці потурає.

Мамаєва Секлета навістила сусідку, зачашала до Калиток, додивлялася до Уляни, що привітна, лагідна з нею була, поблискувала зубами, весела, говірка, а що проворна, дужа — семидільниця! Уляна зібралася на досвітки, вертілася перед дзеркалом, вславлена вишивальниця, пряха! Ганна догоджала сусідці, частувала, задобрювала, прихвалювала Левка, прикоряла, щоб ласкавий до Уляни був, збадьорювала, заохочувала через матір, що, певне, дасть знати — бажаний зять Левко Калиткам.

Розкохані молодиці в теплій хаті пили, пашекували, Орина при місяці о́коло мазала, бо вдень ніколи. Долодно вимазати треба, щоб не знати віхтів, щоб свекруха вранці не лаяла. Сумні невістчині думи. Однак не догодиш, добре знала... Помажеш комин — не біло, помиєш ложки — не в діло...

Свекруха цідила густу тернівку, хмільна, влєслива, з кумою пила, стиха виспівувала:

Чого, сину, горілки не п'єш?

Горілки не п'єш — жінки не б'єш?

3

Одсвіт падає на сиву кострубату голову, кощаві руки, дід Івко обдирає кукурудзяні качани, невістку вчить: — Як старий місяць піде з круга, тоді капусту квась.

Лиха година! Всі значні прикмети, звички, знаки, дозори старому знані, а в роду не таланить. Невдалий віщун.

За туманами, слякотою на село хлинули нові думи, турботи. Скибина сім'я щовечора до вогню зносила всі напасті, що насіли на село, глушили людські сподіванки.

Тетяна ніколи часинки без діла не всидить, вдень вигонить корову, заткне кужіль за пояс, пряде і пасе, тепер вечерю варить, капусту шаткує, від капусти свіжий дух розходиться по хаті. Захар приходить з економії моренний, але не лихий, минулося, коли кругом хати жінку обгонив. В немилості перед старшиною, земським Захар. У холодній одсидів, Тетяна наплакалася, переболіла за чоловіка і сина. Новий клопіт звалився їй на голову,

стереглися б, змовчали, як інші люди, так ні — скрізь встрянуть, оступляться. Тетяна вже не раз казала, застерігала Захара і сина: «Всіх не обігрієте...» Тепер годить чоловікові, накриво нічого не каже, щоб не розсердити.

Ненаситна ніч поглинала одвічні скарги і кривди, що стерегли кожен людський день і ступінь. Захар по саму шию в одробітки загруз і не вибереться ніяк. Хіба можна вгадати, попередити, що жде людину — панські наміри, примхи, забаги? Найняли в одробіток злужжя під випас, косогори, яри, що уставними грамотами селянам одійшли, потім пан знов до рук прибрав.

Всі те знали, вуха вже просвістили тим злужжям. Чи знов яке лихо звалилося на громаду? Заклопотаність не сходила з лица Захарові.

Сухоліття, вигоріла трава, попало хліба, недоріддя. Під осінь задощило, поросла трава, економ Чернуха вимагає від громади: відробляйте ще! Зяблю ори, буряк вози... Ясна трава поросла, то я б викосив! На дощі заробляє. І хто зна, коли край тим відробіткам. Відробляй за те, що він тобі найме землю в оренду. Дорогу, випас, сінокіс, водопій, штраф відробляй, за дощ, за сонце, за те, що дивишся, дихаєш... Хай би вже земля провалилася з отими відробітками!

Захар скидає набучавілу одежину, обурений лихими порядками, вдається до домашніх із звичним міркуванням.

А наймати доводиться. Хіба в Захара сінокіс? Твань, заплави, гниловодь, булькає, чвакає, клекоче, косиш по коліна в болоті. Або рілля — попіл, пісок, глина... Харитоненко скрізь буряк сіє, оренди зубами не вирвеш. Стане він краять Добропілля?

З невтішними вістками сьогодні Захар прийшов. Чи він будь-коли приходив з веселими? Нудні вістки ніколи не виводилися в хаті, тепер, у недоріддя, особливо гнітили село.

Харитоненко на голоді заробляє! Полову, що її на гній треба викинути, економія продає селянам. За пуд полови два дні роби. Вітролом, хмиз, що погнив би в лісі, продає по п'ять рублів за хуру. Хоч гнилої соломи віз по десять рублів купляй, хоч у нетопленій хаті живи.

Гніздо горя і знущання над людьми ота економія. В Захаровій сім'ї нарікали вже не вперше, викладали свої кривди, кляли панів, одводили душу, згнали досаду. Економія штрафами затягує люд — за межі, водопої, ви-

паси, дороги, ліси, — за все примудряється, стягує штрафи, дарову силу набирає. Скільки люди економії пере-робили!

Тетяна домашнім розповіла. По терен, груші ходили в панський ліс жінки, сушили на зиму, однаково погниє. Назбирали вітролому. Перестріли лісники, стражники, об'їждчики, постягали з жінок спідниці, в сорочках пустили. Плачу, крику повен ліс було. Пересиділи в лозах над Пслон, намерзлися, діждалися вечора, із слізьми в село прийшли. З заміжніх жінок постягали спідниці. Страмота!

Наруга скрізь над людьми. Захар ходить по роботах, хіба не надивився? Із старого батька хіба давно зняли кожух за те, що паслася скотина на толоці? Хоч викупляй кожуха, хоч відробляй. До яких тільки заходів не вдається економія, щоб стягти з заробітчанина дарову силу? Наймають на плантацію сто заробітчан, в обід пригінчий з наказу економа Чернухи півсотні вигнав за несправну роботу без оплати. І люди скоряються.

— В тім-то біда, що скоряються! — мовби з докором завважив на слова синові дід Івко. Гріха не побоявся богомольний старий. Проти святого письма пішов. Складні думи в суворих очах. Непомітно для самого себе Івко позбувся одвічної покори перед лихом.

— Скоряються, бо кожному не хочеться роботи позбутися, — пояснює Захар.

— В нужді чоловік хиткий, несталий, — з гіркого досвіду дід Івко знає.

— Або ж сміліє, — Захар перечить. І це було дивне заперечення, певне, теж з досвіду. Захар завіряє батька: ще прийде кара на панів, розумні голови давно прорікали, хай тільки зладяться люди.

Старий і Тетяна з тривогою слухають те віщування. На святий гнів проти панів і дід Івко людей благословить: «Хай тих панів страшний суд поб'є», — врочисто проказує він. І як сталося, що молоді старих розуму вчать? Івко обводить домашніх очима, певне, з думкою про Павла. Старі, відомо, звикли коритися, мовчати, терпіти. Ген які розмови по ярмарках, страшно слухати.

Навіщо тільки проти царя людей колотять? «Ось і недоїмки цар людям дарував, як наслідник народився», — казав учитель Смоляк на ярмарку...

На батькове мислення Захар відказав улюбленою приказкою: «Бий ворону-сороку — доб'єшся ясного сокола».

Захар, видимо, також наслухався розмов, що спрямовані проти царя, веде страшні глумливі речі, бодай хто не почув. На Захарову думку, вгамувати трохи людей цар думав грамотою. За цареня щоб молилися люди, щоб воно виросо і дужче батька народ зневолило. Однак земський із старшиною приховали царську грамоту, недоїмку тягнуть, цінують, спродують. Багато Захарові пособила грамота? Добросельський не страхав учителя? Одне з двох: або дітей вчи, або вештайся по ярмарках. Пригрозив до самого губернатора вдатися із скаргою на Сумську земську управу, що насаджує бунтарів по селах. Вчитель багато розказав би людям, і так нишком переказує, хоч за ним і стежать, та боїться служби позбутися! І так по губернії ганяють. Коли Захар,— ніхто не наважився,— поспитав старшину на сходці про ті недоплати, які простив ніби маніфест, що відказали Калитка і Мамай? Захарові ще легко минулося, громада обстояла: «Ми люди темні...» На три дні, з наказу старшини, зачинили Захара, щоб людей не бунтував: Захар, може, і не дався б, так урядник, стражник, десятники насіли, повалили, скрутили, заперли в холодну. Тоді люди підняли голос, знялося ремство... Калитка стягує недоїмки з людей, цінує, спродує, і люди сплачували, не знаючи, що царською грамотою даровано недоїмки! Добросовісні в поміч старості, зборщиків за могоричі іншого обійдуть, Захара не минуть ніколи. Що Калитка відказав? Вболіваючи за царську казну, старшина з Мамаєм і ще хазяїни посплачували, мовляв, за людей усі недоїмки завчасно, а тепер як — терпітимуть збитки? Треба людям вернути гроші? Кому милость, а кому втрати? Не може бути того. Хазяїни, мовляв, хотіли добро громаді зробити, на всю округу Буймир у славі був, недоїмки сплатив,— даремно царський каптан старшина вислужив?

Хіба не одурять, не окрутують волосні крутії громаду? Калитка жаліє за тими часами, коли за податъ водили по снігу босими, обливали водою на морозі. Добро — волосні різки відмінили, ото б Калитка натішився. Кулаком тепер натовче непокірного. Земського начальника задобрив, тепер правує. Він і солдатські гроші, дрова задурив, плачуть солдати з дітьми малими. Кому годи поставить менші, щоб на службу не взяли. Коні на війну брали, хазяїни Калитку могоричать: «Постав мого коня». Сотні загібали. Старшина баришував кіньми. Манисвіт. Дру-

кованими буквами розписується, а весь світ одурить. Печаткою вдарить — закон! Медаль начепить — власть. Мамай по хуторах їздить, сіно скуповує, осоку, лепеху, стоги сіна наставив, на війну з Калиткою перепродував. Наживалися і на сіні, і на конях. А хто осмілиться на сходці проти старшини слово сказати — в Калитки врядник, стражник, десятники під рукою, розвелося стражників тепер в економії і по селах.

В глухі, осінні вечори довго блимають вогні в хатах, жінки прядуть, точаться розмови про сільське безталання, скрути. В Захара повна хата мороки завжди. Люди скрізь по селах почали умом розкидати, про панські кривди, гноблення, безправ'я гомоніти, час такий, порядки лихі, людському терпінню край приходить. Все лихо-ліття вивернулося, стало перед очима в новому світі. Допитливі такі голови, до всього додивляються, докопуються, осудять. В Захаровій хаті говорили про всі кривди, що спіткали село, і в словах не вчувалося вже покори перед лихою волею. Із гнівом в голосі говорили про розплату з панами за гріккі образи, як в інших селах. «Бо вже отут наболіло», — торкав Захар свої запалі груди, водив очима по лицях. Напружене мовчання придавило хату. Думки билися над самим краєм... Ще, може, не цілком виразні, окреслені ставали заміри, тривога, туман перед очима, та вже воля, рішучість западали в душу.

Тетяна, що на лавці пряла проти печі, разом варила вечерю, задивилася в погаслу пащу. За день намоталася жінка по людях і дома, тепер же, крадучи вільну хвилину, спочивала. Дрімали бороди, тужлива пісня навівала сон, плакалася, жалілася жінка, що родилася, на біду, горшком воду носити, соломою в печі топити. Ідеш до комо-ри — нема хліба й солі... вона ж не тікала, вона ж не бігала свого щастя-долі.

В якій скруті не жилося — хата з піснею засинала.

В житті завжди так. Маже жінка долівку, в очах чорно, на душі нудно, з досади візьме і заспіває. Од пісні млосьь по тілу розіллється, з піснею думка мрійно в'ється, жінка в забутті долівку маже...

Передавлена, перем'ята, пересуджена, людьми посміяна, оглумлена... Городами бігла поночі до рідної матері. В сорочці, боса, позакипалася кров на тілі, тремтіли сльози в очах, замотувалася в ряднину, благала — не може вона терпіти. Мати злякано приклала руку до чола, — дочка горіла, харчала, заложило груди. Живий жаль дивитися на Орину. Мати поклала дочку на теплу лежанку, вкрила кожухом, в печі протопила соломою, зварила калину з цукром, напоїла — хай потом зійде, одужає. Очі заплали кров'ю, посиніла, зажовкла...

Біда, напасть дочку спіткала. Не має життя за ненависним чоловіком. Синяки з тіла не сходять. Чужим умом Яків живе — за слово навперекір і за мовчання б'є. Свекруха гризе, поїдом їсть. Не так попрала, помазала, — запаскудить, заляпає — переробляй. В діжу з тістом турнула. Сухе гілля Орина ламала, витягла руку. Коноплі тягла — застудилася. Одне дорікає: взяли недолугу. Зовиця собі, як шуліка, клює.

Крихітку горя Орина розповіла, мати побачила — несила дочці жити в Калиток. Невістка — чужа кістка, гризти можна. Злякалася Лукія, щоб рук не наложила на себе дочка. Мов із жалем промовила:

— Я ж тебе зрядила...

— Наємниця я в Калиток...

Лукія душею перемліла — закрутили, занастили життя дочці, думали — обвикнеться. Зачахла, зав'яла, кощава та марна, губи смагли, з кожним днем занепадає. Лукія давно пересвідчилася — не на користь дочці пішли батьківські турботи, піклування. Мати сама безпомічна була, не знала, чим зарадити дочці, не корила, не наставляла, тільки знесилено промовила:

— Тобі жити, дитино...

Орина завжди матері з думки не виходила, мало хто знає, перемучилася, насумувалася, надивилася на гірке невістчине життя на багатому дворі. Невільницею дочка була. Хіба мати ворог своїй дитині? Хай робить, як знає.

Батько, Іван Чумак, що не спав, слухав розмову матері з дочкою, думки голову гризли, нічого не сказав, щоб не бути винуватим. Думав вдіяти якнайкраще — вже набридли людські докори (Захар, той ніколи не змовчить),

сам бачив: загубив життя дочці. Стане він перед Калиткою шию гнути? Осмілили тепер люди, не стали боятися ні старшини, ні сатани, прости господи...

— Дома, однак, роботи нема тобі, — не стерпів, подав від себе слово Чумак, подав з такою думкою — хай поки дочка побуде, однаково діватися ніде, треба навідатися до Калиток. Чи з лихого серця Чумак дочку не хоче прийняти?

— Он Марійка росте, Максим оженився. Чи в нас хазяйство велике, нікому вправитися?

— В економію наймуся, дарма хліба не їстиму, — рішуче відказала дочка. — Чи я своєю волею заміж пішла? — Батька докоряти чи не здумала Орина?

— Чоловік пашпорта не дасть тобі, куди підеш? Дінешся де? Без пашпорта хто тебе візьме? — врозумляв Чумак дочку.

— В економії робитиму, — вперто твердила Орина, примічала — дивні зміни сталися з батьками. Колись і розмовляти з дочкою старий не став би, вирядив, побив, тепер же спокійно, доладно умовляє, щоб не робила страму.

В кутку виглядали жовті кощаві ноги, мудрування сивих віків потяглося з печі.

— Старі люди примічали: у високосний год ніяк не можна виходить заміж — щастя не буде. І хати не став у високосний год, не купляй коня і не зачинай великого діла...

На те повчання ніхто не відгукнувся — пізно взялися за розум.

Мудра думка запала Лукії в голову, власне, не виходила давно з голови, тепер і нагода здійснити свої заміри. Лукія вирішила сама вдатися до Калиток, легкодухого чоловіка не брати з собою, бо ще нашкодить, а тепер отямилася, нагримала на домашніх, хай дадуть спокій Орині, братові і сестрі не дала озватися, — Орина зубами цокотить, а вони засіпали її розмовами.

Без сварок, колотнечі все обійшлося. Вкрита материним кожухом, зігріта цілющими напоями, в рідній хаті Орина спокійно, вперше за довгий час, задрімала.

Другого дня мати раненько витопила, наготовила, сама з батьком до церкви пішла, наказавши суворо дітям доглядати Орину, що, виснажена, безкровна, лежала на подушці. Дід Савка з печі зліз, стривожений, мовчазний, постояв, подумав, спочутливо похитав головою над

онукою, що безправна в цій хаті, як і він сам, глибоко зітхнув, теж поніс гріхи в церкву.

Марійка не могла одвести жальних очей від сестри, така дрібна вона стала. Під пильним поглядом Орина прокинулася, осміхнулася, обвила рукою сестру. Скоро навідалася Маланка, не розпитувала, не розгадувала, а тільки оплакувала безталанну подругу. Дівчата прибрали, розчесали Орину, самі вийшли з хати.

Павло відчув дивну кволість у ногах, як переступив поріг, стільки думок, переживань набралось в душі кожного, що розказати влад несила. Орині аж сором за свої кощаві руки — закорявіла на роботах у Калиток, Павло наговорив чимало ласкавих слів Орині — премиле, предобре, прехороше. Не зумів захистити, віддав на глум. Плакав, каявся перед нею, страму, муки набралася через нього. Думали хіба, що розлучать? Вчував свою провину, безпорадність, благав, щоб не верталася до Калиток. Ніхто не присилує її. Не ті часи тепер. Скоро все переміниться.

Тремтіли, мовчали, слухали, як билися серця, перебігала кров по жилах.

Крадькома він пробрався в хату, і тому, як стукнуло в шибку, вибіг у садок, — Максим з Марійкою стерегли біля воріт, — подався городами — верталися з церкви.

...Пахнуть вибілені сонцем полотна. Орина дівчиною пряла, в роботі змалечку кохана. Сестричка тримала тяжкий сувій перед Ориною, що в забутті занурилась лицем. По розмові з Павлом розвеселилася, пустує Орина, наказує Марійці подати пучки цілющих трав, що теж пахнуть, дід Савка назбирав. Все в хаті рідне, премиле стало Орині.

Зустріч із Павлом огріла серце жінці. Заплющивши очі, вона лежала нерухомо, не то дрімала, не то марила, ніжила себе думками, — вже давно чутка ходить, що часи переменяться. Може, справді? Настане для Орини щасливий день.

Коли Лукія, щоб зав'язати розмову, сповістила, що Орина хвора, глевка Ганна ледве озвалася, хропла, хмурилася. Калитка вовком на сваху глянув.

— Диявол заманив, хвостом під носом покрутив! — казилася Ганна.

Уляна домашніх повідомила: як пішли Чумаки до церкви, Павло навідувався до Орини.

— З палієм злигалася! Під тинами валявся!

Розлючена сваха вразила материне серце тяжкими докорами:

— Ти дівкою дочку не догляділа! І тепер зводиш!

Тяжка образа впала жінці на серце, жаль за дочку взяв: коли на матір сваха визвірилася, що ж дочка стерпіла?

— Якби путній чоловік, на аркані приволік би жінку, шкуру зняв! — не вгавала Ганна.

Яків Калитка, може, і справді пішов би по Орину, та коли довідався Максим, як знущається Яків з його сестри, пригрозив йому ребра поламати, голову скрутити, коли він з'явиться в двір або сестру поб'є.

Лукія давно пересвідчилася, що на Калитчиному дворі не життя Орині, і тому розсудливо звернулася до сватів, навмисне стримувала себе, не сердилася, до поважної розмови щоб приступити. Мати все ж таки не ворог своїй дитині. Орину бійкою не скорити, затовкли і так дочку. Хрестовий дім хай переділять з сином, дадуть молодим землі, скоту або нову хату поставлять, щоб не було гризні, страму, знущання з дочки. Мовляв, стільки на Калиток робила, здоров'я позбулася, а тепер гола піде.

Ганна мало кров'ю не залилася на ті ганебні слова зухвалої свахи. Лють здавила горло, тіпалося серце, в очах потемніло. Зазнаватися Чумаки стали, в її домі Лукія порядкувати хоче.

— Геть! Геть, непотребнице, з мого двору! — визвірилася Ганна на сваху. Чоловік сіпнув, угамував жінку. Лукія не рада, що завела з нею розмову.

Калитка Роман Маркович більш тверезо поставився до тих слів:

— А при кому я остануся? Дітей одділю, а сам робітника шукатиму в свій двір?

Далєбі, безпорадне становище в Калитки.

Яків Калитка, себто чоловік, що, понурий, мовчазний, біля порога слухав ті суперечки, на цей раз відчув, збагнув велику загрозу в своєму житті. Він не допустить, щоб до Уляни приймака взяли! На батьківщину пристане чужий чоловік! Не хоче він!

— Мовчи, дурню! — озділася мати на сина.— Ще за життя батьків клопочеться, як поділити батьківщину.

Ганна відказала свасі:

— Город діли, скот, землю, постав хату, молоді руки собі надбають, а ми як будемо? Живіть, дітоньки, багатійте, а батько з матір'ю хай пропадають.

Роман Маркович глумливо додав:

— Комору дам, хай у коморі вікно прорізають і криву кобилу хай беруть.

Лукія знала — в тій коморі вже двері вигнили, на сміх Калитка невістку бере.

Калитчиним глузуванням не було краю, він кидався на нові вигадки:

— Кілок хай забивають і, як павук павутиння снує, звивають гніздо!

Щастя, дочка, чоловік не чули Калитчиного глуму, сміху. Лукія мудра жінка, все стерпіла.

— Чи вони мені на хату заробили? Хай окуплять себе, а тоді відходять. Годував, одягав, — де окуп?

Калитка не міг заспокоїтися. Зневага, наруга над Калитчиним домом! Скільки год бився, трудився, хазяйство стягав, приобрів добра стільки, а тепер розтягнути, розірвати захотіли! Самі багато надбали?

— Не буде того!

Калитка осатанів, тіпався, посинів, стрясав дужими кулаками:

— Не діждете! Поховаєте мене, тоді діліть!

— Та вам і віку не буде! — із зневагою відказала Лукія, знехтувала Калитчин двір, пішла з хати, бо однаково вигнали б, — на власні очі пересвідчилася, що то за шкурпії.

— А ти хотіла, щоб я завтра вмер і ви розтягли мое добро? — вгадавши лихі заміри, злорадно гукав Калитка вслід свасі. Від несподіванки аж у голові помутилось йому. Калитка, що цілою волостю заправляє, п'ятнадцять громад під його рукою, чуби, бороди тремтять перед ним, земля, ліс і вода старшині підвладні, — мусив від задрипаної свахи непристойні, безсоромні речі слухати! Чи не глум?

5

Мамаїв Левко надумав вивірить дівчину — чи не ядушна? Морозів Василь глузував із приятеля — Уляна дівка дужа, здоров'я так і пре з неї, мало не репне. Шия — хоч обіддя гни. Такій дівці тільки пеньки вивертать. Хіба ж не видно, з якого двору? Чи вона недоїсть, чи недоспить? Чи, може, переробиться? Вигулялася за Ориною.

Левко, проте, не здається. Жінку береш навіки. Приведеши в хату, а вона — кахи, кахи... Зв'яже перевесло — крижі ломлять. Принесе води — захекається. Мало що рум'яна, яблуко бува рум'яне, а всередині поточене... Мені треба такої жінки, щоб чували тягала!

Після тих міркувань Василь не став більш перечити, згодився із приятелем піти на досвітки. Звісно, враз, та ще й з потайною думкою, на досвітки не підеш. Тож приятелі, добре знаючи парубоцьку грамоту, стали дещо готувати. Не з порожніми руками підуть у такій важливій справі.

Коли приятелі прибули до баби Жалійки, досвітки вже були в зборі. Звичне і в той же час принадне видовище... Гулав бубон, виспівувала скрипка, кружляли веселі пари, виблискували чоботи, вибрязкували дукачі, розвівалися спідниці...

На лавці було просторо, і приятелі сіли обабіч Уляни, що, пишна та горда, байдуже поставилася до хлопців. Удаване все... Чи хлопці не знають, як розговорити та розвеселити дівчину?

Василь і Левко з багатого двора хлопці, в синіх чинарках, смушевих шапках, червоних поясах, вишитих сорочках — показні хлопці, нерівня латаним сірякам. Та й Уляна цвітна дівка, не буденна дерга на ній, а святна плахта аж мигтить...

Хай собі дівка пишається, порішили хлопці, сівши поряд, як годиться, дістали шкіряні кисети (порттабак був тільки в Якова), стали курити цигарки. Крутили довго, старанно, цигарки були довгі, як ярмарковий цукерок.

Музики собі цигикають, пари кружляють, витоптують, а хлопці запалили цигарки... Не просто собі курять, — дим густий, пекучий по хаті стелється, — підкурюють Уляну. Звіряють, чи не ядушна дівка. Коли до тютюну домішати насіння дурману та ще одрізати з халяви і дрібно посікати смужку овечої шкури, додати хмелю та перцю, не то що дівчина — кінь очманіє!

Чадний дим спирає легені, мало не вивертає нутроці, проте Уляна сміється, розповідає, який їй сон снівся... Уляна терпить, не кахикає, щоб не пішла лиха слава з-поміж хлопців — квола дівчина... Ядушну дівчину хто візьме?

Ніхто не присідав до курців, що над ними навис густий ядний дим. І хоч курці не затягувалися, проте їх самих занудило, потуманіло в голові.

Хата ходором ходила, вертівся світ в очах дівчині, хлопці докурювали цигарки, Уляна хоч би кахикнула.

Як не старалися хлопці, — Левко з одного боку підкурював, Василь — з другого, — Уляна сидить, хихоче та лузає насіння. Ніщо не бере її! Віл і то б удадів! Здорова на легені і серце. Хлопцям не треба краси, аби при силі жінка була.

Левко із Василем тільки презирнулися. Дуб, а не дівка! Дай боже кожному таку жінку мати на хазяйстві, що ні морозу, ні спеки не боїться... Що полізе в студену воду тяти коноплі чи на льоду сорочки пратиме. Що її ні голод, ні втома не бере. Цілий день у спеку в'язатиме, а вночі возитиме снопи. Без сну і випрягу робитиме на хазяйстві. Що в лісі з чоловіком тяжку деревину підв'язить.

На тім ще не край. Цигарки були докурені, Уляна глумливо косила очима на хлопців, і Левко бере дівчину до танцю. Уляна аж занудилася без діла на лавці, охоче стала проти хлопця, взялася в боки.

Музики дрібно січуть гопака, дівчина проворно вибиває ногами, вертиться, пливе, літає, вайлуватий Левко не поспіває за нею. Нема милішої розваги Уляні. Хоч дівчина і при тілі, проте мов не дотикається долівки, нема їй спину в танцях, скоріше в музикантів руки потерпнуть, ніж дівчина притомиться.

Вже з Левка аж пара йде, блищить спітніле чоло, всі помітили: перетанцювала парубка дівка!

Левко тяжко дихає, видно, помутніло в голові йому, аж точиться, мало не заходиться... Не знати, чим би це кінчилося, так Василь кинувся виручать приятеля, дівчина тільки усміхнулася. А коли вона не сміялася?

Василь зірвався з лавки, кремезний, жилавий, одіпхнув кріпким плечем Левка, зложив на грудях руки, став собі проти дівчини витинати, кружляти та вивертатися, а тоді ще як пішов навприсядки, досвітки задивилися.

Дарма що чобітьми збили куряву, Уляна розчервонілася, мов квітка, грала плечима, пливла по кругу, мов риба в воді...

Василь теж проворний хлопець, завзято витоптує, літає, вертиться, та, видно, і він уже притомлюватися став, досвітки помітили, що і він уже захекується... Не знати, до чого б це привело, так музиканти, певне, щоб врятувати парубоцьку честь, увірвали танець.

Хлопці відсапувалися, дівчина ж вигравала рум'янцями та лукаво всміхалася.

Досвітки проміж себе гомоніли, бралися дивом — принадила дівка хлопця. Хіба ж не видно? Вже до чого обережний Левко, на селі нема хитрішого, весь час остерігався... Лузають, бувало, дівчата гарбузове насіння, Уляна дістає з дугого кармана, частує Левка, а те насіння настояне, хлопець не бере, мовляв, зуб болить... Щоб він на досвітках води випив? Всередині аж горить, так хочеться пити, Уляна пригощає хлопця:

— А може, узвару вип'єш? Воно гостреньке...

Левко відмовляється, вийде за поріг, забив рот снігом, а з Уляниної руки не питиме.

Хіба не знати, землю рясно вквітчали чари, в лісі ростуть голубенькі, рябенькі квіточки — любка, — дівчата варять корінь, ллють у воду, щоб хлопці любили. Наймудріші в Буймирі баби — Гапониха, Півниха, Щітиниха, Тучиха, Перелетка — щоліта збирають те зілля. Треба знати, коли копати і коли дати. Корінь — як рука.

Бувало, хлопці, дівчата складуться, сідають за стіл пити, гулять. Левко чарку вип'є, а закусує огірком. Остерігався, щоб дівчата любощів не підмішали, — не їв ні борщів, ні киселів. Та не остерігся... Взяв якось ложку вишневого киселю, що перед ним поставила Уляна, — кисіль не до смаку, одворотний. А в кисіль підлито давання. Левко переболів, перемучився, горить, пече, вивертає нутроці... Ні вкосить, ні зорать не здужає... Качався по землі. Ходив, як з воску зліплений. З того і почалося. Приріс серцем до Уляни. Не побачить дівчини — не засне. Ніхто не милий йому.

Уляна не мала пари, на досвітках завжди з дівчиною спала. Нікому не припала до душі. Морозів Василь якось приліг на соломі, тоді поночі вбувся, подався додому.

— Вона сопе, як ковальський міх!

Уляна вранці встала — сміх, страмота, не долежав до ранку хлопець.

Дівка і надумала Левка причарувати. Дома мати докоряє хлопцеві: «Я нездужаю, сестра на виданні, довго я тобі сорочки пратиму?»

— Я й в чорних ходитиму, а кого-небудь не візьму.

Левко довго тинявся по досвітках, придивлявся до дівчат, часом із серцем кидав чоботи під лавку:

— Лихо знає, де вона росте, а ти ноги муч!

Уляна окрутила хлопця.
Тепер хлопець вгамувався.
Чи вгамувався?

Уляна вже пошила до вінця кашемірову сукню, фату купила...

Хлопці давно відраджували Левка, щоб не брав Уляни, — скаженого заводу дівка, там весь рід такий (звичайно, щоб Яків не чув), пихата, сварлива, низький стан. Чи нема показнішої дівки? Вона тобі не подоба, тобі не таку треба брать.

Чому Василеві зчуженіла Уляна? Він переповідав друзям свою пригоду. Коли досвітки полягали спати, він і приліг коло Уляни, примітив, що в сорочці в неї коло пазухи зав'язано вузлик — хотіла хлопця принадить...

Думала хлопців занадить — трудівниця, мовляв... Люди ще сплять, а в неї світиться... Поночі пряде... А то вона вранці каганець засвітить, щоб людям засліпить очі, щоб люди не судили, а сама на печі хропе...

6

Під материнським доглядом, піклуванням Орина скоро одійшла, одужала, виповнилася, пособляла в хаті, шила, пряла, на люди ще не наважувалася виходити. Дочка в Калиток вичахла, вигоріла здоров'ям. Коли ж дізналася, що з дому не гнатимуть її до ненависних Калиток, — ожила, верталася потроху сила, весела вдача.

Одумався Іван Чумак, від людей наслухався нарікань, Захар перший такий, що не змовчить, — занапастив життя дочці, та ще син Максим підняв голос на батька, щоб не гонив з дому Орини. Пригрозив Якова знівечити. Все пішло переверть, осмілили діти, батькам перечать, не слухають. Чи воно зроду так було? Не вкладалося в голову: жінка не хоче жити при чоловікові, і ніхто її присилувати не може? Щоб чоловік не мав права над жінкою своєю? До того ж і Лукія дочку захищала, оступалася — не піде Орина в те пекло. Проклинала той день, той час, що звів з Калитками дочку. Хай їм усе багатство западе, загине, згорить! Дитину замучили, була як цвіток дочка.

Дід Савка собі усовіщав Івана, щоб не карав дочки...

Чумак не знав, що діяти. Він не хоче знов нарікань, осуди, поговору. Довго ламав, крутив голову, поки надумав. Хай Орина піде до батюшки, щоб награвив, дав на-

ставу. Іван Чумак хоче мати чисту совість. Не хоче гріха брати на свою душу. Як владика скаже...

Лукія побачила: тямущу голову чоловік має, — не пере-чидла, сама Орину вмовляла, щоб до батюшки вдалася, однаково нема поради ні від кого.

Мусила коритися Орина, страху і страму набралася, поки наважилася перед батюшкою стати з незвичним проханням. Схилила чоло перед муругою від тютюну бородою.

Отець Онуфрій очуманів, зачувши річ молодиці. Першої хвилини не знав, що сказати. На віку не було такого. Ледве прийшов до пам'яті. Усовіщав легковажну жінку:

— Євангелію читала? Присягу давала? Тепер розлуку дати тобі? Одягни те вбрання, що вінчалася, запали на собі, тоді дам тобі розвід! Куди підеш? Чоловік паспорт та не дасть. Де дінешся? Молодий ум мілкозорний. Що ти, молодице, думаєш?

Отець Онуфрій враз примітив упертої вдачі молодиця, не кається, не скоряється, до руки не припала, з суворим видом, опущеними очима, сіпає крайки хустки. Батюшка, проте, не втратив надії розвіяти лихі наміри молодиці, з благочестивими думками звернувся до неї, докоряв, наставляв.

А щоб збулася лукавої спокуси, покуту наложив: поклони щоб біла, постилася, а то не пустить до причастя.

— Блудницею була, розпусне життя вела, прикохали тебе, пригріли, приласкали в достойній сім'ї, від посміху, наруги врятували. За багатим чоловіком жила, в достаткові, розкошах, горя не знала, тепер хочеш кинути? Чи є в тебе совість, молодице?

Низько вклонилася, пішла Орина, нічого не відказала, не сміла. І в церкву рідко ходила, — корив батюшка, — і з небезпечними людьми знається. Хіба сміла сказати Орина, що без випрягу робила і що нема чеснішої людини, ніж Павло? Прийшла за порадою, поміччю, батюшка настрамив, настрахав: розведе вас заступ та лопата. Не смій і думати, мовляв, до самої могили мусиш терпіти, жити з ненависним чоловіком.

На глум до батюшки відрядили її. Дома волю зв'язали, за огидного чоловіка збули. Тут миру корися, не смій перечити. Прилюдно поклони бий, на посміховище знов хочуть Орину виставити. Кожному в очі впаде: чого б це молода жінка та поклони біла?

З сумними думками верталася Орина. Білому світові повіряла своє горе.

Над дорогою ліс стоїть, сірий, хмурий, немов оплаканий, як і само небо. Суворий, лінивий день, студене повітря пахне молодим снігом. Згусла сутінь, примерхла дорога, сніжок рясно сипле, встеляє змучену землю. Серце щеміло...

В гаюку на безлюдді Орину перестрів Павло, одвів з дороги, втішав, голубив, страху щоб не було в неї, щоб не журилася. Піп — це стражник над душею. І поклонів бити вона не буде — людям і без того стане розваги.

Молодий сніжок все густіше припорошував землю, осипав дерева, прикривав зелене руно. Зів'яле листя м'яко прослалося під ногами, вигравали синички, Орині відрадно Павла слухати, спокійно ставало на душі, припливала смілість. Як у льоху, в Калиток жила. Калитчин двір спороджував страх, безволля. І батюшка наставлений, щоб в остраху, покорі людей перед панамі тримати, це Орина знає і розірве тепер всяке вагання. Спробує...

Лукія пожурилася, побідкалася, як дізналася від Орини про розмову з батюшкою (про покуту дочка нічого не сказала, щоб не злякати матір), та діти не давали побиватися матері — звісно, батюшка Калиткам рідніший. Проти трухлявих порядків, які церква захищає, говорив син, і що сонце правди зійде над людьми скоро. І де Максим бунтливих думок набрався? Дивний вік, дивних дітей земля спородила.

Насилу вблагали Орину, щоб з матір'ю пішла по одержу до Калиток. Максим у садку стерегтиме — на випадок посміє Яків Орину зайняти... Зосталася гола, боса, на люди ні в чім вийти, не буде ж черницею дома сидіти.

Огида, дрож прийняла тіло, як увійшла в двір.

Калитку взяли корчі, як уздрів Орину з матір'ю, що прийшла по одержу. Не побоялася, посміла перед очі свекрові стати.

— Діждешся, молодице, що приведуть тебе в арештантській одержі! Сіра свитка з солдатського сукна, з мішка спідничка, полотняна хустка — ось твоє вбрання! Під землею найдуть, етапом притягнуть, вестимуть із села в село, вернуть чоловікові жінку! Без пашпорта де дінешся? — страхав Калитка, аж почервонів з натуги. Ганну трясла пропасниця. Свекруха аж занедужала, стог-

нала. На все село невістка ославила. Над чесним родом насміятися посміла! Якби путня дочка, хіба ж не вжила-ся б? Не можна осягнути, не можна стерпіти! Якби путні родителі — на колінах змусили б дочку лазити, цілувати землю, просити, каятися, шкуру стягли б за таке свавілля! З хати вигнали б — що, в тебе чоловіка нема?

— Поганому свату хоч і діжу з тістом оддай, то він буде плести, що тяжко нести,— виговорилася Лукія.

Із зневагою глянула колишня невільниця на ситі, люті лиця. Тепер примусити її назад вернутися ніхто не посміє!

— Як запалю, то аж дзвони задзвонять! — одчайдушно відказала.

Хай тільки посміють зачепити її.

Люди скам'яніли. Рідна мати вражена була. Завжди покірна, мовчазна невістка, на хазяйстві попихачка, раптом осмілилася на такий вчинок, страшною загрозою стривожила душі. І відки в неї взялася відвага? Люди довго не могли прийти до пам'яті, невістка ж не стала слухати, розмовляти, з хати пішла.

Давно вийшла з покори.

Часом свекруха на невістку нагримає:

— Не сідай на лежанку, тепла не забирай!

Орина не змовчить, не стерпить, враз дасть одсіч:

— Візьму довбню, поб'ю геть комин!

Острах на свекруху нагонить непокірна невістка, з бунтарями, певне, знається.

У дворі Яків поманив Орину, винувато приступив до неї — він хотів перепроситися, накрив мішок кавунів у батька, в полову сховав, він не винуватий, не своєю волею бив її — батьки намовляли. Тепер одділяться від батьків, заживуть славно.

Не схотіла розмовляти з ним, дивитися на остогидлу хату, мовчки з двору пішла.

— Вернешся?

Головою похитала — ні. Ще й пісні заспівала — ой не вернусь, муже, бив ти мене дуже, — в думці заспівала.

7

Учитель перев'язав рукав чорною хусткою. Що за знак?

«Велик і славен наш бог», — співали пісні в Лебедині. Сніжна зима випала, замела, заглушила село, люди не

знали, що на світі діється, до всього прислухалися, придивлялися, ходили всякі вістки, чутки, заносилися, перетворювалися, переверталися хтозна-ким і відки, неймовірні, дивні.

Коли Захарова сім'я сиділа за вечерею, засніжений гість переступив поріг, з мішком за плечима, привітав домашніх. Захар підвів наморщене чоло, вдивлявся, руками розвів, так і присів. Тетяна прибирала, промітала на лавці. Захар просвітлів, кинувся, тільки по голосу пізнав дорогого гостя, метнувся по хаті з мішком, певне, секретним, не знав, куди ткнути. Посадили, оступили, озирали — в кожушині, шапці, на селяка скидається. Юрій Іванович, з засніженою роками головою, зарослим усмішкуватим лицем. Довго щось не видно і не чути було, осунувся, схуднув — чи не хворів?

Квасний гострий дух запашних корінців, трав стелився в хаті. Маланка з матір'ю ламали голову, як вшанувати дорогого гостя, ладнали вечерю. Тетяна, проворна господарка, просить Нарожнього до столу. Дід Івко посунувся з печі, перед гостем повинився — вік досипає.

І чого тільки на стіл не наставлено, не наварено? І гарбуз печений, і буряки печені, варені, і огірки, помідори, капуста, картопля, цибуля, хрін, і вівсяний кисіль з грушевою юшкою, і гнічений терен, і тернова юшка. Багаті учти майстрові врядили. Маланка сповістила, і прийшли Орина з Максимом, Грицько ж Хрін як з давнім приятелем з Нарожнім стрівся. Орина коло печі з господаркою сіла (як вирвалася від Калиток, зрідка навідувалася до подруги, як не остерігалася, однак поговорив ходив селом — з Павлом стрічалася). Мужики розправили борода, вигладили вуса, захрумтіли огірки, капуста на міцних зубах, а хліб з сівцем, стоколосом, метлюгом — хай гість вибачає, які в нас пожитки, — і далі, як водиться, завели розмови про сільські скрути, достатки, податки. Лихий зна, коли тому край, вже і маніфест був.

Гість запросив жінок до столу. Павло щільно позакривав рогожею вікна: поки він тут, ніхто не наважиться підглядати.

— Ви питаєте, коли тому край? — привернув гість увагу домашніх. Всі насторожилися: вже без новин, вісток не прибув гість... Як у норі, люди живуть:

Жінки не зовсім звично почували себе між чубатим товариством. Орину завжди радо стрічали в Захаровій

сім'ї, і вона всім рада була, але при сторонній людині не-сміло почувала себе, немов сторонилася, щоб не подумали чого...

— Порт-Артур узяли! В порту кораблі потопили! Царська війна великим тягарем на народ лягла!

Нарожній приголомшив тими вістками людей. Невідрадні події на світі діються. Люди відчували свою несилу перед лихом. Нудьга на серце сідала, не хотілося їсти, пити. Захар перед домашніми виправдувався: якщо він іноді чарку перекине, так по цій житні не вип'єш — не звеселієш, не засмієшся.

В кожного на думці своє було.

— А що, маніфеста не чути? Про землю й волю? — поспитав Грицько Хрін. В глуху цю годину на щось надіятися треба...

Нарожній, проте, на глум узяв ті сподіванки, маніфести; говорив насмішкувато, гостро. Захар прихильно кивав головою — не на його вийшло? Дід Івко розгублено дивився на гостя, Грицько ж почув себе якось ніяково, позбувався втішних думок про царські милості.

По тім мужики повели розмови про таке, що Тетяна й умом не зведе. Захар із сином, бувало, як зачнуть сперечатися, все в світі хочуть умом обняти: і як дощ іде, хмари ходять, місяць, зорі світять, — вже слова якісь стали вимовляти батько з сином, Тетяна до пуття не візьме, ніде таких слів не почувеш. Хіба що старому Івкові слова ті звичні для вука — в Ростові на цегельні чув, як оратори перед робітниками промовляли. Одного разу Павло заспівав не про дівчину кохану чи коня вороненького, а цілком незвичними словами промовляла та пісня, тривожила кров, серце, будила від сну тяжкого, без жалів, плачів пісня... Тетяна прислухалася до потайних розмов — що з-за границі прийшла газета, переховується там від царя, і щоб у панів землю одібрати, розмовляли за столом про переділ, викупне, це все знане... А скільки таких слів, що їх значення і змісту не вловиш, проте мужики досить вільно пересипали свої розмови тими словами, небуденні розмови, що не осягнеш, не запам'ятаєш. І Захар, треба сказати, третій чолов'яга, і де він лишень ума набрався, вміє погомоніти із людьми бувалими. Про Леніна говорили, що тюрму та Сибір прийняв за свободу, про більшовика Артема — народне горе ввійшло в їхнє серце, імена ці рідні, дорогі. Тетяна не раз чула, що ведуть вони проти царя і панів народ. «Свободу ж не

дають, а її беруть, і то не голими руками, і не без крові», — відрік майстер Грицькові, що сподівався на царські милості. Правду кажучи, всі сподівалися.

Тими значними словами вразив Нарожній людей, сповнив думок на довгі вечори, поки людська голова дійде ясного висновку, рішення.

Орина з гірким чуттям пересвідчилися: затовкло їй життя в Калиток, як у глухому лісі прожила. Не виходила з гадки розмови, Павлові обіцянки, що давно хвилював її сміливим словом, — від досвідченого майстра ума набрався, надіями спасалася Орина. Змістовна, гнівна річ Нарожнього западала в серце.

Продажні правителі — цар, міністри, генерали, чиновники — не здатні країною правити, зате хоробрі проти беззахисних робітників, жінок, дітей. Тут майстер розповів про страшну подію, що сталася в Петербурзі, як піп Гапон з хрестом, молитвою повів народ до царя по милості і як з наказу царя людей постріляно. Козаки з шаблями ганялися, рубали, сікли беззахисних, потоптом по людях ходили, калічили, топтали матерів з дітьми. Люди вірили, що цар на людське горе зглянеться, а тим часом цар виставив поліцію і військо, ждав на похід, щоб у крові втопити безневинних. Більшовики застерігали люд, розкидали листки, розкривали очі, але похід не послухав: піп Гапон отуманив голови.

Глухий край, страшний час. Жінки збилися на лавці, зріднені, налякані, не могли осягнути. Змалечку церква плекала віру в царя, затуманювала голови. Правда майстрова вістка пробуджувала, розвівала марево. Слова не могли вимовити, збурені, віками одурені, жальні, гнівні. Пани і правителі над правдою насміхалися, а люди темні молилися, вірили. Сльози набігали Орині на очі. Повік не забути знущання, глуму, що випило скривджене серце.

Захар заговорив із гіркотою:

— Пролилася свята руська кров...

Нарожній нагадав, що піп Гапон у своєму листі тепер вдається до нових спроб, уже мовби закликає народ до непокори...

— Чого ж ти зразу вів людей з молитвою проти куль та шабель? — гаряче одповів дід Івко.

Домашні уяснили: богомільний Івко озвався безвірницьким словом.

Занепокоївся, загорював старий, із слізьми згадав пра-

ведний присуд «Кобзаря», що онук читав: «Кайданами закована, кадилами закурена сторона!» Окрадена, оглумлена, одурена. Ой лихо, лихо...

Захар не без гордощів завірив Нарожнього, що лише в його хаті можна вільно проти царя говорити («Ану, Павле, вийди подивися, чи ніхто під хатою не слухає»), хай Юрій Іванович і не думає на людях озиватися, враз притовчуть.

Орина теж може ствердити: ще не втратили люди віру в царя, батько її, Іван Чумак, теж не може позбутися надії на царські милості. Щоб умовити його? Посмій тільки проти царя і бога слово сказати!

Маланка здивована була: сміло, вільно як розмовляє Орина з мужиками.

Грицько Хрін свідчить: Чумакові кілок на голові теши — він казатиме своє. Впертий.

На Захарову думку, ще сили не взяли люди, несмілі, вони і старшини бояться. Калитка медаль начепить — замри! Вірно Юрій Іванович каже: по свободу не з поклонами ходять, не просять, а силою беруть. Царська розправа над російським народом хай буде наукою для нас.

Усі відчули, що за тими словами криється Захарова рішучість власною рукою здобути волю.

Павло, як молодший, більше мовчав, слухав: Орина думки притягувала. Одвикла від людей, друзів, розмови, зацькована Калитками, як не здичавіла?

Орина тільки тепер відчула, з якої визволилася прірви. Чи надовго? Річ майстра душу перевернула — руки на себе наложити, назад не вернеться. Жінка спалахнула, мінилася, нерухомо, жадібно слухала, іноді владні зморшки краяли чоло, перенісся, в такі хвилини вона ніяк не видавалася Павлові покірною батьковою дочкою. За довгий час розлуки, може, справді змінилася, осміліла? Окривджена, перемучена, давно прикорила Павлове серце. Може, тепер справді для них нове життя настане? Скоро?

— Залякать революцію цар схотів! Нас не встрашиш, не спиниш! — подав від себе слово Павло.

Знала, журилася мати: страху для хлопця нема, одчайдушний, пропаде, загине.

А вже робітники скрізь кують зброю на панів, — Нарожній сповістив. Більшовики на визвольну боротьбу народ ведуть. У Харкові робітники гасять вогні в котлах, спиняють заводи, виходять на вулицю з червоними зна-

менами, грізна сила, домагаються людських прав, за свободу з козаками б'ються, за восьмичасний день, за народну власть.

Юрій Іванович назвав силу городів, таких, що домашні про них і не чули, не знали і не могли запам'ятати, по всій землі робітничий рух постав: у Севастополі горить арсенал, забастували Петербург, Москва, Варшава, Баку, Рига, Лодзь, Тифліс, Одеса, Київ, Харків, Ковно, Вільно. Народний гнів усю землю обняв.

Незвичайні події відбуваються навкруги, будять думи, люди рвуться на волю, жіноче серце проймається жалем до всіх скривджених. Орина сама, якби не кохання, що світило зорею вночі, опустилася б, загинула в Калиток: руку помочі Павло подав, на краю загибелі була, не забув, не одвернувся, як міг, збадьорював, братом, сестрою подавав вістки, не дав духом занепасти, мало хто зна. Та вже дороги вияснюються перед людьми. Орина і, мабуть, кожен у хаті знають, що треба діяти. Не скорятися перед лихом, — розкривати людям очі. Вже скоро візьмуть силу люди.

І дід Івко від зворушення засльозився — дорогого гостя бог послав, приніс світло правди людям. Була зовсім душа отьмарилася. Завжди бажаний у Захаровій хаті, проникливим, змістовним словом зріднив людей, за-недбаних, скривджених, міцніші в ногах люди стали тепер.

Від пильного ока Тетяни не сховалося, що в Нарожнього, мабуть, і сорочки нема в переміну, хтозна-де і відколи блукає він. Тетяна гомонить з дочкою, відчиняє скриню, Захарову нову полотняну сорочку — сама прала, білила, шила — чи не надіне Нарожній? Завожена стара... Майстер мнеться, треться, ніяковіє, домашні сміються, дід Івко строго наказує майстрові невістки слухати, і Нарожній скоряється. Так. У саму пору прийшла. Мов оновлений — у чистій, білій сорочці — поміж товариством майстер. Усі зачудовані. В заїздах та дорогах безнастанно. Мов зріднила та полотняна сорочка майстра з домашніми. Захар не без гордощів водить очима — з якими людьми він знається! А Тетяна з дочкою радилася: якого б гостинця дати Нарожньому на дорогу? Довго клопоталися, перебирали всі хатні достатки, нічого не могли придумати: сухих грушок, певне, Нарожній не візьме? Жінки пожурилися...

Збиратися своїм товариством Нарожній радить, шити,

прясти, людей ума наставляти, кувати зброю на панів... Треба стеретися тільки.

Тут Грицько Хрін — як людина бувала, видимо, тямиється добре на тайних справах — поспитав майстра: чи газета «Вперед» є?

Юрій Іванович усміхнувся, кивнув головою, він приніс їм чимало книг, листків, газет, буде що читати, роздавати по селах.

Невеличка книжечка промовляла рідним словом до селянської бідноти, давала одвіт на всі пекучі сільські думи, турботи, надії, вияснявала людям світ. Розмови про сільські скрути за столом знов зачалися, люди роблять панові на своїх землях, не мають права уставляти свої закони, поміщики та цар обдирають люд, за освіту не дбають, треба, щоб справедливі податки були — переложити на багача, а бідняка зовсім звільнити, — хто проти того стане перечить у цій хаті? — треба, щоб сільські комітети порядкували на селі. На ясну путь книжечка людей виводила. А щоб сільські багаті не взяли верх, як поміщика здолаємо, треба сільській бідноті з робітниками єднатися. Мамай, хоч і ворожим духом на пана дихає, загарбав усі вигоди, з Калиткою громаду окурили, чужими руками прагнуть поміщика здолати, тоді людей одурять.

За розмовами, книжками сиділи до третіх півнів. Юрій Іванович людей навчав. Скоро настане час, коли кожне село, кожен селянин муситиме сказати своє слово. На сільських волосних сходах треба схвалювати приговори про поділ панської землі, на ярмарках переказувати з села в село, з волості у волость, з повіту в повіт. Не давати некрутів, не платити податків, не підкорятися власті, щоб скрізь був відказ.

Тетяну острах узяв: кувати зброю проти панів треба, щоб у кожному селі були озброєні люди. Голови схилилися над столом, думи світилися в очах, говорили стиха.

Павло перебирав листки, складав, тішився — в саму пору. Заговорив знов не зрозумілими матері словами. Захар, Грицько, мабуть, усе знають, а Тетяна, Маланка з Ориною почували себе досить незручно, кліпали очима, хоч і не виказували, прислухалися до незрозумілих слів. Орина на самоті порішила розпитати, що розповідав Павло. Він розповідав, що листки Селянської спілки, соціалістів-революціонерів, Селянського братства, від Попа Гапона, анархістів, лібералів по ярмарках ходять,

по селах, закрутили людям голови. Що то за партії були, до чого вели людей — Орина не знала.

— А хто ж почне? — пошепки Захар спитав, усі насторожилися. — Себто повстання...

Можна було думати, що Захар хоч завтра готовий.

Нарожній пильно подивився на Захара, і під тим поглядом Захар охолонув.

— Поодинці переб'ють села. Треба збирати силу. Царизм усім у печінках сидить — росіянам, білорусам, полякам, грузинам, — думаєте, тільки нам? Треба діяти разом з робітниками Харкова, Петербурга, Москви...

Всього не згадати, що говорено в цю ніч. Всі затвердили, що треба нам збирати силу.

Віднині хата Захара, задимлена, ветха хата, набирає особливого значення на селі, і це відчули всі, хто був там. І ще відчували: не послідні вони тепер люди.

8

— Брови сверблять — хтось хвалить, — сказала красуня Одарка.

Хурчать прядки, бринять нитки, дівчата на досвітках пряли, нудилися, онімілі молоді тіла млосно вигиналися, випрямлялися, пісні, думи склалися на один лад — хотять мене, молодую, та за нелюба дати.

Набігли весільні дні, в кожній душі не на місці, голова туманіє, дівоча доля десь блукає, когось спіткає несподівана, лиха, щаслива... Мало надивилася, натомилася? Невідрадне видовисько в кожній перед очима — чи одній молодій вік загублено, за немилого зневолено?..

...Що ти думала, подруго, як старости сиділи? — Та я думала, мої подруженьки, що не дасть мене батько. А він мене дає, сам не знає і доленьки не вгадає... Ненько, вже нераненько, чом мене не вчиш, ненько? — Як же мені тебе вчити, жаль тебе бити, будь сама розумна. Свекрові роби, білу постіль стели, годи, доненько, годи. Свекрусі вгоджай, правдоньки питай, годи, доненько, годи. Діверу вгоджай, коника сідлай, годи, доненько, годи. Зовиці годи, косоньку плети, годи, доненько, годи. — Ой стіна моя, стіна, чом ти стоїш німа, чом до мене не говориш? — Як же мені говорити, коли мене нікому білити, вже пішла моя княгиня.

Дівочі плачі, тужба в ці дні селом стелються, молода по

хатах ходять, дружки її водять, співають, молода кланяється, рідню скликає. Не одне серце острахнеться в невісті.

Весільна пора прийшла — новинами село засипало, ніщо не мине гострих язиків.

Левко Мамаїв до Уляни старостів не засилає, видно, не хоче брати. Довго і водився з нею, чи вона його дурманом поїла, тепер Морозова Настя принаду дала, в'ється коло неї — видно, в хмелєві, любистку купаний — як хміль кручений, дівчатам люб'язний.

— Я вже, — каже, — одного кабана з'їв у Калиток і ще з'їм...

Гультяй, прилипа, влєсливий, вмє окрутити, не те що хутірський — до дівчини приступає, як до плащаниці. Уляна як вовчиця ходять: не осміхнеться, не заговорить, спідлоба дивиться, зіпхнути з вінця Настю грозила, в неділю посіпалися, тепер на досвітки не ходять. Цвіти зірвала Насті з голови, пошматувала убори, ти нащо його принадила? Уляна матєриногє роду, з усіма облається. Хоч і з багатогє двора, старшини дочка — хлопці обминають: ні краси, ні привіту, низький стан, здорова та дужа, як ступа, як лантух з половою. Вона і траву-липчицю носила за пазухою, щоб хлопці липли, — ніщо не пособляє. Уляна навіть на дев'ять церков за покой Настасії на обідню подавала... Та щоб одного дня і щоб через місток церкви були... Засапана, розпарена, рум'яна бігала по всьому Лебедину. Спочатку в соборі, що на майдані, поклала проскуру, срібло і записала ім'я. Тоді побігла в трисвятську через місток, біля земської управи. Відти в миколаївську. Знов через місток, через Вільшанку, до покровської. Відти через Василєву греблю до троїцької. Знов через місток до вознесенської, григор'ївської, мироносицької... Через Ушивцеву греблю подалася на Кобижчу. Оббігла всі церкви, навісна, люта, за упокою душі раби божої Настасії на обідню подавала... Вже нема на селі клятїшої дівки, як Уляна, старшини дочка. За Ориною вигулялася, викохалася, невістка на всіх робила. А тепер як? Хто не знає лихого Ганни? З ріки Псла Орина воду носила, город поливала. Вона ради городові не дасть, свєкруха невістку гризла. Лад дала, та себе занастила. Світу не бачила, не показувалася на люди, з роботи не випрягалася, синяки завжди носила.

Гірка невістчина доля, обплакана, обтужена, будила дівочі думи, жалі. Лиха, непоборна покора перед віками.

Неминуча доля кожну жде. Чи прийде пора, дівчина свою волю матиме коли? З досади, не інакше, дівчата виспівували:

По городу ходила, лебедика водила,
Десь я в тебе, мій миленький, за наймичку робила,
Як я в тебе за наймичку — поплати мені годи,
Як я в тебе за хазяйку — то босої не води.

Всім скорялися, годили, кривду терпіли. Який вибір? В дівках засидітися ще тяжче. Без роду, захисту, як тополя серед шляху. Де прихилишся? Хто візьме? Засиджена дівка. Дівчатам не подруга, молодлицям не пара. Піп Онуфрій посиротив не одну дівчину. Чи спроможеться молодий з бідного двору двадцять рублів за вінчання сплатити? Ніхто і сватати не хоче, обминають хлопці Буймир, з інших сіл беруть, де дешевші дівчата. А що робити тому батькові, в якого дочок четверо? В батька — лишня, в свекра — наймичка.

Оринине життя, до речі, дівчатам з очей не сходить. Занапали молодий вік. Кого жаль не візьме? Не скорилася батькам, ненависного чоловіка кинула, з Павлом знову водиться. Не чуване на селі досі явище. Дівчата осягти не могли, як наважилася? Матері суворо наказували дочкам, більше для порядку, щоб не стрічалися з нею — лихі звички обминали, не переймали. Навперекір цілому світові Орина пішла — сміла жінка, що тепер діятиме?

Дівчата вкрай занепокоєні. Це тільки здається — про чуже горе клопочуться. Хто зна, кого яка доля спіткає? — Кому тепер буде Орина?

— Чия тепер вона буде?

Дівчата прями з нудьгою, тоді заспівали. І слова звичайні: «А піду заміж за того п'яницю триклятого», — а мов журба заслала лиця, дівчата мрійно виводили, мов не відчували курної хати, жодних знегод, витаючи десь у незаних світах. «Жила в батька не рік, не два, не згадаю добра, а у свекра гірше пекла, світу не видаю», — взивала дівоча доля до білого світу. «Взяли мене заміж дали і світ мені зав'язали, така доля моя...» Орину завжди сльози беруть, коли зачує, як дівчата співають невістчину скаргу. «Чи я в свекра невістка була? Взяли мене, били, били, ще й під лавку підкотили, така доля моя...» Чи справді не про Орину якась гірка душа зложила цю пісню? Прозоре, мов росинка, почуття бринить у дівочій пісні, що їй нема ні краю, ні віку...

Охмарилося зоряне небо, тиха тепла ніч на землю лягла, пухнастий сніг ліниво падав, заслав село. Дівчата, хлопці верталися з досвіток, видно, збилися з дороги, розпалені, стомлені, із снігів не виберуться ніяк. Ох і вицуди на тій вулиці поробила зима! Минали дивні закути, незнані, химерні викрути, вулиця оступила, морочила, водила, — як не збитися?

Аж в очах кололо, вдивлялися в темінь, прислухалися, глухо скрізь, оглядали стовпи, ворота, колодязі. Орина полотняний сувійчик тримала під рукою, огняне вільне слово в сувійчику билосся... З усмішкою згадувала: чи давно в таку саму ніч колядували, ворожили вони? Безтурботні дівочькі літа пробігли перед очима.

З роздоріжжя Маланка з Максимом завернули на сусідню вулицю, розминулися. Крізь густу імлу блимнув вогник — у баби Жалійки досвітки. Скільки безжурних, отуманених голів над полотнами куняють? Пробиває дорогу до вільного життя Орина, величні події творяться навкруги, відчуття незвичне, врочисте до серця прилягло. Учитель, Андрій Васильович, грамоти дівчат, хлопців учить, між азбукою коли значне слово перекине, начальство косо дивиться на те зборище. Із своїм коханням до Павла від людей Орина криється, мов щось грішне, крадене в серці носить. Павло скупий на слово, мов відчуває, що діється в душі Орини, міцно веде за руку... Якби не лихий час, хіба ховалися б вони від людей? Тяжкої осуди стерегтися треба: мало недругів на селі? — каламутять скрізь думку. Крастися доводиться, хоч зрідка стрінуться, надивляться, почують слово, а вдень не покажуться. Багато очей, мало не все село стежить за ними — нечувана подія: жінка чоловіка кинула, з другим водиться; до звичаю непошана, над церквою наруга, — одні з цікавості стежать, інші — з лихими замірами. Павло завіряє Орину який уже раз: скоро свободу люди візьмуть, тоді одружаться вони, ніхто своєї волі над нею не матиме, голуб'я дороге, ніхто не знущатиметься з неї. Коли б міг, усі муки, що зазнала вона, на себе взяв. З думки ніколи не виходила йому, в серце ввійшла, завжди в очах стояла.

Обм'якла, ослабла Орина, слухаючи речі милого, в забутті горнулася, серце втішалося волею. А тільки не помічає він, — прояснювалося в очах, набігала посміш-

ка, — що вже Орина не лише своєю хатою живе, своєю долею... Інші думки западають їй у голову — про людське щастя, визвольні дні. Широкий край. Чи тільки ж вона сама жила в неволі?

Аж страшно стає, як подумає: невже вона між людьми? Ніхто не гризе, не лає. І на люди піде, і до неї придуть, не бита, не клята, не м'ята, не осуджена. Розмовляти, сміятися знов стала. Наче між людьми не була ніколи. Як сорока на тернині під стужу, в Калиток жила. Ніколи з-під надзору не виходила. З роботи не випрягалася. Одітися, за собою глядіти не хотілося, занежаяна, занедбана. Ожила знов тепер, звеселіла. Павло вирватися поміг, опустилася б у Калиток. Занепасти духом не дав. Тепер Орина думкою туманіє: чи мало на селі таких, як вона? Хіба кожна дівчина вільна вибирати? Хіба силою дочок не збувають, не віддають проти волі? І нема ради, рятунку, церква, звичаї зав'язують волю-розум. «З діда-прадіда так...» Мало мати Лукія набідкалася, як пішла Орина від Калиток? Плакала, голосила, тужила по дочці.

...Килими слали, панікадило світили, руки зв'язували, вінок накладали, апостола читали, чоловіком страхали, хрестом благословляли... А сталося он що...

Закрутили, затуркали голови матерям попи та церкви.

Зачувши кінський тупіт, Орина з Павлом звернули з дороги, забрели в глибокий замет, поставали за товщезними тополями, не дихали. Двоє верхівців пробігли вулицею, коні засапані, снігу по череву, — Урядник Чуб з Непряхою ночі не сплять, за порядком дивляться, стережуть, охороняють. Об'їхати село поспішали — принадні молодиці вершників ждуть.

Як зникли верхівці, Орина з Павлом вийшли з-за дерев, подалися знов вулицями, закутками. Скільки передумали, переговорили вони в цю незвичайну, вільну, радісну ніч!

Вранці, що сталося вранці! Як тільки пробилось сонце, кинуло на засніжені покрівлі червоний промінь, а приморожений сніг яскрився, різав очі, солом'яний димок мрійно здіймався вгору, лунко скрипіли журавлі, жінки повиходили воду брати... «Початок революції в Росії».

Поставали як укопані. Читали. Зморозило. Дівчина перша вголос прочитала, сама як стовп стала. З острахом кидали відра, бігли в хати, галасливі, збуджені, згукували чоловіків. Збився натовп. Чумакова Марійка, що три зими виходила в церковну школу, читала вголос, люди жахалися, дізнавалися про криваву розправу царя над беззахисним народом, дядько царя Володимир розстрілом командував; охмарніли голови. Тягарем звістка впала на серце. Рясніли листками дерева, журавлі, ворота, огорожі, двері, віконниці, сповіщали про нещадну розправу царя над бездольним людом. Великим вогнищем спалахнуло обурення тією подією між робітниками: по городах скрізь забастовки, робітники за свободу борються. Петербург, Кавказ під забастовкою. А села? В степах, лісах, глушині не відають нічого. Більшовики закликають окриджений люд до боротьби з одвічними гнобителями — панами, царем. Село брав страх. Коло листків збігалися, гомоніли. Панам треба руки вкоротити, землю взяти — давні жадання, надії села. Але цар?..

Іван Чумак давно носить таємницю, одрізниць від людей, не зна, кому повідать. На Захара напав, довірився, нехтував колись ним, до хати, правда, і тепер не зазивав, на самоті викладав мучену думку. Між людьми Захар більше ходить, чує...

На кого молилися? Від кого рятунку сподівалися? Перед ким преклонялися? Кому вірили? В церкві «Многая літа» співали... А тепер... нізверженіє царського строю. Залитий кров'ю Петербург.

— Вирвать віру в душителів треба, — Захар промовляє.

Щасливий чоловік, з легким серцем до всього ставиться. Чумакові не під силу осягнути. Очі мов зав'язані. Страшні події мутили розум, мучили.

Зверталися знов до листка, за розгадкою, за розрадою...

Гнівне, як блискавка, слово опалило людям душі.

...Похитнулася одвічна людська віра, покора перед царем, богом...

Сполохів на весь повіт нагнали листки. Калитка до присутствія збирався, мов на кару, відлюдкуватий, лихий, — хто зна тепер, де ворог криється? Що в Буймирі діється! Люди намагалися не попадатися на очі старшині, коли він розгніваний, населення всі звички свого владаря

знало, годили колись, тепер же мов байдуже всім до того, куди й чого він іде, веселий чи сумний, і що в нього на думці. Все село висипало на вулицю, скотина не поєна, печі не топлени, в будень стрічали сонце..

Бувало, зачують дзвінки — в хати ховаються, не дихають, з вікон визирають, хто іде; тепер спокійно надворі стояли, виглядали, мов нічого не сталося, лише земський із приставом баскими кіньми вулицею мчать, аж сніг курить. Не дуже привітно начальників стрічають: кидують хмури погляди за саннями, не вклоняють чуби, рідко яка сива голова схилиться, а деякі просто стоять спиною і не обертаються. Дивні зміни, лихі заміри люди таять.

Запухлий, заспаний урядник Чуб непорушно стояв перед приставом і виправдовувався:

— Цілу ніч село об'їздив, падав сніг...

— Листків? — глумливо перепитав пристав Дюк. Перед людьми осміяв.

Біганина, метушня зачалися у волості. Ззивали десятників, старост, скликали стражників. Калитка послужливо поклав перед земським листка: Добросельський тяжко сів за стіл, насупив густі чорні брови, кров'яніло лице, лисина.

Стражники селом ходять, листки збирають, в хати заходять, страхають, погрожують, щоб виказували, в кого листки приховані. Та хіба виявлять, викажуть? Натомість насміхалися, перемовлялися. Непрясі ходу не було, біда у власному селі стражником бути: ні поваги, ні пошани — зневага, глум, страм тяглися вслід за стражниками.

10

— Ти на Орині м'ясо об'їла! Виточила кров! Зсохлася дочка в тебе! Була як калина, прийшла засмоктана, худа та боса! Хліб і сіль під ключами в тебе, одна вода не під замком!

Калитчина Ганна відказала розлюченій жінці:

— Дочка твоя ледача і безчесна, як і мати!

Чумакова Лукія вичитувала свасі:

— Чавунів-відерників мало дочка поносила тобі, скотини подогляджувала? Вичесана, вибілена, ти в ліжкові винижуєшся, на дочці сорочка від роботи зогнила!

— Ти мені багатство надбала?

— З хабарів розжилися!

Свахи на вулиці топталися в снігу, лаялися. Сходилися люди, з-за тинів виглядали, дивилися, слухали.

— В тої Ганни рот не стуляється ніколи, — між сусідками зазначила Тетяна.

Мамаєва Секлета в гурті судила Чумакову сім'ю, лихий порядок... Морозиха цілком співчувала кумі, а ось стару Жалійку ніяк не проймали розсудливі слова, і вона заходилася перечити:

— Орина як набідилася за тим багатієм!

Скибина Тетяна присоромила хазяйок, що розпустили брехливі язики, куму обстоювали, невістку гудили. Від себе слово подала, невдачу невістку захистила:

— Та Орина не жила, вона змучилася, яке з ним життя, він як бовдур! — себто син старшини. Знеславила хазяйського сина Тетяна, збудила неприязнь Калитчиних сусідок, що повели проти Тетяни мову... Кому не відомо, мовляв: сама хотіла породичатися з Чумаками, не пощастило... То вона і тепер Орину захищає, закриває. Орина там і днює. Якби порядні люди — на поріг би не пустили, не прийняли, Тетяна ж Орину заманює...

Секлета, Морозиха собі сварку з Тетяною, Жалійкою звели, Калитчин рід захищали, обстоювали:

— За одинця Орина пішла, хліб заманив! Що там у неї було? — одна сорочка на плечах, ні вкритися, ні постелитися, що привезла, що принесла? Забагатіти хотіла. Один у батька син, на війну не візьмуть, з братами ділитися землею не треба... Ще й хабарником Лукія старшину обзиває, язика розпустила, на власть намовляють, сорому нема, бога не бояться.

Тетяна з обуренням до сусідок зверталася — безсоромні хазяйки на чесну жінку наволокають поговор, обмовляють Орину, хто не знає, що Чумаки з-під батога віддали дочку заміж. Калитка окрутив дівчину, жодна не хотіла виходить за придуркуватого хлопця.

Дивні часи настали, вражалися люди, нещодавно б ніхто не посмів і подумати лихого про паніматку — тепер прилюдно беруть на глум. На що вже Скибина Тетяна, що ніколи з відробітків не вилазила в Калиток, завжди корилася, годила, тепер гострим словом озвалася.

Паніматка якось Тетяні стала докоряти:

— Ти чого до церкви не ходиш?

— А ти що? До церкви йдеш? А молоко водою розводиш?

Знала, що відказати, не раз у Лебедині покупці страмили паніматку.

Вулиця розкололася на два табори, обстоювала супротивників, нова колотнеча на весь куток, певне, знялась би, та увагу сусідок привернули знову свахи, що в розпалі пристрастей ляялися, скребли, паскудили одна одну до хрипоті. Всі заслухалися, як Калитчина Ганна красила Чумакову дочку:

— Хліба напече — хоч піч стругай! З білого чорне зробиць! На скатерть хліб зложила — злилося! Скрізь пальці знати! Хату вибілить — як кузня! Зіб'є масло — від вітру тане, не те що від сонця. Сорочки випере — як ганчірка. Посуд миє, музика заграє — миски з рук валяться.

Сваху страмила, невістку розписувала, — така, мовляв, до роботи охоча, здатна Чумакова дочка.

Всі пригадали — хто не пам'ятає? — на весь Буймир Ганна невістку ославила, ходила селом, скрізь скатерть, що злилася в тісті, показувала: «Невістка хліба напекла, дивіться, люди добрі, — до річки носила змивати», — кляла, лаяла нездатну невістку, розголосила, розславила на все село. Люди матері переказували, — плакала, горювала Лукія... Тепер людям розповідала про лукаву сваху, що рідко діжу замісила, щоб не можна було хліба всадити в піч, тісто крізь пальці лізе і за лопату хватається, невістку хліб пекти заставила, сама до церкви пішла. Знущалися з дочки в Калиток як знали. І ще людям розповідала Лукія, як чоловік уночі Орину побив, певне, хотів, щоб чорна болізнь напала, злякати хотів, боса додому прибігла. Думав, у чахотку жінку вжене, нікому не потрібна буде. Хай би чоловік як у людей, а то мохнате та муре, гидко дивитися.

В новому світлі Лукія все тепер побачила, багато чого уяснила.

Після таких вісток, ясна річ, кожна мати задумуватися стане, поміркує, коли дітей женитиме чи віддаватиме.

Лукія тим часом не мовчала. Секлета Мамаєва недаремно вагається, не хоче сина женити на ледачій Уляні, що вся в матір пішла. Хто не знає Ганни? Скаженого роду жінка, і дочка така.

Вже тяжче образити, дошкулити Ганні навряд чи можна було. Засиділася і без того дочка в дівках, ніхто сватати не йде, хоч і з багатого двора, хоч і старшини дочка. Клята сваха навмисно розносить погану славу, людей

лякає, щоб ніхто Уляни не брав. Ось до чого веде сваха.

— Відьма! — аж запінилася Ганна, непристойними словами облаяла сваху, на людський подив, розповіла всім, як зурочила її та відьма. Бувало, блискавка, грім ударить — закладе в грудях, кашель напада або голова, вуха болять. А то не було нічогісінько. Верталася Ганна з базару, перестриває її сваха: «Ти вже з базару? Так рано?» І що б ви думали? Ледве піч витопила! Ну сама не своя! Все ломить, крутить, болить, обіду не зварила, качалася два дні.

Може, кого і вразило це оповідання, Лукію ж до краю звеселило і озлило. Вже тяжче образити, ніж цією химерною вигадкою, навряд чи можна було.

- Щоб ти не повернула язика!
- Відьма!
- Щоб ти додому не дійшла!
- Зводниця!
- Щоб ти не дихала!
- Так би і жила на зводинах!
- Змія!
- До Тетяни ходила?
- Щоб тобі ноги назад повернуло!
- Циганка на базарі що казала?
- Щоб ти додому не дійшла!

Визирнув Іван Чумак на ту лайку, що долинула і до його вуха, хмурим оком кивнув на сварливих, горластих жінок.

— Якби на вас вилив воду! — розсудливо проказав, безсилий вгамувати розбурханих свях, подався в хату, не став і слухати.

Люди з цікавістю дивилися на той двобій, слухали, думали, казали:

— Збула силою Лукія дочку, а тепер сваху кляне. Забагатіти хотіла. Занапастила життя дочці. Тепер із Калитками ворогує.

Яких тільки змін із людьми не буває!

Навіки із свахою посердилася, посварилася Лукія.

Якщо квітчасті рядна присняться, так і знайте — не премінно сварка...

Дзвони дзвонять, горшки білі опішнянські видзвонюють, пастухи на сопілках виграють, гончарі на глиняних свистках висвистують — ярмарок!

Дівчата, красні, як калина, вигулюють між саньми, в керсетках, квітчастих сорочках, в одну косу заплетені, а в кого розкішні, то в дві — вінком зложені, чобітки по нозі, а ноги мерзнуть, одне — підківками цокають, чорнобривцями-чобітками тупотять, зеленими, червоними, жовтими... Честь і слава дівчині, що їй на морозі не холодно і в спеку не душно. Якщо хлопець подобається дівчині, то і ноги в неї ніколи не мерзнуть, стоятиме ніч на морозі і ногою не тупне. А якщо не до сподоби, так і знайте: ноги враз померзли, мені треба додому йти.

Рясніють плахти, квітки, стьожки — окраса. Яке б там не було нудне дівоцьке життя, а на кожній вбрання цвітом грає, серце звеселяє. Зелені крайки перевивають дівочий стан, червона лиштва горить по халявах, литки на морозі палають... Якась дівчина купила дзеркало, зібрався дівочий круг, видивлялися... Що дівчині треба?

У хлопців шапки на потилицю збиті, чоботи сліплять очі, на ярмарку походжають, медяниками ласують, жартом, гуком, сміхом з дівчатами перегукуються, медяниками частують. Хлопці виграють чубами. Яких тільки чубів нема — на сонці полискують, — дівчата могли досхочу намілуватися. В кого пишний, в кого виложений чи кучерявий, в кого хвилястий. Мамаїв Левко показний хлопець на весь ярмарок — пухке лице червоне, як пояс. Зійшлися хазяйські хлопці, завели спірку — хто більше пива вип'є. Люди йдуть, накидають оком, бачать, у кого більше пляшок, у кого які достатки.

Тут і Павло з Максимом вештаються в натовпі, і Маланка з Ориною та Одаркою протискаються між саньми, залізли в такі хащі, що не виберуться ніяк. Ясна річ, без діла вони тут не ходять — везтимуть ярмарчани додому несподівані гостинці, тільки не кожному знати те можна...

Лірники хриплявими голосами співають жалісних пісень про війни, зібралось стовпище, в задумі обступили, з опущеними чолами слухали, збігали сльози — тужили по синові, чоловікові, братові, що головою наклали в пісках Маньчжурії. Корилися, терпіли — доки?

Між ярмарчанами сновигали і підлітки в матроських, солдатських безкозирках, що скалічені батьки попривозили із війни.

Крізь гамір, ревище сопілки ясноголосі безтурботно джурчать, переливаються, як весінні струмочки. Борода ні в долоні б'ють, виляскують — ярмаркують. Горлають п'яні гультаї. Кабанники, прасоли, різники — люд засмальцьований, поважний — світом заправляють.

Різники дужі, лиця на морозі набубнявіли, на пеньках рубають м'ясо, ті, що спродалися, під ятками п'ють горілку, собаки ж бігають та пеньки лизуть.

Чого тільки на тому ярмарку не трапляється! Весь ярмарок гомонить:

— Шкарупа повісився!

— Де ж повісився, он під яткою горілку п'є.

— Значить, щось є, коли люди гомонять.

Ярмарок вбира і розносить по світу всі новини. Поставали в кружка хустки — чорна, квітчаста, ряба, зелена, — вели мову про те, що Яків б'є Орину. Чорна хустка наводила молодичь на розум:

— Треба вміть чоловікові годить — цопрать, помить, чарку налить...

Розмальовані глечики на снігу мигтять, сяють; бульейниці, салотопниці, перекупки під ятками ярмарчан згукують. Шкварчать сластьони, смачний дух олії стелеться по ряду, п'ярко пахне шкіра, розпирає легені, густий березовий дух дьогтю забиває памороки, чудесно пахнуть меди рожеві, червоні, сині, жовті, грушеві, бурякові, сливові... Перекупки цідять, прихвалюють, кивають — в отой миші плавали, куксиною крашений; зголоднілі ярмарчани тягнуть бубликами з мисок бекмеси...

Вештається чоловік по ярмарку, місця собі не знаходить, тиняється поміж ярмарчан, задурили зовсім голову людині, світом нудить, марудний, заклопотаний...

Рум'яна перекупка навперебій пригукує ярмарчан, щоб одвідали медового кваску, — гостренький, п'яненийкий... Запрошує, прихвалює:

— Ось квас так квас, тільки в Москві та в нас, і государиня пила, три відрі взяла і ще заказувала...

Купці-черевані скуповують вовну, прядиво, смушки — саме вівці котяться, смушевий ярмарок. Молодиці полотнами милуються, ніжні білі полотна ласкають білі лиця... Полотна тонкі і рядовина, тільки полтавчани та куряни прядли і ткали дванадцятку, полотно запашне,

вибілене, сувої полотен рум'яні хазяйки носили між ярмарчанами.

Чого тільки нема на тому ярмарку? Де ще є таке куряче пір'я? Вовна? Віск?

А колеса які продавали — як дзвін! Зачудовані бороди роздивлялися тяжкий обід — ясеновий, гнугий осередком до спиці, молодий ясен, а старий — то вже навпаки... На все треба хист мати. Колісник неабиякий — в тарашанського майстра вчився!

А серед ярмаркового майдану, одмітний серед стовпища, урядник Чуб стоїть, коло нього стражник Непряха: сине сукно полискує, казенний колір повагою і острахом людей проймає, червоні шнури горять — при шаблі, шпорах, — стоять, слухають, дивляться; небезпечний час, неспокійна година, бунтливі дні — за всім не встежиш, не додивишся, не доглянеш, не дослухаєшся. Лиця раптом освітилися, Непряха виправив довгу постать, Чуб вигладив пишні вуса, ловко прикинув руку до козирка: рум'яні, пишні молодіці пливли, осміхалися, кивали, — чорнобрива гладка Ганна, русява Секлета протискалися до корів. Показні хазяйки, кожухи на них у чотири смушки, в зелених запасках, з червоними окрайками, на ярмарок корів вели, прихвалювали.

Люди дивилися вслід розкоханим хазяйкам, мудрували:

— За королем і Химка господиня, а за п'яницею і княгиня загине.

Одмітні корови, не корови, а колодязі, весною з телятами будуть. Дорого за корів хазяї правили, — перед весною скотина в ціні, вигодувана, визимувана. Восени скот дешевший, хазяї скупляли, тепер з баришами перепродують. Мамай, Калитка збувають зайві корови, Грицько Хрін збуває послідню корову — єдину втіху в житті, годівницю, визвольницю. Купляй коня, запрягайся сам тепер. Пасти скотину однаково ніде, в Харитоненка залужжя знов наймай, тоді з відробітків не вилазь. А там, під осінь, коня продав, купив корову. Так і вертиться життя сільське.

Люди, що мали неабиякий досвід, примічали:

— Хвіст довгий, голова мала — молошна... Між ребрами три пальці...

Ярмарок гуде, реве, вуха глушить, стоїть густий гомін, гамір, галас, ярмарок горлає, ірже, свище, стугонить, готить.

Як наїхало люду! З усього світу! Із Шкарупівки, Лама-хівки, Чопівки, Капустянець, Веприка, Махинихи, Чако-лапівки, Сироватки, Чумаківки, Чупахівки...

Ярмарчани лірника оступили, протискалися серед за-громадженого майдану, стовпилися коло церковної ого-рожі. Чимало лірників на ярмарку, голоси їх серед шале-ного гвалту квіляють, завивають. Шапки, хустки, кожу-хи одне сюди плывуть, товпляться, дивляться. Про стар-шину пісні слухають, потішаються. По всьому ярмарку враз рознеслася чутка. Знаменитої пісні про Калитку зложив лірник. Ходім послухаєм. Люди кидали торги, збігалися до церковної огорожі. За боки бралися. Гроші безперестанку сипалися в мисочку лірникові, що співав, вигравав, виводив, як ненаситний старшина за казенну печать рублі збирав, собі карман набивав, десять год про-служив, сто десятих землі приточив...

З сусідніх сіл з'їхалися люди, з полтавських, гадяць-ких хуторів, у кобеняках, сіряках, свитках, кожухах, з Веприка, Ольшани, Капустянець, Василівки, Тернів...

— Про якого це старшину співають? — питали.

— Про нашого, Калитку Романа, — принагідно по-яснював Захар усім, на весь повіт рознеслася слава про старшину.

— Вони всі пройдисвіти, — гомоніли люди, мідяні, подекуди срібні гроші кидали лірникові, з натовпу, з гу-щину передавали, як у церкві на свічку, — всі сподобали пісню, як старшина цибульчанський...

А хто не відає, чому його так називають, — Грицько Хрін розповідає, як цибулею обирали старшину...

Люди втішно хитали головами, лірник Доротей співав, як старшина цибульчанський, він же опікун Дарії Ріп-чанської, Марусі Замшанської...

Грицько Хрін знов став серед уваги людської, на заці-кавлення натовпу кивав на молодих рослих перекупок, що до них ходив старшина.

— ...Він же предсідатель суда, пройдисвіт хоч куда, — виводив лірник.

Ярмарчани солопіли від вдовolenня. Віднині весь мир знатиме старшину Калитку Романа! Веселий день у Буй-мирі випав, люди засапані все кидали, бігли, сусід зази-вали: ходім послухаємо нової пісні, про нашого стар-шину.

Лірник Доротей співав, а люди не могли наслуха-тися.

Всі лірники в цей день заздрили Доротею, що не знати чим принадив ярмарчан, росло стовписько, тиск, гам не вщухав. Був, мабуть, здивований, зраділий старий Доротеї, якому в житті не випадало таке щастя — торбу мідяків назбирив!

А за Грицька, Захара — творців цієї незабутньої пісні — і говорити не доводиться. Вони, як ніхто, радіють із своєї вигадки, правда, не виказують того. Все згадали старшині — солдатські гроші, сирітські сльози, навіки ославили, осміяли ненависного Калитку... Мучився, качався в цей день старшина, ніяк не міг збагнути, кому ця витівка могла прийти в голову. Певне, бурсак якийсь зложив. До біса потайних, спритних лиходіїв розвелосся в Буймирі. Від людей сховався, з хати не показувався старшина, зате вже Ганна з Секлетою наслухалися, натішилися досхочу! Чи міг сподіватися Калитка такої напасті?

А лірник Доротеї мов уві сні крутив ліру, гроші викручував. Що за диво? Що за пісня? Озолотитися можна.

Лірник грає, люд потішається, ярмарок кружляє, крутиться, і стражник Непряха, урядник Чуб посередині стоять, не знають, не відають, що на світі діється. Мало лірників на ярмарку? Виводять на всі голоси, аж у голові гуде. А коли б дізналися, що вдіють вони? Правда, люди твердять, що урядник із стражником все вдіяти можуть, хіба що не спинять сонця.

А тут ще серед ярмарку Захар на сани став, до людей вигукував:

— Товариші!

Це долетіло до вуха вряника, і він наказав Непрясі:

— Дай йому «товариша» в зуби!

Де там! Люди щільно обступили Захара, вимагали: хай говорить! Тепер свобода! Маніфест чули? Треба, щоб усі біди сільські доходили до царя!

Між людьми ствердилася думка, дуже поширена на ту пору по селах, що цар-батюшка не знає, не відає, як людей кривдять, погані слухи закривають усю правду від царя.

Захар на сани став, оголосив людей, щоб за дешеvu ціну не наймались до пана, щоб вимагали високої оплати: плугатарі, сівальщики — півтора рубля, скородильники — рубля. Харитоненко дорого за оренду бере, експлуатує наш труд, а найма силу за безцінь, треба людям за

розум узятися, доб'ємося свободи тільки тоді, і то не самими селами, а разом з робітниками, з усім руським народом, коли народна власть стане!

Гаряче сприйняли люди думку про однастайні вимоги до пана, порішили обговорити на сходинах, лише Мамай вигукував, врозумляв оратора:

— Ти говори про землю, а власть — морока з нею!

Таке зборище не новина на ярмарку. Пристава ніде не видно, і Чуб сьогодні повновладний господар. Де лише збирається гурт, звісно, проти панів річ ведуть. Лихо тільки, як з економії хто почує, Харитоненкові перекаже, до земського, справника дійде, ті приставу прочухана дадуть, вже тоді урядникові не минеться. Лиха година! Чи він може серед білого дня закрити людям голос, коли сам маніфест каже?.. До того ж чимало поважних хазяїв Буймира на ярмарку гомонять, слухають...

Захара мало з ніг не збили, стільки люду привалило, зачувши принадні слова про землю, оплату, оренду, — всім кортіло послухати, про що гомонітиме довгий, непоказний чолов'яга в сірячині, оратор; широко розкидає умом, здорового розсудку чолов'яга, все хоче обняти... Нашо нам війна — людські злидні, сльози, пагуба, тільки ненаситним панам з китайської землі вигода, нам і своєї землі стане, треба тільки в панів вирвати — ось куди він гне, до цілком іншої війни проти панів закликає.

Оратора обступили, слухали, як земельний шар крутиться і що лірігія — дурман; сьогодні повинчав піп молодих, а завтра чоловік набив пику жінці, приходиться вона знов до попа молебень правити Івану Воїну, щоб укротив чоловіка, — попові знов вигода.

— Ти що, проти лірігії? Боґохульні слова розносиш! — загрозово, мов гора, насідав на промовця Мамай, прете Захар, не звертаючи уваги, вів своє:

— За осінь буряковий квас вибрали, на голодний святвечір доливали водою, а щоб не затхнувся буряк, додавали вечірньої свяченої води із пляшки — квас буде як молодий! Мовляв, чудодійна сила свяченої води! А то буряки насподі не прокисли, води додали — вони й пустили квас!

Галас, гам знявся в натовпі від тих безвірницьких слів. Захар бачив гнівну червону Мамаєву пику, горлань аж надимався, кулаком грозив. Лука Мороз з обуренням собі кричав, протискалися урядник із стражником, розгнали зборище — не зборище, а бешкет, знялися загро-

ліві вигуки, інші в оборону Захара стали, церковний староста Мамай з кумпанією насідав, хтось стусонув Захара під боки, штовхали, турляли. Грицько Хрін ледве витяг приятеля з натовпу, прийняв на свою спину тумачи, затесалися між саными, кіньми, врятувалися. І що лишень сказав Захар? Щоденно таке не буває на селі? За правду хотіла розправитися з ними Мамаєва кумпанія, попа обстоювала. А ще всього не сказав він. Захар розвозив рукавом кров на лиці, відчуваючи солоний теплий присмак, набирав у долоню снігу, прикладав до розпухлих губ, носа, кров втамував, відкидав червоні, як маків цвіт, грудки. Хай пождуть, прийде час, Захар їм ще не те скаже. А над Калиткою сьогодні добре посміялися, над властю! Приятелі дивилися на світ щасливими очима, за правду скривджені, пересвідчилися — ярмарок вони сьогодні водили, заправляли. Гаряча надія раптом до серця прилягла. Приятелі заспівали навіть досі не знаної в Буймирі пісні. Хай розшолопають, хто чув, що це за пісня була. Пливли сани дорогою, ярмарчани верталися теж з піснями, галасом, але такої пісні, як співали покривджені співаки, ніхто не чув. Глибока задума лягла на чоло Захарові. Мало хто зна... Якби на другого чоловіка — досі б уже давно зотлів з нудьги та горя. Захар кріпиться! І повеселиться, і заспіває, і засміється. І ще він навіть сподівається — мало на що він сподівається! Люди, що не знали горя, і щастя не відають. Скоро, чує серце, народ силу візьме... «Вставай, прокидайся, робочий народ!»

Ярмарчани верталися не з порожніми руками. Захар з Грицьком примічали — прокламації скрізь у руках були, в саях скрізь виявляли листки. Павло з Ориною обдарували, люди вже позивали, в глушині живуть, прагнуть почути справедливую думку; страшні, в'їдливі слова западали в голови, що в Росії нема закону, — великий стовп стоїть, а на стовпі корона. Влучні глумливі слова ці нишком передавалися з уст в уста, ходили з села в село, додавалися при розмовах, що на один лад були — про землю, владу, з опаскою, сторожко, щоб хто не провідав, лихого вуха уберегтися треба. Найбільш розсудливі, — а таких було чимало, — з острахом відхрещувалися від тих блюзнірських слів — вони нічого не чули, не знають, кидались геть від гострословів — що до чого, щоб за свідків не бути, а деякі могли навіть виказати.

Розбита, вибоїста дорога, повільно вулицею сани в'ю-

ться, ярмарчани збігаються, обступили грамотія, що читав листка. Обвислі вуса, насумрені лиця, поспішають за саннями, слова щоб не проронити; коли доходило до вуха «пролетарі... єднайтеся», досвідчені на політиці враз відзначали: це соціал-демократи — більшовики.

Захар, що скізь наспівав, де тільки збігався гурт, здавалося, напам'ять знав того листка, завчив, що пишуть більшовики, переказував ярмарчанам, що уважно слухали, як хотіли люди доступитися до царя із скаргами, ішли з хоругвами, царськими портретами, молитовними піснями... «Спаси, господи, люди твоя...» Торохнули постріли, покосили люд. Врятував. Найшли правду і захист від кривди, гніту, наруги... Спаслися від сваволі... Шаблями сікли, рубали, не розбирали — де сива голова, мати, дитина, кіньми топтали, а коні ковані...

Моторош людей проймає від такої кривавої розправи над голодними, навіщо ж тепер маніфест проголошує, щоб подавали скарги про свої біди? Не вкладалося ніяк у головах: чому ж тоді мирних людей постріляно, що понадіялися на царську милість?

Люди шукали розгадки в листках. Неграмотні безпорадно вертіли в руках листки, з досадою складали, ховали, грамотні ж читали всім вголос. Більшовики будили людську думку, закликали робітників, селян кувати зброю на панів, єднати свої сили для повстання проти народного лиха — царизму.

А Захар тим часом усіх обгонив, мотався від гурту до гурту, скрізь подавав своє слово.

Дорога вулицями, балками, вигонами повилася, покрутилася, саней не обійме око, до вечора хоч і близько, люди не поспішають, скрізь збіговисько, стовпище, різні листки по руках ходять, Селянська спілка кличе братів до боротьби за землю, волю.

Де, як не в дорозі, де збігалися люди з усіх сіл — що не село — досвід, що не голова — розум, — можна почути цікаве, змістовне слово? Селяни Буймира недомовками, здогадками, манівцями намагалися вивідать, як в інших селах, одні від одних ждали ясного, сміливого слова. Бо хоч люди і незнані, можна б і не стерегтися, та хто зна, що за люди... Хуторяни скаржилися, що без вісток живуть, у лісах, степах, глушині, — на ярмарку тільки світу побачиш, почувеш. Що можуть сказати? Іван Чумак звернеться до гурту, розгублений, безпорадний. Листками засипають села, ярмарки, не знаєш, кого слухать, кому

вірити. Одні твердять, що земля божа, повинна належати всьому народові, як вода, повітря, проклят той чоловік, що видумав загороді... Це не вкладалося Чумакові в голову — як же без загороді, нападав острах, западала думка про неосяжні дні, що старики віщували, коли змішають землю і степи зіллються в один цвіт, як море. Інші зазивають скинути царський строй, перебити поганих начальників — губернаторів, справників. Чутка пройшла, що вже одного князя вбито... великого... Сергія Олександровича. Розгубився цілком Чумак. Стурбована дума набігла на людські лиця.

Ніхто, звісно, не тужитиме по тому князеві. Тим часом Захар вказує на негідні спроби партії соціалістів-революціонерів. Що бомби, коли народ не пробуджений?

Всі пізнали невдалого оратора, видно, здорового ума чолові'яга.

— Коли весь народ проти гнобителів повстане, тоді хіба свободу візьмуть, — доводить він. — Бомби без народу нікчемні, більшовики кажуть. — Ці слова прийшлися людям до вподоби — справедливі слова.

Правда, Грицько Хрін сам не від того, щоб пустити кров душителям, бив себе в груди — отут наболіло, давно мстиву думку носить розправитися з Калиткою, земським. Він навіть не втрачає надії за горло Харитоненка взяти. Яка б там не була кара — пани не оплатяться за вікові знуцання над людьми! Грицько і з ним ще люди вславляли смілу руку, що скарала лиходіїв; провчити правителів треба, настрахати, щоб скорше волю людям дали, одрізали панську землю.

Настав час, коли кожен міг вершити свою долю, схитнулася людська покора, кожен хотів по-своєму світ розгадувати. Пробуджена думка, глуха, зниділа, в безпорадді часто билася, не могла досягнути складних подій. Химерні, плутані думки часто людям у голови западали.

— Демократи-більшовики не до милосердя взивають, — Захар доводить, — а закликають весь народ кувати зброю на панів, не скорятися власті, не давати синів до набору, оголосити війну війні.

Чумакові знов досягнути несила, на партіях не тямиться він, голова обертом іде, одні ладнали народ до повстання, закликали розбити кріпосні пута, силою землю в панів одібрати, інші застерігали — краплі крові щоб не пролляли. Розбивати економії, палити панів хто радить, хто

застерігає. Інші домагалися всіх людей зрівняти, до чорного переділу зазивали селян. Скільки незрозумілих, неосяжних слів, що не вкладалися в людські голови, дивно непокоїли. Оренда, оплата, то все знане, великий досвід тут люди мають, здавна душею боляють. Чумак уже, правда, привичаївся, і йому навіть не тяжко вимовити такі складні слова, як «соціалізація» чи «націоналізація» землі, хоч що це — він до пугтя не знає.

Дивна річ, до Захара, як до оратора, звертаються тепер за порадою, він мусить все знати, розтлумачити. І Захар не те щоб дуже вагався — він охоче виводить людську думку на ясну путь, досить вільно говорить про «селянську програму», за демократами, себто більшовиками, щоб ішли села, люд уважно слухає, киває, вражається. Голова в того Захара, хто міг думати? Звісно, відки людям знати, з ким приятелює Захар! Яке б там не було утруднення, Захар завжди — так чи не так — пояснить, не мовчить!

Колишня неприязнь, посіяна лихою волею між сусідами, наче щезла, розпалася, і Чумак охоче веде розмову з Захаром, як із рівним, викладає знову свої міркування перед тямущим сусідом:

— Справедливо, що треба нам землю і волю добути, але навіщо «геть царя»?!

Знов затуркує голови Чумак, Захар пересвідчився, хоч Чумак, власне, за селом плівся, і тому Захарові кортить найповніше розповісти, що поки не буде народна власть, робітничо-селянська, доти не бачити нікому землі і волі не бачити.

Ще ніколи так не кружляла сільська думка, як у ці дні, билася над світовими розгадками, пробуджена, звивалася в шуканнях правди, що втілена в слові «земля»... Одні сподівалися рятунку від царя, ждали на царські милості, надії покладали на чудотворний маніфест; поміж тих стояв Іван Чумак. Інші твердили, що треба власними руками, з робітниками, з усім російським народом здобути народну власть, вільну землю панською кров'ю окропити, — до того закликав Захар.

Розсудливі, помірковані з застереженням ставилися до того — на лихе Захар підбиває. Хоч і знали: не власна Захарова це вигадка. А поки що порішили домагатися, що найближче, зрозуміліше і, правду кажучи, безпечніше — щоб пани за оренду не дерли і збільшили оплату заробітчанами.

Поки люди верталися додому, — а голови до краю заклопотані важливими справами, — на ярмарку відбувалися такі події. Калитка перестрів лірника, що, вдоволений, брів майданом з тяжкою торбиною мідяків, поспитав, хто його пісні навчив. Та що міг сказати Доротея — чи він зна, що за люди були? Калитка пригрозив ліру побити йому на голові, якщо знов пісню зачує, дав три рублі грошей, нагнав Доротея із села. Старшина здавна засвоїв звичку — з людьми, та ще з підлеглими, стане він розмовляти! Вимагати, наказувати, загрожувати, страхати, підкоряти він усіх повинен, на те він старшина, власть, а не звичайнісінький господар. Правувати, панувати над людьми він мусить. І ось раптом — непошана, глум, неслава вмить рознеслася по ярмарку. Дуже розгніваний був старшина, м'ясистий вид кров'ю залився. Дні випали, щоб вони провалилися, лихий год, на хазяйстві безладдя — хоч із хати тікай, а тут ще за бунтарями спокою нема, на ярмарку поганих пісень співають — страмовисько! власть знеславлюють. Листки по руках ходять, прокламаціями засипають село, людей бунтують. В інших селах мовби тихо, спокійно, бунтарський дух не доходить, а в Буймирі колотнеча, завірюха починається. Що проти панів збурюють — лихо з ними, хазяї самі не від того, щоб Харитоненка посіпати, землі одчепити — оренда, відробітки, ліси, пасовиська в печінках сидять. Озлилися люди дуже на панів, що загарбали весь світ, закрили всі дороги, заступили вигоди, людей давлять. Та ось бунтарі закликають власті, законові не скорятися, самого царя-батюшку сквернять. З «вовчим білетом» заволока Нарожній скрізь бродить, людей спонукає на негідні вчинки проти правителів, ніяк у руки не попадеться. На лихе людей підбиває. І що вже тільки не робили? З наказу земського та справника перевернули все село, досвітки розгнали, забороняли всякі зборища, гулянки, співи. Та хіба виявиш лиходія? Мало доріг через Буймир веде, люду вештається? Дійшли до такого глуму — в церкві листки роздавали! Хтось комусь устроїв пачку, той передав іншому, думали: царська грамота або «Голос із пустелі преподобного Сергія». Поки розшолопали, листки розійшлися по руках. В церкві будеш гонитися? Чи одна партія? Калитка не запам'ятає всіх листків, що урядник із стражниками позбирали в селян. По хатах, ярмарках, крамницях, церквах, млинах, олійницях, на весіллі — скрізь розкидають, роздають, наліплю-

ють. Справник і земський жахалися, нав'язали пачку, повезли в Харків до губернатора. Це лише в самому Буймирі!.. «Чому здався Порт-Артур?», «Початок революції в Росії», «Цар і народ», «Солдатська пам'ятка», «Про царський маніфест», «Вперед», «Искра», «Надгробне слово міністру Плевє», «Лист священника Гапона» — і друковані, і писані, яких тільки не було! І ніхто не може вдіяти нічого, кожному селянину кортить дізнатися, мов сатана штовхає, що більшовики пишуть, есери, Селянська спілка, анархісти, братчики, піп Гапон, трудовики. Всякий аж горить — хоче довідатися про землю, а там богохульні слова в голови западають, непошана до власті. Щастя, грамотіїв у Буймирі на пальцях пощитати можна, так школярі пособляють, батьки дітей змушують читати, учитель Смоляк навчить ума: це ж які повиростають діти? Треба додивитися, він там і парубків, дівчат грамоти вчить... Певне, щоб скрутили голову правителям...

Тетяна муку сіяла, Захар тесав зубці для борін, — урядник Чуб із стражником Непряхою з'явилися.

— Ти що агітуєш, що в нас бога нема? — питає урядник Захара.

Може, і незрозуміле кому таке слово, як «агітація», проте домашні знали, не раз чули. Тетяна злякалася — біди знов чоловік наробив. Захар мовчки, виразно вказав на образи, що в ряд висіли на стіні в позолоті, рушниках — хатня украса, задимлені, строго дивились на урядника, навівали побожне почуття... Урядник остигав, пригрозив узятися до Захара, якщо він не одумається, знов поспитав, якої вчора пісні, йдучи з ярмарку, Захар співав. Хата зацімліла, напружена билася думка, Тетяна з ситом застигла, притаївся неспокій. Захар на пам'ять тугий, з великим зусиллям пригадавав.

«Вставай, прокидайся!» Хто в Буймирі знає цю пісню? Захар вертався з ярмарку, співав, люди слухали. Слова до серця і голос дужий. Ніхто ніколи не знав, не чув. Хоч і заклопотані ярмарчани — вухо враз уловило незвичайний лад. І урядник, стражник чули, уваги не звертали, мало хто горло дере на ярмарку? На другий день розшолопали, що це бунтарська пісня. Мамай виказав — Захар співав. А Грицько Хрін басом. Тому і прийшли урядник із стражником, уяснив Захар, тугий на пам'ять він.

Картина на стіні висіла. «За недоїмку». Нарожній Захарові подарував. Дорога картина. Очі урядника враз влипли. Вулиця. Вбога хата. Урядник корову тягне, а багач-черевань потішається. А жінка, діти плачуть.

Урядник, побачивши свого брата в такому непринадному світлі, враз збагнув, що це за лиховісна картина, із стіни зірвав, із склом.

— Де взяв? — суворо Захара питає.

— Мало картин на ярмарку?

— Де ти чув цю пісню?

Захар зводить плечима: мало він пісень знає? Яка пісня?

Дід Івко за сина оступився: по економіях, заробітках ходить, почім знать, де навчився?

Урядник сердиться, урядник вміє, знає, як на людей страху нагнати:

— Бунтарська пісня! Де чув?

Захар завряє урядника: звісно, співав, — чи в нього нема голосу? На криласі, було, ніхто так не виведе «благорозумного розбійника». Плакали люди. Що лишень він на ярмарку співав, може, пригадають, довідатися дуже кортить, чим він міг людей зацікавити?

Урядник Чуб ще раз сердиться, ногою тупотить, шаблею бряжчить, кричить: Захар голови туманить!

Стражник Непряха собі притоптує:

— Не забивай баки!

Дід Івко слово від себе подає. Хай розсудять. Ми люди темні. З «вовчими білетами» мало в нас ходять? Може, хтось і співав, може, хтось і казав. Чи держатимеш в голові? Пам'ять — як жлукто. Ми люди темні. Нічого не знаємо. Порт-Артур узяли? Що ми знаємо? В Харкові, Сумах бастують? Чутки всякі ходять. Ще не те буде. Ще сонце зійде...

Урядника жаром обдало, душно стало в хаті цій, забили, закрутили, заморочили голову. Що за люди, що за розмови — не добереш ладу. Пішов з хати урядник, поніс невтішну думку про дивну, безпутну сім'ю. Радий, що вирвався з хати, здихався нестерпних людей. А тут ще Захар в'язне, до воріт веде, не відстає, вивідує:

— А хіба що? Може, це яка політика?

І слухати урядник не став, рукою махнув на докучливого господаря. І стражник Непряха нагримав на Захара, щоб не чіплявся, як реп'ях, прив'яз. Мов громом прибив Захара, сповістив:

— Твоя лічність начальству не наравиться. Ось воно що!.

Захар ніяк до пам'яті не прийде, розводить руками — за що така немилість?

«Недорікуватий чоловік той Захар», — порішив урядник.

Який же нетямущий чоловік той Захар!

12

— Закувала мене зозуля: і голодна, і без грошей...

На лавку відро поставила, полотняним рукавом витерла змокріле чоло, в задимлену хату війнув свіжий поранок, весняний гомін. Тетяна бідкалася: зозуля птиця вистлива, торік закувала грядовину, хліб не вродив, бодай цього року що не сталося.

Поросли ясні трави, наливалися соком дерева, розпустилася рясна верба.

— А як там за маніфеста, не чути?

На воротях вигрівалися борода, перевідували Павла, що брів вулицею з понурою думкою: куди вдатися, широкий світ вабить, на заробітки вдаритись чи в землю знов заритися? Хоч би плотникувати був зучений. На дьогтярні промисли з весни піти, зігнати нудьгу з серця? До берестяників пристати чи піти ліс сплавляти на Дніпро? Чи, мо', палити цеглу, бити камінь? Неосяжні простори навкруг, і не знаєш, де дітися, закопати де себе, заробити на прожиття. Орина благає, просить пождати — в економію весну ходитимуть, добиватимуться кращого. В економії хіба на хазяйство зіб'єшся? Заробітчани з торбами за плечима пускалися в далекі дороги, відважні, смілі, як те птаство, виряджалися на кращі землі, шукати щастя-долі, бо де дінешся. Чи не пристати і Павлові? Щовесни одні думки, вагання: без ремесства куди поткнешся? Від Нарожнього давно чутки нема, це тривожило, — вносив завжди просвіток, надії в людські душі. Вияснювалися береги тоді перед людьми. Село кинути в ці неспокійні дні — щоб не було від Нарожнього нарікання. Чи не сталося з ним, бува, чого, чи не закували? Табуни жандармів ганяються за майстром. Неспокійні думки в останні дні тривожили людей, що близько знали майстра; щовечора сходилися до Захара, гадали всякі гадки, понурі, зажурені, осиротілі.

А тут ще загрозливий царський указ, Павло знає, принесе сум'яття на село, що завжди жило в тумані очікувань, несподіванок.

З Далекого Сходу приходили вісті на села, розписані, розмальовані солдатські листи ходили по руках, вражали легковірних. Сам цар у простому вбранні, поклавши руку молодому солдатику на плече, дарує червоненьке яечко. Під райським деревом стоять солдати півколом, бавляться крашанками. Інші за великоднім столом ждуть на розговіни, поруч офіцер із солдатом христосаються. Весело на Сході! А на звороті нехитро оповідалося, що намальовано-то гарно, та гірке життя наше приневольне. Було над чим помізкувати людям.

Нерідко тепер можна було побачити і солдатський мундир за плугом, вітер мотав порожній рукав, на ярмарку чорні картузи вирізнялися між брилями, солдати верталися з війни скалічені, поламані, не дуже балакучі, приходили до пам'яті, приносили ненависть до всього, що зветься паном, міністром, генералом, а деякі навіть безбоязно кляли прогнилий царський строй, прорікали, що скоро полетять корони. Такий був кривий Охрім. Стара мати Жалійка в церкві поклони біла за сина, що живий вернувся, з хвилюючою вісткою з'явилася між людьми. В полі робити не зможе син, там і нивки клапоть, в саду нап'яв повітку, купив ковадло — плуги, вози справлятиме, в кузні в економії колись робив.

Староста мотався селом, згукував людей на одбувки — ніхто не йде і слухати не хоче. Колись би хто осмілився не скоритися? — пригрозив би, настрахав, оштрафував, — тепер не допросишся, не домолишся. Павла стрів, з докором викладав перед ним свої скарги: до чого довели ті прокламації та оратори — розпустилися люди. На те Павло аж ніяк не співчутливо відказав старості: «Стануть люди між поміщицькими полями справляти дороги? Хай Харитоненко лагодить, наймає силу». Потьмарилася бляха на грудях старости. Наздрівши на вулиці юрбу — то були самі хазяїни, — Лука Овсійович нерішуче:

— Люди добрі, орать обчеські землі коли ж будемо? Греблю гатити, справляти дороги, — вода поточила, порила?

Кожен ухилився, вивертався, а Мамай навіть прилюдно присоромив старосту:

— Чи ти не знаєш, скільки в мене поля? Чи я беру хліб з магазину?

З весни втратив сон і спокій Мамай. З самого світу Остап Герасимович як не в полі, то на току товчеться з граблями, погукує на наймита Тимофія Заброду, на дівчат, що розробляють грядки, косить оком на осику — лелека прилетів, щоб йому добра не було, гніздо мостить на осиці, буря вершечок зламала. Хто тільки не зазіхає на Мамаєве добро! Межею стежку протоптали, трава б поросла, випустив би скотиняку, витовкли, щоб їм ноги повідпадали. Всі крадуть у Мамаю, розтягують, об'їдають. Несила дивитися, як наймит Тимофій Заброда натре чашничом хліб, пожадно хватає вовчими зубами, як поденні дівчата мотають ложками, окріп сьорбають, хмурим оком Мамай стежить, як зникають галушки в голодних пащах. Дивно поблизкують йому очі, хмарніє, збігається чоло, кров'яніє сите лице, і він вирікає:

— Оце якби не їв, скільки би приобрів, а то все їда забирає! Або щоб не спав чоловік, скільки б діла можна зробить!

В розпач скоро ті думки людину вженуть. Та ще стерегтися власного наймита тепер мусиш. До темної пори в клуні молотили, не знати, як той бич злетів, луснув Мамаю по голові, от і вгадай — ненароком чи навмисне. Аж досі нудно.

— А як там за маніфест, не чути? — окликнув задуманого Павла з двору Іван Чумак.

— Чути, — від несподіванки Павло спинився.

Мабуть, що не було нагоди, Чумак ніколи не озивався до Павла, — які можуть бути справи між хазяїном і парубком, — тепер же Чумак наблизився до воріт, видно, не від того, щоб завести розмову. Павло бриля зняв, і Чумак кивнув на привітання, прояснів навіть, діждалися таки царської милості, ніхто так не сподівався, як Чумак. Гостинно подав свого кисета Павлові — щедрий сьогодні, балакучий Чумак.

На ту пору надійшли ще люди — недільний день, — кривий Охрім, Грицько пахкали люльками, з нетерпінням очікували. Вже даремне Чумак з Павлом не стане до розмови. Сходилися сусіди.

Іван Чумак спонукав Павла, щоб мерщій розповідав, що дарує царська грамота. Бороди з надією обступили тямущого хлопця: чи не раз він довів свою досвідченість у громадських справах?

— Значить, маніфест? — з невірою перепитує Іван Чумак. Люди наставили вуха.

— Указ, — пояснює Павло.

Щось морочить голову, нудить, тягне Павло чи вагається? Лихо з ним, чи люди розберуть, затямлять — маніфест, указ, рескрипт, — урожайний рік, хай мерщій розповідає, що даровано царською грамотою.

— Про прирізку є що-небудь? — скорить хлопця Іван Чумак, кортить мерщій дізнатися: наболіли думи сільські. Біда неписьменному, — в цю хвилину Чумак відчув, — не морочив би голови ні з ким.

— Що пише царський указ?

Наважився-таки відповісти Павло:

— Пише, що, як одберемо в поміщиків землю, — на сухій гілляці повісять.

Охмарніли, одуріли по тих словах люди:

— Не може быть?!

— Ти жартуєш?

Мало не з загрозою напустилися на Павла, і він мусив докладно розповісти, як цар селян страхає, щоб поміщиків не займали, бо жорстоко каратимуть і збитки повертатимуть панам, села спродуватимуть.

Чумак неприязно дивився на хлопця, що розпустив странного язика.

Охрім Жалій безбоязно зауважив, — чи йому боятися, сам із пекла вирвався! — цар первий дворянин і поміщик, правду кажуть більшовики!

Люди пересвідчилися — бунтарського духу набралися солдати на тій війні. Павло з Грицьком неприховано раділи тій пригоді — нова сила прибуває на село.

Чумак стояв осторонь від тих небезпечних розмов.

Охрім Жалій, миршавий солдатик, людей радить. Бунтарські язики до добра не доведуть, легковірні люди рідного батька обмовлять.

Остап Герасимович Мамай виповз із свого кутка, собі пристав до гурту, встряв до розмови, — вже він чув про той указ від старшини і батюшки, все ж не хвалив за непоштиві слова проти престольного царя. Оренда, відробітки, то правда, людей давлять, то б на себе робив, у хазяйство вбивався, а то збагачуй пана. Заговорив про пекучі сільські справи, звичайні, надокучливі, що скрута обсіла село, невідгідні дороги вирізано, земля черезполосна, нема права селянину, ніде не вступишся за паном, про ліси, пасовиська говорив, — кругом безладдя, ненаситний поміщик усе загарбав. Тож провчити Харитоненка громадою треба, не ходити в економію на робо-

ту, земля гулятиме. Харитоненко скорше згодиться за дешеvu плату в оренду здать.

Так пора прийшла, що господар мусить із заробітчанином радитися. Заробітчанин, відомо, на все подає свою думку. Чи не доведеться скоро із власним наймитом бути запанібрата? Чує серце...

Звичайно, якби одностайна громада, зламали б поміщика. Мамай з досадою побачив — люди ідуть врозбід. Грицько Хрін перечить:

— Не дать сіяти — невігода, ціле літо де заробиш? Добре, в кого земелька є...

— Засіять-то дамо, — Павло твердив. — Не ми, так другі. Ще не зладилися села. Треба тільки, щоб заробітчани наймалися за велику плату. Хай росте хліб. А хто збиратиме — видно буде.

Певне, щось на думці має він.

13

Гомін, тиск, зборище — людний день, — з усіх доріг сходилися в золотзарних брилях, білих сорочках, осокири щедро розкинули віти, розросталися, розвивалися, крізь молодий дрібний лист пробивалося сонце, і соковита рослинність пахощами п'янила.

Поговорили про те, що генерал Куропаткін продав Росію, і ходять чутки, мовби вкрадено наслідника-цесаревича, і що Горемикін створив комісію, даватимуть селянам дорізку, і вже навіть від самого царя посланець прибув, ділитимуть панську землю.

Святний, незвичайний день! Церковні маківки врочиство сяють, галасливе гайвороння кружляє над гніздами, бистра ріка Псел зеленими берегами в'ється, вдалині густий ліс у нові покрови вбрався — панський ліс.

— ...Може, це генерал Струков, що з кулеметами, пушками завітав до нас? — перепитав товариство Захар. До всього він дослухається, скрізь ладен розвіяти врочисті настрої. Бороди примовкли перед славнозвісним «оратором», надто незручно почували себе, думки ж набігають, непокоять, політика людям голови морочить. Коли Захар зник, знов заговорили, мовби поміщики хочуть закріпостити село, та цар не дає, і вже Харитоненко відписав губернатору, що заробітчани збираються високою оплатою зігнати поміщика з землі.

В іншому крузі Захар почув розсудливу мову про до-різку, клинки, черезполосицю, оренду, заробітки, прого-ни, податки, ліси, пасовиська і «як нам далі жити» — усього не злічиш.

— Як селяни на сходці вирішать, так цар і зробить! — з вірою твердив Чумак.

— Вся земля царева, і якби схотів, дав би людям, — поважно Мороз додав, на тім обірвав: далі думайте, як знаєте. Сам люльку запалив.

Зговорилися, зладилися селяни Буймира, зійшлися на мирську раду скласти приговора, проти волі старшини, що змушений був скоритися громаді з великим невдово-ленням.

— Зійшлися самовольно...

— Ми маємо право за царським указом від вісімнад-цятото лютого збиратись для мирських справ, — відка-зав прилюдно Захар, поставив на місце старшину. Все село знало: старшина із земським відволікали збори.

— Ти вже грамотний став, маніфести читаєш? — неприязно відзначив старшина. Що він міг сказати? На-брався клопоту з тими маніфестами. Даровано лише не-доїмки торік, так люди ні штрафовки не вносять, ні зерна до магазину.

Старшина з урядником прибули на сход. Захар не ви-явив ні трепету, ні страху перед ними, на траві розліг-ся, розмовляв. Люди побачили — не старшина правує, а вже Захар старшину примушує сход скликати, вирішу-вати мирські справи. Докоряли Захарові: ти старшину дратуєш, а він на нас злість згонить. Земський началь-ник Добросельський приховував царський указ, учитель Смоляк довідався, Захар дізнався, людям переказали — по селах збираються, приговори складають, а ми що? Старшина нічого не міг вдіяти, сповістив земського, і той сам сьогодні на сход прибув. І ще від Лебединської управи прибув земський гласний Деркач, що іноді одві-дував Буймир в усяких господарських справах і завжди гостював у Мамає.

На весь повіт сполохів нагнав самовільний сход у Буймірі, начальство, в сивих сукнах, з брязком шабель, скрипом ременю, з'явилося між полотняним товариством, люди недружно скидали брилі, дивувалися з Заха-ра — сидить байдуже, мов нічого не сталося, і на ноги не підвівся, не ворухнувся, — о, Захар і шапки перед земським не зняв! Мало, що не встав — ще й ноги про-

стяг, хай через ноги переступає земський. Свій оратор на селі завівся, не треба їздити шукати, привозити, як по інших селах.

Мовби з волі земського скликано сход, можна було думати; низькорослий вусань Добросельський при цілковитій тиші озвався до людей, що зійшлися на раду, треба, мовляв, достойного приговора скласти на височайше ім'я, на що нам даровано право в маніфесті від 18 лютого, вірогідно звернемося до нашого возлюбленого...

— Не треба возлюбленого! — вирвався з гущини окрик: хто не знає бунтівливого Захара?

Люди вчували свою силу, не скорялися власті, законів; прокламації та оратори розпустили села, земському доводилося чимало образ зносити, не зважати, недочувати прикрих слів: не настрахаєш тепер людей, запобігати лихові доводиться, одного зачепи — всі озляться.

Земський врозумляв сход, нагадував — сам цар-батюшка для блага народу признав рівенство всіх сословій, вказав сенату 12 грудня, що селян треба порівняти з усіма, щоб рівне право мали...

На що Грицько Хрін виразно перепитав:

— Щоб, значить, від козацьких нагайок позбавити і податків?

Треба сказати, на річ земського посипалися гострі вигуки, непоштиві люди стали, колись пари з уст не пустили б, тепер старшинами, урядниками, стражниками не залякаєш, відчайдушні стали люди.

Земський застерігав сход від ораторів, що наїздять на села, підбивають людей — бунтами, мовляв, добудемо свободу. Бунтами можна загубити свободу, свободу не силою здобувають, а гласом народу, гласом бога... Цар в указі від 10 квітня застерігає села від заколоту. Не будемо ж збільшувати і без того велику скорб його. По височайшому повелінню до нас прибув генерал-ад'ютант Струков. Милостивий цар прислав свого старого слугу...

— Людей вішать?

Земський, здавалося, не дочув, що всі виразно розібрали.

— ...Що він про нас скаже?

— Щоб землю дали! — на цей раз навіть тихомирний Іван Чумак виказав свої жадання.

Змокрів посинілий від земському, до благородності закликав він людей, до вірності престолу, щоб остеріга-

лися злонамірених ораторів, любо-мирно свої справи порішили. Ворог царю — ворог народу.

— Сам цар — ворог народу! — безбоязно твердили рідкі голоси. Щедра сьогодні на слово громада! Урядник Чуб — чи він не знає, що йому діяти? — і стражник Непряха кидалися на голоси, та хіба проб'єшся крізь людську гущину? Здавили, стиснули, мало ребра не поламали, стражник з урядником ледве вибралися, переводили дух. Легковірно поткнулися в збаламучене середовище.

Земський бачив: не врозумити ніяк людей, затуманили голови земля та оратори. Якби до всього дослухався — весь мир треба запакувати в тюрму. Не скорялася людська думка ні перед яким доводом. Вигуки все густішали:

- Всі ми тепер лихі!
- Лихі та люті!
- Вся країна бунтує!
- Розплющила очі!

Загрозливі наміри — треба панам землю покращать! — найдужче непокоїли Добросельського, бо тут разом ставала небезпека і для власного володіння. Великі заходи для благосостояння імперії, селянського сословія... Земський твердив, що краще людям пождати на новий земельний закон, аніж чинити заколоти. Бунти до добра не доведуть, честь і заслуга людям, коли за землю не буде пролито краплі крові, коли земельна справа буде розв'язана любо-мирно. Земський тут додав, що і кріпосне право відпало, як тільки цар видав новий закон. Земський закликав до порядку людей, морочив голови, може, кого і переконав би, обдарований красним словом, може, збудив би віру в закон, силу, так, на лихо, вчитель Смоляк устряв, розвіяв ті заміри, вказавши, що царя змусили кріпосне право одмінити! Схвальні вигуки пересвідчили земського, що люди цілком на віру сприйняли слова вчителя. Закляття проти крові, мирна заповідь не привели ні до чого, лише розпалили, розтравили людські пристрасті.

Мало того, лукавий чолов'яга, Захаром звали, вдаючи з себе нетямущого, почав допитуватися: хіба одмінити кріпосне право? Коли, що? Вражався, дивувався, перечив, згадував злужжя, сінокоси, ліси, дороги, оренду, ставок, глинище, — за все відробляй, панові кланяйся, до своєї землі доступитися ніяк, за в'язку вітролому

з жінок спідниці здають, не тою дорогою поїдеш — колеса рубають, економія з людей тягне жили, вже і руки від одробітків спухли. Не чув такого, щоб одмінили кріпосне право! І сход, правду сказати, надто прихильно сприйняв бунтливе слово...

Тоді чолов'яга, що найдужче горлав на сходці, видно, вожак, став вигукувати, щоб війну припинили. Коли Добросельський, щоб настрахати, перепитав, хто вимагає, сход дружно відгукнувся: всі! Посіяне бунтливе слово зійшло в людських душах, — пересвідчився земський.

Дрібний білявий Охрім Жадій, примітний на сільському зборищі між полотняним товариством, медаль і срібний хрест врочисто висвічували на чорному солдатському мундирі, обіперся на палюгу, уважно слухав, як старий лис земський усовіщав селян. Отерпла скалічена нога навіяла страшні згадки, потемніло в очах, на лицемірну річ земського Охрім запально відказав:

— Нащо затіяли чавунку на чужій землі? Ми хочемо крові? Ось, дивись, де я ноги позбувся? Сотні тисяч наших братів кістями полягли на Далекому Сході! А тюрма, голод, болізь скільки поглинули? Ще мало, вже ополченців забирають? Нащо генерала Струкова прислали? Китайська земля навіщо нам? Гнилими пароплавами, старими гарматами схотіли японця звоювати? А тоді знов село податками задавлять? А жить із чого? Землі де взять? Хіба ми хочемо крові? Маньчжурія потрібна нам? Ще мало казнокрадам поживи?

Правдива річ односельчанина прийшлася людям до душі. Надивився, натерпівся горя, ноги позбувся, пристрасно, гнівно сказав про людські жадання.

Захар з Грицьком виразно Perezиралися — прибула поміч на село! Стражник Назар Непряха здивовано вертів довгою шиєю, не міг осягнути: в одній роті служив з Охрімом, як призвали — затурканий, невдалий солдатик з калавурні не вилазив. Осмілів, бунтливого духу набрався де він? Мамай, Мороз прихильно кивали на Охріма, сопли від вдоволення — спасибі за гостре слово, за всіх сказав, не сподівалися. Всі з прихильністю позирали на Охріма, що з хвилювання аж зарум'янився — суворий, виснажений. Хазяї втішались, відмовчувалися, ховалися за бідняцькими спинами, щоб перед високим начальством не бути в неслав'ї.

Земський відчував свою несилу перед сходом, що в

один голос нарікав на правителів, грозив розправитися з панамі. Добросельський взивав до людності, волав, щоб не слухали бунтарів, поміч тільки у верховної власті, монаршої милості найдуть, государ близько до серця прийма людську нужду. Закликав вірнопідданих упасти перед царськими стопами. На що Захар, на глум усього миру, зауважив, що вже падали — Дев'ятого січня... Слова не дадуть земському сказати без непристойних заперечень, вигуків. Добросельський усе ж завіряє сход, що силою нічого не вдіють, не візьмуть, та люди знов стали збивати промовця:

— Власть наша буде — візьмемо!

Розсудливі перечили:

— Голими руками візьмеш?

Добросельський не в силі відповідати на кожне заперечення, цілком охляв, — було парко, нудно, — безнадійно заповідав:

— Повага до чужої власності повинна жити в серці нашім. Ще за покійного Олександра Третього вийшла поміч селянам — для придбання землі був створений земельний банк.

— То для Калитки і Мамає! — Захар тут не стерпів, відказав на слова земського. А де він мовчить, терпить? — Купляє не той, кому потрібна земля, а в кого є за що! — зневажливо озвався про заможних людей. — Зашахраювали, загарбали землі чимало, як ті яструби, визирають, де б ще потягти, з того і живуть, покривдили чимало люду!

Розгнівив хазяїв, що, на втіху земського, напали собі на невдаху Захара, обізвали непристойними словами — задрить, хто чесним трудом хазяйство надбав, а сам у горілці топить свої здобутки.

Люди гомоніли: Захар згадує за ту нивку, що Калитка виманив, коло Косих Ярків, одурив колись Захара, хай тепер спробує округити.

Добросельський прояснів думкою з того випадку. Коли б йому пощастило навести село на село, посіяти в громаді чвари, загроза великим володінням спала б, зменшилась би. Земський мав на меті ослабити сили села. А поки що йому відомо, відки небезпечні думки пливають, у Сумській ремісничій управі забрано паспорти, непевні люди скрізь вештаються, села баламутять, учителі також дітей розпускають, цікавляться не математикою, а політикою...

Зрозуміло всім: на вчителя Смоляка киває земський. По тих словах вчитель Смоляк осердився, запально закликав сход схвалити в приговорі, щоб не давати великого права земським начальникам, виборні від народу щоб складали закони, встановляли податки.

Тут вчасно наспів Калитка, відказав. Треба ж і Калитці слово подати, за тими горланями не протиснешся, бо ще Добросельський подумає — безпорадний, безголосий старшина! Сказати від широкого серця, проте, ніяк не можна Калитці. Лихий знає, де в нього тепер те щире серце. Проти громади скажеш — людей озлиш, проти начальства підеш — іще гірше. Нелегко старшиною бути, такий час настав, що передумати треба. Колись би Калитка не вагався, тепер не знати, на якій стороні сила, чутки всякі ходять... Калитка все ж наважився. Коли Захар на слова вчителя став переконувати людей — не треба нам земських начальників, шкурупіїв-старшин, губернаторів, міністрів, панами наставлених, — Калитка на глум його зняв:

— Наставимо Захара, щоб звіряв земельного міністра!

Хазяї угодливо приснули, Захар, проте, не розгубився, зухвало відказав:

— А хоч і міністра, він за наші гроші правує!

Ці слова переконали людей — справедливі думки Захар подає, до чого тямущий чолов'яга. Сміло, запально вигукував:

— Не треба нам!..

— Кого? — перепитував Калитка.

— Всіх.

— А хто ж правитиме?

— Народ!

— Ти?

— Кого люди оберуть.

— І закони видаватимеш?

Можна собі уявити, яких законів Захар навідає!

Земський, безперечно, не міг того забути Калитці, що вивів із скрутного становища сход, пересвідчився в державних нахилах старшини. Недаремно він узяв під захист Калитку, коли виборні намагалися скинути, знеславити його. Добросельський тепер зробив останню спробу наставити селян Буймира, що здавна в незгоді з Харитоненком живуть, за спірні землі водяться, за злужжя, випаси, прогони, черезполосицю, межі, ставок,

глинище, — голову земському прогризли скаргами. Бажаючи запобігти всякій колотнечі, земський і радить селянам вдатися до суду... На що Захар зухвало відказав земському:

— Ми знаємо вашу проституцію!

Люди вирячили очі.

Калитка, що прийшов до пам'яті, напав на Захара:

— Що ти верзеш? Не проституцію, а юстицію!

— Все одно, — байдуже махнув рукою Захар.

Знявся регіт, гамір у натовпі. Щоб без сорочки остаться? На глум узяли щирю раду земського. Вчитель Смоляк посіяв зневір'я: судова палата, мовляв, сенат Харитоненка руку держать. Селянський вожак (то був Захар) безсоромно твердив, мовби Харитоненко засипав грішми, залив горілкою не один суд. Земський з сумом побачив — який уже раз? — нема віри, поваги до закону, власті в людей.

Мамай, безперечно, розвіяв безнадійні думки земського, видно враз господаря, тіла набрав скільки, показний чолові'яга, в вибійчаних штанях, вишитій сорочці, перед миром став, зняв бриля, врочисто повів. Не кожен, звісно, зуміє так:

— З висоти престолу цар дарує народу милості-свободи...

— А землі дає? — цілком буденно нагадав Грицько Хрін, перетяв пишний лад думок, осердив Мамая, і той напав на докучливого гольтіпаку — зашкоджає чесним людям від щирого серця подати слово. Одсапався, повів далі зворушливу річ про те, що мати не нагодує свою дитину, поки дитя не заплаче...

Сход насторожив вуха — до чого він веде?

Вірнопідданий не в силі зладнати із своїм почуттям, що розпирало душу.

— ...Ми вже плакали, і государ почув нас... долетіла наша гаряча молитва до царя-батюшки, вісімнадцятого лютого збулися наші надії, ми маємо тепер право говорити з помазаником божим...

Сход тут виявив неспокій, земський тішився, що є надійні люди на селі. Мамай вславляв високі заходи, спрямовані на те, щоб рівне право селам дати, і в писанії сказано...

— Нагайка править нами! — страмні слова знову вразили вухо, на цей раз усі пізнали грімкий Захарів голос. Мамай, повний ущерть благочесних почувань,

не знайшовся, що сказати, забило горлянку йому, і він зітхнув тяжко. Сподобний земському церковний староста, зате сход виразно виявляв свою неприязнь до підлабузника, що, відчувши це, повернув свої думки в інший бік, визнавав, що цар порядок дає селам, а поміщик жили тягне, з чого суворі зморшки набігли земському знов на перенісся, а людські лиця проясніли. Мамай тут відважився, розохотився, бо, коли вважати на сход та на земського, — розчухнутися думкою можна, повів річ про те, що земля створена богом, а поміщики шкуру за оренду деруть, треба в приговорі нам вимагати, щоб Харитоненко збавив ціну за оренду.

— Оплату щоб збільшив заробітчанами, що нам оренда! — подав від себе думку неспокійний Грицько Хрін, і до тих вимог приєдналося чимало селян, що влітку на заробітки зряджалися до пана.

Коня нема, землі обмаль, нащо нам оренда, щороку за безцінь свою силу в економію збуваємо, свій клопоть ще самі в оренду здаємо!

Хазяям клопоту нема з оплати, хіба вони на заробітки ходять, по економіях тиняються, аби своє хазяйство вправити, на своє господарство заробітчани ще наймати доводиться, тому хазяї дружно перечили.

— Оплата! — Охрім вигукував.

— Оренда! — Мороз перечив.

— Оплата! — Грицько твердив.

— Оренда! — Чумак вимагав.

Захар з докором зауважив на ті суперечки:

— Оплата, оренда, а за свободу ніхто нічого...

Мамай заглибився в святе письмо, та хіба дадуть внести просвіток у голови? Слова писанія, що чоловік «із землі создадох», Захар бере на глум — саме тому і шкуру деруть... Зірвав сміх у громаді.

Завжди на сходці такий порядок заведено: не до впадоби хто — заб'ють, затруть, замнуть, заглушать. Мамай зробив останню спробу виправдатися перед сходом — лише Селянська спілка, мовляв, людей на ясну путь виведе, проте сход не виявив великої охоти слухати промовця, вірити, а земський неприхильно зауважив: почав «о здоров'ї», а кінчив «за упокой».

За свободу, люди мали надію, земський гласний Деркач говоритиме, показний чолові'яга, великовчений, у простих чоботях, з довгим, як у дяка, волоссям, хмурив біляві брови, з-під крутого лоба кидав погляди

на громаду, заносив щось у книжечку, викладав складну грамоту на бамазі, чорний сукняний убір полискував на ньому, нерідкий гість на селах — будують де місток, лікарню, школу — завжди наглядав, наставляв, записував.

Земський гласний при повній увазі насамперед визнав, що безпорядки, погроми, розстріл мирного населення Дев'ятого січня, поразки на війні свідчать, що уряд не здатний правити країною і що нам потрібен новий порядок, новий лад, що врятує країну, а саме — конституція... Зробив на тім наголос, примовк, спостерігав, яке враження справив на людей значним, смілим словом, що значення його мало хто відає. На лиця набігла досада — голову лише морочать ті «оратори».

— Країні потрібна не конституція, а народна республіка! — досить гостро відказав молодий голос. Павло непомітно наблизився до сходу, слухав, у скрутну хвилину озвався. І старшина не наважився тепер йому закрити слово, як торік було, — не ті часи. З ученими людьми він уже сперечається! Село знало: від майстра Нарожнього Павло ума набирився. Хоч і ніяково літнім людям, все ж нерідко зверталися до нього за порадою. З демократами Павло знається, ума, досвіду від них набрався. Про майстра Нарожнього чутка була — то він гудок давав, як бастували в Харкові робітники, тепер з «вовчим білетом» ходить, збурює людей проти панів, начальство скрізь на нього зуби точить, стражники, жандарми шукають, ніяк не можуть вловити — люди переховують.

А Павло тим часом з-під осокорів промовляв, і сход слухав, дарма що промовець молодий: дворяни тільки за свої вигоди дбають, право нам може дати лише народна власть, а не дворянська, бо конституція — це...

— Той же батіжок, тільки пужално друге! — досить нехитро, зате вкрай виразно довів Захар думки синові, зірвав велелюдний сміх на сходці. Тому Захарові все дарувати можна!

— Ми повинні добиватися своїх прав не при допомозі міністрів, а йдучи проти них! — навчав Павло сход, сіяв небезпечні думки про те, що при цьому режимі вершать не сльози, а сила, і земський, стражники не могли вдіяти нічого, люди тісно обступили промовця, захищали, застерігали урядника, стражників, щоб не наближалися. Павло тим часом завіряє сход, що без робітників, без

об'єднання з усім російським народом ми не доб'ємося правди, — науку Нарожнього в тих словах вчувала громада.

Земський гласний Деркач, видимо, не сподівався такого натиску — чи можна думати: в глухому селі! Спочатку він стояв осторонь суперечок, — непристойно людині, як на ярмарку, перегукуватися, — та коли побачив, що його намагаються знехтувати, знов подав голос: — Годі! І без села заводи не вдіють нічого!

На те Павло зауважив, що робітники завжди закликали селян до об'єднання в боротьбі проти панів. Далі він повів складну річ, нападав на ворожі партії, люди не розуміли всіх слів, а тільки затямили, що есери, ліберали, націоналісти збивають селян з вірної дороги. Сперечатися з Павлом треба вмючи. Захар пройнявся гордістю — ясний розумом син.

Ось хто збурює село, людей колотить! — побачив земський. Молодий хлопець вільно в політиці розбирається, і закрити йому рота не смій: нелегко пробитися крізь густе стовпище, а потім спробуй тільки зайняти будь-кого — спинить! Земський не глухий, не сліпий — хоч як урядник Чуб, стражники поглядали, очікуючи наказу, земський і пальцем не повів: чи він не вчуває в цю хвилину, що село на все здатне? Наростала грізна сила!

А уряднику, стражникам що? Аби тільки не будь винуватим перед начальством. Чуб із Непряхою перезиралися, занизували плечима.

Земський гласний Деркач тим часом розповідав про ті благодійні заходи, що провела земська управа серед населення. В Лебедині створено товариство для поширення ремесла, друге — для охорони народного здоров'я, відкрито Народний дім. Земська управа дбає про освіту, культуру, насаджує сади тверезості...

— Закрийте монопольку! — несподівано впало людям на голову, мов водою обдало. Земський гласний обаранів з недоречного слова, засмутився навіть — на які тільки думки можуть навести корисні заміри земської управи! Ошпарив не лише гласного чоловіка. Добросельський очманіло руками розвів — чого тільки не наслухаєшся на тому сході! Буде що царю читати. Хіба міг маніфест угадати всі людські заміри, вигадки, домисли і пристрасті? Ясний світ отуманів в очах Калитці, урядник Чуб посинів. Захар, що сам ласий до чарки,

ставив перед миром такі вимоги, що від них голова обертом іде, кров терпне. Грицько Хрін у підмогу приятелю справді вимагав, ще й рішуче, тих не сумісних із здоровим глуздом заходів — закриття монополюки!

— Чи ти в умі? — напустився на нього Калитка. — Схаменися!

Мамай одурів, аж нудно стало, що тільки людям в голову не прийде!

— Бридня! Дурниця! Химера! Ярмарок, трійця, весілля — закрити монополюку?! — врозумляв він людей. — Як тоді жить?

Уві снай якось примарилося — і то острах узяв, прокинувся змокрілий, а то серед білого дня чути доводиться! На лихо, сам учитель Смоляк на стороні тих вигадок, з непевним твердженням звертається до сходу, схиляє, переконує, щоб з ясною головою до великої справи приступали.

Добросельський з неприхованою огидою позирав на гласного — до яких наслідків своїми теревенями призвів сход! Земський гласний Деркач, дарма що сховався потім, цілком спокійно, а може, прикидався, сповістив сход про нові заходи земської управи на користь населення. Голова Сумського сільськогосподарського товариства самому міністрові Вітте скаргу подав про вимоги, потреби села. Павлів закид: «Яка з того користь?» — гласний залишив без уваги, тоді, подумавши, сказав:

— Треба вірити, ждати, сподіватися...

— Не просити, а вимагати треба! — бунтував людську думку Павло. Сход не то прихильно, не то боязко поставився до рішучого слова.

Земський гласний наставляв сход: у цей відповідальний, загрозливий час (вигук: «Для кого?») годі ворогувати, послабляти сили країни, треба, щоб жили приязнь, єднання і довір'я між людьми.

— Між селянами і Харитоненком? — на глум виставив Захар думку гласного, і це сподобалося сходові. Нестерпні люди стали, прискіпуються до кожного слова.

Гласний, незважаючи на лихословія, — хіба мало їх на сходці, — розпалився, розходився, взяв до людського розсудку. П'явся, підносився, плющив очі, волав:

— Безправність населення принесе кровопролитні роздори і потрясіння! Врятуйте нашу країну! Сьогодні не дамо — завтра примусять! Країна жадає оновлення.

Душа народна тоді з молитвою до вас прилине...
Годі сіяти ненависть. Бо може статися жахне. Бо... —
гласний задихався, зблід, відчайдушно повів рукою, —
ми одійдемо, і народ сам стане розмовляти з вами!

— І скорше домовиться, — сказав байдуже Захар, на-
биваючи люльку.

Гласний засмучено поник головою — черстві серцем
не осягнуть палкої краси слова. Деркач не помітив...
Світився повний змокрілий вид, виступало вдовolenня:
Мамай не зводив зачарованих очей з гласного — до
чого красно говорить!

Сход не зважав на панські викрутаси, про буденну
справу нагадував.

Гласний тут визнав, що вся біда дійсно малоземелля
і дешеві руки, треба, щоб земство ладнало дороги,
наймало селян, хай тоді поміщики пошукають заробітчан
собі, в економіях враз прибавиться плата. Проти
того сход нічого не міг заперечити: путні поради
гласний подає, та тільки чи можна їх здійснити? Далє-
бі, безпорадне становище в людей. Захар одне твердить,
завіряє сход — поки ми самі свободи в свої руки не візь-
мемо, рятунку нам земська управа, дворянська власть не
дадуть.

Добросельський приходив до пам'яті, небезпечні дум-
ки знов Захар сіє, бунтує мирську думку. До добра не
дovedуть лихі розмови про свободу, що по селах ходять.
А чи думаємо, хто захищатиме нас? Сход насторожив-
ся, при великій увазі Добросельський доводив: закони
видавати треба, країною правити, з чужоземними госу-
дарствами вести справи, для цього потрібна велика
освіта, грамота, вчені люди. Спроможеться хто на це?
Поблажно осміхнувся: хіба може селянин правити госу-
дарством? Чи є де в історії подібний досвід? Далі нічого
було казати, всі примовкли, — хто стане з ученими людь-
ми сперечатися, змагатися, в кого є на те знання?
Земський домігся свого, Калитка приснув Захарові про-
сто в очі, що він тямить, хіба «соб» та «гей».

Як завіряв Павло сход — то все дворянські викрута-
си, щоб посіяти між людьми зневір'я, непевність у
своїх силах. Коли у Франції революція була, Паризька
комуна, хто правив країною, як не народ?

— Надовго? — взяв на гум те твердження Доб-
росельський, гнівно зазначив: — Скільки крові проли-
лося!

— Саме тому, що між робітниками і селянами не було кріпкого союзу, — відповів Павло.

Захарові ясно: за панську кров земський вболіває.

Калитка покрутив носом... Начитався книжок Павло, тепер голови морочить!

З ученими людьми Павло сперечається вільно як, дивуваясь сход. І вже земський не кричить, не лає, не осмілюється, як з рівним, з хлопцем розмовляє, — колись хіба стерпів би заперечення! Запакував би враз у холодну. Осмілювся б хто земському наперекір піти?

Намагання Павлові, проте, ні до чого не привели. Постали жваві розмови. Чи люди знали, відали про Французьку революцію? Допустімо, у Франції те можна, але в нас? Хазяї затовкли, закрутили голови. Мамай хіба не казав: нам аби земля! А власть — морока з нею! Сходка переважної думки була — земля, це зрозуміло: ори, сій, їж кусок хліба. А власть — щось страшне, неосяжне. Гласний Деркач саме в цю трудну для громади хвилину нагодився зі своєю радою наперекір Добросельському, наставляв сход обрати комісію з людей тямущих, освічених, щоб склали приговор, поставили свої вимоги і мирно розійшлися, як і належить пристойним людям. Про все переговорили, з'ясували, освічені люди в пригоді стали, пособили.

— Спасибі вам, — низько вклонився Мамай, подяку склав.

— А з землею як порішили? — нагадує Іван Чумак. Саме тільки починалася розмова.

Весь сход пристав на ту думку: про землю що схвалимо? Ще про землю не порішили...

Земський гласний, мабуть, притомився, охляв, сонце, що про нього забули, припікало, в'ялило, брилям, здавалося, все байдуже, а тут суперечкам, видно, кінця-краю не буде, лиця насторожилися, насупилися, здобув повагу на сходці гласний. «Як із землею порадить?» — питають.

Земський гласний Деркач тут довго не думав, на хвилинку завагався, глибока зморшка краяла чоло — що могло статися ще? — весь сход застиг, очікував. Гласний сказав досить рішуче — що він міг сказати?

— Викупить...

Гнівні окрики, метушня, гвалт знялися в натовпі, замигтіли кулаки, палиці перед гласним, погрози, ремство, докори падали на гласного, гострою ненавистю

сход озвався на ті поради, гласному в очах потемніло. «Нікчемний порадник, давай з нами бить пана!» — образливо вигукували. Гласному забило, здавило горлянку, він щось мимрив про несправедливість, зачав ковтати, чмихати, ніхто його більше не слухав.

Самі собі раду дадуть. Всі думки зводилися до одного: вирвать, так взятъ, миром одібрати, без викупу, без гроша. А Захар подає одне лише слово:

— Косфінкація!

На Павлову гадку, землю треба одібрати і віддати трудовому селянству без викупу. Досвідчений на громадських справах хлопець. Чи давно з парубками бився? Як же перемінилися люди!

Мирські справи, клопоти про землі, вигоди, здавалося, оживили навіть млявих. На що вже Іван Чумак мовчун, але й він з гідністю досвідченого громадського діяча до зборів веде річ, нарікає на несправедливість: земля створена богом, а поміщики її захопили!

Земський гласний Деркач, що несподівано зазнав такої неслави на сході, прийшов до пам'яті: бажаючи внести ясність у суперечки і вернути собі вагу, нагадує: ще ми не ділимо землі, а тільки радимось, яку думку подати цареві, щоб справедливо впорядкувати земельну справу.

На це той же Чумак переконливо додає:

— Як сход схвалить, так цар і зробить!

— Ми вже викупили і перевикупили не лише нашу, а й панську землю, батьки наші і ми платили по десять рублів щороку. Треба всю землю одібрати в казну! — Грицько Хрін твердить.

Далі вже не можна було встежити, хто людей радить, пристрасті розгорілися, вигукували всі враз, навперебій, причім не завжди дружно: не завжди можна встежити за вимогами. Гласний плечима зводив: які тільки думки людям в голову не приходили! Добросельський мав змогу спостерігати, слухати.

— Про землю говорили, а ліс?

— Лісом сільський комітет щоб відав, а то переведуть і висохнуть ріки!

— Ту землю без викупу, що вона дарована!

— Даровану — без викупу!

— В поміщиків з викупом, а в монастирів, церков, князів без викупу!

— Одібрати всі землі без викупу!

— Без викупу, з викупом, що ви торгуєтесь, розумні люди вже давно вирішили — захопили в поміщиків землю, земля народна!

— Треба, щоб цар видав закона про перехід землі!

— Вговорить його!

— Вже говорили, Дев'ятого січня в Петербурзі.

— Землю одібрати, роздати заробітчанами, що вештаються взимку в Сумах, Харкові, ціну робітникам збивають.

— Всім землю роздати!

— А чим робить — скажіть? До землі потрібні плуги, коні.

— В поміщика найдеться.

— Землю-то треба одібрати, але щоб без бунтів, крові.

— А як не дадуть?

— Кажи панові, щоб без крові було, щоб мирно віддав!

— Свободу не дають, її беруть, всі вільності кров'ю зрошені, гнобителі самі не здадуться.

— Ми не хочемо бунтів, не йдемо за ораторами, хочемо тільки правди. Безпорядки тому, що ми не об'єднані, треба всім писатися в Селянську спілку!

— Гомони, стара...

Добросельський мовчки, з цікавістю прислухався до різномовного товариства, неоднотайні люди, розбігалися думки, заміри, одні одним перечили... Загрози економіям тривожили земського: якщо переможуть бунтарі — біда буде. Ще небагато треба, щоб громада сповнилася рішучості. Добросельський вирішив розсіяти небезпечні думки. Суперечки стихали, люди, видимо, стомилися. Земський доводив — селяни ціле літо по заробітках ходять, власна земля ніколи не прогодує. Заберемо в поміщиків землю, заводи стануть, що тоді? Де роботи знайдете? Без заробітку як жить? Літо, осінь діти ваші на плантацію ходять, батькам поміч. Села восени буряк, картоплю на цукроварню, гуральню, станцію возять, заробляють. Коли всю землю поділить, припаде по десятині на душу. Думка земського зводилася до того, що без поміщика селянам пропадати. Чому переселенці верталися з Сибіру? Панів нема, скаржилися. Де люди дінуться? Цукроварні, гуральні як без землі остануться?

— А робочі і заводам раду дадуть! — без усякого

вагання, страху відказує сільський ватажок Захар, на глум бере слова земського.

— Горе тяжке без панів нам! — глузує рудовусий приятель його Грицько Хрін, і його дотепи мають у громаді успіх. — Ми проливаємо свою кров, на панів робимо, а поміщики-дармоїди тягнуть жили, оплачують робочий день копійками. Треба вимагати нам по два рублі в день, а такої плати пани не дадуть і покидають нам землі!

Гомін, сміх побіг у натовпі по тих словах, хоч не знати, наскільки близько до серця взяли люди цю думку, видимо, порада все ж прийшла до вподоби. Мало хіба думок, гадок клопочуть голови в цей час? Яку прийняти, на чім стати?

Калитка без особливих труднощів заволодів увагою сходу, всі втихомирилися, бо побачили, що безладними вигуками, суперечками згоди не дійдуть.

— ...І ще треба присовокупить...

Саме в цю напружену хвилину, коли вирішувалася панська доля, старшина в наградному каптані озвався до людей:

— ...І ще треба присовокупить — отець наш і благодітель селян...

— Від того благодіяння кістки тріщать! — густий сміливий голос з натовпу перебив старшину. З того зухвальства, непошани можна очманіти, страмні слова, наруга над царським домом, прилюдно хтось наважився осміяти. Калитка вертівся, озирався, кидав допитливі гнівні погляди в гущину — навколо невинні, насумрені лиця, — не міг дізнатися, хто озвався. І земський, і врячник Чуб, і стражники, як не визирали, не могли виявити винуватого.

— Хто сміє лихословить на царську хвамілію? — звертався до сходу старшина. Земський матиме нагоду пересвідчитися, що то за надійний оборонець порядку Калитка! Гамір, ремство знялися проти Калитки — не горлай, не застрахаєш, не боїмося!

— А ти знаєш, скільки землі загарбала твоя царська хвамілія? — серед вигуків поспитав старшину Захар.

Калитка побачив, як строга поведінка з людьми спонукає сход на ганебні вчинки, і, подібно до земського, пересвідчився: краще вдавати, ніби недочуваєш, добро — люди гомонять, сотні горлянок. Хіба вловиш, встежиш за кожним, хто що каже? Кому охота ворогів наживати?

Не такий тепер час. Хіба люди не розуміють, що Калитка змушений якнайсуворіше поставитися до розпусних язиків, до неподобства, щоб земський не подумав лихого, не звинуватив старшину в недбальстві?

Коли сход угамувався, Калитка знов дістав слово, старанно обходив небезпечні звороти, щоб не накликати ще біди.

— ...Звістив всенародно з висоти престолу,— врочисто повідомив сход, що завжди був вражений — як ото красно говорить старшина! Захар щиро шкодував, що нема гайки під рукою, Нарожній розповідав, як вони вигонили царських прихвоснів з цеху.

Калитці щось треба сказати і на користь громаді. Нелегко старшиною бути — людям і земському вгоджати. Калитка повів річ про те, що треба Харитоненкові, аби не озлить людей, плату за оренду зменшити, здавати без відробітків, бо вже село замоталося, з економії не вилазить, своє поле занехаяне, треба ж і на своєму хазяйстві коли лад дати. Собі на збитки люди оренду беруть, і тої обмаль, до сорока рублів Харитоненко десятину довів, хоч би Добропілля, а то косогори, клинки, запілля, а брати доводиться, бо що ж діяти, гулящих рук сила...

Калитка людей обстоює, дбає за громаду, сход мав нагоду пересвідчитися, і земський змушено кивав головою: проти того не став перечити, щоб поміщики втихомирили селян, збільшили орендну землю і зменшили плату. Домігся-таки свого Калитка: проти поміщика гостре слово подав, громаді прислужився і земського не розсердив — теж треба неабиякої голови! Охрім Жалій повів навіть розмову: Калитка на стороні закону стоїть, тремтить за свою шкуру, хоч з великою радістю поділив би землю, вгіддя Харитоненкові.

Потім сталося щось дивне. Люди протирали очі, не могли прийти до пам'яті. Голови пішли обертом. Квітчаста хустка протискалася між брилів. Чи не мара? Людям забило дух, не могли досягнути: доки світ стоїть, не було в Буймирі такого, щоб жінка, та ще й молода, та ще й чоловіка кинула,— в мирські справи втручалася! Так, це була Орина. До людей зверталася із словом. Чи не найдужче вразила та ганебна пригода Мамає. Спочатку він сторопів, тоді здивувався, потім озлився. Чи вже всі люди одуріли, що жінка на сходці орудує? Чи хочуть на весь повіт посміховиськом стати?

Орина, що з подругами виглядала з-за осокорів, по-жадливо слухала, вбирала кожне слово, надто втішалася із сміливих речей Павла, тепер осмілилась сама стати перед людьми. Маланка, Одарка збадьорили подругу, щоб за всіх жінок вона сказала, затурканих, беззахисних. Оті мирські розмови кого не захохнуть? Знявся несамовитий галас. Поважні хазяї, ображені, осоромлені, дерли горлянки:

— Тягніть її!

— Не пускайте!

— Не треба!

— Гуляща!

— Чоловіка кинула!

— Куди лізеш?

— Геть звідси!

— Нема такого права!

— Ганьба!

— Цариця Катерина закрутила Росію!

— Гадаєш, у крісло посадять тебе?

Ще чимало глумливих слів упало на голову жінці, страмних, образливих. Чи мало Орина перетерпіла на своєму віку? Жінку в жар кинуло, понадіялася на свої сили, миром осміяна, ладна заплакати. Павло серцем перемучився за свою подругу. Чим міг допомогти? Оступитися? — ще більшої неслави накличеш.

Сам батько, Іван Чумак, намірився палюгою на дочку, так Грицько Хрін вчасно спинив його за руку. Після такої зустрічі жінку взяв страх, наче завагалася, зняковіла, не знала, що діяти. Збадьорюючі слова надали смілості, — Захар напав на горланів, щоб не закривали голосу молодій жінці. Від Грицька, Охріма теж чимало в'їдливих слів перепало Калитчиним прихвосням. Та ще коли вчитель Смоляк став доводити, ніби по городах жінка бере участь у громадських справах і ніякого страму в тім нема, що мовби так і годиться, і навіть земський потвердив те, сход наче вгамувався, люди розводили руками — дивовище, та й годі! Сам Добросельський під натиском тих думок згодився — хай говорить, був зацікавлений, що вона скаже. Що лишалося тепер Калитці діяти? На пострамовисько виставила невістка старшину. Калитка ніяково топтався, мінився, грізно позирав на молодицю — куди лізеш? — по словах же Добросельського осміхнувся, оприязнів, не перечив — дамо й молодиці слово.

Дивувалися люди: відки в неї та смілість? Дівчиною, було, вулицею пройде, стріне парубка — жаром так і шзьметься, як маків цвіт горить. Сходка розкрила вуха, очі. Твердим словом молодиця озивалася до людей, повчала бороди: не тільки земля, а нові порядки, свобода нам потрібна, щоб жінка теж мала право...

При тім слові глум, сміх, вигуки, перегуки знялися в натовпі:

- Право для жінки?
- Вари борщ!
- І в писанії сказано...

За гамором не можна було добрати, що в писанії сказано, та, певне, святе речення Мамай хотів подати не на користь жінці. Орина на цей раз спокійно пождала, поки сход вгамується, завзятої вдачі Чумакова дочка, побачили люди, молода, розсудлива, громаді доводила:

— Проти війни, пияцтва хто найдужче серцем мучиться, мліє, як не мати, жінка? Я трудюся, я томлюся, а де моє право?

— Щоб чоловіків покидали? — потішався над молодичею Мамай, він і на весіллі найдужче глумився над нею і тепер не вгамовується. Може, і справді вчував тут якусь небезпеку? Треба сказати, його слова не викликали великого співчуття на сходці, вчитель, сусіди засудили непристойні витівки — хай не глузує з жінки, — блазнем обізвали; найдужче нападались Захар, Грицько, Охрім Жалій. Тепер Орина мала міцну оборону: якщо путній чоловік, хто кидатиме?

Орина стала на захист жінки: нема простору, волі дома тобі, всім корися, годи, за наймичку роби, терпи знущання, наругу від чоловіка, свекра, і нема порятунку тобі, як невільниця, — безправна в хаті і на людях, як кріпосна... Стала просити сход, щоб про все те в приговорі було позначено.

Відколи світ стоїть, ще такого не чути було, неймовірні діла творяться, дивувалися люди, вікові порядки надумала змінити, нерозумна жінка! Не одна борода тут відчула образу собі, голови заклопотані, заморочені до краю: що вона верзе, до чого звелася сходка? В неславу батька знов дочка вводить. Люди щиро співчували Чумакові, що опустився, поник головою. Мамай розгублено звертався до товариства — чи є в людей розум? Очуманіти, далєбі, можна. Не дай бог свобода прийде, невже тоді жінка верх візьме? Голова розколюється, досягнути

несила, що на світі діється. На те хіба приговор, мирська рада, щоб про всякі небилиці писати? Земля, оренда — зрозуміло, а то якесь право для жінки! Тьху! Аж занудило. Як не перечили вчитель, Захар, ще люди, і навіть земський гласний Деркач, що не зводив захоплених очей з молодиці, — сход не став довго і голови тут морочити. «Хай туману не пускає», — стали вигукувати. Знявся гомін — і слухати про химерне жіноче право не стануть. Орина мусила скоритися.

Щоб закрили монопольку, не давали синів до набору, присяги щоб не приймали, закликала вона людей. Сміле слово озлило Калитку, він надумав перед миром на глум виставити невістку:

— Сама присягу зламала, чоловіка кинула, вірною жоною бути не схотіла, тож їй легко інших намовлять.

Мамай з обуренням додав:

— Проти церкви, закону пішла.

Далєбі, небезпечного супротивника вбачали хазяї в жінці, з ненавистю нападали.

Інша, на думку людей, не стерпіла б такої неслави, Орина ж не здавалася, вперта, гнівна, закликала сход не скорятися власті, не сплачувать податків, гнать податних інспекторів, не виказувать недоїмщиків, і щоб понятими ніхто не ходив. За недоїмки мало бідняцьких господарств продано? Мало надивилася, наслухалася, як Мамай із старшиною радилися, кого продати, в кого що забрати? Оплаканого сирітського добра мало настягали?

Ревище, що знялося по тих словах, заглушило жінку. Мамай з компанією до краю обурені — на непристойні вихватки проти чесних людей вдається Орина! Розбрат між людьми хоче посіяти. І навіть земський гласний Деркач те визнав, на захист хазяїнів став — селяни всі однакові, трудівники! Небезпечна жінка, тепер і він побачив.

— А вона правду каже, — пересвідчилися люди, вславлjali Чумакову дочку — розумна жінка!

— Не пускать, щоб Калитка спродував за недоїмки, гнать будемо хазяїв, що наживаються на людських злиднях! — порішили.

Іван Чумак пахкав люлькою, хмурний, невдоволений, — щоб ніхто, може, не вгадав батькової гордості за дочку.

— Спасибі тобі, дочко! — обняв, поцілував у голову

прилюдно Захар Орину, аж засльозилася жінка - скільки хвилювань сьогодні на її долю випало.

Дивувалися люди з неспокійної вдачі, нещодавно Орина сама ледве вирвалася з біди, сиділа б тихо, мовчки, інша на люди совістилася б показуватися. Так ні, між громадою товчеться, за других клопочеться,— не обійдеться без неї.

Добросельський уже втратив здатність вражатися: навіть жінка, забита, мовчазна, покірنا, що колись і духу її тут близько не було б, тепер наважилася людей бунтувати, підбивати на непокору, направляти проти власті, порядку. Що ж далі буде? Хто знає, які сили, несподіванки приховує село? А поки що земський вважає за необхідне розпустити сход, на сьогодні годі.

Орина в славі йшла між людьми, сход у повазі розступився перед молодою жінкою, що скорила-таки людську думку, подруги, мов у гарячці, під осоками очікували, перемучилися душею, як хазяї на глум узяли жінку... Все стерпіла, зборола, побідно верталася, мов з огню вирвалася, подруги не зводили зачудованих очей з Орини, щасливі, горді, обіймали, пригорталися,— хіба дівчата можуть яку подію пережити спокійно? Яків Калитка ховався поза спинами, ходив стороною, огидний, одлюдний, крадькома позирав на Орину, пожадно, ненависно... Здобула собі визнання, пошану в громаді, чоловіка кинула, розпусна жінка, і нічого не можна вдіяти, мало того — Яків за посміховисько сам у людських очах став. Покидьки миру, наймити громадською думкою заправляють; взяти хоча б Павла, все село тепер прислухається до його слів, незрозумілі речі між людьми веде заповзято, сміло. Чи став би хто слухати, скажімо, Якова, Левка? Чи спромоглися б до того ж вони на ті розмови? І куди той світ вертиться? Подруги заступили Орину, спинами закрили, захищали, скоса позирали на Якова, глузували, присміхувалися. Дарма тільки Яків прийшов, натерпівся страму.

Земський хоче сход розпустити? Без приговору? Постривайте, а ще Захар свого слова не сказав. Протискався на чільне місце, і люди дружно загомоніли — не розійдемося! Цілий день товклися і нічого не порішили?

Під тиском сходу земський мусив скоритися, однак на земського тепер не дуже зважали, побачив він:

коли свавільна громада навіть проти престолу дозволяє непристойні вихватки, то що тут казати?

Кому не кортить Захара послухати? Панська земля обійшла кругом села, куди не повернешся, вскочиш у штраф! Хто виразніше скаже? Ми вже тричі землю сплатили, скільки з нас ще тягти? За наші труди будуть школи, та ми в них не вчимося. Ми своїх синів у солдати віддаємо, а вони нас січуть нагайками. Ми, селяни, не маємо ніяких прав, хіба що право платити податки... Як у солдати — повинність, а як учитися — ніде... І кров проливай за панів на війні, і податки плати. І нема нам просвітку, тільки попи затуркують голови.

Ніяк не кається Захар, знов проти віри річ повів, забув, як на ярмарку боки нам'яли. Ніхто, правда, на цей раз не перечив, усі мовчки слухали, прихильно сприймали справедливі слова, тільки богомільний Мамай (чи він хоч одну обідню пропустить?) погрозливо застеріг Захара:

— Батюшка від церкви відлучить і причастя не дасть.

На це Захар і вусом не повів, спокійно завважив: треба нам домогтися, щоб відокремили церкву від государства, як більшовики кажуть, і щоб свобода віри була.

Мудрі поради Захар подає, не все тільки людям зрозуміло; Захарові ясно, новими змістовними словами збагатилася Захарова річ, вже нерідко можна було з його уст почути про «конфіскацію», республіку, і навіть сам учитель Смоляк розмовляв з ним, як із рівним, хвалив оратора, себто Захара, цілком приєднався до думки про відокремлення церкви від государства. А тим часом Захар клопочеться, щоб просвіток людям був, свою газету щоб мали, свободу слова, про свої біди, потреби щоб могли вільно говорити і писати. З цього Калитку кинуло в сміх:

— Грамотій, ти ж читати не вмієш!

Хто вміє, хто знає? Про те і розмова йде, щоб люди грамотні були. Грицько Хрін панським прихвоснем обізвав Калитку, сход неприхильно поставився до зауваження старшини. Добросельський із занепокоєнням стежив, як пожадно сход дослухався до оратора, небезпечний чолов'яга кидав сміле слово, як нагайка нами править, попи дурять, побори і пани людей давлять. Добросельський дістав потвердження своїм гадкам, звідки вітер віє. Бунтлива людина той Захар, побачив земський. Чи він тепер один? Завіряє селян, що робітники

вже домоглися полегкості в городах, а ми ще й досі не спроможемося. До розправи з панамі заохочував сход: за нами робочі, ми не самі... Земський тут відчув, що сільська думка котиться до небезпечного краю. Гласний Деркач гостро заперечив сільському ватажку:

— В своїй хаті ми самі порядок дамо, нащо нам робочі?

Мамай, Калитка тут враз приєдналися, поділяли думки гласного, але громада промовчала. Захар тим часом уперто доводив, що робочі дбають за селян, проти безправ'я, здирства б'ються, за свободу. Викладав плани, як робітники візьмуть заводи, залізниці — тоді селам легше буде панів скрутити.

Сход сперечався та вдавався в складні міркування, про земського, здавалося, забули, обвиклися, не зважали, іноді в суперечках згадували, як про тяжку болячку, тоді людська зневага падала на сині мундири, обзивали панськими посіпаками, позирали, як на непотріб. І стражник, урядник не дуже тепер заносилися. Гвалт стояв на сході, голоси билися на всі лади, зневірливі, допитливі, відчайдушні, розсудливі.

— Землі ми не візьмемо, не дадуть, цар не дасть, — перечили одні.

— Силою треба взять! — підбивали на лихе другі.

— Так це проти царя піти?

— Проти панів...

— А цар за кого ж?

Панькові Деркачу тут спало на думку, який уже раз, застеретти людей від небезпечних замірів, від усякої колотнечі...

Він помітив, як по тих словах вияснилося лице земського, старшини і як схмарніли люди.

Панько Деркач закликав народ покласти надії на монарші милості, на маніфест, який...

— Обдурює народ! — учитель Смоляк зухвало перервав пишний лад думок гласного.

По тих словах набігла знов усмішка на обличчя і похмарніли земський, старшина.

Скорботою сповнилася душа Деркачеві, і він з молитовним виразом благає людей витерти сльози нашій рідній неньці Україні...

— Це Харитоненкові? — знов учитель Смоляк узяв на гум Держачеве слово, з чого, звісно, людям утіха.

В натовпі постали неприхильні і небезпечні вигуки, що Деркач заласними речами одурманює народ, намагається підперти трон, що валиться...

Зовсім страху не стало в людей, присутність начальників ще більш заохочувала на гостре слово.

Учитель Смоляк, здавалося, цілком підкорив людську думку, зажадав, щоб учено дітей нашою рідною українською мовою, як того вимагають більшовики, і щоб були українські книги, школи, установи.

Тут Мамай, що з великою мукою спостерігав за тим двобоєм, далі не міг стерпіти, подав вискликаний голос:

— На лихо нам ота автономія, кооптація, політика — про оренду кажіть, ліси та пасовиська!

І, треба знати, чимало голосів цілком приєдналося до тої думки.

Ладу, проте, нема в громаді, бачив земський, чимало незгодних з рішучими замірами ватажків. «Нам аби земля, нащо нам власть?» — врозумляв сход Іван Чумак, перечив проти нерозсудливих, що закликали село на небезпечні діла. І ще сільський староста Мороз застерігав людей від гонитви за неосяжними вимогами, бо так можна згубити всякі здобутки, добро, хоч би оренду вирвати, щоб Харитоненко плату зменшив, скасував відробітки, що в печінках людям сидять, гнітять, далять... Мамай гнівно напустився на недорослих розумом, що в них руки сверблять, на власть зазіхають, щоб не підбивали громади на легковажні вчинки, бо коли за всім поженемося, не доб'ємося нічого. На ті розсудливі міркування пристала сила люду, висловлювали свою згоду з Мамаєм, що втихомирив-таки сход, спасибі йому.

Захар, суворий, зосереджений, зложив на грудях руки, спостерігав, як заблудилася людська думка, — віками одурені, заморочені, ще не могли позбутися одвічної покори, — Захар скинув цей острах, ясна дорога стелилася перед ним, саме там, де вагалися, борсалися, плуталися легкодухі. І це саме могло сказати про себе ще чимало люду. Захар знову заговорив, і люди слухали, пристрасним словом підкорив увагу людську. Весь рід і весь хід продажний, панський суд, порядок, закони проклинав він, закликав людей не пити горілки, щоб казна не мала доходу. Нам треба домагатися, щоб сам народ видавав закони, назначав податі, мав право віль-

но збиратися, обирати до Установчих зборів, правити країною...

Земський гласний Деркач тут став врозумляти сход: нащо нам ставати на небезпечний шлях, втручатися в політику? Ну, оренда, оплата, податок, черезполосиця — це так, село тут ставить слушні вимоги, але нащо нам «країною правити»? Чи ми доросли, спроможемося?

Добросельський тут прояснів думкою, сповнився рішучості, він побачив, що сход зайшов надто далеко, і тому гримнув:

— Це вже політика, не дозволю! Я вам не затверджу такого приговору!

Люди в сполох: як же бути, що діяти? Без затвердження земського чи дійсний приговор? Принаймні досі жоден приговор не минав руки земського. Він міг схвалити і одмінити ухвалу сходу. Завжди той Захар біди накличе.

На загрозу земського, людські сполохи Захар зухвало відповів:

— Обійдемося без тебе!

Людей страх обняв. Стільки років без дозволу старшини, земського не збиралося жодне село, не вирішувалася жодна громадська справа, не виходила жодна ухвала. А тепер як? Невже не потрібні земські начальники стали, царські слуги? Власть не потрібна, чи що? Адже земський начальник мусить непременно дати дозвіл на сход, на приговор, може, і заборонить людям свою думку мати. А тепер... Захар кричить на все горло:

— Геть розорителя села, давителя земського!

За ним Грицько, Охрім, ще чимало люду, коло все ширилося, люди сміливі, стали вигукувати, що земські начальники, старшини — шкурупії, все гучніші ставали голоси: пора старшин гнати, урядників, стражників, чого вони на нашій ший сидять? По тих словах у земського, урядника, стражників полетіли грудки, і не знати, хто кидав, мало не вся громада, під тим градобоем начальники зникли, і люд тепер вільніше зітхнув, полегкість якась на душі була. Хоч чимало селян з остраху теж пощезали — щоб не бути винуватими. І тепер Захар заправляє сходом. Виборних людей нам треба наставити, народних обранців, комітети щоб на селі порядкували. Геть шахраїв, панських прислужників, ніхто нам землі не дасть, як самі не візьмемо. Закрить треба монополю, не будемо платити податків, ні одного руб-

ля, ні одного некрута не дамо, і щоб в економії восьми-часний день був, щоб збільшили оплату заробітчанами, щоб сам народ правив країною, і ще безліч вимог схвалив сход. А щоб усі ті вимоги довести до Харитоненка, вирішили відрядити комісію до пана, і щоб та комісія приговора склала, а в тому приговорі позначила всі ухвали, жадання людські, надіслала до царя, а під тим приговором щоб розписалося все село, себто сім пись-менних і триста сорок сім неписьменних.

14

Молитовний голос, відомий кожному парафіянину, густий, басистий, на всю церкву гуде, мнуться латані спина, непокладна поважна постать направо поклони кладе, широким вимахом хрестить груди, до Миколая свій голос подає. Остап Герасимович Мамай на кожен випадок інший голос має, — чи стане він однаковим голосом гомоніти з покупцем у крамниці, порядкувати на хазяйстві, приймати мливо, лаяти наймита Тимофія Заброду, співати на весіллі і молитися богу? Широкого обсягу Мамаїв голос, врочисто підноситься, наростає; гримить на криласі, — аж сухозлітка на образах тремить, — спадає до вереску в крамниці чи вітряку.

Сановита постать кладе неповороткий поклін наліво, громогласно також благає Варвару, щоб не оставила люд грішній.

Благочесна сім'я Мамаїв! На весь Буймир преславний рід! Остап Герасимович знаний на всю округу своїми чеснотами. Ніхто інший, як він, сподобний засвітить панікадило на тридцять дві свічки. Секлета проскури пече. Левко, в урочистій нагоді, б'є в дзвони. Наталка співає на криласі.

Кому дозволено пекти проскури? Лише матушці-вдовиці, поповій дочці або ж дяконисі, і то не кожній, а лише такій, яка сім год удовою...

Перебрали все духовне коліно — такої не найшлося в Буймирі. І порішили: найблагочесніша в селі Секлета. Самому благочинному вона прислужувала за трапезою.

Чи кожна здатна вимісить круто тісто, не звичайне, не буденне, а прісне, на соді та воді? Можна, правда, на дріжджах, тільки не на хмелевій опарі, це вам не

пиріжки, що йдуть під чарку. І щоб опару не на молоці розводить, як паски. На хмелевій опарі тісто підходить, аж грає. Це вам не млинці пекти.

Навіть листа не можна мастить олією, а тільки при-трусить мукичкою.

Чим уславилась Секлета? То вона надумала натирати листа воском. Ось чому проскури в неї аж пахтять, славляться на всю округу, благочинний з Лебедина дякував.

Перед людськими очима вилискує голова оливою, коротка червона шия запливла салом, Мамай на коліна стає, поклони б'є, всі бачать, не примітити не можуть, в усіх закутках чують, як усердно він молиться за гріхи ближніх, щоб небо не оставило своїх рабів. І Захар теж пильнує з кутка за побожною постаттю, непривітно косить оком, кидає хмурі погляди, певне, що з лихою думкою дивиться на молящих... На селі чутка пройшла, що батюшка маніфест сьогодні в церкві оголосить. У ці дні село товпилося до храму, прислухалося до настав отця Онуфрія,— де, як не в церкві, сподівалися почути правдиву визвольну вість? Чутки всякі ходять, кожен по-своєму міркує, сходи скликають, приговори складають, і де тільки тих товмачів набралось, а тут прокламації, оратори по ярмарках, всяк своє веде. Хто знає, кого слухати?

Серед молитовної тиші дужий і разом несміливий кашель нагадує людям, що Мамай присутній у церкві, щоб не забували, відомо ж на всю округу, що то за побожна людина. Сімейний образ у хаті його в божиці на покуті стоїть, намальовано всіх святих з іменами родини. Ніхто так, як Мамай, церкву не понімав... Ось він знову звертається до Охтирської, Казанської, Смоленської, Іверської матері божої, до Афанасія служашого, скорбящого, сидящого і молящого, підносить погляд угору, де образ Тайної вечері висить над вівтарем, так і застигає, завмирає в захваті, осяяний, про-світлений, лише молитовний піт збігає з чола. Хто б ще наважився з такою молитвою озватися? Урядник Чуб теж у церкві, в блискучих чоботях, в синьому мундирі, при шаблі, коротко хреститься та нахиляє голову, в тій церкві всі люди поряд стоять, наче рівні. Крізь червоно-синє віконце у вівтар падає сонячний промінь, чарує око, свічки мигтять, тануть, позолота горить, виблискує, небуденне чуття обіймає людей, а тут ще густий

дух ладану, свіжого дьогтю, топленого воску паморочить голови.

Люди мали на що задивлятися, з чого милуватися, з цікавістю стежили, як Мамай ставить свічки, б'є поклони, в карнавку кидає мідяки, на тарілку. Хто, як не Мамай з парафіянами, виклопотав, щоб батюшку камилавкою за благочесні діла вшанували?

Захар кидав глумливі погляди на богомільного Мамай — змикрут найбільш образі облизує.

По закінченні літургії настала довождана хвилина — отець Онуфрій озвався до парафіян мирським словом. Слухали всі уважно, та Мамай і тут одрізнявся: дух притаїв, унятливо сприймав кожне слово, вбирав казання, одутле лице туманіло, вияснювалося. Про бідного Лазаря отець Онуфрій притчу казав, будив милосердя в сільських душах, і скільки людині землі треба, доводив, корив алчних, що на руїнах братових хочуть розжитися.

Не зовсім улад з мирськими думками святе письмо каже, в тім давно пересвідчився Мамай, проте люди побожно сприймали проповідь, хіба не звикли, не могли відрізнити від земних звичаїв, тривог? Мамай зітхнув глибоко, головою поник.

Смутні часи настали, за гріховні помисли бог людей покарав, наслав глад і мор, отець Онуфрій говорив проти бунтарів, що наїздять з города і в цей грізний час, коли воїнство, не щадячи свого живота, пішло на супостата, скрізь сіють смуту в людських душах, думають земний шар здвигнуть.

Це проти Нарожнього піп слово веде, зрозумів Захар — що старшина, а що Мамай наговорив. Отець Онуфрій гнівним словом напав на бунтарів, що думають, як той Каїн, грабежем, а не трудом домогтися благосостояння, і що повага до чужої власності повинна жить у нашій серці. Грозив, врозумляв, навів і на горну проповідь, щоб ніхто не побажав добра, раба, скота і жони ближнього свого...

Скруха сердечна обняла Остапа Герасимовича, він аж умлівав з жалю, — отак завжди зм'якшить серце, збодрить душу, просвітить розум святе письмо. Проти лихих очей, що на хазяйське добро задивляються, заздрять, промовляє батюшка, — в Мамай хіба мало недругів розвелось на селі? Отець Онуфрій не міг не помітити, що діється на душі преславного парафіянина. Проникливе

слово зворушило люд, пливли сльози, зітхання в церкві, отець Онуфрій обводив поглядом парафіян, раптом сторопів, побачив Захара, охмарнів. Захар, байдужий, як ідол, стоїть у кутку, не виявляє найменшої покори, каюття, кидає глумливі, насмішкуваті погляди на молящих. Так здавалося батюшці. Зухвала постать дратувала отця. Хтозна-коли він сповідався, брав причастя. Отець Онуфрій принагідно тут згадав боговідступника, що в церкві стоїть і лоба не перехрестить, богохульні слова між православними сіє, по ярмарках скрізь, на сходці горланить, провіщає бунтарські думки про відокремлення церкви від государства.

Молящі з острахом сторонилися Захара — чи може бути більша кара, неслава для людини? Не хто-небудь — пастир гнівним словом прилюдно, не де-небудь — в церкві, ганьбить Захара, не знати, як він тільки витерпів, зухвалий, впертий, не падав на коліна, не каювся, мов не про нього ішла річ, ніщо не проймає його. Стояв як неприкаяний, від бога відлучений, ще біди накличе, молящі остерігалися грішника. Ніхто, звісно, найдужче, найвиразніше не виявляв свого обурення проти боговідступника, як Мамай, шкода, що в церкві, якби не в церкві, якби на ярмарку, залюбки боки нам'яв би, як уже було не раз...

Тяжкою карою страхав отець Онуфрій мирян, якщо не почитатимуть бога, провіщав усякі болізни, глад і мор, якщо не чтитимуть заповіді, перетворить тоді всевишній небо в залізо, а землю в мідь... Хіба можна нищити божий дар — хліб? У чужу траву скотину загонити, ліс рубать, збитки діяти? Провіщав геєну огненну... Від згубного шляху застерігав люд.

— Тобі жалко Харитоненка?! — не стерпів тут Захар, буденним словом перервав святе казання, зухвалим вчинком нагнав страху на молящих.

Батюшка не дав довго голови мирянам ламати.

— Сатана, ізиді з церкви! — гримнув він на Захара, скров'янів, мало не луснув з натуги. По тих словах казенна постать враз мотнулась між сторопілим людом, урядник Захара під руку бере, староста з другого боку, випхали з церкви, ще й Мамай ззаду тумаків надавав, душу одвів, потішився, зумів нишком і в церкві, непомітно для людського ока, нам'яти Захарові боки. Сам син божий вигонив бичем із храму безвірників. Ніхто більш не кинувся помагати урядникові, навпаки — роз-

ступилися, дали дорогу, щоб не сіпали людини. Хто зна, може, деяку правду вчували в смілому слові? Вражені до краю були: в церкві з батюшкою в суперечки Захар встряв! Кріпко задумалися, мізкували, ніяк не могли погодити застереження отця з тими вимогами, що схвалено в приговорі.

Вдоволений, засапаний Мамай знов кашлянув на всю церкву, перед вітварем гаряче молився.

Коли заморочений люд після відправи повалив з церкви,— бурхлива подія, що відбулася тут, приголомшила людність, кожному немов упав на голову тяжкий чувал,— натрапили Захара.

Чи, може, хто гадає, що Захар, якого з неславою вираджено з божого храму, провалився крізь землю? Молящі, що з понурою душею брели вулицею, якраз нагнали боговідступника. Що діяти? Незручно минати і небезпечно приставати.

Захар тим часом стрівся з кумом Грицьком, якому переповідав свою пригоду, і той брався за голову, аж присідав з подиву. Друзям не ставало ні слів, ні рухів, щоб виявити своє почуття.

Найбільш полохливі односельчани минали двох веселих друзів, що аж ніяк не каються: не такий час, не така пора, щоб вдаватися на всякі розваги та вигадки. Та все ж були і такі, з-поміж них Іван Чумак, які відчували немов провину перед Захаром, не то співчували йому, тож навколо нього збився чималий гурт. Сусіди брели разом, насумрені, мовчазні. Чи не відчували часом правду в словах Захара, який озвався проти святого письма, що виголосив батюшка? А що батюшка виголосив святе слово на захист инбарів Харитоненка, в тім не було ніякого сумніву, хоч кожен боявся собі в тім признатися.

Чи не потьмарився світ людям? Певне, щоб розвеселити захмарених сусід, які мовчки плентались, Захар переповідав їм одну бувальщину. Грицько Хрін, як завжди, доточував.

Захар:

— Прийшла одна молодиця, кличе сусідку: «Ходімо, кумо, до церкви, дзвони дзвонять...»

Грицько Хрін:

— Хай дзвонять на свою голову — нема чобіт!

Захар:

— Приходить друга: «Ходімо, кумо, до шинку...»

Грицько Хрін:

— Хоч і ні в чім, та десь були погані шкарбанці...

Захар:

— Вбулася, набрала миску капусти, пішли.

На диво, ця пригода не звеселила нікого, хіба самих оповідачів, які і без того, треба сказати, дивилися на світ не дуже сумними очима. Ні розговорити, ні розважити людей друзям не пощастило. Миряни верталися під тягарем думок, що навіяла церква. Деякі навіть відсторонилися гурту, щоб не бути винуватими, щоб не переказав хто батюшці, мовляв, слухали богохульні слова.

Недільний гурт нагнала Лукія із сусідками, які верталися з Лебедина, теж збентежені своєю новиною.

Сільські молодичі останнім часом стали зачашати саме до Лебедина. І не будь-куди свої гріхи несли, а саме до Миколаївської церкви, де молодий піп правив. Людність з усього Лебедина, довколишніх сіл своїх попів минає, а до Івана валом валить. Лукія в захваті переповідає:

— Високий, тонкий, лице — як віск, чорне волосся спада на плечі, очі великі, осяйні, брови в шнурочок — янгол! Секлета ще й каже: «Якби похристосувався зі мною, — зразу би три рублі дала!»

Люди вражені: за три рублі можна купити добрячі чоботи!

— Хто того не відає — в Секлети чоловік — як чувал, — додає Захар, що набрався сьогодні в церкві тумаків від Мамає.

Лукія, що сама зачашає до лебединської церкви, переповідає:

— Батюшка служить, а Секлета з нього очей не зводить, хреститься, мов до бога жива лізе.

— На отця Онуфрія так би не хрестилася, — додає Грицько Хрін, нагонить знов острах блюзнірським словом на присутніх.

— Секлета ж по тричі говіє, аби тільки прихилиться до батюшки... То батюшка і каже: «Не скушайте мене, я нескусимий...»

Проте ця довга розповідь була лише передмовою. Лукія верталася з Лебедина сама не своя. Все богомільне жіноцтво не могло прийти до пам'яті. Несподіванка приголомшила всіх.

— Що сталося? — перепитує Грицько Хрін.

— Прийшли сьогодні до церкви, а там старенький,

руденький, з цап'ячою борідкою піп править! Навіть служби люди не вистояли!

Всі були вражені: це так новина!

— Благодійний, кажуть, осердився: всі церкви порожні, а в Івана стовпище! Призначив його в глухе село, де одна церква.

Недільний день, благочесна година, тільки і розмов, що про церкви. Хіба ж не знати, що за побожна людність в Буймирі?

Калитчина Ганна розповідала в жіночому гурті:

— Оце під Варвару ніч довга, то я прокинулась, не спиться, всі празники перещитала, всі храми і похрамини — сто двадцять празників нащитала...

Богомільна сторона!

15

Фаетон блищить, мигтить на сонці, ясноголосі дзвіночки звеселяють день, небесного цвіту тонке сукно привабно полискує на зеленому полі, чоботи сяють, білі коні в натузі бредуть розпеченою дорогою, грузнуть, сичать у піску колеса, тяжко вгинаються ресори. Дві одгодовані постаті коливаються в задумі — земський начальник Добросельський і повітовий справник Самосуд. Лиця одутлі, опущені, понурі. З пригніченою душею верталися із зборів. Осміяні, освистані, як блазні. Страмні часи, свавільні люди. Загроза розросталася з кожним днем. Розпадалася одвічна покора перед законом, властю. Вже нічим не застрахаєш, не спиниш. Було, церкви боялися, тепер ніяка сила не вплине. Суворого погляду, окрику було досить, щоб настрахати село. Кожен сіряк тепер з тобою в суперечки встряне, усім сходом нападуть, затуркають. Не стали зовсім признавати сільську владу, на старшин, урядників дивляться, як на непотріб. Чи так далеко до земських, справників, губернаторів, міністрів і далі? На очах розпадаються споконвічні порядки, підлеглий люд бере силу, розлазиться ґрунт під ногами... Отуманювали невеликі думки, липка нудьга сідала на душі.

Добросельський повідав приятелю — одноманітно, пригнічено: укази і маніфести сиплються, як листя восени. І рівність сословій, і свобода сходок. Село домоглося права вільно збиратися, обраджувати свої

потреби. Тепер не твоя воля... Людям тільки дозволь — таке повігадують, що волосся догори полізе. Не чули, не бачили? Скасування недоїмок і рескрипт Горемікіна про земельне впорядкування... Причём передріздвятий маніфест про сословну рівність село перекрутило і тепер тлумачить як рівний розподіл землі між селянами! Ось і розбери, поясни людям — чи послухають, чи не на тебе провину зведуть?

Нарікання, скарги, ремство бриніли в словах земського, справник на те хмуρο кивав, у повній згоді був із земським. Хіба не всіх одні думки печуть? «Ваші дні пройшли!» — вигук на сходці не виходить із голови, кров холодить. Не признавати закон стали. Це що, дикунські часи вертаються?

Густі пахощі розливає сосна, осипає жовтим пилом, отуманює далека душна дорога до Лебедина. Та хіба за клопітними думками передрімаєш? Добросельський — невтомний говорун у дорозі.

Народження цесаревича — велика подія, в церквах одправили, відсвяткували. Та кому милості випали? Заможний господар у Буймирі Мамай, людина з ясною головою, скаржився: неробам, недбахам, що безклопітно пропивали гроші, не сплачували податку, тим скасовано недоїмки. А яка нам вигода?

Проти того що скажеш?

...Розпечене повітря сичало у верхів'ях, бриніла бджола, телеграфний дріт нудно скімлив з душею в лад.

Повітовий справник ніяк не міг дати ради своїм думкам. А вигуки про церкву? Занепадає релігійне почуття. Вже богом не настрахаєш.

Справника на диво непокоїла ця думка про занепад страху перед церквою, можна було думати, що він тут втрачав собі підмогу.

Добросельський тим часом нагадує про відому постанову наради — прокурора окружного суду, віце-губернатора, начальника жандармської управи, поліцеймейстера і начальника охранки — про посилення арештів за протидержавну агітацію.

Справника це взяло за живе: з ким?.. З соцькими, десяцькими? Вони самі дихають тим же. Що це, в одному селі? На всі села не розірвешся, не поспієш. У Буймирі ще не скінчився сход, а вже в Бобрику почався, скрізь поспій. Чи в повіті мало сіл? Чи в справника військо є? Горланям рота закриєш?

— Тут тобі зразу: а маніфест вісімнадцятого лютого що каже? Право збиратися, обраджувати свою нужду хто проголосив?

Чи Добросельський на власному досвіді не переконався на сходці в Буймирі?

Справникові з осердя густо посиніли рясні жилки на лиці, в губернії намагаються провину на тебе скласти — нерозпорядність, мовляв, нездатність до порядкування: Все те гнітило, принижувало, давило. Що вдіє горстка стражників проти сили? Село клекотить... Мало береш, садиш? Чи допомагає, коли все село збаламучене, ненадійне, лише розпалюєш пристрасті, потрібна велика сила, щоб окувати село. Земський мав надію на Струкова? Самосуд, проте, виявляє і тут сумнів: що вдіє би і Струков, коли б розрухи спалахнули в усьому повіті? Що вдіє полк козаків і драгунів, коли сотні сіл бунтують? А потім, військо і на війні потрібне...

Лихий його зна, де потрібніше. Хіба це не війна? Добросельський нещодавно розмовляв з прокурором про арешт бунтарів у Буймирі, так усю душу прокурор вимотав, занудив — «а що вони сподіяли?» — жде, поки вогні загоряться, зачав докопуватися, відшукувати статті, параграфи, яка підстава, провинна і що стаття каже.

В нього теж був спір з прокурором, з глумливою усмішкою розповів справник. Дюк зложив протокола про поруб лісу в Харитоненка, справник вимагав арешту злочинців по 1642-й статті. Прокурор марудно копався в паперах, читав протокола:

— Тут сказано про тайну крадіжку чужого майна, а не грабунок! — Безпорадний будь-що вдіяти, не міг найти відповідної статті, скаржився: — Де я вам слідчих наберу?!

Вони і зрозуміло: прокуророві теж скрутно доводиться, безліч давніх справ не розібрано, сила бунтарів привалила, тюрма повна, всі холодні забиті. Чи під силу стільки люду розмістити? Тож прокурор і боїться — слідчих бракує, справи не розглянуті, якби всіх за кожну провину брали, гей-гей!

— Хай справляють у Суми.

— А там? Самим тісно.

Лихий його зна, хто тоді винний, — розвів пухкими руками Добросельський, глумливо навіть чмихнув. А порозмисливши, додав: — Окрім того, прокурор, мабуть, не хоче опинитися в дурному становищі. Чи не відомий

випадак з губернатором, що заборонив збори інтелігенції? Ті оскаржили, і від Нольде прийшло повідомлення, що скаргу буде розглянуто. От і розбери тепер, що дозволено!

— А тим часом поки будемо розбирати...

— Село розбере економії! — гострим словом, що несподівано зірвалося з язика, земський уразив не лише справника, а, здавалося, і себе.

— Добре, — наші люди скрізь стежать, і вже Нарожній не проб'ється тепер на села...

Добросельський взяв під сумнів думку справника:

— А листки? Як пересилаються прокламації?

Самосуд нахмутив чоло — не простежили ще.

Добросельському ясно: іскра, що кинули більшовики, впала на сухий порох. Ось-ось спалахне племін.

Нагонить страху Добросельський на справника...

Взяти набіг на Харитоненкові землі... Земський наводив прокурора на думку, щоб застосував параграф про м'ятеж! Рубають ліс, самовільно випасають скот, гонять з поля людей — які ще потрібні докази? Прокурор вбачає в тім лише порушення першого параграфа постанови від двадцятого січня... Дивна нерішучість! І ось вам наслідки: покоївки, конторщики годують, напувають скот... А пасти хто буде череду? Щоб зайняли села?

Справник із тривожною душею мусить засвідчити: що, мало селян брало участь у демонстраціях на вулицях Харкова? Наслухалися агітаторів, закликів проти самодержця? Надивилися, як робітники б'ють поліцаїв та козаків, одбирають зброю? Як рвуть, топчуть портрети монарха?

Тяжкі висновки самі набігають на думку земському... Страйки, що хвилию перекотилися від Кавказу до Петербурга, вже давно перетворилися в заклики до збройного повстання. І вже в Катеринославі не про оплату річ ведуть, а хочуть забрати заводи і рудники в свої руки!

— Ось куди сягнула агітація більшовиків! — мусить відзначити справник.

Адже давно пора прибрати до рук верховодів та агітаторів. Треба в кожному селі мати надійних людей. А чи дають на це засоби?

Добросельський з безнадійною душею дивиться на події дня:

— ...Заливають водою шахти, псують домни, парові котли, машини! І вже село не так клопоче — оренда чи оплата, а хочуть покраяти Харитоненкові землі! Вже стають проти власті! І вже, як на заводі Гельферіх-Саде, вимагають права звільняти і ставити на роботу!

Добросельського тіпала гарячка, загрозово почервоніла коротка гладка шия, округле лице.

Самосуд, що хмуρο дивиться на розпалений вид земського, твердить своє переконливо і коротко:

— Потрібне військо...

Добросельський вразливо, мов із нехтуванням додає:

— ...Трепов указує на нерішучість дій військових частин! Хіба не відомо, чим запасний солдат дихає? Як ославилися полки в Харкові?

Справник мусить потвердити:

— Козаки розстрілюють тисячі бунтівників, та хіба інші покаялися? На Кавказі, в Харкові, Одесі, Катеринославі, Москві, Петербурзі що діється? Поки одні заводи бастують, другі відраховують заробіток! Забастовка вже перекинулася і на заводи в Суми. Взяли за душу не тільки Харитоненка. Молодь непокірна, бунтлива, безбоязна! На кого надія?

Добросельський хотів повідомити губернатора про діяльність Сумської земської управи, що насаджує скрізь політично неблагонадійних учителів, лікарів, агрономів, статистиків, землемірів, страх агентів, які, будучи зв'язані з селом, не тільки не пособляють поліції, не виказують бунтарів, а самі скрізь сіють небезпечні думки між населенням, причім одверто. Добросельському відомо чимало випадків. Вчитель Смоляк дуже покався? За вимогою земського Сумського участку Смоляка там звільнили за неблагонадійність і прислали в Буймир — селянам у радники. Тепер ділити поміщицьку землю намоває.

Безнадійність опанувала справника: як запобігти лихові? Він поглиблює думку земського: хіба викорениш зло, коли всі уми ошаліли? Молодь особливо. І земська управа тут ні при чім — вся інтелігенція збаламучена! Податний інспектор та акцизний, хвалити бога, стоять осторонь...

Чимало правди в словах справника, це вірно, проте твердження його не переконує Добросельського. Хіба не пора закрити вечірні курси для дорослих? Чи він давно не говорив про те? Так несамовитий Смоляк з

компанією зняли галас про цькування «темними силами реакції» інтелігентних трудівників. А тут губернатор докоряє: «Не маєте поваги серед селян, не вживаєте енергійних заходів». Тут повага до самого... прости господи, де ділася, що вже казати про нас, грішних? «Пошани до порядку, закону, власті навчати треба». Навчиш! Ми цінували, спродували селян, шкіру стягали за недоїмки, а тепер монаршою милостою минулого року недоїмки даровано (хто не відає — біда примусила), а ми тепер «сукинї сини»! А про старшин і казати нічого. Який може бути лад, коли в Харківській губернії з 1902 року змінилося п'ять губернаторів! Чи він знає тебе, село, обстановку, умови, людей? Селяни спочатку дивилися на тебе як на посередника, ішли за порадою, а як зачали податки стягати, спродувати — ворогами стали. «Обійдемося без земського». На сходці в Буймирі, Бобрику — чули? Бодай не чути. А тоді перед губернатором кліпай: «Авторитету не маєте». За нерішучі заходи докоряє, треба приборкати бунтарів. Самі знаємо, спробуй приборкати! Чи одне село бунтує? «Вияснити настрій селян». Настрій відомий. Настрій треба робить. То дозволено обраджувати свої потреби (село тлумачить: нужду), то запобігай заколотів, агітації. Які потреби селян? Земля! Ясно. Збираються, про поміщицьку землю сласно гомонять, небезпечні думки сіють. Заборонити сход — не смієш. Хоч бери і подавай руку лібералам Деркачам з земської управи! Протидержавні вигуки, насильницькі плани, горланів слухай, власть ніпочім, нікого не бояться. Куди йде Росія?

Частина третя

1

Явором, канупером, чебрецем, м'ятою, любистком запахло літо. Дівчата, рясні, врочисті, без гомону, гаму вишивали на полотні. Орина настилала середину, Одарка мережила крайки, Маланка гаптувала береги.

Тетяна хату вибілила, піч вицяцькувала, долівку вигладила, рудою глиною підвела, подвір'я промела, піском посипала — чи не проти зеленої неділі!

Червоне поле в білих розводах очі вбирало. Кленові листки, клинці, волошки — то звичне, знане, але такого мережива зроду досвітки не знали. Прегарні, привабні букви мигтіли, переливалися: «Хай живе народна республіка!» Дівчата поставали коло печі, милувалися.

За квітчастими хустками визирав Павло, обвів очима хату, але в очі впало одне смагле лице. Чому сьогодні Павло сумний, світом нудить — ніхто не знає, не відає.

Захарова хата мов квітка.

По груди в болоті, по груди в біді викупався Захар. Покрутило руки, ноги, поперек — як дошка. Канави рив.

Східний вітер висушує ріллю, чахла стебло не закриває ґрунту. Поле бунтувалося.

Захар зійшов на згір'я, сів на могилі, дивився на своє вбоге село над Пслон, думав глибоку думу. Небуденне чуття проймало душу, а сказати несила. Слова покласти на пісню Захарові несила. Зложити влад, щоб у похід вела. Захар згадує, не згадує — відчуває: в таку саме днину, на цій, може, могилі, з тяжким роздумом про людське горе дивився на Псел, складав свої пісні-думи покійний Тарас — божий дар чоловік мав, праведним словом промовляв до всього світу. Гостював колись у цих краях, старики переказували. І хотілося не то заплакати, не то заспівати, Захар сам не розбере.

А поле цвіте... Всі бур'яни світу збіглися на сільські ниви смоктати соки. Полин, пирій, перекотиполе, вівсюг, буркун, молочай, будяк, осот, волошка, материнка, собача рожа, деревій, кукіль, горошок, мак, березка, сосонка, мишій...

Небо бурилося... Рве, мете, курить, заносить світ. Сонце палить, земля репається. Надії на врожай нема.

І вже стражнику Непрясі стало чути, мовби хтось мугиче пісень, незвичних, незнаних і, мабуть, заборонених. «Город Миколаїв, французький завод!» — хтось доспіває, вітер доносить. Понаучувалися де? Співучі люди стали. Слова пісні безнастанно вертілися в голові, не вирвеш ніяк. Цибатий стражник Непряха виляскує нагайкою по виглянсуваних чоботях, зазирає через тини, загати. Та хіба за густим листом, шумом що почуєш, угледиш? Чутка пройшла, що на взліссі листки читатимуть. Хто його розбере? І люди, святкові, виряджені, сходились гуртами, гомоніли, коли ж наближались сині

сукна — примовкали, неприязно одверталися, зневажаючи начальників. І лиця задумані, врочисті. «Город Миколаїв, французький завод!»

Зранку урядник Чуб конем гарцює, мотається по всіх дорогах. В діда Івка стражник одібрав кийок. Урядник Чуб, нагнавши конем Захара, хотів одібрати палицю, так Захар замірився на урядника, грізно крикнув:

— Геть, бо полетиш, як Плеве!

Погроза чи зухвалість обдала острахом урядника. Чуб сторопів. Похнюпився. Зажурився. Було чого. Збіглася вулиця, напали на нього, обізвали синім пугалом, прогнали. Захарові прибічники обступили свого ватажка, повели. Глумливі вигуки падали на урядника. Чуб був похмурий, завів навіть пісні сумної: «Чогось мені горілка не п'ється, чогось вона мене не веселить...»

На Захарові біла сорочка, червона стрічка, борода підстрижена, лице виголене — як парубок, і в Павла червона стрічка коло пазухи. Дивне зборище зростало. З усіх доріг сходилися люди — сиві голови, квітчасті хустки, брилі, — стовпище рясне, грізне; мов полум'я спалахнуло над головами — хтось викинув червоне знамено; похід подався вулицею на поле — не святить хліба, криниці адже? В декого за поясом застромлена сокира, в руках заступи — для чого? Знамено мов окрилює людей, співали заборонених пісень, вигукували проти кровопивців поміщиків і ще вславляли більшовиків, закликали народ єднатися, це виразно чув урядник. Та затріщали тини, люди ламали кілля, і урядник вчасно спинився.

Проворний, бистрий дід Івко людей веде, не знати нащо несе ярмо, уряднику голова пішла обертом: що затіяли? Що за вигадки? Немічний Івко мов ожив, розходився, зачав те ярмо об дорогу бить, ярмо кріпке, земля суха, ярмо відскакувало, ніяк не міг добить. А вже як узяв ярмо у свої руки Павло, завзято об землю раз, другий, ярмо затріщало, снози переламалися... А ще як стукнув Максим — одлетіло підгорля, відпала чашина, проте люди не заспокоїлися, поки не побили те ярмо на цурупалки. Кожному кортіло об землю вдарить, примовляли слова, не дуже приємні для панського вуха, закликали вирвать у панів землю, не платить податків тощо.

Жаль за серце Івка бере. І бідність нічого, аж ось старість.

...Ще одну весну зазеленіла земля, напоїла відрадою серце. Кошаві пальці перетирали вогку, запашну праматір землю, погляд розпливався в затуманених просторах — сумний, прощальний.

Хоч би діждати, побачити, чи вирвуть люди в панів землю. Єдина втіха на старість, надія.

Жили собі, нічого не відали, не знали, нарікали на кривди, біди, напасті, корилися лихові, молилися богу, та ось з'явилося праведне слово, розкрило селам очі. Про майстра Нарожнього старий згадує. Ясні думки засяяли, люди стали поглядати на свої руки, приміряти свої сили, гомоніти про те, що пора нам поламать ярма.

З гущини вискочив Грицько Хрін, десь опудало на коноплях узяв, начепив синю дерту ногавицю, купецького брилика нап'яв, з клоччя причепив борідку, куксиною навів очі, ніс, розмалював, розкрасив: дебеленький панок видався, люди всі пізнали Харитоненка — він, кому ж бути? Із висвистом, вереском почали палками бити те опудало, аж клоччя летіло, опудало вклонялося мирові, Грицько Хрін зойкав, ойкав, жалісним голосом примовляв ніби за пана, щоб люди змилювалися, — за що? Галас, регіт, гам вуха глушив.

З вигуками, вилясками пройшли село, все живе повиходило з хат, прилучалося до походу.

Неоглядне поле прослалося за селом, ходило буйними хвилями — панське поле. Харитоненко, як той павук, оснував село, оборав, обкопав, куди не скочиш, де не станеш, куди не глянеш, що не скажеш — відробляй штраф. Економія обдирає людей — набирає дарову силу, — про те нагадує Захар в гурті. А своя скотина реве, труситься, ребра повилазили, за зиму всю кору на деревах погризла, гілки пооб'їдала, голодна.

Орина з польніцями на одне літо ходила до пана, знала, як економія людей кривдить, витягує жили, мужики на війні, скрізь жінки тепер роботи вправляють, калічних дітей приводять. Намовляла дівчат, щоб жодна сапачка бур'янки не зітнула на панському полі, хай бур'яніє панське поле, раз Харитоненко не хоче приговора прийняти. Тримала червоне знамено, про визвольну боротьбу вела річ. Калитчина сім'я страхала жінку.

Поставали на межі, ясні, рясні кольори разили око. Довгим рівчаком обкопав Харитоненко свої ниви, відмежував од села. І тут людям в очі впало панське пугало. Громада з ревищем кинулась, зачала топтати

на межі, весь мир ринувся на те страхіття, потоптом збили в рівчак, босими ногами і чобітьми — ненависну згадку про панську наругу, знущання над людьми, саму неволю, здавалося, з прокляттям затоптували в землю.

Чи одне серце вразила несподівана вість: майстра Нарожнього, що боровся за свободу, хотів людям добра, жандарми закували в кайдани. Павло сповістив. Нещодавно сам довідався, нікому не признавався, цілий день ходив сам не свій. Орина острахнулася — чи могла забути майстрові розмови в Захаровій хаті? На ясну путь людей вивів. Обороняв від панської сваволі, кривди, тепер сам замуrowаний. Люди посмутилися. У Захара опустили руки, мало хто відає, що на душі в нього діється. Отуманіли очі. Захар бере в руки сокиру.

Смоляк кидав слова, що били в серце, про свободу, світло... Як змінилися люди, з якою жадобою сприймали гасла, що колись нагнали на людей острах, — розіб'ємо царський престол!

Павло людей врозумляє: нащо нам Дума, хай живе народна республіка!

А Захар кидав лише один заклик, надто простий, проте зрозумілий і до серця дохідливий: рубайте ліс!

Ніхто не перечить Захарові, бо кожне вчуває свої думки в тих словах.

І в словах Грицька Хріна також: земля народу!

Павло вигукує, що війна ведеться на користь поміщикам. І слова ті сповнюють людей зненависті до правителів.

На засіданні сільського комітету Захар клопотався:

— Де нам узяти зброї...

Мамай заходився перечити:

— На лихо нам та зброя, морока з нею, нам аби налякати пана, щоб дешево здав оренту... Чи ми збираємося робить повстання?

Захара за живе взяло:

— Мамай лише про свої вигоди дбає... А як набіжать стражники, почнуть розгонити похід? Беріть, люди, коси, вила, будемо садити під ребра...

Зброї, отже, не здобули, проте Захар заткнув за пояс сокиру. І це зробив кожен.

Павло вигукує, щоб люди бралися до зброї, розбивали ланцюги, скоро прийде час повстання, боротьби за свободу...

На межі стояла панська липа, що нагонила страх

на село. Вже пастухи і палили ту липу — дупло вигоріло, а липа стояла. Скільки людської сили витягла економія! Лоша, що за возом біжить, за липу скочить — штраф, колесо, коли розминаються вози, за липу колію проведе — відробляй штраф.

Захар заносить сокиру, люди притаїли дух. Ніхто не наважувався починати. Захар перший рубонув окостенілу деревину, липа загула, тріснула, гостра сокира глибоко в'їдалася в сухе, в'язке дерево. Захар — вправний дроворуб, і вже без всякого страху «геть царя!» вигукує він, хоч у декого, може, кров холодне. Вальть трухляву деревину. Люди полегшено зітхнули. Сотні рук узялися за лопати, дружно закидали панську межу. Посилали прокльони на панські покої в зеленім гаю. Дивна пісня грізно наростала, буйно розкидалася на лани, летіла за вітром до степових економій.

...Поле бунтувалося.

Тиша репнула, дерево хряпнуло, оглушило, обламуючи гілля, з шаленим хруском чмарахнуло, лісоруби ледве оступилися, тріскотня, гуркотнява побігла лісом, темно-синє небо розкрилося над головами, засіяли зорі, запашна прохолода повила землю.

Ще звечора села набігли на панський ліс, рубали, валили дерево — немало буде і вдень роботи.

Захар на пеньок сів, закурив люльку, прислухався, як перегукувався ліс. Запашний дух осереддя баламутить душу, роздає, роздима легені, кріпкий дух бакуну перебив дух свіжого дуба, колотилося серце.

В цю ніч пани, мабуть, позамикалися, попритаювалися, тремтять. Хто наважиться вийти? Проти озброєного сокирами миру хто поткнеться? За всі кривди, знущання скоро прийде панам розплата, чує серце, правду Кобзар прорікав. Зловісно пугали сови. Дозорці, — Павло згуртував оборону, — стережуть на узліссі, із списками, самопалами охороняють лісорубів. Ліс! Скільки тут перегнило листя, прошуміло вітрів, передумано дум! Наслано прокльонів, виплакано сліз!

Не можна сказати, щоб на душі в Захара було так легко, безжурно. Неспокійні думи хвилюють його, нові турботи насіли. Бідна вдова дуба не осилить. Зимую знов замерзатиме з дітьми малими.

Мамай сам при здоров'ї, воли дужі, син дебелий, і

наймит Тимофій Заброда при силі: вже третього дуба звалили.

Гаряча пора, благодатна ніч, піт заливає очі, Остап Герасимович вміє дуба вправить, вже краще нього ніхто не зробить, не впорядкує, на підвалини, сохи чисто поріже, без окрайка. За людьми і він у вигоді буде. Аби тільки не довідався о. Онуфрій. Люди ліс рубають, дбають, наживаються. Мамай сидітиме склавши руки? Чи є коли за роботою голово мучити?. Надбав хто хазяйство йому? Тепер така завірюха по селлах знялася — чи кожного примітять? Така пора прийшла, що треба панам вигоди, землі порізати. Нову хату треба ставити, женити сина, без дерева на хазяйстві дихать ніяк. Остап Герасимович накоти кладе, дрючками з сином, наймитом, дочкою дуба підважують, потихеньку та помаленьку, котиком та ладиком накочують дуба на розвору. Мамай сам повезе, а ви, хлопці, беріться за пилку, — наказує синові із наймитом. Душна ніч, благосна ніч...

Захар у пільмі ніжно гладить рівний чистий стовбур до самого прикорня, б'є долонею налите соком дерево — липа, на дошки, на стіл, на лавку слава буде. Одною конячиною багато не перевезеш. Гуртом завжди з бідою билися, спрягалися на ріллі, на молотьбі, зладилися і тепер. Зрубали Захарові на сволоки, скоро хата завалиться, ветха хата, перекидати пора, не спроможешся ніяк. Павлові де жить — зовсім не клопочеться він, не думає вікувати на селі, спить і про завод мріє... Охримові на кузню дерева треба, Грицькова хата теж прогнила, без дерева на хазяйстві хоч гвалт кричи, зубця для борони взяти ніде.

А в кого нічим привезти, на плечах носили, аж плечі пооблазили. У стужу зогріться нічим.

Молодь вартувала на галявині, за гущавиною не видно, маячить просіка — зоряна дорога, туманіла долина, снували підводи. Гуркіт, грім, гук, одгук розбігся аж до крайнеба. Орина обіперлася на ратище коло дерева, Маланка і Одарка із списками поставали за стовбурами: на випадок набіжить збройна ватага стражників, дівчата списками з-за дерев — списи гострі — колотимуть хоч коня, хоч верхівця. Чи в них смілості не стане? Охрім чи одну ніч потайки кував зброю? Павло за отамана пішов в обхід, пугав совою. Ось коли хлопці поберуться з коханими дівчатами, є на хату дерево. Максим відрядив батька з дубом, розлігся проти неба, розкрив

груди, па́рували запашні корінці, трави, бриніло повітря, земля грала, навівала незвичні думи, відчуття. Треба хату ставити, з Маланкою поберуться восени, тільки хазя́йнують коло чого, після вінця — знов в економію? Якби в панів зе́млю вирвать, отоді б зажили...

Мамай гадав до світанку вернутися, звалив великого дуба, застряв у болоті, колеса зав'язли по колодки, ніяк не вилізе, благав людей, щоб пособили. Люди погейкували на волів, минали, не розпрягалися: сам дуже лю́дям пособляв?

Грицько Хрін подав раду:

— Підніми завагою один край, щоб була перевага...

Поїхав і не озирнувся...

Гам, гомін котився долиною, плівся галасливий обоз — натрудилися, натомилися, вдоволені, говірки, бадьоро погукували на коней. Щасливими очима дивилися на весь отуманений світ. Назустріч безнастанно з сокирами ішли люди до лісу, де стояв табір, з хруском падали дерева, всю долину заслав шум — падала одвічна покора перед панською владою, силою.

Сонце огрівало землю, розгонило туман над Пслом, бухнув бугай, ріка погнала болотяний гуд долиною, задирчав деркач, крякнула качка, луки оживали, прокидалися, злетіла чапля, впав у траву яструб, синенький рибалочка ворожив над водою... Рясніли береги, луки цвіли, красувалися, поросла буйна трава, скотина аж плаває, трава під черево сягає, скотина аж труситься, пожадно скубе соковиту траву, з рососою допалася, не одірветься... Черета все прибуває, пригонили згори, зачувши ситий корм, скотина ревла, бігла...

Селом клич пройшов: не признає пан приговора — вигонь скотину на пашу! Цілу ніч рубали ліс — щасливо минулося, тепер скотину вигнали, щоб за весь вік одпаслася, одгулялася, — боки провалилися, схудла, всохла, вим'я притягло — як калитка, впала зовсім, як не підгодувати — пропаде, самі кістки, — які в нас корма?

З келепами, киями люди повигонили скотину на панські луки, поставили в ряд, обіперли на кії борода, дивилися, як пожадно скотина рвала траву, лю́дям набігали сльози, — скотина перемучилася голодом, люди переболіли душею.

На змиршавілу корівку Захар ніби дивиться, придивляється, як вона хватає різнотрав'я — конюшину, люцерна,

мітлицю, проте незвичні, небуденні думки в його очах снують: дивно той світ обертається — вчора перед паном спину гнули, підкорялися, а сьогодні взяли за вила... І ще дивне явище з Захаром сталося: в горі і радості йому завжди на думку приходять названий брат, що в борні за народ прийняв неволю.

Зійшлися Чумак, Грицько, Охрім і ще чимало люду, хмури погляди кидали на панські володіння, промовляли гнівні слова.

Діти, пастухи, які б не малі, все ж збагнули, що повіяли нові вітри, давай у густій траві качаться, борються — воля!

Осмілила села, вдалися на рішучі заходи проти панів. Не хоче пан вволити людську волю — вигонь скотину на пашу. Загарбав злужжя, прихватив сільські вигоди, не хочеш добром порішити — візьмемо силою! Заорав дороги, що ними їздили діди, батьки наші... Штрафами, відробітками знедолив село — годі! Годі за безцінь на гладкого пана робить! Щоб прохарчити день скотину — два дні роби за пуд полови! З недоріддя нажився Харитоненко. Не тою дорогою поїдеш — рубає колеса. Або штраф відробляй. Дорога вузька, заорана — прихватив упродовж дороги пан немало поля. Поки сільська череда додому дійде — чимало штрафу економія настягає.

Грицько Хрін з жалем дивився на буйну пашу, — якби знав, хіба продав би корівчину? Нічим було визимувать. Тепер коня пасе.

Мамаїв наймит Тимофій Заброта цілу череду на панські луки пригнав, хай вигулюється, випасається, скотина сита, в Мамаєв скирти торішнього сіна стоять, — мало прихватив у людей берегів за борги та позички? Мало з Калиткою продали на японську війну, нажилися?

Мороз — староста, самому ніяково скотину вигонить. Дочка і син пасли — батько нічого не знає, не відає... Що вже Калитка пережив, перетерпів — сказати тяжко. Єдиний раз, можливо, в житті людина з високої посади не мала користі. Всі панським добром розкошують, Калитка сам не від того, щоб Харитоненкові землі порізати, якби не старшина. Власть! Земському, справникові, законові, приставу підкоряйся, годи. Підлеглий. Вислужитися як жить хочеться людині. Якби не сподобний земському старшина, хіба царський каптан вислужив би? На весь повіт слава і шана. Хоч, правду кажучи,

починає вже линять... Син із дочкою зібралися вже на панську пашу скот виганяти, так Калитка заборонив не з легкою душею — пождемо, побачимо, почувемо. Вся сільська череда на луках пасеться. Лиха не минути. Чи старшині збитки, жалко панського добра? Хіба громада мало панові відробила, мало дарової сили в економії загуло? Чи не за те і Калитка в економа одмічений і земським відзначений? Чи не тому і громада косо дивиться на старшину?

Лиха година! Чи кожен спроможеться найти рівновагу між економією і громадою? Калитка збирався до присутствія. Страхіття — земський скоро надійде. Старшина селом бігав, гарячився: лихо на панські землі насіло! Хоч гвалт кричи. Стурбований, заклопотаний, брався за голову. Де власть, де порядок? До власті непошана. Проти закону пішли. Самовільно в пашу скот загнали. Збитки заподіяли. Розправу над паном затіяли. А закон нащо? Калитка надійний оборонець порядку. З урядником Чубом радилися, розігнали посланців до земського, економа. Ніхто не скаже, що вони не діяли нічого. Відраджували громаду. Та хіба послухають? Хто наважиться між люди поткнутися, в розгніване середовище? Згукували старост, соцьких, десятників. Ніхто не йде, всі десяцькі на панських луках.

Проти всього миру що вдієш? Навіть десяцькі не стали підкорятися старшині. Земському, економові теж клопоту чимало — не одне село бунтує. Села кругом обсіли панські володіння.

Жовтогарячий день, дзвінкий день! Яра рослинність веселила око, рясніли хустками береги, жінки додому несли траву, серпами жали, набивали мішки, нав'язували рядна. Не один оберемок принесли і Тетяна з Маланкою, Чумакова Лукія з Ориною, Одарка, Марійка, всі скотині корм припасали, через річку, кущами,городами до хат брели. За дарові відробітки хіба пан людям стільки винен?

Луки квітували, сонце припарювало, повітря бриніло, запаморочливо пахли трави, зелене привілля збуджувало, над панським правом хустки глузували, траву жали, зникав одвічний трепет, натомість піднімалася смілість. А давно одєжину полісовщики стягали за в'язку вітролому, за жменю диких груш? Однаково погнили б, осипалися... Верхівці гонилися, в терни, болота загонили, собаками цькували за жменю лісових ягід.

А тепер перед людським гнівом пани тремтять, поховалися, як зайці, бояться за свою шкуру. Чи розплатяться перед селом коли? І неслава, що свого часу зазнала Орину — старе право зламала, чоловіка кинула, проти всього миру пішла, — тепер забувалася, не так допікала, сердила людей. Звиклися, чи що? І вже полільницями верховодить, тепер конторі не так легко штрафувати чи розщитати будь-кого, зашахраювати заробітки, і пригінчим невільно над дівчатами знущатися. Нерідко і матері звертали за порадою до Орини, за поміччю, літні жінки, що самі горя зазнали, шанували Орину. А хазяйки, звісно, лихословили по закутках, гудили молоду жінку, судили, прилюдно не наважувалися, півсела в оборону Орини стане — не знають, як на сходці було?

І сивенькі діди, давні приятелі, Івко з Савкою, щасливими очима дивилися на світ: взяли-таки силу люди, на панів страху нагнали. Ех, жити, та ніколи...

Стихав гомін, припікало сонце, в напрузі очікувань дійшло півдня, вже й скотина напаслася, виповнилися боки, люди врозкид розляглися в траві, хоч Захар і застережливо наказує: не розбігайтесь, люди! — клонило до сну, зморені за ніч люди куняли. Спека в'ялила, валила з ніг, позагонила все живе в гущавини, занурила на дно, жаби в болоті парилися, кумкали — теж навівали сон, полягла прив'яла трава, куняло в затінках птаство, луки повила таємнича тиша, лише дівчата плюскалися в прозорій воді.

Дикий висвист розітнув повітря. Розлігся вереск. Розірвало сон. Тіла отерпли. Над луками стряслася біда. Протирали очі.

З гиком, галасом набігли верхівці, браво вимахували нагайками, полосували, загонили скотину.

Певне, так лементували половці, коли набігали в давнину на села.

Загейкали, загойкали на всю низину:

— Загонь!

— Обіймай!

— Заходь!

Тріщали лози, чавкало болото, мигтіли картузи, на луках гуляли верхівці. Селяни незчулися, не опам'яталися — польова сторожа, полісовщики, стражники, пригінчі набігли на долину, займали скот.

Селяни прокинулися, отямлися. Послідню корівчи-

ну — пораду, визвольницю — пан займає. Осердилися, озлилися.

— Люди, в кілля! — Захар команду подає.

Гнів опалив серця.

— В кії! — покотився клич долиною.

Верхівці, може, і швидко справилися б, так нелегко скотину зігнати — розбрелася в кущах, очеретах, лозах.

— Люди, за мною! — гукав Охрім Жалій, хоч був позад усіх — в'язка місцина, зав'яз, за допомогою кия вибирався. — Вперед! — закликав людей — солдатська звичка, — шкутильгав, бігцем доганяв товариство.

Захар вів обурений гурт, бігли наосліп, продиралися крізь кущі, лози, задихалися, харчали, нагнали верхівців. Ще мало штрафу настягали, крові виточили?

Ще люди не добігли до сторожі, а вже Павло з хлопцями, дівчатами зітнулися з верхівцями. Нагайки різали повітря, тіло, гупало кілля, зривалися зойки. Зловісно блиснула шабля — Назар Непряха думав злякати напад, та, збитий києм, з коня полетів сторчма, розпластивши руки. На Павла наскочив урядник Чуб, зім'яв конем, наспіли Гаркун, Пугач, накинулися, напали, підгорнули також Максима, давили, качалися, урядник Чуб насів зверху, бив нагайкою. Орина, як вовчиця, вискочила з ліз у поміч Павлові, зачала серпом пороть сине сукно на урядникові, жодної шани не виявила до всевладного мундира. Чуб зойкнув, потьмарився світ в очах, схопився за гладкий бік, з жалем дивився на нове казенне сукно найвищого розбору, що жінка розпанахала, разом із шкурою пропорала, як огнем опекло, новий мундир розвернула, м'ясо вивернула, не по шву розрізала, а чисту полу розітнула. Через болота, очерети, саги навпростець бігли люди з кілками, забовтані, люті, зачали бити стражників, що підгорнули Павла, Максима. Стражники посхоплювалися, відборонялися шаблями, в Гаркуна, Пугача дротяні нагайки: як уріжуть — полопається сорочка і шкура. Пригінчим, проте, найдужче дісталось — за всі кривди, що вдіяли заробітчанами, приймали людську кару. Хіба розплатяться? Кії щедро падали на міцні спина, хрускало кілля, жили — як у вола. Хіба кістки переб'єш? «І ще не все», — примовляли, упевняли... Наспіли верхівці, визволили пригінчих, прийняли бій на себе. Стражник Непряха зліз на коня, тримався осторонь. В розпалі бою пролунали постріли. Люди сторопіли. В чесний народ стрілять? З шаблями, рушницями

напали на людей, що вийшли з голими руками? А що, якби взяли вила? Садити б під ребра? Постріли збаламутили людей. Люди скипіли гнівом. Долина заревла... Стикалися, кидалися, крутилися... Били, різали, рвали. Звивалися. Давили. Топтали. Несподівано з'явився Калитка на коні, при ознаках, захотів людей втихомирити, грізно на селян крикнув:

— Ви нащо вигнали скот самоправно?!

Ще й нагайкою полоснув Грицька.

Як водиться, Калитка скрізь порядок давав. Грізне слово, закріплене ділом, приводило завжди людей до пам'яті. На весіллі чи на ярмарку старшина завжди вгамує бешкет. Доволі самої появи старшини, щоб п'яні витверезилися, забіяки, що вимахували кулаками, уклінно взялися за шапки. Коли ж будь-хто, огрітий арапником, згарячу спробує суперечити — всі дивом бралися: за батьківську науку дякувати треба старшині! Адже не хто-небудь вчить, карає, — старшина! На високій посаді сидить, наставляє нерозумних.

На людях не без поради.

В якому б не були розпалі люди, з появою старшини приходили до розуму. На превелике лихо, цей раз сталося неймовірне. Захарів кий на дебелу спину опустився. Із замахом витяг Захар старшину, аж потяг. Калитці забило дух. Він поточився. Обаранів. Непряха дротяною нагайкою вривав Захара. Вогонь і ніч... Захар вигнувся, Непряха хватав повітря, огрітий києм. Осліп на очі, на розум. Проти нього на дерев'яній нозі стояв Охрім Жалій з довгим києм. Стрілися. Змірили... Замахнулися. В одній роті служили. Миршавий солдатик, злиденний ковалик осмілювався на царського слугу напасти. Шабля випала, рука повисла. Хіба із шаблею можна встояти проти келепа? Зчинилася бійка за шаблю. Селяни накинулися; хотіли шаблю взяти. Пригінчі, ланові впали, захистили, не давали. Виривали, порізали руки, збилися, не знали, що сталося б, якби бунтарям пощастило вихватити шаблю. Захар садив полісовщика. Пригінчий шмагав Максима. Грицько телепнув ланового. Урядник мазнув Охріма. Павло торохнув урядника. Непряха знесилою рукою не прийме шаблі, і йому вклали. Кий падали на спинах пригінчих. Верхівці крутилися, збивали, топтали, толочили кінцями людей. Сікли дротяними на гайками. Кий бухали по конях і верхівцях. Грицько Хрін крутився колесом, одбивав напад. Захар одмаху

вався від шабель. Верхівці насідали. Павло з Максимом легко виверталися, били верхівців по ногах. Люди ставали в коло, то оборонялися, то нападали. Тимофій Заброда з кущів ловко влучав короткими кілками, якими притикали коноплі, у верхівців. Дівчата, потоптані, пошарпані, сполосовані дротяними нагайками, падали під коні, не щадили себе, різали серпами верхівців. Збилися, крутилися, лементували, харчали. Галас, гвалт стояв над луками. Поки точилася бійка, жінки вихватили корів, погналі городами на село. Верхівці побачили, що скрутно доводиться, чимало людей скалічено, селяни легко не здадуться. Твереза думка обдала панських слуг. Пугач січе нагайкою, хто підвернеться, вгамовує селян:

— Що ви робите, схаменіться. Нас пан вижене — не встерегли лісу, луків!

Хитрує панський посіпака, припсволили, мовляв, його з людьми розправлятися.

Павло, одбиваючи кілком верхівців, глумливо відказує:

— Доки ви будете панів стерегти?

Гаркун ловко вертівся колесом на коні, топтав, розгонив напад, волав:

— Ми панський хліб їмо!

Захар люто запускав келепом у коня і верхівця, вигукував:

— То їжте свій, панські прихвосні!

Бійці немов притомлювалися, не в такій уже гарячці нападали, та й скотина врятована, тепер лише хотіли вийти з честю перемоги, не скорилися, не злякалися панських посіпак, довго пам'ятатимуть, знатимуть, як своє право встановляти.

«Зброї», проте, не покладали, били вже не наосліп, хитрували, заходили, крутилися, вичікували, щоб зручніше напасти, рвані, ламані, потовчені тіла огнем горіли, нагадували про помсту. Верхівці не хотіли на себе неславу прийняти. Проте, здавалося, мусили.

На ту пору надїхали земський з економом. Захекані коні і верхівці. Вслід за загоном назирці їхали, гадали — перед збройною силою бунтівники скоряться. Стражники займуть скот, комісія оцінить збитки, громаду буде скарано. Стражників понівечили. Полісовщиків, ланових потівкли. Збройна спроба не довела ні до чого. Одбили напад на землі Харитоненка! Ще дужче

людей озлили. На весь повіт слава. Чи в економії муштроване військо?. Набрід. Добросельський дер глянку, вгамовував ошалілий люд. Чернуха за голову взяв-ся: траву витовкли. Не так випасли, як потоптали. Збили. Тирло. Позжинали скрізь галявини. Дивитися нудно.

Закривавлені сорочки, сині рубці, розпухлі, розлючені, залиті кров'ю лица, дерті спини кинулися в очі земському і економові.

Насумрені верхівці топталися осторонь — м'яті, товчені, не одному обдавлено ребра. Ловили коней, що розбіглися в кущах. Осміяні, осоромлені.

Оборонець порядку Калитка прислужиться захотів земському, за царську службу постояти, тепер обідрано бік, покривився, охляв, помутилося в голові. З розпореним мундиром, порізаними штаньми, на яких запеклася кров, Чуб незграбно сидів на коні, ніяково почував себе. Кожного гнітюче почуття прибі'є, який би вояка ти не був, коли світиш грішним тілом: дівчата штани порізали разом із шкурою, — де враз і виправка дінеться? Добросельський із неприхованою зневагою позирив на невдалих вояк. Понадіявся, поклався, повели загін у наступ, настрахали, провчили бунтівників!

Селяни прикладали листки до ран, вгамовували кров. Порізані, посічені, побиті тіла пекли, горіли, розгоряв-ся гнів.

Земський звернувся до сільського люду. Сердите слово подав Чернуха. Може, люди і стали б слухати поважні речі економа і земського, хоч великої надії викликати острах, повагу до закону нема, проте, може б, і пощатило пробудити каяття, жаль за сподіяним, так устряв молодий голос... Земський ще на сходці примітив Павла, запам'ятав, з більшовиками він знається, небезпечні думки кидає: а пан, мовляв, не пограбував село?

Земський мусить розвіяти лихі настрої, безнадійно наставляє, радить людям уже не вперше: скривдили вас — шукайте захисту в законі! Ще є, мовляв, суд і правда на землі. Хіба що, настало безвластя?

Чернуха від себе подає тверезе слово. На чуже майно посягнули? Це вже на світі не можна жить, як до чужої власності поваги нема!

Не випускаючи з рук кілля, люди нетерпляче слухали, безладно перечили... Згадали знов своєю кривду і свою неволю, і який уже це раз говорили про безнадійні

спроби знайти правду на землі... Погрожували вчинити самим розправу над ненаситним паном, бо закон однаково захищає панів.

Нічого нового ні ті, ні другі не сказали. Правда, в селянських словах вже менше бриніли скарги, нарікання, а більш вчувалося загрози. І хто знає, до чого можуть дійти обурені люди? Що вразило — між брилями нерідко попадалися хустки. Навіть жінок колотнеча захватила. Чутки скрізь ходять, що жінки навіть лютіше за мужиків із стражниками б'ються, нападають на економії. Випередили... Ось і тепер молода бунтарка, що на сході промовляла, чорні смуги, як вужі, перевили руки — сліди од нагайки, посинцьоване тіло, привабна, мстлива, закликає знов людей до непокори, бо вже гнівом опалилася душа... Панська скотина сита, — чому людська голодна? Пан взимку не мерзне, — чому люди повинні жити у холоді і голоді?

І, певне, збурені тими словами, люди рішуче застерігали земського, що цінити збитки вони не дозволять. Загрожували киями комісію потовкати, хай і не заходжуються. Хто наважиться не послухати? Здається, старшина і урядник мали змогу в тім переконатися, дошкульний чолов'яга, себто Захар, нагадує, що люди слів на вітер не пускають. Якби пан не захватив сільські землі, може б, нічого не сталося. А може... Лихий знає, тепер такі часи, ніхто не скаже, що завтра станеться.

У відчай мало не загнали земського ті лукаві слова. Мало що не скоряються — глузують... Одурити можна. Що міг сказати земський? У самого луки випасли, і він не міг нічого вдіяти. Такого зухвальства він не сподівався. При земському селяни скотину повиганяли в Бобрику, мов зговорилися, всі села водночас напали на поміщицькі володіння. Хоч гвалт кричи. Не свої луки тепер мусиш боронити, Харитоненко щодня губернаторові телеграмами допікає.

Гадали, судили і вирішили одвічну спірку між селом і паном розв'язати любо-мирно, відрядити посланців до економії на переговори і, якщо дійдуть згоди, скласти договір. А ні... видно буде.

Спини пекли, горіли, дротяні нагайки порвали, проте люди окрилені надіями: пан поступиться, здасться. На перемови закликає громаду — переможцями вертались додому. Довго не спали. Незвичні події збуджували; заходжувалися гоїти рани, парили, перев'язували, мастили,

жінки причитували, лікарювали, та побиті не дуже стогнали, зо сміхом згадували, з утіхою переказували, як потовкли урядника, старшину, стражників, і згадки ті, здавалося, втамовували біль.

Довго гомоніли, радилися, кого до пана відрядити на переговори, і коли вчитель Смоляк нагадав, що треба на папері всі вимоги списать, Захар виразно повів рукою: **на** шкурі все записано... Тоді полізли — хто в ожеред, хто в клуню — на нічліг.

2

Білі мармурові колони оступили панський палац, просторі кам'яні плити сходили в квітники, високі тополі, розлогі каштани кидали округ густий затінок, оком не проб'єш буйний сад, що розкинувся до Псла. Стане Захар між хлівами топтаться, він прямує на чистий двір — може, не всякий наважиться, може, кому душа в п'яти пішла. Мороз боязно нагадує — чи не заждати? Челядь здивовано, лякливо стежить за сімою юрбою в білих сорочках, нових брилях, між якими затесалася одна квітчаста хустка. Юрба походить чистим двором, хмуро позирає на кам'яний палац, — колись би не наважилися оком кинути. Захар не спиняється, не перемовляється, без вагання, твердо простує в панські покої по широких кам'яних плитах, поважно, неквапно, а чоботи, мащені чистим дьогтем, мовби зроду-віку топтали кам'яні сходи. Виноград обвив просторий ганок, людей обдала прохолода, від пахощів аж нудило — чи не для них, бува, квітки наставлено? — розсілися на ганку, обвівали брилями змокрілі чола — не то від спеки, від втоми, не то від переживань. Ждали. Озиралися. Притягують очі пухкі панські килими, на килимах леви, квіти, виноград. Дивовижні оздоби скрізь наліплено, горорізьбою оздоблено, стіни розмальовано, розписано, підлогу покарбовано, розквітчано, хоч не дивися, хоч ногами не ходи по такій барвистій красі. Кожного пече, мучить: за наші гроші..

Чепурна покоївка, молода, тендітна, в білих легких уборах, мало не зомліла, з острахом озирала гурт, остовпіла на порозі. Грицько Хрін поспитав її:

Чи скоро нам дадуть чай?

Покоївку кинуло в краску, і вона проворно зникла, а влучний дотеп прийшовся всім до вподоби, дуже вті-

шив товариство. О, вони надто вільно почувають себе, безліч розваг знаходять, гострословлять, жартують, вдаються на всякі вигадки. Комісія. Село спорядило до пана на переговори. Чернуха, певне, одвідав Харитоненка, про все домовився.

Не дуже поштиво стріли економа, не встали, не вклонилися, як бувало, один староста Мороз неспокійно завозився, бриля зняв, а вожай, себто Захар, і не подумав — розлігся, вивернувся в кріслі, заклав ногу на ногу, люльку смалить, бакуном чадить, веселим оком на економа дивиться, рішуче приступає до справи:

— Відрядило нас село, щоб, значить, насамперед панські луки викосить. І не як-небудь — за відробітки тепер хай забувають! — а просто споловини.

Чернуха, мов ошпарений, кинувся на ті страмні слова; зроду-віку такого не було, косили завжди з четвертої, п'ятої копиці, ще й за відробіток, а тепер що — дарма сіно віддати? Засмутилася душа, Чернуха осердився, напустився на комісію, дрібненько так прискав:

— Яке ви маєте право в економії встановляти свої порядки?

Захар тут з крісла встає, брилем об землю б'є, промовляє:

— Ох моя мати божа! Ваше сіятельство!

Перегнувся, перехилився, вклоняється, звеселив люд, на глум економа бере, меткий на вигадки штукапряд.

Чернуха враз обм'як, ослаб, одурів. Не міг прийти до пам'яті, осягнути, що сталося. Зухвала поведінка мужика приголомшила його. Чи одна громада трепетала перед економом, з одного слова скорялися села, споконвіку шию гнули, відробляли штраф, землю, солому, дрова, аж раптом світ перевернувся — непошана, неслава економові на голову впала. Знущання, та й годі! А тут ще рудовусий чолов'яга, відомий бунтар Грицько Хрін, ставить на вибір перед економом:

— Не хочете споловини — заберем весь сінокіс, — розмірковує поважно, ясними очима на світ дивиться. Комісія однодушно те стверджує, найліхіше — цілком за непогрішні вважає свої наміри. Люди хочуть, щоб по правді все було: не скоряється економ, відмовляється справу порішити миром, добровільно споловини сіно дати, щоб по закону громада діяла, — просить не стануть. І жодні викрутаси тут не допоможуть — мовляв, трава не поспіла тощо. Ждуть, щоб пересохла, перестояла? Тоді

не втнеш. Далєбі, громада дужче клопочеться за економичеське добро, ніж сама економія. І сінокосок теж не дозволять в траву пускати, люди косами все покладуть, свою траву скотина затовкла, бо де ж пасти? — все вигоріло, — а сінокосками не треба, бо люди що робитимуть? А щоб звести, то вже ні — треба домовлятися окремо.

Що міг вдіяти Чернуха? Голова його не без розсудку. Не згодиться — заберуть все сіно, ціла армія вийде на луки з косами. Що вдієш? Киями не одбили стражників? Осмутнів, збляк чолов'яга, не в силі знести зневаги — завжди громадою мотав, відробітками, штрафами витягував силу, наростав власний прибуток, від Харитоненка пливла нагорода, слава, тепер мужикам коритись доводиться, приймати вимоги.

Комісія була вдоволена. От і чудесно. Економ згодився і цим викликав людську прихильність. Комісія може засвідчити — розумно порядкує Чернуха, не сперечається, не гарячиться, бо знає: однаково ні до чого не доведе, такого господаря шанувати треба.

Людська хвала до вподоби мусить прийти економові.

Жили вимотати з економа надумали, не інакше. Хіба так розмовляли коли з ним? Мов ярмарчани... І він мусить слухати, терпіти. Чого доброго, ще на могоричі покличуть? Не знати, хто тут порядкує — він чи вони? Огидне безволля напало. Чернуха охляв, покірно приймав людські вимоги, неждані, негадані.

Говорив поміркований чолов'яга Іван Чумак. Добром порішили з косовицею, — при тому слові економа взяли корчі, — треба забезпечити село ріллею, коли маніфест вийде про дорізку землі громаді, на що все село жде, сподівається. Зрозуміло, силою не вдієш нічого, ладу не наведеш, треба добром дійти згоди, а якщо ні...

Тут Грицько Хрін скористався з тої нагоди, що Чумак запнувся, — нічого не сказав, а тільки довгими жилавими пальцями виразно скрутив комусь голову перед самими очима економа, — проти кого та загроза спрямована, не тяжко було догадатися, — робив руками якісь дивні викрути, що звеселили товариство, на економа ж навіяли страх.

А Чумак таки примовк, хмури́в чоло: не примітив, як та лиха думка зникла, друга настигла, несподівано заплутався.

В Мороза завжди ясна голова на плечах, у підмогу

сусідові підтвердив: скоро вправлять жнива, і тому про землю клопочеться село, щоб, значить, дали в оренду, і не по сорок рублів десятина, як було, а так... рублів по п'ять-шість.

— І щоб Добропілля дали нам, бо іншої землі ми не візьмемо, — рішуче подав зауваження Іван Чумак. Зауваження те прийшлося всім до вподоби. Комісія з захопленням прийняла слушну пораду, що збігається з давнім вимріяним людським бажанням, дала свою повну згоду.

— А вже сільський комітет розподілить ту землю між людьми, — послужливий Грицько Хрін докладно пояснює економові, як думає село оренду розбити, щоб, значить, усім припало.

— Коли ж який клин залишиться, коли не все Добропілля розберуть селяни, тоді економія має право по своєму розпорядитися землею, — вніс Захар повну ясність.

— Адже панові земля дісталася за копійки, то ми йому і дамо рублів п'ять по-божеськи, — посвідчив знов Мороз.

— А в кого робити нічим? — безпорадно спитав безкінний Охрім Жалій.

Ніхто нічого не сказав, а тільки Захар повів очима на панську стайню, і погляд той зрозуміли всі, і погляд той найдужче збентежив економа.

— Мамай і Мороз зарадити можуть, — нагадує сусідові Грицько Хрін не без глумливої думки: хто не знає зажерливих хазяїв?

Немов з добрим приятелем, розмовляють люди з Чернухою, розвели теревені, мов на ярмарку, і економ вже не обурюється, не вражається, а лише розгублено розводить руками на неймовірні вимоги громади. І вже не розбереш, чи з проханням звертається громада до економії, чи дає наказ. Чернуха, зрозуміло, не може нічого обіцяти — в такій поважній справі, як оренда, треба домовитися з Харитоненком. І Мороз тому не перечить, комісія розуміє — справа важлива, громада строго наказала, щоб без оренди не верталися, якийсь день можна заждати, економ сам знає — час тепер дорогий. Хіба тільки мороки в людей, що оренда?

Оплата дуже низька, треба набавити, доки люди за безцінь робитимуть? — нагадує знов Захар, і комісія в один голос твердить, яка ціна повинна на жнивах бути, як у приговорі сказано: косареві — півтора рубля,

в'язальниці, полільниці — рубля, а вже за інші роботи щоб Александра Степанович не клопотався і голови не морочив, сільський комітет за все подбає, усіх задовольнить. А якщо Чернуха неспроможний сам вирішити справи, дати порядок, не має на те права без згоди Харитоненка, то люди якийсь день заждуть — викосять сподовини сіно, а там і жнива вправлять, покосять, пов'яжуть, своя нивка не вродила, які там жнива, за економічеські хліба подбають, заскиртують, змолотять, щоб не було втрат, збитків — бо то ж хліб святий, — якщо тільки Харитоненко на людські вимоги пристане. А ні... Хто знає, що може статися? Все може бути. Люди не можуть наперед заглядати. Події можуть бути жахніші за всякі гадки. Однаково загинуть. Перемучилися голодом. Тепер знов неврожай. А якщо несправжній господар в економії Александра Степанович, нічого не вдіє без дозволу Харитоненка, хай тоді не противиться і не винить нікого, бо люди тепер, — Захар розводить руками, наче складає провину перед економімом: нічого не вдієш, збаламучене село, отут кипить, — гостро дивиться на економа підбитим оком, лагідно питає: — Стражників на луки хто наслав?

Чернуха дрібненько трусився, як хорт на морозі, завіряв людей: не з його волі заведено порядки в економії, не він оплату заробітчанах встановляв, не він набавлятиме, сказав рішуче.

А відки взялися ті порядки — ніколи не досягнути, мов з отуманеної давнини впливли...

— Отже, коли Александра Степанович дійсно така приневолена тут людина, чи не краще було б йому зовсім покинути економію, позбутися мороки в цей небезпечний час? — співчутливо поспитав економа Захар.

Чернуха не стерпів, занадто дозволяє собі той нахрапа, сільський ватажок Захар, економ поставив на місце зарозумілого чолов'ягу. Захар ураз злагіднів, виправдувався: він тільки з добрих намірів застеріг економа, щоб потім не кався...

Тут сталася суперечка в самій комісії. Молода жінка, що весь час мовчала з поваги перед бородами, коли заговорили про оплату, не згодилася — жінок скривдили... За жінок оступилася, оборонила: треба, щоб рівна плата всім була. адже в приговорі сказано, щоб жінка рівне право мала. Чому ж косареві півтора рубля, а в'язальниці рубля? Що їй на селі скажуть? Жінки

відряджали, наказували, щоб постояла за їхнє право. Непомірні вимоги поставила перед економом, що онімів з того. Видно, наслухалася ораторів...

Замість того щоб остерегти молоду жінку, Павло, на предиво, прихильно поставився до її слів, сам заохочував, підбивав на ті дивні вимоги. Це не до вподоби прийшлося комісії. Бороди рішуче перечили тому, хи-мерні думки Орині в голову запали, напустилися на Павла: зроду-віку не було такого, щоб жіноча праця цінилася нарівні з мужичою. Ніхто, звісно, не проти, щоб жінці вийшло право, але оплата... Ніхто не перечить, якщо платити в'язальниці півтора рубля, так косареві треба два, бо який косар поставить себе нарівні з в'язальницею? Найдіть такого.

Люди рішуче припинили пусті жіночі розмови: чи в неї громадський досвід?

При тій невдачі Орина знітилася, відчула: нелегка доля випала їй, немало перешкод доведеться ще здолати в своєму житті. Задумалася, занепокоїлася, прагнула знайти силу, віру, щоб не ослабнути в борні за волю. Огрівалося серце — не розходяться в думках із Павлом, засмутився невдачею і він. Легше здолати трисильного ворога, ніж незгоду між друзями.

А Грицько Хрін тим часом ставить вимогу, щоб з чужої сторони економія не наймала людей на полоття, жнива; клопочеться, щоб економія не схитрувала — зі сторони найматимуть заробітчани знов за безцінь. Треба, щоб на роботу брали лише з нашого села. І Чернуха легко доводить людям безглуздя тої вимоги: хіба може одне село зібрати врожай, вправити буряк в економії? Адже в них своє поле, городи!

Павло тут знов наперекір комісії подає думку: сільський комітет мусить стежити, щоб за меншу оплату, ніж схвалить громада, ніхто із сусідніх сіл не наймався. Та Грицько і тут вчуває певну небезпеку. Сусідні села наймуться, а тоді ми де роботи візьмемо? До того твердження приєднується комісія, Павлова думка знов ні до чого. Невдалий порадник. Мабуть, не дуже надійно почуває себе. Не зумів у пригоді людям стати. Дивного нема нічого: молодий, що там радити, коли є старші?

Чернуха тут побачив, що і комісія не одностайна в своїх думках, старанно вишукував щілину, куди забити можна клин.

Молодий бунтар не вгамувався, завів мову про вось-

мичасний день, ситий харч, і на цей раз люди прихильно поставилися до того, а коли наостанку рішуче сказав, що жодного штрафу і відробітків віднині село не признає, знялися схвальні вигуки — давні людські жадання. Ще й від себе додали люди. Мороз твердив: дорогу, що заорав пан, треба відновить. Комісія гаряче вхопилася за ту дорогу, загомоніли всі враз, — не спинилися перед тим, щоб не образити економа, згадали, скільки дарової сили витягла дорога з села, широка, як Чумацький шлях, була, пан заорав, залишив сажнів п'ять, а п'ятнадцять приорав, штрафами засіпав село.

Ненаситна людська вдача. Поступливість економа (а що він міг вдіяти?) спонукала, заохочувала комісію до нових вимог, непомірних, нечуваних. Вертки, кручені язики повиростали — зроду економії спокою не було. А що, якби грамотні? Щоб вернули громаді злужжя — наполягали, з прадіда наша земля, за уставними грамотами одійшла. І віднині пан толоку не сміє орать самовільно.

— Чи не в громади дозволу брати? — глушливо поспитав Чернуха.

Комісія справді тої гадки була. Одурити навіки можна, забігти світ за очі кортіло Чернусі від того знущання, несила слухати, люта ненависть давила груди, мутила розум. Чернуха сказав:

— Культурне господарство... многопілля. Занехаяти щоб зовсім поле? Щоб бур'яном заросло? — зробив спробу заперечити. — По жнивях економія враз стерню лущить, оре на зяб, чорний пар кохає. Чи вони хочуть, щоб по новоріллі буряк сіяти, по веснооранці пшеницю?

Це аж ніяк не тривожило людей. Свій клопіт у голові:

— Скотину ніде пасти.

Коли на цім порішили, Захар з добрими намірами звертається знов до економа, лагідно переконує, громада хоче позбавить економію від мороки: навіщо вам полісовщики-хабарники, ми самі під охорону візьмемо ліс.

— Щоб пня не зосталось? — гостро перечить знов економ.

Захар завіряє економа, і вся комісія твердить теж:

— Без дозволу сільського комітету ніхто й дерева не зрубає!

Чернуха не став і перечити — однаково ні до чого не доведе. Безнадійно махнув рукою, кожне заперечення

тільки розпалює пристрасті, обіцяв довести до відома Харитоненка. В голову запала твереза думка: треба лагідніше повестись із людьми, не йти наперекір, — моя хата скраю, — щоб не озлить людей проти себе, і так лихо дивляться, в цей небезпечний час треба стеретися. Не стали признавати власті, взяли силу, розмовляють як. Лукаві слова, доброзичливі поради, щоб Чернуха економію кинув, хитродумне застереження проти чого? І нема поради, захисту. Бо хоч стражники, ланові, полісовщики і охороняють економію, та що вдієш проти сили? Юрба селян відрядила комісію, самі в лісі ждуть, на випадок біди щоб подати допомогу. Неспокійні часи, тривожні ночі, безсоння виснажили економа, відрядив жінку в Суми, zostався сам.

Харитоненко не показується на село. Похмурнів, знелюднів. Хоч веселощі, гульбища не спиняються в його домі в Сумах, — вдаване все... Всі маєтки, заводи зазнали збитків, саме хіба Добропілля? А Миколаївка, Янківка, Угроїди, Краснояруга, ІПарафіївка, Наталівка, Ржава, Степанівка, Єленівка — хіба там спокійно? Сумні вісті надходять звідусіль, тривожать серце Харитоненка, знівечено скрізь хазяйство... Чи не подумати справді над людською порадою? На порозі жнив позбутися прибутку? Хто пустить? Нагадати Харитоненкові хіба: тривожна пора, вірою і правдою служив, а тепер — визвольте, життя в небезпеці.

Комісія тим часом збиралася в дорогу, поставали, поштиво розмахували широкополими брилями, ніяк не могли розстатися. Подали тільки частку вимог, сказав Захар. Хіба все враз прийде в голову? Ще буде час, погомонять, як треба порядкувати, з приємністю повідомив. Як доглядати скот, ще не радилися, як оплачувати годових — руб у день. Щоб кожного дня мінялися доглядачі коло скотини, кожен заробити хоче, така думка в громади, але то вже під осінь. Мало розмов, гадок на селі, ще ніколи так не буйніла мирська думка, як у цю чудесну пору. Свобода.

Захар з приємністю викладав свої міркування перед економом, що привітно слухав, комісія прихильно всміхалася: далєбі, той Захар до земельного міністра скоро доступиться. А щоб економія сільських вимог не прийняла — про те і думки не може бути, бо тоді жодна душа не вийде на поле, і стороннім не дозволять, хай бур'яніє лан, бувайте здорові.

— А чи не позичили б ви нам хліба хоч по три пуди або продали дешево, щоб село дотягло до жнив? — поспитав економа Грицько Хрін. Чернуха на те безпорадно руками розвів: і рад би допомгти, приязно завіряє комісію, та не вистачить навіть на господарські потреби — скотині і на харчування строковим.

— А,— сказав Захар і більше нічого не сказав, проте Чернуха довго стояв у глибокому роздумі, прикидав на всі лади, як саме сказав Захар «а», і який зміст вклав, і чому це так стривожило його, привело навіть у розпач.

«Нерви», — з досадою подумав. Люди вже давно пішли з двора, а він ще довго не міг прийти до пам'яті. Прийняти всі вимоги — кинути економію напризволяще, здати на чужі руки, а самому позбутися господарювання, чималого прибутку в розпалі жнив, піти світ за очі. І куди, до кого в цю тривожну годину вдатися, хто шануватиме такого економа, що в небезпечний час кинув господарство? Харитоненко на губернатора все надіється,— чи пристане на ті вимоги, на те позорище? А як не згодиться?

Економові потемніло в очах, затяло дух.

3

Гарячий цвіт розсівається, збігається, виблискує. Розпливається, розпадається, рябіє. Напливає зелене поле, спадає жовта заслона, набігають сині розводи, веселий колір виграє, міниться, переливається. Поріднилились пшеничні брилі, квітчасті хустки. Посплиталися стрічки, погляди. Повнобокi дівчата красуються, мов пави, колихають розкішними плечима, вибрязкують дукачами, намистом. Надходять усе нові пари. Керсетки облягають гнучкий дівоцький стан, вироблений на буряках, жнивах, розвіваються барвисті стьошки, ваблять око мінливі кольори, а чобітки, мережки, вуставки! А небо ясне, сине — яким же йому бути в цю веселу днину! — проміння радості на землю щедро сипле.

Ополісті хазяйки, пихаті, виряджені, сиділи під дубами, судили Орину — по-дівоцьки вбралася, розвінчана, безчесна, страму нема! Законною жоною не схотіла бути, чоловіка кинула, відцуралася, водиться з Павлом. Куди батьки дивляться, що за світ настав, над зви-

чаями наруга, зневага до церкви — зреклася чоловіка. Із чого ті вбогі дівки виповнилися, ожили — на огірках та картоплі сидять: од сонця, вітру — хто знає з чого!

Давно так не веселилися, не тішилися дівчата — мов зорі ясні, красні, водили танці, голови в квітках, сорочки в квітках, а коси, погляди — кров терпне!

Ой дуб-дуба, дуба, дуба,
Дівчино моя люба...

З гиком, гуком, перегуком як кинуться хлопці, не хлопці — вихор; як метнуться, як злетять! А Павло серед гурту, все на ньому мигтить, все на ньому горить. Як зачав витинать, вибивать — диво! А Максим проти нього. Тимофій Заброда поряд, верткі, в'юнкі, як зачали розминать ноги, витоптувать, викаблучувать та голосом виляскувать — чудо! Завзяття, молодецтво гримить, кружляє, ходором ходить.

Пихаті хазяйки сиділи під дубами, судили Тимофія Заброду — одвічний нетяга, між парубками затесався... Сорочка на ньому горить, чоботи сяють, метелицею в'ється, очертом, обертом ходить, свистить, лящить, приморгує до Одарки, людський потурмак, попихач, аж захлинається в нестямі, в товаристві вигулює — парубок! Чого веселиться Заброда? Чи не передчасно веселиться Заброда? Радий, що хлопці в своє товариство приймають.

В юрбі показалися діди — кого не заохотять веселощі? — село, шануючи славнозвісних баштанників, розступилося. Білі, мов лебеді, Івко та Савка посідали на зеленій мураві, повиймали з-за халяв сопілки, один одному під вухо завуркотіли, гульбище занімало, заслухалося... Весінні струмочки дзюрчать, переливаються, до сну клоняють, пробуджують незнані почування, душу перевертають, навертаються сльози, жаль на серце сіда, плакати хочеться...

Орина до дуба притулилася, засмутилася, отерпла, сама як дерево стала, одубіла. Жити в невісті, таїтися з коханням до Павла, стрічатися темної ночі — доки? А тоді музики як поставали та як гримнули пісні, весь мир, зачудований, примовк, притих, не міг наслухатись, намілюваться, як виспівують діди: з перехватами, з перекатами, ой та... ой та по Мурафському шля-

ху, — розполонилися голоси, на все село розлилися, побігли над садами, полями, прослалися над берегами, побіду над панами звіщають, а журяться, — чому журяться? Може, серце чує тривогу? Серце в пісні купається, переймається млостю, саме в пору молодий вік зачинати, прихватили панське сіно, порідили ліс, саме тільки жить, а тут кинулася старість, біла борода вчепилася, з лисини піт капає, ой лихо! Одною думкою діди жили, нічого б перед смертю не хотіли, щоб тільки кохані онуки Павло з Ориною зріднилися навіки. Кошлаті, насумрені лица, на сопілці воркочуть, грають, чи моляться, чи думу думають. «Обсадила моя мила вишеньками двір...» — плине чарівна пісня... Захар із Чумаком люльки смалять, з-під насуплених брів дивляться на гульбище, за суворими поглядами приховують неспокій і гордість, на рідних дітей не натішаються, не нажуряться... Якби скорій зламати панів, щоб воля вийшла, щоб побралися Павло з Ориною, а так церква прокляне, люди осудять, піп розводу не дасть, занастять життя, від людей ховаються, криються. І вже богомільний Чумак став примічати, як проти волі блюзнірські думки стали западати в голову, і хтозна-коли вже в церкві він був. Бунтливі вітри кого не закрутять? І вже перемога над панями не здавалася такою химерною — згребли сіно, зрубали ліс — чому ж і веселиться люд? — тепер ще одчепить оренду, злужжя треба, вирвати заробічанам набавку.

І Лукія з Тетяною, приязні сусідки, клопочуться дітьми, не намілюються з славної пари. Розцвіла, знов виповнилась, як яблуко, Орина на волі, вродлива, радива... Рідні діти не мають долі, тривожать материне серце. Доля дітей поріднила матерів.

Жив собі чоловік, варив смолу. Другому теж на хазяйстві не таланило, корчував пні. Третій рив канали, по груди в болоті, по груди в біді викупався. Четвертий бовтався в ріллі, нажив дві грижі, а хазяйства ні. Жили, пили, били жінок, зганяли досаду, робили без випрягу, а тоді зібрався й заспівали. Потужно, врочисто гриміла пісня «Ой гай, мати, ой гай, мати». Душа очистилася від усякої скверни, від хатніх незгод, роздорів, пісня ізм'якшила серце, співці насумрені, розчулені, не те що побить жінку ніколи не спаде на думку, навіть на молодика вони руки цілують жінкам ладні, трудові руки...

Музики грають, барвисті пари кружляють, веселяться, літні люди стовпилися, згадують свої молоді літа, гомонять про політику...

4

Дорідне зерно виприснуло з мохорка, виперло з кожу-ха, витріщилося, вітер б'є сухим колосом, вибиває зерно, сичать перестояні пшениці, похилився колос, вітер об-ламує, сонце пече, зерно всиха, миршавіє, морхне, обли-пає половою, буряк запікся, обгорів, скрутився лист, у Харитоненка запікається серце.

Забастовка.

Значне слово на думці в кожного. Смагли, зосереджені лица, стислі, потріскані уста, блискучі погляди позначені волею, рішучістю — скарать, скорить пана, вимотать жили. Людське закляття падало на вражі голови: хай пан душею перемучиться, попсиє кров, зачахне, зав'яне, як його нива, скорше, може, згодиться на людські вимоги.

А вже робітники спиняють поїзди, випускають пару, гасять вогні, і вже чутка пройшла, що Нарожній із тюрми втік, бунтує робітників, на станції виступав перед солдатами, що їхали на війну, закидав листками і, поки наспіли жандарми, зник, як буря... Забастували ливарники в Сумах, залізниця, телеграф, і вже панам військо приставить ніяк. Забастував паровий млин у Лебедині, робітники ходили на сінокіс, на жнива по хазяях, заробляли на хліб, ходили по селлах, майстрували, справляли плуги, діжки, відра, хто що вмів. Село пожадно накидалося на сторонніх людей з розмовами, дізнавалося про всякі новини, події. Чимало зайшого люду, вже ж без революціонера не обійдеться. А робітникам сумського Павлівського заводу вийшла набавка, зламали-таки Харитоненка, дружні люди були, так і селам треба. З ночі до ночі не роблять, добилися трьох змін, восьми-часного дня, виклопотали право по копійці за пуд придбать тисячу пудів жому на цукроварні — скотині ситий корм, тридцять пудів патоки, і щоб за забастовку нікого не було скарано і не звільнено, а також штрафовку і на церкву гроші щоб не стягали з заробітку... Чутка про перемогу на великому рафінадному заводі в Сумах, де чимало працювало односельчан, розходилася, зростала, перебільшувалася, вразила довколишні села —

зламати Харитоненка було не так легко, доводилося виривати кожну копійку, цукроварня в Харитоненка не одна, чутка враз облетить, захопить робітників...

І вже Буймир заборонив Харитоненкові рубати ліс: і зерно, і ліс — народне добро, і хай пан не рубає і не вивозить; Захар сам сповістив Чернуху про сільську постанову, економ тільки по-дурному вражався, обурився, — а що він може вдіяти? І вже пани кидають села, чутка пройшла, Харитоненко надіслав телеграму, сміху на селі було, скрізь переказували, як пан тікав, губернаторові телеграму слав:

«Бунт, насильство, ледве втік, рятуйте, бога ради, розбийство, пришліть військо, грабують, бешкетують, руйнують, благаю помочі».

Грицько Хрін з прикрасою всім розповідав — у церкві, в корчмі, на ярмарку, — не жалів слів, вигадок, розписував, як перелякався Харитоненко, коли довідався про подію з опудалом, коли закидали межу, втік, боявся, щоб не захватили: згадали б відробітки, штрафи, здирство, вікове поневіряння... У Сумах тепер заховався, сидить, тремтить... Втікали пани — погубили штани... Вчувають свою неміч — проти вітру, проти сили піском не посиплеш!

— Чого той Грицько Хрін вештався до Сум? — люди ламали голови. — Не інакше, як з Нарожнім стрічався.

Дарова сила на хазяйські поля ілине, в поміщика хліб стоїть, переспіває, обсипається. Мамаєве поле як вітром обмело — за тиждень покосили. Тепер звозять, у стоги ставлять, а ще клинків, оренди чимало, морока, клопіт, сусіди приходять, просять: позич, зарятуй. Як відмовити? Крутись, мотайся по тих зазубнях, марнуй дні, силу... Потайне жадання Остапа Герасимовича — в одне поле оті клинки звести, запровести великі, складні машини, як в економії; отоді б він не дарма вік прожив!

І Калитка, Мороз теж у вигоді: завчасно вправили своє поле і орендовані землі, зайшлої сили цього літа привалило: дешеві руки, голодні люди, згодні хоч за харчі робити.

Незвичне літо на селі випало, бувало, жнива наспіють, селяни все кидають, біжать на панське поле заробити копійку, своє пожде, встигне — скільки там свого поля! — тепер пан печінкою мучиться: люди свою ниву вправляють! За панське поле не дуже клопочуться.

Почалася забастовка.

Тимофій Заброда скаржився Павлові — косили Мамаїв хліб. Хазяїн ціну збавив — хоч із двора йди, хоч за харчі роби, зайвих рук сила, від двора не одгониш, виривають роботу одне в одного. Мамай душею боліє — ще землі мало, ось коли б силу стягти можна!

«Заброда своє візьме», — втішав Павло наймита, кріпко задумався по тих скаргах, надумав: сільський комітет вирішить, яка оплата повинна бути Тимофію, хай не турбується, дарма що прийдеться з хазяями пересвариться, — поденні за безцінь на хазяїв роблять, хазяї добром ціни не надбавлять.

Павло давно примітив: чи на душі тяжко, в якій справі заплутається чи зіб'ється — завжди лине думкою до Нарожнього, тож не доводиться говорити, з якою радістю довідався, що Нарожній на волі. З Ориною радилися, як пособити Заброді в біді. Батькові що? Захарові здається, що він усе може, знає.

Свою нивку швидко вправили, довелось всім поміжувати, як далі бути. Тетяна синові, чоловікові дорікала: гаряча пора йде, дома без діла сидять, копійку приробити треба, ждять, поки сонце зійде. Захар з Грицьком і Павлом узяли коси, подалися знов до хазяїнів, самі за безцінь Мамаєві робили, аби прохарчитися, поки пана зломлять. Схаменулися, загомоніли, щоб із хазяїнів рубля править, так не зладилися вчасно, не договорилися. А проте з думки не випускали. До того ж і хазяї в сільському комітеті були, жнива почалися — не до засідань. Мамай сам перед жнивими закликав людей, щоб бастували, не поспішали до поміщика, волав:

— Нам подали камінь замість хліба і змію замість риби...

Зачалися на селі заколоти, хазяї зійшлися до Калитки на раду. За чаркою гомоніли про пекучі справи. Одутла Калитчина постать носилася по хаті, чоловіга місця собі не знаходив.

О боже милосердний! Всі тягнуть, розтягують Харитоненкове добро, набувають хазяйство, а ти не смій, дивися, закону земського страхайся — старшина!

Калитка мотався, мов звір у клітці, домашні тремтіли, мовчазні, загнані, старшина гримав на Якова: що він сидить, як бовдур, що він собі думає? Приходив до пам'яті, ненависно позирив на свій царський каптан,

що з цього старшині нема ніякої втіхи, навпаки — навіть позбувся вигоди. Закрадалася думка — чи не ляпнути тим каптаном об землю? Але не наслідювався, не наважувався, таїв думку в собі. Хто зна, що може статися? Щоб не прогадать...

Старшина! Люди розтягують пана, рубають ліс, косять сіно. А ти що? Податків не платять, закону не сповняють, власті не признають. А хто винен? Старшина! Про кого на ярмарках пісень співають? А тут ще дома нелад, невістка кинула, навіки ославила, з бунтарями водиться. Колись старшина всіма чортами заправляв, а тепер послідній чоловік на селі! Безкарно знущаються, глузують. Аж в очах потемніло — стільки біди, напасті звалилося старшині це літо.

Кумполи з усіх церков попадали, — старшині сон приснився, жахливий сон, — не к доброму: вбивають князів, міністрів...

Калитка звертався і до святого Самсона, щоб перевернув лихий сон, та не допомоглося... І собаки на захід гавкають, і ворони каркають, і півні співають — лихі вісті... Стоїть стіг сіна, а на стогові сидить Орина, молода, гола. До чого воно?

Мамай сп'янів, обважнів, набрякле, сите лице мало не лусне, м'ясистими грудьми наліг на стіл, мотав незграбними руками, наставляв, повчав кумів:

— Наше діло людей направлять... руководствовать... Непомітними щоб бути для начальства. Оренду прихватить, вирвать вигоди. Хіба ми що? Люди волюють...

— Дивіться, куме, щоб не прогадали, — застерігав обачний Калитка від небезпечних думок сусіда, хоч сам не уявляв, що могло статися, — все село, вся губернія колотиться. На всякий випадок мудро подавав невиразні думки, застереження.

Остапа Герасимовича ніщо не страшить, то пусте — сполохи, далеко бачить він: забастовка нам на користь, великою оплатою згонять поміщика з землі... Вже і так, чутка ходить, поміщики збувають землю, скотину...

— Капніст, Суханов не хочуть хазяйнувати. Невигода. Дійде черга і до Харитоненка. Хто куплятиме? Захар? Грицько? — з усмішкою доводив Мамай, допитливим умом все обняв, довів до безглуздя і хазяйські сполохи, і бідняцькі сподіванки.

Мороз аж прояснів з переконливих слів кума, зрозумів:

— Де Захарам тим грошей вистачить? За подушне подушки не описували?

— Справа навіть не в грошах, — наставляв Мамай кумів, не тямляться вони на політиці, видно враз. На здивування товариства, пояснює: — Нащо гроші? Задурно — ні. Треба закон сповнить і щоб у вигоді быть. Вексель. До покрови. А там видно буде: маніфест чи власть переміниться — в Харитоненка вексель на руках, скарб у неспалимій касі! Хто землю орендуватиме чи купуватиме? Робитимуть чим? Своїй нивці не можуть ладу дати. Хай беруть. Шкода? А робить чим? Хто порядкуватиме? Ми з вами! До нас прийдуть: зарятуйте. Наше діло сторона. Хіба ми що?.. Зарятувать у біді людину і сам бог велів.

З дотепного, палкого слова всі зачудовані були — бистрий умом чоловіга, вайлуватий, а меткий! Ясна голова! Ось кому земельним міністром бути! Такий не пропаде, не загине. Сповнені приятні, куми до Мамаю чарку п'ють, сп'янілими язиками белькочуть:

— А хто оброблятиме — видно буде...

Морозові тепер до всього байдуже, після того як з наказу земського його позбавили старостування за те, що він у комісії ходив до пана, подавав вимоги, — громада обрала. Хіба він винен? Морозові байдуже, тільки мороки позбувся.

Лука Овсійович згадав за ті киї, що дістав Калитка від людей, старості щасливо минулося, звичайний собі чоловік він тепер, аж на душі легше; якби досі був старостою — хто зна? — біди б не обрався, а так звільнили — за народ постраждав... А нового старосту громада обирати не хоче — на лихо він нам? — і старшини не признають — своя власть у нас тепер, сільський комітет! Захар тепер головою!

Калитка тут перевів мову: відповідальну справу на нього покладено, ніхто, як він, у повітового начальства на оці, якби Нарожнього зловити, що з сумської тюрми втік, справник наказував, щоб стерегли...

Від губернатора висока нагорода примарилася Калитці.

Скільки діла звалилося Захарові на голову! Скрізь потрібен Захар став, мирська рада не розпочнеться без нього, вимоги панові він ставить, обирають його, а не Мамаю, забастовкою він орудує, направляє, щоб ніхто до

пана на жнива не йшов, громадою він верховодить, голова сільського комітету! Вже давно між людьми розмова йде: на лихо нам старшина, деришкур, моталига, манисвіт, скорохват? Народну владсть, Захара всі обстоюють — податків не плати, повинності не відбувай.

— Хто піде до пана на жнива — буде горіти! — страшна загроза нависла над селом, і всі знали, що кинув ті слова відчайдушний Грицько Хрін, і кинув не на вітер.

А на стражника, урядника і старшину, що були колись (колись!) знатними людьми на селі, ніхто не хоче навіть і дивитися, густа зневага впала, і начальники навіть боялися показуватися при сонці на вулицю, ненависні на все село. А 'дної ночі навіть шкоди начальникам наробили — розібрали огорожу, одчепили ворота, пустили за водою, розшили хлів, засипали колодязі, — і верховодили нападом хто ж, як не Захар, Грицько, Павло, Орина? Завзята молодиця свого свекра розоряла! Вже ж і наглумилися, натішилися над панськими прихвоснями тої благосної ночі.

Світ провалився перед очима старшині, урядникові, коли вони вранці виповзли з хат, побачили страшне спустошення, що заподіяло село тихої ночі, наче буря налетіла, розламала, розметала хазяйство, розвернула, розкидала. Коли тепер лад даси? Цілу ніч тріщить, гримить, грюкає — і не виходь, бо колом по голові припечуть, який би вояка не був — осядеш. Душею перемліли, тремтіли, перемучилися, ледве діждали світанку.

Гладка Ганна вранці воду брала, на все село голосила над чужою криницею, проклинала лихих ворогів, заводіїв — Грицька, Захара. З зеленої гущавини повиходили Скибина Тетяна, Чумакова Лукія, кощаві, люті, напали на паніматку, стерегли, чи що, коромислом відра побили, не пустили до води... Гладкі боки потовкли, обдавили, за коси посіпали, все згадали клятій, зажерливій Ганні: невістчині сльози, сирітські гроші, хабарі, могоричі, плітки, осуди, відробітки, знущання над людьми — згадати було що. На все село лаяли, примовляли, коромислом оббивали розкохані боки; за сміх, за глум над Ориною — все виказувала Лукія свасі, вчепилася в коси, мотала, водила; за наругу над дочкою, матір'ю мстився, — і, на диво, ніхто не оборонив, не обізвався, на все село ніхто не оступився, хоч і по-

вибігали з хат, поставало на вулиці, на городах ціле стовписько, не без утіхи дивилися, як Лукія сваху біла, примовляла:

— Думаєш, довго підстидатися тобі будемо?! Довго пануватимеш? Прийшов, паніматко, тобі край!

Подія на всю округу!

Сполохи сколихнули село: поки люди бастували, набігли сусідні села, надумали захватити роботу. Економія не дрімала. Чернуха захотів перехитрити Буймир, пригінчі кидалися у сусідні села, наймали дальніх заробітчан, сусіди захотіли вирвать роботу, свої нивки кинули, тепер косять, в'яжуть панський хліб на Добропілля. Лиха вістка приголомшила, стривожила Буймир, люди кинулися до старих воріт, обступили добре знану вбогу хату, на яку все село тепер покладало надії, напали на Захара, що стояв перед миром задуманий, збентежений. Чимало гірких слів довелося вислухати. Предсідатель сільського комітету! Нічого не знає, не відає, а тим часом чужі села вирвуть в нашого пана роботу, позбавлять Буймир заробітку. Куди ми підемо? Чернуха одурив громаду, тепер глузує.

І Захар веде похід. Збаламучене село, сотні брилів, хусток вирядилися на перемови з поденними. Грізні, однастайні. Не забули прихватити дубці, кілля, заткнули за пояси сокири. Дівчата озброїлись гострими, замашними сапачками.

Чи Захар винен? Дозорці наглядали за панськими нивами, що пересихали, перестоювалися, сьогодні зранку економія нагнала поденних, набігли сусідні села.

З узгір'я за селом розкинулося звичне і разом несподіване видовисько, що обурило, обвіяло людей гнівом. На збілілих панських нивах мотали крилами косарки, блищали коси, рясніли поденні, ганяли верхівці: розпочалися жнива, широкі лани розітнули смуги скошеного хліба. Жнива тільки розпочалися, а вже на току, коло яру, стояла молотарка. Харитоненко поспішає перестояний хліб змолотити.

Гнівно звелось над головами червоне знамено. Орина звела. Куди б не ходили, що б не діяли, знамено невідступно було при людях, мовби надавало відваги, розуму, вело похід. І чомусь увійшло в звичку — знамено завжди над Ориною віяло...

Не кому іншому — Гаркуну та Пугачу доручено порядкувати жнивими цього літа на Добропіллі. Пшениці — як море. Обдаровані високим довір'ям, вчувають добрий заробіток, нагороду, пригінчі вітром літали на полі, розставляли силу, розбивали лан для косарів, косарок, з наказу економа розігнали гінців по околицьких селах наймать ще по денних.

Небо отуманилося, поле заволокло мрякою, розпечені тіла косарів, в'язальниць обвіяла приємна прохолода, над нивами лягла повільна, голосна пісня:

Марусино благородна,
Не влюбляйся в дворянина...

Вершники, на предиво лагідні сьогодні з в'язальницями, не кричать, не гарчать. Чи пригінчі не знають, як з людьми обійтися, — жартом, дотепом спонукують в'язальниць:

— Дівчатка, в'яжіть на своїй постаті, щоб заведенька не завелася.

Дівчата проворно моталися, крутили перевеса, тягли, витягали, виводили, — чи може дівчина в'язати, полоти без пісні:

Бо дворянин пізно ходить,
Не одну Марусину з ума зводить...

Лихі баламути стережуть дівочий рід, дівочий хід, кому лише не заманеться закрутити світ дівчині, накидають ласим оком на звабну Марусину... Пісня стелеться над ланами, тягучі голоси застерігають Марусину — довірливе серце! — щоб не водилася з дворянином:

Бо дворянин пером пише,
Не одну дівчиноньку він облише...

Напали на пригінчих, стали дорікати, лаять, звичні розмови: напекли хліба, щоб вас коло серця пекло, це по першому дню, солодкуватий, не викис, шкура так і відстає, цілий день нудить. Дівчата із нудьгою протягали, перетягували:

Не одну, то другу,
А все тую Марусину молодую...

Косарі над дорогою стали мантачити коси, закурювали, обскубаний дідок окинув оком небо, досвідчено сказав:

— Буде дощ, пшениця одійшла, не вибивається зерно.

Обвів поле, дорогу, примітив... велика юрба з червоним знаменом наближалася...

Оставайся, Марусино, сама дома...

Обірвалася пісня, косарі, в'язальниці примітили великий похід, поставали, застигли, стривожено очікували, спроквола дов'язували, докошували. Зловісна тиша нависла над ланом, тільки чути було, як дзеленчать косарки...

Над дорогою стрепенулася, знялася пісня — не жална, не тягуча, а зовсім інша: могутня, грізна, незвична — бунтарська пісня! Вродлива, ставна молодиця несла знамено, що на тлі білих живих полотен притягувало очі. Червоним цвітом промовляло до людей. Жнивварі немов отерпли. Довгий, жилавий бородань веде похід, владно наставляє руку. Косарки спинилися. Похід теж. Занепокоєння пробігло нивами. Здавалося, все життя спинила владна рука. Сходилися поденні. В'язальниці перев'язували хустки. Насумрені косарі витирали змокрілі чола. Очікували. На всю округу гримить Буймир. Біди не минути. Засапаними кіньми примчали пригінчі, трималися осторонь: безпорядок знов затіяли. Захар став на косарку, обвів очима стовписько, могутній помах руки — і всі поденні кинули жнива, сходилися, одні нерішуче, другі бігцем. Значним словом обізвався до людей.

— Чи у вас тут сплять і не знають про революцію? — грізно напав він на сторопілих поденних, що розгубилися, не могли збагнути — може, справді що сталося, якась визначна подія, тепер такі часи, кожен день якась несподіванка, а вони нічого не відають.

Проте Захар не дав людям отямитися, в запалі кидав бунтливие слово:

— Харитоненка син у карти заводи програє за границею, а Харитоненко з вас жили тягне!

Дуже незручно почували себе поденні під проникливим, гнівним поглядом відомого на весь повіт оратора, що завжди з'являється на ярмарках, сходах, бунтує людей проти панів, нагонить острах на начальників.

Велелюдний похід, що привів Захар, тим часом обступив поденних. Селяни Буймира не могли встояти мовчки,

загрозливо позирали, обіперлися на кілля, гострим словом нападали на сусідів, що зламали приговор, зірвали забастовку. Випереджали думкою оратора, який поки що вів передмову:

— А вже робітники давно хазяйських псів-управителів на тачці повивозили, а в нас ще досі Чернуха, Пугач, Гаркун сидять на шії!

Слова тяжким докором западали в людські душі, пригнічували. Робітники скрізь борються за своє право, капіталіст видавить силу з робітника, а під старість викидає на вулицю. І вже повстав «Потемкин Таврический», забастували залізниця і телеграф. Цар і міністри надумали задавити програмами революцію. А сусіди нащо зірвали забастовку? Приговор нащо зламали? Броненосці «Три святителя», «12 апостолов» і «Георгий Победоносец» гонилися за «Потемкиным Таврическим», не могли нічого вдіяти повсталим матросам, що викинули красне знамено і оголосили революцію... І вже солдати співають «Марсельезу»... Робітники Петербурга і Кавказу б'ються на барикадах! Щось незвичне і неосяжне для сусід закладено в тому слові. Захар докладно пояснює, як робітники наносять камінь, дошки, колодки, ящики, жінки і навіть діти пособляють: ріжуть телеграфні стовпи, зривають вивіски, окручують дротом, загромаджують вулицю — заслона від козаків і поліції, барикадами звуться. Відки людям знати — мало Захар наслухався від Нарожнього?

Задумані, нахмурені поденщики мовчки слухали Захара, що закликав бастувати волостями, повітами; наука ця тактикою зветься. Односельчани вражалися із знаменитого оратора, що давно осягнув велику силу слова, тепер красно так навчає людей.

Озвася молодий, дрібний заробітчанин із сусіднього села, строковий Гнат Стриба. Повчання, докори йому набридли, недружні погляди, вигуки, що кидали сусіди, баламутили заробітчан. Діждали, поки Захар виговориться, подали свою думку. Захаровому заклику, щоб кинули роботу, Гнат Стриба не скорявся, вперто своє вів:

— Заробітчанам нічого ні куплять, ні продават, хіба що свої руки! Ми вже одвикли від землі, однаково ходить по заробітках. Яка нам користь із оренди? Хіба стягнешся на коня, плуга, вола? Нам землі не орендувать, не сіять. Нам треба кусок хліба їсти. Куди ми підемо?

— Світ широкий, — відказав заробітчанину Іван Чумак.

— Світ широкий і для вас. Дома куска хліба нема, корівчина без корму. Буймир хоч панське добро прихвativ, а ми що?

— Було не зівать! — подав від себе слово знов Іван Чумак.

— За вами поспієш!

Наростали недружелюбні вигуки, поставали чвари. Павло, бажаючи запобігти ворожнечі між селами, остерігав, урозумляв людей, щоб не різнилися, не дрібнилися, не зривали забастовки, об'єднували сили, волостями, повітами, губерніями, разом із робітниками вирушали на панів. Лише тоді можна зламать Харитоненка, Суханова, Капніста, Кеніга.

Павлова спроба об'єднати два табори не привела ні до чого. Треба знати, Павло іноді наперекір громаді йшов, і тому борода не в злагоді з ним були: самі тепер ума набралися, не молодому хлопцеві громаду вчить. Павла взяло сум'яття, він бачив неодностайність села в боротьбі з панами і не міг цьому запобігти. Закликав поденних, щоб не ставали наперекір Буймиру, завіряв: ми своє візьмемо, Харитоненко нам заплатить за те, що робимо, і за те, що не робимо... заждіть...

— Добре, в кого є над чим ждати, — взяв на глум Павлову раду літній чахлий косар, упертим словом озлив Буймир.

Оскубаний верткий дідок напав на зажерливий Буймир:

Що ви тут порядок наводите, це наш пан!

З сільськими землями Бобрика межує економія. Мало крові з села виточила? Мало людської сили тут загуло? Відробітками, штрафами мало дарової сили викрутили? За ліси, пасовиська, дороги? А тепер Буймир на панські землі зазіхає? Панське добро хоче до рук прибрати, орендувати Добропілля, сусідам щоб приробити ніде було? Бобрик рішуче твердить, лиця червоніють від напруги, зриваються голоси:

— Що ви тут своє право вставляєте, це наш пан!

— Наш пан!

Обурення залило, здавило груди, на ті безсоромні слова Буймир рішуче заперечив... Мамай та Мороз з великим палом накинулися на сусідів, що по-дурному розпустили брехливого язика, завели непутящі розмови,

пішли проти здорового глузду... Схаменіться, чи не подурили, з розуму спали, чи вам кругом голови повернуло, чи в горлі звороть? З Харитоненком ще діди наші за спірні землі водилися, це наш пан!

— У вас хати під боком, а куди нам діватися? — устряли в спірку зайшли заробітчани. — І що діяти?

— Бастувати! — рішуче твердить Павло.

— А жити з чого? Хто нас харчить буде?

Павло побачив, до яких хитрощів удалася економія — постягала з далеких сіл руки, дальній заробітчанин змушений держатися заробітку, під боком нема притулку. «І як біді помогти? — клопотався Павло думкою. — Сільським комітетом розсудить треба. А поки вийде заробітчанами поміч...»

— Розпрягайте воли, що ви на них дивитесь? Згоньте їх з поля! — закликав гарячкуватий Грицько Хрін.

Знявся неймовірний галас, люди скипіли од гніву, загрозливо наступали на поденних, взяли кілля, обгинали, заходили, дівчата сікли сапачками одєжину, а коли хто опирався, задирався, то сапачки ходили і по спині: «Геть звідси! нам мало роботи! бо посічем! прогнать далеких! голови постинаєм!» І коли Павло, що безладно крутився, зробив спробу оборонити строкових від побою, захистити від розлюченої юрби, Захар пригрозив батьківською рукою Павлові дати кия, гримнув на сина, щоб не плутався під ногами. А як їх слово не бере, що вдієш? Схаменувся на хвилинку, тоді знов замахнувся кием. Зчинилася велика буча, в казані з варивом плавали постоли — щоб не надіялися на миску борщу. Селяни розпрягали воли, перекидали вози, рубали колеса, осі, поденні хватили свої манатки, зривалися, кидалися врозтіч, рятувалися од гніву, розправи, бідкалися: миску гарячої страви не дали з'їсти. Розвіялися по полю, раді, що цілі, що вирвалися з душею, всім закажуть, як наперекір громаді йти, виривать роботу.

Село розпалилося, розбушувалося. В очі впали машини. Загроза нависла над селом. Руки і без того гулящі, роботи не стає, а тут ще машина вириває роботу в людей — ні в'язальниці, ні косаря, ні сівача скоро не треба буде, нащо ти здався на землі? І без того за безцінь силу стягає економія. Людина і кінь були владарем на землі, і раптом — машина! Вириває роботу в коня і в тебе. Обкрадають людей — косаря, в'язальницю — жниварки, косарки. Цілу зиму без роботи Захар, Грицько

тинялися. Було зиму з ціпом по людях ходили, на харч заробляли, тепер молотарка скривдила, цілу зиму ніде поткнутися, гулящі руки, голодні діти.

Із тими думками люди повипрягали воли, накинулись на косарки, жниварки, зачали наосліп бить, трощить. На скіпки порубали колеса, покололи дошки, порозбивали ножі, погнули залізо, а що не брало обухом, закладали дрючки, налягали, гнули, перевертали, перекидали, били дрючками, голоблями, з боків, зісподу. Перед розлюченою силою все лягло.

Павло опинився поряд з Ориною, спочатку розгубилися, та людська течія налетіла, закрутила, і вони злилися з юрбою.

Як не благали пригінчі, що топталися віддалік на конях, щоб пожаліли машини, — жниварки не винні, — люди невмолимі були і слухать не хотіли, нещадно розправлялися з машинами, матимуть що розповідати пригінчі панові. Заробітчан одурили: хліб покручений, легкий, що сплівся з березкою, тягнеться за косою, накинули косарям, а гарний машинами зібрать надумали.

Аж тут Мамай став односельчан благать, щоб нової жниварки не займали, — із-за границі пан виписав. Мамай хоче взять собі, дома жнивуватиме, чимале поле, — коли руками вправиш, — буде і людям, і собі, ні косаря, ні в'язальниці не треба, до того ж люди оренду здають, як устигнути, а жниваркою — нема за день поля... Розкрив рота, розняв руки, стояв перед грізною юрбою, заступив машину, впав на жниварку, думав захистити, молив людей, не займайте, моя... моє добро...

— А й справді, люди добрі, послухаймо Мамаю, — подав від себе згоду Мороз.

Спочатку люди в розпалі гніву не могли второпати, що Мамай хоче і куди він клонить... Обходили жниварку, якнайзручніше приступали... Коли ж отямилися і осягнули, що він верзе, дізналися про лихі заміри, — і насамперед думка про те прийшла в голову Захарові, Грицькові: жниварку Мамай хоче до рук прибрати, загарбати. Опам'яталися люди, дуже озлилися на прехитрого, хваткого хазяїна: ще мало людей з Калиткою обідрав, скривдив, ненаситне черево, коли вже нагодують тебе? Із тими словами Захар, а за ним і Грицько Хрін без вагання опустили кілля на гладку Мамаєву спину, аж загуло. Мамай вивернувся, перевернувся, зой-

кнув, зірвався як опечений, ледве вибрався з людської гущини, щедрої на стусани, в нестямі стояв над дорогою, перехилявся, вигинався, проклинав лихих заводіяк — Грицька, Захара, що потовкли людині ребра ні за що. З пожадності, не інакше, побили Мамаю, одуріли, не розбирають, де свої, а де чужі. Поб'ють, потрощать, понівечать, нікому вигоди з того, а так би Мамай собі жнивараку взяв, користь була б. Засліплені ненавистю, не віддають, що діють.

А люди тим часом обліпили молотарку, впряглися, налягли, натужилися — молотарка широкими колесами вгрузала на стерні, по битій дорозі котилася легко: звеселила людність. На все поле розлягалися вигуки, мов нападали, бороли ворога, брали гору, пересильовали, ще трохи — і край... Люди обливалися потом, з нечуваним завзяттям колотили ненависну машину, молотарка загула в провалля.

Із зловтіхою дивилися, як у хмарі куряви з шаленим гуркотом котилася молотарка в яр, летіла, переверталася, розпадалася. Неповторна хвилина! Захар, Грицько світилися щастям. По тілу розходилася млюсть. Не кожному осягнути, відчуті! Забило дух. Людям здавалося, що з машиною летить сторчма головою в провалля, стугонить, гуркоче ненависний панський світ.

...Безлюдне тихе поле повила сутінь, на дорозі слався димок, дотлівали уламки машин, накрапав дощ.

5

Стрілися, як з рідним, обнялися, як з братом, схуд, зблід, запали очі, про всіх згадував... Живий, говіркий, очі проникливі, блискотючі, тільки кашляє. Перемучений, перетомлений, доводиться таїтися, щоб не розвідала поліція, робітники переховують. Цілу ніч просиділи (гомоніли про політику): в повіті не одне село. Захар поставив на стіл гостинця — груші стиглі, соковиті, ранні — як глечики.

— Мого придбання...

З поміщицького саду Захар приніс гостинець. Нарожній сміявся до упаду, розвеселився до краю — на вербі зросли? Нараджував у царську Думу сільських людей не слати, будемо домагатися народної Думи, а граф Бобриський і Нарішкін, значить, самозванці... Не-

зчулися, як і ніч минула. Вечеряли... Тільки часто за груди береться — чи не одбили легені? Не дворяни дадуть нам землю і свободу, а, значить, народні обранці...

І коли Захар тут спитав, чи не вирядить часом із сільського комітету бісову душу Мамая, що його вперли на сході заможні хазяїни, Нарожній застерігав від того, закликав до однакості в боротьбі з поміщиком. До пори, звісно...

У Захаровій хаті почалося засідання сільського комітету. Слухали звіт, набилося повно люду, пожадно ловили кожне слово, як Захар, себто голова, розповідав про свою зустріч із Нарожнім, що на тайну нараду призвав Захара, давав інструкції... Давав чи ні майстер «інструкції», та раз Захарові запало в голову нове, цікаве, звучне слово, незвичне для сільського вуха, так чому домашніх не порадувати? Вже не скоро з голови йому те слово випаде, далєбі, в ці дні до нових слів охочі люди, нові обрії наче одкриваються з кожним новим словом.

Дід Івко розчулився, взявся сльозою: поклін передавав майстер, сорочка в тюрмі зотліла, кривди, біди зазнав скільки. Журилася Тетяна: хоч би сухоти не кинулися, ослаб, змарнів, не близький край — молоко б носила, корова славно доїться, панове сіно захватили... Здоровий щоб був майстер, у тюрмі змордований, хатнього притулку, радості не знає...

Захара слухали вірні люди, чимале товариство, досвідчені в тайних справах, — сільський комітет. Треба знати, Іван Чумак нещодавно переступив Захарів поріг, наче поріднився, сусіди жили в приязні, згоді. Захарову дочку Максим думає сватать, як тільки з жнивими, роботами вправляться, приробити треба за літо, збиваються на хазяйство, аби тільки в панів землю вирвать. Бо хазяйнувать коло чого? Максим хату думає ставити, навезли з панського лісу дерева, вже ж не з Калиткою, сільським пугалом, крутієм, Чумакові брататися. Чумака не менше і доля Орини турбує, батьківське серце мучить, найбільше витерпіла дочка за недоумкуватим, ненависним багатієм, на лихо, і досі все в одній порі, піп розводу не дає, хто його знає, як бути, закон і церква тяжать над людьми, хіба що революція наспіє, виведе людей з безвихідного становища, розв'яже волю молодим... Тільки здається з дозвілля, що молоде життя легко уладнати;

люди судять, гудять, як тільки не повідпадають язики?

Захар тим часом оповідав, як до Нарожнього зійшлися робітники, товариші, значить, більшовики, і Захар перед ними душу виложив, хліб економічеський, чорний як земля, що заробітчани їли, на стіл поставив.

Сільський комітет, звісно, хвалив Захара за винахідливість: доладно повівся з робітниками, не осоромив Буймир, — домашні дивилися на Захара вдячними, вдоволеними очима, всім кортіло знати, що вдіяли робітники з тим хлібом.

Виявляється, Захар тільки вів передмову, на самому заводі перед ливарниками виступив славнозвісний оратор, розповідав про гірку селянську долю, про штрафи, відробітки, як знущується Харитоненко з заробітчани, строкові, наче скотина, сплять у хліві, а їдять... Захар тут на велелюдний подив дістав ту саму хлібину, чорну як земля.

Сільський комітет був вражений з мудрих Захарових вчинків, — досвідчений чолов'яга, втішив друзів.

Грицько в захваті слухав річ приятеля. Захара, далєбі, і в Думу можна посилати, він би і там вславив Буймир. Чумакові дуже кортіло бодай ненароком назвати Захара сватом. Зачудована хата боялася проронити слово... «А все ж таки?» — примушували Захара знов розповідати, як він розмотував хлібину, про враження, що справила хлібина на робітників, як спочатку всі оніміли, тоді сколихнулися, знялося ремство, хлібина ходила по руках, проречисто біла в серця, один в одного перехвачували, роздивлялися дивну хлібину, і що казали при тім робітники. І Захара довго просить не треба, він охоче переказує ті речі, що добре запали йому в голову, не могли не запасти.

— Що, якби Харитоненка тим хлібом нагодувать, на ранок би ноги витяг! — казали одні.

Сільський комітет реготав, аж шибки бриніли, з влучних, гострих слів, що припали всім до серця, аж сльози виступали на очах, до лиця кров кинулася, так ситно, досхочу насміялися...

— І ще? — ледве перевів дух Іван Чумак.

Другі казали, що поміщик не має права на землю, бо тільки той, хто працює, має право на землю і на те, що він на ній виробить — на продукту. Так само і на заводі.

Сільський комітет визнав за цілком справедливі ці

слова, тим більше, що думки ті аж ніяк не перечили поглядам села.

Казали, щоб заробітчани самі загадували панові плату.

Сільський комітет і тут пересвідчився, що між заводом і селом багато спільних думок.

Захар, звісно, розповів на заводі, як селяни настрахали панів, як пани тепер, лихо їх знає, де й ділися, позалазили в нори, ночі не сплять, тремтять, — провчили, згадали за всі кривди, образи, що зазнали від пана, порідили ліс, викосили сіно... і робітники дружно гукали: ще мало...

Увага, мало сказати, захват, з яким сільський комітет приймав звіт, заохочували Захара до розповіді... Видно, він охочий ще довго тішити друзів своїм успіхом, так устряв Павло, нагадав батькові не дуже приємні хвилини, як Нарожній завдав страху Захарові, докоряв сільському комітетові, що не зумів увійти в згоду з сусідніми селами, щоб усім бастувати одностайно, а не ворогувати та гризтися. Бо як будуть дрібнитися, ворогувати, пани легко переможуть, зламують села. А для дальніх заробітчан, бідняків, щоб разом бастували, Нарожній радив селами збирати допомогу, як заведено в робітників.

І тут же, поки Захар промовляв на заводі, робітники враз скинулися, без суперечок, тяганини, зібрали сто рублів грошей селянам на забастовку.

І подія ця найбільше вразила сільський комітет — було над чим помізкувати. Допомога і порада пересвідчили, як треба діяти, і Павлові слова прийшлися всім до вподоби, нелегко тільки об'єднати села, кожен дбає за свої вигоди. І по тих словах комітет заходився коло дуже важливої справи.

На Захарів заклик, щоб не ходили до попів, що лірігія — дурман, озвалася Тетяна:

— Буде третя поминальна субота, кому я понесу?

Темна жінка, що й казатъ...

Захарові, що любив часом подати красне слово про жіноче право, проте, дуже не до вподоби, коли на засіданні сільського комітету присутні жінки. Ось і тепер Тетяна (куди ж їй діватися у власній хаті?) поцікавилася, чи є в Нарожнього сім'я.

Захар напустився на дружину, щоб не забивала баки своїми буденними розмовами! Чи вони тут зібралися на посиденьки? Громадські справи люди вирішують! А вона морочить голову!

Та раптом схаменувся, охолонув. Видно було, що людей неприємно вразила його гарячкова поведінка. Сільський комітет собі хоче дізнатися, чи є в Нарожнього жінка, діти.

Захар з гірким виразом обвів насумрені лиця:

— І досі душа болить, як згадаю...

— А що? — насторожився Грицько Хрін.

Чи заботлива в нього жінка, кортить дізнатися. Тетяні, чи приглядає за чоловіком, адже Нарожній людина хвора...

Стривожений тими речами, Захар із серцем відповідає:

— Дай боже кожному таку жінку мати!

Не в осуду, звісно, сільським жінкам сказав-те, просто із душі вирвалося.

Суворим поглядом обводить чубатий, бородатий люд, спиняється на засмаглих жіночих лицах.

— Яка сім'я, яка забота, коли Нарожній із тюрми не вилазить? І тепер переховується від поліцаїв по чужих людях.

Посмутилися жіночі лица, бородані ще дужче насумрилися.

— Є в Нарожнього жінка Марія, моложава ще, та вироблена, захарчована, але жилава...

Усе важче слухати повість, що Захар веде:

— Є і двоє білоголових діток — Івась та Галя...

— Як же вони живуть без батька? — питає жаліслива Орина, а за нею, здається, всі питають.

Захар, виявляється, все розвідав, навістив і сім'ю Нарожнього, одніс дітям дарунок — груші, як глечик, із поміщицького саду... Що вже було радощів! Пожадно так допалися до тих груш, із Захара оченят не зводять...

Із дітьми, здавалося, порадів і сільський комітет, дalebі, люди не знали, як дякувати Захарові — чоловік із крутим норовом, а має добре серце.

— Видно, рідко дітям перепадають ласощі, — робить висновок Іван Чумак, — живуть бідно,

— Діти худі, надихаються за день мильної пари, яка втіха? — додає Павло, який, відомо, також бував у Нарожнього.

Захар тим часом розповідав, як у пітьмі по трухлявих східцях злавив, мов у погріб, відчинив двері... За парою ледве розгледів лиця — хазяйка прада білизну... З того і живе — пере людям білизну. Скоро роздивився, розго-

ворився, в хаті було чисто, побілено, на столі льняна скатерть, тільки вогко, по стінах збігають патьоки: видно, сонце не зазира сюди... Сама господарка охайна, заботлива та лагідна, а руки жилаві, білі...

Захарова нехитра розповідь розтривожила сільський комітет. Жінки тяжко зітхали, витирали хусточками очі, чоловіки ж похилили голови, чадили махрою.

Діти спочатку були несмілі, лякливі такі, та вже коли Захар їх власкавив, пішли навіть на руки.

— Одвикли від батька, — зазначив Грицько Хрін.

— Не знають батьківської ласки, — додала Орина.

На Павлову гадку — хіба не надивилися діти, як жандарми крутять батькові руки? Тож і лякливі. Чужий чоловік прийшов. Відки дітям знати — з добрими чи лихими намірами прийшов.

— Сім'я живе в страху за долю батька, — свідчить Захар.

Тетяна крізь сльози з осудою озвалася про лихі порядки, кляла ворогів, що розлучили батька з дітьми, не дають приголубити рідної дитини...

Що найдужче вразило Захара — невтомна трудівниця Марія, себто жінка Нарожнього, в якій скруті не жила, а не бідкалася, не нарікала на чоловіка, як то часом буває в сім'ї...

По тій мові жінки насторожилися. На лице набігло занепокоєння. Чи не в докір Тетяні часом кинув Захар ті слова? Далебі, мало хто знає, на що сільські жінки здатні.

Вірна подруга чоловікові Марія. Нарожнього волочать по тюрмах, жінка своїм трудом діток годувала. Допомогали і робітники — друзі Нарожнього. Платили за квартиру. Справляли дітям одержинку. Не забували сім'ю в біді. І тепер пособляють. Захар довго говорив із Марією.

«Скільки ви платите за свою квартиру?» — поцікавився він. «Десять рублів», — відказала жінка. Захар жажнувся: це половина її тяжкого місячного заробітку!

На тім Захар закінчує сумну повість, нагадує, що пора братися за поважні громадські справи, і так скільки часу згаяли. Проте сільський комітет ще довго сидів мовчки під тягарем думок. Мало хто відає, що відчували люди в цю хвилину і що діялося в душі кожного. Мов споріднила ця розповідь сільську вбогу хату з робітничим закутком.

— Треба в неділю збити масла, передати дітям, — сказала Тетяна.

Розкішно вбрані сади заслонили хати; звабні, рясні, наліті плоди, червоні, сині, воскові, обтяжували гілля; дівчата, смугляві, гомінкі, розбрелися по всіх закутках. Орина верховодила вулицею, збирали допомогу на забастовку. Дівчата дружні, меткі, наче в кожній коморі побували, вивідали достатки, дочки переказували подругам, що матері поприпасали. Власне, і просити дуже не треба було в такій важливій справі, хазяйки щедро одсипали муку, крупи, квасолу, горох, сочевицю, яблука спасівку, помідори, вишні, огірки, картоплю, а хто дарував навіть пляшку олії. Вже веселішого діла не було на землі, ніж збирати оті дарунки. А варити, готувати заробітчанах страву — ще краще. То-то розваг, гулянок! Дівчата, бадьорі, натомлені, зносили повні, тяжкі мішки до громадської комори, сміялися з хлопців, що їм менш щастило.

З наказу сільського комітету збирали допомогу на забастовку.

До найбільш заможних селян Захар сам пішов.

— Віночок цибулі і я дам, — доброхітно сказав Мамай, вздрівши у дворі Захара, що виразно наставив мішок.

— А сала, муки ти не даси? — гостро поспитав Захар.

— З доброї волі адже? — м'явся Остап Герасимович. — Що ти в мому дворі порядкуеш?

Занадто дозволяє собі Захар, на хазяйському дворі поводить ся свавільно як. Мамай скоса позирає на великих псів, що рвалися з цепу. Якби не така година, хіба довго розмовляв би — враз у потилицю з двора б вибив, собак пустив, а тепер корися, слухай, терпи всяку прикрість. Можливо, Мамай згадав ті киї, що дістав від Захара на полі? Власне, чи він їх забув? — проте доводиться мовчати, терпіти знущання: власть, голова сільського комітету! Мамай у душі проклинає ненависні порядки.

Захар без упину страмив господаря — комори аж тріщать од хліба, скоро репнуть, тричі кабанів коле на рік. Збігалося стовписько, теж не скупилися на глумливі вигуки, дорікали зажерливому хазяїну. Не знати, що б сталося, крутий чоловік Захар, і Мамай гарячий на норов, знепилися б, так наспів Мороз:

— Не сваріться, не час тепер! — гримнув на сусід. Захарові клекотіло в душі, обурення мутило розум, шкода, на високій посаді він сидить, а то б провчив глитая.

— Заводські робочі сто рублів грошей дали на забастовку, а ти на віночок цибулі розщедрився?

Захар ніяк не міг угамуватися.

Довелось Мамаєві розв'язувати лантухи, людей набилося повен двір, самовільно понаходили, під пильними поглядами доводилося одсипати борошно, стежать, спонукають, щоб не трусився. Сміх, глум! Ці забастовки тільки збитки!

Сонце напускало паруси на зелений сад, вариво клекотіло в казанах, вигравало скалками, крутився веселий гамір, паркий дух ситної страви, прозорий димок слався галявиною — рум'яні дівчата варили обід заробітчанами.

Сходилися строкові, поденні, були й ті, що їх з поля позгонили, відомий Гнат Стриба між ними. Павло назгукував. Хлопці вироблені, несмілі, до того ж покарані, якби не Павло — запеклась би лють на Буймир. Ще на полі обороняв від розлюченої юрби. Сам виріс у строках, зазнав недолі, тямущий хлопець, на політиці знається, на забастовку об'єднує строкових. Заробітчани розсідалися на траві, не призвичаїлися ще — після стусанів така шана, наїдалися гарячої страви, прихвалювали ситний борщ, затертий старим салом, гречані галушки, заправлені запашним зіллям. Смачніше Маланки ніхто не зварить, було б із чого, кому-кому, а дівчатам клопоту випало на це літо, привітні, дбайливі, проворно поряdkували коло заробітчанами. Назирали і матері, славні хазяйки Тетяна з Лукією, що не розминалися тепер, у згоді, приязні жили, пробували страву, давали дочкам поради...

Заробітчани ситі, вдоволені, понаїдалися, як на храму, дізналися про всі чутки, новини — пан ще не здається, тягнеться, а сонце пече, хліб осипається. Ішли додому, а декотрі лишилися в просторій клуні, спочивали в холодку, а як спадало сонце — носили дівчатам воду, рубали дрова. Коли ж усе було вправлено і на землю опускався вечір, верталася з поля череда, коло клуні сходилася вулиця, хлопці, дівчата розсипались між заробітчанами, вигулювали, виспівували до пізньої пори:

Прийде субота — все чужа робота,
Прийде неділя — сорочка не біла...
Вийду за ворота,
Стою я, сирота,
Ніхто не займає —
Матері немає...

Дівоча скарга, гірка, сердешна, бриніла вночі...

Досвідчений хлопець Павло, ніколи не помітно його;
а зведе так кінці, що потім дива візьмешся.

Просвітку не бачить сирота, зневірилася в своїй долі,
просить-благає сиру земельку:

Прийми мене, молоденьку,
Щоб я по наймах
Не ходила.
Чужим батькам
Не робила
І мачухам.
Не годила.

Іноді голова сільського комітету, коли звільнявся від громадських справ, навідувався до заробітчан, з батьківським піклуванням дізнавався, чи ситі, довольні, сідав на колоду, закурював люльку, наставляв, навчав розуму — люди темні, запаморочені, що знають, відають? Весь свій досвід, знання викладав перед ними. Заробітчани врозкид облягали оратора, з шаною слухали повчальні слова. Захар говорив з усякої нагоди. Падала, приміром, зірка — Захар розповідав, як вертиться «земельний шар» і як ходять хмари, ідуть дощі, а разом і про попівські побрехеньки не забував, побори, здирство. Піп дізнався, що сільський комітет схвалив одібрати ругу — нащо попові земля? Хай богу молитися! — провістив Захарові анафему. Скарав! Деякі молящі, може, і відсахнулися від окаянного грішника. Тільки сліпому не видно — церква захищає багачів.

Проти церкви зачав сквернословити Захар — дійшла до отця чутка. У руку попа хто поцілує — на глум візьме. Стрівши якось на ярмарку Захара, отець Онуфрій строго поспитав його:

— Чому цей рік не говів?

На страм перед людьми грішника поставив.

Захар гостро подивився на благочесного отця, хмуро відказав:

— Ні за що.

— А пить є за що? — суворо завважив батюшка.

Далєбі, ні страху, ні страму не знає зухвала душа,

пересвідчилися люди. Чи батюшка тепер його на покуту поставить?

Захар завзято б'є себе в кощаві груди — отут віра, залізна віра в революцію! Свободу! Аби єдність між людьми була...

Заробітчани таких слів ще не чули і не знали. Палким, змістовним словом звичайний, непоказний чоловік збентежив душу.

А яким страхітливим здавався він заробітчанами на полі, коли з києм ганявся за строковими, трошив, ламав, розбивав машини! Приязний чоловік.

За ухвалою сільського комітету в економії забастувала вся челядь, кинула роботу: токові, воловики, конюхи, комірники, корівники, свинарі, чабани, пастухи; майстрові — слюсарі, теслярі, бондарі, лимарі, муляри, мірошники, кухарі, пекарі, сторожі — вимагають збільшити оплату. Грицько і Захар, що одвідували тепер економію не з поклонами, не з благаннями, а як народна власть, сільський комітет, зо сміхом розповідали, як по-коївки, панянки коло скотини ходять; на економічеському дворі наче в пеклі: скотина реве, свині вищать, панянки не можуть ради дати, економ зовсім втратив голову.

Село засинало мореним, тривожним сном, голови повні думок, серця — надій, тільки молодь ще вигулювала, розлягалися протяжні голоси: «Лучче мені, моя мати, круту гору копати, ніж господарське вбрання брати», — некрутська...

Ох і спробував Мамай лиха цього літа! Зазнав кривди, напасті! Вистраждав...

Допомога, що зібрали на забастовку, пособила — зламали люди пана. Економія вирішила набавити ціну, щоб урожаю не втратити. Чернуха запевняв людей: як тільки хліб зберуть — інші справи обміркують. Поле не жде.

Ціни піднялися. Тимофій Заброда кинув хазяїна, в економію подався, всі люди в економію наймалися. Мамай zostався без робочих рук. Мало того, доведеться рубля в день платити Тимофію за жнива — так призначив сільський комітет!

Мамай зчинив гвалт. Аж запінився, гасав, бігав селом, шукав співчуття в людей. Глушливо прискали в очі Мамаю: думав задурно вправити жнива?

Остап Герасимович взивав до справедливості, розгублений, засапаний, нападав на сільський комітет, де засіла сама голота, благов, погрожував. Треба збавить оплату! Це здирство! Надумали що? Платити рубля? Кому? Пастуху? Голякові? Хай він пропаде!

Аж захворів Остап Герасимович, охляв, збляк...

А одного сонячного ранку мало не одурів, ледве ноги доволік з поля, степом ішов — волав до бога, селом — до людей, у глибокому розпачі завивав, скиглив... Мотав руками, хватався за голову, безладно плутався, приказував: «От напасть, от лихо!» — дурів, казився, навіснів, дуже побивався, не то сльози, не то яд, піт збігали по розпеченому лиці.

Люди вибігли з хат, здивовано презиралися, не могли збагнути, що сталося з людиною, немов знавіснів...

Грицько Хрін стрів збентеженого господаря на дорозі, співчутливо поспитав, що сталося. Мамай скривився, мов від тяжкого страждання...

— Ой...

— Що таке?

— Ой...

— Що з тобою?

— Рятуйте...

— Що таке?

— Не питай.

Дуби на Мамаєвій ниві зрізано, — ледве довідався Грицько, — вікові дуби!

— А ти ж возив, пригадуєш, уранці на містку застряв з дубами? — невинно поспитав Грицько, вразив у саме серце Мамаю. Простодушність чи лукавство?

Ціна піднялася, навіть діда Івка та Савку підняла на ноги. Косити вони, правда, не здужають, а сапачкою цюкати можуть, спроквола бур'янці стинати, ріллю підпушувать, підгортать, полоть — це за літо скільки рублів можна настругать? Діди, вдоволені своє вигадкою, з сапачками ішли на плантацію. Принадні дні пропливали перед очима — море трави полягло, а скільки хліба покладали — не собі — людям, скільки берегів викосили! На всю округу не було удатніших косарів, ніж Івко та Савка. А Кирдая не мотали вони, не загонили. Хто не знає Кирдая?

Не знати, хто й zostався на селі в цю ясну днину. Марійка — підліток — і собі з дідами попленталась, їй також кортить заробить рубля. Хіба так багато рублів

розкидано, розсипано на землі? На зиму справиться треба. Добре, що Орина на ланах порядкує... Далєбі, все село висипало сьогодні на ниви рятувати буряки, хліб. Вся плантація захрясла заробітчанами.

Пригінчі стерялися, обараніли, не могли ради дати, стільки сили привалило. Людей чи не більше ніж буряків повиходило, скільки не треба. І не скоряються, не слухають, стають, де хочуть, роблять, що не треба, дід і дівча стали поряд, і не смій слова сказати, не твоє тепер право... Не настрахавш, не примусиш, вже не ти наглядач на плантації, вже не ти порядок даєш. Обрали Орину, Маланку — полільниці росли, горласті, — щоб за порядком наглядали, щоб економія не порушувала договір, щоб люди не перевтомлювалися. Роблять абияк, приходять увечері до контори — рубля плати!

Пугач спробував навести лад, нездатних, старих, малих спровадили додому, так Орина, дівоцький вожак, замірилася сапачкою:

— Геть! Що ти тямш? Тепер наше право! Воля! Плати нам!

Це на пригінчого!

Зухвала молодиця.

Прилюдно з пригінчого знущалася, безчестила, лихословила:

— Минулися ваші часи! Забувай! Дарунків носити ніхто не стане, щоб уласкавити тебе! Щоб стати на роботу! Нікому ти не потрібен. Як сміття.

І люди все чують, на ум беруть, тішаться, пригінчому в очі прискають — сільський комітет тепер порядкує.

Пригінчого сміттям назвала!

Може, яка полільниця коли і хотіла вшанувать пригінчого, принесла в дарунок курку, яєць, сметани — що тут лихого?

Веселі буряки цього літа полільницям!

А пригінчому?

Орина полільницями верховодила, заправляла товариством, вимотувала жили з пригінчого.

А то і зовсім нічого не роблять, поставали, замріяні, безтурботні, бавляться сапачками, перемовляються, перебирають новини, смакують дівоцькі таємниці, глузують з пригінчого... Перетомилися, мовляв, крижі болять! Пересміхуються та перегукуються, виніжуються на сонці...

... Лучче Пугачеві дали б кия, ніж примушували таке знущання терпіти.

Звісно, відки пригінчому знати, що то за «італійська забастовка»?

Чого тільки не навчить людей майстер Нарожній!

6

Добросельський і справник насумрено слухали гостру, схвильовану річ Чернухи: він благав дати охорону економії, вимагав покарати заколотників.

Про весь страм, що зазнав Чернуха від селян, він не сказав — становище не дозволяло, не хотів принижувати себе в чужих очах. «Мирні переговори», — так глумливо називало село ті одвідини. Але про розбійство на полі, розгін строкових і поденних, знищення машин і збитки, що заподіяли селяни економії, доповів гостро, рішуче вимагав захисту, розправи над бунтарями.

Для справника і земського в тих словах не було нічого дивного — такі скарги, домагання доводилося слухати щодня. Один Харитоненко в повіті? Генерал Глазенап, граф Капніст, князь Щербатов проти рózрухів що могли вдіяти? Ковалевський, Величко, Камінський, Мокшицький, Булатович, Войнич, Шидловська, Романова, Гладкова, Баранова, Буланович хіба не прохають допомоги і захисту? Справник і земський збилися з ніг. Загроза наростала, розбігалася на весь повіт. В ці тривожні дні непомірний тягар падає на земського і справника. Землевласники до губернатора, до міністерства шлють скарги, кинули маєтки напризволяще, повітова власть неспроможна ради дати, охоронить маєток, запобігти заколоту. Губернатор вичитує за бездіяльність, нерозпорядність, невмілість приборкати бунтарів. Чи в повіті одна економія, одне село? Чи в справника і земського військо? І без того не розглянуто до десяти тисяч судових справ, ніде людей тримать, а щодня прибувають нові, справи все заплутані, бунтарі досвідчені, поки слідчий розмотає, розкрутить, прокурор ламає голову, кого як судить, чи передбачено в 269-й статті ті злочини, чи ні...

Це наводить і справника, і земського на міркування, що силою, розправою вогню не заллеш, з власного досвіду бачать. Треба, щоб землевласники йшли на поступ-

ки селам, не роздували вогню, — з тяжкою душею переконалися вони, подали добру раду Чернусі. І тут же з прикрістю самі відчули, чи не гласним Деркачем нав'язані ті думки? Принаймні ті поради щось не дуже розбігалися з думками відомого в повіті земського діяча ліберала Деркача.

Чернуху взяло за живе. За збройною силою, допомогою прийшов він, а не за порадою. Добропіллям, звісно, володіє не Чернуха, але порядкує він, і йому добре відомо — землевласники тут ні при чім! Прокламації! Да. Бунтарі. Чернуха з Харитоненком радилися, прийшли до того висновку. Відки взялася забастовка? Хіба села знали, відали? А допомога на забастовку — зразок робітничої каси — взялася відки? А розгін страйколомів, чи то пак заробітчан? Радять збільшити оплату? Чернуха тут побачив дивну недосвідченість у господарських справах. Заробітчанами хоч греблю гати, вільних рук сила — і набавляй ціну! Сторчма перевернути радять господарство! Іти проти здорового глузду? Споконвіку оплату встановляли по руках. Гадають бунтарів угамувати рублем? А нагайка? Хай летить економія в провалля, як полетіли машини? І ніякої кари, розправи, все минається безкарно? Так село завтра з косами, вилами на Лебедин піде! Громитиме дворянські гнізда! Хіба не відомо: напавши на економію вдови Булатович, бунтарі нап'яли на кочергу генеральський мундир, носили по вулиці, били палками, розважали людність, потішалися... Надто спокійно почувають себе — не бояться ні власті, ні поліції. Не маючи рятунку, економія змушена була набавити ціну, іти на явні збитки, щоб не втратити врожай. І що з того? Дуже пособило? Про «італьянку» не чули? Новина. Ще жахніше. Мало того, що не роблять, — плати. Відки взялося? Самі вигадали? Про Нарожнього не чули? Перекинулося з заводу. Прокламації, оратори... Захватити всю землю хочуть, і оплатою їх не задовольнити. А тим часом? Основа добробуту країни — велике землеволодіння — розпадається, економія зазнає великих збитків. Хіба на той рік стільки буряків, зерна посієш? Заводи робитимуть на повний хід? Вчасно зореш, вправиш? Засієш, збереш? Стільки розведеш скоту? Цей збувати доводиться! Село хоче захватити родюче Добропілля, зруйнувати культурне господарство. Да, Чернуха має уповноваження від Харитоненка заявити... Чернуха змушений

подати докладний опис самоправства, розбійства в економії, а разом засвідчити бездіяльність та відсутність допомоги повітової влади.

Завзято, рішуче повівся Чернуха із земським, справником, вчуваючи за плечима руку Харитоненка.

І вже не старшина зазиває людей у волость на розправу, а старшину призвали; і вже Калитка стоїть коло порога, очима кліпає, мнеться, не сміє сісти... В присутствіє набилося повно люду. Сільський комітет розмістився за столом, невістонька Орина глузує із свекра, неприховано, безсоромно. Калитка довго огинався, серце вчувало небезпеку, так Грицько Хрін пригрозив: силою приведем. Як арештанта, притягли до волості.

Захар суворо питає старшину:

— Книги недоїмщиків де дів?

На сміх надумав взяти Калитка отих диваків: чи вони над старшиною владні? Государева рука лише та ще, правда, земський може стерти в попіл старшину... Бубнявіє, буряковіє лице, помимо волі старшина збирається засміятися — виявляється, це не так легко: тремтять холодні губи — не наважується, чи що: людина не проста — старшина, при медалі. З чого це він сміятиметься? Щоб не подумали — по-дурному сміється, ні з того ні з сього прискатиме? Колись-то він, може б, і не вагався, годі було старшині тільки усміхнутися, як усе село заходилося реготом, веселіли враз лица, громаду кидало в сміх, боялися недосміятися чи пересміятися — треба ж догодить старшині. А тепер старшина не наважується веселими очима і на світ глянути. Не то загрозливо, не то лякливо позирає на сільський комітет, та найбільш незручно почуває себе перед невісткою, перед сторожем Сидором і перед сватом Чумаком, що тремтіли колись перед старшиною. Руки старшини безладно ходять, думки розбігаються, заплітаються. Калитка переводить безпорадний погляд на царський портрет, набирається духу, гримає на сільський комітет:

— Ви чого тут засіли?

Діставши доброго стусана в потилицю, — Грицько Хрін, який жартувати не любить, нагадує старшині, де він, і що він, і як поводити себе з чесним народом треба, — Калитка хотів був образитись, призвати людей до порядку, та збагнув, що оборонить його нікому. Мамай

з Морозом поховалися, Чумак дихає ворожим духом — округ самі недруги, старшина охляв, обм'як, скорився, одкрив шухляду, дістав книгу... Жахливу книгу, що струїла людям спокій, змучила серце, огидну книгу, що тривожила сон, витягувала жили, сточувала кров, ненависну книгу, що лише від згадки про неї людина терпне. Злорадні очі вп'ялися в одвічного ворога, схвильовано ходили груди, вітер зітхань... По хвилині вагання Захар мстивими пальцями захватив середину, вирвав з кишками, нутрощами. Все стовпище, сільський комітет у першу чергу, накинулося на лиху книгу, що збаламутила, розсердила людей, зачали шматувати, рвати на клапти, а тоді в грубці віддали вогню... На тяжку кару старшину взяли, на очах спалили книгу Калитчиної влади над людьми. А тоді Орина ще за книгу некрутського набору згадала. За Павла, певне, турбується. Люди вхопилися за цю думку. Калитка дістав і цю государеву книгу; всі книги, казенні бумаги, квитанції, протоколи зачали рвати, палити, щоб не було ніякого сліду, згадок про волость, про власть над людьми.

По тім з усякими непристойними вихватками одняли в старшини печатку (вдарив — руб, скільки це рублів можна навибивати?). Знуцання із старшини... Найбільш запопадливий на вигадки Грицько Хрін за всі могоричі, хабарі, що ніби стягав Калитка з односельчан, під велелюдний регіт прибив старшині печатку на лобі! Життя людям запечатувала огидна печатка! Потьмарився світ в очах Калитці. Орина, зухвала молодиця, помийниця, попихачка, наймичка в Калитчиному домі, із людьми сміється, — тепер її право, воля, потішається, мститься над Калиткою! І сват Іван Чумак догідливо з людьми регочеться. Де бог, де правда?

Захар поспита, де знак, і Калитка в нестямі віддав медаль. Без усякого окрику, спокійно Захар повівся, і Калитка скорився — таку власть над ним чоловік мав. Медаль побігла по руках, всі з цікавістю роздивлялися, прикидали, скільки важить, медаль аж потьмарилася, государева відзнака в негідних руках зблякла, колись владна, сильна. Грицько Хрін наостанку причепив медаль куди не слід, забавляв людність.

Наростали вигуки: тепер вибори вольні, ніхто не має права нав'язувать старшину, — і, треба сказати, найдужче горлав Іван Чумак, перед миром скаржився, галасував без пам'яті. Калитка, мовляв, і старшина, і предсідатель

суду. Кому жалітися? Печаткою торгує, зробили кріпосною старозаїмну землю всесвітні шахраї, скільки поля позадурювали — проти старшини Іван Чумак похід веде. Сам прагнув колись породичатися, хто не знає. А тепер гудить...

Найжахніше — землю в старшини надумали одрізати. Дізнався Калитка: сільський комітет схвалив, треба, щоб сход ствердив; завертівся світ перед очима, сход напевне затвердить. Чи не знає старшина людей, мало ворогів нажив, стільки год бився, мучився, власним трудом придбав і тепер мусить позбутися?

Оголосили волю сходу, щоб старшина здав усі справи сільському комітету, а сам... Тут Грицько Хрін коліном у зад вибив старшину за двері під велелюдний гам, регіт. Обскубаний, осміяний, з похилою головою, пригніченою душею Калитка поплівся додому, звичайнісінький собі господар, податна душа, без власті, без сили, не рад, що на світі живе. Стовпище коло волості все наростало, з гамом, глумом виряджали Калитку як непотріб, аж поки він, придавлений горем, не зник з очей. Тоді найбільш обачні, а таким, без сумніву, завжди був Іван Чумак, з тривогою в голосі спитали:

— А яка ж тепер у нас власть буде?

Одні казали — сільський комітет, другі — земельна комісія.

— Народна! — сказав твердо Захар і на тім припинив розмови. Мовби і ясно сказав, а проте...

Прикликали учителя Смоляка, що прочитав людям прокламацію «Брати-селяни», де раджено селам згонити поліцію, скидати власть, не платити податків, не давати некрутів, харківські більшовики закликають села вимагати вольностей, нарізки землі.

Павло розповів про велелюдні збори в Сумах: зійшлися довколишні села, були всякі партії, а поліцію і близько не пустили, і майстер Нарожній промовляв перед народом, щоб не вірили панським обіцянкам і лібералам деркачам, а меншовики і есери з лібералами родичаються, бенкетують та радяться, як краще окрутити робітників та селян.

В Буймирі давно від Нарожнього знали, що меншовики споріднені з ворогами народу, хоч і звуть себе теж демократами...

Нарожній закликав об'єднуватися волостями, повітами, губерніями в могутню збройну силу разом з робіт-

никами, тоді ніхто нас не здолає. І щоб кинули всяку надію на самодержавний строй, що нічим не пособить народіві.

Велелюдний сход у Сумах звернувся до городів і сіл, щоб вимагали скликання всенародних Установчих зборів; що вирішать земельну справу і чи треба вести непотрібну війну; сход також вимагав негайно звільнити в'язнів, що томляться за народ, і щоб була людям свобода слова, сходок, печаті, спілок і забастовок. Сход закликав села згонити земських начальників, урядників, не платити податків, не давати запасних і новобранців.

Від Павла люди також дізналися про цікаву подію, як пан землю міряв. Сход немов онімів, уважно слухали, не могли зрозуміти — від кого Павло дізнався, вивідав... Про самовільний захват сільської землі знало все село, ще батьки, діди розповідали, переказували людям, де старі межі. Та відки кому знати, що поміщик провів межу без астролябії, без виміру кутів і навіть без румба, а так просто сів і від руки накидав, як зручніше, вигідніше економії. Одхвотив сільське глинище, каменоломню — ще діди наші камінь довбали, добували глину... Прирізав косогір, злужжя — ще діди наші скотину пасли... Як заманулося панові, так і покраяв землю, і навіть від Псла сільське поле одрізав, влітку напувати скотину ніде, де найширше плесо, колись млин стояв — ще діди наші мололи... Нічого казати, правдиве слово припало людям дуже до серця. Хоч тепер справа стоїть не про те, Павло нагадує, щоб одібрати в панів старі сільські вигоди... Треба зігнати панів зовсім, як більшовики радять, самим порядкувати на землі і країною правити — ось чого повинні домагатися люди: за свободу, за народну республіку боротися разом з робітниками! І навіть Захар цей раз словом не перечив сину, з яким іноді бував у незгоді.

Браві хлопці — Максим Чумак, Тимофій Заброта — тим часом привели урядника під караулом, поставили перед ясні Захарові очі.

Діти, швидконогі вісники, раніше від усіх дізнавалися про всякі новини, розносили по селу вісті про незвичне видовисько: старшину зігнали, тепер урядника під караулом ведуть, — оповістили, галасливою ватагою бігли слідом. Вся вулиця збіглася поглянути на сільське пугало.

Максим Чумак здає Захарові рапорт:

— Перерили полюву, солому, не знайшли Непряхи, чи не подався до справника в Лебедин?

Голова сільського комітету наказує уряднику:

— Скидай погони!

Чуб не дуже злякався, гостро відказав Захарові:

— Не ти їх надів, не ти їх знімеш.

Знав, що відказати.

Захар, недовго думаючи, власноручно зірвав погони, сперечатися довго не став, з серця турнув урядника, Тимофій Заброда заліпив у вухо. Чубові загуло в голові, закрутився світ, і він безладно замотав руками і ногами.

Люди дивувалися, довго гомоніли, вдоволені з короткої владної розправи над сільськими шкуруп'ями, душа втішалася: дістали по заслугі. Побожний Іван Чумак аж умлівав від радості. Чи гадали, думали коли? Неосяжні, благословенні дні на селі випали — перевороть, ясні, дзвінки, як саме слово «революція», панів провчили, власть у баранячий ріг скрутили... Довго село кривдили, знущалися, тримали в страху, наживалися з людського горя. А тепер прийшли на розправу. І в писанії сказано: якою мірою даєте ближньому, такою вам одміряють. Чого тут нарікать? Тимофій Заброда, нетяга, заволока, бачили, як урядника заліпив у вухо? Невже перевернувся світ?

...Настала тиха темна ніч. Захар довго не міг заснути, вдивлявся в морок, збирався з думками, як тепер людям порядок дати, незвичайне явище на селі — ні власті, ні охорони. Захар на все повинен одвіті дати, на нього покладено всі сподіванки, світові турботи раптом звалилися на нього. Ніде ніколи не було такого, щоб не стало раптом власті на селі. Як на дурного чоловіка — стерятися можна. Враз розмови пішли селом, найбільш легкодухі кинулися до батюшки за совітом — як бути, кого слухати, щоб не прогадять? Отець Онуфрій наставляв людей, застерігав від лихих підступів сатани. Що надумали, гріх тяжкий, мала кара ще людям випала, глад і мор наслав господь на села, скидають власть, богом дану... Прорікав геєну огненну... Настряхав людей, і вже закрутилися церковні голови: як тепер нам жить, хто порядок даватиме, податки стягатиме, в страху, покорі триматиме людей?

До Нарожнього завтра слати Павла треба за совітом.

Добре, якби земського, губернатора скинули, міністрів, царя, а то... самого Калитку... Захар клопочеться думкою, мучиться серцем, щоб не схитнулися люди, бачили рішучі Захарові вчинки. Ні перед чим він не спиниться, треба виводити народ на дорогу. Та хіба більш за всіх він знає, чи що? Ніщо не схитне, не зламає Захара, проясніла душа, немов свіжим вітром, волею овіяна, ось коли він проти всіх сил небесних і земних стане. Згинє, а не буде плазувати перед хазяїном, паном. Дивною рішучістю набрався Захар в цю незвичайну ніч, аж підкидало на лавці Захара, і все тіло наче в огні горіло. Незнана сила пройняла серце і кістки, і тепер він знає, що робити, так завжди тихої ночі ясна думка прилине...

Захар незчувся, як і задрімав, з болем продирав очі, пробивалася свідомість, не спочила втомлена голова, непокоїли незрозумілі, тривожні слова. Тетяна будила чоловіка:

— Захаре, глянь у вікно: кругом хати верхівці...

Захар приходив до пам'яті. Голова враз проясніла.

В двері грюкали. Бряжчали вікна.

Захар під вікном пізнав вусаня з лисою головою — земський.

— Одчини! — під натиском плечей затріщали двері.

— Вгамуйся, гості, — спокійно сказав Захар жінці, збагнувши все.

— Дайте хоч штани натягти! — гукнув у вікно.

Коло вікон стоять, двері ламають, повен двір стражників.

Стражники в хату валом валять, позапалювали свічки, все мигтить, горить, як у церкві.

— Шукать будете? — поцікавився Захар.

— Так.

— Що?

— Зброю і літературу, — сказав земський.

— Нелегально?

— Ага, знаєш?

— Чому ж ні?

— Книги є?

— Є...

— Читаєш?

— Слухаю.

— Хто дав?

— Батюшка.

- Хто?
- Отець Онуфрій.
- Що саме?
- Євангеліє, часослов, псалтир.

Земський побачив, що з Захаром добром не договоришся, наказує відчинити скриню, і Захар охоче прислужує, приказує стражникам, що із свічками кинулись до скрині, переривають полотна, одежину:

— Шукайте, таргани позавадилися, то, може, повиго-ните...

Свічки сліплять очі, стражники скрізь никають, під скринєю примітили свіжу глину, зачали копати долівку, думали, знайдуть горщик з прокламаціями, що був закопаний на картоплящі. У хліві теж свічки горять, — стражники перекопують землю; на вулиці теж огні, стражники набігли цю ніч на Буймир.

Назар Непряха присвітив на полиці в мисках.

— Ось вона! — скрикнув від вдовolenня, подав земському книжку.

— «До сільської бідноти», — прочитав той, зловісно осміхнувся, прибрав до рук, глумливо позирав на хмурого Захара, що цілком збентежений був тою знахідкою, — дорогу книжечку взяли, наче од серця одірвали...

— «Кобзар»! — подав знов пролаза Непряха земському книгу.

Звісно, Непряха міг не примітити книги. Та з наказу Захара стражника було скривджено: зламано огорожу, засипано колодязь, і він тепер мстився. За старанну службу земський не забуде Непряху, в рапорті згадає — можливо, нагорода яка випаде.

А Захар у цей час дуже шкодував, що Непряха не попав йому до рук, до розправи.

Після такої знахідки стражники ще з більшим завзяттям зачали шаблями штрикати стіни, довбать долівку, поколупали глину, порили, як свині, хату, перевернули вверх дном...

Непряха ліз із шури, щоби догодити начальству, старанно нишпорив по закутках, заглянув під ліжку, перетряс увесь мотлох, зняв у хаті куряву, зазірав навіть у горшки, глечики, зняв із стіни сито, що висіло на цвяху, — чи він не знає людських хитрощів?

— А це що за новина? — здивувався Добросельський, перегортаючи м'яту книгу, що подав стражник.

— Ви ж грамотії, читайте, — відказав Захар.

— Значить, ти хочеш знати, «Кому, на Руси жить хорошо»? — поцікавився земський.

— А чому й ні?

На глумливі слова земського Захар відповідав з неменшим глумом. Хіба вдасться тепер начальникам збити людину з пантелику?

Земський давно знав (повідомлення в'ярника), що Павло Скиба читає селянам бунтарські книги. Сьогоднішня знахідка в тім пересвідчувала.

— А де твій син? — поспитав земський.

Чи Захар сторож синові?

Мати отерпла по словах земського.

Стражники зазирнули в комору, на піч, на горище.

— Дивіться, ще мені хату спалите, — застеріг Захар.

Ніде не знайшли Павла.

— Ми тобі дамо нову хату, — в'їдливо зауважив земський.

Захар занепокоєний думкою: чи врятувався Павло?

— Збирайся в дорогу! — гостро наказав земський Захарові.

— Ні пари! — гримнув Захар на Тетяну, що спробувала була за жіночою звичкою заголосити. — Дай чисту сорочку.

В бистрій воді Псла плещуться зорі, п'яно пахнуть коноплі, на всю долину розходяться пісні, течуть річкою дівочькі голоси, одурманені вечірними чарами хлопці з дівчатами розбрелися в садах, село вгамувалося, послуло, молоді серця впивалися піснею, любов'ю, волею... Збуджено кров ходить, сповнена відроди вся істота, Орина знеможено схилилася на дуже плече, такий надійний, спокійний душею Павло, розкриває серце, обіймає подругу, пестить, голубить, а сам витає далеко думкою...

Навіки незабутня, незвичайна хвилина — взяли люди силу, зігнали владу. Колись грізний, страхітний, ненависний Калитка — жалюгідний, нікчемний, безладно топтався перед сільським комітетом, тремтів перед людським гнівом. Розтоптали, розчавили, як гадину, мстива посмішка набігла на лице Орині, ніколи не втамувати болісної ненависті за страх, наругу.

У страшні дні невільництва, коли на неї кинулася вся огидь і Орина мало не збилася з ніг, лише вістка

від Павла надавала їй сили, надії — вперто оборонялася від клятого Якова. Наче недавно все було, а якою безпросвітною глушиною, безпорадністю вчорашній день віє, наче тепер другий вік настав.

І вже Орина і Павло від людей навіть не криються, ніхто тепер не осудить, людська душа пройнялася співчуттям. Хто не знає — церква забороняє з'єднати долю перед миром, не могли побратися, ждали, сподівалися. В ці дні хто не надіється на переміну?

Пісні роздаються, розгоняються низиною. Орина з Павлом сидять над берегом, гомонять, бистринь дзвінко плюскає, присипляє. Ясні любі очі проникають у душу, огрівають, хвилюють, серце мліє, тіло в забутті припало до землі, наче вбирає свіжу силу...

Розітнувся постріл, відгукнувся луною в тихій ночі, здригнулися, схопилися, — когось гонять, ловлять. Гам, гук розбігся селом, мигтять ліхтарі. Орина і Павло прокрадалися городами, відчули небезпеку. Орина скинула білу хустку, зоставалася в гущині, Павло зазирнув у двір, побачив стражників.

Не остереглося село. Коли хати поснули міцним сном, набігли стражники, вдень не наважувалися — згуртовані люди, а вночі розпорошені, розкидані, безсилі. Не треба було спати в хатах.

Із світанком дізналися про сумні вісті — три загони стражників напали на село. Земський узяв Захара, справник — учителя Смоляка, а Грицькові дали знати, і він завчасно зник. Пристав Дюк перевернув хату, лихий, лютий, пішов ні з чим. Щастя, що молодь вигулювала, а то б неодмінно взяли Павла, може, ще кого, урядник Чуб і старшина не забудуть стусанів...

Несподіваний напад приголомшив, озлив село. Легкодухі полякалися, не виходили з хат, велике стовпище зібралось на вулиці, засмучено позирали на спустошену хату — не вийде Захар, не промовить до людей слова, не дасть порядку, настави, наче осиротіло село.

— Під голими шаблями одвели в тюрму...

Приступили до Тетяни, розпитували, дізнавалися, переказували про кожний рух, слово, як повівся Захар із стражниками, — крутий чоловік.

— Там тюрма забита, повна, вже нікуди садовить...

— Зішлють по етапу...

— Захарові етап не страшний, мало виходив на Дон, у Таврію?

Деякі згадали Захарового діда, що воював з турками, — хоробрий рід.

Чумакова Лукія втішала Тетяну, що горювала, побибалася за чоловіком, — вона ж не нажилася, вона ж не натішилася, — проте стримувалася перед людьми — політичеська жона... Дві сім'ї — Чумака і Захара — давно жили в згоді, дружбі, ждали переімени, щоб восени благословить дітей. Невже не доведеться побачити дітей у парі? То церква, то тюрма на перешкоді.

Лукія принесла білу хлібину, Тетяна із слізьми збиралася в дорогу, нав'язувала клуночок — Захарові харчі, — примовляла: в Сибір за чоловіком пішки піде. Не гадала, не відала скривджена жінка, що споріднить доля з революціонером, який своє життя віддасть за свободу, зосталася сама без господаря, поради, — взяли чоловіка на глум, знущання, на кару, трикляте самодержавство!.. Далєбі, сусіди свої комори ладні витрусити для Захара — за людей прийняв неволю. На все село жалі, плачі побігли за головою сільського комітету, тужили люди: як тепер, хто тепер порядок нам дасть? Сходилися сусідки, втішали Тетяну, дбайливі такі, прихильні, кожна рада допомгти в горі, захистити в біді, озивалися добрим словом, піклувалися; Тетяна ніколи не думала — стільки прихильності, приязні люди виявили! — колись, як у лісі, жила занедбана, нікому не потрібна.

Іван Чумак насуплено куриє люльку, по-отецьки радив Павлу, власне, говорив щось маловираєне, завжди ладєн руку допомчі подати Павлові, щоб не занепадає духом. Полєлюбився Чумакові хлопець дуже, хоч і молодий, а здобув пошану в громаді. Де таке видано, щоб бороєди слухали беззвусого хлоєця?

Сход тут же, перед Захаровими ворітьми, за пораєою Павла обрав на голову сільського комітету Гриєцька. Надмірно мовчазний сьоегєдні перед зборами новий голова, заглиблений у власні думи. Сам лєдєе уник розправи. Чи посильна йому ця робота? Захар — інша річ. Спочатку відмаєався, та під натиском сходу все ж згодився, щоб не подумали — страєники наєнали страху, зваєився взять на свої плечі високу посаду — долю людську.

І вже Калитка лиховісно визирає з-за тинів, і урядник Чуб насмілився навіть на вулицю вийти, між люди, згорда дивився на збєнтєжені лиця — ще не все, мовляє,

згублено... Проте остерігався юрби — не щодня вартуватимуть стражники в Буймирі: в повіті не одне село бунтує.

— Темні сили реакції підняли голову! — гнівно кинув Грицько Хрін і заскреготав зубами.

Лиса голова полискує, як лаком укрита, білий кітель з казенними гудзиками облягає вузькі плечі, чорна борідка, одутле жовте лице, золоті окуляри, зосереджене високе чоло привертають увагу Захара, що незвично сидить перед зеленим столом, стежить, як біла пухка рука швидко накидає чорнилом на листкові... Пекуче проміння падає крізь ґрати, січе руки, спарює ревматичні коліна, хмарою мерехтить порохнява, вусатий страж із шаблею стоїть коло порога, і Захарові відчутною стає неволя, душа нудьгує за білим світом, привіллям, полем, лісом, вітром.

...Бистра ріка Псел в'ється зеленими берегами, розкішна капуста видалася цього року, соковита рослинність стелиться низиною, ясноголосе птаство лящить з самого світанку, босі ноги купаються в холодній росі, що освіжає, збадьорює, голова повна гаму...

Слідчий питає, чи був у Захара коли агітатор із сторонніх, з робітників, чи не ночував, приміром, більшовик Нарожній, чи не давав прокламацій, не спонукав до бунту, насильства проти власті і поміщиків?

Захарові і думать тут нічого, він охоче пояснює, розповідає, — говіркий чоловік, за язик не доводиться тягти. Чи в Захара так часто сторонні люди бувають, щоб він не пам'ятав, не знав, хто одвідує його? Дійсно, такий випадок був, що слідчий нагадує, Захар ще з жінкою мало не посварився, з дороги завітав сторонній чоловік, ішов на богомілля поклонитися святим мошам, жінка топила в печі, Захар і пускати не хотів — неспокійні часи, всякі люди вештаються, хто зна, з якою ходять думкою. Не така вже легковажна людина Захар, щоб відчиняти двері кожному. А тоді не спи ніч, думай, що за гість... Щоб не каювся... Жінка і каже: «Пусти бо-жого чоловіка! Що він нам — хату перележить?» Сама богомілля, а що вперта — не переспориш. Пустили, дали повечеряти, в дорожнього дійсно клуночок з образками, в Лавру на богомілля прямує, положили спати, а сокиру Захар завчасно прибрав від порога; вранці посідали, нічліжник гаряче молиться, дякує, троєручицю

подарував жінці, тільки його і бачили... А що він за чоловік, чи з «вовчим білетом» ходить — хто його знає, чимало богомільного люду тепер подорожує у святі місця, хату не зачиниш, совість б'є і в писанії сказано: годи ближньому, як самому собі.

Не можна думати, щоб слідчий був дуже вдоволений з тої надто довгої розповіді. Він виявляв весь час нетерпіння, то яснів, на лиці пробивалася надія, швидко писав, нанизував рядки, то хмурнів, з досадою спинявся, не знав, очевидно, як далі вести. Тоді знову строчив, плутався, видно, дуже думкою, аж пара стояла над головою, сердився. Захарові аж жалко стало людину — нема тяжчої роботи, як письмо, завжди голову сушить.

Захар виявляє своє співчуття слідчому, він добре розуміє, тямиться на політиці, государству все треба знати, Захар радий допомогти слідчому, він охоче розповідає і про другий випадок: нещодавно один теж просився на ніч, ходить по селах, точить ножі, справляє відра, то Захар йому і каже: тепер літо, чоловіче, лізь на ожеред і спи, тільки щоб не курив... А чи він більшовик, хто його розбере?

...Безнастанно гуркочуть вози, неділя, люди ярмаркують, празникують, байдикують, безжурні, або ж ні — про щось радяться, обмишляють, усякі чутки, новини по ярмарку ходять, як панів скрутити, вирвать землі, тепер мало байдужих, ярмарковий гам душу перевертає, а тут томися в неволі... Коли б не розпався сільський комітет без Захара, щоб не полякалися люди, не розбіглися, ніщо дужче не клопоче... Захар надіється на Грицька, сина, вони не дадуть людям духом упасти... Що тепер на селі діється — кортить Захарові знати: ніч не спав, думав, в уяві поставало скорботне жінчине лице, оживали сільські тривоги.

Слідчий дива береться, розмірковує, гостро дивиться в ясні очі Захарові — занадто прихильний видається чолов'яга до святого письма, тим часом у слідчого є відомості від поважних сільських людей, від старшини, батюшки, старости, що свідчать про блюзнірські слова, вчинки Захарові проти церкви. Прикидається? Слідчий вирішив те звірити наостанку. Злочинів не оберешся за цим бунтарем, слідчий надумав поступово розмотувать клубок.

Тепер же він з прикрістю морщиться, видно, ні до

чого йому ті розмови, одкриває шухляду: пізнає Захар свої книжки?

Захар аж прояснів, простяг руку, — як же не пізнати? «Кобзар» і «До сільської бідноти» — дорогі книги, навчають людей розуму, пробуджують від тяжкого сну, розкривають людям очі на панські кривди, насильство, в довгі зимові вечори люди збиралися, слухали, гнівні справедливі слова западали в душу, люди аж плакали з жалощів та ненависті до панського кодла...

Слідчого, проте, цікавлять не так Захарові думки про ті книги, хоч деякі вислови він і записав, а більш кортить знати, хто давав Захарові ці книги.

Захар і тут охоче пояснює, докладно оповідає, як саме до рук його ті книги потрапили. На сорок святих — престольний день, у Лебедині ярмарок. «Продамо шмат полотна, купимо олії, пшениці, скоро великдень», — каже жінка.

Слідчому вривається терпець, він зриває окуляри, гримає, грюкає, йому набридло слухати всяку нісенітницю! Що Захар верзе? Спаленіло лице, лисина, забило дух... Розвів кумедію!

Під гнівним окриком, поглядом Захар затремтів, потупився, втратив дар слова.

— Чому мовчиш? — гримає знов слідчий. Думає, потуратимуть його примхам?

Чи Захар мовчав? Він охоче на кожне слово виголошував промову, тепер на сердите зауваження слідчого цілком розгубився, безпорадно розвів руками, не міг зібратись ніяк з думкою. Занадто вразлива людина той Захар. Він хотів найдокладніше, по щирості все розповісти, а тепер сам не знає, як і що, може, скаже знову щось не так, довго не наважується, не наслідюється.

Слідчий спонукує, жде, сердиться, — стільки голову морочив, а майже нічого не вивідав.

— Розповідай, як знаєш! — втративши надію домогтися свого, слідчий наказує Захарові, аби тільки не мовчав він. Жили вимотав цей непоказний чолов'яга.

Захар охляв, зняковів, наче втратив ясність думки, певність у своє слово, недбало відказує:

— Підкинули на сани...

Неохоче, непривітно...

Слідчий вимагає, щоб Захар розповів докладніше.

Захарові нічого розповідати, він уже сказав — ясно і виразно.

Слідчому незрозуміло — Захар сидів на санях і не примитив, хто підкинув книги?

І чого б це Захар сидів на санях? Ярмарок, а він сидітиме! Стрілися з кумом...

Несміло повів Захар, з боязні не догодити слідчому, знов запнувся.

— Ну?

Захар мовчить, мнеться. З провинною на слідчого дивиться: може, знов не так?

Слідчий впевняється — лише терпінням можна вивідати зізнання в цього дивного бунтаря, просторікуватого і наче, здається слідчому, недоумкуватого. Слідчий переконує Захара, що коли він щиросердо складе зізнання, викаже всіх бунтарів, хто підбивав село на заколот, то сам з біди виплутається, бумага піде на «благоусмотреніє» начальства, і Захара можуть помилувати, коли він покається; коли ж він стане опиратися чи покривить душею, то його буде суворо скарано.

Захар саме на те і сподівався, він аж просвітів на слова слідчого, що втішив арештанта, по-людськи повівся, спасибі йому. Тож Захар перед ним усю душу викладе. Охоче знов повів розповідь, як вони з кумом походили по ярмарку, що бачили, чули, до чого прицінювалися, вернулися до саней. Захар схотів дати коневі в'язку сіна і тут саме виявив на санях книжки, не знав, що діяти, куди подіти, думав — забув хто-небудь, аж скоро побачив, що всі ярмарчани везли додому дарунки...

— Чому не спалив?

Як не строго сказав слідчий, Захарові те міркування видається скорше за жарт, як можна? Дороге письмо! Золоте слово. Віддать огню? Ніяк не зрозуміло...

— Читав? — прозорливо дивиться слідчий Захарові просто в очі, гадаючи впіймати, певне, на лихій думці...

Поблажливо дивиться Захар на слідчого. Усміхається навіть. Обмислює дивне слово. Смакує несподіваний зворот, свою перевагу. Слідчий, певне, не дуже зручно почуває себе, нетерпляче очікує. Чоло Захарове овіяне смутком. Захар набирається духу, з жалем відповідає, нагадує слідчому:

— Хіба я грамотний?

Ця відповідь справила на слідчого не дуже приємне враження. Може, думав піїмати Захара на слові? Грамоти вивчитись, як жить, хочеться Захарові. Не осилить. Кладе в сон. Не звик. Все горе, що не знає письма! Не

знати, на що спромігся б він тоді! Захарові здається — гори б перевертав! Справді, якби він був грамотний, то, може, розумів би що-небудь, а так... що він знає, пам'ять? Невідомо, чи слідчий відчув жаль і безпорадність в словах Захара, чи задумався над тим?

— А хто ж читав людям бунтарські книги, часом не вчитель? — скоромовкою питає він.

Захарові знов дивно ті слова чути:

— Чи на селі нема дітей? Школярі. Залюбки читають. Адже нема такого закону, щоб тягли дітей до одвіту?

— А на ярмарку ти став на возвишене місце і промовляв до людей, підбурював село проти землевласників?

Захар критися не стане, на селі ходила чутка, ніби нарізатимуть землі...

— Хто такі чутки сіяв між людьми, коли і що, — вже ж чутка, як той птах, сама не злетіла на село?

— Без усякого підговору... Такий час прийшов, вирвать землю в панів люди хочуть, весь вік терпимо знегоду...

Слідчого взяла моторош, стало душно, осоловіли очі, дрібний, як макове зерно, піт зросив чоло. На диво, Захар досить вільно і невтомно почуває себе, навіть співчутливо позирає на розпарений вид слідчого — паркий день видався, — з хліборобською звичкою позирає на небо. Цілком безтурботна людина сиділа перед слідчим, мріяла про дощ, поле, хтозна про що, заклопотана, певне, хатніми дріб'язками, далека від усяких громадських справ, од політики, яка просто не по уму була... Грізного бунтаря сподівався побачити слідчий, за словами земського... Видно, з остраху видався Добросельському таким шаленим цей своєрідний чолов'яга... Лагідний, сумирний, безхитрий, щиросердий... Який? Сам слідчий, проте, не міг визначити твердо. Список злочинів наводив на іншу думку.

Але поведінка? І як такий неотеса міг вести село? Неграмотний. Стільки зла заподіяти? Вожаєм бути? Невичерпне джерело лихої волі! Незрозуміло... Певне, не своєю волею, не своїм умом діяв. Треба допитати Смоляка. Нарожній... Ось де розгадка, ключ до всього. Невловимий. Дві губернії з ніг збилися. Слідчого аж занудило. Стільки б'ється, морочиться над цим мугирем і нічого путнього не може вивідати. А ще сотня Захарів жеде. Нерозплутаних справ. Замоталися зовсім, літо, тіснота, бруд, небезпека, ніде садить, нові прибувають,

хоч розірвися, спіши, хватай, нагадують, прискорюють, умовляють, загрожують. Спробували б...

Слідчий ненависно дивився на Захара, вирішив повести мову іншим способом, щоб не давати думати, несподіваним натиском, може, вдасться зірвати необережне слово.

— Старшину бив?

— Од страху, — анітрохи не задумуючись, відказав Захар.

Слідчому помутилося в голові. Можна одуріти. Потрібне нелюдське терпіння. Несила збагнути... Слідчий звик до всяких несподіванок, але з таким облудством не стикався. Старшина, бачите, загрожував арештантськими ротами, то Захар його зо страху і вдарив! Чи чули? Простодушність чи лукавство? Машкара, спритність чи справді недоум?

— А стріляв у стражників хто?

На цей раз сумирний Захар втратив свою звичну лагідність. Чи він знає, вміє з рушниці стрілять, в солдатах був? Дід його, розповідали, по сім турків убивав на війні. Стражники у людей стріляли, це відомо. А щоб селяни?.. Такого бути не може. Скажений собака появився на селі, так люди не мали чим убити, киями так і вбили. Хочете знати, хто уряднику повітку розкрив? Хіба тільки уряднику? Самому Захарові буря покрівлю зірвала, ветха хата, якби не суха деревина, занесла б...

Невідомо, що вдіяв би слідчий, який новий спосіб вигадав би, — чи йому не стане досвіду? — саме тільки розпочав допит, а ще церква, ліс, машини, розгін заробітчан — чимало біди натворив лихий заводій, бунтар, чимало справ не розплутано, вистачило б, до того ж — біс його знає! — чи не більше заплутаються справи? Раптом на вулиці знявся дужчий гам. В голові і без того гуде, недільний день, деренчать вози у хмарах куряви... Ярмарковий гуд наближався, наростає, потужний, грізний. Слідчий стривожився. Захар насторожився.

У браму загупало, загуло, на стіни відгукнулося, стряслася будова, пролунали постріли, вікно брязнуло, влетіли грізні вигуки: «Жандарми, кровопивці, падлюки, гади!» Слідчий обм'як, охляв. Захар звеселів.

— Ніби наші, — лагідно промовив до слідчого.

Справник, певне, думав застрахати село — заберуть бунтарів, розгубляться люди. Вожая Захара запаковано в тюрму — усім заводіям наука. Вгамується село...

Село обійняв гнів... Погорювали, поговорили, зладилися. Над усім селом наруга, над людським правом поглумилися, — а свобода слова де?

Грицько Хрін запально промовляв до людей. Захара взяли... Кого взяли?.. Захара! Був собі чоловік, вносив просвіток у людські голови — і ось нема, забрали, заперли, запакували в каземат! Учителя в Суми завезли, там не тюрма, а фортеця, нема приступу.

— В неділю ярмарок у Лебедині, — сказали люди.

Людської сили на ярмарок привалило! Орина, Павло стояли на возах, промовляли до людей, закликали вирушити в похід на визволення в'язнів, що не бачать сонця-волі, за народ у тюрмі погибають! Яке серце не відгукнеться, не здригнеться у відповідь на той заклик? Ярмарок сколихнувся, схвилювався. Як тільки над головами звисло червоне знамено, люди повикручували голоблі, кинулися визволяти в'язнів, що за правду, за свободу, за народ томляться в неволі. Хустки, брилі заповонили вулицю. Міцний, згуртований загін з Буймира вів похід.

Стражники повиймали шаблі. Та що могли вдіяти проти миру? Ліс голобель! Безладні постріли. Зойки, верески. Грізне ревище. Під могутньою навалою стражники розгубилися, розбіглися, поховалися від розправи — на сінники, горища...

Перед велелюдним стовпищем з'явився Захар, кощавий, кошлатий, зосереджений. На всі груди червона пазуха, в полотняному вбранні, зняв бриля, поклонився мирові на три сторони, склав подяку за визволення. Радість пробігла натовпом. Гамір ураз стих, уляглися пристрасті, проясніли лица, полегшено зітхнули груди.

— Спасибі, люди! — заглушили гомін лагідні і разом із тим грізні слова.

Грицько Хрін, за ним Чумак, тоді Тимофій Заброда кинулись обіймати Захара. Здавалося, весь мир радий обійняти Захара. Хвилювань, переживань скільки! Дехто витрав сльози.

— Веди нас! — гукали люди.

7

Дзвони безнастанно б'ють, зливаються в потужний гуд, лунають на поля і села, будять люд, кличуть, загадують... Палюче сонце сходило з круга, збунтувалися всі

дороги, над Псллом стелиться курява, збігаються підводи і піші... Івко, білий, урочистий, чвалає собі за людьми, червоне знамено на святе діло кличе, душа повна вражень, і де та сила узялася, розбили каземат, визволили Захара, і тепер син на розправу з панамі людей веде, руйнувати панські гнізда. Павло ласкаво до дідів гукає, Орина собі озивається, щоб сідали на підводу, а лице в Павла відчайдушне, сміле, і сокира за поясом, кривий Охрім то навіть перечепив через плече рушницю, Павлові не первина з панамі битися...

Діди йшли поряд, вели між собою потайну розмову: чи не грішне діло люди задумали? Відказав Івко:

— Хто тепер про гріх думає? А панам не гріх людей кривдить? Якби один... А то весь мир! Усім нічого не буде...

Вже таке право вийшло, що скрізь убивають панів, поліцаїв, тепер усе можна і ніхто нічого не вдіє. Люди йдуть на святу розправу з гнобителями, що стільки крові з Івка випили, то невже він хоч перед смертю, хоч знесилою рукою за свою кривду не помститься? Гріх перед богом і людми сидіти дома... Хай боягузи по коноплях ховаються... Хай упаде кара на їхні голови. Людський глум і зневага хай упаде на легкодушних.

Розсудливі слова переконали Савку, хоч він і до того був переконаний, а тільки вагався, хотів вивідать думку в приятеля. Чи обійдеться без крові? Чутка, економ Чернуха зазивав у контору челядь, ставив пиво, калачі — пийте, гуляйте, розбили тюрму в Лебедині, тепер нам не минути лиха, благав, щоб захистили, бо самим тоді нікуди буде діватися... Павлові дозорці вивідали.

Око не обійме — стільки миру висипало на дорогу, сходилися з усіх сторін, шляхами, лісами, навпростець, з косами, вилами, сільський комітет народ веде.

Вікова дума про землю, правду народ веде!

Сила людю, зрідка гомоніли, зосереджені, гнівні.

— Якби нам захватить Харитоненка, — нічого б Захар не хотів більше.

— Сподівайся, ждатиме, — одповів Грицько Хрін. — Павлові дозорці довідалися, що навіть Чернуха втік у Лебедин, в лікарні переховується, пересиджує — хворий... А добро своє то спровадив у сусідню економію за яругою, то по хазяйських дворах, хуторах на схище одвіз, там і Мамай з Калиткою нагріли руки.

Тут Грицько Хрін несміло знову звернувся до За-

хара в поважній справі. Нікому, звісно, не бракувало ненависті до панів, Грицько нерішуче знов нагадує Захарові, щоб не зробили чого зопалу. Нарожнього звістити треба було, посовітуватися, — може, пораду яку дав би, поміг, як у забастовку? Про це вже була між ними мова, та Захар і слухати не хотів — ніколи радитися...

Як і сподівався Грицько, Захар і на цей раз озлився на те зауваження, гарячково заперечив. Чи в Захара у самого ума не стане, не знає, що треба діяти і як народ повести? Чи Захарові потрібна нянька? Давно вийшли з пелюшок! Захарові нічого ходити за порадами, наставами! Про об'єднання сіл знов слухати мову... Он дзвін людей скликає... Жди, поки повітами зладяться. В усіх одні заміри. Кого обрав народ на голову сільського комітету? Хто тут повеліває? Взяли люди силу... Душа горить...

Дуже невдоволений був голова сільського комітету з недоречного втручання. Чи не здавалося йому — Грицько хоче посіяти між людьми зневір'я в Захаровому хисті й розумі?

Отже, Захар, що сам не раз закликав людність на боротьбу з панами об'єднаною силою, на цей раз озлився, не став і слухати поміркованих речей.

Грицько переконався: всі примітили, не звук тепер дуже радитися з людьми Захар, все більше наказує та порядкує, правує на селі; з кожною новою перемогою над панами Захар ріс у людських очах, здобував пошану, і це надавало йому завзяття, віри в свої сили, смілості, і тепер він не став визнавати нічого і навіть до Павла не дуже дослухається...

Захарові тепер не віряться: невже і він був колись боязкий, несмілий? Захар лиховісно осміхнувся. Захарові здається: він і народився бунтарем. Часто сміятися останнім часом Захар став, примітили люди, а що осмілів, узявся сили! Задумуваться часто став: про людську долю клопочеться він. Та вже ніхто, звісно, не відає: часом людину острах брав — понадіявся на себе.

Спинилися перед брамою. Де ж сторожа? Павлові хлопці ставали на плечі один одному, вилазили на мур. Тимофій Забрда, окинувши оком дворище, глумливо осміхнувся. Тихо навкруги. Нема нікого. Горстка челяді проти сили що вдіє? Розбіглися, як миші, на залізні засуви, колодки взяли браму. Раз економ зник, буде дурна челядь панське добро стерегти, боронити?.

Прийшов час розплати, люди відчувають дивне збудження, рішучість зламати вікове зло, знищити, потрошити гадів. А поки що грюкають у залізну браму. Гатили, гупали, аж ліс перегукувався, луна, певне, долітала в панські покої, грюк, хруск, певне, розриває серце Харитоненкові. До дужих вимахів звичні руки, чимало пеньків побили, ціпами змолотили хліба, косою трави поктали. Одним махом розбили, розгрозили браму. Запори, перешкоди тільки розпалювали людей.

Мов буря вирвалася — залюдніло просторе дворище, зашуміло, загуло; де тут було людей ладнати, направляти? З тиском, гамом хлинули на панську фортецю-палац, що бучною величністю і пишністю гнівив людей. Горорізьба, наліпки, вирізки, всякі оздоби... І як приступити, з чого зачинати? Палац, як мур, стоїть. До чого взятися? Недовго думали, жага помсти, ненависті гнала... І в цьому вихорі пристрасті тяжко було розпізнати; встежити за рухами, вчинками кожного.

Людський потік кинувся на господарське дворище, хто розбивать палац...

Згадували всі кривди панові. Наливалося серце ненавистю.

Молодиця в лісі зілля рвала, полісовщики зловили, посадили на муравище.

Пан пересунув межі — судися з паном! Межова палата в поміщицьких руках. Земський — вірний слуга панові. Сенат хіба за народ? Огонь хай випече людську кривду!

Люди постягали жниварки, сіялки, молотарки, обклали соломою, запалили.

Хай вигорять відробітки, оренда, штрафи, що тягнув пан з людей!

Під картоплю наймали оренду від сажня — сімдесят два рублі десятина!

Хай огонь випалить панську наругу над трудовою людиною!

Нужденна, запорошена молодичка несла на плечах мішечок муки для діток.

Хто котив бочку із цукром по дорозі.

В очі Захарові насамперед кинулося панікадило, розкішне, блискуче, краса палацу, мутило розум, дужий вимах колякою — і сотні крихких кришталевих бурульок жалібно забриніли, розлетілися над столом. Чудесна музика! Людям здалося, що то заскиглила панська

душа... Мов на якусь потвору, падали дрючки, розбивали ненависне панікаділо.

Обійшли всі покої, били мармур, дзеркала, ангелів, круглобокі розмальовані жбани, розбивали на черепки страх, покору, панські розкоші і що тільки не згадували — штрафи, відробітки, оренду — все. Здирали оздобу, згортали килими, хапали срібний посуд. Мамай допався до великого килима на підлозі, хоч який дужий був чолов'яга, та ніяк не міг вирвати з-під ніг, безладно товкся, благав, щоб оступилися.

Грицько Хрін крізь шалений гамір гукав:

— Люди добрі, руйнуйте печі, щоб пани не верталися більше!

Надмірна віра в піч жила в душі!

Палати, позолота, оздобу сліпили очі — людська кров і піт, визиск, здирство; пани тягли жили з заробітчанами, а самі купалися в розкошах, виніжувалися в казкових палатах, м'яких кріслах, село трощило диявольську красу, збивало позолоту, рвало, терзало, руйнувало панське кубло.

Дзвін, хряск, брязкіт: бурувала потужна сила, ладна, здавалося, рознести мури.

Вражала око глибоким полиском, вигравала всіма барвами, густими, звабними, сяла, засліплювала — чудесна груба! Та хіба тепер до краси, до оздоб? Били обухом чарівне видовисько, а коли провалили — тоді довбнею. Зірке око все ж спинилося на тій красі, незвичайна грубка причарувала душу, людина не могла пройти байдуже: чорна борода заклопотано видобувала кахлю — мигтить, переливається, сяє, наче райдуга, а ще коли заграє сонячний промінь на тій кахлі — не можна надивитися, лихий розбере, що то за краса, якщо цю зелено-синьо-золоту кахлю заліпити у комин — хата повеселішає; ока не одірвеш, що то за чарівне видовисько! Чудесна пам'ятка!

Падали, розліталися шпаруни, наліпки, дивовисько, знялася густа курява. Захар примітив, що селяни, розбиваючи панські палати, старанно обминали одну стіну, полохливо обходили великий портрет у розкішній позолоченій рамі. Захара це озлило, і він, правда, образа в кутку не зачепив, а царя брязнув. Дрючком шмагонув щосили, провалив голову, тяжка рама звалилася, обдала скляним дощем, мало не потовкла людину, ну, а як уже портрет упав, Іван Чумак наступив

ногою, навмисне чи ненароком — хто розбере, люди тяжкими чобітьми топтали царський портрет, хіба видно в такій гуштині, що лежить під ногами?

Люду незлічима сила, хіба могли всіх умістити панські палати? Вихор крутивсь по всій економії, люди розбігалися по всіх закутках, бушували на господарському дворі, розбили контору, рознесли, розметали папери, книги,— хай шукають боржників, стягають штрафи, відробітки... Поламали машини, потрощили, порубали сівалки, жнивварки, молотарки, косарки, і ніхто бойовищем не верховодив, у кожного вистачить хисту і ненависті, щоб знищити панське гніздо... А що тут орудували Павло, Орина, Максим, Маланка, Забрда, Охрім, то де ж їм бути?

А вже як натрапили писану чорну карету під лаком, то-то натішилися, нагналися, все згадали: і як прокидали в хуртовину дорогу, в снігу по пояс, схиляли голови в страху. І як могли стільки глуму стерпіти? Побили, потрощили на скіпки... Ось коли прийшов край славнозвісній кареті!

Розбили комори, амбар, брали пшеницю, муку, нагрібали мішки, ярмарок підвід стояв за ворітьми, накладали чували з цукром, зерном, у панськім саду рясніли хустки, обривали садовину, снували підводи, звозили снопи, сіно,— славний ужинок цього літа взяли люди з панського поля!

Ось коли оженяться молоді хлопці восени — Тимофій Забрда, Павло, Максим, свій заробіток у пана треба вирвать, пора збиваться на хазяйство. Павло, відомо, думає Орину брать, Максим — Маланку, а нетяга Тимофій Забрда гадає Одарку сватать, дерево на хату є, не один мішок нагорнули пшениці — зерно як золото. Хіба на сільській ниві вродить? А ще треба... Кинулись розбивать хліви, вигонить скот. Дід Івко та Савка натішилися, надивилися на людську розправу з панами, звеселили серце, власну руку також де-де приклали, який мішок муки перекинули на воза, прийшов довгожданий час, тепер і смерть не страшна, щасливі, зворушені, налігували корови — онукам на молоде хазяйство...

Павлові, проте, не так легко женитися, як будь-кому іншому, піп розводу не дає, хіба що розпадеться царський строй, скільки тих перешкод на шляху людському!

Орина, Маланка з Одаркою милувалися родовитим скотом, пестили, ніжили — несподіване багатство, в біді

порада, на хазяйство прибуло, і вони, тепер хазяйками стануть, закоханими очима дивилися на хлопців, не забували — збройний загін мусить не тільки дбати за себе, а й охороняти безпеку людську, щоб не набігли стражники. Зброя, що захопили в палаці, придасться, Тимофій Заброда прив'язав до пояса шаблюку, причепив пістоля — козарюга хоч куди! Максим заткнув за пояс сокиру, тепер добував рушницю. Павло теж озброївся, кривий Охрім верховодив стрільцями, нелегко тепер стражникам здобути перемогу!

Люди розбирали, розтягували панське добро: хто свицю в'язав, хто вівцю закинув на плечі — кожен заклопотаний своїм. Мамай Левко собі корову налігує, Орину це обурило:

— В тебе є доста, ти ще тягнеш? — напала вона на зажерливого хлопця. Наспів Тимофій Заброда, одняв у хазяйського сина корову, віддав бідній дівчині — не часто випаде таке щастя, — хіба Тимофій Заброда неспроможний зробити щедрого дарунка? Дуже озлився Левко на колишнього свого наймита, та що міг вдіяти? — при шаблі, піistolі він.

Сонце, ясне, величне, кинуло ласкаве проміння на розбурхане зорище, спокійно лягло за обрій. Павло червоне знамено викинув на воротях — людям гасло, що верховодить тут народна сила. Примеркав день, підводи все прибували, чутки розлетілися на всі хутори, що розбивають економію Харитоненка — Добропілля.

До смерку палац, дворище були спустошені.

— Пали! — суворо наказує Захар.

Грицько кресалом зачав добувати огню.

— Почекайте! — репетував Мамай. — Залізо з даху позривать треба, на хазяйстві знадобиться!

Хазяйновиту людину скрізь видно.

Потрошені, поламані крісла, столи, рами склали в покоях на купу. Захар власною рукою запалив жмут клоччя, кинув на дерево, що, сухе, вкрите лаком, ураз взялося огнем, спалахнуло... Густий дим повалив з вікон, дверей...

Мамай із сином, Мороз пристав у підмогу, силкувалися одчепити тяжкі двері, поки огонь не охопив палац, тоді зривали рами, віконниці...

Жар падає на сундук, залізом кований, дочка Харитоненка, розкохана, мрійлива, збиралася заміж іти, добра скільки погибає, не встигли вивезти.

За чим найдужче вболіває Мамаєва душа — мрамур, палаці, камінь — лихо з ним: пластини на воловній дошці міцні, дубові, крашені обіймав огонь!

Павло Заброта, Максим, Орина підпалювали господарські будівлі з усіх кутків.

Захар, мов диявол, скрізь гасав із смолоскипом, мазицею, обливав дерево гасом, підпалював, скрізь залишав за собою вогненний слід.

— Викурюй Харитоненка з гнізда! — збуджено вигукував, палив, нищив.

З далекіх сіл понабігали підводи, нічної доби чатували в лісі, вдивлялися, оглядали край неба, ждали, гомоніли, сподівалися:

— Не видно...

— Темінь...

— Не горить...

— Може, загориться...

— Хто зна...

— Горітиме, то вже наберем хліба...

— На станції сила хліба, на Далекий Схід солдатам надсилають, сільський комітет не звелів брати...

— То вже звісно...

— Наче вияснюється...

— Спалахнуло!

— Горить, братця!

— Кругом горить!

— Немов огняний вінок!

— Полум'я освіщає все небо!

— Куди їхать?

Дорогою Захар стрів пожарну машину — їхала із Сум гасити пожар. Валка бочок з водою.

— Завертайте назад! — владно наказав. — Постривайте...

Люди з наказу Захара познімали колеса, вилили воду, так і залишили пожарну допомогу в калюжі серед поля...

Томлені, малоговоркі, з глибоким почуттям вдоволення за сподіяне, селяни глумливо, зловісно озиралися, заграва розкинулася на все небо; не знати, на що здатні люди, нечувана сила, рішучість прибувала, а душа не вгамувалася, томилася, ненависть до панського кодла не мала дна, огнище освітлювало дорогу...

— Панського гнізда не стало...

— Чи в Харитоненка одна економія?

— Дійде черга і до другої...

— До всіх дійде...

— Захар звелить, так і завтра...

Незвичайних днів діждав Захар: один помах руки — і село кинеться в огонь і воду за вожаєм. Велику прихильність почували люди до Захара — тепер село повірило в свою силу... Славну перемогу над панамі сьогодні здобули!

Людямі принаймні здавалося, що Буймир вирішує долю країни.

Над Пслон — наче ліс — збилися старі і малі, вибігли на згір'я, селяни верталися з походу, не могли одвести зачудованих очей від проміття, аж на ріку одсвічувало небо, а в душі закрадалася тривога. Захар, склавши на грудях руки, задуманий і грізний, дивився на величне огнище; славне пекло панам справили, бучне свято врядили, душа молилася, душа хлипала, — о боже праведний, о боже милосердний, ти сотворив еси небо і землю, благослови се пожарище, щоб горіло, як неопалима купина, навіки...

Івко та Савка стояли з коровами, милувалися, тишилися відрадним видовиськом, праведною розпратою над панамі, набігли сльози від зворушення, витирали змокрілі чола, забулися, шапки зняли, кругом огні палахкотять, клетотять, синє небо то темніє, то вияснюється, мигтить, наче розмовляє з людямі, гнівається чи благословляє, аж моторошно стає, млюсть проймає... ситі, родовиті корови, проте, були поряд, вертали дідів до пам'яті, до радісної дійсності.

Орина стояла на пагорку, поклала руку на плече Павлові, кожна жилка радісно бриніла... Збуваютья давні жадання... Розбило тугу, муку молодого серця чарівне огнище і людямі визволення принесло...

...Хай живе воля!

...Над панським палацом бурхало, стугоніло полум'я народного гніву.

8

По станції біла гармата. Розліталися на скіпки вагони. Тривожні гудки паровозів скликали на бій робітничий люд. На паровозах, що стояли під парою, полощуться червоні прапори. Котилися могутні хвилі «Дубинушки».

Пісня то грізно наростала, то плавно спадала. Ні гарматні вибухи, ні залпи гвинтівок не могли зірвати врочистого ладу.

Гармати били під гуд церковних дзвонів. Попи правили службу за царя, що розстрілює народ.

Станцію, доки сягне око, загромаджено товарними поїздами, між якими точилося бойовище. Робітнича дружина обеззброїла поліцію, жандармів, та не ставало зброї. Постріли з двостволок, револьверів не могли заподіяти великої шкоди козакам. Зрідка били гвинтівки.

Робітники в Харкові розбили магазин і озброїли бойову дружину. Захопивши станційну касу, придбали ще трохи зброї. Та найбільше страхали козаків гранати, що виготовляли робітники, захопивши на станції динамітні трубки.

Шалені вибухи в усіх кінцях станції бадьорили робітничий люд. Падали козаки, драгуни.

Засмагли, широколиці козаки в баранячих шапках, туні, безвиразні, вибивали робітників із станції.

З перев'язаною, закривавленою головою Нарожній посеред бойовища гучним загрозливим голосом збадьорював людей:

— Смерть тиранам!

Звертався до залізничників із закликом:

— Машиністи, кидайте паровози, не везіть козаків на розправу з нашими братами — робітниками, селянами!

Заклики Нарожнього якимсь дивом долітали в усі закутки великої станції — передавалися з уст в уста. Викликали живе відчуття в душі. Збігалися з думками і прагненнями всього люду. Як відповідь на той клич, на паровозах, мов огняні спадахи, звивалися червоні стяги.

Кликали до непокори, до боротьби з кривавим царем. Єдина воля об'єднує повсталих. Машиністи не повезуть солдатів на розправу з повсталими робітниками і селянами.

Пісня не обривалася — не розпадалися робітничі лави.

Співали зосереджено, грізно, урочисто.

Між співаками мигтять червоні хустки. В руках дротини з нанизаними на них гайками.

Величні душею, чудесні, як діти, борці за визволення!

Із залізними гайками стали на бій проти самодержавства! Що може здолати незламну волю народу? Пригасити невтомну ненависть?

На станції застряв ешелон запасних солдатів, що були осторонь від бойовиська. Із Харкова тим часом прибували козачі сотні на розправу з повсталими робітниками.

Коли стихли вибухи, пролунав могутній голос Нарожнього:

— Солдати, ставайте з народом проти кровопивці царя! Офіцерів замкніть у багажний вагон! Вже в Ростові солдати гонять офіцерів і беруться до зброї!

Ротного офіцера, що націлився в Нарожнього з револьвера, солдат торохнув гвинтівкою, аж хряпнула шия.

Вибух поблизу заглушив людей. Розліталися уламки, ящики. Снаряд розбив вагон із зброєю. Робітники враз розібрали берданки. Бойова дружина зміцніла. Тільки де взять патронів?

По руках ходили прокламації, як військо залило кров'ю Петербург, Кавказ...

— А як же царські маніфести? Свободи?

На станції збилися десятки поїздів, що під охороною кінних козачих сотень везли артилерію і військо на розправу з повсталими містами і селами.

— Козак небезпечний на коні в степу. В барикадних боях козак не страшний, — повів розмову серед молодих робітників сивий пошрамований коваль.

— А Петербург? Кавказ?

З наказу революційного комітету робітники засипали пісок у букси вагонів, виводили з ладу вагони, дарма що ешелони під охороною. Де можна переформувати поїзди? Лише на великій станції. Із депо виходили несправні паровози — після ремонту! Велика вузлова станція забита ешелонами.

Нарожній, видимо, надумав вивести з ладу залізницю надовго. Закликав робітників розібрати рейки, руйнувати дорогу, що веде на Суми і Полтаву. Різали стовпи, рвали проводи, щоб не пустити військо на розправу з селянами. Випускали пару і воду з паровозів, одгвинчували гайки. В дорозі розривали поїзди, на станцію прибували лише паровози. Чимало поїздів сходило з рейок, стояло в полі...

Поночі бойова робітничка група лісами пробралася в тил козакам. Поклавши на рейки петарди, спинили поїзд. Одчепили паровоз, пустили без машиніста. Паровоз налетів на козачий ешелон, потрошив вагони.

В другому паровозі випустили пару і воду, залили вогонь. Порвали проводи, розібрали рейки. Самі зникли. Вздовж усієї дороги козакам несила виставити охорону: І тепер поїзди, що скупчувалися на станції, не могли вирватися ні взад, ні вперед.

Лише на хвилину стихла стрілянина. Нарожній звертався до війська із словом, закликав приєднатися до торжества пролетаріату:

— Солдати! Хто ви? Робітники, селяни чи вбивці? Не стріляйте в народ!

Між робітниками сновигали жінки, натружені, виснажені, подавали пораним швидко допомогу, кого під вагонами перетягали в яр, обережно, на шинелі, щоб не потривожити рану.

Козаки за всяку ціну мушили оволодіти станцією, вибити звідси робітничі загопи, що стали на перешкоді просуванню війська на захід. Револьвери та двостволки не могли надовго затримати наступ.

З водонапірної башти, що перетворена в бійницю, далеко видно навкруги, і Нарожній звідси стежив за бойовищем.

Козаки не раз намагалися взяти цю споруду, та з бійниці влучно разили кулі. В козацькі скупчення Нарожній жбурляв гранати. І це також виводило козаків з ладу. Не одному гайкою пробито голову, цеглиною поламано ребра.

Тяжка цеглина притовкла дебелого осавула, і тепер команду подавав чорновусий хорунжий, несамовито галасував, щоб не жаліли куль. Та його теж скоро було збито з ніг.

Козачі сили переважали. Гармата вибивала робітників із станції.

Раптом спалахнули вагони. Вітер перекинув огонь на товарні поїзди. Горіли десятки вагонів. Побігла тривожна вістка, що в вагонах снаряди. Козаки, солдати щодуху кинулися до вагонів, розтягували чай, цукор, сукна. І це дало робітникам перепочинок.

Далеко навкруги лунав голос Нарожнього:

— Маніфестами цар приспав народ, а тепер заговорили гармати! Лицеміри цар і Вітте обіцяли народу свободи! По харківських заводах б'ють гармати! Забастували Петербург, Кавказ! «Потемкин» у руках революції! Самодержавство гине!

По кам'яній башті зачала бити гармата.

Козача куля перетнула людський клич. Нарожній
схопився за груди.

— Хай живе народна республіка!

Прощальним поглядом обвів бойовище. Потьмарилось
в очах. Поточився на руки друзів. Згасло чесне людсь-
ке життя.

Обірвалася пісня...

Дика сваволя, козача шабля гуляла над робітничими
головами.

Залито кров'ю землю.

Робітниче повстання було придушено.

На захід потяглися козачі ешелони на розправу з се-
лами.

Тюрми забито народом.

Сибірські сніги знову прийняли тисячі засланців.

...Народ не можна скорити.

9

Сонце пече, припарює, гнідий кінь повільно простує
через стерні, з коня і верхівця лється піт, бараняча
голова п'яно колихається, веселими очима дивиться на
світ... Верхівець, видно, не нудить світом, вдоволений
собою, ясним небом, суконними штанами, долею, го-
строю шаблею, вусатий, ситий, втішається піснею, мру-
жить очі, наспівує, аж захлинається:

Козак горілочку п'є,
Бо в козака денежки є...

Тоді знов спочатку заводить, переспівує, вие на один
лад, і так без кінця, безперестанку...

Душа вщерть сповнена бурхливих почувань, козак
виймає серед привілля шаблю, розтинає сонячне про-
міння, вимахує над головою, з висвистом мчить стернею,
шабля мигтить, як блискавка, сіє страх на поля... Спар-
ений кінь спроквола знов чапає, верхівець колиха-
ється, зачудовано знову виспівує, вие:

Козак горілочку п'є,
Бо в козака денежки є...

Скільки принади, втіхи в тих словах! Не то сонце,
не то пісня, не то чарка дурманить баранячу голову...
Паркий, млосний день!

На весь повіт розлетілася вістка, рознеслася на всі околиці, хутори і села: в Лебедин прибуло військо, розсіялося по всьому повіту, сотня козаків прибула до Красноярузької економії. Павлові дозорці все вивідали. Дворові люди, челядь усе переказують.

— Що козаки роблять?

— Нагайки плетуть.

З великою шанюю прийняв Чернуха козачий загін. Кабанів колють, відра горілки ставлять... Цілий день з комори огребом муку, крупи, сало, м'ясо, рибу, олію, цукор, садовину носять, прислужують, печуть, варять, догоджають, прибирають, доглядають, справляють, лагодять, кують коней, ладнають зброю... По десять фунтів на день коневі вівса, півпуда сіна економія дає, то-то Харитоненка уберуть в шори! З-поміж козаків є такі, що свинини не їдять, — не благословенна свиня, значить, — то їм баранів ріжуть, і Чернуха вже годить козакам, порядкує, купив бубон, скрипку... Сам Харитоненко під охороною приїздив на Добропілля, дивився на попелище, дуже засмутнів, спромігся лише два слова вимовити: «Нагайка і кров...»

Козаки по ситому обіді спилися, вимахували шаблями, вихвалялися, як стинали голови бунтарям: «Голова одлетіла, як гарбуз, а він стоїть!»

Як тільки прибули козаки до Красноярузької економії: «Давайте свинцю і сиром'ятини», — загадали. Порізали сирицю, посплітали нагайки, заправили свинцю, замашні гарапники на селянські спини злагодили.

Люди острахнулися з тих вісток. Новини, розмови, як вихвалялися козаки розправитися з бунтарями, занепокоїли село, Мамай і Мороз відсторонилися від сільського комітету, громади і вже знов ходять до Калитки на раду, на вулицю не показувалися, вчащали до церкви, обачні хазяїни. А інші що, дурніші? Печаль, суєта і томління духу...

На Захара падають нарікання: довів людей до біди! Що вдіє село проти сили? Проти вітру піском не посиплеш. Усіх скарають.

Збентежили не лише Захара ті розмови. Захар знає, відки лихо йде. Отець Онуфрій в церкві проповідь казав: наслав бог кару на людей за гріхи, користолобство, непокору, неповагу до закону, на чуже добро зазіхали, наслухалися бунтарів, демократів, вдалися на душегубство, проти заповіді пішли...

Люди кидалися до церкви, і те сум'яття в душах парафіян примітив отець Онуфрій, вчасно подав від себе слово, повчав, корив, зазивав покаятися, відсахнутися від бунтарів, згадав святе казання про блудного сина тощо. Селяни молилися, сподівалися на заступництво, порятунк. Вчашали до старшини, а вже Калитка наставить людей, порадить. Легкодухі, хиткі завжди на когось провину складуть. Голосили жінки, проклинали бунтарів, Захара: ой, що тепер буде?

Дід Тетько, що ловив на Пслі сомів при місяці, на власні очі бачив, як водою пливли розкішні, оздоблені, в горорізьбі двері з палацу, — не знав, що діяти: небезпечно спиняти і жаль покинути...

Перед загрозою селяни збувають панське добро.

Ті події, вістки, розмови, настрої будь-кого можуть пригнітити. Треба бути твердою, незламною людиною, щоб не розгубитися, не похитнутися, не втратити волю, розум, віру в правду, в силу і непоборність народу.

Захар прилюдно шкодував, не міг простить собі великої провини, що не спалили Красноярузької економії, — не було б козакам притулку... На це дозорець Тимофій Заброда розповідав: між челяддю ходить чутка, ніби Харитоненко вимагає, щоб ставили козаків по селах, а не в економії, хай об'їдають, розтягують села, а не економію...

В Буймирі з радістю довідалися, що забастували залізниці, люди дізнавалися про смілі заходи Нарожнього, який згуртував робітників на станціях, не пропускав на село війська. Одчіплювали паровози, випускали пару, гасили жар, забивали дорогу. Псували водогони, паровозам ніяк було набирати води, солдати носили відрами. Робітники били ліхтарі, ламали стрілки, семафори, вивели з ладу дорогу, на довгий час спинили рух на залізниці, затримали військо. Зіпсували телеграф, військо було одрізане од цілого світу. З тої нагоди і скористалося село, вогнем скарало своїх одвічних гнобителів, зруйнувало панські гнізда.

Харитоненко благав у царя помочі, щоб прислав козаків людей вішати і розстрілювати. І цар заступився за вірнопідданого слугу свого, надіслав у Лебедин генерал-ад'ютанта Струкова на розправу з робітниками і селянами, що хотіли вирвати заводи, землю і свободу в капіталістів і поміщиків. Адже сам цар — найбільший поміщик. Робітники й селяни розхитують основи

престолу, що держиться на харитоненках... І тепер вивернув свою мохнату душу український націоналіст Панько Деркач, який твердив, що українська нація без холопа і пана, а тепер благословляє козачу нагайку, закликає до кривавої розправи над робітниками і селянами. Праведна робітнича кров пролилася на вулицях Петербурга, Москви, Тифліса, Баку, Харкова... Могутньою опорою українському народові в боротьбі з гнобителями став великий російський народ. Харитоненко відчув кару народної руки. Цар намагається залити кров'ю революцію. Вже чимало за «рідного» пана людей постріляно, а тепер у Буймир прислано козаків.

— Солдати, схаменіться, не проливайте народної крові! Крові своїх батьків і братів!

Слова ті глибоко запали людям в душу, прояснили солдатські голови, не знати, що потім би сталося... Офіцерська куля пробила серце майстра Нарожнього. Із визвольним словом на устах упав він. Закликав народ на боротьбу з гнобителями. Безстрашно дивився смерті в очі. Так гинули тисячі робітників.

З появою козаків прийшла страшна вістка про розправу із забастовкою. Багато робітників було постріляно, порубано, забрано в тюрми. Вістка про смерть майстра Нарожнього тяжко пригнітила його сільських друзів. Завжди в біді зверталися до майстра за порадою, допомогою. Мужньо прийняв смерть за народ. Це сповнювало серця відваги і рішучості битися із ворогом до останньої краплі крові, до останнього подиху. Павло, Орина, понурі, малоговоркі, на самоті горювали. Вносив просвіток майстер Нарожній у людські душі, на визвольну боротьбу вів, а тепер неживий. Серце обливається кров'ю.

Захар нудив світом, ходив сам не свій, уникав людей, розмов, байдужий до хати, рідні. Потьмарились ясні дні, сподіванки, заслонилися власні біди. Захар в думці складав провину перед побратимом.

Ніхто, звісно, не знав, що Захара часом проймав острах — понадіявся на себе! Та хіба можна це виявляти перед людьми?

Павло мов відчуває, що діється у батька на душі, від проникливого ока ніщо не сховається. Син часом навіть підбадьорює батька, жодного докірливого слова не почув Захар від нього, з чого старому стає ще тяжче на душі.

Тільки-но дійшла на села чутка про забастовку на залізниці, про бойовище між харківськими робітниками і військом на великій станції, Павло з гордістю сповістив односельчан:

— Поставить народ на коліна правителям не вдасться!

Чутка про грізний опір робітників розросталася, бажане видавалося за дійсне — люди вже гомоніли про перемогу робочого люду: вивели, мовляв, з ладу залізницю, перетяли козакам дорогу на село, — все це сповнювало селян надії. Людське вухо вражало змістовне, принадне слово, в якому вкладено було всі людські сподіванки, — республіка. Слово це вимовляли загадково і урочисто...

Вістка про придушення робітничого повстання і про смерть Нарожнього потьмарила сонячний день, тяжко вразила сільських друзів. Люди ходили мов у тумані, жальними очима дивилися на дітей, мовчки прощалися з білим світом. Понурі, безпорадні, часом без пуття гримали на хатніх, щоб перед небезпекою не давати волі гірким почуттям. Павло з Ориною мов посиротіли, мовчки носили в серці горе. Захару ставали в пам'яті дорогі слова про єднання із заводами, щоб могутньою силою стати проти ворогів, а не гризтися по селах за панську землю. Захар докоряв собі за свавілля, гордість. Та чи не пізно вже?

Козаки прибули на село.

Генерал Струков від самого царя прибув, привів у Лебедин військо. Зізвали всіх попів у собор, правили молебень, благословляли козаків на похід проти ворога. Отець Онуфрій наставляв, повчав: «Братці мої, ви йдете на ворога, на супостата, на крамольників, бийте їх моєю хрест держашою рукою, не щадіть бунтарів, демократів, революціонерів, що йдуть проти царя-батьошки небесного і земного...»

Павло пояснював людям, що попові слова аж ніяк не розбігаються з царським наказом нищити, палити повсталі села, бо судити тисячі людей ніяк...

На Захарову гадку, попи люті на селян тому, що сільський комітет одібрав церковну землю.

Павло закликав людей не ховатися по хатах, ставати до зброї, одбити козачий напад, бо однаково не щадитимуть нікого, — хто не пам'ятає кривавої розправи з руськими робітниками в Петербурзі Дев'ятого січня?

— Покірних однаково не помилують. Тепер мусимо захищати своє життя! Неслава, огида, ганьба хай упаде на голови зрадників і боягузів!

Павлове молоде товариство — хлопці, дівчата — тим часом стягували плуги, борони, ладнали зброю, сповнилися рішучості боронити село, волю від нападу козаків.

І тепер Іван Чумак на власні очі побачив, кого цар охороняє, за кого дбає і що то за безглузді сподіванки на царські маніфести, милості, Павло давно говорив про це. Чумакові видно: молоді тепер мудріші за старих. Козача нагайка, куля, шабля — ось які дарунки цар на село шле. Заходився ладнати косу. Чумак не відступитися, не зречеться правди, що більшовики проголосили, — народна власть, земля, свобода, — Чумак не бачив власними очима демократів, хіба що Захар називає себе більшовиком. Про Нарожнього часто Орина розповідала — душевний чоловік був. Чумак не задкуватиме, як те падло, Мороз та Мамай, не плазуватиме перед попом, старшиною. Калитка якби міг — перший би на Чумака зашморг накинув. Та ще піп Онуфрій. Чумак не відцурається друзів у біді, не піде на поклін до попа, земського. За дітьми Чумак піде. Спокутує свою провину перед ними. Через дурну батькову волю дочка не має життя, перемучилася в Калиток — на глум, знуцання збув дочку, із старшиною хотів породичатися з дурної голови! Короткий час, наче недавно все було, а мов переродилися люди!

Орина і Павло не мали тепер часу для сну, для розмови, небезпека ще дужче зріднила їх, серця вчували тяжку загрозу, що насувалася, — неволя, розлука. З утратою Нарожнього осиротіли, згасла веселість. Поки стане сили, боронитимуть свободу, що здобули з такою мукою...

По околишніх селах підводи, верхівці розносили страшну вість про розправу козаків з людьми. П'яні, розбещені козаки гасають по хуторах, селах, січуть нагаями, шаблями люд, вже не одного порубали, одтягли не одному голову, затягують жінок, дівчат у кущі, знущаються, хати обдирають, розтягують одежину, палять села...

Скоро і до Буймира докотиться.

Село було в тривозі...

Найдужче Павла мучило: ніяк пособить сусідам, люди

розпорошені, села розкидані, сили ослаблені, кожен боронить свою хату, клопочеться за свій двір. Про об'єднання сіл, заводів, спільні дії говорив завжди Нарожний. Не страшний би тоді був козак і пан, захистили б себе. А тепер хто наважиться покинути село? В чистому полі посічуть допомогу. І з чим вирушати проти рушниць, шаблі, кулемета? Поодинці переб'ють села...

Захар став людей ладнати до оборони. Гострі довгі коси прив'язані, як спис, щоб були наготові в кожного. Охрім Жалій кував справжні списи, набивав на держално. Дівчата точили ножі, гострили сапачки.

Захар закликав людей стати одностайно за свободу проти ворога.

Спалили економію, думали поміщика вигнати, гадали, пан не вернеться, збиралися засівать землю... Аж набігли козаки, засівають волю на людських спинах...

Там, де вчора стояв розкішний палац, сьогодні було попелище. Захарові не вірилося: невже тут стояв колись палац? І люди гнулися, схилялися перед панамі, стелилися, годили, тремтіли, терпіли кривди, глум, наругу? Покірні, забиті. І тепер пани хочуть, щоб ця страмотна старовина знову вернулася?

Здичавілі, п'яні козачі загони йдуть погромом на села, палять, руйнують, убивають; плач, крик, зойк кругом.

Урядник, стражник давно зникли. Калитка не виходить з хати, півсела притаїлося, не показувалися, щоб не бути винуватими, опустили руки, запаморочені церквою, покірно ждали своєї долі.

Хустки, брилі висипали на вулицю боронити село, перекопували дорогу, набивали кілля, рубали дерева, споруджували барикади. А за тим усім стягали рала, борони, перев'язували, стелили, — Павлові хлопці порядкували. Тимофій Заброда пригрозив зарубати бісову душу, себто Мамаю, що, будши під надійною попівською охороною, не хотів давати борін. І ще пригрозив хату рознести, коли вночі побачить світло. Людей нікому захистить, як самі за себе не подбають. Надто зухвало повівся з господарем колишній наймит. Павлові дозорці стежили, щоб ніхто з села не викрався, не сповістив козаків, чи в старшини нема посланців, хіба встережеш? Сусіди бачили, наче урядник Чуб з попового двора подався пе-

ред світом, уночі на село пробрався, мабуть, нарада була. Мамай, Калитка завжди товчуться в попа. Про заходи оборони чи дізналися? Люди порішили ряд борін вивезти на край вулиці, понабивати кілля.

Набрякле червоне сонце лягало за горою, вулиці випаню залізними гострими зубцями, завалено ралами, люди огородили село, ждали, вартували на дзвіниці. Павло поставив дозорців, щоб стерегли шлях, загони селян охороняли вулиці.

З одного боку гора, з другого ріка, людям знати, відки можуть напасти козаки.

Густа тиха ніч придавила село, повила мороком душі, люди не бачили рятунку, надії таїли про себе, не давали думкам волі, мовчали. В напрузі очікувань знесилювались. Захар підбадьорює друзів — знищили панську фортецю, то невже не одіб'ємо козачої сотні?

Павло, рішучий, сміливий, заповідає людям: чесніше загинути в одвертій борні, ніж зазнати ганьби, страху, сконати під канчуками, як по інших селах. На таке позорище хто піде?

Орина кинулася до Павла, обняла перед людьми, за правдиве, чесне слово дякувала: другого вибору нема для жінки — воля або смерть. Стояли коло дерева — не захисту шукала подруга, — може, востаннє стоять поряд, розмовляють? Павло на хвилину став знемагати, ослабли ноги, тіло, легше, коли б Орина не нагадувала про мучену долю, що випала їм, не завдавала жалю, не отягчала душу.

Постріл розітнув темряву. На сполох вдарили дзвони. Козаки під покровом ночі набігли на село, дозорці встерегли, дали знак, сповістили. Зачувши дзвони, люди вибігали з хат, в цю ніч ніхто не спав, брали вила, коси, жінки благали зглянутися на дітей, деякі вагалися, а інші городами бігли на поміч охороні. Чимало притаїлося, поховалося.

Оборона засіла в гайках, садках. Кожен відчув себе верховодом і воїном — Захар, Павло, Орина. Козки бігли по битій дорозі, у вузькій вуличці натрапили на ями, кілля, борони. Сільська ватага із грізним ревищем кинулася на козаків, гупали ціпами по спинах, садили вилами під ребра, щоб знали, як над народом знущатися. Скільки посиротили дітей, пролили крові, сліз! Щоб знали, як захищати ненависного царя, пана! Ошалілі коні кидалися наосліп, ламали ноги, давили козаків,

дике іржання стрясло ніч. Коні падали, калічилися, верхівці товклися, знявся гвалт, галас. Збилася грудатіл, перегородила вулицю. Коли з околиць селами козаки скоро розправилися, спалили, витовкли, — Буймир на коліна перед царськими катами не стане. Козаки шаблями добивали напад — мужики верткі, кощаві, козаки рубали наосліп, а хто падав — топтали кіньми. У вузькій вуличці козакам ніяк було розминутися, не то що розвернути ряди, верхівці збилися, безладно товклися. Козаки зрозуміли, що попали в пастку, подалися назад, стріляли на городи, де за деревами мигтіли тіні. Павло наказав людям одягнути чорне вбрання, щоб не видно було. Дозорці обійшли село, загадали, щоб не світили вночі огню.

Потовчені верхівці скоро зникли, тяжко було що-небудь розібрати, глуха ніч знеможено зітхала, тяжко, утробно стогнала... Скалічений кінь десь конав.

Селяни, м'яті, схвильовані, знов притаїлися за деревами, прислухалися, очікували, не дуже втішались перемогою, ждали світанку, знали, що козаки не простять своєї невдачі. За неславу розплатяться, помстяться. Грицькові розсікли шаблею спину, Маланці — плече; тепла кров залила тіло, згусла, запекло огнем.

«Як вивести людей з біди?» — мучить думка Захара. Люди нарікають. Проклинають. Всю провину за сподіяне покладають на Захара. Накликав кару. Захар засмутився. Чи вік у ярмі ходити? Острах брав: понадіявся на себе...

Якби всі села вчасно зладилися, озброїлися, ворог був би не страшний. Зрозуміло, чому так Нарожній завжди стривожений був гризнею, ворогуванням між селами за пана, межі, землі... Завжди повставав проти сільської відокремленості, роз'єднання і тому Захара корив. Та що Захар міг вдіяти? Свого ума людям не вставиш. Давно сам Захар був такий? За власну хату, двір, вигоду люди насамперед дбають. Завжди перегризуться. Чому ворогували, завжди жили в неприязні Чумаки із Захаром? Кожен хотів вибитися в хазяїни, вирвати в другого... Буймир з Бобриком? Не звикли ще люди силою, масою, як робочі, свою програму боронити. Тепер чимало голів проясніло, розвиднілося людям, та вже чи не пізно?

Орина обмивала теплою водою, зав'язувала чистим полотном плече подрузі, коло Грицька ходили Тимофій, Максим, п'яťма ховала вирази лиця.

З гіркими думками, тривогами діждали світанку. Ніколи ще з таким тяжким почуттям не стрічали дня. Зійшло сонце, пригнітило люд. Найлихіше — очікування. А тут жінки ще вночі позбігалися з плачами, сіяли неспокій, шукали своїх чоловіків, рідних, наче вони могли десь пропасти. Грицько Хрін гримав на жінку, що голосила над закривавленою сорочкою, вгамовував: чи вона журиється, що остануться малі діти? Мовляв, уже й онуки в пастуках... Маланка собі, біла, як крейда — скільки крові збігло, — на материні зойки стала докоряти, щоб не завдавала жалю, щоб не почув батько... Жінки поприносили чоловікам їсти, та вони, суворі, мовчазні, пожадно пили тільки воду.

Сонце розсіяло над луками туман, огрівало землю, пробудило в гушавинах дзвінкий гам, що до нього людям ніколи не було діла, а тепер у голову западали думки, що скоро, мо', не побачимо білого світу, зеленого гаю, привілля, води, сонця, не почуємо ясного голосу... Кидали прощальні погляди на рясні сади, буйні городи, веселі соняшники... Заглиблені, понурі...

На сполох ударили знов дзвони, зірвалася курява, дорогою мчали козаки, нерухомі, як ідоли, сиділи на конях, на людську волю наступали.

Побачивши рала, борони, на які напоролися поночі, козаки звернули з дороги, розсіялися по городах, і люди пізнали урядника і Непряху, що, знаючи всі приступи до села, показували козакам. Селяни не остереглися, випустили поліцаїв з села. Якби всі одностайні були...

Сподіваючись на небезпеку, козаки не дуже поспішали, оглядалися, з наказу сотника розбилися на загони, одні звільняли завалену дорогу, другі поклали коней, скинули рушниці. Спокійно, зручно вмостилися. І те, що коні слухняно полягали перед людськими очима, найдужче вразило селян. Великий загін з галими шаблями обгинав вулицю — на конях, через тини, городи, сотник повів на село, — урядник Чуб вказував. З гущини вибігли селяни з косами, вилами, зітнулися з козаками. Розпочався смертельний бій. Козаки, п'яні, запаморочені, зустрівши оборону, що посміла чинити опір, ошаліли, розлютились, накинулися на незграбне збіговисько, вчуваючи легку перемогу, поживу, сікли, рубали селян. Люди хапалися за голови, точилися, падали. Падали і козаки з пробитими боками: селяни вправно орудували косами,

вилами, боронили волю, кололи вершників. Селян було більше, козаки верткіші, спритніші, звичними вимахами сікли людей. На верхівців полетіло паліччя, каміння. Козаки з-за тинів, з рівчаків пострілами кляли селян на вибір. Охрім Жалій з хлопцями бухали в козаків з мисливських рушниць, що в недосвідчених руках не могли зробити великої шкоди.

Сотник стрімголов кидається в натовп, пробиває ко-нем дорогу, люто січе шаблею, ошаліло вигукує:

— Топчи, рубай!

Захар, скривавлений, знесилений, наосліп одбивається косою, відчайдушно кричить:

— Бийте нас, пийте нашу кров, рубайте, топчіть, знайте, що ми вмираємо за святе діло!

— Я присягав царю! — дико вищить козак, вихором налетів, крутнувся, з усієї руки шаблею рубонув Захара. В гущину знов метнувся.

Захар поник головою, опустив руки, впав коням під ноги.

Козакові помутніли очі, і він незграбно повалився з пробитим вилами боком — Іван Чумак проткнув. Скоро сам залитий кров'ю похитнувся, осунувся.

— Живцем не брать! — несамовито вищить сотник, зваливши могутнього Чумака, кривава шабля мигтить у повітрі.

Харчали груди, хрускали кістки, стиналися шаблі, вила, бамкали двзони, лунали постріли, селяни знесилювалися, помішалися з козаками, врозумляли козаків, щоб не слухали сотника, стріляли вгору, людей не рубали: ви ж такі люди, як і ми. Та хіба могло що отверезити запаморочені голови?

Порубаний Грицько Хрін ледве стояв на ногах, кров заливала очі, взивав до козаків:

— Ви ж наші діти...

Полоснула шабля, Грицько примовк, осунувся.

— Топчи, рубай! — несамовито галасував сотник, замахнувся шаблею, упав від Павлової руки.

Павло взивав до козаків, щоб не йшли проти народу, свободи, не давали собі туманити голови, допомогли скинути кровопивцю царя, обрати народний...

До отуманених голів звертався Павло, не остерігся — гостра шабля перетяла слово.

Орину настиг урядник Чуб, що пильнував молодичю, із зловтіхою притовк тупим краєм шаблі, приглушив.

Сповнив свою обіцянку перед старшиною взяти невістку живцем.

Козаки з галасом накинулися на людей:

— На японця військо потрібне, а тут доводиться фронт робити, обороняти позицію?!

Люди раптом відчули запах гару. Жахнулися. Отерпли. Горіли хати. Козаки запалили. Димова заслона повила село, страшна загроза нависла над землею. Люди пізнавали свої хати, обняті огнем. Беспорядні жінки з огнем б'ються. Затьмарився світ. Замовкли дзвони. Село у ворожих руках. Що рятувати, діяти?

Плачі, зойки, виття, стогін побігли селом. Потоптані кіньми діти лежали на дорозі. Погубилися діти від матерів, дитячі серця рвалися в страху перед незрозумілими подіями, беспорядно дивилися на бойовище, огонь і кров. Матері квилили, розривалися між чоловіками і дітьми:

— Ой батечку, на кого ти нас покидаєш?

До самої ріки козаки зігнали селян, рубали, стріляли, кидали з кручі, бистра ріка Псел мертві тіла несла.

10

На хатньому згарищі сиділа Лукія, місила глину. Івко привітався з сусідкою. Жінка відказала, очей не підвела.

— Що робиш? — поспитав.

Жінка заговорила незрозумілими словами:

— Не бачите, що роблю? Орина пішла, а мене заставила хліб пекти. У мене наче було дві дочки і син, а де ділися? Снами сняться, являлися в чорному і білому навідати матір — сині-сині... Плакала за ніч разів сім, а тепер нема сліз. Виплакала, вже не біжать. Хустка суха. Давить серце, а сліз нема. Ходила на могилу, питала Івана: що мені робити, де діваться і де голову приклонити, прийди додому, раду дай. «Не ходи, жінко, не тужи, не плач по мені, — відказав, — бо лежу у воді, не можу тобі допомогти». Я ще казала Тетяні: гарбузи в'яжуться, відпадають — мертимуть люди сього літа. «На прислоні, в труні, — каже, — і Захар мій лежить».

Івко пригнічений стояв над жінкою, мовчки слухав, стурбовано хитав головою. Помутилася умом жінка.

— Думала борщ готувати, обід варити, — і як його готувати, і для кого? Взяла з городу буряк, капусту, —

як його лагодити і чим заправляти, колись корівчина, піч була, ладу не зведу, нема порадоньки, голову ламала, хотіла вже і косу відрізати, думала — легше стане, все кладе в сон. І чом ти, Іване, мені воріт не одчиниш, щоб я тут не горювала?

Сів, наче коло дитини, поряд на колоду, задивився на вуглице — наче крізь землю дивився, думав думу.

В тюрму, на каторгу в Сибір, у глухі кутки, хаші, дикі краї, безлюддя, ліси, безкраї степи позаганяли села. А скільки зарубали шаблями, засікли козачими нагайками на очах жінок і дітей? Кидали в ріку, а хто вибирався — загонили в болота, саги, топили.

Савку теж посікли різками, — на дзвіниці на сполох бив, — кощаве тіло посинцювали, перед усім миром страм, наруга... Чому Івко живий? Згоріло півсела, повигонили матерів з дітьми малими на вулицю, наче пили жебрацьку торбу — тиняйтеся по селах, дорогах, голодною смертю вмирайте.

Орино, дитино, голуб'я, на тяжкі муки, кару взяли знов тебе, навіки з Павлом розлучили.

Не збулася одвічна надія заробітчанина — поставить хату, оженитися, позбутися ярма, неволі, зажить полюдськи. Молоді хлопці, саме пора жить, головою наклали.

Ненадовго вияснилася людська доля...

...Ненадовго випало щастя Орині...

...Урядник, стражник притовкли шаблею, звалили на землю, придавили коліном, зв'язали, кинули на коня, привезли на Калитчин двір, потоптану, побиту. Яків, здавалося, ждав на неї, сласно посміхнувся, пхнув у комору; кинув на мішки, придушив, запер колодкою, ключ поклав у кишеню. Притягли, як невільницю, Орину в чужий двір. Якову на втіху. Вернули чоловікові жінку. Свекруха, склавши на грудях руки, глумливо дивилася на невістку — розкохана яка! До неї тепер і приступить страшно! Доведеться під замком тримать, на аркані водити. Знущалася вже над невісткою свекруха як хотіла, лиховісно, сласно, на довгождану здобич накинлася, як шуліка! Правитиме тепер невісткою як хоче! Коритиметься вік тепер невістка свекрусі. Сподіватися на кого? Хто врятує? Визволителі в землі лежать.

Буде тепер свекрусі на весь вік розваги. На день не рає гукала сина: «Якове, дай ключ! — Приводила Секле-

ту Мамаєву, розкоханих хазяйок, одчиняла комору, невістку страмну показувала.— Наслухалася ораторів? Рівного права схотілося? Розпуснице! Ніде такого нема, щоб чоловік позбувся власті над жінкою своєю! Доведеться тепер перед чоловіком і перед миром одвіт держати, свавільнице! Прийдеться тепер, молодице, гріхи свої спокутувати. Перед церквою і чоловіком. Ніхто тобі глуму не подарує. На весь мир неславу на чесний рід звела».

Зовиця собі водила подруг, показувала ненависну невістку, що ходила з червоним знаменом, зналася з бунтарями, проти власті людей збурювала, страмна, безчесна, чоловіка кинула, а тепер під замком сидить. Незвичне видовисько, дивовисько хазяйським дівкам було! Мовчки, з острахом позирали на невірльницю, що забила-ся в темний куток, нічого не бачила, не чула.

Мстиві язики матимуть тепер розвагу, Калитка теж матиме втіху. Що може вдіяти беззахисна жінка?

З образами, хлібом-сіллю Мамай, Калитка катів стрічали, все вціліле село, церковний причет на чолі, вийшло на дорогу. Сам генерал Струков із козаками одвідав Буймир, промовляв до людей, хвалив тих, що не зрадили батюшку царя... Калитку Романа Марковича насамперед згадав. Усміхнулася знов Калитці доля. Зворушений, розчулений старшина на коліна впав, розплакався, розкланявся, бурхливим виявом почувань втішив серце генерала, що сприйняв те як каяття людської совісті. Скільки наруги за вірну службу Калитка зазнав! Усовіщав, врозумляв людей генерал, закликав упасти до ніг милосердного царя-батюшки, подякувати...

І тут сталося несподіване... Івко не стерпів, порушив урочисту хвилину, перепинив самого генерала словом:

— Рано дякувати, ще сльози не висохли і травною могили не заросли...

Івка козаки схватили, побили мало не до смерті, старі кістки сполосували нагайками, порвали жили, старий безсило розпластався на землі. Чи Івкові довго жить? Люди приговора складали, дякували царю за милості...

Відправили молебень, щоб господь збавив людей від напасті, від диявольської спокуси, просвітив голови, люди молилися, плакали, отець Онуфрій проповідь казав. Забули люди бога — козаки нагадали. «Спаси, господи, люди твоя», — миром співали. А що на думці, на серці

було? Найдужче горлали, аж заходилися, Мамай з Калиткою. З натуги кров'яніли м'ясисті лиця, волали до бога, за царя складали молитву.

Селяни звозять хліб, сіно Харитоненкові, стягають з кожної хати, козаки гонять. Земський, економ, старшина порядкують знов на селі. Власний сніп доводиться везти, без куска хліба зиму люди сидітимуть, і скотина буде голодна. Знов заробітчани збувають Харитоненкові дарову силу. Старшина прислужується економові, земському, вірний слуга цареві...

Та вже не ті люди стали, розкрилися очі, тримали в страху катів, нещадно розправлялися, визвольні дні засяяли, тепер згасли. Надовго? Воля, правда ввійшли в серце, і не згасити їх ніколи. Праведна кров народна кличе до розплати.

...Павле, Орино, мучені діти!..

А бідна Лукія журилася по дітях, по чоловікові побибалася...

Земський Мамає в волості страмив: а чого ти поліз між бунтарі, ти ж хазяїн?! Мамай перед земським виправдувався: із страху... загрожували, все село могло ствердити. Мамає і на полі побито, хотів захистити машини, спинити людей від розгрому, за те і побито, мало печінки не одбили, постраждав за панське добро. В самого Мамає дуби порізали на полі, вікові дуби, і досі серце болить. Хіба він що? Розтягав панське майно? Зберегти для пана хотів. Не давав ламати машини. За що його побито? Мало печінки не відбито. Сходив кров'ю... Тяжко скривджено людину. Мало загуло в Мамає добра? Розтягли, понівечили господарство... Хіба не доводилося платити заробітчанах рубля на жнивах? Сільський комітет постановив. Далєбі, Мамай сам від бунтарів постраждав...

Старшина знов ходив у честі, славі, люди знову схилили голови перед старшиною, — нагорода і дяка, чутка, старшині від самого царя вийшла.

В страху знов тримав старшина людей, не раз перед громадою нагадував:

— А що, не казав — будете поливати ті пеньки водою, щоб знов дуби вирости? Не на моє вийшло?

...Невгамовний Савка, метушливий, заклопотаний, цілу ніч по світу ходить, землю міряє — що їсть, де спить — ніхто не відає. Як тільки звечоріє, старий бере лопату, оберемок тичок, соломи, зріджається на поле,

копає накіпці, ставить віхи, наділяє землею люд. Гнівний голос взиває вночі, Калитку, Мамаю страмить: позавчували людські клинки — сирітські сльози... Страшні прокльони насилає на Харитоненка, що залив кров'ю землю. Блавав небо, щоб скарало народовбивцю царя.

За Павлом, Ориною тужить...

Обгородив криницю на шляху, щоб скотина не лізла, для людського добра...

Тому мішка завдав, радий такий, пішов далі. Іде, іде, стане, тоді бігом як улупить! Тоді заплаче... Тоді як заспіває, на все село, на всі лади, на всі голоси...

...Івко на попелище дивився, мов крізь землю, таємницю життя перед смертю ніяк не міг розвідати.

...Народ пробудився, народ повстав... Придавили, приглушили, потопили волю, залляли кров'ю землю. Віру в правду вбити хотіли. Плачі стоять над селами. Пождіть, люди, прийде час, заплачуть і кати.

...Сину мій дорогий... Орино, Павле, мучені діти...

Опустив голову, на попелище впала страдницька сльоза, задумався, сказав:

— Чи прийде та сила, що поведе народ до перемоги?

...Над хатнім згарищем засіяло сонце.

ДІВЧИНА ПІД ЯБЛУНЕЮ

РОМАН

Частина перша

1

Отaborилися на траві, під яблунею, що виросла на волі розлога, пишна, лопотіла дрібним листом. Зібрався чималий круг, літні люди за давньою звичкою стояли на ногах. Зосереджено слухали Павлюкову річ. Хто не відає, що за клопітна справа?

— Треба обрати таку людину, щоб бригади не закрутила, на хазяйстві дала лад — на взірець сусідам, — щоб у пошані між людьми була і щоб людей не нехтувала. Збори були в повній згоді з тими словами, а метушливий літній пастух Сава, як і завжди, при всякій нагоді і навіть без нагоди, нагадує людям:

— При Саливонів бригади не вилазила з прориву! Коли ж Устин Павлюк додав, що бригадир не повинен чіплятися за старовину в господарюванні і в поведінці, як це робив Саливон, а мусить бути смілим, винахідливим, новатором, бо вже і літні люди в нас перейняли досягнення передової мічуринської науки, запроваджують їх на колгоспному полі (згадка про Мусія Завірюху, певне), навчають інших, — збори ніяк не могли збагнути, кого Павлюк має на думці порадити на бригадира.

Марудно морщилися чола, вгодований чолов'яга Саливон, що його бригада знехтувала (звісно, Павлюк навів!), з невірою поставився до тих слів: де нам, мовляв, знайти таку людину? Адже Павлюк намагається знеславити досвідченого господаря Саливона! Багато не став говорити, щоб не подумали — з образи помутився йому розум.

Гнат Хоменко тоді рішуче заперечив:

— Схаменіться, добрі люди! Таких грамотіїв у нас не-

ма! Всіх перебрати можна! Де ви бачили? Ніхто не хватає зір з неба! Всі ми буденні, звичайні люди. Чи ми не знаємо, хто чим дихає?

— Гнат, напевне, самогоном! — під загальний сміх перервав красномовний лад зухвалий хлопець Марко, достойний пастухів синок. Без усякої шани поставився до літнього господаря, що він член правління. Збудив неприязнь прибічників Саливона і, навпаки, прихильність зборів, бо хто не знає, що Саливон підмогоричив горланів, щоб за нього голос рвали? Хто не знає, що за гультай Гнат?

Звісно, що міг сказати Тихін на зухвалу вихватку Марка, що прилюдно знеславив його батька — Гната Хоменка?

Ланкова Галя Чорноморець собі скаржилася, як Саливон мотає людьми. Дівчата полють буряки: цупкий мишій заглушив рядки, позаплітала березка... Недопололи буряків — політь, дівчатка, пшеницю: директива з райцентру прийшла. Виривали житні колоски, буркун, свиріпу, щоб чиста сортова пшениця була. Не встигли прополоти поля, як наспів новий наказ Саливона: політь просо, бо вже глушать бур'яни, забивають. Полільники зрубували сапою колючий осот, а мишій рвали руками. Не докінчили проса — політь, дівчатка, кукурудзу, бо вже свиріпа, березка тягнуть соки, кукурудза аж зажовкла, якщо заросте — качанів не дасть.

Хіба могли збори по тих словах прихильно поставитись до бригадира?

— Саливон не вміє розстановити силу! — робить висновок Марко.

На тім ще не край, дівчина не вгамувалася, не виговорилася, ще мало зводок звела на Саливона, стала дотягувати нові вигадки.

— А прийде осінь — ще більша крутаниця. Прибуло п'ять машин по буряки, то ми і накидаємо руками.

Побачив Саливон, як зчинив гвалт: «Ми вам трудодні не захищаємо! Це що таке? Чи в нас нема механізації? Накидають руками буряк! Що нам в райцентрі скажуть? Ждять погруза».

А машини стоять, шофери гадали зробить добре діло, прибули з другого поля, де не було начищених буряків. Дні минають, а погруза все нема — несправний. Накопали ми кучі буряку, треба чистити. Приходить знов Саливон: «Ідіть, дівчатка, ламать кукурудзу...» — «А буряк як

кидять, гичка випаровує вологу, буряки в'януть, робляться як торбинки, втрачають солодощі!» — «Яка ти розумна! З мене вимагають, щоб не затягувати зерноздачу!»

Вже прихватили морози, а буряк у полі, Саливон на зборах виправдується: «Люди не хочуть грузити!»

І Саливон мусить слухати... До чого невжиточні дівчата пішли в наш вік! Якби на доброго чоловіка, давно би вкоротив язика дівчині. Та хіба Павлюк стане перечить? Ланковій не було спину, вона зводила всякі небиліці на Саливона, і люди, на лихо, охоче слухають її.

А тут ще непоказний хлопець Марко доточив дівочькі теревені:

— Цементу на силосну яму не стало, зате який цементовий підвал на своїй садибі вимурував Саливон!

— Це наговор! — заперечив Саливон під загальний сміх людський. Чи не з Марка сміялися люди?

Скільки бід сьогодні звалилося на Саливона! Годі кому кинути перший камінь, а тоді вже посиплюються нарікання: і невіяним житом сіяв, і залило дощем невивершені скирти...

На смаглявий вид Павлюкові набігла тінь. Це був чоловік середніх літ, кріпкий, лагідний, із повним обличчям, випещеним русявим усом. Не ждати добра від Саливона майбутньому бригадирові, пересвідчився він.

Збори помітили, що Устин Павлюк у своєму слові про виховання кадрів та про капіталістичне оточення переважно звертався до жінок. Скоро в тім переконалися, коли він виразно сказав, що радянська жінка виявила себе як велика сила в будівництві соціалізму і що ми живемо під постійною загрозою нападу імперіалістичних хижаків, чоловіки підуть на війну захищати радянську землю, треба, щоб жінка привчалася вести господарство.

Це була несподіванка для Саливона, що здивовано перезирався з Гнатом: і куди Павлюк гне? Чи довго він буде тривожити душі?

Павлюк тим часом доводив, що за десять років колективізації чимало в нас уславилося ланкових-п'ятисотениць — жінки виявили здатність вирощувати багаті врожаї, порядкувати на великому господарстві.

Та вже коли Устин Павлюк недвозначно порадив обрати на бригадира Теклю, спочатку всі зацікавилися. Треба сказати, що найбільш збаламутила ця новина Гната Хоменка й Саливона і з ними конюха Парфила; вони зняли гвалт — бурхливо сприймали вість. Хто не знає

причепливої дівочої вдачі? Як була ланковою — натерпілися. Хіба вгодиш? Буде наказувати, заправляти. І не смій не послухати! Буде верховодити над Саливоном. Матиме за звичайнісінького колгоспника. Вже не до Саливона люди звертатимуться за порядком. Вже не кликатимуть при всякій нагоді Саливона. Вже не Саливон перший гість на весіллі... Хто помітить тепер Саливона? Будь то на ярмарку чи в райзу... На що це схоже? Це за неї ніколи спокою не буде друзям. Де це видано? Ніколи чарки не витягнеш. Життя не буде! Нікому волі не даватиме. Твердою рукою поведе бригаду, як досі вела ланку.

Гнат Хоменко звертається до зборів:

— Невже на бригаді людей не стало, що будемо обирати жінку, ще й дівчину, без знання і досвіду? Чи давно вона ріллю знає? Як землю робити? Землю! Спасибі на добрім слові. В жарт чи справді Павлюк людей радить? Чи вже справді обрати нікого?

Саливон:

— Гната...

Гнат:

— Парфила...

Парфило:

— Саливона...

Непочатий край досвідчених людей на бригаді, проте Павлюк чомусь ухопився за дівчину! Чи стане в неї хисту?

Дівчині світ затьмарився, дуже незручно почувала себе, осміяна, знехтувана, мало не заплакала з образи. Побоювалась, щоб не подумали лихого — немов сама нав'язується, за славою тягнеться! Чи вона просила Устина Павлюка становити її на бригадира? Чи легко їй слухати глумливу річ Гната Хоменка?

— Мужики хазяйнують, і то нема ладу! Саливон який був господар і то не вгодив, невже нам дівчина дасть порядок? Чи по силі їй ця робота? Сварлива! Метушлива! Вередлива!

Нічого говорити, Саливон також обурений легковажною радою. М'ясисте лице йому набубнявіло:

— Схаменіться! За господарство душа болить! Хіба то дівоча справа! В полі розставити народ треба. Чи слухатимуть тебе? Чималий обсяг роботи, і щоб не було перевитрати трудоднів!

Отже, Саливон виявив неабияку обізнаність в госпо-

дарських справах, в чім люди мали нагоду пересвідчитися. Декому, безперечно, в голову западе твереза думка: не зуміли шанувати тямущого бригадира! Устин Павлюк знехтував дорогу людину! Саливон ще раз звертається до сивих борід:

— Де це видано, щоб дівчина правила нами?

Гнат Хоменко potwierдити може:

— Народи скликай, плані складай, в сівбі, жнивах не відстань, де це видано, щоб жінка, та ще й дівчина, повела бригаду, ще й сортову пшеницю посіяла!

— Коні, корма, реманент! Чи це дівоча справа? Чи по-сильно це дівчині? — висловлює сумнів конюх Парфило.

Пастухові Саві все видно, і він веде розмову з друзями — пасічником, садівником, городником. Саливонова компанія хоче свого бригадира настановити, та Устин Павлюк розбиває хитрі заміри. Саливон ворогує з Мусієм Завірюхою, що його дочку Павлюк радить обрати на бригадира.

Юнак Марко кидає співчутливі, затуманені погляди на дівчину, що пригнічено сприймала безсоромні вихватки.

А Тихін хіба не накидає оком на дівчину! Хіба байдужий до її переживань? Він охочий стати навіть на захист. Та хіба піде проти батька? Тихін усе ж вигукує, що треба молодим давати дорогу, і Текля, безперечно, це почула і звернула увагу, що то за справедливої вдачі хлопець — наперекір батькові стає! Своім вигуком збудив подив Саливона. Спокійно сприйняв гнівний батьків погляд.

По неприязних словах Саливонових друзів люди мов завагалися. Збори не знали, що діяти.

А тим часом знов постали недружелюбні вигуки.

Саливон:

— Далеко сягнула, в начальники преться! Хай поле буряки! Або з курами возиться!

Гнат Хоменко довершив думку приятеля:

— А не людьми заправляє!

Марко тут повів із пасічником Лукою розмову про старі пережитки:

— Мине небагато літ — і людям дивно буде чути про Саливона. Та чи слід забувати, як довелося партії ступінь за ступенем викорінювати старі звички?

Пасічник Лука вигладжував бороду, задумливо клонив сиву голову.

Хоч горлані кидали неприхильні і навіть непристойні

вигуки проти дівчини, та вже і вони знають, що не матимуть успіху між людьми застарілі погляди на жінку, як Павлюк каже. Що за те не похвалять. Так і сказав: «Ще не вивелися в нас віджилі звички». І за цю думку вхопився, хто б ви думали?

Пастухові Саві ввірвався терпець, вже надто розперезалася Саливонова компанія. Пастух урозумляв збори: — Є ще в нас люди, що не прич погаласувати, ще не всі забобони вивелися, забули, що тепер уся класовість...

Тут він запнувся, хотів повести влад змістовну річ про безкласове суспільство, сказати так, як представник райцентру, та не зміг згадати і тому відмовився від красного слова — не довелося виявити свою обізнаність у громадських справах. Над цим, звичайно, потішалися недруги. А пастух заговорив звичайним, буденним словом, по-старосвітськи вславляв роботящий люд:

— Мусій Завірюха відає хатою-лабораторією, ума людей навчає, Мавра — знатна доярка, дочка Текля теж зросла на ріллі, ланкова, п'ятисотенниця, семилітку скінчила, земельну грамоту засвоїла... При батькові при такому жила, що завжди на хазяїна робив...

Може, хто і не відає, а Саливонові все ясно: Сава вславляє свого приятеля Мусія Завірюху, розкинув лукаві речі, хай не морочить голови, говорить по суті!

Тоді пастух озивається знов до зборів:

— Саливон звик, що на власному хазяйстві жінка за попихачку була! Тепер не старе право... За десять год колективізації жінка виявила свою здатність...

Прославленого хазяїна пастух учить надумав, назвав «індивідуальником». Саливонова душа сповнена обурення насамперед проти пастуха, що посмів його образити, тоді проти дівчини, що в начальниці преться.

— Хай борщ варить! — вигукує він.

Пастух своє веде:

— Перед людьми нам слава — дівчина-бригадир.

— Ганьба! — надривається Саливон.

— Людям на сміх! — вигукує Гнат Хоменко.

— Від розумних слава, від дурних ганьба! — відказує на зло Саливонові Марко, зриває в гурті сміх. Надто втішалися жінки. Видно, зборам сподобалося, як хлопець осадив Саливона. Саливонові ж ніяк не зрозуміло, чим міг догодити зборам ще молодий розумом і нічим не примітний хлопець?

Тихона досада бере. Видатний гострослов серед молоді, чи він би не зумів подати слово на захист дівчини, догодити зборам, так не посмів озватися проти батька, Гната Хоменка. Непоказний собою хлопець Марко, певне, хоче здобути дівочу прихильність.

Що вже пережила Текля, тяжко сказати. Дівчину кидало то в жар, то в холод. Якби не Устин Павлюк, що з лагідною усмішкою збадьорював її, певно б, розплакалася.

Збори цілком приєдналися до пастухової думки, пересвідчилися, що пастух на політиці, видно, таки знається. До вечірньої зорі сперечалися, поки вгамували горланів, обрали Теклю на бригадира, послухали Павлюкової ради, також переконливого слова пастуха. Не знати, що з того буде...

Дівчина Галя щаслива за подругу.

Повершила думка зборів.

Люди повели мову, що Устин Павлюк знає, кому яке діло в руки дати. Скільки було пересудів, як поставлено Марка до корів? Мало галасував Саливон? «Кому довірили скотину? Племінних корів? Це ж не коза... Щоб занехаяв? Перевів таку породу? Що розвели з такими труднощами? Тоді як набудеш? Чи в нього стане талану?» А тепер Марко прославив нашу артіль. Хіба не Павлюк розвів дорідне плем'я?

Устин Павлюк у кріпких руках артіль держить. Верх бере. Але то до пори. Саливона не легко скорити — не такої він вдачі! Ще невідомо, чий верх буде, і хто заправлятиме в артілі, і чи довго сам Павлюк вдержиться. Саливон ще своє візьме. Хай вороги не радіють, що здобули легку перемогу над Саливоном!

Стала бригадиром Текля — клопоту повна голова. Як зорать, посіять, ніч не спить — думає: як вивести бригаду з прориву.

Устин Павлюк чуло ставиться до виховання молодих кадрів. Довго придивляється, вивчає нахили, розвиває здібності кожного. Передає знання і досвід. Вміє заохотити до смілої думки. Не зв'язує ініціативу. Даючи вказівки Теклі, робить це так лагідно, мов радиться з нею. З невдачі не дає занепасти духом. Заохочує до нової спроби.

Деякі з невірою і неохотою ставали під дівочу руку — чи зуміє, мовляв, дати лад бригаді? Намагалися на вибір узяти роботу — де там! Дивне явище! Дівчина

виявила тверду вдачу. Несхитна в своїх вимогах, твердою рукою, без вагання повела бригаду, крутіям волі не давала. Що вже пережив Саливон — не доведи нікому! Якесь дівчисько повеліває тобою! Люди помічали: Текля виявила неабиякі здібності. Нікого не заклопоче, не заметушить, не задурить, спокійна, не галаслива, знає, як до кого озватися, усовістить, усім дає порядок — молодим, середнім, старим — гостре око, бистрий розум. Деякі пересвідчилися — ні чаркою, ні лестощами не задобрити бригадира, ні кумів, ні сватів не признає, не те що Саливон... На вибір не дасть роботи, трудодня не припише, справедливо поцінує, сама знає, кому що в руки дати, до чого привчати.

Завзятий пастух Сава заводився з людьми, наче півень, з кожним задирався:

— Це вам не старий порядок, як було при Саливонів!

Чи легко Саливону слухати непристойні речі? Саливон кивнув на пастуха: людям і невдогад, що пастух захищає дівчину не без корисливої гадки. Від Саливона ніщо не вкриється. Певне, пастух плекав надію породичатися із Завірюхою, женити свого непоказного сина Марка на Теклі. Старий лис!

Ще ніколи з такою охотою не працювали люди! Взяли навозили дерева — дуб, сосна, липа, — нарізали дощок, справляли вози, гарби, безтарки, наробили бочок з липи на залізних обручах — возити в поле воду, принагідно згадували: «Саливон у бочці з-під барди вивіз людям у жнива воду; не можна було пити — затхнула...» Ще ніколи з таким завзяттям не працювали стельмахи, бондарі, теслярі... З-під рубанка весело розліталися запашні соснові стружки. З ясною душею бондар набиває обруч, коваль насаджує шину. Щоб не осоромити дівчини! Немов якесь свято у бригаді! Працювали з небуденним почуттям. Кожному хотілося зробити якусь приємність бригадирові — адже Текля завжди помітить, справедливо оцінить сумлінну роботу. Байдуже не промине, милується з кожної діжки, воза чи то колеса, що поставили літні майстри Салтівець з Авер'яном, Келібердою...

Чи Сава нездатний робить на плотні? Хто краще положки витеше? Текля придивляється до кріпких живих рук: пастух пальцями іржавий цвях з дошки витягне, гайку відкрутить! — скрізь набирається досвіду. Пастух повчає дівчину:

— Не рубай лис, як розвивається дерево, — шашіль

поточить. Весною зрубаєш полозки — потрухнуть. Зимомою — як дзвін.

За дружною працею минала зима. Ще ніколи не було в бригаді такого порядку. Чи міг це спокійно зносити Саливон? Наткали мішків, направили віжок, полагодили реманент — після Саливона було що діяти! Обговорили план робіт, усе вчасно, дружно, дівчина заохотила! Сусіди з хутора Кулики заздрили... Молодий голова колгоспу, Данько Кряж, ніяк не міг збагнути: де тут секрет? Придивлявся, як старанно дівчата перечищали насіння. Не міг нічого розгадати.

Скільки заботи коло тої зернини поклала Текля! Бо ж знала — в дорідному зерні сильний зародок. Одганяли лущене, морхле, одбирали для посіву дорідне. Двічі перегонили на віялці, трієрі, вивіряли на чистоту і схожість — все це звичне, знане, проте чи не звідси починається боротьба за врожай?

Сніги, сніги! Біла далина основана синьою лісовою смугою. Сонце відпарює землю, спіпить очі. Лід у сагах позеленів. Серце набирається збудження, мов березові пуп'янки соку. Глибокі сніги — теж плід людської праці. Під білим кожухом спокійно дремає зелене стебельце. Не вимерзне напровесні. Вже скоро задзюрчать талі води, пробудиться пшеничка. Оживе... Ясніла надія в дівочих очах. Скільки бтіхи дарує людям земля — чесна праця. Щедра рука вкрасила світ. Текля дивилася навколо теплими очима, і від того погляду, здавалося, мусить потанути сніг... Сніг переливається самоцвітами, разить очі, яскрить...

2

Молоко б'є, шумує, на збір добре, пахуче... Маркові хотілося співати... Сильні руки вміло роздоювали. Дивна надія горить у серці, окрилює давня мрія, нікому невдогад, бо як не справдиться — знов посміх... Щедра на молоко Самарянка розплодила родовите покоління: дочка Ромашка, росла корова, опасиста Козачка, розкішна Нагідка, сита Русалка — удійні корови від Рура.

Чи не доведеться справді Маркові цього літа Москву одвідати?

Марко виглядів удійних корів, виплекав знаменитих

рекордисток. Хіба нема чого людині веселитись, ясними очима дивитися на світ? Складну науку засвоїв від досвідченої доярки Маври. В честі і славі Мавра між людьми, сім год дояркою, на руки нема сильнішої жінки.

Устин Павлюк не випускав Марка з очей, ще як пастушком Марко бігав за чередою, змалку пособляв батькові. Підріс — годував телят в артілі, а там Устин Павлюк придивився, що на скотині Марко знається, порадився із Маврою, поставив до корів. «Набуде Марко досвіду, тоді і наука дасться йому, досягне свого, до чого душа лежить, робота збагачує розум», — наставляв Павлюк.

Скоро всі побачили Маркові здібності. Прибували представники з Наркомзему, Марка вихваляли на зборах, вітали, ставили за взірець: домігся свого — викохав довідне плем'я.

А недруги заздрили.

Марко знав, чому скотина нудиться, доглядав, годив, наламав руки, вміло роздоював. І корови до нього позивали, було; із череди вибігають назустріч, лашаються. Козачка як розтелилася — по шістдесят літрів молока давала в день. По три трудодні Марко заробляв, тисячі літрів молока додаткової оплати... Пастух Сава не знав, куди його дівать, — своя корова при домі...

Марко в спірці з дояркою Санькою був, що своїх корів занехаяла, а Маркові заздрила, насміхалася.. Глузувала з Марка, що не за своє діло, мовляв, узявся! Молодець який, під коровою сидить!

Чи легко Маркові далася перемога? Чи випадково корови прибавляли молока?

Устин Павлюк вивіряв власний досвід: виростив племінних бугаїв, розвів молочне потомство від Рура. Виходжував телят, виروضував корів, дбаючи про те, щоб розвивалися молочні залози. Заохотив Марка, щоб роздоїв корів.

Устин Павлюк мав добру славу, людина партійної совісті, доклав чимало труда на розквіт колгоспу. Завжди стояв на перешкоді дрібновласницьких замірів. Саме тому не злюбила його Саливонова компанія.

Павлюк хоче створити зразкову на всю Україну ферму. Чому саме домоглися значних наслідків по удою? Догляд і правильна годівля. Сам Павлюк складав раціон і Марка навчив. Представник Наркомзему записав Маркові міркування.

Дайте нам тільки добрий випас! Хай трава наросте, наспіє соковита паша, Марко доведе, що то за молочне гніздо розведено від Самарянки.

Чутка — із Києва прибуде ще професор, щоб вивчити Марків досвід. Вже ж недаремно він прибуде, Маркові знайдеться, що розповісти і показати, і тоді, може, справді збудеться надія, прийде щастя, примовкнуть недруги, Марко одвідає Москву... Знаний, уславлений. Хто відає, може, справді впаде в око дівчині?

Приємне марево раптом розвіялось, мрійна поволока спала з очей... «Дівоче серце розкрилося іншому», — прийшла твереза думка. Хлопець зів'яв.

Вийшов на узлісся, сперся на деревину, овіяв густий дух живиці, пробуджувалися весняні пахощі, пробивалася молода парость, стуманіли очі, на серце нудьга сідала.

Чим міг він привабити дівчину? Собою помітний, людьми уславлений? Давно недруги осміяли його на вулиці? Оступилася, захистила... Тихона обрала. Удатний на все село. І веселий, і вродливий. В танцях, співах нема рівні. Закрутив дівчину. Глузував з Марка, що не за своє діло взявся, що не вдався ні вродою, ні вдачею... Тихон із Санькою зняли на глум Марка.

...Ситі корови огрівалися на сонці, весну виглядали. В Ромашки теля народилося, тверде в ногах, плигнуло, ревнуло, допалося до молока. Мов і сонце милується кріпким створінням.

...Ріка розлилася на долину, пойняла зелене понизов'я...

Чи розуміють дивні люди? Сім'янистий скот розвивати треба, дорогий скарб. Чи давала коли Самарянка шістдесят літрів? Із нею Ромашка, Сніжинка, Нагідка? Чого б то в київському інституті зацікавилися новим поріддям, що вирощує ферма під наглядом Павлюка?

Маркові несила дивитися, як дуже Санька із штурханами, прокльонами коло корів ходить, затовкла, знорвила, і корови незлобили її, збавили молока. Давно пора Саньку вирядити з ферми, дівчину захищають Радивон Ржа, Гнат Хоменко — члени правління, Саливонові друзі. Хіба так можна поставити ферму?

Устин Павлюк обіцяв на зоотехніка Марка вивчить, якщо він добре роздоїть корів. Павлюк вважає, що Марко з досвіду знає зоотехнію, засвоїв початки селекційної грамоти, тож йому і вчитися легко буде, ово-

лодівати знаннями; мічурінською наукою вирощування кращої породи.

...Весняні простори розкрилися перед очима, зелені хліба освіжали зір, розпливалися снігові потоки, долина вияснявалася, вабила, скоро зарясніє, вбереться в цвіт, у деревах заграють соки — чи то уява, чи то запашний дух весни сколихнули кров, по жилах пробігло збудження. ●

Розполонилася ріка, перелітне птаство кружляло над водою. Прошуміли над головою довгасті короткокрилі нирці, на галявині коло кущів залякла чапля, десь клично кахнув крижень, кряхнула крячка, безугавно скиглили чайки, вітали зелень трав. Різноголосі вигуки розбігалися долиною, вода віддзеркалювала ліс і хмари Рибалки на човнах під тим краєм ловили рибу, долітала тиха розмова. Дух лісної прілі, болотяних випарів, живиці стелився низиною. Залунав могутній гуд, дикий, дивний, далекий, розлився на всю долину, на весь світ... Болотяне птаство розкошувало, вигрівалося, посеред плеса плюскався великий незнаний красень птах, біле як сніг крило вигравало на сонці. Рантом усе примовкло, притихло, притаїлося, великий сірий розбійник яструб вилетів з лісу, плавно ширяв над водою, хижо визирав жертву. Птаство зірвалося, чирята табунцями, чернухи, крижні парами подалися проти течії, на північ. Як спаде вода, наросте осока, очерет, буде сховище — може, тут осядуть, кругом саги, болота, привілля для крижнів, лисок.

Марко стояв під деревом, дивився на тихе плесо, а з чола не сходила думка.

За рікою прослалися поля, пробудилися хліба.

Цвіти, зелене поле, осяяне сонцем! Щаслива будь, руюса дівчино, що дорідним зерном засіваєш землю.

3

Ясно-зелені пшениці і холодні жита притягували погляди. Гострі весняні вітри сичали на просторі, пронизували до кісток. Сліпуче квітнєве сонце вигрівало сходи, земля розбухала, розкисала, вночі прихвачували морози, стягували землю, рвали корінці, видавлювали вологу.

Тривожні погляди розпливалися в зелених просторах. Полискували хліба, вивітрювалася волога.

Устин Павлюк приходиться до висновку, що треба розпушувати землю, щоб не утворювалася шкоринка, не тріскалася земля, не видувало вологу.

Але як розпушувати? — непокоїла всіх думка. Якби земля протряхла, затужавіла — боронували б, пробуджували сходи. Набігли шалені весняні вітри, придавили морози, вдень земля відтає, сонце відпарює — бороною витягнеш хліб із коренем. Це знає кожен. По мокрій ріллі не боронуй сходи. Виволочити можна хліб, порвати сходи — борона дере, маже... Утворюється шкоринка.

На буграх, що їх найдужче обвівають вітри з морозами, на сонячних схилах сходи мовби побуріли.

Мусій Завірюха стурбовано зауважує:

— Зачинає земля тріскатися, випирає вузли кущіння. Земля від сонця роздається, вночі збігається, стягує жи-ли, рве корінь...

— Найбільш там, де негуста рілля, — додає тракторист Сень.

Сень сповіщає, що в бригаді Теклі — рунистий хліб, вкорінився добре, розкущився, не взяли морози. В бригаді Дороша зріджений хліб, прихватило. Жито з осені не розвилосся, не збило краску, під сніг пішло кволе. До того ж рілля пухка. На дівочій бригаді в зиму загартовані пішли хліба, з-під снігу вийшли зелені, аж рум'яні.

Радивон Ржа, осанистий чолов'яга, заступник голови, незадоволено буркнув, що на дівочій бригаді земля густіша. Чи він не знав, що сказати? Покосився на юнака, що надумав учити літніх людей.

Сень порішив збити пиху чванливому господарю, дарма що Текля кидала на тракториста застережливі і мов благальні погляди, певне, щоб не вихваляв дівочої бригади. Надто вже скромна. Сень мов не помічав нікого і нічого...

Радивон Ржа мусив терпляче спостерігати, як Устин Павлюк із Мусієм Завірюхою уважно слухають Сеня... Про що лише розповідає Сень? Про відомі рядовому хліборобу істини — як треба орати стерню під сівбу! Проте люди залюбки ловлять його слова, мов якусь незнану вість! Як треба розволочить та придавить кругляками, щоб густа рілля була, не осіла і не оголила вузли кущіння! Щоб були дружні сходи, сильний куш, щоб навесні хліба не вимерзли! Хто того не знає! Проте біла

борода аж світиться! Мусій Завірюха вдоволений, що збігається думкою з безвусим юнаком! Павлюк теж прихильно поставився до слів тракториста. Сеневі того і треба, і він починає гудити Радивонового кума — Дороша... Мовби східні вітри здули сніги на бригаді Дороша і морози припекли листочки, Текля ж нагортала вали, намело снігу, морози хліба не прихватили... Кидає глумливий погляд на Радивона, безперечно, намагається довести господарську необізнаність його, принизити заступника голови в людських очах.

Люди стояли на бугрі заклопотані думкою. Вже вітер хвилю гонить по хлібові. Як боронувати? Вітроносний місяць квітень, земля висохла, починає тріскатися. Як запобігти лихові?

Дарма що Сень наймолодший у гурті — випередив усіх думкою! Люди враз осягнули цікаву спробу. Опритніли лиця, погляди. Мусію Завірюсі порада прийшла по душі. Як стали молоді хлопці робити в МТС, мов розкрилися їм обрії... Лише Радивон Ржа взяв під сумнів той спосіб, що Сень радить — невідомо, що з того вийде. Обережний господар, тверезий думкою, застерігає всіх від надмірного захоплення:

— Будемо лише переводить трудодні!

Про людські достатки, безперечно, він дбає.

Молодий тракторист намагається повершити думкою досвідченого хлібороба! Ніхто б не додумався, якби не Сень!

— Я б тільки борону пускав,— наполягав на своєму Радивон Ржа,— справа вивірена.

Сень пересвідчився, що заступник голови не дуже тямуций.

— Як пустиш борону по тужавій землі, коли хліб у коліно?

Радивон Ржа з недовірою поставився до слів тракториста — вигадка, мовляв, лише Сеневі в голову прийшла!

Проте не розхолодив людей, які в захваті сприйняли розумний спосіб тракториста. Устин Павлюк із Мусієм Завірюхою не знехтували поради, навпаки, навіть вчепилися — знахідка! А про Теклю і говорити нічого.

Заохочений людською увагою, зраділий Сень докладно пояснює... Ідучи поряд, Сень перемовлявся з Теклею. «Дивні люди бувають,— кивав на Радивона Ржу,— бороною з діда-прадіда скородили, а ось ротаційна мотика — новина, лихо знає, що за штука...»

Коли спали морози, спробували пустити борони, щоб розпушити землю, заскородити тріщини, але побачили — земля задубіла, зубці скрегочуть, як по дорозі, — не знати сліду. І тоді, послухавшись Сеня, пустили на посіви ротаційні мотики, що давно лежали в колгоспі без діла.

Борона дере, а ротаційна мотика давить, крутяться диски; зубцями розпушують ґрунт, не рвуть посівів. Земля пухка, і не знати тріщин! Мотика ходила поперек посівів, тоді Текля із Сенем надумали ще пустить по діагоналі, та ще придавили тяжким колесом — зубці глибше ворущать задубілий шар.

По буграх, де повипирало вузли кушніня, за порадою Сеня, пустили ще кільчасті котки — придавили... І тут Сень удруге вразив Мусія Завірюху своїм міркуванням:

— На пісках можна видавити корінь. На густій землі — безпечніше.

Сень добре знається на ґрунтах, пересвідчився Мусій Завірюха. І Текля переймала те знання від тракториста.

У квітні ще не раз північні вітри з морозами студили землю, вдень пригрівало сонце, земля відтавала, та посіви було забезпечено від вимерзання. На radoщах Устин Павлюк охоче розголошував по сусідах свій спосіб боротьби з вимерзанням.

Радивон Ржа застерігав:

— Ще невідомо, чи пособить.

Устин Павлюк переконано доводить:

— Чи не видно? Верхній шар спушено? Тріщин нема? Які ще можуть бути сумніви?

Дійшло до гострої суперечки.

Устин Павлюк:

— Треба, щоб сусіди перейняли наш досвід.

Радивон Ржа:

— Щоб випередити нас?

Текля:

— Треба, щоб люди знали, як запобігти лихові.

Радивон Ржа:

— Адже ми змагаємось з ними, хочете, щоб обігнали?

Радивонове міркування вразило людей.

— Нема державного ума в тебе, — докоряв Радивонові Мусій Завірюха.

Радивона, проте, не переконати — людина твердої вдачі. Якщо Буймир перевершить урожаєм сусід, кому по честі випадуть? Нагороди, премії, надбавки? І Радивона; може, не обійдуть. Кулики і без того сміються з нас: З

молодого розуму, малого досвіду, безперечно, Сень із Теклею докоряють Радивонові, що він не боліє за народне добро. Про людський достаток у своєму колгоспі хто ще так піклується?

Незабаром виявилось, що в Куликах вимерзло понад сто гектарів посіву.

В Буймирі ж не довелося пересівати жодного гектара.

І тоді Радивон Ржа глушливо кивав на Кулики:

— Клімат не той...

4

Дівочий квітник сипонув на сцену, аж зарябіло в очах. Рясні дівочі пари в'ються то вінком, то змієюю, розводять пишними барвистими рукавами, мов крилами. На ясно-жовтому полі повилися малинові розводи, мигтять плахти, виграють зелені пояси, червоні чобітки, перевиваються стрічки, набігають сині хвилі, тоді все запливає туманом. Чари, та й годі! А дівчата чорнобриві, вродливі, гнучкі в стані, округлі в плечах...

Марко і Сень хвилинку милувалися привабним видовищем, подалися далі, а лагідна усмішка так і не розходилася.

Плавна польова пісня полощеться на сонці, бринить у людському серці, лине в синю далечінь. Послухати співців зібралось чимало люду, між молоддю впадали в око сиві голови. Друзі і собі зазирнули сюди, кинувши поглядом поверх чубів, довго не барилися.

Лихо знає, як і розпізнати оту дівочу вроду! Дивишся — звичайне, веснянкувате, нудне лице, кирпатий носик... Годі лише дівчині заспівати — лице аж світиться, натхненне таке, білі вії — мов метелики тріпочуть крильцями, кирпатий носик принадний такий, очі мрійні не то смутні, вицвілі на сонці брови, мов золоті, осяйні, і проділь на голові рівний, чистий, білі як сніг разки зубів, губи червоні, мов пелюстки троянди, чари, та й годі! Ось і розбери, що таке врода...

Рясна хустка привернула увагу друзів. Текля з подругою Галею розглядали зразки народної творчості. Коло дівчат увивався Тихін, що його, безперечно, не так цікавили зразки шиття, як самі вишивальниці. Текля — ставна, русява, кароока. Галя — кріпка, кругловида, чорнобрива, обидві привабні — лихо знає, за ким і припадати.

Подруги вели між собою розмову, що пролісковий цвіт молодить і що наші вишивальниці полюбляють ясні барви.

Тут треба було і собі подати слово в такій делікатній справі, як народна творчість, та перед Тихоном лише мигтіли то зелені, то червоні плями, і тому він глибокодумно, мовчки споглядав усі ці вуставки, манишки... Часом навіть, поряд із дівчатами, в захваті милувався квітчастими рушниками. Не було нагоди подати і від себе слово. Хоч іди в Лебедин до музею слухати лекції! До чого часом можна заморочити людину.

Марко і Сень і собі не можуть одірвати зачудованих очей від зразків народної творчості.

Диво, та й годі! Марко із Сенем надто вільно заводять із дівчатами розмову, Тихонові на досаду, виявляють певну обізнаність з тими дівочькими витівками... Мало того — подружки залюбки слухають, як Марко викладає свої міркування про всі ті візерунки! І де він набрався тих думок?

— Вже не побачите тепер килима на чорному тлі, де не то цяточки, не то сльози розпливаються...

Тракторист Сень собі додає:

— Одійшли в давнину смутні барви.

Далебі, влад дівочим думкам ведуть розмову хлопці, ходять поряд, а Тихін мов і не тямить нічого! Мовчить та безладно тупцюється...

Як не тихо ведуть проміж себе подруги розмову, дещо долітає і хлопцям до вуха.

— Не шиття, а чари, — в задумі милується Галя.

— А мені не подобаються гарячі барви, люблю, щоб теплі були, — мрійно відказує Текля.

— А мені, щоб горіло все! — аж притупує ногою чорнява дівчина, рум'яна та весела.

— Не люблю гострого цвіту, ласкаві барви мені по душі, — твердить своє русява дівчина.

Дівочий гурт, що юрмився навколо Саньки, вслід собі плівся за Теклею, видивлявся рушники, вуставки. Жодних розмов, суперечок тут не було, похмура Санька більш назирала, як хлопці увивалися біля Теклі з Галею, дослухалася до живої розмови, що точилася тут, до хлоп'ячих дотепів.

Санька глумливо покосилася на них — не знати, з чого вони в захваті... Із пихою сказала в дівочому крузі, киваючи на Теклю:

— Враз видно — нема хвантазії!

Дівчата догідливо присміхувалися.

Знов Марко встряє до розмови, натрапивши якусь стьожку, подає своє міркування:

— Видно, ще колись матері наші вишивали, з бузинової ягоди та соняшничого цвіту варили краску...

Виявив неабияку обізнаність. Ось і вгадай, чим можна зацікавити дівчат! І вже подруги вражено прислухаються до слів Марка, придивляються до дивних кольорів, що не вицвіли і не вигоріли. А Тихин, собою показний, веселий і дотепний, — де він у гурті, там ніколи дівчата не сумують, — меткий, здатний на приказки, приспиви, на цей раз топтався ні в тих ні в сих.

Перед рушниками подруги повели розмову про складну грамоту — про дрібний хрестик, широкий болгарський хрестик, полтавську гладь, — вже тут хлопці як не прислухалися, нічого не могли второпати. І навіть хвалений Марко не знайшов, що сказати.

Дівоча розмова очарувала Марка, дарма що він не міг зрозуміти деяких міркувань про способи вишивання.

Марко замислився: чи може людина, що з жадобою не одне літо вбирала польові барви — ясні і чарівні, купалася в піснях, кохалася в літературі, творила врожаї, почувати себе безпорадною перед картиною художника чи будь-якими зразками народної творчості? І коли б навіть не ставало спеціальних знань, людина тягнеться до краси і правди, відтвореної гарячим серцем вишивальниці.

...Стрічали в полі малиновий світанок. Голубі роси мили ноги. Легені вбирали пахощі стиглого хліба. Очі милувалися чудесним цвітом землі.

Чи не про те, часом, читали на полотні подруги?

Тихонові, що аж ніяк не відчував нахилу до тих розмислів, вже давно докучило споглядання та милування цяточками. Русява дівчина — синя козачка в стан зібрана — притягувала увагу.

Надворі, серед вікових сосон, вигулювала молодь. Огрівались на сонці бороди.

Пробивалася крихка ріст, бростилися дерева, вільготний подих роздимував груди. Люди веснували. Скоро розповниться цвітом земля. Люди дивилися, як вигулює молодь, стиха перемовлялися, самі молоділи.

Дівчата цілу зиму пряли, не звичайно собі пряли, як баби чи матері при каганцях із притугою нужденну сорочку собі нарядали. Чудесний світ на тому полотні

заграє — на екран дівчата полотно прями. Проміж курсами, лекціями дівчата прями на завіси до театру, на декорацію грубе полотно. Іноді можна було бачити, як засніжені дівчата, ідучи за саннями — везли гній у поле, — перегукувались: виставляли драму.

Як зоря, дівчина горить, і хлопці коло неї в'ються. А що вже несмілий, сором'язливий Марко — очей з Теклі не зводить.

Озветься, гляне Тихін — кидає в жар дівчину. Ніде не стрічались, при місяці не стояли — сама не знає, з чого хвилюється, з чого бунтується кров. Люди відраджують, ось і ровесниця Галя застерігає подругу: за ким Тихін не волочиться — лукавий, дволюб. Чи не обмовляють Тихона? Хлопець гляне — серце Теклі зав'яло, занило... І хто в ті сни вірить? — ударив батою, ноги заплутав, — Теклі сон приснився. Дівчата зо сміхом відгадували — на зустріч.

І вже сусіди не від того, щоб породичати Мусія Завірюху із Гнатом Хоменком. Здібний, мовляв, хлопець Хоменків Тихін. Сяде на автомашину — поїхав. І на тракторі буде орать. Знає, де яка деталь у машині.

Мусій Завірюха, кощавий літній чоловігя, тверезими очима дивиться на світ; він не дуже прихильний до тих розмов. Рішуче відрікається від такого родичання — Гнат по сулії в день п'є. І син Тихін не висихає ніколи, не проміне нікого, пробийголова, на розмову розумний, хитрий... Без великої шани, пересвідчилися люди, Мусій Завірюха згадав Гната Хоменка, бодай не почув — член правління, чоловік мстивий, причепливий, не одв'яжешся.

Тихін, хлопець ставний, рослий розправляє округлі плечі, облиті молодецькою силою, виграє хромовими чобітьми, хромова кожанка на ньому полискує, приваблює погляди. Чи Тихін не знає, як з дівчатами повестися? В дівочому гурті вигинається, виламується, ясний голос бере за душу, співає з вигуком, виводом, пригортається до Теклі, обіймає за стан, дістає з дівочої кишені жменю зерна:

— Бригадир — враз видно...

Текля засоромилася, а жменя зерна притягла очі — овес був незнаний, сортовий; наморщилися чола, схилилися чуби, люди перетирали зерно на долоні — чи прив'ється? Оступили Теклю, прагнучи все вивідати, розкриваються душі, радо ловлять нову вість. При слові «геліо-

тропізм» дівчина помітила деяку розгубленість на лицях, повела річ, як рослина тягнеться до сонця, про густорядний, перехресний сів, як зерно смокче соки, лагідно пояснювала, щоб усе було зрозуміло.

— «Дощик» — то зерно дрібненьке, а це — важче й більше.

— Білкі більше, — пояснює Мусій Завірюха, до якого тепер звернулися очі. Повів мову про те, що овес, випробуваний хатою-лабораторією, дав чудесні сходи на наших ґрунтах. Принагідно згадав, що йому довелося розмовляти з академіком, який дав інструкцію про вирощування гібрида довгорічного кавказького жита і пшениці...

Далебі, всі думки і серця ладен підкорити Мусій Завірюха своєю обізнаністю. Можливо, нещодавно йому слово «лабораторія» не так легко було вимовити, тепер же вільно як веде повчальну річ про наукові дослідження, спроби. Виламався, вигнувся йому язик, Мусій набув великого ума, радився з академіком. Хто його знає, може, Буймир напередодні світової слави прогримить яким-небудь відкриттям знаменитого Мусія Завірюхи? Хто, до речі, подав думку нагортати снігові вали на схилах, спиняти талі весняні води, що, збігаючи, розливаються, розмивають посіви? Не кожному спаде на думку. Завірюсі знані всі сховані від людського ока таємні прояви життя... В глибинні земні надра, в корінь дерев — як росте рослина, як ходять соки — він прозирає. Все село залюбки слухає, як він розповідає про свій науковий досвід. Надто сусіди, літні люди — пастух, садівник і пацієнт — приємно вражені, прихильно сприймали річ приятеля, що й дочку свою Теклю мало не в агрономи вивів. А хіба літні теслярі Салтівець з Авер'яном, Келібердою не ловлять повчальні слова Мусія Завірюхи?

Весна прийде, Мусій Завірюха, набравши в жменю вогкої землі, стане серед поля, мружить очі, якщо є сонце, а то насупить брови, довго нюхає, вбирає запашний дух весняної ріллі — це не кожен почує. Всі ґрунти підвладні йому! Терпкі, солоні, кислі! Структурні, каштанові, піщані! Мусій Завірюха з газетою «Правда» не розминається.

Сивенький проворний пастух Сава, завітрений, жилавий, від себе додав:

— Уже в цьому році доб'ємось таких ґрунтів, яких і світ не знав.

Урочисто проголосив: хоч і звікував у пастухах, і тепер пас улітку артільну череду, взимку сторожував на корівнику, проте хай ніхто не думає, що він на ріллі не тягнеться.

— Віки люди не могли позбутися пирію, вивести з ланів страшну напасть, а тепер рілля — як сонце, на очах збулось неосяжне диво... Всі бур'яни світу, що збігались на людські ниви, смоктали поживні соки — людську долю, тепер загинули, розвіялись димом.

Тут пастух добрим словом згадує Устина Павлюка, що веде господарство до розквіту.

Надто говіркий Сава сьогодні, помітили всі: пробивається весняна прорість, бентежить пастуха. І схотілося чомусь Саві згадати своє безталанне хазяйнування, як він колись сам нивку шкрябав, миршаве зерно решетом віяв, а тепер трієр, сортувалка, змійка...

Молодь скупчилася коло вікна — веснянкуватий чародій Сень очі притягує: махне рукою — ліс, махне рукою — хата, соняшник, калина, ріка блищить, пташки співають — декорацію малює... Роздобув паризької зелені, тільки щоб Мусій Завірюха не знав, а то намне чуба, — навесні сад оббризувати, рятувати від шкідника чим доведеться? Парфило коневі спарив шию, то Сень у стінгазету портрет як уліпив — Парфилові людям в очі сором було дивитися! Змалку на хлопця сестра сердилася: ти мені всі квіти переведеш! З цвіту соняшника жовта фарба, ну, а червоної де взяти? Дівчина кохалася в квітах, спритний Сень добував навіть такі фарби, що міг малювати веселку або північне сяйво!

Ніхто вже краще п'яного не зіграє, як Тихін, чудить добре вміє. Санька гарно вдає невжиточних, пихатих сусідок. Марко — безталанного заброду. Ну, а Текля — журливих дівчат, що ними рясніла стара земля; навіть з ведмежим серцем те — займеться почиттям, як дівчина ясным голосом заведе «Ой не світи, місяченьку».

Батьки втішаються дітьми, позакурювали люльки, не то дим, не то думи мрійно в'ються, згадують давнину, зведуть на сучасне: в пасічника Луки син — старший майстер, званіє прославлене, в садівника Арсентія дочка опускається на парашутах...

Текля збиралася увечері на зборах доповідати про догляд за посівами, поговорити було про що, до того ж і люди охочі обмінятися словом з дівчиною, ясна голова в неї. Збаламучені хлопці невдоволені з того, що клопіт-

ліві бороди розбили гульбище, і зачали виводить Теклю з гурту, навперебій намагалися зірвати милу дівочу по-смішку, ласкавий погляд, а може, прихильність, приязнь.

Марко собі сумних очей не зводить з Теклі, що запала юнакові в серце; як промінь, оживляє все навколо кохана дівчина, огріває ясним поглядом, дзвінким голо-сом. Гірке почуття осіло на душу — Тихін закрутив го-лову дівчині... Як бджола на польовий цвіт, Текля летить на кохання...

Розмовляє — наче співає дівчина. Інша звично, глухо скаже, приміром: «Ріллю не суши». В Теклі глухе слово бринітиме ясно, протяжно: «Не су-уши-и».

Росла, круглолиця дівчина Санька не може на Тихона надивитися. Вертиться перед очима, закидає словом, най-більш галаслива в гурті, собою показна, червоніє, ніяко-віє, то заллється сміхом є чого чи нема — від хлопця в захваті. Тихонові серед хлопців нема пари! В очах веселий. В бровах чорнявий. Як ураган. Напустив чуба, опустив брови. Раптом прояснів, обдав дівчат огнистим поглядом, горілчанним варом. Заграв зубами. В тілі, пово-ротах — кругом огонь. Санька аж мліла... Рішучий позір, твердий ступінь. Семикрас! Облесник! Чаровод!

Гострослівний Тихін узяв на сміх Марка, що під коро-вою сидить. Собою непоказний, низькорослий, в юхто-вих чоботях, задивляється теж на дівчат! Взяв би косу, вила, а то... Хлопцеві вісімнадцять год — під коровою сидить!

В гурті не без охочих догодити свому верховоді — Яків Квочка, Панько Смик. А за Саньку й говорити нічо-го, надумала знеславити Марка:

— Виверта п'ятами, як ходить...

Панько Смик:

— Білозорий...

Тихін:

— Рот — як у сома...

По тих словах Санька догідливо приснула. Певне, хотіла Тихону в око впасти, порішили дівчата.

Саньчині подруги пересуджували хлопця:

— Кривов'язий...

— Під коровою сидить...

— На ліве плече кривий.

— Як пас череду, через плече носив торбу.

Яких тільки вад не помітить у хлопця примхливе дівоче око!

Тихін найдужче дошкуляв Маркові вже не без причини, міркували хлопці. Зухвало кивав на Марка — мовляв, виріс між вівцями синок пастуха Сави. Справді, якій дівчині міг прийти до сподоби? Тихін озирався навкруги, шукав співчуття, бодай усмішки, молодь, проте, не дуже прихильно поставилася до тих дотепів, до чванливого хлопця. Тільки не Санька, якій глузливі слова прийшлися до душі, і вона потішалася: химера! кумедія!

Чув чи ні Марко ті розмови, не знати; може, яке слово і долетіло до його вуха. Санька з Тихоном не дуже таїлися. Маркові не первина зносити в гурті смішки, жарти, дотепи, — відколи став доярем, набрався лиха чимало. І рідна серцю дівчина все те бачить, знає. Марко і не виявляв свого почуття, не признавався. Хіба ж йому під силу змагатися з буйним, шаленим Тихоном? Красень на всю округу! Жаль було, насміється з щирого дівочого кохання Тихін.

Мавра — мати — часто розповідала Теклі про хлопця, що його опікала. Марко змалку ріс без матері, хлоп'яком пособляв Саві пасти людську череду. Недоглянутий, занедбаний. Артіль поставила хлопця на ноги. Текля знає. Устин Павлюк узяв на ферму, поставив до корів, хлопець зростав під його доглядом. Текля оступилася за Марка, напала на Тихона, щоб не глузував: Марко хлопець душевний, чистий. За батьком-чередником бігало пастуша, Текля ще змалку пам'ятає. І хоч не лежало дівоче серце до хлопця — серцю не накажеш! — смішки та витівки над Марком викликали співчуття до нього. За почесне, корисне діло взявся Марко, обороняла хлопця, в душі жаліла.

А тут ще рум'яна доярка Санька між дівчатами зачала глузувати з хлопця, що не за своє діло взявся...

Текля гостро відказала зарозумілій дівчині:

— Чи не бути Маркові в Москві на виставці з коровами — за три місяці сто шістдесят трудоднів виробив!

Тихона взяло за живе, і він завів із Теклею спірку — великого ума треба корову видоїть!

Озвася із зневагою, нападав на Марка, що взявся за нудну справу, осміяв дивні схильності, спритно кидав словами, в'їдливий хлопець, побачили всі.

В розпачі суперечок хлопці й дівчата втягли в своє коло зніяковілого Марка, що спочатку лише мовчки слухав ті розмови, здивовано поводив плечима... Літні люди також зацікавилися спіркою, стовпище зростало, так що

Марко волею-неволею мусив стати із Тихоном на двобій, вславляв свою справу, що, видно, прийшлася йому по душі:

— Корова Самарянка важить п'ятсот сорок кіло, а масла за рік дала більше, ніж сама важить! Виглядав телям, випасав на лузі, тепер роздоїв корову.

Може, декого вразили ті слова, Тихона ж звеселили.

— Дівчата трактори водять, а Марко під коровою сидить! — глумився, зірвав догідливий сміх у гурті. Надто звеселив Саньку.

А що він міг ще сказати? Тихін намагався образити, принизити хлопця, та молодь з довір'ям і з повагою поставилася до Марка. Хто відає його наміри, на що він здатний і що надумав. Спритний, упертий, як досягне свого, тоді, може, дізнаються.

Галя висловлює свою гадку — і голови тут ламати нічого: ферму захотів вивести в передові, уславити здобутками.

І молодь приходять до висновку, що Марко не такий уже нездатний, то лише обмовляють його недруги. Тихін із Санькою намагаються знеславити... незвичайний, незрозумілий хлопець Марко.

Може, хто і справді тут задумався, може, і справив на кого Марко враження — лише не на Тихона.

Тракторист Сень бачив нікчемні витівки недругів, що із заздрістю намовляють на Марка. Адже Устин Павлюк знав, хто зуміє роздоїти, виростити високопородне гніздо. Від Рура — молочна порода, від Гусяра — м'ясна... Марко не враз і зважився, довго відмовлявся:

— Хлопці засміють...

Мов знав, що не минути всяких витівок.

— З посміху люди бувають! — переконав Устин Павлюк.

На те і вийшло.

Пристрасним словом Сень справив враження на молодь. Марка всі побачили в новому, небуденному світлі... Звісно, тільки не Тихін із Санькою, що їм не запарочити голови ніякими викрутасами: це ж лише тракторист Сень не знає міри, ладен усі чесноти визнати за приятелем Марком і всі незначні спроби звести до трудового подвигу!

Хто відає, звідки беруться оті герої і кому на роду покладено здивувати світ? Тихонові, приміром, ніколи не спаде на думку, що Марка жде небуденна доля.

Аж тут Текля знов стала на захист Марка, що поставив собі великі наміри і хоче для всіх подати зразок... Виявила надію, віру в його здібності дивна дівчина, зворушила Марка до краю. Стривоженими очима він дивився на світ, ніби не міг осягнути, що навколо діється. Глузлива, знахабніла постать Тихона вертала до пам'яті.

Тихін, видно, не дуже приємно почував себе по словах дівчини. Не знати, чому вона в такому захваті від Марка.

Санька озлилася на Теклю, що вславляла хлопця, який не вдався собою — ні росту, ні цвіту, на фермі нема життя від нього, завжди в'язне, в печінки в'ївся! І не знати, чим Текля між людьми величається: відбула курси бригадирів, щастя велике! На ріллі покажеш, дівко, себе, хай люди вславлять!

Поміж своїх подруг Санька хмуρο косилася на веселий галасливий гурт, що юрмився навколо Теклі. Не знати, чим вона того Тихона принадила! Не зводить очей з дівки. В'ється і крутиться коло неї. Укохався в уроду! Чи вже кращої на селі немає? Не міг найти путнішої дівчини?

Дивні примхи серця вбачали подруги в тім. Вихваляли Саньку — показнішої вже на все село не найти. Кругловида та повнобока, в бровах красна, рум'яна та дужа... Щедро обдарована здоров'ям. Яких ще принад треба?

Молодиці в святкових хустках собі осторонь спостерігали дівочий цвіт, мудрими очима дивилися навколо, згадували своє дівочтво, судили, рядили, не проминули Саньки: на все село показна дівчина!

Комірникова Тетяна визнала, що сестра в неї ще показніша: за двома полковниками була замужем!

На що Варвара Сніжко заперечила: труд тепер красить дівчину!

Не знати, кого мала на думці вона.

Тими словами, треба сказати, внесла плутанину в звичайний лад людських думок.

Галя собі перемовлялася з Теклею, кивала на доярку:

— Хто не знає Саньки? Вивести танець, обсудиць будь-кого, на те здатна.

Від пильного дівочого ока жодної ознаки не сховати — Санька на лавці сидить, виграє круглими колінками, залізана, нарум'янена...

Пересуджували одна одну вже не без причини.

На ту пору молодиці, червоновиді, огрядні, верталися з торгу з незмінною ярмарковою втіхою — дзвінкі

горшки, полив'яні миски полискують на сонці... Чорні диски сліплять очі, хлопці вибігають навперейми, дівчата собі читають: «Хор колгоспників Старосілля», «Запорожець за Дунаєм», — роздивляються пісенні дарунки.

Мусій Завірюха, з філософським словником у кишені, собі став теж посеред уваги, просвіщає людність — вже тепер, приміром, коли назве учитель будь-кого «філантропом», не ламай голови — образа це чи ні: подивився в словник — все ясно тобі! Філантроп — то ще нічого, а як назве гуманістом чи утопістом, тоді очима кліпай! Мусій Завірюха був сьогодні на базарі в Лебедині, походив, прицінився, навідався в банк, споживспілку, контору, на базу, приготував насіння, у книгарні придбав філософський словник.

Друзі — пастух, садівник, пасічник — зосереджено слухали повчальну річ Мусія Завірюхи, вражалися тим знанням, що перехлопується в нього через край. Мусій Завірюха прислухається до всього, що діється по світах: агротехніка, стратосфера, ветеринарія, біблія — все цікавить Мусія Завірюху.

Село занесене глибокими снігами, заметене вітрами, проте не в глушині жили люди. Вечорами агрономи читали лекції, знатні господарі ділилися своїм досвідом, сиві голови і молоді заклопотані книжкою. Радіо, доповіді, концерти, вистави зв'язували з широким світом. А вже перед весною в Буймир зліталися з курсів бригадири, доярки, трактористи, садівники, городники, конюхи, вівчарі, свинарі, молочарі, пасічники, — та всі грамотні такі стали, — точилися безнастанні суперечки про капіляри, структуру, деградацію, селекцію... Село вражалося: скільки ума людям дано, щедро одміряно кожному.

З густого бору тим часом показалися хлопці, короткополі, легконогі, мружилися на сонце, на рясний гурт — завітрені обличчя, веселі погляди: закортіло подивитися виставу, навістить сусідів — принесли в розбурхане середовище дух живиці і терпких дотепів.

— Бува, не свататись поприходили? — завела Санька розмову, кинула оком на смушеві шапки, браві постаті виряджених хлопців.

— Хай сова, аби не з нашого села? — дідівським дотепом відказав кремезний Данько, удатний молодець, вкрай задоволений собою, ясним днем, добротною оде-

жею і лихо знає ще чим — просто кров бунтується в дужому тілі.

Далеко гримить слава про Кулики!

Дівчата не вміють хлопцям дошкулити? Не в великій тут шані хлопці з Куликів!

— Гримить слава про них? Яка? — перепитує Галя під дружний дівочий сміх. Знехтувала куликівських хлопців — хуторяни! Надто неприхильно озвалася про них.

Подібні сутички між сусідами повелися здавна. Дівчата зневажали куликівських хлопців, що не зложать собі ціни, вихваляються при всякій нагоді своїми достатками, прибутками — на трудовень випало по пуду сіна, за скиртами не видно Куликів!

— За скиртами вам світу не видно! — влучно відказала Текля.

Гострі дівчата в Буймирі, пересвідчилися хлопці.

Кулики, видно, грали на вразливій струні. З чого і суперечки поставали в Буймирі? Сільські горлані — Гнат Хоменко з Саливоном при всякій нагоді підбурювали людську думку, заздро кивали на Кулики: там сіна сила, череда в кожному дворі — дві корови, четверо свиней, телята, вівці, птиця, за зиму відгодовували, возили на базар, продавали, виручали гроші за масло, озолотитися можна!

Саливон і Гнат сіяли невдоволення в хитких душах, звинувачували Устина Павлюка, що занедбав людські потреби, завів ферму, яка згодує сіно.

— В Куликах дбають про людський двір! — з певною думкою прихвалювали сусідів, гудили Устина Павлюка.

— А про державні потреби, — відказує Устин Павлюк, — хай інші, мовляв, дбають? Буймир клопочеться про громадське тваринництво, завів ферму, насадив сад, збагачує державу, з чого пливуть достатки і в колгоспний двір...

Саме те і доводить тепер Галя сусідам.

Куличан нелегко переконати, прийняти врозумливим словом. Поблажливо сприймають вони ту річ. Надто вже величаються дівчата! Скрізь знані, газети про них пишуть; на конференціях вславляють — чого б зачашали сюди хлопці, якби не знатні дівчата? Проте невідомо ще, де вони своє щастя найдуть.

Дівчата, виявилось, не дуже знадливі на ті спокуси, сіном їх не приманиш, прив'язані до свого Буймира — чи не видно, як вирросло, перемилося село, як розви-

вається наше господарство, які збираємо врожаї? А культура: клуб, бібліотека?

— Господарство велике в вас, а чому трудодень менший? — із сміхом спитав Данько дівчат, дійняв гострим словом, здавалося йому — вразив, отуманив голови.

Текля не розгубилася. Досада бере з нерозсудливих, чванливих сусідів. Заговорила про розквіт, розріст господарства в Буймирі, і що саме побудували, стала згадувати, і скільки трудоднів за останні роки вклали у будівництво. Поставили зерносушарку, корівник, плодо-сушарню, Будинок культури, посадили сад, загатили ставок — розворушіть оту силу, оті масиви, оті скарби!

Мало не лекцію читала... Проте дівчина була привабна, говорила в запалі, і тому хлопці залюбки слухали її.

Текля школяркою була, і то врзалося в пам'ять: десять років лише, як стали зводити землю в масиви — суперечки, вагання, колотнеча... А вже тепер як розцвілося село! Років через п'ять як розвинеться господарство, виростуть прибутки, які стануть трудодні? Стала докоряти — як сусіди розвивають господарство, чим збагатили країну? Чи не пора вийти на широке поле, на роздолля, не сидіти в запічку? Дозволила собі гострі вихватки проти Куликів, скрутила людям думку, перервала красномовність, похитнула віру в куличанську славу. Хлопці нудилися, дівчата ж вигравали білими зубами та кидали жарти, що хлопцям не до душі були.

5

Задеренчала машина, вибігла з яру, завідувач райзу Урущак перейняв Завірюху і Павлюка, які щулились від вітру, заклопотані брели польовою дорогою. Похмурніло повнокровне лице Урущаків, і він надто строго повівся з Павлюком — справа державної ваги. Павлюк, проте, ліниво сприймав гостре слово — мало не наказ: чи думає він сіяти гречку, просо?

Вітри вигулювали на просторі, студили землю, били в душу — зернина в землі сидить, не розбухає, не розвивається, не пробиваються паростки.

— Звісно, що думаю, а як же? — відповідає Павлюк.

У цій недбалій фразі Урущак відчув певну непристойність. І люди стоять на шляху, бачать, як голова колгоспу розмовляє з представником райцентру. Яке вра-

ження може справити на присутніх така поведінка? Мов знехотя відповідає... Мов ні про що говорити...

— Коли? — вдавано спокійно перепитує Урущак. Не стане ж він гарячитися.

— Адже ми тільки посіяли ранні зернові, — знов недбала відповідь.

Відомий на всю округу своєю неспокійною вдачею, Мусій Завірюха собі встряв:

— Ще не вигрілася земля, як сіять?

Завжди виступаючи на нарадах як прославлений ґрунтознавець, він часто пересипає свою промову твердженнями з Мічуріна, тож людині здається, що вона вже осягнула світові істини... Як треба вирощувати гречку, просо... Не помічає того, що звички давнини ще тягнуться за ногами. Ще не твердо стоїть на ґрунті наукового хліборобства. І Устин Павлюк сам не далекий від тих старосвітських звичок.

Урущак бере на глум відсталих хліборобів:

— Ще хрущі не літали?

Мовляв, за дідівськими заповітами вони господарюють.

І Устин Павлюк, зовсім не криючись, стає мало не на захист старих прикмет:

— Хрущі саме тоді і літають, коли земля вигріється.

Урущака подив бере: що ти за господар і як поведеш колгосп з таким міркуванням?

Павлюка не переговорити. За ним чимало прихильників. Завітрена дівчина, бригадир, собі твердить:

— Просо сидітиме в холодній землі, а мишій зійде, як уже бувало не раз, заб'є просо...

Можна подумати, що неабиякий господарський досвід у неї!

— Ранні зернові ще сидять у холодній землі, не поназублювались навіть, — як сіяти просо, гречку? — додає Устин Павлюк.

За ним Мусій Завірюха твердить, що рання гречка завжди цвіте в жнива і тому запікається. Сонце висмалює цвіт.

Дивна однастайність вражає Урущака. Видно, ніхто не сміє заперечити голові. Хіба не знати, як він виховує масу? З цього зроблять висновки. За дідівською грамотою вони порядкують. На нараді треба буде висміяти. Дівчина Текля, хоч її ніхто і не питає, знов твердить:

— Середня гречка цвіте в серпні, коли довгі росяні ночі, не так палить сонце.

Хто не знає, що Павлюк потяг на свою сторону чимало польових людей.

Доморослий агроном Мусій Завірюха чи не здумав читати лекцію?

— Середня гречка цвіте, коли вже нема корму для бджоли. Отже, ми тут маємо подвійну вигоду — страхуємо себе від неврожаю і забезпечуємо медозбір...

Павлюк прилюдно дорікає Урущаківі:

— Чи не пам'ятаєте, як за вашою вимогою Дорош посіяв кукурудзу в холодну землю? Кукурудза переболіла, тупо росла, зажовкла. У вигріту землю пізніше сіяна враз узяла ріст, видалася на славу.

Урущак, проте, звик більше давати розпорядження, а не сперечатися з людьми. Бо з ними тільки заведи спірку — до ранку не переслухати і не дійти згоди.

— Що нам Суми скажуть, як ми затягнемо сівбу гречки? — питає він. — Чи, може, ви хочете поставити під сумнів розпорядження земельних органів?

Пригрозив Павлюкові: якщо стане порушувати агротехнічні заходи, затягувати сівбу гречки — так йому не минеться. Доведеться мати справу з прокурором.

Певне, що ті слова мусять витверезити Павлюка і його прихильників, застерегти від свавілля.

Перейшли на друге поле.

Сіяльники понуро плентались по ріллі, висівали в розпушену вогуку землю буряк. Урущак і тут помітив неполадки. Що було б, якби він не наглядав за порядком? У «Червоних зорях» завжди хочуть поставити на своєму! Урущак наказує сіяти буряк на сім-вісім сантиметрів глибини, Павлюк перечить:

— Холодна весна, поки рослина проб'ється з такої глибини — скрутиться, недружний сход буде...

— А тут насяде довгоносик, — додає Мусій Завірюха.

— Вологи вдосталь, незаглиблене насіння дружно зійде, — твердить Текля.

— Як знати?

— Чи я не була ланковою, не знаю, як вирощувати буряк?

Ось і поговорить з нею! Павлюк, видно, виховав достойні кадри. На свій лад сіють, а що буде, як дійде до проривки? Урущак з ними сперечатися не стане, а тільки

знов застерігає Павлюка, щоб не довелося мати справу з прокурором... Хіба не відомо, яке велике значення держава надає цій технічній культурі?

Звісно, прокурор у цій справі не розбереться без Урущака. Все залежить від нього. Це чудесно розуміє Павлюк, тож він безпорадно розводить руками: мусить виконувати наказ.

Павлюк, проте, робить спробу принизити авторитет заврайзу, не інакше.

— А чи не пригадуєте, як ви розправилися з головою в Бішкіні, що відмовився пересівать буряк? Голову зняли з роботи, а буряк зійшов. На тих полях, де пересіяли, — насіння довго лежало в сухій землі, потрухло.

— Ти не замилюй мені очей, — недбало відказав Урущак.

Аж дивно стає.. Всі посилаються на свій досвід. Хіба Урущак без досвіду? Свої вказівки бере із стелі?

— А чому по низу не сієте? — питає Павлюка.

— Не можу, мокреча...

— Сійте тоді по горі...

— Не можу...

— Мені рапортувать треба!

— А мені треба не порушувати сівозміну.

— Ви що вигадали?

— В нас є ділянки, які потребують ізольованої сівозміни.

— Які?

— Піски, солонці, яри...

Це так новина! Про це ще Урущак не чув ніколи! Про це ще поговорять. Урущак свавілля не стерпить. Він шукав співчуття, та лише стрічав насумрені погляди.

Насумрені? Вже Урущак хотів сідати в машину з неприхильною думкою, аж раптом його увагу привернув рослий, дужий заступник голови... Радивон Ржа досі лише спостерігав за тими суперечками, видно, вболівав душею — лице його то хмарніло, то вияснялося, приязніло... Вің, правда, кілька разів поривався подати і від себе слово, та його збивали. На цей раз він не змовчав, — видно, людина не любить неправди, — висловив свої тверді погляди наперекір Павлюкові:

— Вже годі нам чіплятися за старі забобони, треба слухати представників райцентру, господарювати, як наука каже! — сказав тверезо і рішуче.

Слова ті, безперечно, втішили Урущака. Ось кому тре-

ба бути головою! Ось хто мусить повести господарство. Та хіба можна виявити свої здібності при Павлюкові?

Отже, Урущак мав нагоду пресвідчитися: Радивон — це увага і покіра.

Чи Радивон справді не знає, як із начальниками стати до розмови? А вже з буденними людьми при розмові він собі може дозволити не слухати, перебивати, наказувати...

Вже сідаючи в машину, Урущак строго наказує Павлюкові:

— Зайдеш до мого кабінету, там поговоримо.

На що Павлюк зо сміхом відповідає:

— Мені ніколи ходять по кабінетах у гарячу посівну пору... — та за гуркотом машини Урущак, безперечно, не почув цього.

Друзі стояли на ріллі, розбігалися думки, погляди...

Мусій Завірюха робить висновок:

— Урущак поспішає з рапортом: випередив усі райони з сівбою!

— Землі південної смуги скоріше вистигають. Чи можна за ними гнатися? — сказав Павлюк.

Радивон промовчав.

6

Надвечір Текля з подругою забігла на часинку в хату, гомінка, зголодніла, допалася до миски.

Мавра здоїла корів, зварила обід, потім садила картоплю. Похвалилася дочці:

— Чотири відрі картоплі посадила...

Текля просить матір, щоб не перевтомлювалася:

— Чи ми б із батьком не посадили?

— Жди на вас! — зо сміхом відказує Мавра, знаючи, що дочка порядкує в полі, батько — в саду.

— І потім, що це за слово «відрі»? — переводить мову дочка на інше:

— А що?

— Нелітературно...

Мавра здивувалася. Завжди дочка щось вигадася.

— Як моя мати казала, так і я кажу! «Нелітературно!» Робила дівчина в полі - була Настя, повчилася на курсах — стала Надія!

Дочка низько схилилася над мискою. Галя розсміялася.

В матері свої смаки і погляди.

Певне, що дочка, вчуваючи свою провину, намагається уникнути материних докорів.

Мавра не хвалила дочку. І сьогодні прийшла перед світом!

Мавра суворо вичитувала дочці: ходить, як п'яна, в пору не з'їсть, не поспить. Як поведе бригаду, коли вигулюватиме ночі? Застерігала, щоб дочка шанувала себе, щоб люди лихого не сказали про неї, — відомі материні речі, стара звичка, завела при подрузі розмову. Галя хотіла було піти з хати, аж Текля не пустила її — при подрузі менше дорікатимуть.

Мавра ніч не спала, неспокійні думки розірвали сон. Текля з вулиці прийшла, нечутно роздяглася, морена, бліда, немов осмучена, разом весела, дивна якась, збуджена і томлена, осоловілі очі щасливо виблискували, прояснювались, мати вчувала — прийшла пора дівчині...

Проте Мавра вранці нічого не сказала дочці, щоб не зривати сну. А вже тепер, при подрузі, вичитувала.

Мавра ніч передумала — свавільна дочка бентежить, одірвалася від хати, материного догляду, стала на власні ноги, лови вітра в полі... Це не стара пора, коли дочка не виходила з-під материної покори, аж поки піде заміж. Мавра строго наказує:

— Диви, щоб я тебе не слідила! Хто кохає, хай прийде в хату. А не ховається поза тинами.

Текля мало не розсміялася на ті буденні речі, презирнулася з подругою, що трохи незручно почувала себе.

Незвичне почуття розцвіло в дівочому серці, дивним забуттям сповнило молоду істоту, а тут мати з нудним міркуванням, недоречним втручанням мов холодною водою облила. Ніяк не може позбутися старосвітських звичок.

Маврі все здається, що необережна дочка згубить себе. Мати дізналася, од неї не сховаєш. Із Тихоном дочка стрічається. Щоб не каялася! Тихін обведе не одну, окрутить. Довірливі дівчата стали, не вміють хлопця вивірити: широко він кохає чи прихитрюється. Мавра в людей вивідувала...

По тих словах Текля мало не згоріла з сорому, дорікала матері, що винесла на люди таємницю дівочого серця.

Галя, що до того часу мовчала, на цей раз взяла матеріну сторону.

— Наче люди і без того не знають!

Галя, відомо, не дуже прихильно ставилася до вибору подруги.

Мавра може потвердити — ніхто не хвалить хлопця. Тихін безчесний. Облесливий. Там і батько моталига, п'яндига... Не нашого кореня...

— Тихін іде наперекір батькові.

Галя заперечувала:

— З чого видно? Вдаване. Обвести дівчину хоче.

Теклю тим не переконати. Чи їй не видно, як Тихін глузує з п'яної компанії?

— Він сам не висихає ніколи, — заперечувала Галя.

Мати врозумляла дочку. Тихін ненадійний, дівчат зводить, не раз слово ламав, чула від людей, не одна довірлива сльозами вмивається. Він і на машині їздить, і трактором оре, та розпаскуджений. Одбився від рук, не признає нікого. Павлюкові наперекір іде. Саливонової компанії сам держиться, а глузує лише про людське око.

Галя давно відраджує подругу, щоб з Тихоном не водилася. І при матері каже: хлопець собою показний і вродливий, та легковажний. Осміяти, знеславити будь-кого — на те він здатний. Не пара він Теклі, хай викине з серця, заморочив зовсім дівчину.

Подруга наче з матір'ю змовилася. Теклю подив бере: всім до вподоби не станеш, кожному не вгодиш.

Дочку не переговорити, вперта, свавільна. Всякі хлопці бувають: кого за вечір розвідаєш, а другого за рік не вивідаєш — із щирою чи лукавою думкою він коло тебе в'ється. Мавру ніхто не одурив, як дівчиною була, не родився такий. Я по голосу чую, яка думка в тебе! Чи ти своїм умом живеш!

Свої молоді літа згадала Мавра, вичитувала дівчатам у науку: як хлопець до мене не приступа — не мій! З Мусієм Завірюхою поріднила доля, вік прожила — не каялася.

Прозорливість, обережність хотіла прищепити дочці мати. Щоб узяла над серцем волю.

Дивні люди, хіба ж розсудливість часто жила молоді серця?

Мавра тут випадково, безперечно, згадала Марка, що між людьми в добрій славі, не п'є, не заноситься, не

буянить, не горланить, як той півень... Стала хвалити Марка і глузувати з дівчат, що не помічають путніх хлопців.

Не знати, до чого вона вела.

Галя собі зачала вихваляти Марка — і змістовний, і душевний... Чи не зговорилися з матір'ю?

Галю подив бере: деякі хлопці і досі не можуть позбутися зухвалої парубоччини, що вже виводиться в нас. Взяти хоча б Тихона: з себе і показний, і ставний, а що вже кручений, верчений! Одне — за дівчатами волочиться. Виляски та верески щовечора розбігаються навкруги.

Знеславити чесного хлопця надумала лукава подруга. Принизити, проте, милого в дівочих очах їй не вдасться!

Текля знала: незвичний хлопець між дівчатами Марко, не в'язне, не витинається, спокійний, вдумливий, дівчатам чомусь не впадав в око — чи несміливий, чи не могли розпізнати? Тихін удатний, дівчата за ним так і в'ються. Невгомонний заводій, виведе пісню, розвеселить, ніхто не нудьгуватиме в гурті. Марко не вдався ні вродою, ні зростом. З дівчатами несмілий. Не розважить, не пожартує. Чи тому, що собою непоказний? Тихін веселий, одмітний, якій дівчині не до вподоби? Подруга обмовляє Тихона.

Мавра дорікала дочці, що женеться за красивими та рослими.

Дивні матері, наче вони самі ніколи не були молодими.

Устин Павлюк, як рідного сина, любить Марка, нагадує мати дочці. Павлюка шанує все село. Примічав здібності кожного, допомагав стати на ноги, рости, розвиватися, виховував молодь. Устин Павлюк, знаючи чесну вдачу пастушка, старанність у роботі, поставив Марка до корів. Мавра пророкує велику славу хлопцеві. А Теклю хіба не Павлюк у бригадири вивів? Обіцяв на агронома вивчить, Марка — на зоотехніка. Вісімнадцяти год дівчина — бригадою править! Поле, сівозміна, сортові посіви. Порядок людям дає. А собі дати не може. Вибрати вірного хлопця в житті не вміє. Павлюк колись, немов у жарт, намагався поріднити Марка з Теклею, і мати теper хотіла нагадати дочці про це.

— Хай і бере собі в зяті його, — відказала Текля, киваючи на зняковілу Галю.

Дівчата засміялися. Галі тракторист Сень до вподоби, — хто того не знає?

Осмутніла Текля немов із жалем відказала матері:
— Не по серцю він мені... Не тому, що недавно пас череду. Марко хлопець славний, розумний. Та... Сама не знаю чому, — із сум'яттям у душі призналася Текля.

Немилий хлопець дівчині. Себе не приневолиш...

Не так легко збагнути дівчині свій вибір... Чому один кров бунтує, промовить слово — дівчина лине, кине погляд — дівчина мліє, і чому байдужий, не до вподоби другий?

Чи кожен спроможний читати в людській душі?

— Марко хлопець м'якосердий, — майже суворо доводить мати. — Не вітрогон, розсудливий, на вулиці не вляскує.

— Голосом не вдався. Як череду пас — захрип.

— Здібний, роботящий, охочий до науки, все дається йому...

— Білозорий...

— Слухняний, вірний, не зрадить.

— Не до серця він мені...

Де видано, щоб дівчині припав до вподоби сумирний хлопець?

Мавра не від того, видно, щоб залучити в зяті Марка, так сподобався він їй. Од старих звичок не може одвинути, коли батьки женили, віддавали дітей, знаходили пару.

Не домоворилися ні до чого дочка з матір'ю.

7

Палій вітер обвівав молоде пшеничне стебло, сонце запікало землю і душу, ярина бідно кущилася, присмало листочки. Дівчата-подруги з хмарними лицями никали полем. Текля насумрила вицвілі брови. Схилилася над густим руном: «Чому ж ти, стеблинко, в'янеш, сохнеш? Негода занастила тебе... Зав'яло... Зажовкло... Захиріло... Нема поживних соків у ґрунті. Молодий паросточку, ми підживимо тебе! Дамо фосфору, азотного і калійного добрива. Весняне сонечко пригріє, може, бризне дощик, земля присмокче добриво. Вогка земля вбира добриво, суха випаровує. Весна, мов мати, стеблинко, зогріє і нагодує тебе. Рости, красуйся, набирайся сили. Я тебе, як квіточку, огорну! Оживлю... Я про тебе подбаю... Щоб виростло наливне зернятко».

Дивно, як одзеленіла ти, стеблинко, як вижила... Яких ти тільки не зазнала бід! Цілу осінь лили дощі, земля набралася водою, набухла, вигнала крихке стебельце. Придавили морози, земля змерзлася, як кремій, стебло заснуло. Сікли гострі вітри, зима була гола, стеблині не було захистку, зрідка випадав сухий сніжок, зривалися вітри, згонили сніги з полів на ліси, яри, балки, де сніги осідали. Тоді полили дощі, на полях стояла вода, збігала з гір, заливала низини, і ти, стеблинко, мокла в воді. Припекли знов морози, земля обледеніла, і ти, стеблинко, вмерзла в лід. Морози лютішали, шалені вибухи стрясали ніч, земля лопалася, морози рвали часом і хати, що стояли на глиняних ґрунтах, кололи стіни, долівки. Вода в колодязях промерзала до дна. Хазяйки ставили в льохи відра з жаром, щоб не померзла картопля. Напровесні задощило, тумани роз'їдали лід, що відтавав, ставав крихкий, та ще був примерзлий до землі. Пригріло весняне сонечко, земля спарилася, і ти, стеблиночко, ожила, а дихать було нічим — захиріла ти... Де тракторами не подавили льоду, хліба загинули. І як ти його подавиш, коли лід злився із землею? Де нависав шкоринкою — там потрощили. Весна на Лівобережжі відомо яка — вітри, суш, довгоносик...

Сумні дівочі погляди розбігалися над зеленими ланами.

Надія була, що вночі роса освіжатиме рослину, та ночі стали холодні. А вдень босою ногою на землю не ступиш — як зола... Корінь у сухій землі сидить, рослині ніяк рости, розвиватися. Осимі хліба вже пішли в стрілку, колосилися. А стебло виснажене. Де колос братиме силу?

Пекуча нудьга осідала на душу.

Мусій Завірюха зосереджено стояв серед поля. Полотняна сорочка полискує на сонці, юхтові чоботи парять ноги, від солом'яного бриля падає затінок на смагляве довгасте лице...

— Жито від кореня підгоріло, зажовкло, стеблині ні з чого тягти соки, треба, щоб поживні речовини перетворювалися в органічні кислоти...

Не знаючи, як утішити, викладав дочці агрограмоту. Мовби Текля сама того не знала.

Мусій Завірюха, проте, втупивши в землю погляд, повів мову, як рослина споживає залізо, калій, кальцій, сірку, магній, себто волога розчиняє кваси...

Немов з досадою слухали Галя, Текля, Наталка, Катерина, ще дівчата, кожна із своїми думками...

Вирвавши стеблину, Мусій Завірюха вертів перед очима сухі корінці, доводив, як корінь тягне поживні речовини: стебло зачахло, зажовкло — нестача вологи... Щоб рослина росла і розвивалася, треба сорок-шістдесят відсотків вологи, як каже наука... А в нас такої спеки і влітку не було... Дерево лопається...

Текля невдоволена з батькових слів: чи не думає він засмутити подруг?

— Людина править зростанням, — твердить Мусій Завірюха. — Ось візьміть ярове поле. Після буряка земля пухка. Повесні глибоко скультивували, а дощу нема, ґрунт не густий, повис — провіяв вітер... Тепер зрозуміло, чому в ярій пшениці підгорів корінь? Не догледіли ми, і я в першу чергу... Не придавили ґрунту.

Далебі, розкриває людям очі Мусій Завірюха, розповідає про складну грамоту вирощування хліба.

Мусій Завірюха кидає на осмучені дівочі лиця бадьорий погляд. Чи є підстава для тривоги? Хліба не дійшли ще воскової стадії, ще одзеленіють. Жито зачинає колоситися, приболіло, зажовкло, а ще не закінчилася вегетація. Сіяли ми що: дорідне сортове зерно чи одвійки, як у давнину? Чому ви похнюпилися? Селекційна мічурінська наука виростила сортове, сухостійке зерно, що витерпить суховії, морози, не боїться іржі, хвороб...

Ясна віра в родючу силу зернини, в силу радянської науки промовляла в словах Мусія Завірюхи. Вияснилися дівочі лиця. Дарма лише Текля нарікає на батька.

З легкою душею верталися з поля, з прихильною думкою про вчених, що виростили життєстійку зернину з могутнім зародком.

Побіля саду стріли хмурого пасічника Луку Остаповича, садівника Арсенія Герасимовича. Завжди говірки, привітні, друзі на цей раз із досадою дивилися на білий світ. При добрій годині неодмінно посипалися б дотели на Мусія Завірюху — мовляв, будяк з-поміж квіток! Тепер же друзі скупно привіталися.

Рясно цвіте сад! Вабить дівочі погляди. Отуманює запашним повівом.

Лише на недосвідчене око здається, що сад цвіте рясно, а чи будуть крохмалі, кислоти, масла, цукор

ось що хвилює Мусія Завірюху! Де візьме дерево силу? Сонце випалює вологу.

Пишно розквітлі дерева сповнили садівника тривогою. Смагливим полиском узялися облямовані сивизною лиця. В очах стояв неспокій. У пасічника свій клопіт. Друзі співчутливо перемовлялися. Бджола сердита, сонце виснажує цвіт... Сад горить, в'яне, як опечений. Засушило цвіт, бджола зла, ніде розгуляться. Про це свідчили запухлі пасічникові очі, набряклі руки. Сонце висмалює нектар, бджола люто бринить, в'ється, на ніжках пилку обмаль... Удень вітряно, вночі нектар холоне.

Дівчата, що уважно прислухаються до повчальної розмови, пересвідчилися: в саду однакові турботи, що і в полі, дереву не стає поживних соків. Уся весна в вітрах. Бджола прилітає виснажена, іншу в дорозі вітром збило... Вулик за день назбирує двісті грамів меду. А в добру весну — кілограм.

Садівник Арсеній Герасимович, нічого і говорити, стурбований поганим запиленням. Проте не втрачає надії на добрий врожай. Сильне дерево... Могутній стовбур, розкішна крона. Мусить дати рясну зав'язь.

Сад, як у снігу, на сонці виграє, краса для ока, а скільки тривоги закладено тут! Кожна подорож, зустріч, розмова збагачує думку. Щедро обдаровує людей радянська земля. Збагачує знанням, що перетинає дорогу стихії, спрямовує людську думку на перетворення природи...

Коло кузні, серед заставленого двору, зібралися: голова колгоспу Устин Павлюк, літній коваль Повилиця, Мусій Завірюха, бригадири, Радивон Ржа, тракторист Сень. Люди насумрені, стурбовані. Сонце запікало землю на черепок. Як зберегти вологу, знищити бур'ян, щоб не пив дорогі соки, і не пересушить пару — над цим мучилися думкою всі. Піт спадав з чіл, заливав очі, котився по смуглявих лицях. Від спеки погоріла трава, поскрючувався лист на дереві, босою ногою не ступиш на землю.

Сень зосереджено креслив на розпеченій пилюзі якісь косяки, що притягували очі.

Сень три роки водив трактор. Допитливий, здібний юнак поступово засвоїв хліборобську грамоту, знання ґрунтів, способів обробітку, складну систему сівозміни, вирощування чистосортних хлібів. І тепер люди за порадою зверталися до Сеня.

— ...Агрономія учить, щоб не розпорошували ґрунту, не пересипали на попіл, та ще в таке сухоліття, — як завжди, розпочав свою мову з наукових тверджень Мусій Завірюха. Переконаливо доводив, що в сухоліття не так треба обробляти пар, як у дощове літо. Треба зберегти вологу на чорних парах, бо гусяча лапа затуплюється, плаває по бур'яну, начіплює березки, робить рівчаки, вивітрює пар, азот, розгонить мікробу, руйнує гнізда, структуру землі.

Далекі, цілу лекцію прочитав Мусій Завірюха, і всі уважно його слухали, хоч і самим не бракувало знання.

— Тоді — як сіяти пшеницю? Сортову пшеницю, виведену Харківською селекційною станцією. Треба забезпечити врожай на той рік. Мов за всіх говорив Мусій Завірюха, кожен вчував у тих словах свої думки.

Люди прагнуть, щоб не пересушити ґрунту. Чи Сень над цим голови не ламав? Виявляють невдоволення культиваторами, що обробляють пар і в дощове літо, і в сушу. Раді б знайти якісь своєрідні засоби обробітку поля, та вчувають свою несилу, звертаються до Сень, мов до конструктора. Треба сказати, людські вимоги дійшли до серця Сеневі, хоч він і відчував деяке утруднення. А тут ще Устин Павлюк із властивою йому дотепністю додав: «Хіба лікар виписує один рецепт на всі хвороби?»

«Чи можна на кожне поле давати нову машину?» — вертілося на думці Сеневі, та він промовчав, щоб не смутити і без того пригнічених друзів. Задумливо креслив якісь трикутники, водив палицею по розпеченій пілюзі. В людських очах стояли мрії: як не дати сонцю витягти вологу на пару? Хліба взяли холодок, дозрівають, сонце не запалить. Під насумреними чолами билася збуджена думка.

Коваль колгоспної кузні та інженер МТС об'єднані спільною метою. Кожен докладає свого старання в зрощуванні врожаю. Ланкова і агроном. Колгоспник і академік. Хто не пригадає примітивної лапи Кашука? Цапенка? Як створювався тракторний бурякопідіймач? Взаємодія творчої думки колгоспника і інженера... А хіба свого часу дівчина, п'ятисотенниця Текля, на виробничій нараді при МТС, у розмові про збагачення ґрунту, посівну структуру, нагромадження органічних кислот у ґрунті, не поставила вимогу, щоб робили аналіз ґрунту, щоб знати, скільки класти добрив і яких саме? Хіба не домагалася механічного обробітку буряку, щоб набли-

зити площу живлення до квадрата? Хоч роби реконструкцію трактора! Партія пробудила духовні сили народу, спрямовує і розвиває... Могутня техніка відкрила людям широке поле для новітніх спроб і дерзаних. Друзі хочуть скрізь зробити свій добрий вклад. Накреслити по-своєму яку-небудь деталь. Часом не стає знання, зате бажання нестримне. «Що діяти, щоб буряк набирає більше цукру?» — питала агрономів ланкова.

За думками Сень незчужся, як настала тиша. Чубаті голови схилилися серед дворища, немов проникаючи в заміри тракториста, кожен собі на розпеченій пилюзі креслив косяки. Земля біла варом, як з печі. Люди, здавалось, не помічали того. Косяки були тупі й гострі, виразно ще ніхто не уявляв точного зразка.

Думка поступово вияснювалася: мов і нехитра штука косяки, а додуматись теж треба! Кожен докладав старання.

А Радивон Ржа, осанистий чолов'яга, член правління, заступник голови, в чорному сукні, хромових чоботях, хіба байдикі б'є? До того трудився, аж упарився!

Тихін, хоч який заклопотаний складною конструкцією, проте ненароком кидав огнистий погляд на Теклю, милувався тонкою бровою, пишною косою, та дівчина, здається, не помічала того.

Спільними силами видумали струги. Тонкі сталеві ножі. Поставлені косяком, стругатимуть бур'яни. Який косяк? Тупий чи гострий? Порішили дати на сорок п'ять градусів. Треба, щоб захвачував метр поля. І щоб легко вгрузав у землю. Який похил? Принесли дошку, циркуль, плакат, лінійку — нехитре приладдя, і Сень виміряв і позначив сторони, кут, накреслив струг уже на папері, для коваля, дав точний зразок. Устин Павлюк, Мусій Завірюха, коваль Повилиця — кожен подавав свої міркування. А хіба інші присутні були байдужі? Безперечно, це витвір колективної думки. Лиця світилися вдовolenням. Коваль Повилиця, заохочений цікавою справою, взявся виготовити три струги, приладити до кінних культиваторів, які потім поведе трактор — три враз. Три косяки спушуватимуть три метри поля. Друзям здавалось, що ця знахідка створить справжній переворот в агротехніці.

Устин Павлюк, збадьорений удачею, намагався заохотити Сеня на щирі розмови. Сень, хоч і сам був натхненником винаходу, надто спокійно поставився до цьо-

го, мовляв, колгосп має змогу маневрувати, запроваджувати всякі спроби і оновлення на своєму полі. І тут же застеріг друзів від надмірного захоплення тими стругами, що придатні лише на рівній землі. А як вони діятимуть на хвилястих ґрунтах та буграх, що їх понадували вітри над Пслом? Чи скрізь ґрунти однакові, рельєф? Колгоспи мають змогу при кожній нагоді, робити нові спроби. Адже трактористи чи бригадири тракторних бригад, досвідчені люди, завжди пособлять колгоспам у цьому. Сень охолодив друзів, побачив те, що їм спочатку не спало на думку.

Невідрадні враження, пересвідчився Сень, справило його тверезе слово. Чимало надій покладали люди на той винахід. Тож чи легко їм збутися слави?

Ми не знаємо, що завтра скажуть заводи і яка техніка прийде на поле. Колгоспна людність, не маючи потрібного обізнання, дерзає... Тож не треба розхолоджувати людей, відохочувати від творчої ініціативи, — прийшов Сень до висновку.

Завжди в отих «Червоних зорях», пересвідчився Сень, билася неспокійна думка, стиналися заміри, точилися суперечки чи то з приводу вирощування сортового зерна, чи будь-якого оновлення в розвитку племінного стада... До цього спонукав ясний партійний розум Устина Павлюка, Мусія Завірюха, що самі були новаторами в сільському господарстві.

...Трактор культиватори веде, Текля заглиблює струги, що при корені бур'ян зрізають і не пересипають землі, сонце смалить, бур'ян услід горить, і земля не пересушується, пар чорний, як галочка!

Устин Павлюк, Мусій Завірюха, Текля з почуттям душевної рівноваги верталися з поля і вславляли Сеня — чудесно діють струги, бур'ян не витягне соків, не пересушимо ґрунту, збережемо вологу.

Текля щодня наглядала за роботою трактора, ясною усмішкою обдаровувала запорошеного Сеня. Понад Охтирським шляхом поле було рівне, тому легко правити стругами, що надміру не заглиблювались і не вилазили з землі. Вірно Сень сказав: струги чудесно діють на рівнині.

Сідало сонце за межиріцькою горою, і Сень надумав повести струги вночі — не так випаровується волога... Цілу ніч гурчав трактор, цілу ніч збуджено билосся дівоче серце — дорогий, невтомний Сень! — чесноі трудової

душі людина... Було втішно, разом і гірко: спадав на думку Тихін — чи зумів би він так весело і незмушено виявити свої здібності?

І Тихін, правда, вдень повів струги, в захваті від тої знахідки. Чи не приклав і він до того свого хисту? Поліскувало усмішкою вродливе лице, Тихін ніжним словом озвався до дівчини, що, на диво, надто холодно поведлася з ним. Тяжко осягнути, як знаходять оті дівочі примхи.

Текля з щирою душею радить використати струги сусідам; кожен коваль змайструє, нехитра штука. Та не кожен зважиться. Дівочу пораду сусіди сприйняли без особливого захоплення. Молодий вайлуватий голова з Куликів, Данько Кряж, з невірою поставився до того, здавна неприхильний до «кустарництва». Побачимо, мовляв, що вигадаєте. А ми пождемо дощику. Чи дівчина краще за нього знається на ріллі? Нещодавно бригадиром стала, хай набереється досвіду. Текля вражалася з холодного, лінивого ума.

8

Сходилися до криниці, ставали кружка, перемовлялися. Сонце мазнуло вершечок журавля, лягло за обрій. Сусідки збігалися з порослих сосною пагорбів, оступили зруб, перебирали всі новини.

Засмагла полільниця Наталка Костиця, лагідна вдачею жінка, оправивши хустку, повела в гурті річ:

— Полільниці ідуть з поля, натомлені, наломлені, цілий день стругали зашерхлу землю, білотіла молодиця Соломія у Пслі освіжилася, за ворітьми виніжується, розчісує русяву косу, рум'яна, вигуляна за Саливоном, вихолоджується під густою сокориною.

Найбільш говірки в жіночому крузі і обізнані з подіями сусідки перемовлялися.

Полільниці навмисне повели мову так, щоб гладкі молодиці чули.

— Треба скиртувати трави — корм скотині, а вони горд свій полюбуть.

— А там дощі підуть — трави погнили, поцвіли...

— А тоді нестача корму.

— Якби для свого двору, то вже подбали б, щоб дощ сіно не помочив.

— В полі не роблять, а на базарі продають яблука з колгоспного саду.

— Хіба Саливон з Гнатом не натягнуть?

Наталка Костриця нагадує полільницям один випадок.

— Тетяна будь-кого перехитрить. Зірвала з капусти листок, приложила до голови — не піду на буряки, голова болить.

— Дома в неї завал цукру, нащо їй сапачкою стругать?

— Видавали на трудодні полільницям цукор. Привозять із цукроварні сухий, чистий. Ніч переночує, а Гнат вже подбає, щоб у коморі було води вдосталь, — протягне вітром — потягне вологу. Мішок-два комірникові і перепаде.

— Тетяні в хату пливе мука, мед, олія...

Полільниці навперебій гомоніли, видно, добре обізнані із хитрою поведінкою комірника і завгоспа.

Літня сухорлява Варвара Сніжко із глумом у голосі додала:

— Соломія до кожного додивиться, примітить, хто розростатся став, хто схуд, охляв і з якого приводу. Скрізь їй клопіт, кожного осудить, жодна дівоча таємниця не мине страмного язика.

Веремійка:

— В неділю з кумою Тетяною у клуб прийдуть, усіх дівчат пересудять: хто до кого залицяється, яке на кому вбрання, хто як виспіває, вигулює, хто до кого ходить, і що носить, і які були батько, мати... Ганьбу на кожну людину зведе.

Жалійка:

— Якщо полюбляться молоді, так неодмінно треба розбить. Соломія з комірниковою Тетяною всіх пересудять, перелають, а коли ніхто не впаде в око, тоді лають погоду.

З усього видно, що у великому жіночому гурті Соломія з Тетяною не в пошані, тож спостережливі жінки гострим словом осудили ледачих, викоханих молодичь.

— Радивон Ржа без комірника Гната ступня не зробить, тож Тетяна не зложить собі ціни, — зауважила Хима Кучеренко.

Наталка Костриця додала:

— Соломію з Тетяною водою не розіллєш. Стрінуться — не наговоряться: хто поганий на перехід та в

кого врічливе око, як треба робить сметану, кому який сон приснився.

Насправді молодиці не про те гомоніли. Вони прийшли до висновку, що не буде молока цього літа: червоний метелик вилетів повесні. Якби спочатку вилетів білий — було б молочне літо. Ясно, не бачити Маркові виставки.

Соломія з Тетяною кидали непривітні погляди на жіночий круг, що зібрався біля криниці, — певне, що про нас гомонять, а то ж про кого?

Соломію досада бере: чи не зуміла б її дочка Санька набрати молока, бути у славі, так Павлюк дав слабших корів. Хазяйського роду дочка, хто не знає. Соломія як зробить сметану — не повернеш ложкою. На базарі в Лебедині — назахват. Ніхто не скаже, що сіном корова годована. Устин Павлюк знехтував Саливона, що він з діда-прадіда хазяїн...

Полільники, вертаючись з буряків, мовчазні, похмурі, проминали Соломію з Тетяною, які в літню пору гребуться на власній садибі, мовляв, у полі нездужають робити. Слова зневаги падають на пихатих хазяйок, що надто безпечно почувають себе за чоловіками. Хіба Радивон Ржа, заступник голови, дозволить окривдити пишних, вигуляних молодниць? Розкоханих та облесливих? Що причарували самого Радивона?

Марко написав до стінгазети, що Соломія з Тетяною забули в поле дорогу, ціле літо базарюють. Якби Павлюк не захистив хлопця, із світу звела б Саливонова компанія.

І хіба Теклі подарує? Дівчина виводить бригаду в передові! Саливон не зумів, дівчина вирішує багаті врожаї, Дала порядок людям. Досягнення бригади — Саливонові неслава.

Соломія і Тетяна завжди з нехтуванням сприймали осудливі слова великого жіночого гурту. Ще, мовляв, прийде час, і наші чоловіки стануть помітні і уславлені — чи при Павлюкові можна виявити господарські здібності?

Полільники біля колодязя повели розмову про дивну пригоду, як лукава Соломія хитрує, щоб розвести молодих.

Соломія на самоті перестріла Мавру, що з дійницею йшла до корівника, приязненно так озвалася:

— А що я тебе, Мавро, спитати хочу? Чула, дочку

віддаєш? За кого ти віддаєш, моя години? Та їй ні шани, ні любові в комірника не буде, хто не знає шаленого Тихона? Дівчина на все село, люди хвалять, бригаду повела, розумна, досвідчена, скрізь порядок дає. Агрономи з нею радяться, директор МТС. Занапастить дочку хочеш? І трьох днів не проживе за Тихоном. Вже не одній вік іскрутив. І Теклю на сухар ісушить. Переведеш дочку. Жалко дівчини. Свекруха загризе, заїсть. Хто не зна сварливої, несамовитої Тетяні? Хоч вона і кума мені, проте я люблю правду. Ніхто з нею не вживеться, ніхто їй не вгодить, з усіма вона пересердиться, тільки я можу ладить, доводиться терпіти. Ніхто не відає, скільки я від неї кривди зазнала. І де в Теклі очі? Чи вона не найшла б собі кращого хлопця? Тихін не висихає ніколи, одутлий, запухлий, проп'є, порозтягає все із скрині. Тетяна сама казала — не стало кашемірової хустки, хрому на чоботи, повиносив із хати, певне, якійсь дівчині. Теклю б кожен узяв, агроном, учитель, — мало на селі одмітних женихів? Не жалієш дівчини, єдину дочку віддаєш! — Соломія надумала завести з Маврою пересуди: — Тетяна живе за Гнатом, як у бога за дверима, в полі не робить...

Думала, що Мавра вчепиться, зачне вимовляти Тетяні.

Мавра глумливо подивилася на вигуляну молодицю, відказала:

— Зледащили ви обидві... Хіба то щастя, що вилежуватися за чоловіками?

Із нехтуванням подалася, навіки озлила Соломію, що і без того лиха на Мавру:

— Показна доярка, газети про неї пишуть, виславляють — роздоїла первісток! На зборах вихваляється — я тільки світу побачила в колгоспі! Щоб тобі голову назад повернуло! Заколола кабана, щоб тебе попід боками кололо! Кури в неї несуться, щоб тебе на той світ винесли!

Мавра ще додому не дійшла, як Соломія стріла куму, дебелу, ліниву Тетяну. Стала дорікати своїй вірній подрузі:

— А що я, Тетяно, чула! Хвалилася мені Мавра. Думаєте брати Теклю? Щоб запоганила хату? Чи вона твоєму синові пара? Такому молодцю та полюбить вівцю? Страм! Де ваші очі були? Ряба та коса... Ще й од мене криєшся — чи мені не байдуже? Думаєш породичаться із Мусієм Завірюхою, що він вам ворог? Бери

Теклю, коли нема вже на селі путнішої дівчини. Жовта; як диня! Чи Тихін із нею житиме? Розгульна дівчина: Чи вона тобі буде годить? Не ти, а невістка буде верховодить! Чоловік у неї в ногах спатиме! Адже вона звикла над людьми порядкувати. Бригадир. Скорятися тобі буде? Дорадниця, помічниця з неї в домі? Стелитися перед тобою буде? Не та пора. Не ті невістки. Свавільні. Не застрахаєш. «В мене п'ятсот трудоднів, — скаже, — щоб я тобі скорялася?» Побачиш, скаже. Чи вона свекруху шануватиме? З базару гнатиме! Кого ти в хату береш? Там така хава, в неї рот не закривається ніколи! А що вже лихішої, як Мавра, свахи на все село не найти! Побачила в лісі корову: «Як славно вим'я налила!» Корова прийшла додому — теля ногами, мене рогами — зноровала! Хочеш, щоб не стало в сім'ї ладу? Жили в достатку, згоді, люди заздрили. Од мене криєшся. Чи я корисні заміри таю? Переманить Тихона збираюся?

Тетяна одрікалася, що нічого не знає, не відає. Острах узяв молодицю. І сном не снилося брати Теклю в невістки. Мусій Завірюха одвічний ворог Гнатові. Спасибі Радивонові — захистив Гната, поставив комірником. Синнові не накажеш. Чи він одну дівчину з ума звів? І над Теклею насміється. Хіба йому що? Чи збагне хто материне горе? Хто тепер синів женить, віддає дочок заміж? Самі находять собі пару.

Соломія аж засльозилася, безчестила Теклю. Хто не знає — в самої дочка на виданні, розкішна дівчина Санька.

Тетяна, певне, добре подумає, як женити сина, бо навіть і тепер чи є більше страхіття, ніж непокірна, свавільна невістка в хаті?

Соломія страхала куму, застерігала від страмної дівчини Теклі, що сама, мовляв, в'ягне до Тихона, вішається на шию. Сорочки нема в дівчини на перемену, вийде заміж — вдягай, чоловіче! Все, що надбали, переведе: Марнотратниця. Там і мати недбаха, огірків насолить — не то що їсти, в дворі держати не можна.

Хто ще так піклується про дочку, як Соломія? Одежі — скриня повна, та не одна, а дві, на весь вік хватить, ще й діти не зносять. Санька — дівчина слухняна, дужа, роботяща, материна помічниця. До всього придатна: спекти, пошити, зварити. Кожному догодить. Соломія не стане вихвалити дочки. Хай люди скажуть. А що вже хазяйка! А що вже проворна! Крупи дере, олію б'є,

крохмаль тре, муку меле, пшоно товче, корова, свині, кури, гуси... Скоро стахановство вислужить, стане знатною дояркою, прославить себе. Устин Павлюк дав найслабших корів дочці, а то б досі давно була в славі. Радивон Ржа обіщав поставити людиною, відрядити на виставку. Хіба знаття, які чоловікові можуть бути вигоди, коли він з'єднає із Санькою свою долю? Того вже не сказала Соломія. Хай кума сама збагне. Текля й хліба не спече, борщу не зварить, хто не зна, які тепер дівчата, до печі не дуже придатні, їм аби клуб, книжки, співи, танці, вистави. Хіба Соломія сама не бачила на власні очі, як у неділю Текля вигулювала? Вирядилася, прибралася: шовкова спідниця, оксамитова керсетка, рясна вишита льняна сорочка — і де вона бере, що так одягається? З якого двору і якого роду? Рум'яна, дужа, розросла, кохана дівка!

Затягло присмерком лица. Біля криниці стояли відра. По дворах ревла худоба. Полільники ще не всі новини перебрали. Ще досхочу не наговорилися. Соломія з Тетяною звели чвари проти знатної дівчини Теклі. Викохали польові вітри дівчину, невтомна трудівниця. Недруги заздять, неславлять, пересуджують.

Людам приходило на згадку давнє мудрування: будь гіркий — прокленуть, будь солодкий — проглинуть.

Соломія з Тетяною вирізнялися між колгоспним людом, держалися надто зухвало і осторонь. Почували себе спокійно за Радивоном. Свіжий вітер вже скільки лихих навичок розвіяв! Вилюднілося село, оновилося, тільки Соломія із Тетяною ніяк не розминуться з лихою спадщиною. Поодинокі і немов чужі в колгоспному середовищі.

Колгоспниці нехтували пихатих молодичь. Гострі, осудливі слова, що часто поставали на зборах, не проймали молодичь. Може, декому і здається, що старі пережитки опадають плавно, як осінній лист з дерева. Давньої пори, далєбі, Соломія з Тетяною мов риба в воді плавали б. А тепер неслава волочиться за молодичцями, на зборах їх гудять. Молодиці оснували пересудами село...

Дивної вдачі є люди! До чого б вони не діткнулися, про що б не загомоніли, на що б не поглянули — все раптом перевертається! Тверезий стає п'яницею, вірний сім'янин — волоцюгою, чесна дівчина — розпутницею... Крадій і хабарник стає поборником чеснот, а п'яниця і розпусник — праведником. Чародійство якесь!

Зачувши надвірні вигуки, жінки біля криниці схвачувалися — корова не доєна, піч не топлена, — брали на коромисло відра, розходилися.

9

Огонь пада з неба, земля б'є варом, по хлібах ходять сизі хвилі, немов прибила паморозь. Хмурі, завітрені Устин Павлюк і Мусій Завірюха мовчки йшли полем. Невтішні думки снували в головах.

Зісподу хліба, як віск, жовті, присмагло стебло. Завжди густо-зелені, соковиті в цю пору, а тепер немов попелом присипані.

Палить сонце, земля парує, немов дим стелиться над полем. Дивитися не можна — мигтить в очах, — земля дишає. Суховій висмалює вологу, рве землю, земля полопалася, вивірюється. Суховій пригнічує рослину. З весни закрили капіляри, розпушили землю, тепер затягло, засмоктало, земля тріскається.

Друзі ліниво перемовлялися:

— Хоч би приросило...

— Суховій і росу злиже...

Павлюк у роздумі зазначив:

— Полільники йшли низиною, брели осокою і не заросилися. І на болотяних травах нема роси. В сагах вода висохла.

Мусій Завірюха додав:

— Мавра вранці стелила полотна — хрумтить трава під ногами!

Хоч би один рік видався сприятливий.

З весні вітри сушили землю, гола зима була, люті морози видавили вологу, повитягували вітри, а тепер суховій висмалює... Навіть ліс горить. Соснові пагініці, як свічки, повитикалися, крихкі, пахучі, сонце поварило, обвисли, зів'яли. Запахні бузкові китиці поруділи. Лист на дереві прижовк, вітер палить, не стає соків. Лунко туркоче горличка, не глухо перегукується, а співуче так бринить, перемовляється, аж приспівує. Красний дуб розвивається пізно, кріпке дерево, осереддя велике, аж чорне, добре на підвалини, скоро не зогніє.

Друзі перетинали поле, сповнені мрійних жадань.

Якби зросив дощик — одзеленіли б хліба, розвернулися листочки, а то ізсукалися... Якби набрали соку — розправилися б; а то смутні хліба, доскрючувалися.

Хоч би роса надвечір упала, освіжила листочки, підживила корінь. Якби навис холодок над полями, хмара захистила від сонця. Із тріщин б'є волога. Пшениця підгоріла з-під кореня. Завчасно викидає колос.

Веселила люцерна, що на бригаді Теклі поросла буйна, мов освіжала поле, густа, соковита, притягувала думки і погляди, сповнювала врочистим почуттям.

— Ця не згорить, — замилювався Павлюк, — суховій не висмалить цвіту.

Павлюк знає, недруги заздять дівчині — вдачлива на руку. Доклала знань, старань — ось і удача! — виростила в сухоліття розкішну люцерну, що взяла холодок, рясно пов'язалася. Як на Павлюкову гадку, дівчина збере з гектара центнер насіння!

Мусій Завірюха на те промовчав — не стане ж він прихвалювать дочку.

— А може, і насіння було сильне, — додав він.

— Могло бути, проте без старання ніщо не родить, — додає Павлюк.

— Прожив піввіку, а сухоліття такого не пригадую! — каже Мусій Завірюха.

Ген на пару Сень веде трактор, услід стелиться курява.

Війнуло прохолодою дубового лісу, в гущавинах виспівує збаламучене птаство, б'ють солов'ї, лунко воркує голубка. Суворі, мовчазні хлібороби ішли крізь солов'їний стрій.

Обличчя потроху вияснювалися.

На парах пшениці зелені, соковиті. Восени добре врунилися, згущені, сіяні навхрест, з весни взяли холодок, не так тріскається земля, не так запікає сонце.

Рясний піт збігає по бороді Мусію Завірюсі. Полискує смагле, повне Павлюкове лице; друзі милуються хлібами.

Мусій Завірюха, сповнений збудження, проголошує загальновідомі речі, як людина перемагає стихію і що скоро суховій відступить перед людською волею. На ті повчальні слова Устин Павлюк промовчав.

Далебі, Мусій Завірюха веде річ улад із своїми думками і зовсім не збирається нікого повчати. Так часом хочеться закріпити в душі знане твердження.

Павлюка досада бере:

— Якби в нас було ще одне парове поле — всю пшеницю розмістили б на пару...

— Скажи Урущаківі, — зауважив Мусій Завірюха.

— Казав не раз. Чи він стане для кожного колгоспу складати сівозміну?

— Адже в нас сила скоту.

— Чи Урущаківі видно, як розвивається наше господарство?

Друзі ведуть розмову про творчу ініціативу, що їй часто Урущак глушить.

Сині барви прослалися знов перед очима, на цей раз посмутили Павлюка. Не вдалася люцерна на бригаді Дороша. Суховій висмалив цвіт, нема зав'язі. Облітають синенькі пелюсточки, горить поживна трава, на насіння нема надії.

З цього приводу Павлюк мав розмову із завідувачем райзу Урущакієм:

— Не буде насіння — і втратимо траву...

Урущак вперто веде своє:

— Нам потрібне насіння, може, хоч що-небудь вродить.

— Деркачі.

Урущак не став і слухати, озлився, застерігав Павлюка від небезпечних думок, суворо заборонив косити на бригаді Дороша люцерну на траву. Не став більше і розмовляти:

— В мене не один колгосп, за кожним господарством не встежиш.

Мусій Завірюха, що має на люцерні великий досвід, саме тому і пішов з Павлюком у поле на огляд, стверджує:

— Якщо рослина перестоїть, справді зостануться самі деркачі. А що насіння не буде, в тім нема сумніву. Хіба не видно?

— Зав'язь не крутиться, не в'яжеться, засихає, — розгортає кущ Павлюк.

Може, хтось і не помітить, Мусій Завірюха чує, як сердито бринить бджола, — сухий цвіт. З россою бджола опиль бере, а в сухоцвітті що візьме? Посмалило цвіт у саду, в затінку, а не те що на просторі. Дерево соку не тягне, обмело цвіт.

Павлюкові душа болить, він розгортає стебла люцерни:

— Ось уже спідне листя осипається ситий корм.

Мусій Завірюха досвідчено додає:

— Два кілограми люцерни дорівнюють кілограмові вівса.

— Урущак хоче, щоб я втратив цінний корм, — із серцем зауважує Павлюк, — в мене не одна ферма. І насіння не буде, і ситна трава пропаде — білок...

— Зате не буде ніякого порушення, — в'їдливо кидає Мусій Завірюха.

Хто не знає, Урущаківі треба вивести середній урожай насіння з усіх полів, тож він і сподівається — може, щось натягне і в Дороша.

— А що каже Дорош? — питає Мусій Завірюха.

Павлюк із бригадиром мав розмову. Дорош не хоче косити люцерни на траву, боїться, щоб не списали трудодні.

— А як насіння не буде? — питає Павлюк. — Хіба не видно — погоріло. Люцерна перестоїть — і пропаде корм скотині. Ситна трава.

— Тоді не спишуть — стихія! Не моя провина! — відказує Дорош.

— Адже в Теклі стихія не взяла люцерни?

На гадку Дороша, ще не закріплено сівозміни, тож можуть бути всякі випадки.

— Радивон Ржа теж не хоче брати відповідальності косити люцерну, — свідчить Мусій Завірюха.

— Кому ж і брати, як не мені? — із сумом у голосі відказує Павлюк.

— Це, значить, іти проти Урущака?

— Тяжче іти проти своєї совісті.

Друзі наближалися до села з тривожними думками.

Цвіте бузок, густими пахощами туманить голову.

Сонце заходить ясне, червоне — на вітер.

— Якби не стало вітру, роса заграла б на траві, — мрійно веде Мусій Завірюха, позирає на небо, що віщує знов лиху погоду: — Звечора хмурні зорі — на вітер.

Шляхом мете буревій, гонить куряву.

Устин Павлюк каже спокійно, рішуче:

— Завтра будем косить люцерну.

Вже повечоріло, як дівчата верталися з поля — пололи буряк. Дорога далека, їхать ні на чім — давайте заспіваємо! Чисте поле — для пісні привілля. Пісня стелиться на всю низину, розливається аж до лісу і тане десь аж край світу. Повітря, зрошене піснями, мерехтить, коливається перед вечірньою зорею, не то тягнеться млосна знемога, повітря п'янить. Оспівана кожна билинка, голоси стеляться, мов туман, далєбі, дівчата співають, аж затягують-

ся, — Наталка Сніжко, Жалійчина Оксана, Олена Кучеренко з Катериною, повершала ж усіх, виводила голосиста Харитина Костриця, що всім пісням давала лад.

Коли наближались до села, свіжим повітом повіяли низини. Потуманіли барви. Засинають квіти. Який навкруги теплий світ! Пробудилися пахощі, гостро б'ють у ніздрі. Запаморочливо пахнуть конопляники, нудні пахощі розливає папороть, на пагорбах, де овечий випас, дражливо пахнуть трави, з городів дмухнуло кріпким духом укропу. Вертається з поля череда, долітають надвірні вигуки, ліниво димок в'ється з гущавин, примеркає день. Лунко видзвонює понизов'я, повітря бринить, сюрчить, потужно гуде, аж хвиля ходить. Дівоча пісня пливе над ланами, похилила траву, переливається по хлібові...

.

— Затягує небо — на дощ, — сказав пастух, віщим оком окинув день. Люди, як не придивлялися, жодної ознаки не помітили — небо не кожному розкриє таємницю. Завірюха, що більше тямиться на ріллі, поблажливо поставився до пастухових слів — забобони...

Саву це осердило: в чистому полі виріс, знався із зорями, вітрами, зріднився з кожним деревом, знає, чим дихає кожна билинка, і раптом — забобони!

— Риба пустила росу, взяв у хату, з неї вода пішла, тютюн зів'яв — на дощ! — рішуче твердить Сава, і люди наставляють вуха на повчальну річ, далєбі, кожна істота і билинка віщує пастухові... В людських зів'ялих очах пробиваються проблески надії — пастуха нелегко збити з пантелику!

Завірюха на зернах знається, ніхто не перечесть, а чи вже він думає просвітить пастуха на погоді?

Завірюха з об'ємистим зеленим снопом привернув людську увагу: брилі тиснуться, купчаться, розглядають перев'язані колосисті куці на різній стадії розвитку і вистигання. Завірюха набрав для хати-лабораторії. Оглянув усі лани, корінці і колос, тепер розкриває перед людьми таємниці зростання, — допитливою думкою прозирає за межі невідомого, — і людям надто кортить усе вивідати, пізнати... Кущ ярої пшениці: одне стебло набралось молочком, друге — зелене, а третє ще не викинуло колоса.

— Пісна, нездобрена земля, — робить висновок Завірюха.

І з тим усі згодилися, а що мусять діяти? Осимої пшениці стебло сильне, зерно лягло глибше в вогку землю, а поряд кволій куш, тонке стебло, чахлий колос — недружний схід...

Завірюха ще не встиг докінчити слово, а вже нестриманий пастух подає думку, мовби на бригаді Дороша земля не вироблена, чи не видно, як він посіяв хліб, не пособило й крадене сіно. Гострий на язик став пастух, завжди по правді розсудить; немов солі сипонув на рану — нагадав, як Дорош цілу зиму окрадав дівочу бригаду. Пастух наводить людей на сумні думки: на бригаді Дороша неврочай — для всіх збитки.

Комірник Гнат не пригадує, щоб яра пшениця видержала таке сухоліття, колись родила на десятій год, — на захист свого кума, чи що, сказав комірник.

— Чому на дівочій бригаді буйний хліб? — поспитав пастух, і Гнат мусив дати відповідь, колись би, може, він не зважив на пусте слово, чи посмів би тоді і Сава озватися, а тепер пастух має голос, насторожив людей, і Гнатові доводиться вивертатись. Недруги намагаються принизити комірника в людських очах, а тут, на лихо, в голові туман, і комірник промимрив щось про удачу, природу... Схаменувся, та вже пізно, зірвалося з язика необережне слово. Сава, здається, лише того і ждав, йому аби зачіпка, заговорив про знані всім істини, осміяв Гната — чи на дівочій бригаді інша природа, клімат не той? Чому люцерна вдалася на славу, рясне насіння, а в Дороша погоріла б, якби не врятували, не скосили на траву? Зберегли поживний корм. Якби передержали — не було б ні насіння, ні трави...

Мусій Завірюха лише посміхнувся в закурену бороду, не приховував свого вдоволення, видно, до вподоби йому пастухові слова...

Саливон, спасибі, прийшов комірникові на поміч, узяв на глум Мусія Завірюху. Чи забув, як колись сам після покрови сіяв жито? Ще й наволоком, не по орному. Скопив гречку, розкидав зерно, бороною подряпав — роди, боже! А чи після казанської, серед листопада, не сіяв? На все село сміх волочиться вслід. То плуга, то коня нема, жде, поки всі вправляться. А тепер верх його, відає хатою-лабораторією, грамотій, знається на ґрунтах, людей ума вчить — там десь у Харкові живе професор, що сотні елементів найшов у гною.

Та вже на Саливона ніхто не звертає уваги, всі вражено

слухають Завірюху, згадують, як самі возили гній в економію, а власні ниви плодили бур'яни. Не знали, як дати світові ладу.

Тривожні думки заснували чоло пастухові — люцерну врятували, скосили на траву, та, видно, Павлюкові не минути лиха — одно мотається до райцентру.

Люди перебирають міцні, колосисті стебла — втішаються, милуються: густий хліб на дівочій бригаді — миша не пробіжить.

— Багато азоту, — пояснює Мусій Завірюха.

Вже він тепер, як той неук, манівцями чи навгадь до розмови не стане, знає вагу слова, розкрилися перед ним надра, і Завірюха читає, немов у книзі, що діється під землею... Хай собі хто хоче дере голову на небо. Чому в Куликах не зійшов буряк? Передали калійної солі. Завірюха давно знає, що живодайні сили не на небі, підживлені хліба ростуть буйно. Бригадир Дорош з дурної пихи не визнає вказівок і порад, побризкав, аби одвести агрономові очі, понадіявся на дощ. Тепер кається — недорідні хліба. Завірюсі видно: не стає фосфору і калію. А хто послухав агронома... Власне, тепер сам агроном, як прибуває в Буймир, із ким пасамперед радиться? Лише Радивон Ржа не признає і не терпить Завірюхи, завжди іде наперекір, давно звів би із світу, так несила. Устин Павлюк стоїть на перешкоді ворожих замірів. Чи стане Завірюха зважати на недругів? Хто підживив хліба за вказівками і порадою Завірюхи, той не кається, в того дорідне зерно.

Завірюха на зборах дорікав невдалому бригадирові:

— Зажовклий у тебе буряк, кволий корінець, підживлять треба розчином сульфату амонію, аміачної селітри!

Дорош образився, ще подумують, мовби він нічого не тямить:

— Не вчи мене, сам знаю, Завірюха на моїй бригаді хай не порядкує!

Остиста пшениця лоскоче репані долоні, люди вславляють дівчину, що дає порядок бригаді: весною проборонували засіви, розбили кору, заволочили тріщини, пробудили пшеницю, спололи. Тоді ще, за порадою Сеня, ротаційною мотикою розпушили задубілий шар.

— Озиму пшеницю сіяли ми тільки в економії, — з гіркотою згадує пастух.

Завірюха якось наважився, спокусився, бризнув зерна... Вийшов влітку в поле, взявся за голову: пшениця

переродилася в жито! Сіяв пшеницю, а зібрав суржик! Бур'яніла людська доля, жито пригнічувало пшеницю, бур'яни не давали дихать, — барвіста, рясна прикраса старого поля, — пирій, волошки, буркун, молочай, чаполоч, свиріпа, березка, вівсюг, мишій, лобода, щиріця, осот, пишні будяки — всього не злічити — забивали хліба.

А тепер дівчина пшеницю посіяла...

Може, по тих словах декому і стало ніяково: хто не пам'ятає, мало нудилися, поки обрали Теклю на бригадира? Мало помучилися серцем, все вагалися — чи можна довірити дівчині сортову пшеницю — людську долю? Руниста пшениця збудила прихильність до бригадира — росла пшениця, зростала до дівчини повага.

Завірюха втратив спокій, літня пора збаламутила душу, цілі дні мотався полем, пив росяний дух хлібів, серед зеленого роздолля стрічав світанок. Буйнуються дорідні ниви, остиста пшениця «феругінеум-1239» положе на сонці колос; рясно красується, міцна в колінах, чиста, як перебрана, білоколоска «еротриспермум-0917», густі блакитні оксамитові хвилі веселять око; полискує на сонці червона зерниста «українка». Гордість западає в душу: дочка сіяла.

Це тільки на недосвідчене око здається, що над нивами витає зелений сон, зрідка лише колихнеться лінива хвиля. Мало хто осягне — в смертельному змаганні ростуть хліба, — яка пшениця переможе: не опалить суховій, не осиплеться зерно, не покладуть бурі, найрясніше вродить. А тим часом радянські вчені вирощують нові сорти, і не знати, яка пшениця повершить через десять років. Мусій Завірюха мав розмову з академіком... Не став далі розповідати про цю знамениту подію, що про неї справді знав кожен.

Піткутьське жито колись тільки поміщик сіяв. На хазяйських нивах через суміжні посіви сортове зерно «перехрещувалося». Виростали тощі, рябі колосочки. Тепер, як привозить Завірюха муку з млина, в хаті аж сяє — мука, як крохмаль, рипить і пахне... І яра «саратовка» втече, видно, від суховію, скоро вистигне. Завірюсі і посіяти сортову яру колись не під силу було. Завжди рябіла людська пшенична нивка: гірева осипається, вусатка воскова, а червонооста недозріла. Заповзані були землі. Бігали «зайчики» по ріллі — плуги з одним коліщатком, плавали рала. Сакківським плугом тільки

Деришкур орав — Саливонів батько. Двоє биків або четверо коней треба — під буряк.

Стільки гадок, думок навіє буйне поле! Декому, може, здається, що людина без пуття вештається полем, обміряє простір, так собі дивиться на світ. Ясна пора прийшла, малий тільки день, коротка серцю відрада.

Розложили на траві перев'язані стебла, посідали в душній соснині, притирали пальцями оксамитові листочки — не колоски, а надії стояли перед очима.

Горить овес на бригаді Дороша, гореніють люди, закрутився листок, зажовк, присохли краечки, взявся іржею, якби дощ — ожив би. На Гнатову думку, не пособить і дощ — у кущі стебла зав'яли, в прикорені. І вика мучиться, не хоче цвісти.

— Чому в Теклі зацвіла, — чи не одна земля? — недоречно озвався Сава, докучлива людина, встряне скрізь. І комірник мусив змовчати — не згадувати ж знов природу, щоб осміяли?

Що мусив діяти на той час бригадир? Як повестися на ті розмови, на ті події? Дороша сушить досада, немилий став світ, очманів, озлився, дивитися на людей неохота і встрявати до розмови. До бригадира не приступити. Що зазнав він — не доведи нікому. Не залити нічим пекучої досади. Дівочій бригаді випало щастя — буйна озимина вороніє, — чи не страм? Теклю люди вславляють, а Дороша гудять. Скрізь стрічає непривітні обличчя, докірливі розмови — зачахла озимина на бригаді Дороша, захиріла ярина. Дорош не знав, що діяти і куди сховатися від неприязних очей — дременути на курорт, чи що? Люди ремствують. Це скільки трудовнів пишуть? Пастух Сава дорікав на зборах — не зумів хліба виростити, тепер сподіваєшся на нашу бригаду? Поїдаєте наші трудовні? Страм, зневага... Мусій Завірюха завжди намагається принизити бригадира, закидає Дорошеві господарську нездатність, вигадує всякі небилиці — Дорош, мовляв, веде господарство до занепаду! Чи не Завірюха рятує? Невдачі спіткали бригадира, і вже недруги наволікають наговорі, сіють небезпечні думки про нездатність бригадира... Спасибі, Радивон Ржа, заступник голови, не дає волі язикам, зухвалім вихваткам, суворо обриває непристойні розмови, а то б із світу звели. І вже люди виряджають Теклю в Москву, на виставку, провіщають почесні, нагороду, славу. Чи не рано?

Завчасно недруги справляють перемогу. Не бачити виставки дівчині. Про те вже є кому подбати. Інакше на світі не можна жить. Незнана, непомітна, і то спокою нема від неї! А як ще вона на виставці буде відзначена! Беріть тоді, хлопці, вила в руки! Дівчина буде верховодити! Заправляти порядком. Мотати вами, Гнате, Саливоне, Дороше! І Радивонові Ржі певне, що стане невелико!

Стурбовані люди сиділи на траві, хмурі думи снували в головах. Сонце парить, баштан жовтіє, капуста горить, житня стеблина половіє — короткий корінь не потягне соку... На дівочій бригаді густі хліба взяли холодок, сонце не так засушує землю. Ліниво перемовлялися:

— Зріджені хліба на бригаді Дороша.

— Кругом дощі йдуть. Гадяч, Суми під дощами, а над Буймиром — ясне небо...

Ясне? Пастух раптом насторожився, вчуваючи зволожене повітря, став принохуватися, прицмокувати, проясніло смагле лице — потягло... Сказав лише одне слово, але таке змістовне, таке жадане, серця сповнилися надії — потягло вологою...

Люди повиходили з лісної гушавини, дивилися на обрій, стривожені, вражені...

Захмарилася велика крута гора над Псллом, помутніло над головою небо, потьмарився день, чорна, як ніч, далина глухо гуркоче...

Водили позаднім оком, вчуваючи свіжий повів, глибоко вбирали остуджене повітря... Обличчя затягло нудьгою, людей брав розпач — хмара розповзалася, розсівалася, минала Буймир.

Охляв, зів'яв пастух, охмарніли люди.

10

Біда Павлюка скоро таки спіткала, як і сподівався Радивон, — годі тобі верховодити! Пора за вила браться! З цього Радивон Ржа мало не вчадів. Він, ніхто інший, мусить сповістити новину. Спочатку він мовчки смакував цю подію. Іще з ним конюх Парфило, що в забутті, в хмарі куряви, правив віжками. Чудесний день випав. Ясно сяє сонце, співає птаство, красуються хліба, розливають навколо пахощі.

Лихої пригоди Павлюкові вже давно слід було чекати. Надто вже зазнався він. Не мирився з Урущакком, завжди встряє в суперечку: і сівозміна стандартна, і планування кормової бази невірне — при всякій нагоді підривав авторитет Урущаккові. Чи надовго стане Урущаккові терпіння? Яких ще можна було ждати наслідків?

Радивона викликали до райзу, і він розповів усе чисто як було, не таївся... І потім ще потвердив у кабінеті голови райвиконкому Мороза.

— Павлюк ні з ким не радився, все діяв самоуправно, сіяв антидержавні настрої, не виховував масу, нехтував досвідчених хліборобів, нікому не давав ходу, глушив ініціативу, потурав ледарям, а нездатних і нечесних, які не збулися старих пережитків, виставляв напоказ, вихваляв...

Радивон знав, що сказати. Що можна було ще додати? Слова його справили враження на присутніх. Радивона всі побачили в новому світі. Урущак мало за голову не брався — де були наші очі? Всім ставало ясно: що це за голова, що нікому не дає ходу і не виховує масу, все робить самоуправно, сіє антидержавні настрої і нехтує правління? Радивон усе це переконливо доводив.

Урущак привселюдно питає Павлюка, чи це правда.

Павлюк — що йому було діяти? — вдається до наклепу: в Радивона, мовляв, нема сталої думки і совісті нема! Намагався посіяти недовіру до Радивона. Дискредитувать. Павлюка, проте, не дуже слухали, всім видно, як він викручувався.

— Хай наведе факти! — вимагав Павлюк.

І Радивон Ржа без усякого вагання доводить:

— Хто скинув досвідченого господаря Саливона з бригадирства?

На що Павлюк із жалем додає:

— Треба ще було правління переобрати.

Та хто його слухає?

Із гуркотом, дзвоном Радивон влетів у село, вже Парфило доклав старання, щоб вихором приставити Радивона, чи то пак голову, — хіба в нас які коні? Врочисто світилися очі. Вдоволення пробивалося навіть крізь прохняву, що заліпила пітні лица.

В обідню пору в дворі велелюдно — полискують брїлі, хустки, борода, — і Радивон обводить усіх ясним

зором. Неповторна хвилинка! Він мусить зараз сповістити людям чудесну новину!

Радивон раптом посмутився. Ще справді подумують, що він радіє. Нова халепа віднині звалилася Радивонові на голову. І це відчули всі. Саливон і Гнат з тривогою в голосі питали:

— Кажі, що сталося?

Радивон, заклопотаний, стурбований, з неохотою стає до розмови:

— Невтішні вісті...

Ще більшого страху нагнав на друзів.

— Павлюка скинули! — брякнув Парфіло.

На хвилину всі примовкли.

Завжди нестримний, Мусій Завірюха гостро напустився на конюха:

— Не може бути! Ти брешеш!

Радивон тут, із сумом у голосі, мусив потвердити, що конюх каже правду.

Люди, безперечно, помітили, який жаль навіяла ця новина на Радивона.

Конюх із нехтуванням озвався до Мусія Завірюхи:

— І потягли до суду! — додав не без зловтіхи.

Радивон потвердив, що це також правда.

Саливонів захопило дух, і він не міг прийти до пам'яті. Бризнуло втіхою Гнатове лице.

— Павлюка? Павлюк не голова?

Щоб людям усе було ясно, Парфіло додає... Хто не знає, Павлюк закривав йому голос, не давав ходу, тепер конюх надто привільно почував себе:

— Перед судом одвіт держатиме за самоуправний укіс люцєрни!

Радивонові цей раз не сподобалося втручання пролази конюха.

— За розвал роботи! — хмуро, із цілковитим знанням справи пояснив він. — Та за антидержавні діла...

По тих словах кожному зрозуміло: надто тяжка провинка висить над людиною.

— Це Павлюк розвалив роботу? — глумливо допитується Мусій Завірюха, не приховує свого подиву, ніяк не може вгамуватися. — Це Павлюк сів антидержавні настрої? — Вигладжує закурєну бороду та вголос, привселюдно, наперекір керівництву, вихваляє Устину Павлюка, що він, мовляв, із щирою душею прикладав свої здібності на соціалістичному полі, діяв на добробут

людству. Тими словами, безперечно, посіяв небезпечні настрої поміж людьми, і вони повели не дуже приємні речі про несправедливість, адміністрування керівників райцентру. І про це Радивон мусить довести до відома...

Теслярі, косарі, полільники, що збилися в дворі, кидали непривітні погляди на Радивона. Коваль Повилиця то навіть висловив надію, що коли буде партійна організація в кожному колгоспі, тоді буде більший порядок.

Радивона це обурило: а тепер що, мовляв, непорядок? Так договоритися можна до чого? Мусій Завірюха, ніхто інший, розводить невдоволення в масі.

Люди прийшли до висновку, — і перший про це оголосив Мусій Завірюха, — що, як дійде до суду, ми всі посвідчимо, що люцерна на бригаді Дороша погоріла б, якби не викосили! І вже косарі, що були при тім, справді потвердили, що візьмуть і на себе відповідальність.

А що скаже Дорош? Безперечно, проти волі бригадира викосили люцерну. Радивон так і доповів, і це занесено до протоколу. Павлюк діяв самоуправно проти волі Радивона і Дороша. На суді за це не похвалять.

Деякі стали на захист Павлюка — чи він не знає поля, не радився з людьми?

Нетямущі питали:

— А хто ж тепер буде в нас головою?

Подивом налилося лице Саливоніві:

— Хіба нема в нас заступника? — вказує на Радивона.

— Порядок на господарстві хто дає? — подав голос Парфило.

— Люди, всі слухайте Радивона Марковича! — вигукнув комірник Гнат.

Парфило, в захваті від нового голови, скрізь виголошував:

— Радивон Маркович сказав — будемо їсти білі піржки!

Скоро і сам Радивон мав нагоду виступити перед людьми, повів змістовну річ про функцію роботи, що треба рентабельно господарювати, адже значним фактором збільшення врожаю зерна є поширення посівної площі. Радивон мусив був відзначити спад трудової дисципліни в колгоспі:

— Треба нам насамперед забезпечити людей, щоб не бігали на базар... Усі цифри, себто досягнення при Павлюкові, я не стану тут наводити, бо вони мають блідий вид на нашому фоні.

За кожним виразом Гнат із Саливною схвально кивали головами, вражалися, не могли наслухатися:

— До чого складно балакає Радивон!

Втішалися, аж світилися: це вам не буденна мова!

11

Туман розпадався, самоцвітами переливалися роси, спалахували дерева, вяжншалися лица. Сад пахне, п'янить. На сонці горить червоне бутське, мигтить, сяє пепінка литовська в рожевих розводах. Прозоре яблуко білий налив тане в роті, густа антонівка забуває дух, хоч і недозріла.

Жовте як віск яблуко «добрий селянин», дрібне, рясне. Мусій Завірюха завдався думкою перетворити його на «заможний колгоспник», влити соку крупного сорту, виростити яблуко, щоб на смак було добре, пахуче, гарно забарвлене і щоб довго зберігалось. А яблуня щоб не боялася ні сонця, ні морозу, була розлога, з розкішною кроною.

Достигає, міниться золотий ранет, осіннє смугасте тягне гілля, висока струнка груша, лісова красуня, обдаровує солодкими напоями, соковита глива, чудесна лимонка веселять око, рясота, розкіш, дерева облиті плодом. Славні дні, одрадісні дні!

Доки сягне око, розбігся молодий крилатий сад. Мусій Завірюха пильно озирає, чи не приболіло де яблуко, — на охороні врожаю поставлений. Збирали падалицю із садівником Арсенієм, щоб у лабораторії дослідити.

Іншому, може, і байдуже: падає яблуко — хай собі падає. Мусій Завірюха стурбований, зважає на долоні, вертить перед очима яблуко, що впало, — чи плододжерка не вигризла середину, — до всього хоче дійти думкою, — чи козарка не переїла плодоніжку? Чи не стало вологи і яблуня ослабла? Ось, безперечно, погане запилення — кривобоке, несмачне яблуко.

Вибирались на край саду.

В розповні літа цвітуть гречки, запашний дух заносить світ. Пасічник Лука врочисто походжає серед золотого дзвону, оглядає вулики. В сушу бджоли посмутилися, притихли, одне по воду літають. Скупий дощик зросив землю, бджола звеселіла, заграла, Лука ожив, душа

співає, уздрів приятелів, помахав брилем, привітав дорогих гостей.

Пишнобороді, високочолі зійшлися друзі — апостоли нового віку, — просвітлі лиця, як завжди, надивилися, намиливалися на світ, один на одного, закурили кріпкого бакуну, завели розмову про мудрість життя, поліття для бджіл. Виложили на траву щедролюбні дарунки — дорідні звабні яблука вигравали кришталем, випромінювалися меди, ясні, прозорі...

А тут знялася курява, загурчала машина, примчав Сень, поставив машину на дорозі, привітав сиве товариство, розлігся на траві, пожадно затопив зуби в червонобоке яблуко, захлинявся соком.

— Трактористам дайте яблук.

— Яблук?

Мусій Завірюха розгладив підгорілі вуса, повільно повів змістовну річ, — є кому слухати, є що розповідати. Друзі, відомо, надто охочі на красне слово, до ранку тишитимуть серце в приязній розмові про досягнення науки, перетворення природи, про шляхи небесних світил тощо.

— Яблуко — не картопля, — спогорда озвався Мусій Завірюха. Добре, що не було на ту пору городника Харлампія, то б звели бучу!

Чудодійна рослина яблуко. Вітаміна... Де залізо ллють, скло видувають, добувають вугілля, серед вічної мерзлоти, попаде людині вітаміна всередину, приміром, рудокопові, — легені, серце спочивають, свіжий чоловік стає, бадьорий вигляд, моложавий чоловік робиться... Нащо далеко ходити? Друзі виразно позирають один на одного, розуміючи, що дивний сад діє з людиною, зморшки ховаються, наливається кров'ю лице, молодечтво в жилах бродить...

Отже, тракторист знатиме тепер, що яблуко — це не звичайні ласощі...

Мусій Завірюха без міри вславляє розкішний сад, хто не знає — сам насаджував. Сад! Краса життя! А повітря! Яблуко! Дай у шахту! Залізо! Очищає легені! Прибавляє крові! Усі сто поживних речовин в яблукові! Серце б'ється, як молоде!

Сень, ледве стримав усмішку: слухаючи ті розмови, можна подумати, що яблуко — основа життя. Проте Сень, треба сказати, залюбки слухав ту річ. А незнаний чародій Мусій Завірюха все викладає звабні дарунки —

кандиль-китайка, бельфер-китайка; надто вільно вимовляє незвичні для сільського вуха назви. Вдався на розмисли: з мічурінського саду виписували черенки, плодючі, високорідні, стійкі проти морозу, суховію... Край саду розповнилися цвітом гречки, легко дихали груди, втішалися очі, яблуко шафран бризкає соком...

Мусій Завірюха згадує: зневір'я поставало між людьми, падало нарікання, як молодий сад насаджували.

Саливониха: «Чи нам доведеться яблучко з'їсти?»

Гнатиха: «Чи нам золоту домовину скують?»

І друзі тут добрим словом згадують Устина Павлюка, що зумів за собою повести людей: «Ростіть сади, — партія сказала, — щоб уся країна зацвіла!»

Павлюк сам і вибрав поле понад Охтирським шляхом — глибоко залягла чорноземля, під сподом глина. Рісle буде дерево — на десять метрів бий міжряддя, розростеться сад — трактор не обlamуватиме гілля. Якщо чорноземля неглибока, а підгрунття піщане — недовговічний буде сад. В шаховому порядку посадили — просторіше дереву.

Тепер десятирічний сад обдаровує людей добром.

Сень подає думку і від себе. Врожайне літо на сaдовину, і вже Завірюсі здається, що став він осередком світу, а ще нема пастуха, вівчаря, що б тоді було! І красномовне товариство мусило змовкнути, надаючи слово Сеневі, що став вславляти складну науку механіку. Чи кожен в спроможі вивірити балансування барабана, перебрати середину трактора? Сень на тім виявив неабияку обізнаність:

— Агрегати, магнето, циліндри, — спритно кидав словами. — Без машини і земля б не родила, — цілком слушно зауважив. — Дайте, дідусю, меду...

— Меду?

Пасічник Лука тут осміхнувся, освітлилося лагідне, запечене на сонці лице, кругом обведене сивизною. Довго, терпеливо слухав, тепер настала його пора. Взяв собі слово, зазорливо повів оком — чи не озвався часом хто з непошаною про таке створіння, як бджола? Бджола! Чи знає хто, що таке бджола? Мов не звертався ні до кого, разом до всіх, зокрема до Сеня, чи то врочисто, чи то з жалем — що вони відають? Люди не без подиву дізналися, що в бджоли більше частин, ніж у тракторі. Да. Три голоси, два дальнозори, два темнозори... І компас.

— Мед — це не олія...

Помітивши, що Сень вражений, пасічник Лука залюбки став викладати цікаву грамоту. Серед поля з птахами він розмовляє, з бджолами, рослинами знається, гомонить з хмарами, голос вітрів читає, всі таємниці світу, чудά розгадує. Знає, за яким нарядом бджола летить: чи по воду, чи по корм, хто сторожує, кому який дано наказ, — далєбі, нарядів тут більше, ніж у бригаді. Ніщо не приховано від зіркового ока, пасічник усе знає: жалібно бджола бринить — без взятку; весела, мов з ярмарку летить, — з добром; якщо сердито чи занепокоєно бринітиме, — не кожен почує, — пасічник ураз помітить небезпеку.

І Сень зізнається по щирості, що вже нема розумнішого створіння, як бджола. Це пасічникові подобається, ясніють очі, лисина. О, той Сень теж не без голови! Чи він не знає, як задобрити пасічника, розщедрити його на щільник меду? Після тих розмов хіба станеш звичайними очима дивитися на запашний прозорий напій, що медом зветься?

А тут Мусій Завірюха почав вславляти техніку, що є основою всього світу, пізнання і розвитку... Вихваляти численні кадри трактористів, комбайнерів, агрономів, що пробудили родючі сили землі. Шоферів, механіків, авіаторів, що підкорили простір. Хіба могла царська Росія дати таку силу людей із середньою чи вищою освітою? Мусій Завірюха сам слухав лекції в Київському плодоягідному інституті, — сказав і запнувся: чи до ладу сказав, чи не до сміху? Смаглі обличчя світилися повагою.

Огрійне сонечко підбилося над садом. Побігла хвиля гречками, травами, стелиться вітрець. Оксамитом прослався пар. Аж синій. Квітують гречки, серед зеленого привілля поблискують на сонці рясним цвітом. Буйно поросли блідо-рожеві трави. Над головами ніжно бринять бджоли, безнастанно золотисту пергу зносять у запашний вулик. Мрійно в'ються думки, друзі теж краплини досвіду збирають у скарбницю мудрості.

Мов і звичайні справи відбуваються навколо, буденні, дріб'язкові, — ремонт, очистка зерна, угноєння, — а разом осягнуті несила — все росте, буяє. Мусій Завірюха заклопотаний небуденними думками — збулися давні слова, що більшовики провіщали, на очах світ змінився, поля злилися в один цвіт, а як ще розростеться

сад — тисячі рук щоліта збиратимуть рясний урожай, професори будуть людей навчати, весь сад буде осяяний електрикою, оснований дротами, буде прокладено залізну колію. Яблуко білий налив — сила цукру і соку — впало, репнуло, негідне. І боровенька така, і осіннє смугасте. В три дні зібрати достиглу садовину треба — спочатку ранні сорти, тоді середні, пізні — сотні тисяч пудів... Треба дати лад, обірвати, одібрати, перевезти на сховище. Закурять сушарні, задимлять заводи, давити-муть яблуневі соки на вино, варитимуть меди, кваси, повидло.

І цей час не за горами, і Мусій Завірюха тут нічого не вигадує. І по тих словах друзі зі смутком задивилися на білий світ, що аж при старості сповнився просвітку... Мусій Завірюха згадав, як хлоп'яком в економії за водовоза робив, і вже ті сади, що він поливав, кохав поміщикові Харитоненкові, давно потрухли. А він ось насадив людям молодий розкішний сад, що буйно розвивається, росте, чудесна пам'ятка: зацвіте сад — і, може, пригадають люди кошлатого, сивого, мов туман, мрійника, що не дарма на землі прожив. Повіє вітерець — і, може, почують люди хрипливий веселий голос. А вже як дозріє яблуко, — м'ясним соком розійдеться по жилах, розтане в серці приязню, — хто живий забуде садівника? І яких тільки химер благодатна година в голову не нажене?

А поки в Буймирі ще нема професорів, інженерів, що побудували б у саду казкові лабораторії, заводи. Мусій Завірюха із садівником Арсенієм самі наглядають за садом, ростять, плекають, оберігають.

— Щасливої вдачі людина, — кивають на Мусія Завірюху друзі. З його руки, мовляв, і суха гілляка прийметься. Другий що не посадить, — Радивон, приміром, — ніщо не росте. З коренем розкішне деревце посадить, перегною підсипле, водою поливає — опівліта зачахне. З руки Мусія Завірюхи навіть на піску буйне дерево поросте. Тому що з душею садить він.

В саду не без недругів, звісно. Радивонові все здається, що дерево само родить, а люди мовби вештаються без діла. Мусій Завірюха тільки кине оком на сад — ураз збагне, в якому дереві треба оживити сокообіг...

— Сад ори в період його спокою — восени, а не влітку, — Мусій Завірюха доводить.

Радивон Ржа з нехтуванням поставився до того — примхи, мовляв!

— Влітку корінці підходять до ґрунту, до сонця!

— Ніяка наука не бере Радивона! — зазначає садівник.

— Як буде довго порядкувати — занепаде артіль, — твердить пасічник.

— Недовго порядкуватиме, — подає надію садівник.

— І за що тільки скривджено людину? — із сумом у голосі питає Мусій Завірюха, вболіваючи за Павлюкову долю.

Сень завіряє сивих друзів, що Павлюк не потерпить кривди, не скориться перед лихом, — хто не знає його сімої, чесної вдачі?

Хто не пам'ятає, як Устин Павлюк збадьорював людей у труді, заохочував на смілі заходи...

Мало хіба глузували з Мусія Завірюхи, як він став гібриди розводити?

Саливон:

— Ти вже вчений зробився — гібриди розводиш!

Радивон із нехтуванням скривився:

— Не яблуко, а картопля!

А то спочатку перемогло дике дерево. Мусій Завірюха не один год бився, поки переломив природу. Аж після семи літ перемогло благородне дерево — ось спробуйте... З кислинкою...

Густе яблуко бризкає рожевим соком, люди з осолоди мружать очі, гострий напій забиває дух, освіжає, збадьорює, отуманює пахощами.

Збуджено б'ється серце, люди з утіхою позирають на чудодія Мусія Завірюху, що аж світиться від людської приязні і шани.

— Невже це гібриди? — дивується Сень.

Друзі по тім повели раду, в якому напрямку треба розвивати далі дерево, який надати смак яблукові — більше цукру влить чи кислоти, яке дати забарвлення і пахощі.

Усі вславляли науку. Мічуріна і його послідовників.

Овіяла польова дума, замліло серце, не помітили, як тиха пісня прослалась над привіллям, плавно розходила-ся, танула, мов хвиля, співаки дрімливо виводили, співали про почуття, мрії, що на слова переложити не можна. Просвітліла душа, вславляли вільний день, ясний час, незвичайні літа, не були нікому тягарем, як за старого

ладу; орудували самі життям, радили долею, — чи не вчували часом себе друзі щасливими потомками безталанних кобзарів?

Був собі у Буймирі невдаха-селянин Мусій Завірюха. Хазяйнував без щастя-долі на своєму клинкові, не міг ніяк ради дати, нажив дві грижі, а багатства — нітрохи. Ходив під Порт-Артур воювать японця, не було на землі кутка людині, колись неспроможній навіть слово «лабораторія» вимовити, а тепер сам виводить нові сорти яблук, а тепер триста гектарів саду під його рукою! Серцем мліє, як оберегти від усякої напасті, щоб не приболіло дерево, щоб цвітоїд цвіту не вигубив, не спив соки, пелюстки засихають, буріють — кладе яечко, виплоджується черв'ячок. Хімічна і механічна боротьба із шкідником тяжка, тому Мусій Завірюха розпочав біологічну боротьбу, розвів таку комаху, трихограму, що вигублює яблуневу плодожерку, золотогозку, бояришницю в зародку. А також вигублює лугового метелика і озиму совку. Розповідає таким буденним голосом, мовби такі звичайні речі...

12

Перед секретарем райкому Нагорним Урущак уперто твердить:

— Павлюк вдіяв антидержавний злочин.

Павлюк спокійно відказує:

— Я вдіяв би злочин, якби не викосив люцерни. Не було б ні насіння, ні трави.

— Чому не діждався повного цвітіння? — гостро питає Урущак.

— Щоб не втратити траву! Вже і так спідні листочки посипалися.

Хто не знає: щоб зберегти поживний корм, люцерну косять на початку цвітіння, коли листочки ще соковиті.

— Павлюк втратив більше, — доводив Урущак, — згубив дорогоцінне насіння люцерни.

Повів мову про те, що люцерна — запорука сталого врожаю. Держава поширює цю культуру поміж колгоспами. Хіба не відомо, яке це має значення для наших занехаяних дрібновласницьким господарюванням земель? Та ще піскуватих. Чорноземля в нас на Запсіллі, а в інших місцях лише подекуди врізається клинами.

Секретар райкому мав нагоду пересвідчитися: Урущак широко осягає події...

Урущак кидав промовисті погляди на Нагорного: той не обізнаний ще із сільським господарством району, тож Урущак вважає за необхідне інформувати секретаря.

Нагорний уважно слухав, принаймні сухорляве, кольору червоної міді лице його не виявляло жодного нетерпіння. Правда, і виразного враження не можна ніяк уловити — прихильно чи ні сприймає секретар ці міркування.

Нагорний довідався про рішення, що народилося в апараті райземвідділу, при згоді голови райвиконкому: передати матеріал про антидержавний злочин колишнього голови колгоспу «Червоні зорі» Павлюка прокурору. Нагорний зацікавився цією справою, вірніше, встиг перейняти в процесі здійснення, хоч і припізнівся. З усього видно, що Урущак намагався здійснити це рішення «оперативно». З пристрасних суперечок Нагорний відчув, що між завідувачем райзу і Павлюком існувала гостра неприязнь, коріння якої важко було з'ясувати. Нагорному зрозуміло, що формально можна було розглядати вчинок Павлюка як антидержавне порушення. І на цьому, власне, наполягав Урущак. А по суті?

Нагорного зацікавила постать Павлюка, що навіть перед загрозою, яка нависла над ним, почував себе спокійно, впевнено, відповідав скупю, стримано, немов знехотя. Це свідчило про певне самовладання.

Нагорному, який мовчки стежив за суперечками, треба знати, щоб осягнути істину, — тож він звертається до Павлюка:

— Як ви можете довести, що не було б насіння?

Павлюка це складне, по суті, питання не дуже турбує.

— Не було зав'язі, — пояснює він, — люцерна почала горіти.

— Як агроном, мушу засвідчити, що насіння було б, — заперечує Урущак.

Павлюк зовсім не зважає на ті слова. Голе твердження, а не докази.

— Надії на дощ не було, — додає він, — а люцерна горіла.

Нагорного зацікавило:

— Відки ви могли знати, що не буде дощу?

Урущак приєднується до того, собі перепитує: відки?

— І по цей день нема, — відказує Павлюк, — якби не викосили, zostалися б самі деркачі!

Урущак, на лихо, не міг похвалитися своєю перевагою в суперечці, отже, і перед секретарем він ще ніяк не виявив себе.

Нагорний відчув певне утруднення. Він не вбачав злої волі в діях Павлюка, як це твердить Урущак, наводячи всі докази.

— Комісії в полі не було, акта не складали?

— Я звертався до райзу, — пояснює Павлюк.

— Я забороняв косити, — свідчить Урущак. І вимовляє це рішуче й переконано, як людина, що була сповнена твердої віри в урожай і запобігала втратам. Саме це і намагається довести Урущак секретарю. Адже в господарській справі він дещо тямить.

З кожною хвилиною ставало не легше. А хіба Павлюк у сільському господарстві нічого не тямить?

Нагорний намагається з'ясувати:

— А як у сусідніх колгоспах?

Павлюк відчув деяке утруднення: як дати зрозуміти, що це складна справа?

— У нас на дівочій бригаді чудесна люцерна, — відказує він, — буйно розвивалася, поцвіла, пов'язалася, дала рясний врожай.

— Так у чім же річ?

Чим пояснити, що на одній бригаді люцерна запалилася, погоріла б, якби не скошили на траву, як свідчить Павлюк, а на другій — буйна та зелена, дала багатий урожай насіння?

І Павлюк удається до складного міркування. Сіяли не одним насінням. Не самі вирощували. Може, насіння приболіло. Нездобрений був ґрунт або люцерна невчасно скошена, насіння не виспіло. Чи в покосі пішли дощі, насіння припріло. В коморі, будши вогким, теж могло припріти. Отже, корінь розвивався кволий, провідні тканини розвивалися негусті і некріпкі, люцерна росла тупо, ще й, може, яра пшениця глушила, люцерна не кущилася, не розвивалася, дала кволе насіння.

Нагорний зосереджено морщив чоло, і Павлюк примовк, боячись, чи не притомив він секретаря. Нагорний, проте, просить Павлюка вести річ далі, видно, зацікавлений тим міркуванням, чи що?

Урущак не приховував свого невдоволення. Ця розмова могла будь-кого занудити! Великі істини виголошує Павлюк — знає кожен рільник... Проте Нагорний уважно слухає, що здорове сімено не боїться посухи, здоровий зародок дає силу, гонить рослину: корінь, стебло і листя, отже, густа незріджена рослина бере холодок, закриває землю, ґрунт не висихає, не тріскається, зберігає вологу, люцерна не боїться запалу.

Звичайні речі! Буденні слова! Якби не секретар, Урущак, безперечно, поставив би на місце, не став би слухати Павлюка, що висловлює загальновідомі істини:

— Може, люцерна, з якої взяли насіння, погано визимувала, слабка на крохмаль, не мала сили весною. Чи скотина восени притоптала корінь. До того ж, видимо, земля, під сушу орана, не була розроблена.

Урущак подив бере: чи не намагається секретар із Павлюкових слів засвоїти агрограмоту, так пильно він прислухається, придивляється, перепитує! Нагорний — людина з заводу, все може бути... Тож Урущак, щоб не сидіти мовчки і щоб покласти край цій нудній балаканині, собі додає:

— ...Або по новоріллі була сіяна, чи поле забур'янене, мало що...

Чи Урущаків досвіду не стає, лише не хоче виставляти своє знання напоказ, як інші... Хіба він би не зумів пояснити, що до чого?

Секретар, проте, більш охочий слухати докучливого Павлюка. А Павлюкові лише того і треба, тож він і намагається заплутати справу, розохотився, заговорив, як старосвітський хлібороб, що зорана в добру межень рілля розсипається, як каша, аж мигтять... Хто того не знає? Павлюк хоче виплутатися з біди, скинути свою провину, тож одводить секретарю очі. В сухоліття, мовляв, торохтить груддя, як волочиш поле. Налипає на плуги, як вогке... На чорноземлі та по низах не так запікає люцерну...

— А чого ж у тебе запекло? — перепитує Урущак, не зважаючи на секретаря.

Павлюк норовить частково провину на бригадира Дороша скласти, щоб уникнути відповідальності. Урущак, проте, стоїть на сторожі правди, пояснює:

— На бригаді Дороша під люцерною піщане поле, ще й південний схил.

Чи він не знає, що сказати?

— Навіщо на піщаному сіяли? — питає Нагорний.
— Господарі! — з нехтування киває Урущак.

Нагорний, проте, відчуває, що спитав невлад. Осягнувши суть справи, усміхається — ясно.

Павлюк розуміє, що секретар спитав поспіхом, коротко пояснює:

— За сівозміною.

Павлюк намагається довести, що ґрунти на бригадах однакові. Дівчина лише доклала більше старання в сівбі, обробіткові ґрунту, краще здобрювала. До того ж, ми пропускаємо, Дорош засіяв неповноцінним насінням. А чому засіяв піщане поле?.. Звертаючись до Урущака, додає:

— Ви ж агроном, невже не знаєте чому? Ще й затверджували сівозміну!

В незручне становище, безперечно, Павлюк намагається поставити Урущака перед секретарем. Принизити авторитет, не інакше.

— Адже люцерна скріпляє ґрунт, створює структуру.

В невігідному світлі намагається поставити Урущака. До того ж і секретар надто багато дозволяє Павлюкові, прихильно ставиться до нього, чи що?

А може, Нагорний і не дуже дослухається до тих міркувань і не надає значення вихваткам Павлюка?

— Чи в мене одне поле? — відказує Урущак.

Людина відає десятками господарств, хіба можна запам'ятати поле кожного колгоспу?

Нагорний, що ловив кожний відтінок у розмові, бажаючи запобігти гострій суперечці, знов питає Павлюка, чи радився він з людьми.

— Я і сам знав, — упевнено відказує той.

З цього Урущак спішить зробити висновок:

— Павлюк надто зазнався!

Нагорний нетерпляче наставив руку, попередив Урущака, що такі висновки небажані.

Урущака непокоїло: чим міг Павлюк збудити прихильність секретаря? В який бік повернеться рішення?

— Невже нема досвідчених людей у колгоспі? — допитується Нагорний, наче намагається викликати Павлюка на розмову чи перевірити його думку.

Павлюк охоче визнає, що є люди з великим знанням і досвідом, він щиросердо з тим згоджується. Павлюк, безперечно, мав на думці Мусія Завірюху, з яким вони дійшли згоди, рідко в чім розбігалися думками. Проте Павлюк не хоче ховатися за будь-чию спину, він не

посилається ні на кого, хоче взяти відповідальність цілком на себе. Чи стане він розповідати про розмову з Радивоном, що був тоді заступником голови?

— Ну як, будем косити люцерну? — питає Радивона.

— Якби знаття, що буде насіння, то не слід.

— А як не буде?

— Пропаде трава.

— Хіба не видно?

— Хоч і видно, та... Це скільки б сіна навернули!

— Ждати, поки погорить трава?

— Як Урущак скаже.

Отже, Павлюк ні на кого не хоче посилатися, він сам прийшов до висновку.

Урущак натягнув на своє лице подив, розводив руками, красномовно позирав на секретаря, ледве стримуючи обурення. Проте осудити вголос Павлюка не наважився.

Нагорний знехотя зробив зауваження про потребу перевіряти свої знання, свої висновки, радитися з людьми. Вбачав у тім славні звичаї державних керівників.

Дарма що Павлюк саме так і діяв, він почував себе надто ніяково — чи не став в очах секретаря якимсь індивідуалістом?

Нагорний не дозволяв собі жодного гострого слова проти Павлюка, не підвищував голосу, повівся рівно, навіть співчутливо, і це захотило Павлюка до розмови. Він розповів про давню суперечку, що велася з Урущакком. Тваринництво розвивається, артіль вирощує чистопородний скот, будує ферму за фермою. А сівозміна застаріла, райземвідділ не дбає про планування кормової бази. Як може розвиватися тваринництво на старій кормовій основі? Вдався до складних міркувань про зразкову годівлю, соковитий корм, концентрати, пересипав свою мову спеціальними термінами — зелений конвейер, раціон, білки, вітаміни, — і, на диво, Нагорний знов уважно його слухав, зосереджено морщив чоло, щось записував.

Це вже занадто!

Урущаккові ввірвався терпець, і він нагадує Павлюкові:

— Ми прийшли сюди не лекцію вашу слухати!

Урущак доводить, що Павлюк спотворює дійсність, адже за погану заготівлю силосу він чи не раз був під доганою!

Павлюк, видно, аж знітився по тих словах, ледве

стримався, щоб не кинути гостре заперечення. Спромігся лише сказати, що самим силосом скотину не визимуєш. На трав'яному силосі молока не потягнеш, до силосу потрібен білок, білок гонить молоко! Треба сіяти багаторічні трави.

Павлюк взиває до розсуду:

— Дві весни підряд сіяли кукурудзу, тоді соняшник, земля виснажилася, замість того щоб пустить під трав'яний пар, за планом райзу треба садить картоплю!

— Павлюк проти планування! — твердить Урущак.

— Проти якого? — перечить Павлюк.

Нагорний не радить передавати матеріал прокурору: ніякого антидержавного порушення в діях Павлюка він не вбачає. Зазначив твердо і виразно.

Урущак це збентежило. Мало сказати — людину тіпала пропасниця. Ось так новина! Хіба можна було на те сподіватися? Він робить спробу заперечити секретарю:

— Адже з нас спитають?

— А з нас ні? — каже секретар.

Нагорний перепитує стримано і коротко, проте Урущаків відчувається, що ті слова звучать на глумливий лад. Він на хвилину зникає.

Урущак ставить секретаря перед фактом: Павлюка з посади голови колгоспу зняли і поставили на рядову роботу, доки буде провадитися слідство. І що в колгоспі «Червоні зорі» тепер порядкує новий голова, досвідчений господар Радивон Ржа.

Нагорний поцікавився партійними силами в колгоспі, дізнався, що лише Устин Павлюк — член партії.

Проте, завіряє Урущак, є надійні люди, і партійні сили в колгоспі могли б зростати.

Секретар питає, кого Урущак має на думці.

— Радивон Ржа! — без вагань відказує Урущак. — Молода сила! Завзяття! Здібності! Досвід!

Нагорний переводить погляд на Павлюка, що осудливо поставився до тих слів:

— Зростають справді здорові творчі сили, та Радивон Ржа — чужорідна людина для партії.

— Чому? — питає секретар.

Павлюк знехотя каже, що від Радивона тхне дрібно-власницькою стихією і що ця людина нечесної вдачі.

Урущак осудливо поставився до того: тільки з неприязні та заздрості можна вигадати таке на людину! Та коли Павлюк додав, що Радивон стелиться перед

начальством, Урущак озлився: чи не на нього часом киває Павлюк?

Нагорний пересвідчився, що важливу справу в побіжній розмові не розв'язати, обіцяв при нагоді повернутись до цього.

Урущак дав зрозуміти секретарю, що той ще не обізнаний з обстановкою на місцях, з людьми. Адже Урущак давно цю справу вивчав, пильно придивлявся до людей, на що вони здатні, і тепер прийшов до висновку...

Проте Нагорний був непохитний: ніякого слідства! Чи в слідчого стане терпіння вислухати пояснення про агротехніку люцерни? А якщо і вислухає — чи зрозуміє суть справи? Чи не звернеться до Урущака? Секретар строго зауважує Урущаківі, що далі адмініструвати в колгоспах він не дозволить. Що це за порядок: зняли, призначили, поставили на рядову роботу! А людей питали?

Урущак завіряє секретаря, що все оформлено як слід, — збори затвердили нового голову, що добре знається на сільському господарстві. Радивон Ржа вже приступив до роботи і, треба сказати, виявив себе з перших днів! Людина наполеглива, енергійна... Адже Урущак, як давній керівник сільського сектора, добре знає старі кадри.

— Кадри треба вирощувати, створювати, — зазначає секретар, — а не розгонити!

Пишний лад думок Урущака ввірвався, він пересвідчився, що в секретаря своє переконання, хто знає, ким нав'яне. Чи не думає Нагорний звинуватити Урущака в недбалому ставленні до кадрів?

Урущак сам проводив збори, що обирали нового голову...

— І не було жодних заперечень?

— Хіба можна досягти цілковитої одностайності? Збори обрали нового голову, — Радивона Ржу всі знають як дбайливого господаря, що віддає душу на розвиток колгоспу... Користується повагою і авторитетом між людьми.

Павлюк розуміє: нелегко буде секретарю вивчати людей і господарство в п'ятдесяти колгоспах, та ще й з допомогою Урущака. Нагорний, проте, здається, має свій гострий зір, тож вводити його декому в оману навряд чи вдасться.

Урущак пояснює секретареві, що керівників райкому та райвиконкому часто переміщали, він же з початку

колективізації десять років відає райземуправлінням, запроваджує потрібні організаційні зміни в колгоспах. Адже відомо, що наш район не на останньому місці в області, а по розвитку тваринництва, вирощенню чистопородного стада славиться на всю Україну. Керівники райкому і райвиконкому досі на Урущака звірялися, зважали на його досвідченість, не підміняли в господарських справах і не глушили ініціативи.

— Свавілья та ініціатива не одне і те ж, — зауважив Нагорний.

Отже, спроба Урущака говорити з твердих позицій не привела ні до чого. Тяжко буде працювати з новим секретарем, — зрозумів він.

Павлюк пересвідчився, що Нагорний короткою фразою, залізною думкою паралізував демагогічні спроби Урущака, прибрані в гнучку форму багатослів'я.

Не бажаючи, видно, пригнічувати людину, секретар зазначає, що він аж ніяк не збирається закреслювати довголітню роботу завідувача райзу, з якою він ще не обізнаний. В даному ж випадку Урущак вдався до адміністрування...

Навряд чи від цього стало легше Урущаківі, секретар порушив його заміри, аж ніяк не дозволив проводити слідство проти Павлюка, створювати підсудну справу. Урущак підготував матеріал прокуророві. І ось на тобі! Віднині руки Урущаківі зв'язані. Спробуй тепер навести порядок у колгоспах. Проте він не втрачає надії. З ким Нагорному доведеться радитись? Хто краще знає людей і господарство кожного колгоспу? А щоб побувати в кожному колгоспі раз на тиждень — і то потрібен рік.

Нагорний іншими очима дивиться на провину Павлюка: не було створено в полі комісії і не складено акта — провина більш формальна. А по суті? Нагорний не дозволяє ставити Павлюка на рядову роботу. Яка з того користь?

Нагорний дізнався, що Павлюк виходив зразкову ферму, доглядав її і тепер, з допомогою вчених, вирощує чистопородне стадо. Цій справі наша держава надає великого значення. Отже, хай Павлюк і надалі проводить цю важливу роботу, відає фермою і на цім зосереджує свої сили і здібності.

Урущак не заперечує, змушений із тим згодитися (а що ж йому діяти?). Лише, піклуючись про розвиток тваринництва, додає, що на фермі треба навести поря-

док, адже за Павлюка на фермі не було належного догляду, і що тепер треба зміцнити кадри.

— Як це? — дивується секретар. — Не було догляду, і створили зразкову ферму?

Павлюк, видно, не бажав розпочинати нову дискусію — секретар, певне, втомився — і промовчав на новий закид Урущака.

Нагорний застерігає Урущака від безпідставного твердження — з недогляду розвилася, набула слави ферма!

Слова ці, безперечно, не дуже приємно вразили Урущака.

Павлюкові ясно: секретар, видно, пересвідчився в нечесному складі думок Урущака. Обмежився загальною фразою, що в процесі роботи треба усувати всі недоліки.

Не з легкою душею покидав Урущак секретаря.

— Ну, пощастило тобі, — буркнув за дверима, кинувши на Павлюка хмурий погляд.

Частина друга

1

Теплою парою і привітом війнула хата, що стала мовби рідною для Радивона, завжди звеселяла. Нудьга враз розвіялася за порогом, одурманювали квасні пахощі. Білотіла Соломія, господиня, стріла гостя з докорами: чи він став цуратися гостинної хати, забув до них дорогу?

Радивон Ржа чемно запевнив, що йому ніколи не сходила з думки привітна хата, принадна молодиця... Гості дружно засміялися на влучний дотеп. Ті, що сиділи за столом, шарахнули, щоб звільнити Радивонові місце, та господар прислужливо поставив голові крісло, пишна хазяйська дочка Санька поклала гостеві на коліна чистий квітчастий рушник, сама спалахнула, мов квітка. Всі раді догодити гостеві, надто Саливон із Соломією, приязна пара, дякували, що провідав, порадував домашніх.

Соломія поставила перед Радивоном білий таріль з чистими, як янтар, драглями; сліпучі тернівки, вишнівки, густі, прозорі, втішили душу. Дорогий гість у сім'ї завгоспа Радивон, усі вдоволені, привітні, своєю присут-

ністю він звеселив хату, оживив товариство. Від щирого серця Радивона запрошують, частують, і в нього голова йде обертом, потрібний він скрізь між людьми, і тут, і в райцентрі, мило позирає на всіх — гості хмільні, душі розхристані... Радивон сам вдоволений до нестями... Сипле жартами, що від них молодиці аж мліють. Хто дотепніше скаже, ніж голова? Зуміє розважити, звеселити?

Радивонові помутніли очі, і він у захваті заспівав:

Ой не цвіти буйним цвітом,
Червона калино...

Усе в хаті зацімло, слухало, як виспіває голова, виводить могутнім голосом, аж шибки брящать. Молодиці не зводили зачарованих очей з Радивона, а тоді ясними голосами полонили світ... У співаків потуманіли очі, і вже вони не відчують землі, не бачать вікон, гримлять баси врочисто, потужно, пісня наростала, роздавалася, хата мало не розколеться.

Мов і не дуже знаний на людях був недавно Радивон. Звичайний собі односельчанин, скоро хазяйським хистом, завзяттям привернув увагу... Хто ще так дбав про людський достаток, колгоспний двір? Обрали в правління. А там зумів догодити завідувачеві райзу Урущаку... І це також нелегка справа. Примітили, вподобали, а тепер здобув загальне визнання. Враз завів друзів, приятелів, що такі рідні, близькі йому стали, тож, правду кажучи, тепер людині не дуже кортить, ніщо не спонукає до марудних роздумів над удачею, людською щирістю...

Тепер і весілля не весілля без голови... Бувало, Радивон сидить на хрестинах, а тут біжать, запрошують на весілля. Добре, якщо вспієш. А якщо на день дватри весілля? І якщо Радивон промине будь-кого, не вспіє — журитимуться батько-матір, засмутяться молоді, а гості сидітимуть ні в тих ні в сих, мовчазні та хмурі. І годі лише, щоб з'явився голова, далєбі, мов сонячний промінь враз осяє хату.

Завжди бажаний гість у хаті завгоспа Радивон Ржа, з усякої нагоди — ярмарок, завітають родичі чи яке свято, колють кабана, качають мед, ловлять рибу — не мила, не повна хата без Радивона. Сусіди собі — комірник Гнат із жінкою, конюх Парфило, бригадир Дорош, — люди рідні, дружні, теж завжди раді у своїй

хаті привітати голову. Хіба мало спільних справ у друзів? Хіба мале хазяйство?

Густі випари приязні стеляться в хаті, виграють над Радивоном, молодиці повними руками обвивають дужу червону шию Радивонові, линуть, мнуться, — люб'язна Соломія з комірничовою Тетяною, — чоловіки посміхаються в ус, собі підстилаються.

Облесливі речі запаморочили голову, і вже людина не може нічого осягнути. До яких лише пустощів, милощів пишні молодиці не вдаються з любові до Радивона, горнуть, вигинаються, воркотять, поводять себе надто вільно, мов у жарт, а проте — хто знає? Завжди огрівала сусідська хата Радивона, гостинна, щедра на увагу і почесні сім'я, сердечна, доброзична. Саливон, дбайливий господар, при нагоді завжди любив відзначити — в мене перві люди гостують. Оселедці, як срібло, їжте, пийте, хвалити бога, в достатку живемо. Урущак, коли приїздить з райцентру, в кого зупиняється? Чи Саливон не знає, як людей пригостити, власкавити, задобрити? Не лише в своїй хаті, завжди на людях завгосп прихвалює Радивона — голова в нас! На вітер не скаже... Знає сорт людей!

В розпалі почувань Саливон став за столом, вимахував руками, повів річ:

— Слухайте Радивона Марковича! — не раз кажу людям... Соломіє, положи шмат підчеревини Радивону Марковичу... Я як роздивився, то голова дійствітельно поміма... З усіх сил хоче вдовольнити людей... про заможне життя, значить, дбає, про людський двір... Устин Павлюк то таке, то для себе... Хочє в славі быть. Лукавий. Все під Радивона підкопується. Станьмо горою за Радивона Марковича! Недавно головує, а вже скрізь порядок дав!

Галас, вигуки, що рвалися з дружніх горлянок, ствердили: дійствітельно, порядок!

А Радивон Ржа з ухмилкою на блаженному лиці сидить, слухає приємні речі і вже думає, що без нього справді світ не вертиться. Сповнюється гнівом при згадці про Павлюка. Не без того, щоб молодиці не помічали, як міниться лице Радивонові, буриться душа. Вродлива Санька накидає оком, задивляється, чи що, на Радивона.

Господар, безперечно, вдоволений з того враження, що справив на присутніх палким словом, тепер питає гостей:

— Де ми при Павлюкові були? На задвірках! Досвідчених хазяїв Павлюк за ніщо мав. Намагався повернути в звичайних землеробів. Ізнікчемніли, ізлюдніли, перевелися, мовляв, тямущі руководи — тільки Павлюк господар! І ще милі, рідні, приязні йому завжди були Мусій Завірюха із Савкою, Марко із Теклею, тих він признавав, наближав, ходили в честі і славі, із ними радився, слухав, виводив у люди. А ми, хазяїни, — на задвірках! Лише Радивон Маркович, як став коло руля, зумів оцінити справжніх хазяїв, достойних людей, лише тепер ми побачили світу!

Гості складали голові дяку й шану: завів мудрий лад, не забув сусідів у скруті, вивів на дорогу, поставив на належне почесне місце — довірив ключі від комори, вернув силу...

Хоч як відмагався голова, хоч зрікався взяти на себе будь-яку заслугу, шану в тім, бо, мовляв, дуже не любить хвальби, та під натиском дружніх вигуків, заперечень, не бажаючи образити гостей, мусив скоритися.

А Саливон у чаду самохвальства, втративши тверезий розум, із захопленням розповідав про свій хист, здібності, скрізь він має приятелів, і що треба вміючи жити із людьми: кооператорам потрібні підсвинки, а нам — чоботи, так і стають у пригоді один одному. У Саливона і Псел під рукою, сад, пасіка і птахоферма. Саливоніві дуже хотілося скласти хвалу всевишньому, що створив таку корисну тварину, як лисиця, що курей, гусей тягне! І вовка, що овець, свиней рве! А хіба тхори, яструби мало птиці вигублюють? Вміючи, у згоді треба із людьми жити, шанувати стародавні звичаї. На патоці мало заробили? Проте хай не думають, що Саливон гадає собі приписати всі здобутки. Він цілком недвозначно кидає прихильні погляди на Радивона Марковича, що осягнув складну поведінку, зробив велику послугу людям, недавно артіль прийняв, а вже дав лад, заробіток людям, теж треба мати голову!

Радивон з приємністю ніжився в людській шані, всі визнавали за ним чималі здібності — сам, як бджола, на свій двір носить і про друзів не забуває. Гості дякували голові, вславляли, молодіжці ж кидали захоплені погляди. Та Радивон за густою димовою заслоною примічав лише одні чарівні очі — і що там очі, брови, коли серце сповнене приязні, — дівчина принадна, хазяйська дочка Санька, рум'яна, розкішна, мутила розум.

Радивон, проте, не розгубився з хвали. Із властивою йому доброю звичкою відзначив своїх направників, радників, з чого наставники теж були вдоволені, пересвідчилися, що голова не зазнається, тож завжди раді йому прислужитися. Взяти, приміром, конюха Парфила — чи не раз ставав у пригоді? На город гній вивезе, зоре, із лісництва дров за трудовень привезе заради шани. Чи, може, кожному, гадають, дозволено лісову ділянку взяти під укіс, чи сагу в лісництві викосить, може, яка хура і конюху перепаде? А вже завгосп Саливон подбає, коли з гуральні возять барду, щоб першу діжку непременно на двір голови приставить чи жому із цукроварні. І конюх від того теж не в збитках, коли яку кладь собі привезе і людям. Лихі язики, правда, твердять, мовби конюх Парфило баришує конем, оре службовцям у райцентрі городи, а наспіває пора возить сіно, городину — збагачує свій двір. Та хто без ворогів?

Високий чорновусий комірник Гнат — видно, ярмаркові враження не дають людині спокою — повів мову, може, й не зовсім улад, може, й не зовсім складно, хмільним язиком, хоч голова завжди ясна в нього. Свій клопіт, видно, в кожного. Свою душу розкриває комірник перед товариством — мелють муку, б'ють олію, качають мед, колють кабанів, ловлять рибу, збирають садовину, б'ють масло — все в наших руках! — сила, слава, добробут. Комірник повіряє друзям свої скарги, образи, що всіх беруть за живе. Вивезла артіль продавати гречку, пшоно на базар, люди зняли гвалт — дорого! Досада Гната бере... Хліб, печений у державній крамниці, дешевий, а сало, м'ясо на базарі дороге. Купляли мішки хліба, годували свиней, торгували гроші, добре заробляли минулої зими. Зерно своє берегли.

Той виторг кому тільки не запаморочить голови!

Радивон Ржа під тягарем труднощів з гіркою душею повідав присутнім, як докоряв йому секретар райкому Нагорний ніби за спекуляцію (слово яке!) пшеничною мукою... Радивон не знає, що відказати? Мені фінансовий план треба виконувати? Викупить сімена треба? Трудовень збагачувати треба? Та чи вдалося переконати Нагорного? Чи така легковірна людина секретар? Вказав Радивонові на недостойний вчинок. Зробив суворе застереження. Певне, що секретар запам'ятає, не забуде, при нагоді згадає, зробить висновки, виплутується тоді. Єдина надія на Урущака, що захистить.

Справді, що міг вдіяти Радивон? На всякий подвиг людина здатна, на шалену відвагу — спинити розлюченого бика з небезпекою для власного життя, — та чи спроможна протистояти непоборній, химерній, запаморочливій силі виторгу? Це вже понад людську змогу.

Інакше справді якими б очима на Радивона подивилися друзі, коли б він не був твердої вдачі, прогадав у торгу чи схилився перед вимогами, виявив поступливість? Чи був би він тоді уславлений друзями, гідний правити на великому хазяйстві?

До того ж хто не відає, що оплату голові встановлено з прибутків?

— Урожаями та стадами треба збагачувати трудовень, зміцнювати господарство, — повчав секретар. Загальновідомі слова. Хто того не знає?

Санька, видно, теж зачарована ярмарковим завзяттям голови, із захопленням кидала погляди, од яких Радивона брала моторош.

Будь-який гвалт, шум, в якому б запалі люди не стиналися, Саливон усіх перевершить — голосом, розумом, завзятої вдачі вся сім'я. Саньки ніхто не переспіває, Соломії не перелає, скрізь і всюди беруть гору!

На цей раз Саливон звертається із словом до голови колгоспу, досвідчено заповідає:

— За вигодою пливи, куме, і тобі всігди легше буде!

Змістовне слово припало всім до вподоби, гості втішаються з преславної поведінки Саливона, що вже вспів породичатися з головою і тепер звертається по-дружньому. Гості з прихильністю прислухалися до повчальних, давно чуваних речей: чому з нас Кулики сміються? В людей скирти сіна, припало по пуду на трудовень, а в нас ферма... Люди добре нажилися на сіні, заробляють тисячі, вигодовують скот собі й для базару... Перед весною, як у сусідніх колгоспах не стало кормів, Кулики добре нагріли руки. А ми що?

Ті слова взяли усіх за живе, потьмарилися лица, люди аж посмутніли з досади. Ніхто не скаже, що ферма не дає прибутку, не збагачує трудовня. Із ферми чималий дохід. Та хіба в сухоліття так можна заробить на сіні? Чи в кожній артілі сінокіс над Пслон? Скот розвивається, плодиться, а кормова база теє... не росте. Урущак планує сівозміну. А в Куликів гори сіна, а ферми нема. Рільної землі в них мало, сидять на луках. Великі бариші мали на сіні в сухоліття. А наше сіно ферма поїда.

Саливон подає досвідчену думку. Весняні дні, стадо скоро вийде на траву, вирізатимуть вигін, так щоб з пасовиськом не дуже розгонилися, щоб ферма не затоптала всі луки, не спасла, не збила, бо що тоді нам зостанеться на трудодень? Ферма затовче. Корови, правда, прибавлять молока, нагуляють жиру, вгодований скот вийде за літо. Та хіба малий бариш на сіні?

Саливон закликає друзів, котрі члени правління, взятися за розум. Бо вже Устин Павлюк із Мусієм Завірюхою каламутять воду, підмовляють людей, щоб вирізати просторий пастівник для ферми. Устин Павлюк хоче бути в славі, марить про Москву, виставку. Відгодує на зеленій паші скот, поставить на взірече ферму, виростить молодняк, і почесні насамперед випадуть кому? — Павлюку! А нам що? А ми на задвірках!

Саливонова річ справила на присутніх сумне враження. Слово подає комірник, нагонить ще більшого страху на людей:

— Хто не знає, що Устин Павлюк із Мусієм Завірюхою раді б нас із світу звести? А що буде, як вони візьмуть силу? Тоді де нам діватися? Беріть, хлопці, вила в руки!

Нічого казати, що така доля мало кого принаджує. Надто стурбовані молодичі. Виніжуються за чоловіками, ціле літо в холодку, гребуться на садибі, вирощують садовину, городину, доглядають корів, свиней... З артілі великі вигоди — скотині корм, зерно, достатки пливуть у хату. Поки Радивон Ржа головує — чоловіки наші в начальниках.

Переймаючи жіночі думи, комірник додає:

— Добре, що в райцентрі не дуже полюбляють Павлюка, не догодив Урущаківі, бо вже б давно нам життя не було... Урущак хотів скрутить Павлюка, так Нагорний захистив.

Друзі переконують Радивона, надто господар:

— Пасовиськом треба посадить Павлюка! Щоб не ходив у славі! Тільки і розмов, що про ферму! Кому слава? Кому нагороди? Кому молоко пливе і трудодні? А нам що? До кого приїздять учені? Про кого розголос на всю Україну?

Радивона, проте, не треба переконувати, він і сам добре знає, що треба діяти.

Саливон завжди добре розбирався в складних справах, своїм проникливим умом зумів передбачити, застерегти

від небезпеки. Гості примовкли, схмарніли, покладають на Радивона всі надії, жадання — щоб вирізали на безмірний пастівник для ферми.

Молодиці розганяли чорні думи, що набігали Радивонові на чоло, розважали гостей, веселі, збаламучені, унадливо вигиналися, лащилися коло Радивона, а він сам не від того, щоб пожартувати... Обцілований, обласканий, щедро роздавав ущипки, порозписував синцями гладкі спини, тим одурманював молодиць, що розминали хтиві тіла, виспівували, приказуючи: дай боже жартувати, аби не плакати.

Пишна Соломія не всиділа, зірвалася з-за столу, серед хати витоптувала, проти неї Тетяня собі виспівувала:

І п'яна я, і рум'яна я,
Накажи боже — непогана я...

Молодиці більше на закаблуки налягали та вибивали, тоді кружляли і пливли, мов пави, веселі, рум'яні, аж сяяли, лукаві, принадні. Хіба не спокусять? Радивон собі вийшов з-за столу, як ударив, аж земля задвигтіла. Хто скаже, що голова цурається простого люду? Хата занімала, зачудовані гості не могли одвести очей, вже ж Радивон і доказував, не те щоб без пуття товкся, а вигупував таки до ладу.

Та цього все ж здалося мало, тож Соломія із Тетяною, повнобокi молодиці, посеред хати, посеред людської уваги притоптували та виспівували:

Нащо мені капусту садить,
Як я можу із колгоспу носити?

Стара пісня на новий лад. Гості досхочу наредготалися, крива посмішка набігла і на лице Радивонові — до чого проворні молодиці, дотепні та жартівливі, палкі до танцю, аж земля під ними вгинається...

Тоді знов посідали за стіл, пили за те, щоб не журилися, не боліли, не горіли, не скупіли, за веселі літа й достатки.

Господар у захваті звертається до кумів, надто — до дорогого гостя:

— Наша хата весела, а є такі хати, що не п'ється, не гуляється.

Радивон вдячно нахиляє голову.

Щось пісня не в'яжеться, примітили гості.

Радивон мружить очі, виводить дужим голосом, що бере за серце:

На тім пісня обривається.

Як тут пісні в'язатися, коли здоров'я пре з людини, а вона прощається з білим світом...

Гості тут пригадали, не могли не пригадати, до чого голова в нас заботливий, уважний до людей. Сусіда вмирає, Радивон втіша:

— Не журись, діду, ми тебе з музикою поховаємо!

То тільки здається, що люди п'ють, їдять, співають: насправді ж, впереміжку між веселощами, вирішують важливі справи.

— Павлюк Теклю виставляв скрізь напоказ, — озвався волохатий бригадир Дорош.

Гнатові душа болить:

— Досвідченого бригадира Павлюк нехтував, а дівчину вславляв, щоб усі корилися їй...

— Господаря проміняв на дівчину! — приснула Дорошиха.

— Ой наробить та дівчина ще нам лиха, чує моє серце, — зауважила Саливониха.

— Не ждіть покори від неї, за Павлюком тягнеться, — додала Гнатиха.

Молодиці в поважній розмові не останнє слово мають, наводять на роздум голову, щоб знав, де в нього вороги, а де справжні друзі.

Ніхто, звісно, більш не стурбований тим, як Дорош. Ніхто, як він, не відчуває небезпеку. Дівоча бригада отут сидить йому. Повершить врожаєм, тоді хоч із села тікай.

Радивон Ржа завіряє бригадира: покривдить друзів він не дасть. Довірливо повів мову, що коло Семиверстного озера сотні гектарів запільної землі, що вона не входить у державні плани, а лежить під випаси...

Ще Радивон не докінчив думки, а вже Дорош осягнув усе... Приорати, звісно, треба буде запільний клин, що межує, на щастя, з бригадою Дороша і не входить у державні плани. Засіяти ячменем, просом. Побачимо, дівко, хто більше збере з гектара! І ніхто не втне і не доведе. Хіба мірятимуть землю? Засіє сто в одній руці, а скаже вісімдесят. Дорош сам давно мріяв про те, та, спасибі, голова мов угадав його думку.

— Не журися, куме, витягнемо! — збадьорював Ради-

вон бригадира. — На низині між сагами і бурячок можна буде посіяти під сухоліття. На полі горить, а по низах росте...

Гості в захваті дивляться на голову, Радивон поблажливо позирає на гостей, що не в силі запобігти лихові, надто обмежений світ людям, в Радивоновій руці вся сила. Радивон розкриває широку м'ясисту долоню, збирає людську долю в кулак, затискує, веселим поглядом обводять гульбище; червоне, мов буряк, лице Дорошихи мало не репне з утіхи. А Соломія з Тетяною то хіба байдужі до того молодецького, завзятого голови? Санька, далєбі, не може намиливатися з мужнього вусаня.

Радивон не стане таїтися, він не дозволить якійсь там дівці Теклі повершити Дороша! Він може заспокоїти присутніх. І на допитливі людські погляди Радивон залюбки розкриває перед друзями складну польову грамоту, що від неї чманіють голови.

— Прийде пора, Дорош возитиме овоч понад план, кормовий буряк і картоплю... Де візьме? — Радивон обводять присутніх веселим поглядом. Гості насторожені, гості здивовані, надто сам волохатий Дорош. — ...Триста гектарів саду не в плані? А міжряддя родять? — Радивон, не давши людям перевести дух, веде далі: — Жито, мовляв, скосили на зелений корм скотині, а Дорош обмолотив? — Всі зрозуміли, що за хитра штука та політика. — Кукурудза, мовляв, пішла на силос, а зерно — в коморі?

Саливон з Гнатом самі чорта окрутять, на ярмарку завжди заправляють світом, але такого їм не дотягти!

Коли ж Соломія, обачна жінка, застерегла голову, щоб, бува, не дізналися в райцентрі, Радивон на те байдуже махнув рукою:

— Райцентр то хіба не хоче побільше передових колгоспів мати, Урущак хіба стане докопуватися?

— А Павлюк? — поцікавилися гості, мало сказати поцікавилися, з острахом перепитували, хто, як не він, завжди стоїть на перешкоді замірів товариства.

— Чи Павлюкові бухгалтерія підвладна? — відказує Радивон.

— Панько Цвіркун виведе! — збагнула Соломія.

— Панько Цвіркун виведе! — потвердив і Радивон.

Принадні дні пропливають перед Радивоном. А там, дивись, яблука поспіють. В саду збивається справжній

ярмарок. Прибувають підводи, машини з Лебедина, із Сум. Всі топчуться перед Радивоном. Незабутнє видо-висько! Радивон бачить, що куди...

Зачарована хата слухала складні плани, всі проймалися єдиним заміром, мало сказати, Саливонова хата немов поріднила людей.

— А там Панько Цвіркун виведе! — в захваті вигукують гості.

— А там Панько Цвіркун виведе! — твердить і Радивон і тут же додає: — Чи хто відає, скільки вродив сад? Це не зерно, де переважають кожен центнер. І то... — Радивон красномовно примовк, на лице Саливонові набігла рум'яна посмішка, усіх гостей, треба сказати, звеселила ця відповідь.

Звісно, на все треба голову мати, щоб не наробить такого, як у Боровеньці.

Всі почали допитуватися, що сталося в Боровеньці, і Радивон охоче пояснює — чи люди відають, що навколо діється? Радивон стрічається з керівниками райцентру, перед ним розкриваються всі світи...

— Голова боровенського колгоспу приписав на ферму шістдесят тисяч літрів молока на рік, та бухгалтерія забула списать те молоко на телят, поросят, а може, навмисне забула...

— Нас Панько Цвіркун не підведе! — додає Саливон.

— Хлопець надійний! — свідчить Гнат.

Радивон на те схвально киває, веде дивну розповідь:

— За досягнення по надою Урущак ходив у славі, голова ж колгоспу одержав догану: комісія, яку створив новий секретар райкому Нагорний, виявила приписку...

— Урущаків нічого не було? — вболіваючи за людську долю, поцікавився Саливон.

— Чи він не знає що до чого? Сам на кожних зборах виголошує промову, що треба нам крутіїв вивести на чисту воду.

Далекі, гості набираються ума і досвіду з речей Радивона, не знають, чим частувати, як дарувати його.

Силу яку має в руці він!

Ну як можна не шанувати такого голову? Враз найшов вихід. Заспокоїв друзів. Усю польову грамоту мов на долоні видно йому. Гості, збагнувши хитру поведінку голови, не могли натішитися на нього. Надто молодіці виявляли свою щирю приязнь.

— Вгамуйтеся, люди добрі! — озвався Саливон.—

Радивон Маркович усім дадуть порядок, кожному знайдуть місце, всіх оцінять по заслугі...

Що вже за чародій Саливон! Нехитрим словом, далєбі, вніс просвіток, розвіяв хмурність, навіть Радивон Ржа звеселів по тому слові. Догодив усім, кожному припало до вподоби змістовне слово. Та вже Саливон сам не міг угамуватися, вигукував на всю хату:

— Хіба Радивон Маркович не помівають сорт людей?

Соломія з Тетяною собі завели пісні, заглушили людей — ой гей, воли, та й до водопою, та пропала я, милий, за тобою...

Журлива пісня також не йде на душу розкішним та вихоханим молодіцям. А може, й притомилися.

В Саливонівій хаті завжди людям догода, розвага, гості розходилися, а наміри міцно засіли в головах.

2

Машина мчить, гурчить камінною дорогою, розхлюпує весняні калюжі, мигтять затишні будинки в гущині дерев, просторі вулиці, залюднені майдани. Місто Суми ярмаркувало. Люди спиняються, розступаються, із подивом дивляться вслід — може, дивуються, як Тихін машину веде, пісню виводить: «Ой у полі вітер віє, а жито половіє...» Чи Тихону не стане натхнення? Пісня рветься із самого серця. Чи збагне хто, чому людині весело? Всі слухають, дивляться, як Тихін, мов череду, розгонить ярмарчан, змагається з вітром, втішається піснею. Бурхливе почуття вивертає душу, в жилах бунтується гаряча кров. Може, збуджує запашна весна, може, міцна чарка, а може, інше що? «А козак дівчину та вірненько любить, а сказати не посміє...» Дивний козак, чого ж бо він соромливий такий? Сумний та несміливий! Тихін ситий, п'яненийкий, веселенький, гарною дівчиною укоханий і при грошах. На картоплі добре заробили, славний виторг. І так щобазару. За цілу зиму мало добра набралось? Комори в наших руках. Батько в коморі, син на машині. В Тихона взуття, одежі, сукна, шкіри, смушок, пальт, кожухів, бекеш, юхти, хрому, резини — хутір одягти можна. Живе розкішно, підкорив світ, здобув дівочу прихильність. Все дається йому. Тихін не знає невдач, веселими очима дивиться навкруги. На наш вік диваків хватить, далєбі, весь світ Тихін обведе, округить.

Артільна машина в справних руках. Радивон Ржа, Саливон не кожному довірять. Осталися в Сумах догулювать, допродувать картоплю. Ще рано, ждатимуть на Тихона, поки він знов вернеться з новою машиною. Картопля нарозхват, весняна пора — треба садить городи. До вечора ще одну машину продать можна. Вмілі люди, дорога ще одрога машина, озолотитися можна. Самим перевозом людей на базар і з базару чимало приробив Тихін. Тепер не спинається і не озирається, ярмарчани розбігаються, щоб не забовтало.

В руках Тихона машина — теж треба щастя мати! Кому дров, кому сіна, картоплі, кавунів чи яблук у Лебедин одвезеш, і сам у вигоді будеш... Скрізь він знаний... Радивон не кожному машину довірять. Привезеш жому з цукроварні чи барди з гуральні, завгоспа чи голову, звісно, не минеш. На базар у Суми чи з базару людей доставиш — гуляй, душа! Привезеш дрова, соломи, цегли — теж не без вигоди... Б'ють олію чи дошки ріжуть — хіба минеться без Тихона? Чи ловлять рибу, качають мед? Бакшу звозять, садовину, помідори? А вагарем хто — приятель, Панько Цвіркун! А комірником уже, звісно, батько... Веселими очима Тихін дивиться навкруги, не нудить світом, все дається йому, прилюбив найкращу дівчину, далєбі, заправляє долею!

Скрізь над ним щастя в'ється... Щоб він побив ворота, обідрав машину? Вальниці щоб виплавилися в нього? Не дожили віку скати? Мотор щоб вибув з ладу? Скрізь друзі виручать його, поставлять на взірець сусідам, Радивон Ржа вславлятиме на нараді, Урущак підхватить, рознесуть славу на всю округу...

Рілля взялася водою, не виберешся з села, добро — піщана, вторована дорога. Снують машини на Ворожбу, Лебедин, Гадяч — дорога натоптана, столочена, збита, машина легко бігла.

Текля ясним днем вийшла на самоті прогулятися в поле. Розчервоніла, збуджена, виглядала весну. Безлюдна дорога звивалася понад лісом, одпар слалась над ріллею, бросились дерева, земля набрякла, блищала, як масло... лісова пріль займала дух. Одрадісна весна, запаморочлива весна!

Дівчина вийшла в поле, заспівала, пісня розколихала душу, схвилювала. І чого б то в вікно Теклі місяць світив — сон приснився? Згадавши давню дівочу прикмету, Текля усміхнулася: місяць — молодий...

Переливалися на сонці зелені лани, пробуджені від зимового сну. Борони ще рано пускати — кваша... Густо стелилися хліба, славно розкущилися ще восени, зросли розкішні, дружні. Текля сіяла. Мов зачарована, споглядала. Веселі здобутки дівочих рук. Втішно знати, бачити. Серце щертє сповнене радості, вистачило б на весь світ.

Скоро протряхне, чорноземля затужавіє, сівачі вийдуть в поле на ясний розлог, обшир... Текля виглядала на шлях, де напередїми з вітром мчить авто. По тілу розійшлася утома, гаряча, лоскотлива, дівчина насторожилася, прислухалася, задумана, сумна.

Тихін прилетів, як вихор. Розпалено, бурхливо обіймає дівчину, що від душі сама лине до нього, пригортає. Терпне, безвольна і покірна, хилиться на дуже плече. Слухняно йде в ліс. Співає птаство, дівчині заплітаються ноги, соловіють очі. Хлопець обережно садить дівчину на зрізану деревину. Під ногами ряст прослався, земля вбралася в голубі проліски. Рожеві, фіалкові, жовті пелюстки мерехтять в очах. Пахуче, барвисте лігво. Рідний дівочому серцю хлопець сидить поряд. Крізь віти пробивається сонце, огріває весняну ріст. Виграють, мигтять ясні барви. Співають веснянки, ліс горлає, виляскує, над нивами лється пісня жайворонка, пісня лється, як злива, обдає з ніг до голови. Душа сповнюється чарівного гомону. Дівчину повиває знемога. Тихін вдивляється в бліде дівоче лице, отуманені очі, збаламучено пригортає, стискує. Дівчина, немов крізь сон, перемовляється з хлопцем.

— Зійдемося? — питає він.

— Як доля випаде, — непевно відказує.

— Скоро?

— Пождемо...

Відказала з думкою: може, розвіється незгода в сім'ї, дівчина зуміє вговорити домашніх. Не хоче йти наперекір, вносити розлад в сім'ю.

Текля допитується: а що скаже Тихонова мати?

— Твоя матерніша, — відказує хлопець.

— Не надїється, видно, і він на домашніх...

Не в згоді живе Тихін з батьком-матір'ю, завжди іде наперекір, — запевняє дівчину. Не по душі йому вся Савинова компанія...

— Чи ми залежні від сім'ї? — питає хлопець дівчину. — Не маємо своєї волі, як у давнину було? Своїх думок і своєї долі? Ще не стали на ноги? Не маємо

шляху в житті? Вийдемо на відділ. Чи нам бракує засобів поставити хату? Хоч завтра дістану найвигіднішу садибу...

Мов крізь туман дівчина слухала речі милого, — рішучої вдачі хлопець, чи він стане зважати на перешкоди? Неспроможний здолати будь-які труднощі?

Принадні дні віщує Тихін подрузі. Набуде Текля досвіду на сільському господарстві, тоді і на агронома зможе вчитися.

Чи Тихін не знає дівочої мрії? Не стане їй у пригоді на доброму шляху?

— Пізнатися краще треба, — безвольно сказала.

І тут же знітилась — чи не пізно?

Не відала, де вона і що з нею, останній проблиск свідомості танув, ослабли воля і розум, була мов без пам'яті, обм'якла, тремтіла, по тілу розлилася млюсть, настало забуття.

Дівчина примітила: на сосні виступила живиця, мов весняна сльоза збігла по дереву, в лісі слався густий дух бензину...

3

Радивон із завгоспом стояли посеред дворища; прийшла весна, спокусила баришами ярмаркові душі, звеселила надіями.

Люди кинулися по околишніх селах, по всіх дорогах ганяють машини — зміни в політиці заготівель. Кожна артіль заводить просторі городи, добувають насіння.

Ясного ранку коло комор топталися голова сусідської артіль «Зелений лан» Данько Кряж і з ним пристаркуватий бригадир. Голова, видно, малоговоркий, бригадир теж не меткий на слово, а Радивона треба вмовляти, тож люди не дуже зручно себе почувать. Сусіди звертаються з незвичним проханням, ніколи такого не доводилося, здавна господарі, кріпкі чоботи, повільні рухи, ситі обличчя, з невеселою душею просять позичити на сівбу картоплі. Мнуться, приязніють — по дружбі виручять, ви ж таки колективні люди... Хто міг думати, що з тими змінами в політиці заготівель людям випаде стільки клопоту? Сіяли б собі, що хотіли, тепер же заводь просторі городи... Правда, артіль це не на збитки, та не стає картоплі, морока з насінням, доводиться позичати в сусідів. Кому це приємно?

Що міг вдіяти Радивон? Він би радий, звісно, допомогти сусідам, нащо ті уговори, та самі знають: мокра осінь, морозна зима, картопля вутла, яка зогрілась, спарилась, примерзла, зогнила, — то не дрова... Саливон може потвердити слово голови — немає в нас зайвої картоплі в позику, хоч би для себе стало... Радивон Ржа на широкому дворі мотається, порядкує, наказує, зазирає в погреби, комори, все перевіряє, невсипущий господар, від пильного ока його ніщо не сховається, посміхається в ус, недбало слухає сусідів, що човгають услід, не дуже, видно, зручно себе почувають. На докучливі слова Радивон відказує: в Куликах теж колективні люди, а чи вирвеш у них коли клопоть сіна в позичку? — присоромив сусідів, що давно зазналися, загарбали весь сінокіс, косять траву, розподіляють на трудодні, базарюють, тепер доведеться заводити ферму.

Люди пересвідчилися: коли справа йде про власну вигоду, Радивон непохитний, і навіть могоричі, на які за добросусідською звичкою зазивали Радивона, не могли розщедрити його.

Що мали тепер діяти Кулики? Без картоплі хоч додому не вертайся. В райзу сказали — домовляйтесь з Буймиром. А як домовитися, коли сусіди запевняють, що самим не вистачає?

Радивона подив бере: чи хто відає, які в нас запаси, — для своїх потреб лише. Хто ціну встановить?

Кулики вже згодні за кожен центнер картоплі дати вівцю... І вже Радивон Ржа завагався, морщив чоло, розкидав умом, як пособити, виручити сусіда із біди... В скрутну хвилину наспів Саливон, спасибі йому, враз осягнув складну грамоту, прикинув — кіло баранини на базарі, кіло картоплі — ні, невигода! — сказав рішуче, застеріг від небезпечного вчинку голову, що, власне, сам був такої думки. Хто скаже, що завгосп у торгу не тямущий? Надійних радників має Радивон, пішла голова обертом, ніщо не спинить ярмаркового завзяття — позбулися виторгу на сіні, порішили не продешевити на картоплі!

Павлюк із Завірюхою спробували осудити перед зборами голову, домогтися для сусідів позики, та зареклися. Саливон зняв гвалт, взяв на глум невдоволених. Хто піде проти власної вигоди? Вихваляв мудру поведінку голови. Саме картопля в ціні. Коли, як не тепер, заробить? Бо коли зачнуть колгоспи садити, розводити

городину — картопля буде ніпочім. Справжні хазяїни надбали, припасли, пригосподарювали, — завгосп мав на думці Радивона, — а Павлюк із Завірюхою, та ще до них приплівся комсомолец Марко, воліли б ті здобутки розвіяти за вітром! Роздати людське добро на позику! Розмарнувати городину, що ми набули тяжким трудом!

Горлав комірник Гнат:

— Нам кажуть — восени віддадуть! Усі колгоспи засадять городи. Хіба картопля буде в тій ціні?

Галасував конюх Парфило:

— Даровизна, чи що? Надбайте — тоді даруйте!

Гукав бригадир Дорош:

— Щедрі які! Хотіли за ніщо віддати?

Репетував Саливон:

— Звикли на дурницю жить!

Радивон Ржа, збадьорений тими вигуками, в догоду прихвосням, повів гнівну річ: хто тут хазяїн? Порядкує хто? Я веду господарство чи Павлюк? Буде вже, напорядкував! Кого признач... обрали кого? Довірили кому? А тепер Павлюк зриває лад в артілі, встановлений з великими труднощами!

— Хазяйство не ти поставив, не ти надбав, на старих пережитках думаєш виїхати, як би не зламав голови! — на подив зборів вразив Радивона відчайдушний хлопець Марко. Завжди такий тихий, лагідний! Хто міг думати? Гострим словом зробив у думках розколину. Павлюк, мовляв, невсипушою працею привів артіль до розквіту.

Люди подавали тверезі голоси:

— Чи надовго в ціні картопля, сіно? Зачнуть колгоспи розводити городину, сіяти трави — ціни спадуть.

— А Радивон тим часом із компанією наживуться! — доводив Мусій Завірюха.

Радивонові скрізь кортить вселити думку, мовби він власним зусиллям вивів занехаяну Павлюком артіль, вкоренити зневагу до свого попередника, та на цей раз не пощастило.

Мусій Завірюха не терпить неправди: на готове хазяйство, створене плідною довгорічною працею, прийшов новий голова, на готовий урожай, зачав порядкувати, намагається осудити Павлюка, всі здобутки собі приборати.

Марко викрив ті наміри.

Радивонові прибічники не могли того дарувати хлоп-

цеві, послужливо зачали його лаять: посмів знеславити голову! Інші стали в оборону Марка: вивів правду перед людьми. Тракторист Сень зрадив, сповнений гордості за приятеля. Інші застерігали, і найбільше пастух Сава виявляв занепокоєння:

— Дивись, хлопче, Радивон тобі не стерпить, не забуде посміху, помститься — став ти йому на дорозі!

Марка, здавалося, це не дуже бентежило. Сумирний, зосереджений, жодним словом, рухом не виявив страху, з чого кожен міг робити всякі гадки. Про мляву вдачу хлопця, відомо, між молоддю давно точилися глумливі розмови. Недруги при кожній нагоді ладні посудачити. Санька насамперед. Тепер примовкла, остерігалася — чимало оборонців прибуло в Марка.

Пастуха не в жарт стривожило гостре синове слово, хоч він і бачив, що Марко сказав правду. Сказав те, що в кожного було на думці. Пастух боявся, щоб Радивон не помстився синові, разом і батькові. Хто тоді стане в оборону?

4

Цигарка гасне — хтось скучає. Дужі плечі налягли на дубовий стіл. За вікном непроглядна тьма. Чи то дим, чи то мрії заслали очі.

Марина не знала, як догодити, як власкавити чоловіка, що завжди дома нудьгує, марудиться, не найде собі місця, не держиться хати. З благанням, замилюванням і тривогою дрібна чорнява жінка позирає на сите безвиразне лице з пишним усом, наче за десять років не могла надивитися.

Бездіяльність, до того ж вимушена, гнітить людину, ще й живої вдачі. Радивон Ржа не стане в хаті нидіти, стеррегти піч, терпіти жінчині примхи. Важливі справи турбують людину, пекучі, невідступні. Він наважується витримати звичний домашній натиск, рішуче підводиться, береться за шапку.

Жінка, що пильно стежить за ним, усовіщає Радивона:

— Посидь хоч один вечір дома, почитай газету, як інші люди...

Радивонові хоч не показуйся до хати. Неодмінно прив'яжуть. На докучливі жіночі докори він строго наказує:

— Не роби розколоту...

Марина зняла на всю хату лемент, допекли їй поговори, ганьба, людський посміх. Злим словом озвалася до чоловіка. Корила, сварила — не дуже приємно для вуха хоч би і звичайної людини, не те що голови колгоспу.

Ще й теща никала по хаті, бряжчала мисками, кидала хмури погляди на Радивона, собі зачала докоряти зятеві.

Розсудливим словом, видно, не вгамувати жінки, пересвідчився Радивон. Корив себе думкою — не зумів повестися в хаті як треба. Є щасливі сім'ї, що живуть у добрі і згоді, де жінка з першого слова, з першого погляду скоряється чоловікові, годить. У Саливона, приміром: Соломія чоловікові ніколи не стане наперекір. Доброго порядку жінка. І хоч це мовби перечило здоровому розуму, та в житті, на практиці, треба визнати, не завжди зручна цілком справедлива і трохи врочиста думка про рівність жінки в сім'ї і суспільстві, що її Радивон сам не раз проголошував на зборах.

Ось і тепер на вдумливе, безперечне міркування: мало справ у Радивона — реалізація, ярвизація, де портфель? — Марина з буденним завзяттям своє веде:

— Находишся, набродишся, тоді знов до жінки?

Радивон звернувся до Марини з лагідною думкою, що мусила б, здавалося, переконати кожну вперту жінку. Чи він з хати носить? Вводить сім'ю в збитки? Щодня додому приходять хмільний, ситий, вшанований людьми, в борщі, миски її не зазирає, а вона ще недовольна? Чи жінка його вироблена, натомлена? Торохтить возом, возить гній на поле? На садибі порядкує літо і зиму! Від добра комори тріщать. Повен лях городини. Діжки з квасниною до літа стоять. Одежі — скриня не закривається. Що їй ще треба? Мало він на неї робить, на хазяйство дбає? І ще нема дома спокою.

Марину, проте, не спантеличити влєсливим словом. Вона собі напала на чоловіка. Хай не хитрує. Чи вона на готове прийшла до нього? Не так робить, як він? Якби вона торохтіла возом, хто б йому хазяйство доглядав? Кабанів хто годує, доглядає скот, вправляє сад, город, возить на базар масло, садовину, городину, поставляє птицю? Прийде вечір — те кричить, те пищить, верещить, реве, хоч розірвися! Спасибі матері,

пособляє. А він вигулює та вередує! А попраць, помазати, зварить треба? Доглянуть корову з телям, кабанів, овець? Добро хоч, прийде пора — качки, гуси випасаються самі на лузі. А здоров'я своє згубила, перевела себе де? Думає, щастя велике за ним?

Збунтувалася жінка, де ділася покора, наговорила чоловікові безліч неприємних слів.

Не хоче бути наймичкою в дворі, хоч завтра піде в поле, візьме ланку, ніхто не буде тягти жили з неї, не буде розриватися в полі. Стане людиною, вислужить стахановство! Ніхто її не осудить, оцінять старання, хай йому западеться та садиба! Не хоче бути попихачкою при домі!

Жінка розсердилася, розпалилася, напала на чоловіка, вищала на всю хату, немов була без пам'яті:

— Знов опівночі вернешся? Очисти мені світ, чоловіче!

Радивонові спроби вгамувати жінку, привести до розуму — чи вона не хазяйка при домі? — всі умовляння не привели ні до чого.

Нудна хата, нудна жінка... Не в згоді жив він із жінкою. Радивон з отуманеною головою ішов на люди — горе гнало чоловіка, — виносив свої скарги на жінку:

— За все життя вона мені ні разу привітно не посміхнулася...

Люди співчутливо хитали головами:

— Хто не знає, що за лихо — сварлива жінка... То вже не життя за такою жінкою...

Другі ж казали:

— Як вона тобі всміхатиметься, коли ти хати ніколи не держишся, за чужими молодлицями бігаєш? Жінка збита, завжди синя, як печінка, ходить.

Звісно, вголос того ніхто не скаже — в думці казали.

5

— Хіба Саливон забуде, як кожухи та коні брали в його батька на Врангеля?

Перед пишнородим товариством пропливали овіяні славою дні комнезамівської давнини, коли Мусій Завірюха верховодив селом. Мстивих Дерешкурів прибирали до рук. Розкопували хліб, знаходили за латами, розмотували в клубках червінці. На згадку людям прийшов

старий шабай — висватати, підхвалити, підмогоричити, обдурити в торгу — на це мастак. Кривоприсяжник, манисвіст. Яких тільки здатностей не буває в людей. А тепер син Саливон, завгосп, вдався в батька, спритний крутій.

— Надавить бочку олії, — хто звірить, зважить?

— Комірник Гнат, приятель завгоспові, усе закрав.

Заслані димом очі, хмурні чола. Пастух, садівник і пасічник, клопітливі голови, вели з Мусієм Завірюхою розмову про кривні справи: як завгосп із комірником закрутили артіль, підмовили Радивона, і всі спроби вивести їх на чисту воду не довели ні до чого. Чи в Саливона нема заступників? В артілі чи в райцентрі? Конюх Парфило галасував на зборах:

— Устин Павлюк із Мусієм Завірюхою клонять до того, щоб самим в артілі верховодити! Запровели ферму, що все сіно поглинула! То б на двір поділили, як у Куликах. А то ферма, плани сіно забирають, а на двір остача...

Мали б довести до ладу заболочені луки, в'язке понизов'я, осушити тванюку, що плодить неїстівне зілля: осоку, лепеху, осняг, явір, очерет, бугилу, чемерицю, кінський щавель — всього не обчислиш... Мали б упорядкувати сінокіс, зігнати ржавець, твань, мох, цвіль, оздоровити плодучу, торф'янисту землю, щоб утрое більше родило, росло чисте сіно... Мали б працею збільшити укуси, про що Мусій Завірюха не раз вів річ на зборах... Вже було дійшли згоди з Павлюком, накреслили плани — не встигли здійснити. Замість цього Саливоніві приборники намагаються звинуватити ферму в нестачі сіна!

Мусій Завірюха, видно, давно мучився душею: коли вже ці люди стануть менш уболівати за свій двір, ніж за громадське?..

Це тільки здається, що друзів турбують звичайні буденні речі — ферма, сіно, — світові думи хвилюють їх: про народження нової людини з ясною душею, волею, позбавленої огидної вікової спадщини — дрібновласницького егоїзму. Бо є ще в нас такі люди, поспитайте пастуха Саву Оврамовича: племінний скот у кожному дворі розводять, щороку приплід, чистокровних бичків збувають щоосені за дві тисячі рублів, і все Гнатові із Саливоном мало, норovsky, як би ще потягти з тої ферми. І садівника Арсентія, і пасічника Луку не менше

вважає та ненаситна вдача. А хіба літні теслярі Салтівець з Келібердою, Авер'яном не поділяють думки друзів?

Дорош завівся з пастухом:

— Вам за передой надбавка, а нам що? Ми на вас робимо! Хто вам корми ростить? Ми — польові люди! А яка нам з того вигода?

Слова ці приголомшили пастуха. Сава не міг прийти до пам'яті. Серед білого дня таке слухати! Чи ти, чоловіче, при своєму умі? Якби це говорив темний чоловік, а ти ж бригадир! Який ти порядок даси людям? Куди поправиш? Ферма забагачує трудодень! Чи ти не знаєш?

Друзі, може б, і радніші зосередити свою увагу на світлих явищах, та лихі звички тривожать невсипущу душу. Побудувати нове життя — не хату поставити.

Саливон із комірником вигадують, як би артільне добро прибрати до рук, залучили голову, окрадають артіль, занехаяли досягнення, що люди домоглись при Павлюкові. Збагачують лише свій двір, хіба ж на широкому хазяйстві ніде прикласти спритних рук, для доброго хисту нема розгону? Мало потягли на картоплі? За короб — п'ять центнерів накопаної картоплі — півтора трудодня. Саливон наказує, щоб з верхом накладали короб, інакше не прийматимуть. Бригадир Дорош за тим стежить. Хіба не відомо, що буряк, картоплю копали «на вимір»? Це скільки тисяч пудів картоплі прихватили собі, приховали від держави, применшили врожай, привласнили трудоднів на тих «верхах»? Потім цілу зиму торгували на ярмарках. На садівлю картоплю забуртували в полі, засипали в погріб. Ключі в руках: не зуміють замести сліди? Як доведеш, коли копають на вимір, на око? Всяке, звісно, оведе, коли копають на вимір, на око?

І коли Мусій Завірюха на зборах повів про те річ, чи не взяли його конюх Парфило, бригадир Дорош на глум? Чи нікому Саливона захистить; мало горланів, охочих прислужитися голові, завгоспові, що вже зуміють догідливе, влєсливе слово видати за «голос маси»? Тисячі тонн прикиданої землею картоплі не переважиш. Щоб приморозить? Ось куди Мусій Завірюха із Павлюком гнуть! Щоб перевести добро! Пустить артіль під укіс! Щоб картопля зогнила? Де запаси? Яка картопля обліплена землею, яка всохне, примерзне. Хіба тільки в нас виміряють на короб?

Саливоніві прихвосні зняли гвалт, думали спантеличити Мусія Завірюху.

Бригадир Дорош зухвало виголошував:

— Може, який пуд завгоспові з комірником перепадає, не без того... по воді ходить і щоб не замочиться? Чи вони кого скривдять? Людям надбають, своє віддадуть! Завірюха на чесних людей зводить наговір.

Бригадир Дорош на буряках сам хитрує, тож застороняє приятелів, за могоричі скрадає на одній ланці, на другу передає. Сам накладну пише, плутає, буряк возять вночі. Хто наглядає? Кому хоче помститись — не виведе в п'ятисотенниці.

Завгосп свою хвалену жінку Соломію відряджає на ярмарок — із поросятами, мукою, цукром, олією, картоплею. Хто, мовляв, вигідніше продасть, ніж Соломія? Гучна слава скрізь про неї ходить. Ніколи не прогадає в торгу! Чи вона не знає, як нагнати ціну? Немає, мовляв, дощу, ще не знати, що вродить, а ви кажете — дорога мука, крупи, цукор, поросята!

Хіба в Саливона у райцентрі нема приятелів? Не знає, як задобрить? Чи з часів Гоголя мед став менш солодкий? Не до смаку сало і лестощі? Кабанюка на всю Урущаківу машину вивернувся. Урущак страхав притягти Мусія Завірюху до одвіту за наклеп. Вичитував за погану вдачу, невжиточність. Завжди чвари зводить, вславився на всю округу, давно пора вивірить... Таким людям знаєте що буває? Хто придбає поросятко — ладен зняти бучу, чи він проти того, щоб в артілі купляти по твердій ціні?

І це кажуть люди, пересвідчився Мусій Завірюха, що самі не від того, щоб іноді кинути красне слівце про старі навички, нахили; на зборах, приміром, часто говорять про це, але не завжди спроможні розкрити очі на ті звички в своєму власному житті.

Чи Урущак не взяв під захист Дороша, що на його бригаді чимало картоплі спарилось, зогнило, померзло?

Хіба Радивон Ржа невміло поведеться з дарунками? Не зуміє присолодити? Сердечний, люб'язний — діжечку меду вам на лікарство приставили, — догідливо світиться — не скривдять, мовляв. На хворого хоч і не скидається Урущак, проте хто в силі протистояти людській приязні, отьмарити добрі почування? Урущак гукає хазяйку, щоб приймала дорогих гостей, вказала, де поставити щедрий дарунок. А вже хазяйка — пишна,

ласкава Мотрона Федорівна — вітає гостей щирим словом, поглядом, частує чаркою, ошчасливить цілком людей, що з натуги мало не репнуть, захекаються, аж упаряться, поки приставлять ту діжечку меду на лікарство. Чи в Урущака під рукою одна артіль, одна пасіка?

Чи Радивон Ржа не знає, як задобрити начальників?

Весна прийде — огірочки, полунички, сам конюх Парфило і розвозить весняні дарунки. Звісно, начальника міліції чи прокурора вже не промине. А там, дивись, ловлять рибу, качають мед, збирають садовину, городину — чи голова не знає, що полюбляє Мотрона Федорівна?

Чи Парфило не знає, кому що приставить? Сповнений приязні, з натугою пре перед ясні очі господарки круглий кошик малини, ще й прикаже:

— Пособляє від усякої болізни. Радивон Маркович кланялися.

Кого не схвилює піклування про людське здоров'я?

А хто, може, зовсім не полюбляє варення, треба сметану одвезти. А то й шинку з часником.

Мусію Завірюсі добре знані лихі звички, кому не знані?

— Чи Радивон справді дбає, щоб виховать собі замісника? «Я незамінимий! Я господар! В кого ще може бути стільки ума? Знання і досвіду?»

— Дороша витягує як слухняного потурмака, — додає пасічник Лука, — за порадою Саливона, щоб легше порядкувати було.

Пастух Сава хіба не бачить, куди веде Саливон? Пособить, приміром, Текля вдові вкрить хату чи привезе соломи, дасть коня на базар чи до млина, — Саливона, Дороша запече, наволокають поговорі на дівчину:

— Це вона хитрує та придобрюється, щоб заробить славу...

Якось вечірньої пори Саньки ніде не було, а Радивонові знадобився звіт по надою молока за день. Дзвонить він на ферму.

Марко, що нагодився на ту пору, бере трубку:

— Га? Слухаю...

Радивон не міг стерпіть такого неподобства, напустився на Марка:

— Що ти гакаєш? Що, ти не вмієш сказати по-людськи — галло? Язик тобі не повертається, чи що? Мабуть, напився та вилежуєшся в сінові? Погукай мені Саньку...

Марко, видно, відказав щось дуже неприємне для вуха Радивонові, і тому той кинув трубку.

На докір пасічника, куди дивиться партійний секретар, Мусій Завірюха задумався... Він ніколи похапцем не робить висновків. Чи легко Нагорному враз вивчити складні взаємини в колгоспі, та ще при допомозі хитрого Урущака, спритного Радивона?

— А ми нащо? — не згоджується пасічник.

— Не забувайте, що в районі п'ятдесят колгоспів, треба скрізь побувати, вивчити, придивитися... Адже з побіжного огляду нічого не побачиш.

— Треба тільки дослухатися до людей...

— Люди всякі бувають, чи в Радивона мало горланів приятелів?

Пасічника це не переконує.

Друзі вразливо сприймали гірку розповідь. Незламний, кістлявий Мусій Завірюха скрізь тривожить людську думку, тож і набув слави в'їдливої людини. Пастух Сава обережно повів мову в щиросердому гурті, мовляв, розсердити будь-кого не тяжко. А хто тоді захистить?

Друзі на хвилинку призадумалися. Пастухові боязно наживати ворогів. Бо хто, мовляв, тоді стане в оборону? Пастух виявляє свою нерішучу вдачу. Садівник Арсентій врозумляв приятеля:

— За нами партія, отже, нам треба постояти за правду.

— Хоч і не минеться без ворога, — засвідчив пасічник Лука.

— А ви гадали як нове життя будувати? — спитав Мусій Завірюха.

6

Радивон Ржа перед зборами виславляв Дороша:

— Невсипущий господар, дні і ночі мотається на риллі, він і масову роботу проводить, і дбає про дисципліну, добрий організатор, колгоспникам порадник, кращого знавця де найти? Такими людьми треба дорожити... Саме таких нам треба обирати на відповідальну роботу, бо вони можуть возглавить велике діло. Дорошеві можна довірити, бо він скрізь справиться. Кращого помічника вже не треба, права рука голові, таку людину шанувати треба!

Чорний, кошлатий бригадир Дорош насумрено сприй-

мав хвалу. Круглий, рум'яний вид йому облип самоповагою.

Дивувались збори: і як це людина може вмістити стільки чеснот?

Мало того, Саливон додає, що Дорош і в торгу щобазару дає колгоспові значні прибутки.

— Чи Дорош не тямущий по тваринництву і городництву? — доводить комірник Гнат, — чи в зерновому хазяйстві не знається?

На чім тільки він не знається!

— Достойн бути помічником голови! — твердить Саливон.

— Якого ще помічника треба? — свідчить Гнат.

— Хазяйство велике, як можна без помічника? — подає голос вайлуватий чолов'яга Гаврило.

— За день поля не об'їдеш! — додає конюх Парфило.

Дорошеві, отже, випадала доля правити на великому господарстві. Вже секретар хотів братися за перо, завгосп — лічити голоси, так Устин Павлюк нагадує людям:

— Дорош запустив бригаду, занехаяв поле, привів артіль до збитків, який з нього організатор і господар? Хіба не знати...

Гнівні голоси заглушили промовця, не дали докінчити слова. Душі сповнилися обурення — в бочку патоки людина кидає ложку дьогтю!

Саливон:

— Це наклеп!

Гнат:

— Хвакти!

Парфило:

— Це вигадка!

Гаврило:

— Тільки обмовляють чоловіка!

Зважаючи на те ремство, Радивон Ржа мусить закликати Павлюка до порядку, щоб не підривав авторитету Дорошеві... Радивон того безладдя не попустить, обмовляти чесну людину не дозволить. Тепер не старий порядок, як при Павлюкові було...

На ті слова збаламучені збори зняли такий гвалт, аж шибки забряжчали, — не стали слухати голову! Стали вимагати, щоб не закривали Павлюкові голосу!

Ось Павлюк перед зборами спокійно, складно веде річ, і його уважно слухають — видно, ще не вивелися в нього прихильники:

— Чому на бригаді Дороша вилетіло на вітер тисячі трудоднів? Спарилася картопля? Потліло сіно? Зогнив силос? Пропало стільки добра?

Чи могли Саливон з Гнатом те спокійно слухати? Чи міг стерпіти ті неподобні слова Дорош? Ненависливо напали вони на Павлюка, щоб не туманив людям голови.

Павлюкові, видно, все ж пощастило підкорити збори, що взяли його під захист, а Саливона з друзями обізвали непристойними словами. Хто не пізнає верескливого голосу пастуха Сави, що безчестить Дороша? Чи хриплого голосу Мусія Завірюхи, що глузує із самого голови?

— А картоплю нелегально хто брав? — вигукував він.

Збори охоче слухають Павлюка, як пересвідчився Саливон, тож небезпечно потикатися в оте бурхливе середовище. А Радивон Ржа хмурим поглядом обводив гнівні лиця: людям тільки дай волю...

Павлюк гудить бригадира, а за ним, видно, і самого голову. Дорош, мовляв, заготовив силос, яма не цементована, не обложена, пішли осінні заливні дощі, яма затекла, земля промокла, силос загниває, цвіте, пріє — хіба можна годувати скотину, брати на ферму?

— Чи ми не пам'ятаємо, як Павлюк наполягав, щоб обложили цеглою яму? Так хіба послухають? — нагадує зборам пастух.

— Хто міг знати, що мокра осінь буде? — перечить пастухові Саливон.

— Текля знала?

Павлюкові того і треба. Він починає хвалить дівочу бригаду, що обложила яму цеглою, забезпечила ферму соковитим кормом.

А тут ще пастух вигукує, що Текля врятувала від занепаду ферму! А скільки озимої пшеничної соломи попало на бригаді Дороша, а скільки приорано, а тоді бідкаємося — годувать скотину нічим, ні стелить, ні топить... Чому дівоча бригада спромоглася заскиртувати всю солому?

В печінках Радивонові ота дівоча бригада сидить!

Дороша гудять, а на Радивона падають неприхильні погляди і вигуки.

Павлюк доводить, що на бригаді Дороша не сіно, а костриця, аж причорніло, нема поживних соків... Сонце смалить, а жінки тільки йдуть з граблями... Ось де наші трудодні горять!

Чи легко було Радивонові сидіти за столом, спостерігати, як Павлюк намагається посяяти недовіру до бригадира, а разом, видно, і до голови? Проте збори уважно слухають Павлюка, що грає на болючих жилах, і Радивон тут мусить виявити певне самовладання. Чи він боїться справді критики? Навпаки, навіть усміхається, заохочує збори, подає думку, що критика нам потрібна, як повітря...

Павлюк тим часом доводить, що Дорош запустив бригаду... З Лебедина в неділю службовці ідуть на бригаду Дороша пособляти ламать кукурудзу, а колгоспники тут справляють весілля — дуги перев'язані червоними стрічками, бояри перев'язані рушниками, з дзвоном, громом мчать вулицею, дружки виспівують «Загрібай, мати, жар», а молода кланяється...

Коли всі сміються, чого б то голова сидів насумрений? Сміх то вщухає, то наростає, перебігає хвилиною, і Радивон Ржа собі потішається: люди мали змогу пересвідчитися, що то за лагідної вдачі голова!

Не взяли ті веселощі лише Дороша, що, мов сич, кидав з-під насуплених брів хмурі погляди, бурмотів щось про наклеп, та за гамором його не дуже було чути.

Відхмурився також і Гнат. А що лишалося діяти Саливонові? На душі накіпала досада, а на лице набігала крива усмішка.

Та вже коли мова зайшла про картоплю, тут було не до сміху.

Павлюк знає, як догодити зборам: виростити картоплю зуміли, а зберегти — ні. Нагадує людям, як Радивон Ржа ставив Дороша всім за взірець — забуртував картоплю справніше за всіх! В газету пишуть, Дороша прославляють — Панько Цвіркун розписує на всі лади... А тим часом пішли краплисті осінні дощі. Дорош погнався за квадратними метрами, — буртуючи картоплю, клали обмаль соломи і землі, — випередив, мовляв, усіх. Дощі обмили землю, кагати промокли до споду; вдарили морози — картопля померзла, пригріло сонце — спарилася...

На цей раз навіть Радивон Ржа втратив самовладання, вчуваючи в словах промовця небезпечні наміри стривожити масу. Голова нагадує, що картопля пішла на свиноферму. На диво, цим тільки звеселив збори. Досвідчені господарі потвердили слова голови.

— Свиной нам треба годувати? — питає Саливон.

— Про м'ясоздачу треба дбати? — нагадує Дорош.
— Громадське господарство треба розвивати? — додає комірник Гнат.

Павлюк сколотив збори, і вони не стали нікого слухати.

Мусій Завірюха зауважив пристрасно, глумливо, що на свиней тільки списали картоплю, а свині тощі, як хорти!

Марко, в'їдливий хлопець, повів надто лиху мову, що якби в землі картопля зосталася — голова відповідав би, а як у кагатах погнила — нема винуватих, спишуть на негоду, клімат!

А тут пастух Сава знов згадує дівчину Теклю, що зуміла зберегти картоплю, вкрила сухою солом'ю, тричі нагортала землю, щоб картопля не зогрілася, обвиклася, поробила витяжні труби, а дощі не обмили густий навал землі...

Збори прихильно відгукнулися на слова пастуха і Марка, що не покривили душею.

Тихін, що був присутній на зборах, також не змовчав, поставив як взірець дівочу бригаду, де жодна картоплина не зогнила! І це всі чули. Певне, що не до вподоби комірникові батькові сказав він. Зате всі пересвідчилися, що то за справедливої вдачі хлопець. Прилюдно визнає: дівчина забезпечила артіль картоплею!

Так що Марко з цього зробив висновки:

— Хватить і на садівлю, і Саливонові для базару!

Що мусив діяти Радивон? Чи він проти критики? Обводять збори такими лагідними очима, що який би не був замурений чоловік — згонить хмурість з лиця той погляд.

— На недоліках нам треба вчитися, щоб кожен бачив і виправляв свої помилки...

Що можна було сказати проти цього? Розсудливий чоловік Радивон — ось що, певне, подумали збори. Слова його, видно, зборам сподобалися. Мовчки сприймали, уважно слухали. І це заохотило Радивона на одверту розмову.

— В Дороша дійсно є недороблені ділянки, як уже тут вказували...

Хто міг проти цього заперечити? Стояла напружена тиша, люди мовчки очікували, до чого веде голова, хвилювалися навіть, вчуваючи: мов дивне осягнення найшло на Радивона.

— В кожного з нас є недоліки...

Комірни́к Гнат на слова голови розчулено хлипає, Дорош глибоко, тяжко зітхає, Саливон теж, певне, мучиться душею...

Радивон збирається з думкою, адже голова на вітер слів не кидає... Всі спостерігають, як він хмуриться, твердим поглядом обводить збори, виголошує:

— На недоліках нам треба вчитися... Взяти, приміром, Дороша... Чи в нього малі досягнення? Хіба можна нехтувати тако́го досвідченого господаря?

Чи не забили памороки людям ті слова? Деякий час збори не могли прийти до пам'яті.

— Може, декому і в Дороша треба повчитися! — рішуче твердить голова.

Буря, гам, галас. Збори виявили свою нестриманість. Гнівні вигуки, сміх, посвист.

Зборам, видимо, не дуже до вподоби прийшлися слова голови. Вони не поділяють тверезої думки Радивона. Знявся гвалт, заглушив його мову. Ось і спробуй врозумити людей!

Крізь шалений гвалт Радивон безпорадно вигукує:

— Дорош виявив себе на всіх роботах!

Краще б уже він того не нагадував. Це спричинилося до нової зливи людських пересудів.

Мусій Завірюха:

— Як робив на свинарнику, положив рукавиці, свині з'їли...

Пастух Сава:

— Як робив на курятнику — не заходь із цигаркою: кури вихватять з рота.

Мавра:

— А яйце обходилося по два рублі штука.

Тракторист Сень:

— А на буряках в Дороша грають в дурня... По три години обідають...

Марко:

— Якби Дорошеву бригаду поставити на господарський разрахунок, вони б її програли в дурня.

Павлюк:

— Дорош дав колгоспові два рублі на трудовень, а бере п'ять!

Текля:

— Якби оплата була від центнера врожаю, а не від норми виробітку, то видно було би надбання кожного...

Пастух Сава заперечив:

— Не дуже видно, Дорош присіває запільний клин, посіяв сорок два гектари проса, а пише тридцять — в мене, мовляв, ген скільки гектар дав — шліть на виставку мене! Приорав пасовисько, вигони, низини, при лузі клинок сінокосу прихватив, при березі приярки, підгір'я заорав, над Вільшанкою бугри, посіяв ячмінь, просо, гречку, а воно в польовій землі не значиться. За те, що приорюють, — спасибі, — а за те, що приходять, приточують, обманюють, — ганьба! То було би сім центнерів ячменю на гектарі, а витягне десять!

— Це наклеп! — мало не репнувши, вигукнув Саливон. За ним Гнат.

А що вони могли сказати?

Радивон з Дорошем мали змогу наслухатися і пересвідчитися: чимало лихословів розвелось на селі. Радивон у натузі вигукнув:

— Я не дозволю брати людину на глум!

Пастух зводить наклепи на Дороша, мовляв, бригадир з чаркою не розминається. Дорош вигукує на всі легені:

— Мені треба людей зучить!

Зриває сміх зборів, що не взяли до уваги те поважне міркування.

До цього безладдя, безперечно, спричинився Павлюк. То ж він зняв бучу... Навіки знеславив Дороша, що заподіяв, мовляв, артілі значні збитки, а тепер голова тягне його собі в заступники! Скрутив людям думку, збив з пантелику, зірвав збори, і вони рішуче стали проти Дороша.

Радивон Ржа приходять до сумного висновку: хоч Павлюка скинуто з головування, проте він не кається. Стромляє палки в колеса... Згуртував своїх прихильників, дискредитує кадри, стоїть на перешкоді зміцнення колгоспу. І це треба довести до відома райцентру.

І ще більш сумні думки мигтять перед очима Радивонові: коли б загальні збори вирішували долю голови колгоспу — добра б не ждати і Радивонові... Спасибі, Урущак твердою рукою наводить порядок у колгоспі.

Земля зляглася, перепріла, перемліла, спарилася, прагнула родити, ростити... День то вияснюється, то хмарніє. Шалений вітер то вигулює на привіллї, буяє, бурхає, січе в лице, то затихає, вигинається, раптом огріє.

Стривожена дівчина стояла серед поля, дивилася вслід за плугами, що перевертали широкі скиби, де повиїдали, навернули, проминули, — за осінніх заморозків артіль не доорала поля. Даліє могутня лискуча спина на тракторі. Довгими смугами повилася рілля, прослалася чорними пасмами — не на гребінь плуг кладе, плитами стелить, пласти блищать на сонці, круто поставлені полиці. Новорілля не вдовольняла дівчину, ішла борозною, оглядала чисте, сите поле, розоране на ждане насіння.

Кров кинулася до лица, гірко на душі стало, дівчина переступала великі брили, примічала, де тракторист проминув огріх, вимілив, щоб на машину було легше, щоб зберегти пальне і більше виробити. А що вродить, за те не дбає. Який візьмуть здобуток, про те не має й гадки. Аби повершити норму. Заорює до Москви дорогу, щирі дівочі сподівання на буйний врожай.

Трактор плазує в натузі, лемеші ріжуть густий верхняк, будять землю. Ясна прозелень удалині веселить око, рослина тягнеться до сонця, смочче соки, з осені пшениця розкущилася славно, вкорінилася, росте дружно, прїлий дух ріллі паморочить голову. Тракторист і жайворонок оживляють степ, засівають веснянками землю, споріднилися, подружилися, шумливі вісники буяння, розквіту... Машина, немов у пропасниці, прокладає борозну, рве, переривається, загрузла у видолинку, ослаблена, засіпана, люто виє, скрегоче, загібає, розкидає землю, не вибереться ніяк. Перегрїлася, глухо стукає, дзвенить: чи не виплавилася вальниця? Звивався синій димок, стелився нудний запах горілого масла, боязно Тихонові, щоб не порвать середину трактора, — тоді, невдалий хлопче, геть з борозни, — дорогі дні, а ти вибувай з поля, терпи глум, нарикання.

Тихін, проте, завжди вибереться з біди. Не було випадку, щоб він здався, загруз, невдачі не полюбляють його. Тихін наказує вимілити плуги. Вивів з видолинка машину, завітрений, зосереджений, повів твердою

рукою. Розбігався простір, розливалася посмішка: серед поля мила дівчина, рясна хустка, ставна постать. Тихонові кортить скорій пригорнути до серця подругу, радо, гучно він вітається з дівчиною — драстуйте, товариш бригадир! Не помітив кривої, змушеної посмішки, невиразного погляду.

Тихін топтався на ріллі, розминав руки, ноги, розправляв плечі, зогрівався, закурював, виламувався, терся коло дівчини, що дивно на цей раз повелася з ним — немов ізраділа, разом відсторонилася, не дуже привітно стріла, строго поглянула, з ніяковим почуттям, стриманим гнівом стала докоряти:

— Впродовж орали і ралили впродовж, груддя не розробили, рівчаків наробили, огріхів, мілко орали...

Хмурим оком водила по ріллі, мов туман заслав поле, мов крізь сон споглядала... В очах мигтів хвилястий, нерівний ґрунт — гребені то наростали, то западали, ось зовсім мілка оранка, далі рівчак — не переступиш...

Повела нудну річ, щоб глибше розпушували землю, перерізали борозни, горошкуватий ґрунт треба виробить. Кому не відомо: вздовж ори, впоперек сій,— учив здавна людей надокучливий Мусій Завірюха, завідувач хати-лабораторії, і Текля вдалася в свого батька, засвоїла нескладну грамоту, тим величається.

— Не можна щороку орати в один слід, — читала лекцію Тихонові, — адже плуг кладе скибу в один бік. Хіба розробиш ріллю? — Немов із плачем дорікала: — Як я сіятиму? Поковиряв ріллю! Як покладу зерно? Наральник то загрузне, то повисне. Як тепер розрівняю ріллю?

Западала тривога: в хвилястий ґрунт як ляже зерно? Одне вимілиш, друге заглибиш, недружний сход буде, одне зерно ляже на вогуку підошву, вкоріниться — рясний кущ виросте, друге попаде в сухий верхняк — зачахне, третє, надміру заглиблене, не проб'ється.

Квовлі стебельця мигтіли перед очима, снували сумні думки...

Хіба комбайн низько братиме на такому полі? Канави та бугри! Щоб врізатися хедером в землю, поламать мотовило?

Тихін тепер перейшов на інший лад, змушений до того: зазнаватися дівка стала, подумаєш, велике щастя, бригадир, начальство! Не буде він ні орати, ні ралити впоперек, він рішуче каже:

— Г'они короткі, крутяться машиною, завертай раз по раз, скільки часу переведеш, гасу! І не сіпай мене, прошю тебе, бо я за два тижні поб'ю трактора. Що тоді мені директор МТС скаже? Буде того, що торік дрова носили за трактором: загрузне — витягать треба. Як у грязюці оратимеш? Нещодавно зійшов сніг, ще не протряхло. Хочеш, щоб гряділь погнув, рами, як лемеші попадуть на мерзлу землю, — де були густо розкидані гноянки, земля не відтала, під сподом крига. Що я тобі, перероблятиму? Це скільки треба витратити пального і часу? На мене повернуть усі збитки.

Гарячково доводив, тлумачив, переконував, пахкав димом уразливий хлопець. Тихона і без того досада бере, а тут ще нестерпні докори слухай, дратує, сердить в'їдлива дівчина! Тихін здавив грудку землі на доказ — воду видавить можна!

Сіроока дівчина хмурила круте чоло, дивилася на рілля, уважно слухала, щось думала, мовчала, хвилювалася і, як видно, нічого знати не хотіла, вимагала глибшої оранки.

— Хочеш, щоб я тобі руду землю повивертав? — глумливо відказав Тихін.

Ця загроза аж ніяк не страхала дівчини.

— Тут до метра залягла чорноземля, — спокійно відказала. — Чи я не знаю свого поля? — Які тут попередники були і як здобрювали ґрунт? Сита чорноземля... Ори глибше!

— Що я тобі, канали рити буду? — перечив Тихін, вдавався до інших доказів. — Не вистиг ґрунт! Рілля — хоч вареники ліпи!

Ледь помітна усмішка набігла на завітрене лице дівчини — набрався дідівських дотепів тракторист.

— Тут на днях курітиме. На низах мокро, на горбах пересохло...

— Трактор загребеться — виступає вода!

— Воруши — сохнутиме! Земля стужавіла, вітри сушать, кожную краплину вологи зберегти треба. Хочеш, щоб земля перев'яла? Вітри силу витягли?

Стала знов дорікати, чіплятися, чому він без передпłużників оре.

І Тихін мусить пояснити недосвідченій дівчині — чи вона не бачить, що хомутці несправні?

Це пояснення аж ніяк не вдовольнило дівчину, мало не на глум взяла тракториста. Чому він спочатку під

гречку культивував? Щоб земля висохла? Не знав? А ячмінь, пшениця ждатиме?

— А якщо під гречку з осені орана земля протряхла, тобі байдуже?

— Мені гречку через місяць сіяти! — відказала. Зробила невтішні висновки: — Аби м'якої оранки тобі більше нагнать? А про урожай не дбаєш?

Дівчина страмила Тихона! Чи вона не знає глибину родючого ґрунту? Мовляв, обізнана на оранці. Пишається, мов королева в хомуті. Все їй не так. Все не до ладу.

— Хочеш, щоб земля перев'яла? Гній не попригортаний. Передплужник прикриває перегній, плуг прикидає пласт. Розволочив гній...

Мало того, що чіпляється до оранки, ще й на Тихона зводина зводить:

— Гас береш на оранку з передплужниками, а ореш без передплужників?

Тихонові здавило горлянку, і він ледве спромігся відказати оприскливим голосом:

— Відки тобі знати? Що ти скрізь втручаєшся?

— Мені видно твою вдачу! Вимілив оранку — менше гасу, більше виробіток! Слава, трудодні! А за врожай душа не болить в тебе?

Тихін мав нагоду пересвідчитися, що то за норовиста дівчина. Лепетуха! Хвастуха!

Гострим словом осудила Тихона.

— Тобі не догодиш! — роздратовано зазначив, надто недбало поставився до її слів. Чи варто надавати значення всяким примхам?

Надто вразливо сприйняла несправедливу думку, безпорадно заперечила, разом спитала:

— Чому на Сеня не нарікає ніхто?

Надумала чим збити Тихона з пантелику! Чи він не зна, що відказати?

— В Сеня легша оранка — піскувата земля!

Мовчки подивилася на Тихона, а як подивилася! Подив, мало не зневага, пробивався в тому погляді. Текля не сподівалася такого зухвальства.

— В Сеня низова земля, залипають плуги, культиватори, на ребро скибу кладе, рівна рілля в нього, не хвиляста — очі вбирає! Не знати ні гребеня, ні рівчаків! І передплужники в нього не стримлять догори — справно хомутці держать.

Люди добрі, чи не здумало вчити його, досвідченого тракториста, якесь дівчисько! Чи, може, гадає довести, що в Сеня більший успіх на оранці, що Сень більш здатний? Тихонові цим не дошкулиш, людина знає собі ціну.

— Не знаєш, що робить? — питала строго і докірливо. — Одчепи третій корпус плуга!

На жарти бере Тихона, чи що? Чи він не знає, що діяти?

— Іч, розумна! Я тоді не дам норми! Хочеш, щоб я в хвості плівся? Був у неславі?

Тежля пересвідчилася, що рішучим словом не вплинути на Тихона. Лагідно стала врозумляти його:

— Якби ти читав літературу, ти б знав, як діє на збагачування ґрунту кореневище люцерни, і не орав би без передплужників... Не гнався б лише за гектарами, а дбав про врожай. І так порушили агротехніку, не встигли восени зорати, доводиться напровесні...

Ой леле! Цілу лекцію Тихонові прочитала! Чи вона не розуміє — заводських хомутців нема, а наші не держать передплужників. Тихона нудьга взяла. Дівчина мотає тобою! Дає тобі вказівки! Що вона знає? Далєбі, світ пішов обертом.

— А розпушив як? Як направив культиватор? Одна лапа на п'ять сантиметрів розпушує ґрунт, друга на сім, третя на десять. Як я буду сіять? Хіба будуть дружні сходи? Хіба це дрібнозерна рілля? По брилах сівалка стрибатиме! А це що таке? Спочатку б'єш бороною, а слідом пускаєш культиватор? Тобі треба план борошування виконувати? На вітер? — Дівчина із нехтуванням поставилася до намірів Тихона. — Чи я не бачила твого культивування? Неточеною лапою прописав мережку!

Тихона взяло за живе:

— Ти б краще вишивала, а не бралася за поле!

Не домоворилися ні до чого тракторист з бригадиром.

— Диви, щоб не прогадала, — застерігає Тихін дівчину, що надумала завести сварку з трактористом. — Захотю — виведу в передові, а ні — посадю...

Сповнена обурення, Тежля не могла осягнути — чи є совість у хлопця?

А Тихін уже не міг стримати себе, розходився, розпалився, повів зухвалу річ:

— Пожену трактор у Кулики, там Данько риби на-

ловить... А на твоєму полі, скажу, рілля мокра, хай за тиждень протряхне. І директор МТС нічого не вдіє. Отже, приймай оранку, а то прогадаєш.

Знехотя викрив себе Тихін.

— Не прийму! — вперто стояла на своєму. — Покови-
рив ріллю!

— Виори їй, скультивуй, засій, і вона герой!

Тяжчої образи вже не можна завдати дівчині.

Зачала до всього прискіпуватися, всім нехтувати, все їй не до вподоби. По дерну, мовляв, не буде сіяти! І трактор рівчаків наробив, возом не переїдеш, огріхів — хоч лопатою розкопуй...

Такого наговорила причеплива дівчина, що Тихін не знав, на що відповідати і що заперечувати.

— А під буряк чому не заквив вологу на зябу?

— А ти бачила поле?

— Я сплю і бачу поле...

— В борознах ще мокро...

— А гребінь пересихає. Ждеш повного досягання ґрунту?

— Не можна боронувать...

— Пускай шлейфи...

— І що ти в'язнеш? Що ти мені за начальник? Нема вказівок директора МТС.

Ой нене! Кинула зляканий погляд проти сонця, побачила, як стримлять бур'яни по ріллі. Захекана, переступала через великі брили, тягла за собою Тихона. Виразно побачила: зоране поле бур'яніє.

— А це що? Нехворощу на віники залишив? Поле зорав, а нехворощ росте! Поле рясніє бур'янами. Вздовж поля тягнуться межі. І це називається оранка!

Зовсім розсердила Тихона, що вже радий був її здихатися. Не догодиш ніяк, на ріллі, мовляв, вона знається, все їй не так, не признає і культивацію, і оранку...

Тихонові дух перехопило, він не в силі стерпіти образи.

— Ори кіньми краще! — сказав зневажливо. — Сіла б на трактора, спробувала! — додав страмне слівце, що від нього кинуло в жар дівчину. Допекла, довела.

Розгублена дівчина рум'яніла, кривилася, не могла прийти до пам'яті. Тихін довго терпів, мучився, нелегко було стримувати себе, тепер виговорився, зопалу вилаявся, хай не дратує, не зазнається, не в'язне, тепер, певне, закається... Хто вона йому і що? Глумливо кивнув на

ліс, хотів навести на страмотну згадку, вчасно остерегіся, навіки могла образитися.

Подивилася пильно, гостро, сказала владно, що не прийме оранки. Подалася бисто навпростець. Гарячу зневагу понесла в серці. В нестямі бігла, спотикалася на ріллі з тривожною думкою: де були її очі, розум? Мигтіли червоні спалахи, по тілу розлився гнів... Що могла вдіяти? Зневірилася в людині... Гіркою згадкою війнував ліс, барвіста, весняна краса, будив жаль — кому довірилася, розкрила серце? Вивернувся навиворіт негідний хлопець.

Тихін повів глумливим поглядом, осміхнувся Теклі вслід.

— Побігла як ошпарена! — зухвало кинув навздогін. Чи Тихін не знає дівчат, не зуміє приборкати крутий норів? Химерні вигадки, примхи? Не зуміє вернути прихильність, ласку збаламученого серця? Не було нагоди пересвідчитися? Чи довго стане дівчина носити образу? Пересердиться... Чи пересердиться?

Тихін самого директора МТС обкрутить, а тут польова дівчина! Бригадир! Вимагає, щоб не порушували агротехніки. А скільки гектарів трактор перевернув — байдуже. Тихін хоче бути в честі і славі...

...Затуманеними очима дівчина дивилася на ріллю, читала людську вдачу.

Тихін будь-кого обведе. Хай сім сторожів стоять, та якщо залізну бочку з-під пального добре виполоскати, випарити, насипати пшениці — кому прийде наздогад?..

Мусій Завірюха, дізнавшись про неохайну оранку, зухвалу поведінку тракториста, дійшов висновку, що як запровадить МТС нові організаційні заходи, тоді трактористи сумлінно стануть обробляти землю і ми позбудемося неполадок.

Хіба можна тим розсудливим міркуванням утішити скривджене серце?

Дівчина з гіркою душею, звертаючись думкою до тракториста, питала: «Де твоя совість?»

Росте і плодиться стадо, — та чи в кожній артїлі берег над Пслем? Інші згодували за зиму солому, що припасли для скоту, весна пізня, не ставало корму, щоб дого-

дувати худобу, поки вийде на пашу. Наближається сівба, треба, щоб у силі були коні. На посівній нараді про це була мова. Павлюк, знаючи, в кого є запаси, в Буймирі, приміром, закликав стати в поміч сусідам: дати соломи в позику чи продати по недорогій ціні. При слові згадав заподадливого на бариші Радивона, навів низку випадків торгівлі картоплею, назвав спекулянтом, тяжко образив Радивона, що, осміяний перед людьми, мусив слухати, терпіти знущання. І нарада, видьмо, теж не дуже прихильної думки була про Радивона: чи в нього мало недругів? Із зловтіхою позирали на вдачливого голову, що в нього ніщо не виводиться (заздрощі!), охоче засуджували недостойну поведінку, кидали глумливі вигуки:

— Прийшов на готове хазяйство, що розрослося за Павлюка!

— Тепер зазнається, величається!

— А на що сам спромігся?

Радивон почервонів, як буряк, у душевній натузі.

Павлюк, видно, згуртував прибічників і тепер, захочений ними, зачав докоряти райзу за невірне кормове планування. Давня балаканина, скот росте і плодиться, а ні виконком, ні МТС не приділяли належної уваги справі кормового забезпечення, при складанні виробничих планів не зважали на кормові потреби.

По тих словах, як не дивно, Радивон звеселів. Хмарні думки й настрої тепер розвіялися. Адже для зборів тепер ясно, що за химерна людина Павлюк: не те що обмовляє чесних людей,— ганебні вигадки, сумнівні звинувачення кидає навіть керівникам райцентру.

— Це наклеп! — щиросердий вигук з дужої горлянки, певне, всі почули, не могли не почути, і керівники мали нагоду пересвідчитися, що то за щирий оборонець правди Радивон.

Хіба тільки самого Радивона Ржу обурило безсоромна Павлюкова річ? А хіба Саливон вдоволений тим пересудом? Чи може душа спокійно сприймати, як Павлюк усе перекручує? Саливоніві несила терпіти — вразила його в саме серце облудна промова. Хіба він міг змовчати? Подав і від себе слово. Звісно, був проти страмних речей, з великим палом і обуренням осудив непристойну поведінку, зухвалу вихватку. Павлюк забув про безгосподарність, недогляд в артілях (не в нас, звісно), а волів би провину на райзу скласти!

— А як ти баришував картоплею? — недоречний вигук міг будь-кого збити з пантелику, тільки не Саливона.

— Кожен горне не від себе, а до себе! — під загальний регіт відказав Саливон.

Саливон докоряв тим, хто забуває звичайну істину: скільки б ми не сіяли, не заготовляли, а як не доведеш до ладу, — все піде прахом! Чому силосу не припасли, перевели корм, тепер нарікають на райзу?

І врозумливі ці слова, здавалося, мали б переконати кожного. Урущак аж ніяк не перечив тому, він давно був доброї думки про господарські здібності Саливона, що виявив і на цей раз чималий досвід, здоровий глузд. А коли ще Радивон із тверезою думкою додав, що винуватого шукати тепер не час, треба допомогти сусідам, Урущак зайвий раз мав нагоду пересвідчитися, що то за люди порядкують в артілі «Червоні зорі». Отже, повершила Радивонова думка, з чого приятелі мали втіху: озвалися впору, справили довір'я, виручили старших, славили Павлюка і самі впали в око Урущаків... Зберегли лінію, при нагоді не забуде — скільки діла зробили одним замахом!

Не сподобалися лише, на превелике диво, міркування голови й завгоспа Нагорному: його думки ніколи не вгадаєш, йому тяжко догодити. Незрозуміла людина.

Ось і тепер він стає на захист Павлюка, розвиває його думку. Бо ж справді без кріпкої кормової бази як можна розвивати тваринництво? Як можна виростити сите поголів'я? Продуктивне стадо? Який може бути надій? Настриг шерсті?

По тих словах кров кинулася до лиця Радивонові, охмарнів завгосп — знов повершила Павлюкова думка.

Нагорний тим часом звертає увагу наради:

— Чи можна при складанні планів не вивчати потреби кожного колгоспу, кожної ферми? Треба впорядкувати заболочені сінокоси, сіяти трави, соковиті корми, дбати про заготівлю силосу. І це справа не тільки райзу, а всіх нас! — рішуче твердить Нагорний.

Урущаківі невдогад: чи не думає Нагорний часом відповідальність за всі недоліки, нестачу корму взяти і на себе? Було дивно, незрозуміло... Про невпорядкованість кормової справи гострі суперечки точаться давно. Попередній секретар завжди знаходив винуватого чи то в райзу, МТС, виконкомі, а щоб заговорив хто про

свій недогляд — такого ще не бувало. Далєбі, потуманіло в голові Урущаків. Ось вгадай, як приступити і як догодити людині. До того ж створення кормової бази — справа не одного року. А Нагорний недавно лише прибув.

Нагорний приходить до сумного висновку, що скотина в наших колгоспах занедбана, захарчована. Чи можемо ми терпіти таке неподобство? Концентровані корми цідимо крізь пальці... Для розвитку тваринництва потрібні білкові корми.

Саливон перезирався з головою, перемовлялися без слів, вгадуючи думки один одного: Нагорний, мовляв, лише недавно порядкує в нас, ще добре не обізнаний з господарством, і то веде таке, а що буде, як він вивчить кожен колгосп, бригаду, кожну ферму, ділянку? Добра тоді, Саливоне, не жди.

Нарада поставила перед людьми важливе завдання, хлібороби з клопітливою думкою вернулися на села.

Врочиста трудова пора! Заботи багато, а часу обмаль. І вже другого дня Саливон із Ржею стали здійснювати свої обіцянки. Скотину прогодували сіном, добре Павлюк забезпечив ферму, а сто центнерів соломи виміняли в Малому Істороні за тридцять пудів муки, здійснили поміч. А муку продали на базарі, причім не продешевили (хіба Соломія прогадає коли в торгу?), зуміли взяти добру ціну. Про це дізнався Нагорний (звідки? — ламав голову Радивон, перемучився душею, пересвідчився: від ворогів не встережешся), розгніваний, пробрав Радивона за спекуляцію. Довго вичитував за негідний вчинок, та ще й при людях, страху нагнав, завдав страму. Мало того, лиховісні сількори ще осміяли Радивона в газеті (чи не Марко часом? Бува, не Сень?). Слава на всю округу!

Радивон понурився, опустився, взяв близько до серця ту ганьбу. Нещодавно дійшов успіху, був на прикметі, і вже приятелі вітали його, — хто зна, до чого він дійде? Аж раптом така невдача, голова мало не захворів, збудив велике співчуття, жалощі між приятелями, і вони тісно обсіли його, не дали занепасти духом, разом переживали горе. Чи нікому втішити голову? Ніхто так благодійно не впливає на приятеля, як Саливон. Не журися, куме, звикнеш, навіщо така вразливість, інші, дивись, з газети не злязять, десятки доган мають, і то безтурботні, веселі, а ти побиваєшся... За людську справу

постраждав, аж охляв чолов'яга, в очах смутний, аж змарнів, ой боже ж мій! Розкохана Соломія, гладка Тетяна розважали Радивона щирою приязню, горнулися пухкими тілами, заливали кріпкою чаркою біль душі. Проте нудьга довго не розходилася, і молодиці аж упарилися, поки розворушили голову, на щастя всіх присутніх, що насторожено очікували, поки виясниться Радивонове лице, бурхливо сприйняли першу посмішку. На що тільки молодиці не здатні!

Із м'ятежною душею Радивон бив себе кулаком у дужі груди, взивав до білого світу. Чубатим головам ніяк не досягнути... Хто не запопадливий на ті вигоди? Преславний порядок сивої давнини маячить перед очима: хто обведе сусіда, вигадає на скруті — хвала тому!

І вже віднині Радивон, заклопотаний господарськими справами, не одривався з двору, не виїздив із села. І це всі знали.

Та від пильного ока Мусія Завірюхи ніщо не сховається — голова засилав Саливона на роздобутки, сам остерігався з гіркого досвіду. Де пахне баришами, Саливон враз учує, скрізь родичі, приятелі, широкого розмаху людина, жоден ярмарок не минеться без нього, скрізь зустрічі, могоричі. Чи хто ще вивернеться так? Навідав у сусідньому районі, в Довжику, соломі. Хіба шабай не обмахлює? Допоможіть у скруті, скотина без корму, ви ж таки колективні люди... Сусіди і повірили, не скрізь же баришники сидять. Порішили допомогти, та ще відомій фермі, продали соломі за безцінь — по шість рублів центнер. Саливон цю соломі виміняв у Низівській цукроварні на патоку: центнер соломи — півтора патоки. А патоку продав колгоспникам по два з половиною рублі кіло, отже, соломі перепродав по триста сімдесят п'ять рублів центнер!.. Зажив великої слави між приятелями. Хто ще зуміє вивертитися так? Хто перевершить Саливона? Чи багато таких найдеться? В кого стане талану? Меткий на викрути. Неосяжного хисту людина. Як ніхто, тямущий у торгу. Хто порівняється з Саливоном? Здатний на всякі вигадки. Хто встежить за ним, як докаже?

Завгосп себе, звісно, не проминув, придбав бочку патоки. Саливониха як пройде вулицею, як метне спідницями, горілчаним духом так і потягне, немов з гуральні. Люди принохуються, знають: Саливониха пішла.

Комірник Гнат скрізь прославляє завгоспа: голова! Найдіть ще кого з такими здібностями! Коло нього і Радивон набирається ума. Великі гроші вигадали, збагачили трудовень — то на солоні, то на картоплі. Це вам не безталанний голова, приміром, сусідньої артілі «Вперед до соціалізму», що тонни картоплі позичила Рябуш-кам. Роздали добро в позику. Господарі називається! Що вигадали? Виторгували що? Хіба за таким безпутним головою можна збагатити? Ось у нас Саливон... Радивон Ржа! Що б там не казали недруги... голова на славу в нас! Завгосп — на всю округу!

Чи Саливон не має вигоди? Справді вболіває про трудовень? Не знає, відки потягти, як прихитрити, прикрасити? Сотні пудів хліба не зуміє списати в «мертві одходи»? Тисячі літрів молока на «внутрішні потреби»? Тисячі рублів на «виробничі витрати»? Чи його вчить треба? Рахівник Панько Цвіркун хіба не зведе, не обчислить? Сотень гусей, качок, овець не вистачає? А вовки, лисиці тягнуть? З чого живиться бідна тварина? Пшениці не стає? А миші точать? Чи завгоспові і комірникові не треба заліза? А директор цегельні хіба не любить?.. Вино, мед, сад, мука, риба в чийх руках? На «харчові витрати» мало пішло? Це ж бухгалтерія! Все точно видно, як у дзеркалі! Якщо залізо на гофманську піч часом потрапляє в Саливонів двір чи дерево з лісництва, хіба бухгалтерія не виведе? Чи Радивон Ржа не зведе кінці? Сам у вигоді буде. Це не Павлюк, що зв'язував усім руки.

Скрізь пішла поголоска селом, як голова із завгоспом збагачують господарство, людський двір, виводять занехаяну Павлюком артіль на дорогу. Комірник Гнат аж розпадався, вихваляв голову, при нагоді не забуваючи огудити Павлюка, що, мовляв, не дбав про людей... Це Павлюк не дбав про людей?! Піклувався про розквіт артільного господарства і добробуту... Розросталася ферма, розвивався сад, розливалися ставки, озера, прибував людський достаток... І тепер — настала весна, пробилася памолодь — Завірюха спостерігає, як задрі погляди никають по зелених берегах над Пслоом, точаться неприязні розмови, нав'яні Саливонем: а ферма, мовляв, знов усю траву запасе, що нам буде? Наче в кожному дворі не зимують двоє голів скоту — ще мало... А тут комірник Гнат скрізь присолоджує речі, перетягує людей, прихляє, гуртує підручних, аж пе-

ривається, вихваляючи Радивона, як він за всіх дбає...

Люди задумалися, як викоренити лихі прадідівські звички.

9

Повила тьма, обвила дивне півсоння. Ставши окаряч, Радивон розкрилив руки, похитувався, виніжувався. Зорі притягли очі, млосна тиша нависла над землею, земля спить, тільки Радивон проти неба пильнує ніч. Ніч вогка, запашна, напоїла дурманом, любощами. Плюскалась риба в Пслі, очі протинали густу заслону, Радивонові хотілося заспівати на всі легені. Чутлива, вразлива душа. Аж треба ворогів стерегтися, враз помітять — чого це голова проти ночі горланить? Радивон на хвилину осмутився, набігла згадка... Принадне, безповоротне парубоцтво! Гуляй, галасуй, буйна парубоцька сило! Не вернеться... Чи він довго буде мучитися? Глушити почування, що так і пруть з душі? Стерегтися якогось там Мусія Завірюхи, Марка, Павлюка? Могутне ревище розбіглося лісом, розіслалося долиною — де ти бродиш, моя доле? — розбурхало сон і темряву.

Санька стояла під сосною, розкрила груди на свіжий повів, пишна, ясноока. Радивон, поклавши на округлі, повні боки гарячі долоні, безладно топтався коло дівчини, що озивалася тверезим словом, пручалася. Не дуже, видно, приваблювали її п'яні зітхання, обійми...

Радивон не зовсім зручно почував себе. Мовою кохання, видно, ніяк не схилити серця, не збудити приятні, не скорити дівчини. Санька глуха, німа на пристрасне, тому, може, й не дуже вразливе і, безперечно, неврозумливе слово. Хто з ясною головою стане перед дівчиною, що розранила серце, кров помутила?

Бурхлива пристрась, нестримна унада зім'яла, заморочила Радивона. Пожадне, незнане почуття мордує, тривожить, буйна гаряча кров бродить п'янкої ночі. А дівчині байдужі муки серця, спокійна, мов стовбур, на палкі слова, зітхання і закляття, доводить до розпачу Радивона.

Радивон говорив мов без пам'яті — дорога, жадана, втеряв сон, спокій через тебе...

Радивонові затремтів голос, сперло подих...

— А що мені з того? — мляво відказала дівчина на палкі Радивонові слова, що не дійшли їй, видно, до серця.

Тут Радивонів голос став твердіти. Радивон радий все вдіяти для коханої дівчини, поставить її на ноги, виведе в люди, вирядить на виставку. В честі, славі вона буде, при грамоті і при грошах... Радивон завжди її захищав, застороняв, недруги б уже давно її звели, згубили, зігнали з ферми, якби не він. Одгороджував, обороняв від напасників, мила, хороша... А поки що...

Дівчина з недовірою ставиться до слів Радивона: як вона зможе повершить Марка, що про нього розголос та слава на всю Україну! Чим вона зможе...

Радивон і слухать не хоче. Все в руці його... Надто легко і переконливо він розкриває дівчині очі, як хитро вертиться той світ, хоч дівчина сама, не можна сказати, щоб недосвідчена була...

— Корови поставлено на відгодівлю, а молоко з них, хоч не дуже щедро, берем?

— А як же із зростанням поголів'я? — недомислює дівчина.

— В кінці року знімаємо з відгодівлі і ставимо знов на своє місце...

— А Павлюк?

— Бухгалтерія кому підвладна?

Радивон тільки кивне, то Панько Цвіркун вже знає, що діяти.

І це ще не все... Перед дівчиною розкриваються нові принади, кров бентежать.

— Розтелиться первістка...

— Ну і що? — невтямки Саньці.

— Як «що»? — Не поставимо коровою, півроку ходитиме в нетелях, а молоко на тебе запишемо...

Помітне хвилювання набігло на дівчину, великі заміри вже не здавалися такими недосяжними.

Радивон людина діла, він пустих слів на вітер не кидає.

— Чи одна в нас ялова корова, а вона ж по бухгалтерії не дійна, а літрів п'ять з кожної потягнеш?

Санька відчуває, що перед нею людина, що таки має силу в руці. І вже здається, що дівчина в захваті сприймає кожне слово... милого. Далєбі, чи не розтопив холодне дівоче серце чародій Радивон?

— А хіба на випоюванні телят мало можна набрать? — кожним словом вражає він дівчину.

— Як саме?

— Триста літрів на теля пішло? Пишемо — п'ятсот! Дівчина мов із ваганням знову перепитує:

— А Павлюк?

Радивон аніже не розгубився.

— Приберем до рук і Павлюка, — твердо пообіцяв він.

Адже людині підвладні землі і води, дарма що він відає тільки колгоспом.

Дівчина, здавалося, ожила, обм'якла. Схвильовано ходили груди, сяяли очі. Оприязніла, осміхнулася до чародія Радивона, що пробудив серце. Втішалася звабливими обіцянками, надіями, озвалася лагідним словом: слабші корови в неї і прибутки... Ненависна Мавра з Марком на перешкоді. Кляті недруги давно життя отруїли. Від Устина Павлюка спокою нема... Щоб їм добра не було, щоб їх земля поглинула.

Радивон пригорнув, приголубив дівчину, і вона не пручалася, поклала голову на дуже плече, замріяно дивилася в зоряне небо.

Радивон відказав дівчині:

— Сила в наших руках.

10

Ліпить дощ, напливли похмурі дні. Сіячі не діждуться, поки протряхне рілля. Набухла зернина прагне в землю. По коліно в болоті грузне кінь, в натузі везе кладь, мокріє, лисніє. Була надія, що після дощів рілля спариться, затужавіє.

Вночі повіяв верховий вітер, остудив землю. Зранку проїхав віз, п'ять мішків зерна на возі — і не знати сліду.

Дорогі дні летять за вітром. Ярова пшениця — ніжне зерно, впору висіяне, не побоїться запалу, не загорить, як буде наливаться. Тепер мороз видавить вологу, висушить землю.

Вирували вітри, окрадали людей. Мучиться зерно, вершиться людська доля, — і, може, дівоча, — весна не рання. Гнітючі думи збіглися, сплелися. Текля не спала ніч, думки гризли голову. Шаліє вітер, рве, мете,

намерзли шибки. Стурбований Мусій Завірюха перемовляється з дочкою і жінкою. Нап'яв кожуха, подався в п'їтму рятувати зерно.

Яровизований овес вже поназублювався. Мусій Завірюха ніч і день клопотався коло зерна, перегортав, перелопачував, щоб зменшити градус до п'яти, провівав, охолоджував, щоб не пішов овес на солод. У Бішкіні, дійшла вістка, не доглянули — пропав. У Завірюхи не пропаде. Впору кинувся, запобіг лихові. Дорогий овес, сортовий. Завірюха не проспить і не прогавить, в ці дні треба бути насторожі. Коли він розмовляв з академіком...

Дочка не дала докінчити слова. Буде, не раз чули... Не догодила старому, безперечно, вразила приятелів — пастуха, садівника і пасічника, що завжди раді послухати змістовну розповідь про зустріч з академіком. Люди оступили Завірюху, прихильні, вдячні, — врятував зерно від загибелі, не рівня сусідам.

Розгодинилося, вияснилося, пшеничне зерно, як криштал, переливалося на сонці, сите, лискуче, тішило око. Текля гостро додивлялася. Чи помітила, бува, що свиріпа де заблищала в ярій пшениці? Або вівсюжина? Мало Завірюха набігався, накричався, щоб лушили стерні?

Люди збуджено вбирали не порівнянні ні з чим весняні пахощі зерна. Пастух, садівник і пасічник добре знали звичку приятеля. Безнастанно надходять вказівки, директиви, в полі порядкує МТС, збираються наради, агрономи складають виробничі плани, пишуть газети, приходять завжди на поміч інструктори, а Завірюсі все здається, що він усі заходи запроваджує сам, — поблажно сприймали Мусієву річ.

Зерно розбухло, набралось соку. Зладили сівалки, щоб густіше сипалося зерно. Клопітлива дівчина скрізь назирала, прислухалася до людей, що завжди охочі порадити. Поставили шестерні на овес, залюбки порядкували, і де лишень охота в людей узялася, кожен вчував себе господарем, а не попихачем. До всіх рівна, усіх шанує «дочка», — як лагідно називали Теклю, — ні сватів, ні кумів не визнає, привітна, не галаслива. Пастух скрізь проголошував: не прогадали ми, що обрали на бригадира дівчину! Спасибі Павлюкові, що людей порадив, усі горою стоять за Теклю.

Звечора все наготовили, приладили, хлібороби сиділи

в бригадній хаті, курили, перемовлялися, як завтра виїхати в поле,— в ці дні завжди чомусь душа тривожилася.

Тепер кожухи топталися на одубілій ріллі, брала нерішучість і досада, позирали на кам'яне небо — чи не відтане? Сподівалися, здається, на чудо. Дівчина засмутилася з невдачі. «Не квітами заслана дорога, ще не знає лиха», — перемовлялися сівачі. Всі були стурбовані і безпорадні.

На ту пору примчала бричка, під вгодованими тілами м'яко вгиналися ресори. Радивон Ржа із Саливоном прибули на поле, навістили бригаду. Ясно-червоні лиця, певне, од вітру, набубнявіли. Досвідченим оком, осоловілим поглядом повіряли ріллю. Враз примітили сівачі безладно топчуться. Потягли бригадира до одвіту — чому топчуться без діла, не сіють? Чому на небо дивляться?

Дівчина повела плечима по тому слові, наче зніяковіла, певне, відчула свою провину, не знала, що сказати...

Що можна сказати, коли вас питають, чому йде сніг, віє вітер?

— Земля мерзла — не бачите? — недбало відказала.

— Мерзлі настрої! — зауважив Радивон, круто повісився з дівчиною.

Радивон не терпить пустослів'я. Поставив дівчину на місце. Зазналася надто. Чи він не знає, як з ким повестися? Мудрувати нікому не дозволить.

— Грудочки, як горіхи, торохтять під бороною, — безпорадно доводила дівчина. Що вона ще могла додати?

Пастух Сава, що возив зерно на поле, поки череда не пішла на пашу, звертаючись до голови і завгоспа, собі подав слово, наче його хтось тягнув за язик:

— Даремно нападаєте на дівчину, Радивоне Марковичу, не проб'єш льоду в калюжі, колесом не роздавеш. Як сіять?

Чи сподобалось те зауваження голові? Пастух Сава, що нездатний собі ради дати, надумав таких людей учить, що їм свого ума дівати нікуди. Замість того щоб придержати язика, послухати чужої ради, пастух сам втручається, вплутується куди не слід. Відомий завжди мовчун сьогодні щось дуже розговорився, розохотився, незваний, непрошений, зачав перечити голові. За лихим прикладом сівальники і скородільники собі розвели теревені, виправдувалися, захищали дівчину:

— В борін зубці ламаються, трактор не потягне культиватора, скаче — земля мерзла.

Заступники знайшлися? Кого надумали затуркати? Саливон прийшов голові на поміч, надто догадливий, строго наказує дівчині:

— Масову роботу веди!

Як сприйняла ті слова дівчина?

— Тут лемеші клепати треба, жило — як палець!

На сміх відказала Текля! Видно, на неї не вплинути добрим словом.

Саливон уздрів, як бороди, вуса, брови взялися веселощами. Дуже розгнівила Текля своїм недоречним словом завгоспа, за ним і голову, що пригрозив притягти бригадира до одвіту, якщо впору не посіє. Від Урущака був наказ: до неділі посіяти ранні зернові! Радивон загрожував прикрутити бригадирові гайку. Хай зробить висновки. Увечері радіопереклик, що він скаже? Райзу вимагає звіту. Чи вона хоче, щоб ми застряли? На людський посміх? Щоб Кулики нас випередили, були в честі, славі? Текля хоче потягти артіль наниз, не інакше! Радивон того не потерпить. Чому Бішкінь обігнав нас?

Текля відказала:

— У них піщані землі, до того ж південний схил, і вони завжди раніш від нас сіють, бо в них раніше вистигає ґрунт. А ми поженемось за ними і по грудках будемо сіяти чи в болото? В нерозроблений ґрунт?

Дуже осердилися голова і завгосп на недоречну відповідь. З усього видно, що і сівальники поділяли думки свого бригадира.

— Із нас райзу вимагає! — несамовито кричав Радивон.

— Так ти виховуєш масу? — лементував завгосп.

— Бригадир мусить вести перед, а вона плентається в хвості. Да, в хвості! — Радивон прилюдно це каже. — Хоч би не перечила, коли винувата, не баламутила людей. — Голова із завгоспом навели на бригаді лад, провели масову роботу, виправили недоліки, про що увечері доповідатимуть по радіо. Дали вказівки: як земля одійде, щоб враз сіяли, — поїхали з поля, вкрай вдоволені ясним днем, піснею жайворонка. На великому хазяйстві дають порядок, не знати, що без них діялося б.

Вже сідаючи в бричку, Радивон дає розпорядження:

— Насіння сконцентруй у коморі!

Саливон сіпнув віжки.

— Видно, доведеться сіяти з прокурором, — пригрозив він дівчині.

— Вас цікавить рапорт, а не що вродить, — зухвало відказала дівчина, проте голова із завгоспом вже не звернули на те уваги.

Люди вражено дивилися вслід бричці, що деренчала мерзлою дорогою.

Прийде ніч, всі люди сплять, тільки Радивон не спить. про людський достаток дбає, сушить собі голову, як дати порядок на хазяйстві. Коли Радивон сидить у конторі — люди можуть спати спокійно. За них він клопочеться. Уважно перегортає листки календаря, щось вичитує, записує. Який він не кріпкий, а сон бере і його... Чудесна думка приходить Радивонові в голову. Він гукає сторожа і наказує йому покликати Саньку.

Сивобородий сторож Сидір, що звук до всяких несподіванок, мнеться на порозі — видно, багато ділов у голови, що так пізно сидить. Та до чого тут дівчина?

— Що сказати?

Радивон нахмурич чоло, з досадою буркнув:

— Скажи, що кличуть до телефону... з райцентру...

Сторож подався в глуху ніч в поважній справі будить дівчину.

Всі люди сплять, тільки в конторі світиться...

11

Зачалася сівба, і між бригадирами постали суперечки. Дорош посіяв яру пшеницю, а старе бурячище не обкопав. Текля на зборах дорікала голові за недогляд. Причеплива, криклива... Треба, мовляв, запобігти лихові. Чи Радивонові приємно слухати?

— Прокиньтесь довгоносик — хмарою полізе на плантацію!

Прилюдно осоромила Радивона, і той дуже незручно почував себе. Досвідченого господаря знеславила перед людьми. Несамовито вигукувала:

— Треба на старому полі нищити шкідника! А не ждати, коли довгоносик полізе на молоду плантацію!

Дівчина вчить голову! Коли таке бувало? Збори слухають, певне, щось думають, якими це очима дивляться на голову? Дійде до Нагорного — на всю округу слава! В

тим можна не сумніватися, що дійде. Хіба про те нікому подбати? Мало недругів у Радивона? Лиховісні язики рознесуть, розплещуть на весь світ. Нагорний знов розпикатиме при нагоді. А ти очима кліпай, терпи глум, смішки... Мало хто не заздрить Радивонові — розвів ген яке господарство! Ще й розмажуть у газеті! Чи Радивон не знає, що йому діяти?

Голова собі із запалом напав на Дороша, став дорікати, соромити перед людьми за неслухняність. Чому не виконав наказу? Думав, так минеться? Чому на своїй бригаді не обкопав старе бурячище? Пригріє сонце, довгоносик розлізеться — лови його. Це ж збитки які! Щоб загули трудодні?

Радивон дав строгий наказ:

-- Щоб завтра було обкопано старе бурячище!

Перед Дорошем непривітні лиця, посипалися недружелюбні вигуки. Глузливі, гострі... Люди собі в один голос дорікають бригадирові. Дорош, довгий, кошла-тий, обводить збори хмурим поглядом. Що голова навчає бригадира, то вже так ведеться. А що зухвале дівчисько повеліває тобою — чи можна стерпіти? Зняла цілу бучу! Підбурила людей. Чи Дорош на хазяйстві не тямить-ся? Перший рік господарює? Чи йому треба в Теклі позичати розуму?

Дорош із подивом повів річ перед зборами:

— Які збитки? Через дорогу Кулики посіяли буряк, довгоносик на чужу плантацію полізе, нашої не займе!

На диво, збори взяли на глум те міркування, знявся гвалт і ревище, до вуха Дорошеві долітали гострі слова. Дорош, проте, не розгубився, нікому не вдасться збити його з пантелику, похитнути образливими вигуками. Він неухильно доводив:

— Хай сусіди і обкопують, захищають свою плантацію, спиняють, ловлять довгоносика. Чого нам турбуватися? Чи над нами висить загроза? Будемо запобігати чужому лихові, витрачати трудодні? Чи довгоносик полетить за п'ять верст на наше бурячище, коли через дорогу сусідня плантація? Туди і полізе! Робити нам нічого! Сіяти просо, гречку, кукурудзу, соняшник треба, садити городину, дорогі дні летять, а ми станемо обкопувати старе бурячище, одривати силу!

На лихо, і ці щирі слова не вплинули на збори, люди неприхильно поставилися до бригадира. Дорошеві знов довелося натерпітися чимало образ. І ли-

ше завгосп Саливон із комірником Гнатом, спасибі їм, стали на захист бригадира. Мали нагоду пересвідчитися, що то за досвідчена, бережлива людина. Переконували, доводили людям:

— Дорош за нашу артіль дбає, не хоче розкидати на вітер трудодні, піклується про людський добробут! Чи в нас буряк під загрозою, поле в небезпеці? Сусіди хай собі рятують, обкопують буряк, хто не дає, чи нам клопіт? Замість того щоб дякувати людині за те, що зберігає наші трудодні, невдумлива дівчина Текля, а за нею Павлюк із Завірюхою, як завжди, зчинили бучу, зняли гвалт, нападають на Дороша, разом і голову, докоряють, гудять — за що? За те, що добра нам хочуть?

Збори, проте, аж ніяк не стали дякувати Дорошеві, не визнавали його піклування і турбот про людський добробут. Навпаки навіть. Дівчина Текля виступала знов з осудою, повела річ про старі пережитки, дрібновласницькі навички. Комсомолец Марко, більше того, заговорив про антидержавні тенденції, — набрався на конференціях небуденних слів. А за Павлюка і Мусія Завірюху говорити нічого: нещадно осміяли бригадира, завгоспа і комірника, які заговорили, мовляв, голосом старого віку... А не словами молодого соціалістичного покоління.

Мусій Завірюха — відомо, здавна виявляє нахил до красномовства — прочитав цілу лекцію, що в нашому суспільстві, мовляв, нема чужого, все добро народне...

Що мусив діяти Радивон? Чи легко йому слухати, як Павлюкові прибічники гудять бригадира, а з ним і голову? Хоч і жалко було Радивонові кума, та... жалко кума, жалко пива! Чи йому бракує ума? Не знає, як повестися, що сказати? На політиці не тямиться?

Радивон Ржа, на диво, цей раз не послухав своїх вірних друзів і радників — завгоспа із комірником. Радивон Ржа повів врозумливу річ про негідну справді поведінку бригадира і що треба нам викоренити погані звички, повести рішучу боротьбу із старими пережитками, як учить партія.

Люди мали нагоду пересвідчитися, що за оборонець нових порядків Радивон. Гнівний, непохитний, рішуче засудив негідний вчинок бригадира, пригрозив навіть вжити суворих заходів, якщо бригадир не справиться. Кулики можуть оскаржити, дізнається райпартком, —

на кого впаде догана? Хіба не Радивон відповідає за порядок у колгоспі? Знов перед Нагорним очима кліпати? Радивон хоче мати чисту совість. Прилюдно наказав бригадирові обкопати торішнє бурячище, щоб запобігти лихові. Треба із сусідами жити в згоді, а не насилати на них довгоносика. Обережний, прозорливий голова розсудив вірно, врятував людей від біди. Всі були вдоволені, декотрі, правда, кидали на Теклю неприязні погляди...

Сень собі завів суперечку з Дорошем, став йому перед людьми докоряти, наставляти — кому приємно слухати? Це люди щό подумают про Дороша, досвідченого господаря, якого повчає жовторотий юнак? Доводить:

— Поле взялося шкоринкою, кукурудза жовкне, скручується... Заволочена земля не випаровує вологи...

Хто того не відає?

— Борона ламає неокріпле стебельце! — собі доводить Дорош.

Дорош не став боронувати кукурудзу, лаяв агрономів: порадики знайшлися! Боронування, мовляв, збільшує врожай. А що ламає крихке молоде стебло — байдуже! Того не відають. Це так можна вигубити посіви!

Бригадирові слова здивували Сеня. Хіба можна кукурудзу боронувати рано-вранці, по росі? Хай пригріє сонце, прив'ялить кукурудзяне стебельце, тоді пускайте легкі дерев'яні борони... Борона розпушує шкоринку, закриває тріщини, збуджує зростання...

Дорош хмуро, з недовірою поставився до поради тракториста. Мало, що Сень прилюдно підриває авторитет бригадира, він ще здумав поставити за взірець дівчину Теклю:

— Чому Текля боронувала кукурудзу і не обламала жодного стебельця? Чи не тому і кукурудза одмітна в неї?

В печінках Дорошеві дівоча бригада сидить!

До Теклі прив'яз у залюднілій конторі Тихін:

— Завтра будемо рихлити твій буряк.

Текля мусила стати до розмови. Дівчину подив бере, вона рішуче заперечила:

— Учора тільки трактор закінчив шаровку, а завтра рихлить? Хай вкоріниться буряк. Хіба забур'янене поле?

Ніякого сорому нема в хлопця. Аніже не криючись, відказав:

— Нам треба виконувати план.

— А в мене чисте міжряддя, і я не хочу пересушувати ґрунт.

Так ні з чим і подався. Пересвідчився, що йому не зламати бригадира, неприязно відказав:

— Ти, я бачу, вперта!

12

...На горі стояла, плакала...

Буйніє дружне поле, пахне материнка, полинець, душа перехоплюється, п'яніє. Линіють пшениці. Зелений дух отуманює. Сонце полоще дорідні ниви, хліба виніжуються, переливаються сизими хвилями. Мигтить, коливається повітря, стеблина дихає! Купаються очі вдалині, сурмлять сурми, не то дзвін гуде... Повітря, зрошене піснею, бринить, сюрчить, літають обліплені пергою бджоли, лунко кує зозуля, і деркач собі подає, хоч і не дуже ясний, голос... На луках гуде бугай, глушить рибу, скиглить чайка, не жалібно кигиче, а вславляє одрадісний дощ. Свіжий вітрець кров бентежить. біла хустка в'ється хлібами, вік би дивитися, слухати пісню землі... Розкрила набряклі смуглясті груди, хай б'є вітер, січе сонце. З лісової гущини пробиваються звабні малинові барви... Збігає сльоза, нудьга розпадається, дівчина немов із скаргою вийшла в поле розігнати тугу зрадженого серця, чи в неї недоля, боса нога з утіхою припадає до вигрітої землі. Текля прислухалася до польового гомону. Кризь імлу гаряче гріє сонце, повітря розпарюється, варить, ломить, по тілу розлилася млосна втома, хотілося в знемозі впасти на траву, передрімати прикру згадку...

Зелений плав, сон, дзвін... Бунтує душу. Скільки сонця, праці, втіхи! Не надивишся, не наслушаєшся, не намилиєшся! Свіжим вітром полинати б над нивами, приласкати крилом, послухати, як стеблинка із стеблинкою перемовляються...

По горі бузок подрався, сині яри, що вирізала вода над Пслон, поросли квітом, каштани свічки повикидали, розвивається дуб, ясно зелені буруни, перевали побігли над яругою, на сонці мінилися то бліді, мало не жовтаві, то соковиті, аж прозелені, густі, немов смола, барви... В гущині воркує голубка, лящить соловей, з-під гори б'є вода ключем, збігає у Псел, соловей замовк, а вода

дзюрчить... Дорога зникає в зеленому тунелі, пахне ліщина, лісна пріль. І чорний пар між горбами, осяяний сонцем, оксамитом прослався. Глухий ліс і привільне поле, очистьте душу від людської образи і кривди!

Дзвенить рейка — облитий сонячним мерехтінням, розкинувся сад, — дерево роздалося, розцвілося, розраділося! Цвіту не проб'є око. Ошатна блідо-рожева яблуня щедро розкрила медові вінця для бджіл.

Дерево цвіте, як маківка. Пишні, пахучі пелюстки — вчадіти можна! Дерево рясно гонить нові пагінці.

Пишне, залите цвітом дерево — пісне моя! Спочиває око і душа, дивлячись на тебе! Слава трудовій руці, що вкрасила землю! Дзвенять бджоли, густо обсіпали яблуню. Вигулює птаство... Чи то в серці веснянки бринять? Дмухнув вітрець — немов пороша посипала на ріллю. Весна грає барвами, чорна галка сіла на білому дереві. Поряд набростились китиці, набухли червоні пун'янки, ось-ось бризнуть цвітом. Буйно цвіте сад, білий, фіалковий... Дівоча мрійна дума, чи то пісня, витає над нивами... Титівка — як кров'ю облита. Вишні, як дівчата, стоять. І сухе, при дорозі, дерево — груша — розщеплене, корячкувате, собі розцвілося!

Пшениця, пишна та весела, красувалася за садом. І суша не взяла хлібів. Не присушила стебла, не припала. Людське старання стало проти негоди...

Стояла край дороги, споглядала, як густими рядами побігли яблуньки, груші, — росте молода сила. Очі набралися слізьми.

— А чого ж ти, одноліточко, розцвіла?

...Неосяжне почуття до серця прилягло. Що Теклі власна пригода, коли навколо життя цвіте так буйно?

Яблуня густо ронить пелюстки, рожеві, червоні, фіалкові, землю густо заслапо пахучим квітом, нема жодної галявинки — яблуневе ложе.

Дівчина стояла під яблунею... Пелюстки мрійно осипалися, рясно спадали на голову... Немов щастя, немов одаровання...

Саливон давно прийшов до висновку, що не було б того розколоту, якби не ферма... Жили б собі любо, мило, розкошували в добрі, плавали в траві, тепер навіки втрачено спокій...

Невжиточний пастух Сава, докучливий, настирливий, напав на голову:

— Тонна в бугаєві, а ти йому даєш два кілограми дерті? Травою щоб жив? Окислюю просяною соломою? Щоб охуд, опав? А тоді пастух винуватий?

Радивонові тут не треба й думати, споріднені спільними замірами друзі самі поведуть спірку, дадуть справедливу думку.

Конюх Парфило відказав пастухові:

— Бугаєм не орать.

Пастух відповів:

— Гірше — парувать.

Не договорилися ні до чого.

Павлюк став у поміч пастухові, власне, він і зчинив колотнечу, і коли Радивон твердо сказав: «У мене посівна!», — Павлюк гостро поспитав: «А це не посівна?»

Чи пристало це Радивонові слухати? Ще й пастух вдається на вигадки, мовляв, зазнає поневіряння, терпить утиски від Радивона. Може, деякі і перейнялися співчуттям — безперечно, пастухові друзі, яким розсуду бракує... Мусій Завірюха та інші близько до серця взяли ті скарги, стали прихваляти пастуха, а обмовляти Радивона, лихословити, мовби він занедбав ферму. Пастух, мовляв, двох бугаїв виростив — Рур і Гусляр знамениті на всю округу, — пастух розвів породисте стадо, тож ніби голова не терпить пастуха за справедливу вдачу, гостре слово, а може, і за досягнення.

Радивона подив бере: Павлюкові друзі намагаються довести, що вже такий незамінний пастух Савка, що нікого поставить замість нього.

Радивон над цим ще подумає. Хто тут порядок дає?

Чи вже не здається пастухові, що світ на тих бугаях держиться?

Видно, Радивон гострим словом дойняв пастуха. Саву взяло за живе, він переймається гнівом, зухвало озивається:

— Приступи до них — на роги візьмуть! Не помилюють, хоч і голова. Думаєш, крику твого побоятся? До мене, як анголи... Занехаяти хочеш чистокровне плем'я?

Не по серцю Радивонові пастух — Сава це знає. Хто такий пастух? Первий чоловік. В почесну книгу записано його ім'я. Отже, Радивон не хоче, щоби пастух був у честі, поїхав на виставку. Пастух і за свої поїде,

коли нема ресурсу... Там земний рай, цвіти горять, усе залито цементом...

Присутні, проте, не дуже прихильно сприйняли ті речі, не дуже доброзичливо поставилися до пастухових міркувань. Хіба ж не видно, куди він гне і що за лихі заміри в нього на думці?

Власне, все це лише передмова, ця суперечка велася перед засіданням правління артілі «Червоні зорі».

Насумрений Павлюк сповістив правління про загрозове явище на фермі: перейшли на попас — на триста літрів упав удій. Ця вість стривожила всіх на фермі, а вас не повинна?

Пастухові, видно, не дуже сподобалася поміркована Павлюкова річ, і тому він зняв голос на Радивона:

— Давай корма! Якби над тобою сто голів заревло! Що ти нам болото даєш? Осока та лепеха? Скотину хочеш збить докупи? Щоб товклася на перегоні? Спочатку череда поскубла, затовкла, з дворів повигонили, наввипередки женуть, щоб молоду травичку захватить. Слідом іде племінний скот! Череда спасе, столочить пасовисько, — слідом іде ферма! Ми ще доїмо, а з дворів уже повигонили, на орішині пасуть, відмолодь бруснують...

— То вигоньте раніше, хто вам не дає? — зауважив Саливон. Не інакше, як глузує з пастуха.

— Чи ти, Саливоне, не знаєш, що доярі на фермі доять по вісім корів, а твоя хазяйка — дві? — відказав пастух.

І голова з завгоспом мусять слухати зухвалі речі! Пастух із зневагою озивається до голови і завгоспа, сміє звинувачувати в недбалстві!

Павлюкові лише того і треба, зірвав галас: занепадає ферма, наша гордість!

Устин Павлюк ставить непомірні вимоги: вирізати п'ятдесят гектарів пасовиська для ферми!

Радивонові пішла голова обертом. Завгоспові замигтіли в очах метелики. Комірник Гнат очманів. Потуманіло в очах бригадирові. Завертівся світ Парфилові. Люди не могли прийти до пам'яті — чи при своєму умі Павлюк? Схмарніли чола, нависли чуби, потьмарились погляди.

Комірник Гнат, у турботі за людський достаток, доводить, що на трудовень нам перепаде більше сіна, якщо ферма не запасе сінокоосу.

Мало кого в тім треба переконувати, комірникова річ припала Саливоніві до вподоби. Він не лише не став наперекір тому, а, розвиваючи думку попереднього промовця, прихильно додав:

— Ферма запасе п'ятдесят гектарів сінокосу, що нам на трудовень буде?

— Прибутки з ферми, — каже Павлюк.

Зчинився галас.

Гнат:

— Не треба!

Парфило:

— Невигода!

Саливон приходить до висновку:

— Ферма хай товчеться під Куликами!

Послався на сусідів, що в них нема ферми, тож припадає по пуду сіна на трудовень у Куликах. Кого не візьме задрість? Комірник Гнат доводив: другу корову прикупить можна, тричі базар на тиждень: у Сумах, Лебедині, Гадячі — це який виторг можна мати? А то ферма запасе сінокіс!

Павлюк не вперше доводив, які нам вигоди дала ферма — на всю округу, на всю країну розвели чистопородний лебединський скот! Збагатили господарство людям і собі. Збільшили прибутки, трудовні...

— А хіба по дворах не завели чистопородний удійний скот? — підтверджуючи Павлюкові думки, питає Мусій Завірюха.

Саливон стояв на своєму:

— В славі хочете бути і при грошах!

Комірник Гнат:

— За передій вам надбавка, а нам що з того?

Всі ждали на рішуче слово голови. І голова сказав, виходячи не з дріб'язкових міркувань:

— А що скажуть, як у мене отави не буде, скотина спасе траву і я не візьму другого укусу? Бачите, сухоліття яке!

Поведінка голови, достойна відповідь припали декому до серця — Саливон із Гнатом аж проясніли по тому слові. Та ще коли голова згадав про сінозаготівлі, що йому треба виконати державні плани, дбати про армійського коня, який потрібен на оборону, — Саливон мав нагоду пересвідчитися, що то за мудра людина Радивон Ржа. Справедлива та обачна. Саливон аж заходився: хто посміє звинуватити голову в лихих замірах

чи недбальстві? Не про власну користь адже — про державного коня він клопочеться, кріпить оборону, слава і шана таким людям! Хто посміє знеславить голову?

Є такі... на лихо, не вивелися, що намагаються поставити під сумнів щирі наміри голови.

Устин Павлюк взяв на глум міркування голови:

— Було б зовсім добре, якби худоба не їла нічого!

Чи чули таке? Одвічні недруги намагаються знеславити голову!

Устин Павлюк твердить:

— Радивон клопочеться не так про державну користь, як про власну садибу!

Мусій Завірюха додає:

— Щоб більше сіна припало на трудовень, а не згоди-вала ферма!

Спасибі, Саливон із Гнатом стали на захист голови — заглушили присутніх дужими вигуками:

Це наговір!

Бригадир із конюхом також посвідчили:

— Наговір!

Аж тут устряв дивовижний хлопець Марко, став доводити з молодого розуму, не інакше:

— Триста гектарів сінокосу, а голова загонить ферму аж під Кулики — на іржавець та жаб'ячі конопельки...

А щоб людям усе було ясно, пастух Сава подав і від себе слово:

— Там вимочена вітаміна, а не поживна трава!

— Болотнівка, осока, лепеха! — звичайними словами додав Марко. — Скотина схудне, охляне!

Зачав вимагати, щоб вирізали просторий попас, скотина щоб розгулялася.

Радивон тим часом на докучливі Павлюкові вимоги, щоб вирізати для ферми просторий випас, у запалі відказав:

— Не підкорюся! Я тут хазяїн! Єдиноначальник! Вдавайтесь із скаргою на мене, якщо невірною роблю! Павлюк хоче в славі бути, а голова щоб на заднім плану, на задвірках!

Саливон сповнився поважних турбот:

— Нам треба дбати про кавалерію!

Мусій Завірюха взяв завгоспа на глум:

— Саливон турбується не так про армійську кобилу, як про власну садибу...

Нічого нового й дотепного він, звісно, не сказав. Проте чи пристало це людям слухати?

Павлюк вдається до останньої спроби, нараджує правління:

— Чому нам не скосить трохи жита на зелений корм, тоді посіять гречки, проса?

Радивон відповідає коротко, але владно:

— Нема вказівок!

Пастух доводить, що треба нам завчасно подбати про кормові запаси на зиму.

На що Радивон недбало відказує:

— Що там думать, скоро жнива.

Пастуха це озлило:

— Буде солома, буде полова, а кальцій? Буряк, морква гонить молоко... Польова ферма завжди може молока набрать. Сіяні трави: люцерна, конюшина — білок. А ми в лузі — гірчак, свиріпа, осока...

Радивон неприязно покосився: на що вже малоговірки тесляр Салтівець з Авер'яном, Келібердою — тесали б собі дерево на плотні, — а й ті встряли в суперечку, держали руку пастуха...

Бурхливе засідання правління, на яке Павлюк поклав стільки надії, не дало сподіваних наслідків.

Мусія Завірюху це не дивує:

— Для кого новина? В правлінні засіла Саливонова компанія, інші, боязкі та безголосі, не наважилися стати наперекір голові.

Люди розходилися, насумрені та мовчазні.

14

Знов сходилися на пагорбі, під розлогим дубом, — запечені лиця, тривожні погляди... Вітер гонить полем сиві хвилі, легенькі, як пір'інка, листочки ячменю покрутилися, сичали, дерево лопотіло сухим листом. На чола набігали похмурі думи. Вітер дме — хоч випалюй цеглу...

Запікається зерно в колосі. Молочко гасне, виварюється. Пусті колоски стримлять, сичать, немов пирієві стебла. Випарилося молочко. У полі б'ють вихори, крутять по хлібах до самого неба.

Май не озеленив землі. Гори, яри вигоріли.

Пастух Сава викладає друзям свої скарги. Потріскалися луки над Псллом, ногу зламати можна, ніде ско-

тини напасти. Не виходила ріка з берегів. На що вже вівці невибагливі, а як знімуть лемент, аж сумно стає. Тріщить трава під ногами. Вівчар Голівус запікся журбою...

Мовчазні люди, нудні думи.

— Земля перегоріла на попіл, — повів садівник Арсе-ній. — Вишні дрібні, як паслін, кислі, як щавель. Сині круги попід деревами — опадає морхла слива. Садовина не досягає, а печеться.

Мавра, що ішла від корівника з відром, зачувши людські скарги, собі спинилася, подала від себе голос:

— Не картопля, а лободина, голий корінь. В гарчій землі хіба зав'яжеться картоплина? А як і зав'язалася — морщена, як печериця. Запікається корінь; кукурудзяні качани — як заячий хвіст. Соняшник тільки зіп'явся — вже старіє, дрібний, як ромашка. Просо рудіє, помідори печені...

Ще більшої нудьги нагнала невтішною розмовою.

Мусій Завірюха навіть розсердився.

— Не скрізь, — неохоче буркнув.

Чи він коли перед силами стихії почував себе безпорадним? Проте цей раз він більше мовчить та прислухається — хай люди виговоряться...

Перемовляючись, люди позирають на ясне небо — чи не отьмариться часом? Чи не набіжить хмаринка? Повітря сухе, палке, відки тій хмаринці взятися? Проте люди виразно почули, мовби здалека долетів сухий грім. Варить. Може, збереться на дощ. І відки той грім узявся? Може, десь з-за лісу дощова хмара суне? Грім густішав, наближався, всі порадили. Скоро люди пересвідчилися, що то гурчала підвода по тряскій дорозі. Лиця охмарилися. Так далеко чути навкруги! Мати гукає на дитину, голос віддунюється на всю вулицю.

Сусіди перемовлялися, мов у тумані, безвиразно, мляво кидали слова, не ждучи на відповідь.

— В біді люди озлилися, — з гіркотою свідчить Мавра, — люди — як змії. Повисихала вода в колодязях — бігають, торохтять відрами... Гонять корівчину напувати до Псла.

Пасічникові, далєбі, бджола розкриває на світ очі. Віщує врожай чи сухоліття. Посідають біля вулика і гудуть-гудуть. Бджола не має сили; вітер подує — і падає... Витягуєш відро з колодязя — повно бджіл. Шукають прохолоди.

— Овес одбілів, висох, легкий, як ковил, шелестить так жалібно, так гірко...

— На дереві лист горить...

— Скотина осоці рада, так повисихали саги.

На безрадісні слова тракторист Сень нагадує людям, що посуха не скрізь узяла хліба, випалила поля. Полошуться зернисті пшениці, жита на дівочій бригаді. Похилий колос обважнів від зерна, густі хліба взяли холодок, сонце не висмалить. Червона кукурудза викинула дебели качани.

Мусій Завірюха на те зауважив, що піщані ґрунти держать вологу, а чорноземля колеться, репається, випаровує вологу. На сірих пісках жита рослі, колосисті, з осені взяли дружні сходи.

— Широколиста кукурудза потребує ситої землі, — нагадує ланкова Галя. — Здобрена земля на дівочій бригаді.

— В сухоліття добриво не все розкисає, — пояснює Мусій Завірюха.

— Це правда, — додає Галя, — була прижовкла кукурудза, пожурились дівчата — чи азоту мало? Земля — як кремій. Сапачка аж іскри креше. Долотом не вдовбеш.

— Цілу зиму Текля нагортала вали, сніги замели поле — земля ввібрала вологу, — додає Сень, — і це по-собило...

— Як підуть дощі, на чорноземлі повершать хліба, — твердить пастух Сава.

За розмовами люди не помітили, як затягло небо. Галя збуджено повела рукою, дивна прикмета впала в око:

— Ластівки об землю б'ються — на дощ.

Ніхто не зронив слова, промовляли людські погляди, благальні, гіркі, суворі, — вже оте сухе небо цілком затуманило голови!

Сухе? Юга повила світ, небо помутніло, гурчало, імла густішала, наповзала грізна хмара.

Затихло все. Набухала надіями людська душа...

Дорогою, збиваючи куряву, мчав вітер...

З дерева облітало сухе листя.

Виложило хліба.

Зірвавсь шалений вихор, несло солом'яні віхті, обламувало гілки. Безнастанно гурчав грім, сліпили очі гнівні блискавки.

На розпечену землю бризнув скупий дощик, не прибив і пилу.

Раптом весь світ заслала густа сіра хмара, може, курява, аж причервоніла, стало тяжко дихать. **Не видно ні поля, ні дороги, ні села.** Люди не могли осягнути, що за явище.

— Мусій Завірюха пояснив:

Якщо на розпечений камінь бризнуть холодної води, зніметься пара...

15

Сонце палить, перепалює землю буряку ні з чого тягти соки.

Текля стояла край поля з осмученою душею. Зажовкли рядки. Лише пробилися листочки — ледве визволили від напасті, не дали вигубить шкідників. А тепер сонце в'ялить, варить.

Кволе, ніжне стебельце. Скільки доброї сили треба, щоб виростити важкий корінь, соковитий та білий, щедро набраний цукром!

Тривога та збудження бурилися в душі дівчини. Чудесний, милий веснянкуватий Сень! Завітрений, запечений, з вдумливими очима, нахмуреним чолом. Далі, всі надії Текля поклала на Сеня, що не раз виводив людей із скрути. Чи не зарадить і цей раз?

В уяві чомусь стала подруга Галя. І як ті думки набігають? Спокійна, надійна дружба в'язала Сеня з Галею — радісно було дивитись на цю пару. Ясна доля перед ними.

А перед Теклею? Набігла гірка згадка, здавила серце нудьга. Щасливі люди, що вміють серцю лад дати.

Сень вивів дівчину із задуми.

— Земля засохла на двадцять сантиметрів, — сповістив, із зусиллям вивертаючи грудку. — Чому буряк тупо росте? Земля, як кирпичина, задавила корінь, не дає дихать.

— Лист покрутився, зажовк, — мов із скаргою зверталася дівчина до тракториста. — Підживить треба, — непевно додала. Школяркою почувала себе перед уславленим трактористом.

Досвідчений Сень лагідно усміхнувся, відчувши, певне, безпорадність у словах дівчини.

— В сухоліття треба глибоко підживляти корінь,— відказав, глибоко пускати наральники Земля задубіла.. Отже, я і міркую: як спушувати, як підживляти, щоб не вивертало скиби, не перегортало пласта, не зривало рядків?

Дівчина в захваті дивилася на Сеня, перед яким ясний світ стелеться,— в глибину пласта прозирає він! Сень — людина великого сумління, щирого серця, тож ніякі вітри не закрутять хлопця, не отуманять голову. Текля згадала, як недавно натрапила на розмову, що вів Сень з трактористами: «Мені тяжко виробити норму, бо після Тихона доводиться п'ять годин ремонтувати трактора»,— випадково почула Текля. В цих словах чи не видна вдача двох юнаків? Заклопотаний Сень не помічав ласкавого погляду — не до того.

Текля увечері все перекаже подрузі Галі.

А вже як здобрити землю розчином — цим Мусій Завірюха відає, повчає дочку, як підживляти корінь, щоб буряків не попалити. Насумрений, кошлатобородий, заправляє врожаєм. Далєбі, до лабораторії Мусія Завірюхи тягнуться всі корінці, всяка рослинність бере тут свій початок. Мусій Завірюха чудодійною рукою гонить по стеблу соки, розвіває по полю медовий дух гречок, рясним цвітом, мов снігом, осипає сади.

— Азотом здоброю землю, коли розвивається лист,— повчає він дочку,— а вже коли лист розвився, здоброю корінь.

У руці Мусія Завірюхи родючі сили..

Аміак! Можна опалити корінь, якщо дати згущений розчин.

Мусій Завірюха пояснює бригадирові Дорошу, як розбавляти добрива.

Калійної солі передаси — також попалить.

Минулого року на дослідній ділянці Мусій Завірюха виростив буряк, як оловом налитий. Багато набрав цукру. А в Дороша — дупляки.

Земля аж горить, стягла жили, видавила повітря, здавила буряк за горло — чим дихать?

Мусій Завірюха, бувало, збере людей, власне, люди самі, вздрівши Мусія Завірюху, тягнуться до нього.

— Якщо кислі ґрунти — треба вапнувать,— вчить Мусій Завірюха,— треба вигнать солі.

Дорош:

— Земля — долотом не вдовбаєш!

Мусій Завірюха:

— Бобові збагачують азотом ґрунт.

Дорош:

— Народ без настроєнія...

Наукою не проймеш Дороша!

Хмурий, завжди хмільний, богомільний, хіба міг він дивитися на світ ясними очима? В усьому вбачав «перст божий». Зайде річ про меліорацію...

— Все йде по писанію: висохнуть болота, — робить висновок Дорош.

Сень трактора веде, наральники розпушують землю і скиби не перегортають — земля пожадно вбирає вологу, розходяться поживні соки, здобрена земля відходила...

Засмагли обличчя звеселіли:

— Вирвали в сухоліття буряк!

Інших брав сумнів:

— Чи пособить?

Мусій Завірюха вдається на складні розмисли. Скільки доброї душі треба, потужної техніки, ясного ума, щоб скорити природу! Виготовлені за способом Сеня наральники не гарчать, не рвуть груддя, не нагортають скиби, легко рихлять, кладуть розпушену землю — кришать задубілий ґрунт. Глибоко закладають розбавлені добрива, щоб не вивіяв вітер, не витягло сонце, а забрав корінь.

Мусій Завірюха розсудив по правді, і люди складають шану молодому Сеневі, що зробив «реконструкцію машини» і тепер у хмарі куряви веде трактор, тож йому ніколи прислухатися до людських розмов. А ковалеві Повилиці то хіба не перепаало хвали за те, що своєю могутньою рукою викував ті наральники, за вказівками Сеня, звісно.

Через три дні буряк одзеленів, розправив куш, виложив по землі широкий лист, пустив молоді паростки.

— Ґрунт збагатився на мікроорганізми, — пояснює людям Мусій Завірюха. — Буряк росте, аж рипить! Лист аж поворонів!

І кожному стає зрозуміло, як та земля вертиться.

Кому повідати кривду старого пастуха?

Сава сидів над Псллом, дивився, як стелиться латаття по воді, хлюпає на міліні вода, думав гірку думу.

Попелясте стадо розгулює на березі Псла, скубе траву. Підгір'ям повилося довге село Межиріч. Широкі луки заставлені копицями. Пригріває сонце, гіркі пахощі випарює верба, п'ярко пахнуть лучні трави.

Мармуровий бичок одбився від стада, певне, думає, що як заклопотаний пастух, так не помітить. Сава строго наказує, і бичок слухняно вилазить із саги, хотів лише мух одігнати, шукав ситнішої трави. Скот неквапно перебирає бур'янці, на піщаних буграх пусто-паш, цвіркочуть коники... В гущавині садів стримлять гостроверхі хати, на обрії подошуться дорідні ниви, притягують око буйні ліси — привабний світ! — холодна вода обмиває репані ноги, привільно, зелено... Проте чому осмучений пастух?

Вітри, ліси, гори і води, слухайте кривду старого пастуха! Обіцяли на Москву вирядити — тепер забули. Отьмарився світ пастухові. Над Псллом сидить, нудьгує... Чи подарує свою кривду напасникам?

Скот тяжко дихає, чмихає — проти вітру пасе череду пастух. Вітер освіжає тварину, провіває... Цієї грамоти сам дійшов, ніхто не вчив, скотина навела. В книгах де сказано про це? Чи хоч лебединська газета коли згадала? Чи Сава не знає, як молока набрати?.. Поки майбутні віки не вигадують якогось там електропастуха...

Сава бере на роздум: хіба той електропастух витягне коли чарку? Чи заспіває з виводом «А ще сонце не заходило»? Чи вловить ситого лина на борщ? Диво, та й годі!

Проведи, напаси, не закрути світу корові! В нездатного пастуха скотина траву витопче, переб'є, перемне, перемісить і молока не буде — гоном гонить скот. Гукне, рявкне, аж скотина задрижить. Сава кричить не то щоб суворо, а так, більше для веселості.

Як під шнуром, у Сави йдуть корови. До обід двічі п'ють із Псла воду. Молоко в пастухових руках. Корова нап'ється, знов буде пастися. Пастух про молоко дбає, а на виставку в Москву не послали...

«Калимщиком» голову назвав... Ну, не стерпів, ну, сказав...

Дивне слово перелетіло через степи, ліси, гори, ріки, осіло над Пслон, збагатило словник пастухові.

Кого не заїсть, не запече? Комірник із головою взяли на фермі два гусаки, пішли до Саливона пиячити, тоді спишуть на лисицю... Спасенна тварина, скільки вона вже гусей, качок, курей перетягала!

А хіба тхори, яструби мало птиці вигублюють? І вже поміж людьми пішла слава про Радивона: голова в нас! Самі гиндики їсть! Що, певне, мусило свідчити про небуденне ество Радивона.

— Ти ще старого покоління людина! — прилюдно сказав пастух голові, який приятелює із Саливоном. Пастух не змовчить, не стерпить, тяжко образив голову і завгоспа. Хіба ж так минеться? Серце вчуває загрозу...

Над заплавом шугає чайка, кигиче, немов пастухові душа скімлить...

Це тільки на недосвідчене око здається, що просторий випас і ситий корм — кругом мочарі, саги, що поросли осокою, лепехою, гірчаком, болотнівкою... На піщаних буграх, що латками рясніють на луках, — полинці, безсмертники, мітлиця...

Як досада не візьме: досі Самарянка не вилиняла. В траві телятко привела. На очах пастухові розплодилось родовите стадо. Нива — онучка Самарянці, мати Нагідці. Сильні корови. Удійні. Колодязі... Марко, ще будучи хлоп'яком, випасав, бігав коло телят, доглядав. І хто б міг думати, що син вийде на широку дорогу, поставить рекорди по удою, набуде слави на всю Україну? Газети про нього пишуть, люди шанують, з усіх кінців країни летять листи. Це треба щастя мати. Павлюк, спасибі, вивів сина в люди, передав Маврі, і та вже доглядала, як рідну дитину... Саливон і голова хочуть утопити сина, так Павлюк на перешкоді. Недруги хочуть із світу звести тих людей, що фундамент закладали, скрутити Павлюка, Завірюху, до своїх рук прибрати господарство. Свавільно заправляти. На скотині схудли ошийки, корови помарніли, збавили молока — тощий корм. Якби не Павлюк, занехали б дороге стадо. Павлюка ніхто не підоп'є, не зігне, не застрахає — залізної волі людина.

Як вів Павлюк артіль, скотина була лита, аж полискувала...

Якби просторе пасовисько та не мочарі, не осока з ле-

пехою, пастух би дав раду: порізав би берег на квадрати, випасав загонами, щоб не затоптувати трави, знав би, як молока набрати.

17

Вдалині вигримляв грім, докотився глухий, гуркотливий. Небо нудилося. Бунтливі хмари затягли обрій, наповзали, налягали на землю, набухлі, тяжкі. Над головою торохнуло, земля загула, спалахнуло повітря, жажнуло варом, оглушило, засліпило, захопило дух. Сповнена врочистої тривоги, Текля стояла серед поля. Птаство примовкло, притаїлося. Поле заніміло. Небо бурилося, грізно гурчало, хмурилося, шваркнула сліпуча грімниця, гнівним блиском розітнула чорне хмарище, густий дощ залив землю, в ущелини, урвища над Пслон ринула вода, збігала бистра каламуть, порізала, порила низини, ріка згула.

Крізь захмарене небо прорвалася ясна блакить.

Дівчина зачаровано дивилася, як у калюжах булькак краплистий дощ.

Хмари розповзалися, виглянуло огрійне сонечко. Обмиті дощем, блищали в траві зірки. Гірко-запашна верба, будяк, орішина, синяк, деревій спирали подих... Дивна рослина головатий іван, утаймед, нечуйвітер — ряснота, розкіш, море пахощів, барв. Розпарена земля мліє... Виспівує ясноголоса вивільга, хвалить день, виляскує соловей, квилить зозуля, аж хвилі ходять, лунко вигукує одуд, хавкає перепел, кумкають жаби... Ластівка гніздо ліпить, булькоче, рада, що розмокла земля.

Скликаються в траві деркачі, ловлять намоклих коників. Купаються горобці, по дорозі бродять кури, визбирують черв'яків.

Жито від кореня зажовкло, в декого не було надії, що одійде, а тепер на дощах хліба одволожило, стеблина потягла соки.

Мусій Завірюха з ясною думою на чолі споглядав поле, пояснював дочці:

— Розчинився азот, стеблина одмолоділа...

І овес, що був зажовк, як стерня, по дощах ожив, вигнався, густий, рясний. Високоподолянське просо, що було не сходило, погналося соковите, буйне, волот — як калина.

Ярина ожила, озимина ж вистигала за сухоліття. Дош промочив землю, коли вже молочне зерно було, сформоване ядро, оболонка.

Припізналися дощі, ой як припізналися!

Дощі лили безнастанно. Рясні, краплисті. Облягли світ. Земля розмокла, як кваша.

Ливні дощі стривожили Теклю. Коли наливається зерно, колос тяжкий, а стебло не затверділо, ще крихкувате — небезпечна пора... Хліба можуть вилягти.

Повітря набралось вологи, набухлі сірі хмари низько плывуть над землею, затуманилися ліси і поля, дим стелиться низинами.

Земля одкисла, осідали льохи, вода вимивала городину, хати стояли руді та дерті.

Зерно набралось водою, обважнів колос, приліг до землі. Стебло крихке, рослина тягнеться, хилиться кукурудза, соняшник. Збур'яніла картопля, вигнала биля, аби хоч пов'язалася. Сіно в копицях вимокло, як коноплі. Нема вигріву.

Текля ходила між хлібами, — причорніли деякі колоски, жито спривало від мокречі. Ости, не висихаючи, одгнивали. Зернина може пустити ключки, прорости, якщо не припиняться дощі.

Мусію Завірюсі все зрозуміло, тож він скрізь докладає старань, щоб запобігти лихові.

— Рослина не перетворює вологи, не встигає випаровувать, окисають поживні речовини. Підпріває корінь, стебло крихке, нестійке, полягає і без бурі. Повітря не огрівається сонцем, стеблинку не провіває вітер.

Чорна хмара, як ніч, наплила, сліпучі спалахи залили небо, що гурчало і спалахувало безнастанно. Ринула знов злива. Могутні потоки котрий уже раз залили землю, вибрали родючий ґрунт на крутих схилах. Яри сповнилися водою. Вода клекотіла, розмивала городи, розвертала греблі, вивертала дерева, несла в Псел. Позамулювала луки, позатягувала копиці сіна, на дорозі підпливали вози, череда брела по черево в воді.

Вирували вітри, ламали дерева, збивали молодий плід у садах. Вивихрили поле. Виложили, позаплутували хліба. Повикручували, покошлатили.

Текля серед поля думала гірку думу. Скільки дорогої людської праці перетовкла злива, звів вітер.

Чоло вияснювалося, очі набиралися слізьми: зерниста

пшениця в один бік похилилася, не вилягла, не викручена була. Не пригнуло колоса до землі. Дорога пшениця! Пружне стебельце! Вистояло проти шалених вітрів. Ще й по горі сіяна! Буря з дощем не притовкла. Не поламала стебла. Не вивихрила.

Творча людська праця стала на перепоні вітрам.

Де хліба зляглися — сонце не прогрівало, зерно слабше наливалось. Дівчина задумливо перебирала колоски, ніжно, пестливо водила вздовж остів. Соки по стеблу не вільно ходять, хліба недружно визрівали, верхні колоски половіють, а спідні зеленкуваті.

Сиві бороди — пасічник Лука, садівник Арсеній, пастух Сава, Мусій Завірюха — згадували давні літа і біди, коли злива на потолок збивала зріджені людські ниви, вода вимивала хліб, сонце випалювало поле. А тепер хліба вистояли проти шаленої стихії, хоч і прилягли...

І це не було несподіванкою для Мусія Завірюхи. Друзі завжди визнавали за ним знання і досвід. Повели розмову про посівну структуру, могутню техніку, здобутки селекційної науки. Вже здавна так заведено: де присутній Мусій Завірюха, там неминуче постають наукові розмови, суперечки, як люди перемагають негодю. Не безпорадна тепер людина в полі, це відчуває кожен. Хоч деяку данину ще доводиться давати стихії. Але то до пори. Бо вже природа відступає перед нашою силою. Перед досягненнями науки. І це довів Мічурін. І, може, трохи Мусій Завірюха.

Осмучена дівчина верталася на село. Реве вода, збігає у Псел, несе гілки з яблуками, зелені помідори. Подолом пройшов град. Витовк гречку, що вдалася густа, кущиста, — крихке стебло. Виложило просо — рясний волот. Просяне стебло гнучке, може, підведеться.

На городі ходила безпорадна мати. Стриміли стовбури соняшнику, кукурудзяні стебла. Вода повимивала картопляні кущі, повиносила буряк, капусту, — мало що зосталося, — замулила город.

Мати бідкалася:

— Ні з чого буде борщу зварить.

— Оживе, — збадьорювала Текля, стояла, мов у тумані, не розуміючи, чого вона сюди прийшла, подалася на бригадне дворіще.

Доле сумна! А вже Радивон став примічати, — до Устина Павлюка гості озиваються, вітають із досягненням, Радивона ж нехтують, минають. Кому не впаде в очі? В розмовах про розвиток колгоспу, надбання люди завжди чомусь уславляють Павлюка: мовляв, поклав фундамент, поставив ферму, знавець, господар — кому приємно слухати? Принагідно Мавру — старшу доярку, Марка згадують, навіть пастуха Савку. А Радивон Ржа що? Голова кидає навкруги хмури погляди. Про що лише не заїде мова — про зерно, сад, — Мусія Завірюха, Теklä вславляють: розвивають, мовляв, хазяйство... На садівника, пасічника не нахваляться... Голову ж обминають. Мов Радивон тут ніщо, ніхто доброго слова не скаже, а як і згадають, то бодай краще не чути, на душі не легше з того. Мусій Завірюха скрізь на першій плані! Лише Радивон хоче втиснути слово — не дають і рота розкрити! Неповага до голови. Мільйонне хазяйство, мовляв, люди надбали. А Радивон що?

На всю округу ферма набула слави. Хіба лише ферма? А сад? Гості прибули, щоб вивчити досвід, дати вказівки по тваринництву. Устин Павлюк із Мусієм Завірюхою стали посеред людської уваги, вславляли свої здібності, досягнення.

В барвистому березі ріка Псел в'ється, відрада для ока, сита страва, розпечена живиця пахтить, паморочить... У густій сосніні, в затінку, за щедрим столом знатні гості.

Радивон сам любив сито з'їсти, п'яно спити, нагод на те випадає чимало: косять сіно, ловлять рибу, качають мед, колють кабана, б'ють олію, ставлять хату, мелють муку, цвіте сад, кури несуть яйця, — репають достатки... Скільки заручин одгуляв голова, чи яке весілля минеться без голови? Ніколи Радивон людей не цурався. Але такого ще не було. Далєбі, світ пішов обертом. Гості небуденні, незвичайні, із Всеукраїнського інституту тваринництва, — зоотехніки, вчені, знавці — в золотих окулярах, білих бородах, — наставляють Устина Павлюка, ведуть розмови про вирощення нової породи скоту. Ось куди сягнула ферма. З усіх сторін прибули розкішні молодіці — доярки, телятниці, щоб вивчити досвід... Лихо зна, як примінитися до них. Устин Павлюк, Марко, Мусій Завірюха, навіть пастух Савка немов зрос-

ли в тому середовищі, вільно розмовляють з ученими — про селекцію, як виводити нову породу, про приплід, інфантильність (слово яке!), годівлю, раціон, деяких слів Радивон не чув і значення їх не знав, пастух же розмовляє безугавно, а Радивонові й слова протиснути ніяк.

Мусій Завірюха запроваджує розмовою.

— Да,— звертаючись через стіл до вченого, відказує Марко,— елітна корівка!

Теж знавець найшовся!

Про рекордистку Ромашку йшла мова.

Гості в захваті кидають погляди на буйні гушавини понад Пслон, вихваляють природу, і пастух Сава озивається, мовби його хто тягне за язик:

— Тут солов'я скільки!

Ну що ти будеш діяти?

Пасічник Лука, сивобородий, рум'яний, полискує лисина на сонці, собі запально вигукує:

— Біології і зоології бджоли ми ще не знаємо!

— А ви про хвауни чули? — перепитує пасічника знов Мусій Завірюха.

Всі хотіли виявити свою обізнаність, ніхто не мовчить, лише Радивонові не дають слова сказати.

Говорили про те, як стираються грані між містом і селом. Взяти, приміром, ну... Мусій Завірюха веселими очима обвів хустки, борода... Електрика в колгоспі тепер буденна річ: кіно, колбуд, млин, кузня, коренерізка, тартак, олійниця, вода на фермі — все жене електрика... А скільки було врочистого дива, як засяяла перша електрична свічка!

Мусій Завірюха, не без лихих замірів, прославляє Устину Павлюка, що при ньому було побудовано електростанцію. А Радивон Ржа де був? Не знає чуття міри Мусій Завірюха.

А тут Кулики не від того, щоб породичатися з сусідами. Дебелий чолов'яга — голова «Зеленого лану» — Данько Кряж, що розлігся край столу, дужими щелепами трошив кістки, хрящі, завів річ, що, мовляв, добре було б нам соединиться... Причім за звичкою, забувши всяку пристойність, знов до Устина Павлюка звертається, що він рядовий колгоспник, а хоч завферми. І Устин Павлюк, видимо, прихильно поставився до того.

Устину Павлюка справді вразила ця вістка, одірвала від змістовної розмови, і він спочатку не міг прийти до пам'яті, осягнути, що чолов'яга хоче і куди річ веде.

Павлюку незрозуміло, що сталося із сусідами. Свого часу Павлюк сам не раз заводив розмову про з'єднання з «хуторянами», як жартома назвав сусідів. Кулики, що мали привільні сінокоси, випаси і жодної голови артільного скоту, слухати не хотіли — скирти сіна по дворах понавертали, а так, мовляв, ферма згодуює. Раптова переміна вразила Павлюка.

Данько Кряж, людина з господарським досвідом, хистом, тим часом переконливо доводив, що і землі в нас придобні, Добропілля, межуємо полями, двір з двором, беремо сильні врожаї. Хіба ж не знати? Спокушав сусідів так безхитро і добросердо, що не могло бути й думки про якісь особливі заміри, що таїть людина. З добросусідського серця лише прагнуть Кулики поріднитися. Буймир то навіть вигоди з того матиме. І справді, одна ферма буде: хліва не став (скільки лісу треба), трудоднів не витрачай, нових скотарів не заводь... Буймир розвів стільки чистопородного скоту, як був Павлюк головою, що стане на всю округу.

Павлюкові аж у голові запаморочилося від тих слів, і він з подивом розглядав налите здоров'ям обличчя, що лисніло, немов салом мацене.

Чи дуже приємно Радивонові слухати, як сусіди вихваляли Павлюка? Весь світ вертиться навколо нього — чистопородний скот розвів, сад насадив, електростанцію побудував. Радивон насумрено відказав сусідам:

— Як ферма — соєдіниться, а як сіно — нарізно!

Звеселив людей, що охочі поглузувати з Куликів, — дохитрувалися! Надто Мусій Завірюха з пастухом Савкою злосліві люди. Кулики, мовляв, очима вперлися в межиріцькі гори і далі світу не бачать. Кругом вгіддя, роздолля, обшир, сінокоси над Псллом. Хіба припаде тепер пуд сіна на трудодень? Скот розводити треба. Партія спрямовує розвиток господарства для людського добра і державного достатку. Кулики і пожурилися: то б на базарі продав сіно під скрутний рік, а тепер ферму заводь — коли той рід, приплід? Тож Кулики і норовлять пристати на готову ферму.

— Треба самим ферму розводити, — твердить Устин Павлюк, — з ферми Буймир має такі ж прибутки, як і з землі. Ферма збагачує трудодень, скільки користі державі дає! Хто гадає, насадивши сад, першого року збирати врожаї? І як можна правильно вести зернове господарство, здобрувати землю, коли нема скоту?

Мусій Завірюха повів мову, що доводиться переборювати відсталі настрої. Чи не на Кулики киває? Данько Кряж і пітнів, і червонів, не радий, що завів розмову. І знатні гості все те чують, бачать, знають, приязніють на слова Мусія Завірюхи.

А тут ще Текля, треба сказати, теж гострослівна і в'їдлива, згадала під дружний регіт:

— Давно, Даньку, дівчат висватував за сіно в Кулики?

Гості мали нагоду пересвідчитися, як люди корили сусідів, що не створили ферми, а тепер норовлять на готове сісти.

Пастух Савка собі встряє до розмови — колгоспи навкруги починають сіяти довголітні трави, чи довго Кулики думають баришувати травною, треба самим ферму заводити!

Радивон Ржа цілком виразно, рішуче, щиросердо, гучно і зо сміхом ствердив:

— Ми починали колгосп дерев'яними ралами, а тепер!.. — Тут він примовк, чи людям і без того не видно, яке зросло господарство?

— До нашої ери так було!

— Правда!

Привернув до себе людську увагу.

По тім Мусій Завірюха заводить нудні розмови, розповідає знані всім речі, вихваляє людські достатки, сад і скот — Устин Павлюк, мовляв, десять год правив, закладав фундамент, розвів скот, тепер б'ється над вирощенням нової породи, за вказівками вчених, звісно. Чи не проти Радивона недруги змову затіяли?

Знатні гості шану перед Павлюком складають, Радивон усе примічає, дарма що осоловіли йому очі, все намотує на вуса, хмарніє, кида неприязні погляди на своїх недругів. Так довести людину можна до чого? Це ж по всій Україні гості рознесуть славу... Всі розмови точилися навколо ферми, що на ній світ клином зійшовся, що на ній Павлюк порядкує, Марко і Мавра.

Це ж ні до кого іншого, як до Радивона, Наркомзем відрядив посланців на ферму, що стала взірцевою на всю Україну. З сусідньої області люди рознесуть славу про «Червоні зорі». Хто там головує? Радивон! Хто там порядок дає? Радивон! В кого корова Самарянка шістдесят літрів молока на добу дає? В Радивона, в кого ж іще!

Жорстока дійсність розвіяла приємне марево. На ли-

хо, не Радивон посеред уваги; до Устина Павлюка гості чарку п'ють, розпитують, вславляють, і Устин Павлюк владно, досвідчено пояснення дає — знавець, господар! До Радивона не звертається ніхто! І часом здавалося Радивонові, що він би мусив стати в поміч Павлюкові — розвивати ферму, плекати нову породу скоту, дбати про громадське добро, — так що скажуть друзі Радивонові — комірник Гнат, завгосп Саливон? І без того нарікають: згодуює сіно ферма. Це б скільки сіна лягло на трудовень? П'ятсот пудів на двір. Озолотитися можна. І часом тяжко вгадати Радивонові: чи не його власний голос, потайне воління збігаються з думками друзів? Куликами тепер, правда, не стануть докоряти, бо вже Кулики сусідам заздять, хотіли б поєднатися із заможним Буймиром, щоб позбутися клопоту, — самим ферму заводити.

Диво для ока! Рослі, розкохані дівчата-доярки облягли Марка, білотілі, рум'яні, виграють білими зубами, розпитують, як він добився рекордів по удою, бо вже скрізь про нього слава пішла.

І пастух Савка почував себе героєм, вів розмову із зоотехніками, вченими про зелений конвейер. Улітку вигоряє паша, соковитий корм молоко гонить — жито, вика, суданка, кукурудза. Щоб цілий рік соковитий корм не виводився. Взимку буряк, гарбуз, силос, Устин Павлюк склав кормову сівозміну, так завідувач райзу Урущак став на перешкоді. І з ним голова колгоспу Радивон Ржа.

Світе тихий! Що лише Радивон зазнав, бодай нікому не довелось. Керівництво району пастух обмовляє, не славить.

А Савка тим часом нахилився до білої бороди, запально бив себе в груди. Учений із крутим чолом, лагідним сухим лицем, в золотих окулярах, Софрон Іванович, уважно слухав, як пастух вигукував, з нехтуванням киваючи на Радивона:

— В нього психологія не та! Який з нього господар, коли він за своє життя навіть верби не посадив!

Про Радивона, безперечно, Савка річ веде, а то ж про кого? І поважні гості із жалем і докором дивляться на голову, доярки і телятниці кидають непривітні, навіть глумливі погляди.

А за Устина Павлюка й говорити нічого: мов ясна зоря горить, тонкий козацький вус крутить, із гостями

тільки він гомонить. Радивон Ржа намагається протиснути й собі слово, бо ще можуть подумати: не обізнаний голова на чистопородній скотині.

— Хто завів порядок? — гучно питає він. Та, на лихо, його ніхто не слухає. Теклю люди вихваляють, і гості прихильно слухають. Навіть не звеселив гостей Радивон, коли до слова кинув дотеп, що кліматичеські умови в нас на дівчат добрі: ніхто не звернув уваги. Тоді Радивон спробував навіть заспівати. Співає він з таким виразом, мов збирається комусь заїхати в пику. А голос — як грім:

Над озером чаечка в'ється...

Та всі примовкли, ніхто не підспівував, і тому голос його ввірвався. Не стане ж він дерти горло, як усі мовчать, навмисне не підтягують і лише з подивом позирають на нього. Безперечно, це все Павлюкові витівки.

Гості гомонять з Павлюком, Марком, Маврою і навіть пастухом Савкою — теж найшли професора — про наскрізні ланки, комплексну систему, про те, що бішкінська ферма в хвості, а «Червоні зорі» на первім плану.

Софрон Іванович розпитує, а найбільш дає поради, як доглядати та випокувати чистопородних телят.

— У вас скот рослий, ситий, молочний, — твердив Софрон Іванович, — вміло дібрано стадо, прищеплено нові ознаки, ферма діяла за вказівками інституту, стає на шлях вирощення нової породи...

— В Бішкіні і Межиріччі стадо захарчоване, — свідчили доярки.

— Устин Павлюк доклав сили, щоб ферму поставити на наукову основу, — догідливо зазначив пастух Савка, і приборники Павлюкові те ствердили, щоб ніхто не подумав на Радивона...

— В Бішкіні і Межиріччі нема досвідченого господарського ока, — додав Мусій Завірюха.

А в нас, мовляв, Устин Павлюк! Ось куди гнуть приятелі.

Софрон Іванович на слова Мусія Завірюхи зауважив:

— Ваше завдання допомогти сусідам, передати свій досвід.

Довго говорив про соціалістичне змагання, нові навички, риси радянської людини, так що Павлюк, певне, не дуже зручно почував себе.

— У вас на кожне з вісімдесяти семи телят дев'ятсот сорок чотири грами приросту щодня, а в Бішкіні на двісті грамів менше. Чому так?

— Ми винуваті? — не стерпів пастух Савка, спитав немов з образою.

Учений з крутим чолом, Софрон Іванович, кидає на пастуха ясний погляд, лагідно доводить, що таїти досягнення, не передавати досвіду іншим колгоспам чи заводам не в природі радянської людини.

Мов і небагато сказав учений, а поставив декому думки сторчма.

Пастух зняковів по тому, спромігся лише сказати: хіба ми таїмо? Ніхто не посмів перечити, а Павлюк із Завірюхою навіть визнали за необхідне частіше запрошувати доярок, телятниць із сусідніх ферм, щоб проходили в Буймирі практику.

Пастуха за живе взяло, і він зачав дорікати сусідам: адже не раз запрошували на конференціях, нарадах! Чи кожний голова спроможний визнати перевагу сусіда? Ще й на глум візьмуть: що ви, мовляв, за взірець для нас?

Софрон Іванович знов нагадує:

— Адже не загинуло жодне теля в вас і на шунок не хворіло, хай сусіди і повчаться... — І, з усмішкою позираючи на пастуха, додав: — Якщо гора не йде до Магомета, то Магомет іде до гори...

Пастух, проте, не здавався. Посмів устрияти в суперечку з ученими!

— Чи ми можемо нав'язувати сусідам наш раціон?

— Досвід ваш хай переймуть, — терпляче пояснює Софрон Іванович. — Адже не закошлатіло жодне теля в вас...

— Вириваємо корма! — знов пастух наклеп зводить, хоче, щоб його верх зостався...

— Телята родяться на вашій фермі до п'ятдесяти кілограмів, — вславляє вчений ферму і робить висновок, що це вага двох телят простої породи...

— Да! Саме так! — сказав Радивон, ствердив усі ті висновки, що вчені склали про ферму «Червоні зорі», де Радивон голова і де поставлено рекорди по удою на взірець усьому світу! А також вирощування телят...

Гості здивовано глянули на Радивона, пастух Савка навіть приснув, та Устин Павлюк забиває людям памороки, лихословить, мовби ферма «Червоні зорі» не

розвилася, не розрослася як слід, не набрала сили саме тому, що нема потрібної уваги, піклування — як голови в Буймирі, так і самого завідувача райзу.

Радивон від душі шкодує, що нема на цю пору Урущака, хай би пересвідчився, куди Павлюк гне! Цілком недвозначно киває на Радивона, що не виявляє, мовляв, піклування про кормову базу, попас, корівник, добір кадрів, — чи в таку хвилину, перед такими людьми про це говорити? Гості поїдуть, а ти зостанешся... Чи не проти Саньки Павлюк похід веде? Пишна гордовита дівчина кидала лихі, мов блискавка, погляди на Радивона. Чи не навіки він збувся дівочої приязні? Далєбі, кому розвага, слава — Радивонові сьогодні випали страм і посміховисько! Гості уважно слухають, беруть на віру той наговор, безперечно, під'юджує Павлюк гостей, що навіть не дивляться на голову, рознесуть дурну славу, зроблять висновки.

Зоотехніки, доярки, телятниці повиймали записні книжки, записували Павлюкові слова: як він прищеплює нові ознаки, добився таких наслідків.

Це ж після того всього як поставиться Санька до Радивона? Чи не зозла дівчина кида милі погляди на Тихона? Така ласкава з ним? До чого звелися слова Радивонові, обіцянки, що він думав ними дівчину власкавити?

Похолола кров Радивонові. Наклеп, не інакше, на керівництво Павлюк зводить! Ось до чого можна договоритися. Обмовляти керівництво, неславити, дискредитувати представників райцентру Радивон не дозволить! Ясна думка запала Радивонові в голову. Він знав, що Павлюка не полюбляють у земвідділі.

Не можна сказати, що Радивон мовчав. Він томливо дивився на Саньку, переводив могутній погляд на Марка, гостро блимав на Павлюка, лагідно повів мову з ученими про історію своєї життя, тоді, киваючи на червоних, як помідор, молодичь — Соломію з Тетяною, завважив, що женський персонал в колгоспі видався на славу. На тім ще не край. Коли пишні молодичі, вчуваючи на собі сторонні погляди, спробували завести сумної «Ой нема гірш нікому», — Радивон привселюдно кинув, що їм тільки в ансамблі співать! Зробив цим приємність молодичам, що аж спарилися з того, власне, всі оприязнили.

Тим часом гості зачали хліба хвалить, їхали ланами,

роздивлялися — густі, чисті, як перебрані, пшениці стоять.

Тут знов вихопився незваний пастух Савка, освітила-ся борода йому:

— Дівчина сіяла!

З утіхою вказав на Теклю, не міг одвести захоплених очей.

При тих словах гості вражено подивилися на дівчину, що надто мовчазна сьогодні. Дівчина мовби і зняковіла з надмірної пастухової хвали, проте не втрачала самовладання (не те щоб соромливо опустила очі, як у давнину було). Чи не диво яке побачили гості? Юнаки притамовано зітхнули.

Тут Саливон цілком справедливо зауважив, що висновок рано робити — не із заздрості, звісно: чималого господарського хисту людина.

— В стадії трави хліба-то славні, та не знати, як позерняться... Балка, низина, увечері вогкий вітрець провіє, почва землі сильна...

Подав на увагу гостей змістовне міркування. Всі пересвідчилися, що Теклю нічого хвалити, сама природа ростить.

Дівчина, проте, заперечила Саливоніві, чи вона не знає поля: ґрунт скупий на азот...

Дорош, як бригадир, також полюбляв у розмові небуденні звороти, додав:

— Атмосфера погоди сприятлива...

Говорили про здобрення полів, і Мусій Завірюха в запалі викукував:

— Одна рослина забирає кальцій, а друга — азот!

Мовби того ніхто не відає... Заноситься своєю вченістю, Скрізь Мусій Завірюха. Розвів теревені:

— Кажу попові: релігія нам нінащо... А без науки ми ніщо...

Комірникові Гнату теж не дуже приємно слухати, як вихваляють дівчину. Негожа поведінка кому в очі не впаде? Поспитали б на селі, кого шанують люди: без Гната, Саливона — свято не свято і весілля не весілля. В чіях руках комори, амбари? Сад, мед, риба, мука, сало? Хто добром відає? Хіба не видно, куди Павлюк гне? Ганьбу на людей зводить, на себе бере усі надбання, заслуги, роздає своїм друзям, стануть в славі, візьмуть власть у свої руки. Тоді що? Віддає Гнате, ключі від комори! Годі кабанів вигодовувать. Ввійдуть у силу

Павлюк із Завірюхою, тоді нам повік життя не буде, на первiм плану ферма, а на осаді хай бур'ян росте! Пора вже приборкати недругів, що давно нам яму риють.

Аж тут устряв пастух Савка, наперекір Саливону зачас твердити, що родючість залежить від людських чесних рук — в оборону дівчини-бригадира став. Мало того, пустився в складні міркування — не за горами час, коли ми здолаємо всі чорні бурі, суховії, змивання та видування ґрунтів. Збудив захоплення з-поміж гостей, вчені люди надто прихильно сприйняли пастухове міркування про переборення стихії. Софрон Іванович схвально кивнув головою, радісна усмішка набігла йому на лице.

Світ перевернувся, та й годі. Радивон із комірником, завгоспом, що в своїх руках держать господарство, жодним словом не можуть впасти в око гостям, здобути високу увагу. Аж ось пастух, дивіться, з ученими, як з рівними, веде розмову.

Приятелі навперебій прославляють Мусія Завірюху перед академіком. Мовляв, за методом Мусія Завірюхи гичку на бурякові зрізають одним помахом, а не стружать на конус. Або ж гній на поле скидають не просто насипом, а методом Мусія Завірюхи — розвозять по квадратах. Ось хто такий Мусій Завірюха!

А Радивонові вказівки де були? Отже, виходить, у колгоспі порядкують без голови?

І замість того щоб заперечити надмірну хвалу собі, спинити говірких приятелів, Мусій Завірюха сам виголошує перед академіком:

— Буряковий лист — це легені для буряка! — не раз людям кажу.

Софрон Іванович аж засвітився — заморочили голову людині, — чи не осягнення найшло на нього? Чи не розкриває часом Мусій Завірюха професорові нові світи?

...Дівчина, як жоржина, із «Зеленого лану», русява, повновида, так пильно дивиться на Марка, погляд той паморочить голову, серце мліє, в приємному забутті хлопець не відчуває землі.

Диво дивнее! Для кого гульбище, для кого втіха, для кого слава? Ще такого не було з людьми. Тихін нудився. На все село неначе знатний, заправляє веселощами, здатний на всякі розваги, та за столом ніхто й не згадав про нього, ніхто й не озвався, мов на світі його нема.

І Санька, видно, не краще почувала себе, сиділа за столом, як хмара.

Марко, проте, не розгубився, сміло хоче довідатися, як звати дівчину із «Зеленого лану». Розмовляли, згадували, не могли пригадати, де стрічалися — чи не на конференції? Може, декому і впало в око, як приязно з Марком дівчина розмовляє. Текля, напевне, помітила.

Вивертало щелепи Тихонові, прогуляні ночі брали своє, рум'яні доярки Марка обвили, і Марко, немов звіку купався в дівочих чарах, дуже вільно поводить, навіть жартує, розважає дівчат; доярки щиро сміялися, барвисті, пишногруді, не могли наговоритися, надивитися на хлопця. І чим лише Марко дівчат принадив! Розповідав, як випокувать телят, та як здоювать корів, щоб молочні жилки не порвати, і як стане розвиватися ферма, коли заведено буде механічне доїння! Ех доля, доля! Радіатор упав у карбюратор!

І Тихін надумав. Немов із щирої приязні присів до Марка, зачав частувати. Марко, звісно, перед дівчатами не осоромиться, він не завагався і не розгубився, красивим замахом хильнув чарку, обвів усіх такими ясними очима, дівчата пересвідчилися, що то за молодець. Може, декому й здавалося, що Марко несміливий хлопець, тепер мусять змінити думку. Собою показний, вдатний, чи Марко від Тихона відстане? Відомо ж бо, здавна заведено — з дівчиною танцюєш, засапаєшся, не домотаєш, кинеш, якщо музика грає, — ганьба! Косить заходишся, ручки не дійдеш, закекаєшся, кинеш — ганьба! Пить почнеш, зіп'єшся, з товариства вибудеш — ганьба! І дарма приятель Сень застерігає Марка, щоб не перебирав міри, — Марко й слухати не хоче, відстороняється від докучного, боязкого хлопця.

І, далекі, не такий уже клятий отой зайдиголова Тихін. Хоч і виводиться славнозвісна парубочина на селі, проте за Тихоном ще чіпляється, волочиться... Марко не буде звертати уваги, він не від того, щоб заприятелювати з Тихоном. До них приєднався рахівник Панько Цвіркун, хлопці оприязнили, повели з Марком душевну розмову. І чому це сьогодні райдуга в очах Маркові сяє? Хлопці, дівчата такі привітні до Марка?

Питав Тихін:

— Ти був тоді, як прилітав на воздушному флоті Цибинога? Чому в нас коноплі не родять? Як летять журавлі?

— Спасибі,— відказав розчулений Марко,— я бачу, що ти розумієш мене як людину...

Тут Марко став помічати, що вже дівчина, як жоржина, із «Зеленого лану», Марія, засмутилася і так докірливо дивиться на Марка.

Замигтіли знов рум'яні лиця, рясні хустки, чорні брови, перед отуманеними очима Маркові світ знов загрив дивними барвами, і Марко сміло обняв якусь дівчину, зухвалий такий волоцюга.

Самітна Текля край столу строго дивиться на Марка, і погляд той гостро вражає хлопця навіть крізь райдужне марево... Чи Маркові вже повеселитися не можна?

Розгульний чи п'яниця він? Чи вже так часто випадає нагода? Текля суворіє, хмарніє, ледь помітно хитає головою, немов дає знак, докоряє — непристойно Марко поводиться.

А тут Санька, що ніяк не може знайти собі ні місця, ні пари, раптом присіла до Марка, не знати з чого оприязніла, така лагідна, з одвічним своїм недругом любенько перемовляється, щедро частує, воркує; Маркові мало не розкисне серце, сповнюється співчуття і жалю до невдалої доярки. Марко радий навіть пособить дівчині, тільки як? Далєбі, весь світ сьогодні, не знати чому, горнеться до Марка.

Бурхливі почування мутять душу дівчині, розмови, що точаться за столом, терзають Саньку. Вчені люди з Маврою перемовляються, дівчата припадають до Марка, знатні гості гомонять з Павлюком, вивчають досвід — передовики,— повчають... Саньку ж обминають — непримітна, непоказна ланка по удою. Як тільки не розколеться земля від страху?

Санька кидає лютий погляд на Радивона, що не здійснив своєї обіцянки,— ждала, сподівалася, іншим усі почесті, всі вигоди, грамоти, хвала і премія випадуть...

Радивон сам сидить, як пересолений.

Санька надумала і собі стати до розмови. Чи вона слова сказати не вміє? Перед знатними людьми почала вихвалять Буймир:

— Яка в нас чудова природа! А який духовий оркестр!

Гості вражено подивилися на неї, видно, запали їм у пам'ять ці слова.

А тут, до всього, Тихін замріявся. Люди гомонять, співають, веселяться. Тихін не помічає, що навколо

діється. І те незвичне становище, певне, впадало людям в око, дівчата, певне, помітили — не знати що діється з хлопцем, може, мучиться серцем? І Текля, безперечно, не могла не побачити тих переживань, що гнітять хлопця.

Ну, а за Радивона і казати нічого — всі бачать, не примітити не можуть його неславу. Мов Радивон другорядна постать тут, а не всьому ділу голова! Він одводив погляди від сусідок — навпроти сиділа ширококрижа Тетяна з опасистою кумою Соломією. Радивон навіть не намагався розважити їх — не до того.

Малоговіркі молодиці теж невдоволені гульбиськом. Ніхто не упадає за круглобокими молодицями — не весело на душі подругам. І справді, чим могли вони стати посеред уваги? Вславлені на фермі? Одзначені на конференціях? На свій двір дбають. Молодиці тяжко зітхали, стиха перемовлялися. Нема лебединських гостей, ті б не занудили! Говорили про бравого вусаня, завідувача райзу Урущака, тішили себе принадними згадками. Ставний, собою показний чолов'яга, Урущак припав молодицям до вподоби, душа товариства, сам також прихильний до молодиць, веселий, дотепний, говіркий.

Маланка Костриця у вишиваній рясній сорочці перемовлялася із Маврою, кивала на посмутнілих сусідок. Наталка коровай спекла, а комірникова Тетяна оплески зірвала, возила в Лебедин на конференцію, вітала представників райцентру. А ти чи пекла, чи ти місила?

Панько Цвіркун, спасенний чародій, непомітним порухом збудоражив душі, сповнив святковими настроями, напливає врочиста хвилина, баян щедро хлюпає веселощами, бентежить кров. І для Панька настала владна пора, став посеред дівочих зітхань і поглядів, заграли жили в дівчат і хлопців.

Марко виходить з-за столу, розправляє плечі, розмахує руками, земля під ним точиться, удатний такий молодець, показний хлопець, а що вже веселий, смілий, дівчат бере на вибір, і кожна з ним залюбки стає до танцю. Тільки не знати: чи то він мотає дівчину із «Зеленого лану», чи вона його придержує, щоб не розпластався на траві? Чому лише до Теклі не наважився приступити, запросить до танцю, — сам не відає.

А хто її запросить, а хто її поведе? Пісні, танці чи колись минали без Теклі? Тепер накинула на плечі квітчасту хустку, — із хусткою не розминалася, прикривала повний стан, — осмучена сиділа за столом.

— Співай, Текле! — звертається Галя до подруги.

— Серце моє чогось не співає, — відказує.

Подрузі зрозуміло: скривдженій дівчині не до співу.

Літні люди вели змістовні розмови, за музикою, пісню не можна було розібрати, в ухо лише западали окремі вигуки, яскраві гучні вислови. Зосереджені люди не помічали, що навколо діється. Пастух Сава розповідав гостям, і ті уважно слухали знов-таки, як Устин Павлюк виводив село в передові, як зборювали труднощі, заводили сад, ферму, як виходили іноді драматическим іскуством з прориву, червоний прапор завжди держали; принагідно згадав Петра Першого, що бився зі шведом... Своєю розмовою, видно, припав гостям дуже до вподоби, розчулено бив себе в груди — кохаюсь у драматическим іскустві! — принагідно згадував «Наталку Полтавку», що допомагала людям орать, сіять...

Звабні червонобокi яблука, ще торішні, полискували на столі, і Мусій Завірюха став припрошувати гостей:

— Кушайте, це все наше, мічурінське... Устин Павлюк сад розвів, як був головою...

А тепер дерева то хіба що — не при Радивонові ростуть? Хоч би старий лис закинув слово про Радивона, що він тепер головою в Буймирі.

Ще можуть подумати, що Радивон безголосий, що він не тямиться в науці. Радивон доточив розмову:

— Тепер наука движеться вперед.

Ніхто не звернув уваги на те зауваження, мовби Радивон нічого не сказав. Не інакше, як витівки Павлюка.

Мусій Завірюха, втративши чуття міри, повів річ про свої подвиги, і, на диво, гості залюбки його слухають.

— Я ще при цареві співав «Дубинушку»! — вигукував він. — А кругом шалаються жандарми...

Зачав розповідати про громадянську війну, як бився з петлюрівцями, що їх одягали в кожухи, годували рисом — куплені люди...

— А ми, голодні, дерті, по снігу наступаємо! Перемогли правдою! Я своєю волею йду, а петлюрівця купив Харитоненко.

Складав шану руським братам, що допомогли нам збутися одвічних ворогів.

І коли зайшла розмова про комунізм, Мусій Завірюха, не криючись, сказав уголос, щоб усі чули:

— Хіба до комунізму дійдеш із Саливоном?

І, певне, мав на думці голову теж... Коли ж комірник

Гнат зачав вихваляти господарські здібності Саливона, Мусій Завірюха знехтував те міркування:

— Господар — як з бузини палка!

Зірвав сміх за столом, намагався принизити Саливона в очах гостей. І це при жінці, дітях.

Мало того, пастух Савка, киваючи на Саливона, додає:

— Хіба він забуде, де батьків млин стояв, як батько капітал наживав?

Соломія почервоніла, як помідор... Як тепер молодиця подивиться на Радивона Ржу, що допустив страмовисько таке? А за Саньку і говорити нічого...

Павлюкові ж друзі почували себе переможцями, вели речі, мов нічого не сталося...

Пасічник Лука, що кохався в музиці, натхненно говорив про Глинку...

Садівник Арсеній запально вигукував:

— Хто були наші предки? Як Дарвін каже?

Світлі думи, безперечно, клопочуть літнє товариство, не лише на буденних справах вони тямляться — овоч, скот, зерно, — перед гостями, що прибули з Києва та Харкова, показали себе найвигідніше! І вчені люди уважно слухали — можливо, довідалися про низку новин. Далєбі, могло здатися знатним гостям: не в село Буймир завітали вони, незнана академія заснована в бору над Пслом. І, далєбі, стороння людина, дивлячись на веселий круг, чи спроможна вгадати, де професорова борода? Часом на пастуха Савку не вкаже будь-хто?

Мусій Завірюха повів з ученими розмову, як треба нам переробляти природу і що один академік надумав спарувати пшеницю з пирієм, і тепер вона нічого не боїться...

— Я патріот своєї землі! — бив себе в груди пастух Савка. — Ми рельси прокладали!

На що вже молодий тракторист Сень, і той впав в око ученим гостям, вільно повів мову, як збагачувати ґрунти і що треба нам запобігти деградації ґрунту, зберігати в ґрунтах мікроорганізми, не переводити на порох гумус, щоб вітер не вивіяв... Деградований ґрунт і вітру боїться, і води не бере.

Професор на ті слова схвально, задумливо кивав головою, не зводив очей з Сеня... І чим лише звичайний тракторист міг привернути увагу вченого?

А Радивона Ржу мов і не примічає ніхто!

Тихін хотів і собі подати слово, встряти до розмови,

чи він нічого не тямить, так Мусій Завірюха як гримне на нього:

— Мовчи! Ти в яку епоху родився?

А що Марко з ученими запанібрата, то нічого!

Тут пастух на всі заставки зачав вихваляти перед ученими свого приятеля Мусія Завірюху: мовляв, спостерігає за вітрами, за небесними світилами, за птахами. І гості з цікавістю позирають на буденного Мусія Завірюху, що сам гомонить безугавно. Мусій Завірюха сьогодні заправляє розмовою!

— Я вам розповім свою автобіографію! Я зроду попові руки не цілував! Як цар проїздив Сумами — мене гонять із Буймира під нагляд поліції. Не злюбив попа змалечку. За оченаша піп ударив по носі — і кров побігла. П'ять разів читав, збився із пам'яті. Я зроду атеїстом був!

Ну кому це потрібно знати? Радивон не любив байками людей розважати. Радивон кидав глумливі погляди на кошлату бороду.

На диво, гості залюбки слухали ці теревені.

Сивий учений Софрон Іванович аж саяв, слухаючи Мусія Завірюху, пастуха, пасічника, тракториста і все товариство, душа купалася в приязній розмові. Учений сухою жилавою рукою повільно вигладжував бороду, немов розправляв лагідну усмішку; взявши на глум реакційних вчених, звернувся до Мусія Завірюхи, а що він скаже про «споконвічні закони природи»? Теж знайшов кого питати!

Мусій Завірюха, на радість ученого і всіх гостей, запально відказав:

— Ми природу на болоті заставимо родить!

Пастух Сава додав:

— ...І на пісках!

Мусій Завірюха знов:

— ...На те ми більшовики!

Пастух Сава, вказуючи на Павлюка і Завірюху, звертався до вченого з переконливим словом:

— Оці люди соціалізм заложили!

Радивонові нудно було слухати, — кому не нудно, — як Мусій Завірюха в запалі вигукував:

— Я обніжки розорював! Я сто сімнадцять голосів у народі мав, як обирали керівника хати-лабораторії! Я всього Мічуріна пройшов! Я заложив фундамент! Щоб ніхто не подумав про Радивона.

Серед гостей перебігло збудження, і вже нічого говорити, як було Радивонові слухати блюзнірські слова!

Мусій Завірюха ніяк не міг вгамуватися:

— Деришкуру загрозували: думаєш ламать обніжки? Ми тобі ребра поламаємо!

А тут пастух, захочений увагою і тим успіхом, що мали його речі серед гостей, повів мову про те, що заробітчанин у поміщика Харитоненка ходив коло волів, а тепер править сектором...

Всі ж бо знали: коли пастухові сподобається слово «сектор» чи будь-яке інше незвичне слово западе в голову, то вже не скоро він його забуде, вживатиме при всякій нагоді і навіть без нагоди.

А що, якби йому ще спало в голову таке, приміром, слово, як «реконструкція»?

Знов пастух Сава вигукує:

— Я всі стадії пройшов! І в комнезамі був, і в партизанах! Кожухи на війну з Врангелем я збирав! У моїх руках вагон солі, а жінка варить юшку без солі! Через мої руки проходять вагони лісу, а хата необгороджена!

Гості здивувалися — надто молодий літами він. Савці того і треба, розвів теревені:

— Ви подивіться, рука не морщена в мене!

Гості справді з цікавістю розглядали дужу пастухову руку, мов диво яке! І пастух охоче вертів кулацюгою, що аж полискував перед людськими очима.

— ...Колись люди швидко старіли — підневільні були. Сорочка як халява в нього... Ні вітри, ні дощі не беруть мене! Ніякі негоди!

Тут пастух перевів мову на інше. Звісно, не кожен здатний правити сектором, в декого тямі нема...

Часом не на Радивона киває пастух? А то ж на кого? Обмовляє голову. Це вже було надміру...

Софрон Іванович визнав, що складними селекційними засобами в артілі зроблено вдалі спроби вирощення нової породи худоби, яку треба розвивати і вдосконалювати. І тут же, звертаючись ні до кого іншого, а до пастуха Сави, вчений питає: хіба цим ми не перетворюємо природу на користь людям? Не діємо за заповідями великого вченого Мічуріна? Ми самі часом не цінимо своїх здобутків: корови Ромашка, Самарянка, ціле плем'я, дають понад п'ятдесят літрів молока на добу — дояр Марко Савич виглядів... А в молоці до п'яти відсотків жиру!

Радивонові світ пішов обертом — безвусого хлопця вчений величає як! Марком Савичем назвав! Славить Устина Павлюка — одвічного недруга Радивонового. І голова мусить усе це слухати, бачити, вітати... Адже не станеш перечити.

Софрон Іванович твердить: ще кілька років творчого труда, старання — і ферма колгоспу «Червоні зорі» стане за взірець значними досягненнями на всю країну. Ще, правда, тисячного стада нема, та згодом виросте...

Чи Радивонові невдогад, кому тоді хвала випаде? Хіба ж не видно: з Устином Павлюком, Мусієм Завірюхою, пастухом Савкою вчені радяться, до Радивона ж мало хто і звертається. Мов і не примічають, наче сторонній він тут, а не всьому ділу голова! Кругом кого світ вертиться? Хто заправляє Буймиром? Павлюк із Завірюхою спряглися, певне, хочуть утопити Радивона. Гості роз'їдуться, рознесуть ганебну вість по всьому світу, мовби Радивон не виявляє належного піклування про попас, не дбає про кормову базу, ферму, мало що западе людям у голову! До самого Наркомзему чутка дійде. Тоді що?

Нема того, щоб з пошаною до голови...

Раптом кидає хмурий погляд на своїх недругів. Гупає кулаком по столу. Печене, варене наказує подавати.

— У руля я тут! — у нестямі вигукує. З брязкотом розлітаються миски, пляшки. — Та давайте хліб, сало. Хіба в нас нема? Чи в нас їсти нічого? А хліб ясний, пшеничний, на хмельовій опарі... Є і на молочній опарі, до киселю. Щоб недовисходжений хліб був? Чи, може, зашкварити яечню? Та лізьте в льох, несіть квашені помідори, кавуни, огірки, капусту, яблука, хіба ж як! Гукніть городника, хай назбирає молодих огірочків, редиски, цибулі! Та чи не поспіли там полуниці? Чи в нас послідне? Чи ні з чого? Та розкривайте комори, несіть вина, меду, та гукніть рибалок, щоб наловили коропів!

Далєбі, всім світом заправляє Радивон, безперечно, привернув увагу гостей, що не без подиву дивилися на хмільного голову. Радивон тим часом несамовито вигукував:

— У руля я тут! Мені доручено возглавить велике діло! На мене возлагається руководство! До мене прибула делегація — не до кого-небудь! До мене Наркомзем відрядив людей, а не до Павлюка! Руководю я тут!

Устин Павлюк, що до того майже не озивався до голови, на цей раз гостро відказав:

— Ти що, майок напився?

Безперечно, зняв голову на глум перед сторонніми людьми. І коли голова грізно поспитав Павлюка, чи він йому не здумав загрожувати, Павлюк недбало кивнув:

— Іди виспись!

Вчасно наспіли Парфило з Дорошем, до яких голова вчував ніжну приязнь, озвалися владним словом, вгамували розбурханого Радивона, вивели з-за столу, повели додому.

Всі полегшено зітхнули, як він подався, а пастух Сава розсудливо зауважив:

— Людині хочеться вчити, а знає менше, отже, і верзе дурниці...

І, щоб розговорити столичних гостей, наблизити до сільського життя, пастух став розповідати, по скільки пар черевиків тепер дівчина має — і літні, і осінні, і святкові, і про будень, ще й хромові чоботи з галошами, а прості — до ріллі, а як гній возить взимку, то й валянки вдягає. Не те, що було колись, як Шевченко про дівочу долю писав: «Якби мені черевики, то пішла б я на музики».

По тих словах настало веселе збудження, гості були в захваті від пастухових слів, не знали, де посадити і як шанувати. Видно, до душі і вподоби припав пастух Сава знатним гостям, далєбі, потоваришував з ученими. За столом знов знявся жвавий гамір, усі забули про прикру пригоду з Радивоном, а все пастух — чародій, та й годі.

Люди кидали на нього заздрі погляди: заприятелював з ученими!

Мало кому тепер прийде в голову, що черевик колись стояв поперек дівочої долі, не одній дівчині скрутив світу!

Гнат косить на пастуха лютим оком, крутить тонкий козацький вус, Саливон собі кида хмурий погляд. Пастух із приятелями мов зговорилися: тільки вони розмовляють з ученими, тільки вони заправляють гульбищем, а інші, мовляв, не знають, як і досягнути!

— Ми вже з полотна вийшли! Полотняний вік давно минув! — доточує слова приятеля Мусій Завірюха.

Мовби ніхто не найшовся, що казати! Іншому, мовляв би, в голову не прийшло!

Санька обмахувала хусточкою спаленіле лице, надто душно було в соснині, дівчина нудила світом, озвалася до Тихона:

— Ой як мені цей клімат не наравиться...

Гульбище доходило круга. На смагле чоло пастухові лягла мрійна задума, і він завів протяжною пісні, знаменитий співак... Бувало, йдучи за чередою, як заспіває, аж хвиля піде полем, у долині траву похилить... Та й прилетіли... прилетіли гуси... з далекого... з далекого краю... Як став на всі легені виводити польовим голосом та вивертати на всі лади, — про давнину співак; гості зачудовані були, сповнені вщерть вражень, собі співали. Софрон Іванович врочисто гримів басом, кидав захоплені погляди на пастуха, що надимався в пісенній тузі, сильним голосом повершив усіх співаків. Присутні визнали, що академік теж співак добрий, але далеко йому до пастуха.

Сава, треба сказати, любив часом оновлювати слова. Приміром, сказати «прив'яла» можна про якусь бур'янинку... В пісенній розмові слово це набирає врочистого ладу, гримливі басы повідають, як безталанна удівонька вже не «зів'яла», а «присов'яла». І нікому не спаде на думку, що слово це вигадане чи недоречне, хіба що буйволіві...

А тоді мовби згадав свої парубоцькі літа, немов забродила йому молода кров у жилах, зачав витоптувати, викаблучувати, розламувати кістки, та з піснею, та з приговором. Вже ж і доказував пастух: як зачав витинати, кружляти, і навприсядки, і з підстрибом, та ще й на музик пригукує, щоб дрібно танець сікли, та по нових чоботях плеще і по суконних штанах, смушевою зінківською, з довгими кучмами шапкою розмахує, руками, як крилами, виводить, мов той лебідь, у білій вишиваній сорочці, ногами притоптує — вихор, а не пастух!

Чому ж і не повеселитися пастухові? В Красній книзі записано ім'я його. Ситий скот випасається в лузі. Нові чоботи чистим дьогтем мащені. Син Марко в славі між людьми. До кого посланці прибули? Не інакше, щоб вивчити Марків досвід. Достатки в хату пливуть, аж стелени розходяться, сволок прогнувся... Хліба буйні, за п'ять день посіяли ярі (840 га). І пар скультивували, і буряк прорвали. Чому й не повеселитися? Своїм завзяттям захопив присутніх пастух. Плавню пливли молодичі, кружляли барвисті вінки дівочі, Мусій Завірюха, садівник і пасічник зачали собі садить тропака.

Місяць, що зійшов над бором, освітив дивне гульбище — як кошлаті бороди в с'яйві плескались.

А за Тихона й говорити нічого. Ось коли настала його

пора! Затремтіла кожна жилка в хлопця, і він пішов у танець, аж чуб розвівався по вітру. З вилясками, вигуками як зачав вигинатися, викручуватися та вивертатися, дівчата аж умлівали...

Як тільки поночило, хлопці й дівчата, мов тіні, зникли між деревами, хто загадково й непомітно, деякі розходилися з піснями. Тихін повів Саньку, що навалилася в знемозі на хлопця.

Текля подалася додому сувора, зосереджена, — хто відає, що діється в дівочій душі?

Марко стояв у тяжкому роздумі, не знаючи, що діяти, — чи дівчину Марію із «Зеленого лану» додому одвести, чи податися з Теклею, розважити, розговорити? Обважнілі, неслухняні стали ноги, і все тіло неповоротке, а Марія не ждала, повільно подалася додому.

19

Отак завжди буває — живе собі людина і нічого не відає, аж раптом усі напасті тобі на голову звальються.

Радивонові і без того гірко, недруги намагаються звести із світу, а тут ще власна жінка крутить голову. Кошова, люта, напала на чоловіка з непристойними докорами:

— Де ніч вибродив? П'яний, пухлий, переволочений! Із Санькою вигуляний! А щоб ти смоли напився!

Ось і рєзбери, чого жінка хоче. Стереже, чи що, Радивона? До чого ці страмні слова? Нема того, щоб із щирим серцем, шаную поставитися до чоловіка, який за роботою ночі не спить! Нерозсудлива жінка зняла бучу. Метушлива, лайлива. А тоді поголос піде селом: побив Радивон Ржа жінку, вжарив під щелепи — ложки в рот не візьме. В діжу стромив — місила тісто... І дізнаються враз, розголосять по селу. Будь-кого іншого не помітять, а Радивон в усіх перед очима.

І як не дізнатися, коли лиха жінка сама в неславу вводить! Рядовий колгоспник він, чи що? На великому господарстві голова! Що звичайній людині годиться, хіба Радивонові пристало? Чи мало ворогів у нього?

Замість того щоб пристойно повестися з чоловіком — стелити, годити, — безладна жінка зчинила гвалт саме на світанку, лементувала на всю хату — щоб люди чули, чи що? Розносила розголос — скрізь наставлені вуха, пиль-

нують, прислухаються. Чи нікому? В своїй хаті ворогів стережися. Думав угамувати жінку, згаряча приклав руку — чи не доведе, не допече? Ще дужче ошаліла, вибігла з хати, розкричалася... Хіба ж до райцентру вітер не донесе? Тоді кліпай очима! Галасувала на весь двір, на весь світ:

— Я дбала, я старалася, а тепер ти топчеш мене? Хазяйство набувала, годувала кабанів, бичків для базару, збагачувала двір, а тепер немила жінка стала? Суха та жовта, немічна та квола? Молоду дівку знайшов? Шила, прала, годила, варила. А тепер де я дінуся? Чи в мене трудодні є? Яку брав, а яка стала! Затовк, замучив, перевів вік! Я піду, а ти Саньку приведеш? На готовий двір, достаток, що жінка надбала? Для кого літо без випрягу робила? Десять пудів сала наложила кабанові? А тепер негожа? Город, сад хто тобі доглянув? Чи я б в артілі не заробила? Взяла б ланку, виростила буряк, п'ятисотенницею стала — в честі і шані була б! Не заклопотана, не заморочена, і ніхто б мені не дорікав і з мене не знущався. А тепер я гола, боса. Нема права, нема шані. В артілі людей виславляють, нагороджують, дарують, а ти мене шануєш синяками? За наймичку, попихачку тобі роблю? Чи ти мене коли між люди як хазяйку вивів? І як мені вийти на люди, коли в мене ні одного трудодня? Чи я на конференціях буваю, можу похвалитися досягненнями в полі, як інші жінки? Три кабани, корову, бичка вигляділа, а тепер яка мені шана? Яка моя заслуга? Щобазару виторг тобі приносила, чи я не оплатила, чи я не окупила себе? На відділ обіцяєш вирядить, дати садибу, поставити хату... Чи я не знаю твій суд, розправу — всіх залив могоричами!

Радивон Ржа, морений, томлений, валівся з ніг, а жінка, замість того щоб пригодить, галасувала на весь двір! Це ж зневага чоловіка! Лаяла, безчестила, ніяк у хату її не заженеш, адже не бігатимеш вулицею за нею. Чи голові це пристало! Теж видовисько — голова женеться за власною жінкою!

Радивонові аж моторошно: до райцентру дійде — що подумують люди? До чого темна жінка в голови колгоспу, безперечно, подумують, некультурна та відстала, нарікатимуть на Радивона, що не зумів власної жінки виховати.

Радивон мало не задрімав з досади, повила втома, проте він виразно чув, як Марина на всю вулицю бідка-

лася та кляла чоловіка, певне, щоб люди чули... Наробила галасу на все село, щоб чоловіка лаяли, а жінку жаліли. Бо хоч і потягло на сон Радивона, та чи він і крізь сон не добирає жінчиних хитрощів? Правда, не кожен насмілиться дослухатися, як жінка кляне голову колгоспу. Якби це звичайний чоловік — повибігали б із хат сусідки, розпустили язика, стовпище б зростало...

— І на роду не було в нас такого, щоб хто сім'ю кидав! — казала Марина.

— А тепер буде! — вирішив Радивон. — Після такої колотнечі який чоловік не вирядить тебе з хати?

— Я тут хазяйка! — несамовито кричала Марина. — Моя хата, моя корова, я мати дітям, із свого двору нікуди не піду! Щоб люди осміяли? При кому остануться діти? Другу найдеш — хіба буде мати дітям? Хто піде на чужі діти?

Під самим вікном жінка докоряла Радивонові, не давала перепочити — відомі жінчині вихватки.

— Додому прийшов — обід зварений, сорочка чиста, скот вправлений, город обполений, сад упорядкований, діти нагодовані. Ще мало тобі? Протер очі — вже на столі печене, варене. За що побив? Вигониш з хати?

Сусідки, зачувши скарги молодиці, — саме в цю пору було чимало діла надворі, — співчували Марині, що запеклася, зажурилася за лихим чоловіком.

Раз вигнав Радивон жінку з хати, кличе Саньку:

— Тісто вчинене — іди хліб пекти.

Не захотіла — побоялася осуду:

— Я не піду чужих дітей годувати.

Неспокійно в хаті голови, пересвідчилися люди.

Деякі гудили жінку, хвалили Радивона, що вчинив над жінкою справедливий суд, розправу.

— Не вміла шанувати чоловіка, — повчально зазначила чорна борода.

— Чоловіка не треба сердить, власкавити його треба, — твердила руда борода.

Які тільки вітри не гуляють у Буймирі!

А коли дізнається Саливониха, як знеславлено її дочку, — лиха не минути. Хто не знає, що то за сварлива молодиця!

Незабаром по селу вість пройшла — головиха таки ходила до Саливона із скаргою: Санька із Радивоном водиться! Весь базар гомонить. Дайте раду дівчині. На весь

світ наробила слави. А що буде, як дійде до райцентру? Чи вона не може найти собі молодшого, нежонатого? Розпусна дівка!

І Саливон мусив терпіти цей страм серед білого дня. Ще й, певне, поза тинами вуха наставлені. Адже репетувала не звичайна сварлива колгоспниця, а жінка самого голови. Якби це проста селянка, Саливон би знав, що діяти, — не пустив близько двору. А головиху не вирядиш з хати, бо з головою хоч і в дружбі Саливон, та все ж таки...

Треба сказати, дочка завдавала Саливоні чимало клопоту, і він часто поділявся із дружиною своєю досадою:

— Листи летять з усіх морів, а ніхто заміж не бере...

Сьогодні ж лихий приніс головиху, яка вищала на всю вулицю:

— Санька хоче розлучити батька із дітьми! Із рідною жінкою! Розпаскуджена! Розгульна! Розволочена!

І Саливон мусив слухати, як підривають його авторитет. Адже люди чують, бачать. Коли ж молодиця стала дорікати, мов батьки потурають дівці, Саливон не стерпів, гнівно припинив теревені — годі! Буде! Чи вона гадає, що він дочки не вчить, не наставляє?

— У неділю жінка купила новий віник у Лебедині. Так я того віника побив на Саньці! Що я — кожної неділі стану віники переводить? Де я тих віників наберу?

Саливон розходився, розпалився, напустився на головиху, і та, пригрозивши найти на них управу, подалася з двору. І добре, що подалася, а то Саливон сам би вирядив — не подивився, що головиха. Чи він у неї коли п'є, гуляє?

Поважний господар Саливон, досвідчений порадник, розважний між людьми, та вже коли допечуть його — добра не жди.

Як сприйняла ту вість Соломія? Розумаха на все село. Цвітна молодиця. Як повелася Соломія?

Вона, правда, теж вичитувала Саньці, щоб берегла честь дівочьку. Застерігала свавільну дочку, щоб не привелося потім каятися. Все їй гульки та веселинки!

— Якби ти менше бігала та водилася, може б, і найшла собі достойну пару, — повчала Соломія дочку.

Що відказала Санька? Як відгукнулася на ту пораду? Слова її кріпко засіли в пам'яті матері.

— Отак нікуди не ходити, нікого не водити — будеш

сидіти, поки не посивієш! Це вам не старий порядок — жди, дівко, поки старости прийдуть! Сиділа дівка та й висиділа дідька!

Отже, на глум взяла дівчина материну пораду.

Вражена Соломія ділилася на вулиці із сусідками:

— Тепер такі часи настали, що молоді старих розуму вчать!

Хіба людям не знати, що Санькою приманюють Радивона, голова завжди дорогий гість в хаті завгоспа, а той хіба не зложить собі вигоди?

20

Волосся біляве, брови чорні — Санька. Побачила Тихона — забило дух дівчині.

Далебі, де тільки з'явиться Тихін, — співають солов'ї, дівчата враз починають мріяти. Санька раптом зайшлася дзвінким реготом, мов у срібні дзвоники заграла, привернула увагу Тихона. Завжди найголосніша, найпоказніша дівчина. Кругловида, кароока. І ще не все: брови виведені, на чоло нависають кучері, округлі очі затигла мрійна поволока, а часом спалахують вогники. І коли Галя тут зауважила, що даремне вона нарум'янилась, в неї і своїх рум'янтів хвата, Санька вперто відказала:

— Хай мені хто що хоче каже, а я бачу по дзеркалу, що мені до лица...

Тихін враз примітив, як змінилися дівчата: та жвава, гомінка, друга замислена, наче засмучена, інша горда, пишна, неприступна.

Тихін, вчуваючи на собі пильні дівочі погляди, розкидає руками, ногами, гнеться, мнеться, перегинається, очі грають, а картуз дивно сповзає на вухо, тоді на ніс; непомітний порух голови — і картуз збився аж на потилицю... В вінку захоплень, зітхань і поглядів Тихін несамовито заспівав:

Одна возлюбленная пара
Всю ночь гуляла до утра...

Сильним голосом виводив, з ума зводив Саньку — вже ж не дарма тої пісні Тихін співає: певне, вславляє нові втіхи, любові! Давно не ходять з Теклею в парі. І Теклі не видно на гулянці, лише кіно подивиться і з

літніми людьми поспішає додому. Нудьгує в хаті. Що за знак? І Тихін не дуже побивається з того. Навпаки — на все село чути його: веселий, буйний горлань. Чи не прилюбив знов якусь дівчину? А погляд у нього такий нерухомиий, мрійний, і пишний чуб навис над переніссям, і дим з цигарки так мрійно в'ється... Санька лише погляне на хлопця — на серці млосно. Під гармонію все село обтанцював. Ставний красень. Козирок блищить, очі сяють...

Кидаючи лукаві погляди на Тихона, Санька собі одспівала:

Надії не втрачала,
Все милого ждала...

Тихін розхилився, то вигинався, розхристані груди були вицяцькувані, голі по лікоть руки перевивали «барішні», і сам Тихін притягував погляди, небуденний такий... Враз веселішає вулиця, де з'являється він.

Правда, мовби не всіх дівчат вражали молодецькі чари — приміром, Галя... Дівчина глузувала з Тихона, що в його словах усі почуття переводяться на мову племрозплідника. Цим дотепом Галя викликала сміх у гурті. І треба сказати, що дівочі думки поділяли навіть деякі хлопці — Марко, Сень... Галя, навіть не криючись, нехтувала примітного хлопця, вона і Теклю колись застерігала від лукавого Тихона — за всіма волочиться, хвалько, крутій.

Як прийшов Тихін, хлопці, — Хведь Мачула, Яків Квочка, Панько Смик, — звісно, примовкли, згасли, як зорі перед світом. Марко — той, правда, ніколи не таївся, завжди глумливо кивав на Тихона. Легковажною, мовляв, вдачі! З заздощів, не інакше; вирішив Тихін, Марко заноситься. Сам зовсім не помітний у товаристві: не вдався ні красою, ні молодецтвом. Не знає, як повестися з дівчатами, розговорити, розвеселити. Не вміє ні жартувати, ні приспівати, ні пританцювати. Ні упадати — не те що коло вередливих — бодай коло найсумірніших. У злагоді з людьми не вміє жити — з людьми почесними: з головою, завгоспом, комірником завжди в сварці. І тракторист Сень своєму приятелю під пару, нехтує поважних людей.

Небуденною поведінкою своєю Тихін міг будь-кого причарувати. Часом за взірць делікатності могла здати-

ся та поведінка. Ось і тепер... Із дівчатами розмовляє він не своїм голосом, солодкомовно, влесливо...

Насамперед він поцікавився, що Санька читає, тоді взяв книжку, розгорнув, досвідчено подивився: помітивши довгенькі, рябенькі листочки в книзі, що поклала дівчина, ввічливо повернув, помріяв, запалив цигарку, пустив дим, тоді осміхнувся, спитав дівчину, якої вона думки про кохання. Дівчина засоромилася. А Тихін тоді завів сумної:

А в дванадцять часов ночі
Наша кончилась любов!

Не знати тільки проти чого це співав Тихін, перед ким свою сердечну тугу розкривав і на яку саме думку він наводив пісню? Хустки прислухалися, задумалися. Далєбі, загадковий хлопець Тихін. Куди б не дивилася Санька — перед очима завжди стояв він. Немов зажурений. Що за знак? Галя враз прийшла до висновку: з легкого ума... Ще й приснула. На Тихона тим часом найшла весела хвиля, і він став розважатися, викручувати дівчатам пальці, одіймати квіти, і Санька заходилася виском, мліла, тоді гупала по дужій спині, а Тихін аж витягувався від утіхи, тоді зачав виламуватися, витинатися — поставний хлопець. Із словами «рвіть цвіточки, поки цвітуть» хотів зірвати поцілунок з уст дівчини, що пручалася та зчинила вереск на всю вулицю, відборонялася від хлопця, що в'язне...

А Галя вдалася до складних міркувань — чи не тому саме зчуженів хлопець Теклі, що пересвідчилася в непутящій вдачі його?

Дівчата між собою перемовлялися:

- Довго розвідувала...
- І як цього раніш не помічала?
- Прихитрювався.
- Знехтувала людське застереження.
- Поки сама не пересвідчилася — не повірила.

Галі стало жаль подруги.

До Тихона адже не чіпляється ніяке горе, не беруть жодні знегоди, як, приміром, не береться до гуски вода. Єсть дивної вдачі люди.

На що вже показний собою Панько Цвіркун, проте і йому далеко до Тихона.

Панько Цвіркун тим часом плющить очі, давить гармонію, собі вигукує, виспіває, витриндикує, хлопці скалять

зуби, дівчата лише соромливо рум'яніють. Як розтягне гармонію, дівчатам аж дух затягує. Як здавить — з дівчат аж випирає дух. А тоді ще й по галявині пливе, вихиляється, приморгує та опалює поглядом. Дівчата, далєбі, холонуть. Надто легко танцює він, не те що інший — трусить усім тілом, а повертається, мов чували носить.

Треба знати, Панько Цвіркун набув слави не лише в молодому крузі, а й з-поміж поважного люду. І в тім пристарався Радивон Ржа, що був високої думки про здібності рахівника, вихваляв навіть Урущаківі, і люди, що товпилися тоді в конторі, слухали.

— Хлопець одарований талантом і ніколи не співаєть-ся, — говорив Радивон Ржа.

В чім же полягав талант Панька Цвіркуна?

Прийде, було, колгоспниця в контору, Панько Цвіркун починає, на втіху присутніх:

— Ви, тітко Лисавето, з нашого сільсовета?

— Та з нашого... Оце прийшла, щоб написали мені бамажку...

Докладно розпитавши жінку, який був кабан, чим годувала, яке було сало і чи багато начинила ковбас, Панько Цвіркун охоче береться за перо:

— Бамажку написати не важко...

І не лише, звичайно, в дотепнім слові, танцях та співах полягав талант Панька Цвіркуна. Легким помахом руки він сотні центнерів зерна скидав у «мертві одходи» і тисячі рублів грошей перекидав на «виробничі витрати». І цим, треба сказати, чи не найдужче полюбився Радивонові.

Вже до чого дотепний Панько Цвіркун, проте далеко йому до Тихона.

Санька дивилася на жарку смугу, що на заході вкрасила небо, тоді перевела очі на Тихонів галстук, у захваті заспівала. До неї приєдналися дівчата. Голоси розлилися на все понизов'я. Дівчата сплітали чудесний пісенний вінок. Оживав світ, віки тягнуться дівоча пісня, дівоча дума... Санька в забутті виводила на всі ліси, долини: «Як пішла я у яр за водою, а там милий гуляє з другою». Певне, що на Тихона кивала дівчина. Повногруда, дужа, глушила всіх співців. Голос немов б'є із землі, заливає світ... І де вона набралася тих слів, що так бентежать дівочі серця: «Никто так не страдает, как милый на войне, он пушки заряжает и думает о мне». Не пісня, а диво!

А тоді як ув'язався в співи Тихін! То сяде, то метнеться, розкине, мов крила, руки, то рвучко зведе, тоді ще й плавно розведе, затихає, завмирає, а тоді знов як виверне, як втне!

Чи я мало сходив світа,
Чи я мало бачив цвіта!

Та знов на всі лади, на всі голоси. Волосся насторочене, брови насумрені, очі мало не розбіжаться, ось-ось розпадеться або злетить угору. Очі то мружить, то зовсім заплащить. Він може піддадиться навіть під дівочий голос. А під який не може? «Ой продала дівчина сало та купила козаку кресало!» Удатний хлопець, що й казати! Дивних пісень Тихін співає, старосвітських дівчат, парубків бере на сміх. Ех, чудернацька давнина! Дивне кохання, зітхання. «А капуста низько стелиться, один ходить, другий сердиться!» Ну хто ще утне так? У кого стане хисту? Чи в кожного є здатність на приспиви, приговори! Марко, приміром, не знає, як поведеться в гурті. Веселий хлопець Тихін, що й казати! До того всього ще почав під виспів пританцьовувати, носками креслити та викреслювати, то підстрибуючи, то присідаючи, вертіти та вивертати чобітьми, тоді знов носками виписувати та вив'язувати якісь калачі. Санька аж розпадалася від зачудування. Такий ніколи не засмутить. «Ой капуста, ти розсада моя, ой дівчино, ти досада моя!» Тихін вивертався, викручувався, виламувався, шалений, як гопак. А тоді як почав лікті виставляти — і так, і сяк, і ген як... За ліктями вертіть долоні... Розводить, викидає руками, вигукуват, вистукуват... А під кінець як присяде, як вигнеться, як вивернеться, як викрутиться — диво! А тоді як зачав дрібно ногами сікти, мов січку різать, — чудо!

Санька як нахилила голову, як замріялася, не могла одірвати погляду від показного хлопця, якому нема спину, який не перестає тривожити дівчину. Тихін раптом перейшов на сумний лад. Мало не розірвав дівчині серце піснею. Як затягне, як виведе, аж завие:

Ти не знаєш, що я
Край віконця милуюсь тобою...

Яких тільки дум, почувань не навів пісня! Хлопці збилися осторонь, стиха перемовлялися, кидали на Тихона,

певне, задрі погляди, присміхувалися. А що їм діяти? Чи по силі кому змагатися з ним у дівочому крузі? Тихін зачав вивертатися, викручуватися, удатний красень, поставний хват, такий не міг не впасти дівчатам в око.

Гостра на язик Галя не дуже шанувала Тихона: літра, дівка — ото, мовляв, тільки розмов у нього. І треба сказати, молодь прихильно поставилася до дівочої мови.

Санька заперечила:

— Е, ні, що не кажіть, а в Тихона є щось...

— Романтичне, — додала дівчина з книжкою, Наталка Сніжко.

— Чуб, — відказала Галя.

Між дівчатами відбулася коротка розмова все про того ж Тихона. Видно, запав усім — кому в серце, кому в печінки.

Дівчина в зеленій хустці, Харитина Костриця:

— В танцях нема рівні, перетанцює навіть Панька

Цвіркуна.

Дівчина з квіткою в косах, Оксана Жалійка:

— А в піснях, а в приговорах...

— А грає як! — зауважила русява дівчина, Олена Курченко.

— На неврах, — до слова відказала Санька, що, видно, прихильна до Тихона.

А хто байдужий?

Галя, проте, була нещадна:

— Таке меле, що вуха в'януть.

Дівчина з книжкою, Катерина:

— Та ще намагається закидати російською мовою...

Галя:

— А в школі як учився, то з російської мови мав три з мінусом.

Отже, з усього видно, в молоді не було одностайної думки про Тихона.

Хіба дівчатам не видно, куди хилиться Санька? Як тільки стали до танцю, Тихін почав вибивати, строчить ногами, перед Галею дріботить, випинатися, то Санька наперехват вискочила, стала проти Тихона, повнобока, рум'яна, і почала вигупувати, вигравати плечами, очима, думає хлопця принадити. Сама наляга на Тихона.

Дівчатам не ставало пари, тож Галя вигукувала до Саньки:

— Тягни Марка!

На що Санька глумливо відказала:

— Що, я його на прицеп візьму?

Літні жінки собі співають, виводять: «А хто ж тебе відерце дістане, той зі мною на рушнику стане...» Виходять із думкою: як ми дівчатами були, то хіба ж так співали, так танцювали, куди теперішнім дівчатам!

Молодиці, певне, що з заздощів, між собою перемовлялися: всякі співці є... Інша, дивись, влад виводить, співа з душею, Санька ж так горлає, вищить на весь ліс, щоб тільки її було чути.

Дівчата міркували: чи не тому Тихін прихильний до Саньки, що вона його в біді рятувала? Хмільний Тихін їхав з ярмарку машиною, наскочив на сосну в Лебедині. Чад із голови вийшов, а горілка тхне. Санька дає йому пшона — їж... Тихін допався, почав жменем забивати рога, жувати, сухе пшоно перебива горілочаний дух. Заїдати лавровим листом — дає пахощі. Поки міліціонер прибув, Тихін із'їв пучок лаврового листу. Міліціонер як не принюхувався, нічого не почув.

— Ти п'яний! — напався на Тихона.

— Тормози барахлять. Давай експертизу! Росинки не мав у роті!

Чи Тихін не схитрує, не обведе будь-кого?

Наспів Радивон, визволив хлопця з біди.

Марко і Сень з подивом позирали на викрутаси Тихона, повели між собою розмову, що вже виводиться парубоччина по селах, останні рештки доживають віку. Змінюється життя, розвиваються люди, а застарілі звички ще й досі пручаються. Не мине й десяти років, як дивовижні постаті одійдуть у минуле, одживуть дурощі і хвастощі, що сьогодні ще витинаються, виламуються перед очима.

— Десяти, кажеш?

Сень тої гадки, що парубоччина виведеться скоріше.

А Тихін, розгульний, здатний на вихватки, зачав обсуджувати дівчат. У Саньки, приміром, круті боки, гладкий стан, а литка — як глечик... Уся нехитра дівоча поведінка, унади, звички Тихонові добре знані. Що б, ви думали, найбільш у хлопцеві притягує дівчину? Очі. Тихін бачить, на що дівчина летить, упадає, — викладав парубочку грамоту, — одна любить жарт, друга — пісню, а Марка ніхто не любить. Гей, Марку! Радіатор упав у карбюратор! Взяв на жарти Марка, і Панько Цвіркун догідливо чмихнув.

А Тихін ногами плутає, язиком меле, на втіху декому повів річ, що дівчата дітей приводять, а ми не винуваті. Нема дівчини, щоб він не зумів принадити — словом, піснею, приговором, танцями, привітом, ласкою, молодечтвом! Звів мову на Теклю...

Тут Марко не стерпів, в запалі приступив до хлопця, гостро наказав:

— Не безчесть дівчину!

Санька здивувалася: хлопець оступився за чужу дівчину! Ось так несподіванка! За себе постояти не міг, завжди зносив смішки від Тихона, байдужий до тих жартів, а тут оступився за чужу дівчину.

— Це так ще баба міркувала, коли дівкою була, — кинула Галя, висміяла дивну звичку.

Кого не обурить поведінка Тихона, що намовляє на дівчат?

Марко гостро напустився на обмовника Тихона, завівся з несамовитим гультяєм, став на двобій:

— Не зводь поговорів на дівчину, кажу тобі!

Події розвивалися надто загрозливо, ніхто не в силі вгамувати хлопців, — розпалені пристрасті отьмарили голови. Галя відчувала, що не минути бійки. А хіба може Марко встояти проти дужого Тихона? Та все ж не змовчав, оступився за дівчину...

І Сень бачив, що біди не минути. Та хіба є змога повернути події назад, розвести супротивників?

На Маркову загрозу Тихін лише приморгнув: чи не застрахати надумав Тихона? Далєбі, лише розвеселив. Марко сам нав'язується на біду. З дурного запалу сам на роги лізе. І звідки в нього той бадьор узявся? Тихін приступив до хлопця, завдався думкою розлютувати його — дивоглядне видовисько! Повів зухвалу мову із Марком:

— Якби я тобі дав на Теклю характеристику! Я нею всю траву витовк і в садку за кожним кущем лежав, перетовк, перем'яв...

Далі він не дотяг слів... Марко розвернув плече, рука налилася кров'ю, із замахом потяг кулаком, Тихонові мало очі на лоба не вискочили, заюшився.

Марко — людина вдачею лагідна, навіть м'якосерда, так недруги порушать супокій душі, зухвалі, дріб'язкові тупиці принижують людську гідність. Він спалахує гнівом, шаліє і, поки Тихін приходить до пам'яті, вдруге ліпить його в ухо.

Всі сторопіли, немов приросли до землі. Ще такого не було, щоб на Тихона звів хто руку!

Налитий лютою силою, Тихін, як той яструб, налетів на слабшого Марка, збив його з ніг, зачав товкти і чобітьми, і кулаками, місити, м'яти. Сень під кулаки лізе, в'ється коло Марка, намагається відборонити від Тихона, приймає удари на себе, хоч і незручно втручатися у двобій. Загрозливі вигуки не спинили Сеня: адже Тихін порушив молодецькі, ніде не писані правила двобою.

Затовк би на смерть дужий Тихін Марка, так Сень одборонив, хоч і набрався стусанів, обвис на руках забіяці. В підмогу стали дівчата. Тихін мотав, розкидав усіх, шалів, поривався добити Марка: «Я його виверну, як чобіт!» — кидався в нестямі, та не в силі був здолати дружний гурт. Санька обвила Тихона дужими руками, пригортала, вгамовувала, остерігала від біди, ласкаво витирала хусточкою кров з розпухлого носа. Тим часом підвели потовченого Марка, що, сповнений зненависті, ладен був знов кинутися на недруга, так дівчата розвели, Сень не пустив. Силоміць повели Марка додому, вражалися з того дива, що несподівано сталося на очах. Маркові це не минеться...

— Так йому і треба, шкода, що не поламали ребра, сам завівся, встряв у бійку, — злостилася Санька.

Не могла нахвалитися на Тихона, лаяла Марка, що вихватився проти орла.

Галя прихильним словом озвалася про Марка, що оступився за дівчину, не стерпів...

Дівчата вирішили: Галя, певне, все перекаже подрузі, Теклі.

— Цього Марка треба тільки розсердити, — пересвідчилися дівчата, — тоді він страшний та лютий стає.

— Сталася дивна переміна, — глузував Сень, — чи не вперше за все життя молодцем став Марко в дівочому гурті.

Вранішній промінь пробився крізь туман, розсипався по воді, з очерету вплив вутлий човник, пастух втішно примружив очі, немов привітав день. Болото завуркало, з гвалтом знявся табунець крижнів, з виском шугнули кулики, незграбно злетіла чапля, скинулась сита риба. Човник пробивався крізь рясний осняг, осоку, звернув у заплава, розхиляючи рідкий очерет. Заводь заслана

лататтям, човник пробудив силу пахощів, що дрімали в болоті, — явір, гірчак, конопельки, медуниця, мак, щавель, стрілиця випаровували запаморочливі пахощі. По тілу пройшло звичне збудження. Бистроногі комахи грали на воді, заблискотіли доріжки, болото чавкнуло, пастух витягнув з води вершу. Лискучі лини, золоті карасі тріпотіли на дні човника. Ловець залюбки перебирав м'ясисту рибу, що пружно звивалася в руці, вдоволений з удачі. Як стояли водяні млини, на Пслі рибно було. Набігала принадна згадка про дивну рибу веризуба, сильну рибу марині, що на бистрині ловив пастух. Вилами рибу кололи... По сагах карасів гребли граблями. Рікою гоном гнали, як череду. Батько на Пслі рибалив, на човні і вмер. З літами ріка замулюється, заростає, розбігаються протоки, завертні, закрутні... Та вже як побудують на Пслі гідростанцію, та ще й не одну, вода заповнить береги, залле саги, повновада ріка стане. І цей час не за горами, вже ввозять дуби, камінь, скоро прибуде землечерпалка. Пастух взявся за весло. Клопіт набіг на чоло. Живе чоловік, і в кожного своя туга...

Чи з дозвілля він у цю пору на Пслі рибу ловить? Саме ферма скот гонить на пашу. Пастух охмарнів. Напасть по дереві не ходить, а по людях. За чесну працю тяжко скривджено пастуха, зігнано з ферми. Проти волі Павлюка. Настановили підлітків, хіба вони тямлять напасті корів, доглянути? І Павлюк не в силі нічого вдіяти, бо мусить підкорятися голові, подався до райцентру. Пастух трусив вершу, рибу кидав у човник, непокоїла одна думка. Чи він кліща завів скотині, чи в лишаях була, не напасалася? Три куці скоту пас, і корови позивали до нього, слухали... Хто їм тепер лад дасть? Помстилися недруги пастухові.

Радивон на зборах дорікав — упав удій, запустили корів пастух із сином, корови молока збавили... Це так до чого можна довести ферму? На всю Україну ферма набула слави, стала за взірець, звідусіль прибувають до нас на екскурсію. А ми що їм покажемо — тараньки? Хто в неславі буде? — голова. На кого позорище впаде? — на голову! Кого притягнуть до одвіту? — знов-таки голову! Кого викликали до райзу, дорікали, застерігали, мало догани не вліпили? Не дбає, мовляв, за тваринництво! Довести до занепаду, пустити під укіс ферму хочуть. А ти куди дивишся? Ненадійні люди доглядають скот, а ти нічого не відаєш і не вживаєш жодних заходів!

Тож Радивон недогляду не потерпить, занехаяти ферму не дозволить, поведе рішучу боротьбу з антидержавними настроями, суворо каратиме винних, що ведуть господарство до занепаду, сіють ганебні чутки по закутках.

Безперечно, Радивон загрожував найбільш Павлюкові, проте короткі руки...

Зігнали пастуха з ферми і Марка, бо вони рядові колгоспники, а на Павлюка вдалися із скаргою до райзу.

На захист пастуха виступив Мусій Завірюха. Із гнівним словом він напустився на Радивона, що надумав скривдити саме тих людей, що вони фундамент заклали... Як стануть загальні збори сміливіше втручатися в долю кадрів, тоді не стане сваволі головам.

Гірко на душі пастухові. Чого тільки не вигадували вороги, щоб зігнати пастуха, яких тільки не зводили наклепів! Радивон скрізь руку має. Чи він не зуміє солодкими речами начальника райзу задобрити, а то й просто медом, маслом, кабанцями? Радивон любив щедро начальників приймати, вже порожньою машиною від Радивона ніхто не поїде... Кине тільки оком на Гната, а той уже знає, що діяти. Дрімає сита риба короп у воді і відом не відає, що часом вона вирішує людську долю... Навперекір начальникам голова слово коли скаже? Завжди твердитиме — нам сигналізували, нас застерігали, нам заповідали, тільки ми винуваті, не обчислили, не обмислили, не виконали вказівок, не завбачили приросту... Чи Радивон не знає, як кому догодити? Стане перечити? Накликати біду? Поведінка не хитра, не мудра, не нова. Павлюк — той нерідко в суперечку встригне, заведеться з Урущакком, вкаже на невірне планування кормової бази, отже, сівозміни для артілі «Червоні зорі». Іноді на нараді кине декому гостре слово, «незважаючи на особи». Урущак особливо не терпів Павлюка, не раз дорікав глумливо, прилюдно, мовляв, пнеться до влади, вдає, що тямить не менш керівників!

Чи легко розпізнати людське серце навіть самому партійному секретареві?

Спасибі, пастух не без друзів. Щирі порадики — Мусій Завірюха, Мавра, садівник, пасічник, Текля — не дадуть пастухові духом занепасти. Мусій Завірюха ніколи в тугу не вдається — надто обмежений світ пастухові! Чи він не бачить просвітку?

Ті слова гостро вразили пастуха. «Нема правди!» — із

серцем відказує. Мусій Завірюха напускає брови, загадково дивиться на кошлатого пастуха, розпускається закурена борода йому, ясно світяться очі, твердить: «В лице самої правди дивлюся!» Надто мудрує Мусій Завірюха, пастух сам не від того, щоб розкинути умом, обмислити все, що по світах діється, але такого вже не вигадає ніколи, як той невгамовний жартівник Мусій Завірюха!

Син Марко не занепадає духом, дарма що сам зазнав розправи Радивона, навіть втішав батька — правда буде за нами.

Ще пастух не передумав усіх дум, не витрусив верш, як далеке ревище стривожило його.

Пастух відчув біду. Прислухався. Сторопів. За вітром розчув голоси. Жально ревла Самарянка, утробно, приречено — Нива, беспорядно голосила Ромашка, тужили Козачка, Нагідка... Над зеленим понизов'ям зчинився страшний гвалт. Пастух виткнувся з очерету. Хлоп'як, що мотався на березі, вздрівши Саву, крізь болота кинувся до нього, прибіг захеканий:

— Діду, рятуйте, корови попадали, ревуть...

Сава збагнув усе. Ой лихо... Кошавий, збентежений, мчав навпростець: дорогий скот, призначений на виставку, помирає...

Беспорядні хлоп'яки кинулися до Сави за порятунком. Похолола кров пастухові.

Самарянка ногами плутає, качається, чманіє. Корову обдуло, роздимає боки, мало душу не випре. Пастух кинувся до корови, звів на ноги — холодні вуха, — насилу розчепив зуби, стромив з сіна перевесло, наказує хлоп'якам те ж саме робити. Та чи вони в силі? Ой горе...

— Загоньте в сагу, берегом прогоньте, а ви біжіть на село, розсолу, гасу, солі добувайте, сала! Згукуйте людей! Несіть відра! Нещастя... Ветеринара кличте.

Хлоп'яки щодуху кинулися на село, мчали як вітер, аж кольки брали, від їх спритності, можливо, залежить доля стада.

На бригадному дворі стріли конюха.

— Дядьку Парфіло! Корів обдуло! — стривожено повідомили.

Парфіло вирячив очі. Відібрало йому мову. Випали віжки з рук. Не міг прийти до пам'яті. Стояв у нестямі. Кидало в дрож його.

— Яких корів? — поспитав з острахом. — Людських?

— З ферми...

Парфілові одлягло від серця, і він почвалав до стайні, невдоволений хлоп'яками, що людей лякають.

Хлоп'яки бігли вулицею, згукували людей, що саме верталися з робіт. Садівник і пасічник довго і не розпитували, що діяти, вхопили потрібні припаси, кинулися на берег.

Хлоп'яки, що zostалися біля скота, тим часом за наказом Сави зачали загонить корів у воду; корови ревуть, точаться, пастух зачав огню добувати, порвав на собі сорочку, запалив ганчір'я, окурював корів димом.

Пригукував на хлоп'яків, наказував:

— Загонь, проганяй скот, стромляй перевесла в зуби, щоб дихали, давай під ніздрі горілу онучу, отак робіть, окурюй димом, хай вбирає, поливай водою, загонь углиб, обдавлюй боки, воду лий, вода жар витягує!

Злякані хлоп'ята, слухняні як ніколи, мотаються з усіх ніг, стараються діяти, як досвідчений пастух каже, ледве поспівають.

Ганчірки, онучі тліють, хлоп'яки окурюють скотину. Ромашці помутніли очі, корова вдихає, втягує їдкий дим, пирхає... Хлоп'яки загнали корів у сагу, зачали поливати водою, обдавлювати боки, дивлячись на пастуха.

Добре, що вогонь і вода під рукою.

Тим часом позбігалися з відрами люди, зачали рятувати корів: добре, що село поблизу, терпелива, винослива скотина...

— Розколотіть сіль! — наказує Сава, і досвідченого пастуха всі слухають. — Заливайте скотині в горло або, якщо є, розсіл з огірків!

Пастух зрадів, вздрівши садівника Арсенія з пасічником Лукою: надійні друзі прибули, знають, що діяти, виручать його з біди. А хіба плотники Салтівець з Авер'яном, Келібердою мало тямлять? Або Нещеретний з Оніщенком? Зачувши про біду з артільним скотом, ураз прибігли. Одволали хіба одну корову сиві друзі...

Якій корові пастух вилив гасу в рот, якій запхав старого сала в горло, обізнаний, проворний, скрізь поспівав.

Деяким коровам довелося пробити лівий бік, з висвистом випирало тяжкий дух, корови потроху одходили.

І поки прибіг захеканий і зляканий Радивон із Гнатом, Саливоном та ветеринаром, — пастух із людьми рятував приречених на загибель чистокровних корів.

— Де Павлюк? — грізно поспитав голова людей.

— Чи він мусить череду пасти? — гостро відказав Сава. — На нараді по тваринництву тиждень був у Києві, і нічого не сталося, як в артілі був порядок, — цілком недвозначно дав зрозуміти пастух, де треба шукати лиха. А який порядок, теж не тяжко збагнути: поки стадо, мовляв, доглядав пастух Сава і його син Марко, а Павлюк очолював артіль — ось коли був порядок! Ось куди гне пастух!

Дивом дивувалися люди: вороги зігнали пастуха з ферми, щоб не перетинав він їм шляху, не ставав поперек замірів, аж пастух знов став перед очима, та ще в якому світлі, правду ріже, взяв на глум Радивона перед людьми.

Дуже розлючений був голова, все лихо звів на Павлюка — класовий ворог намагається згубити нам племінне стадо! Перевести ферму! Устин Павлюк, замість того щоб наглядати за скотиною, подався до райцентру з наклепами, — певне, на Радивона, а то ж на кого? А тим часом скотина мало не загинула...

Саливон і Гнат, — горять ситі, бубняві лица, — в один голос твердять: класовий ворог намагається розвалити ферму! Кивають на Павлюка, твердять: дід його був баптистом.

Світе ясний! І як це раніше не спало на думку Радивонові? Ця звістка вразила його. Це знахідка! Давно пора вивести Павлюка на чисту воду. Причепитися було ніяк. Цей випадок ставав у поміч.

Люди ще раз мали нагоду пересвідчитися: Радивонова компанія завжди спільної думки.

Пастух тремтів душею — чи є межа людській безсоромності?

Свого часу чимало гострих, правдивих слів наговорив він голові, всі те знають, і за це пастуха прогнали з ферми. Та вже тепер він не знав, що казати.

— Собачий ти сину! — сказав пастух голові. — Ви збаламутили людей, загнали ферму під Кулики, — кивав на Гната і Саливона пастух, — щоб більше сіна собі прихватить!

Все на голову звалив, що з дурної голови мало ферми не вигубив, усі напасті, невдачі пастух звів на Радивона з компанією, звинуватив у всіх бідах, погрожував тюрмою... Чого ще боятися пастухові, найстрашніше сталося — розправилася з ним безчесна компанія! І Радивон усе те чув, собі кричав на пастуха, погрожував віддати

до суду за наговір. В підмогу голові став Саливон, хіба він міг мовчати, треба взяти верх над пастухом, щоб не принизити себе в людських очах.

— А щодо тюрми, то ще кирпичу нема того, щоб на нас тюрму ставили! — гостро відказав Саливон: знав, що сказати.

Радивон по тім напустився на підлітків, зачав лаяти, ображати, надто старшого хлоп'яка — такий кевель, лентюга, телепень, макуха, чому з вранішньою рососою пас на конюшині?

— Санька сказала! — не подумавши, ображено відповіли хлоп'яки, немов довбнею приголомшили Радивона. День несподіванок! Люди, певне, чули... Що лише подумують люди? Радивон раптом примовк, запнувся. Він мусив усе слухати, терпіти! Велике сум'яття в душі Радивона викликала ця безневинна відповідь. Чи безневинна? Люди, певне, з цього зроблять висновки. Хіба людям закажеш? Хіба не відомо, хто зігнав Марка, поставив Саньку? Певне, що не дуже відрадні висновки складуть присутні про Радивона. Насумрені лиця, хмарні чола... Тяжка кара випала на долю Радивона.

А що вже мусив відчувати Саливон, слухаючи, як люди неславлять дочку Саньку, називаючи «безчесною дояркою» та «розволоченою дівкою», — казати нічого. Тяжкої образи зазнав завгосп. Він охмарнів, дуже ніяково почував себе.

— А Павлюк де був? — із серцем поспитав Радивон: з усього видно, Павлюк кругом винуватий.

На тім би і край. Так ні, хлоп'яки знов відповіли, хоч їх ніхто і не питав, — адже Радивон звертався до літніх людей.

— Павлюк наказав гнати на луки, сам подався до райцентру, Санька не послухала, — відповіли хлоп'яки, — сказала пасти на конюшині.

З цієї нагоди скористався знов пастух:

— Хіба не відомо, хто тепер верховодить на фермі?

Вдався на непристойні вихватки — мовляв, Радивон-ва полюбовниця тепер порядкує на фермі! Серед білого дня прилюдно знеславити так голову! Став захищати Павлюка, твердити, що зухвала доярка нехтує Павлюка, все наперекір робить, знаючи, що їй усе минеться, — тож Павлюк і мусив податися до райзу із скаргою.

— Там йому пособлять, — з посміхом зазначив Саливон.

Радивон Ржа і слухати не став усіх вигадок, що зводять люди, бо як на все зважати, піде голова обертом!

Неприємні погляди тяглися вслід за дебелими спинами, що зникали в вербах. Люди переводили вдячні погляди на насумрене, закурене лице пастуха, що врятував «Червоні зорі» від нещастя. Сусіди вражено зітхали. Садівник і пасічник з гордістю потягли пучку бакуну з кисетів свого незвичайного друга.

Пастухові все видно, все зрозуміло, а що не видно, так хлоп'ята переказали — з великою шанобою і вдячністю вони тепер вертяться коло забовтаного чародія.

Підлітки часом незгірш від дорослих розбираються в складних справах. Чи вони не послухають Саньки, що право в селі взяла, в силі тепер, в ласці у голови, всім заправляє, командує, наказує, карає, милує? Чи Павлюка слухають тепер? Санька вириває ферму з Павлюкових рук. Хоч і відає він фермою, та не в силі здолати свавільної, розбещеної Саньки. Заздрість та неприязнь помутили розум дівці. Проти Павлюкової волі іде. Пастухові все зрозуміло: корови напаслися соковитої трави з росю. Трава вигрілася, всередині гази бродять, вередять, роздуває живіт, розпирає боки, давить на діафрагму...

Всі уважно слухали досвідчене пастухове слово, вражались з неосяжних глибин людського знання, складали пастухові хвалу. Незмінні друзі — садівник і пасічник — пахкали люльками, а ще не було з-поміж них Мусія Завірюхи, — дим приязні оснував заклопотані бороди, стурбовано перемовлялися...

Всі люди на роботі, на лузі не було нікого, добре, що пастух нагодився на ту пору.

Під враженням бурхливої пригоди стовпище розходилося, а в серця западав жах — дорогу людину знехтували, скривдили. Твердої вдачі пастух, незламний правдоборець, урятував племінне стадо. Звісно, не кожен це визнає, не кожен про це стане говорити, щоб не розсердити голову. Буде вже, що Савці і Маркові голова помстився. Збувся тямущого, досвідченого пастуха.

Чи стане Радивон зважати на ремство? Поставить знов пастуха до стада? Де видано таке? Чули, як сьогодні пастух завівся знов з головою? Прилюдно осміяв?

На березі знов стало тихо та мирно. Журно плюскала вода в Пслі; пастух приніс риби, хлоп'яки послужливо пособляли, назбирали дров, розвели вогнище, лоскот-

ливий димок слався по траві, наварили смачної юшки з молодю картоплею, цибулею, укропом, ситою рибою, дружно сіли, пообідали, спочивали, стомлені, але вдоволені.

Сонце сідало за Межирицькою горою, повіяло вечірньою прохолодою, перемучене стадо лежить на траві, врятовані від смерті корови дивляться на світ томленими очима, ремигають.

Пастух стереже стадо.

22

Зраджена дівчина каралася, мучилася. Маврі несла дивитися, як дочка в'яне, кругом хати ходить, плаче, нудьга ізсушила, мовчки побивається, поговори на себе тягне. В полі мотається як вітер, скрізь треба лад дати, вся в роботі, а вже як прийде додому, вийде в садок, дає серцеві волю. Нікому не дозволяє діткнутися свого горя — матері, подрузі...

Стрічалася з Тихоном — таїлася від матері; хіба мати ворог своїй дитині, не казала, не застерігала: «Одумайся, дочко, стріла хлопця — втратила голову, а чи він кохає душею?»

Спочатку він і здержує себе. Пристойний та розсудливий. Прихитрюється. Аби заволокти. І що ти за дівчина, що не зуміла вивірити хлопця?

Власкавив, одурив — немила стала. А дівчина не помічає, що хлопець нудиться нею! Ще не вигулявся, а тут жінка зв'язує. Сім'ї злякався. Дівчина вдається в журбу. Яка тобі слава? Порядок дала людям, вивела бригаду, а хлопця не зуміла вивірити.

Галя приходила по дріжджі, казала, що Тихін зізнався із Санькою. Собою показна, домоглася свого. Прив'язала, принадила. Розволочена дівка. Копали льох, Тихін сп'янів, послули... Сама земля скаже, хто в кого ночував. По натурі прийшлася. Ще не надівувалася! На співи, на приговори, на танці здатна. А в роботі тупа. Чим уславила себе? Визначилася? Стала за взірець людям? Виростила багаті врожаї, роздоїла корів чи, може, виходила телят? Лише до гульні падка. Викохана. Блудлива. Її і горшками на ярмарку баби били, щоб не принадлежувала чужих чоловіків. Тихін ситий, п'яний, розгульний. Дурна слава: то не хлопець, що з одною дівчиною водиться. Там і

батько, Гнат, не промине молодиці. Із Саливоном верховодять, крутять людьми.

Мавра часто тепер згадує Павлюка: оберігав артіль від чвар, сваволі... За Радивоном нема ладу, безпорадний, нездатний, оточив себе нечесними, корисливими людьми, зазнався, а на хазяйстві заправляють Гнат із Саливоном.

Тихін зовсім одбився від рук, пустився безоглядно. З тою нагулявся, і та не та... Ще рано, мовляв, заводити сім'ю. Але ж бува: живуть не в згоді, народиться дитина — згоджує.

Тихонові все минає безкарно. До пори. Він-то одумається, та чи не пізно? Громадської осуди побоїться. Чи побоїться? Легковажна поведінка куди заведе? Час покаже... Віки гуляла парубоцька сваволя, тепер скоро виведуть. Старі звички не в пошані тепер.

Перебірливі хлопці стали. Не так борщ затерла — розводяться. За два тижні розлюбилися!

Марко — хлопець душевний, здатний, так не вдався красою!

— Не горюй, дочко... Чи тобі неволя? Чи над тобою чоловік знущується і нема поради? Хазяйства держися, як колись було? Руки тобі зв'язані? — Мавра знає, не за хлопцем дочка тужить — зневірилася в людині. Не могла розпізнати. Несподівано, негадано зазнала образи. — Не журися, дитино. Хіба вже нема долі? Дай я тобі голову змию...

23

Дорош стояв серед двору з марудною думкою — і куди б того проклятого Марка стромить, щоб збить пиху? Кому він тільки не дошкулив? Раптом прояснів — і голови тут морочити нічого. Куди ж, як не на гній? І недарма його зігнано з ферми, впав у немилість голові, віддано до рук Дорошеві. Бригадир уже собі мав з того втіху, було що згадати і за що віддячити — і за себе, і за друзів. Наказує Маркові брати вила. Звісно, Дорош не кожного поставить на гній. Сповнений дружби і приязні, чи поставить кума Гаврила на один щабель із Марком? Супроти Гаврила, приміром, путнішого де знайти? І порівнювати нікого і нічого. Дорош відає людською долею, наказує Маркові брати вила:

— Годі тобі, хлопче, молочком ласувати, засидівся під тими коровами, тепер покажи себе на ділі!

Маркові видно, сліпому не видно, що бригадир не з великої шани його на гній ставить. Проте він мусить скоритися, виявити дисциплінованість, щоб не зазнати осуди від комсомольців. І без того його скарано за бійку та пияцтво. Марко не стане знов на зловтіху недругам. Чи міг він інакше діяти? Не коритися? Щоб схватить штраф? Щоб подумали — Марко нехтує роботою? Тяжкої роботи злякався?

Коли Марко з вилами ішов біля корівника, дівчата в бідонах несли молоко, пахуча пара біла в ніздрі, дівчата поставали, привіталися, жальними очима дивилися Маркові вслід. Скільки здоров'я, сили положив, тепер минає ферму і зазирнути не наважиться. А тим часом корови нудяться, схудли, осмутніли, збавили молока. Хто ще зуміє так приглядати, як Марко? Знав усі звички, ще телятами випоював, випасав на лузі. Знав, як молока набрати. Корови не злюбили нездатної доярки Саньки, що із штурханами, лайкою коло них ходить. Крику твого побояться? Маркового голосу не чути було. А тепер недруги пустили поголос, мовби пастух із сином хотіли перевести племінне стадо...

Санька саме парила кип'ячем бідони, чистила золою, сушила на тину, бідони сяли на сонці. Побачила Марка, що з вилами йшов на гній, враз звеселіла, зухвало заспівала:

Я ж полізла б на березу,
Та боюся висоти...

Сповнена втіхи, мало не мліла, із задьором виводила:

Роздивилась миленького,
В нього нема краси!

Розпарена, страмна, взялася в боки, завела вслід Маркові глумливої пісні, аж заходилася, досхочу насміялася, наглузувалася. Маркові, видно, не дуже приємно слухати, аж шия почервоніла.

Помстилася над своїми недругами Санька, поставила на своєму. Марка зігнали з ферми, і вже Павлюк тепер ніщо... Санька фермою заправляє, орудує, доярки їй догоджають. Не сміють стати наперекір. Треба лише вижити із ферми Мавру, що дихає неприязню на Саньку, непривітна, хмура і непокірна. Не тільки не догоджає, а ще глузує з дівчини.

Звідки недругам знати, чого досягне Санька, — на знаку в начальників, у свої руки взяла сильних корів, поведе знамениту ферму, стане за взірець на виставці, набуде слави. Вернеться з грамотою, почеслями. Всі тоді будуть стелитися перед нею, ніхто не посміє перечити, її духу будуть боятися. Дівчина тішила себе приємними сподіванками, небуденна доля їй випала, розкрилися чарівні береги. Скільки незнаних принад затаєно в світах! Санька в руки своє щастя взяла, скрутила ворогів. Чи під силу їм змагатися з нею? Радивон Ржа радий догодити дівчині: чи пошкодує корму для рекордисток? В районі він свій чоловік, руку має...

Марко завзято рвав злежалі, стоптані пласти гною, що вже перетлів, кріпкий, прілий, паморочив голову. Під чорний пар добриво, поживні соки побіжать по стеблу, поля позернуться дорідними хлібами. Марко аж надривався, із силою кидав тяжкі навильники, захекався, змокрів, усе примічав, до всього додивлявся. Чималу купу перегною навернув Марко, проте ніхто того не помітить і не скаже доброго слова.

Дужий чолов'яга Гаврило, м'ясистий, вгодований, бригадирові кум, збирався в дорогу: возив у Лебедин молоко. Спасенна тварина — віл! Спроквола чвалає попід лісом, сонце припікає. Гаврило куняє на возі, пташки співають, уславляють день. Не мотай вилами, косою, не тягни кладь, в натузі не переривайся — дорогою виспишся і заробиш два трудовні. Кому лише можна довірити таку важливу справу? А ти, Марку, гній верни, робота не заробітна, разом тяжка. Чи Дорош тобі щедрого трудовня виведе? А я з батіжком два трудовні зароблю. Дорогою теж не без бариша. Бригадирові на базар мішок одвезеш і себе не проминеш. Бригадирові барди доставиш і себе не забудеш. Ще й трудовень запишуть. Кругом бригадир кінці зводить. Колеса спроквола крутяться, наvertають трудовні, і людині хочеться, щоб нескінченна дорога була. Хоч, правду кажучи, оте зелене привілля кого не занудить! Щодня Псел, луки, ліс, поле Гаврило тільки одведе душу в неділю на ярмарку.

Марко помічав: на вибір беруть роботу бригадирові родичі. Літню жінку бригадир ставить до машини, а молодій доручає плоскінь брати над Пслом. Я коло плосконі постою, а коло машини не розхилюся. Хіба ж Гаврило бовтався в болоті, як косили сіно на луках? Гаврило молоко возить. Чи стане він у багнищі топтатись? Твань,

гниловодь... Чи кожного Дорош пошле косить, гребти на болоті сіно?

Маркові нема милішого діла, як косовиця.

...Насичений болотяними випарами, пробуджувався зелений ранок. Над низиною навис туман — пектиме знов цілий день. Лунко видзвонює коса, сичить у густій траві. З росю косить легко. Сходили соком стебла запашної суниці, їдка кропива під вільховими кущами, дурманно пахтів явір над сагою, косарів отуманювали рожеві трави. Марко на повні легені вбірав зволожене повітря — легені пожадно пили пахощі, розкошували. Припадаючи на праву ногу, широко вимахував кошою. Веселіше на душі стає, як поробишся! Косарі ще й намагалися брати не вузьку ручку: розвертають плечі, заносять назад косу — ну, що робить, як не робить? Кров збуджено ходить, коса, далєбі, надає сили людині... Марко від душі співчуває тому, хто сидить в оцю запашну літню днину в кабінеті!

Сусіди догоджають, задобрюють бригадира, щоб не в'язати, не косити виложене жито чи на болоті сіно...

Часом можна почути:

— Я з дальнього поля до обід тільки двічі снопів привезу, а на близькому спробуй раз десять воза накласти!

На бригаді Дороша буває й таке: літня жінка тяжку кладь носить, а Гаврило збирає пирієць у полі, зволікає грабельками на дорогу після трактора, що повитягав пирій.

Тракториста Сеня бригадир ставить на глибоку оранку під буряк, і працьовитий хлопець не зважає, що земля — як креміль, плуг аж гарчить, шарпає, вивертає великі брили, — трудодня не виробиш. Тихонові бригадир дає легку оранку під зернові: рівне поле, земля сіра, пливе трактор, не рве скиби, розпушує ріллу.

Біда пасти бригадирові в немилість. Хто розгадає його заміри? Хто відає, кому якого коня дати, на яку поставити роботу? Кому на базар власну городину, садовину везти підводою, а кому тягти на спині? Кому який наряд дати, поцінити, вихвалити на зборах, а кого знеславити? Гаврило, мовляв, права рука бригадира, вся бригада держиться на ньому, а невдалий Марко топчеться на гною, не має успіху в роботі.

Чимале поле бригадирові виявити свій хист, здатності!

Міряли садиби, Дорош признав: у тебе, молодиче,

більш гектара — одрізати будемо. Молодиця божитья, клянеться — тільки шістдесят соток... Кругом грядки, городина, а всередині сад — одріжете, де садить картоплю? Молодиця Дороша частує, пригощає. Випили по чарці, проясніло в голові, переміряли знов, виявилось, що садиба саме впору, не те що одрізати — часом чи не добавить треба? І не те бува...

На вітряку Дорошів тесть мірошник. Не «помочиш» млива — перепаскудять зерно, мука підійде пилом, не спечеш паляниці. І тільки стане на кін пляшка, дивись, десь узвся і вітер, торохтить вітряк, весело махає крилами, щедро сиплеться мука, ясна, біла...

Славнозвісні звичаї давнини зачепилися на Дорошевій бригаді, не виведуться ніяк. Марко, додивляючись до тих порядків, мав на думці витягти бригадира на чисту воду. Та пересвідчився: поки що його не осилить — під захистом голови і Саливона він.

Дебела молодиця гнеться, мнеться перед бригадиром:

— Не піду в поле, болять неври, кабана колю...

— А який кабан, сальний?

— Та нівроку...

— Ну, то залишайся, діло поважне.

— І ви ж приходьте на ковбаси.

— Як управлюся...

— Без вас за стіл не сядемо...

Увечері друзі на чолі з Радивоном Ржею складали шану господарці, що вгодувала такого звіра. Ген яке сало! А ковбаса аж світиться! Не сам бригадир прийшов, привів із собою знатних гостей. У хаті густо пахтіло часником і смаженим м'ясом. Гості прихвалювали господарку, що зуміла кабанові таке сало наложити. Вигодувала такого кабанюку. З артільної ферми. Чистопорідний. Добра господарка. Хоч несправно ходить в артіль на роботу, неври болять, так дома не сидить без діла. Що воно за складна і загадкова хвороба, оті неври... Нога болить, попереk ломить, печінка мучить — то видно, зрозуміло... А вже неври як визначиш?

Гості, хмільні, ситі, з тяжкими дарунками розходилися опівночі. Щедрі почуття розпирали Радивона — прийде, молодице, за поросям.

Марко зневажливо дивився на потворні звички своїх начальників, прилюдно глузував, насміхався.

Понадувалися зелені жилки на грудях, обвили тонку шию. Завітрене, плямисте лице, пошерхле, зажовкле, губи в пістряках, облущився ніс. Змінилася зовсім Текля, помітив Тихін, нескладна в стану. І як це він зразу не роздивився? Згубила рум'янци, вицвіли очі, худа, кощава. Дівчина немов винуватими очима дивилася на Тихона, не знала, як приступити, що сказати. Колись з утіхою стрічались, не могли наговоритися, надивитися, а тепер наче поніміли. Гнітюче почуття поійняло Теклю. Може, нелегко вирвати надію з серця, соромно і прикро за сподіяне?

Сум'яття дівоче впало в око Тихону, немов знітило, разом звеселило, він приморгнув, розвів руками, немов намагався обняти її, повівся надто зухвало, вдаючи, мов зрадив і мовби нічого не сталося. Незграбно намагався жартувати — не кидатися ж справді йому в розпач? Тихін майже глумливо повівся з Теклею, хотів, видимо, розминутися, мов ніяково стало, давно уникав розмови, стрічі. Давно втратила дівчина свої чари над Тихоном. Веселі барви дівочого вбрання, бувало, кидали в жар його. Чарівною музикою бринів голос. Погляд, усмішка полонили душу.

Несміло заговорила. Не благально і не безпорадно. Видно, розмова гнітила дівчину. Спочатку ніяково, тоді цілком твердо повела річ. Чи він думає, що вона просити його стане — вернися? Докоряти? Принижувати себе? Нав'язуватися? «Порадь мене, не край серця, не закривай світу»? Теклі лише потрібно знати...

Звірити, чи що, хотіла хлопця, пересвідчитися, почути на власні вуха, що скаже він? Адже й без того знати, якої він поведінки. Не легко, видимо, дівчині збутися надії.

Чому ж тоді з глумом у голосі заговорила з ним, дивилася зневажно, навіть гидливо?

Тихін, незважаючи на веселий вид, вільні рухи, нудився і стріччю, і розмовою — не дуже приємною, хоч, правду кажучи, надто звичайною і буденною. Чи Тихону первина? Не звук, не призвичаївся?

Одійшла від серця дівчина. Зчуженіла. Тому й уникати став, спочатку вигадуючи всякі перешкоди, а тоді вже не криючись. Колись була така краля! Тепер захиріла. Споганіла. Сама того не відає, в'язне до хлопця з нудною розмовою.

— Із Санькою водишся? — несміло спитала.

— То наговір! — твердо і щиросердо відказав Тихін, такими веселими очима подивився на Теклю. Чи стане він справді смутити її? Завдавати жалю, краяти дівоче серце?

Певне, щось недоговорює він; вирішила дівчина і лагідно, сором'язно спитала:

— Чи, може, боїшся, що прив'язну?

Дивна дівчина! Чи не на жарт бере Тихона? Пильно, винувато спостерігає, як міниться йому лице. Невже Тихін хвилюється? Досада бере хлопця: зв'язаним не хоче бути, по ширості каже їй.

Чи йому неволя? І справді, дурні хлопці пооженювалися, а тут гарні дівчата понаростали. Ще не нагулявся, а тут сім'я. У вісімнадцять год женитися! Не до душі йому Текля, він критися не стане.

Прив'язла з нудною розмовою, Тихін розпалювався, сказав гостро, зухвало:

— Задля житні ти мені не підхожа... Що я тобі — дитину колахатиму?

І дівчині хлопець радить, щоб не зав'язувала собі світу. Чи вона не знає, як жити, що діяти? Тихін тут виявив обізнаність у хитрих справах: на випадок біди — як пособляє цвіт акації, ріжкї, ялівець.

Винудила-таки дівчина хлопця на широку розмову, витягла язика. Домоглася свого! Хлопець виговорився. Пересвідчилася в своїх думках, сподіванках. Безсоромні слова, що почула від нього, врозумили, сповнили зневаги, отверезили. Одійшов од серця хлопець, як нудьга.

Текля вражалася: незнаний, незрозумілий, дивний юнак стояв перед нею! Скільки зналися, і не могла вивідати! І в тім тепер корила себе. Подруга застерігала: легковажної вдачі хлопець, — не повірила. Прикинувся, прихитрився — чесний трудяга, веселий, щирий молодець. Побачила тепер: удаване все! Нема ума, нема совісті. Кому розкрила довірливе серце? Тепер кайся, дівчино.

Немов змінилася дівчина, помітив Тихін. Спогорда питала хлопця. З подивом розглядала. Зухвало навіть. Знущатися надумала з Тихона? До такої поведінки, далєбі, не звик він.

— А якщо Санька дитину приведе?

Тихін тут довго голови не ламав. Надумала чим вразити його!

— Ми і їй батька знайдемо, — відказав дотепно, дивився так безневинно — надумала збити з пантелику!

Дівчина втратила рівновагу. Спокій. Видно, дійняв. З огидою і майже ненависно поглянула на безтурботного Тихона. Розкривалася дивовижна вдача. Незнаний хлопець стояв перед нею. Гарний, як іскра. Не крився, не таївся, хизувався чобітьми, вивертав душу, світив зубами. Мов нічого і не сталося, веселими очима дивився на світ. Укохалася в уроду! Було тяжко, жально, гірко і гидко. Немов глузувала — не знати з кого і з чого... І відки та дивна поведінка? Скільки ще треба зусилля, щоб перевиховати, хлопче, тебе, надати ума і совісті!

Усміхнулася безпорадно, майже розпачливо.

— Чого смієшся? — причепився Тихін, аби щось сказати.

— А ти гадав, що плакатиму, — бери мене, а то на воротях повішуся?

Ще ніхто так не говорив із ним!

Правду кажучи, для Тихона це була несподіванка, було дивно такі речі слухати і незвично: ще ніколи так не поводитися з ним дівчина і ще ніколи з дівчиною він так не розлучався. Завжди плачі, докори, відчайдушні зойки: що вона скаже перед батьком, матір'ю, кому повідає свою біду і в кого зажде поради? Руки на себе накладе. В колодязі втопиться (а якщо близько станції — кинеться під поїзд). Коли ж і це не проймало Тихона, скривджена дівчина в запаморочливому гніві загрожувала скарати невірного хлопця і суперницю — однак йому життя з другою не буде, — розведе, помститься за сміх, наругу, зраду.

А тут мало не на сміх Текля хлопця зняла! Не сніє, не плаче, не просить, не грозить. Не ходить, не докучає — бери мене, радь мене, бідна моя голівонько. Не нудить, не стереже, не виглядає. Із зневагою дівчина озирається до Тихона — і як він гадає сім'ю заводити?

— Заневолити, запаскудити думаєш жінку?

Горда дівчина знехтувала зрадливого хлопця, що не визрів ні умом, ні вдачею, легковажний у почуттях, взаєминах, поведінці.

Текля йшла з пригніченою душею. «А де ж твої раніш очі, дівчино, були?» — вже котрий раз корила себе. Приходили на згадку материні слова: «Не зуміла хлопця вивирить!»

Вже й вулицею не пройти дівчині, Соломія з Тетяною

за тинами перемовляються, — хлопець перелюбив дівчину, — додивляються, примічають — чи не виповнився часом дівочий стан.

— І за що мені ця пожура, ця скорбота?

Дивна пісня линула вслід дівчині, Тихін виводив на весь бір, аж розпадався:

У зеленому садочку
Соловейко щебетав.
Не люби ж мене, дівчино,
Забудь мене, молода,
Полюби собі другого,
Цю любов знесе вода...

Хай люди чують, дівчина знає, як Тихін побивається, переживає, відчайдушних пісень виводить. Скільки жалю завдала йому дівчина. Тихін також не без серця.

25

Дівчата понуро слухали розповідь Маври, проймалися співчуттям до Павлюка, що нічого вдіяти не може. Давно пора вирядить Саньку з ферми: занехаяла корів, — так Радивон захищає дівчину.

— Ти мені не розгонь кадри, а то сам полетиш! — погрожував Павлюкові на засіданні правління. Повів повчальну річ про виховання кадрів і як треба обережно ставитися до людей, дбайливо вирощувати молодих.

Хто повірить у твою щирість і справедливість? У кожної доярки вертілося на думці: «А навіщо ж ти Марка зігнав? Пастуха Саву?»

Дівчата дізналися, як Радивон кричав на Павлюка і як той глумливо повівся з головою, що сам розгонить здатних, а наставляє своїх угодників.

Розгніваний Радивон несамовито вигукував:

— Я із санкції райзу це роблю! Хто тут голова — я чи Павлюк?

Загрожував притягти Павлюка до одвіту за наклеп.

Чи сама Санька тепер не знала, як повестися із Павлюком? Своім одвічним недругом. І коли Павлюк якось зауважив дівчині, що не можна по десять хвилин під коровою сидіти, розлючена Санька напала на нього, щоб ішов к лихій годині, чого він в'язне. Хай не порядкує над нею, бо скоро його сліду тут не буде! Надто зухвало повелася з Павлюком, не стала й слухать.

Дівчата-доярки, що були при тому, надто осмутилися, — зневажно як повелася із Павлюком нахабна дівчина! Вже не без причини. Певне, про щось дізналася. Ні для кого не новина — сама порядкувати на фермі хоче. Невже доможеться свого? Всі ж бо відчували його безпорадність. Чи спромігся захистити Марка? Що буде, як Санька вернеться з виставки (Радивон намагається пропхати) в честі і славі, при грамоті і медалі (звідки людям знати, хто роздоїв корів)? Хто стане тоді заправляти на фермі? «Бери, чоловіче, вила», — скаже Павлюкові. Неодмінно скаже. І тепер нехтує. Занепаде тоді ферма, Санька переведе дороге стадо.

Павлюк нічого вдіяти не може із свавільною дівчиною, що захопила виставочних корів (Радивон настановив), затовкла, зноровила. Щоранку, оглядаючи ферму, Павлюк кидає стурбований погляд на схудлих корів. Не злюбили нездатну доярку. Збавили молока. Із штурханами, прокльонами коло них ходить. Позападали боки Самарянці, позначилися ребра. Шістдесят літрів молока в день брали, як Марко ходив коло неї. Дала б і шістдесят п'ять, та маслаки слабкі, легкий кістяк. Павлюк не радив перевантажувати, гнатися за славою: чи нам на один рік корови? І Марко, тямущий, слухняний, вміло роздоював, Самарянка була сита, в тілі, аж полискувала. А тепер? Так само і Козачка, Нива, Ромашка... Якби Павлюкова воля, давно б із ферми зігнав Саньку. Та вже і без того пішла слава: Павлюк хоче розігнати кадри. А Радивон, мовляв, на захисті...

Чи легко Саньці слухати людські розмови: при Маркові, мовляв, показніші були рекордистки... Саньку запекло, затягло. Положила собі на думці перевершити Марка. Тож і наказала пасти на конюшині, мало корів не побулася.

Доярки з пригніченою душею спостерігали, як глумилася з Павлюка безчесна Санька, називала непристойними словами. Усіх вразила ганебна поведінка. Чи не відають люди, звідки вітер віє, звідки дівка набралася зухвальства? Доярки кидали на Саньку неприязні погляди, сповнені обурення, стиха між собою перемовлялися, проте боялися озватись, щоб не впасти в немилість Саньці, яка із самим головою водиться. Може помститись. Адже зігнали Марка.

І тільки літня доярка Мавра не змовчала, стала в обо-

рону Павлюка, зачала страмить дівчину, що на чужих коровах здумала на виставку поїхати.

— Розгодували, роздоїли тобі корів, а ти не можеш їм дати ладу, — дорікала вона Саньці.

Навіть здоїти корови дівчина нездатна — як вода, молоко в дійниці. В іншій молоко збивається, шумує, сильний струм!

Чимало суворих, правдивих слів сказала Мавра дівчині, доярки залюбки слухали, втішалися. Дорікала, наставляла. Щоб теплою водою змивала вим'я, розтирала, здоювала навхрест, після здою знов розтирала. Чистила вранці хлів, чесала корів шкребницею, настеляла суху солому, давала макуху, доглядала, годила, а не із штурханами, прокльонами ходила коло корів. То руки в неї змикає, то корова вередлива, перебірлива. Чого ж ти взяла ланку? Думала, за тебе доїтимуть? І скот пожурився, запустила корів. Я по очах бачу, чого корова нудиться. Чи не допила, чи голодна. Корови вибігають з череди, до мене лащать. Не можу вийти до криниці. Не гніви корову! Чи хоч раз Самарянка вдарила Марка? Чому ж тобі вибивають відра? Не злюбили тебе. Спутала ти Козачку — не дала молока. Ось стоять смирні, веселі в мене корови.

Добре вичитала, вистрамила Мавра дівчину, ще й при людях; доярки занепокоїлися, вже тій Маврі так не минеться: Санька не забуде, не простить. Перекаже голові, що й без того не дуже прихильної думки про невжиточну сім'ю Мусія Завірюхи.

Чи Санька схаменеться, отямиться? Мовляв, не знає вона, за що Мавра озлилася? В'їлася? За Тихона! Да! Одбила Санька хлопця від Теклі, тож Мавра і озлилася. Тільки тому! Тільки за те, що прилюбила Тихона! Хлопець сам зрікся Теклі. Чи нема показніших дівчат? Чи присилуєш його? Не злюбив дівчину, тож Мавра і помститься за те хоче. Наволікає наговір.

Санька намагалася застрахати доярок, зачала погрожувати: лихо, хто проти неї слово скаже, посміє дорікати, перечити...

Зухвалим словом приголомшила доярок.

Санька злостилася: ще не всіх недругів зігнано з ферми, та вже недовго доведеться ждати.

Їхали понад лісом, милувалися стиглими хлібами, пили горілку, закусували салом. Цвіли гречки, задурливо пахтіли коноплі — веселий світ розкрився перед очима: лунко б'є перепел, полощеться на сонці зернистий колос, душа не нарадується... Та як згадаєш про запасні частини, та де взять муфту — тьмариться світ. Гаряча хвиля розливалася по тілу, зріднювала, парка імла клонила на сон, пахтіла розпарена живиця, серце втішалося з рясного врожаю. Луки над Пслом заслані копицями, як весільний стіл шишками, — краса, привілля! — жить та веселитися, але згадка про недруга отьмарила день — попереk світу Павлюк став...

Друзі приглядали, щоб тяжкий клунок не осувався: крізь вишивані рушники виступали масні плями, припадали пилом — м'ясний дарунок.

Добро — в самого начальника райзу на знаку Радивон Ржа із Саливоном, довіряє, поважає, до нашого голосу прислухається. Павлюка не терпить.

Павлюк скрізь на засіданнях, нарадах підбиває клинці Урущаківі — нездатний, мовляв, дати лад колгоспам: впорядкувати сівозміну, запровести кормову базу. Павлюк сам, видимо, в начальники преться. Павлюк напорядкує!

Колеса загурчали по кам'яній Михайлівській дорозі, спадав мрійний вираз, хмарніли чола: в поважній справі люди прибули до райцентру. Населення завжди милується, як прибуває голова з Буймира, — полискує баский кінь, сьє збруя, бричка під лаком, одмітний конюх Парфило, приставлений до голови, править конем.

Радивон в райзу свій чоловік. Оприязнили дівчата, вздрівши Радивона, з усіма він знається, вітається, і завгосп собі незграбно стромляє широку долоню. Радивон вільно так з усіма перемовляється, і дівчата собі щедрі на слово... В сосновий бір, на Псел, Радивон щиросердо всіх запрошує — буде риба, мед, і до риби дещо знайдеться, — приморгує, прикручує вуса: прибувайте, просю в неділю на дачу. Дівчата привітно з Радивоном обходяться, поблажно сприймають ті пустощі, крізь серпанкові рукави забно просвічують округлі білі плечі. Не кожному пристали ті розмови — Радивонові все дозволено: із самим начальником райзу запанібрата, під його рукою всі блага землі... І погомоніти Радивон уміє, знає, де що ска-

зати, не те що інший — гомоніти хочеться, а сказати нічого, тож людина і меле не знати що або ж сором'язно мнеться, нудно питає, чи є хто в кабінеті. Радивон не такий. Усе рипить на ньому, пахтить, полискує — сукно і хром, — ніколи він не скаже невлад, невпопад, у дужому тілі переливається буйна кров, молода сила облягла кремезні плечі. Вже він і жарт іноді підкине, і начальника райзу розвеселить, з відповідальним чоловіком на короткій нозі. А там душа оприязніє, розчулиться, дивись, ненароком за чаркою на «ти» поведешся, так і споріднюються, пізнаються друзі. Ну, а Саливон уже, звісно, і від себе коли яке слово підкине, знані скрізь голова із завгоспом, за дверима не чекатимуть.

Урущак — показний, випещений чолов'яга — радо вітає дорогих гостей, садовить у крісла, частує цигаркою, наказує секретарю нікого не приймати.

Радивон враз хмарніє, не з легкою душею він прибув — стурбований, заклопотаний: людину щось давить, нудить, і це відчули всі.

Радивон з розмахом б'є себе в груди, в скорботі хилить голову — доки ж воно, доки? — в розпачі волає, не в силі здолати тяжких переживань. За громадське добро вболіває, таке стадо мало не загинуло, треба вивірити Павлюка: які він думки таїть і що держить за пазухою? Чи не проліз у партію часом класовий ворог із помстою в душі? Голова навперербій із завгоспом розповідали стривоженому Урущаківі сумну пригоду. Якби Радивон не з'явився на лузі, не знати, що б сталося, можливо, рекордисток довелося б дорізати. Прибув упору, зарадив біді, наказав ужити потрібних заходів, дав вказівки, інструкції, наставив порядок. Лише з його появою скот було врятовано, і Саливон рішуче це потверджує — істинно так! На щастя, приспів упору. А то б не знати що сталося. Від пильного ока Радивона Марковича ніщо не приховується. За таке діло до нагороди треба приставити. Не інакше, з недогляду Павлюка корів обдуло. Ти видаєш фермою — хто відповідає?

Правдиве свідчення завгоспа кого не переконає?

Урущаківі не треба багато казати. Він ураз все збагнув. Вражається, разом обурюється з негідної поведінки Павлюка. Дякує друзям за чесне ставлення до громадського добра. Суворо наказує пильнувати Павлюка — чи тут справді лише недогляд? А може... До речі, чи не помічали вони за ним яких-небудь ухилів?

Друзі довго і голови не ламали, також збагнули все — аякже, згуртував посібників: заводія, п'яницю, забіяку Марка, що його мало не виключено з комсомолу, зігнано з ферми; Мусія Завірюху, що волів би сам запровадити колгоспом; дочку його Теклю, що відома своєю невжиточною вдачею; безладного пастуха Савку, що також не має в нас довір'я. Компанія чимала. Перетягли до себе тракториста Сеня, що з Марком у дружбі. Гуртом діють проти керівництва, людей збурюють, зривають державні заходи, сіють всякі наклепи — в райзу, мовляв, не дбають про розвиток скотарства! Розмови давно відомі. Всі заслуги Павлюк хоче собі стягти, придбати славу на виставці, забрати всі почесті! А ми де були? Павлюк сам, видно, в начальники преться. Радивон принагідно згадав, що і сам Павлюк ненадійного роду (дід його був баптистом), давно воду каламутить, підриває авторитет керівництва. Кого саме — не варто згадувати, кожен повинен вчувати тут загрозу. На уславлену доярку, Саливонovu дочку, зводить наклепи, хоче розігнати вивірені кадри, своїх людей поставити, підлабузників, щоб розтягти, обнести державу.

Саливон аж ніяк тому не перечив, щиросердо підтримав міркування голови.

— Радивон Маркович у нас людина некорислива, не любить лукавства, добра людям хоче, — потвердив завгосп.

Урущаківі все ясно, все зрозуміло. Давно в нього Павлюк на оці, в печінки в'ївся. Уже б і зробив висновки, так біда, секретаря райкому Нагорного ніяк не переконали: вивчає, придивляється — Павлюк наче втерся в довір'я.

Слова ці трохи присмутили друзів, проте не позбавили надії.

Урущак немов зібрався з думками, додав:

— На виставку хоче? А це як пошлем...

На смагли лиця набігла втіха.

Урущак записав цінні слова друзів, обіцяв довести до відома керівництва. А тепер, видимо, люди притомилися; перевів мову на інший лад, приязно осміхнувся, поспитав, як здоров'я Соломії Іванівни, Тетяни Федорівни, зворушив тим до краю приятелів, що щиро йому дякували за увагу, запрошували в гості на дачу:

— Якщо самі не можете, то присилайте дітишок, приглянути є кому, зобиджені не будуть, є молочко, сад, па-

сіка... Хазяйки кланялися, гостинчика передали, шиночку з часничком, мед, звиняйте, самі знаєте, поліття щедре, бджоли так і заливають щільники...

Павлюк наважився і собі заговорити з Теклею, обережно діткнувся дівочого горя. Текля зневірливо дивилася на світ, зазнавши образи в своїх чистих почуваннях.

Від тверезого ока Павлюкові ніщо не приховалося, не в силі лише було запобігти лихові — як спинити нестримний весняний потік, застерегти молоде почуття?

На дівчину, що ясними очима сприймала все навколо, впали знегоди, посмутили. Чесне серце пригнітила зрада. Зневірилася в хлопцеві. Одного лиха не буває. Радивонова компанія собі намагається знеславити Теклю, що стала поперек дороги, — беруть на глум дівчину, зводять наклепи. Нелегко протистояти і загартованій людині. Павлюк докладав усіх старань, щоб дівчина не ослабла волею.

Мавра собі врозумляє дочку — зовсім розкисла дівчина! Чи матері легко? Стільки душі дочка поклала, виростила на славу пшеницю, а тепер вороги хочуть поглумитися з тебе!

— Саме тому і хочуть, що повершила всіх урожаєм! — додає Павлюк.

— Що я можу вдіяти? — безпорадно відказує Текля, і слова ті вражають Павлюка, як тяжкий докір. Павлюкові не раз доводилося ставати на захист дівчини, проте вороги хитрі, спритні. Хіба можна запобігти лихим замірам, причіпкам, образам та наклепам? Чи вороги не знають, як можна дошкулити людині? Засіпати та застрахати, щоб втратила волю, а тоді довести її нездатність, зігнати з роботи. В дівчини, проте, незважаючи на всі перешкоди, зростала любов до поля, і люди завжди ставали на захист свого бригадира. Це ще дужче злило ворогів, які мстилися дівчині при всякій нагоді. А тут одне лихо переплітається з другим...

Чи Мавра не знає, що гнітить дочку і що в неї на думці?

— Викинь його з голови! — гостро наказує, переводить мову на інше, наставляє дочку, щоб не горювала з того, що довірилася безпутному Тихонові...

Чи Теклі пособлять материні поради? Чи легко пережити всі напасти?

Павлюк мов відчуває, що діється з дівчиною, собі подає тверезе слово влад із матір'ю.

— Не пара тобі, дочко, Тихін, — лагідно радить дівчині, щоб утамувала своє горе. Промовляє слова, що навіки вріжуться в пам'ять. — Там уся сім'я по тобі топтатиме буде...

Теклю мов обдало жаром по тому слові. В уяві виразно постали горілчані душі, сварливі люди, гнучкі та хитрі, влєсливі перед начальством, лихі та люті до чесної трудової людини. Як підкорятися, як жити в такому середовищі? Хто здатен кривити душею?

Тихонові мовби зчуженіла рідна сім'я — п'яничка і шахрай батько, мати, що нехтувала колгосп. Тихін мовби відцурався домашніх, збирався ставити власний дім. Часом навіть ішов наперекір батькові. То все було вдаване, пересвідчилася Текля, про людське око, схотів обвести дівчину. Тепер усе зрозуміле стало їй.

Вперше зіткнулася вона з безчесним хлопцем, що насміявся з ясних сподіванок, поглумився з довірливого почуття...

Устин Павлюк з доброю душею завіряє домашніх:

— Часом із життєвим досвідом не розпізнаєш людини, що прихитрюється... і то зазнаєш невдач, помиляєшся, а що вже казати про молоду дівчину? Чи станемо докоряти дітям за це? — звертається до Маври лагідно, повчально.

Текля знала, що Павлюкові самому нелегко, спритні вороги стають на перешкоді чесних замірів, намагаються вижити Павлюка з ферми, та їм не під силу його зламати. Все село шанує Павлюка, чи не тому він і не втрачає рівноваги, вірить у перемогу правди.

Павлюк із ласкавим словом звертається знов до Теклі:

— Не журись, дочко, твоя доля ще виясниться...

Не знати, чи має що на думці, чи, може, просто хоче втішити?

— Треба було слухати матір! — веде своє Мавра, гостро, осудливо докоряє дочці. — Надто довірливі стали дівчата!

Павлюк знов бере під захист Теклю, твердить своє:

— Розпізнати людську вдачу часом нелегко і зрілій людині, не те що молодій...

Чи не про свій гіркий досвід згадує? Радивон Ржа чи не став взірцем підступної вдачі?

Мавра згадує свої дівочі літа: ні, молодь тоді кріпче держалася сім'ї.

Павлюк пояснює:

— Що хазяйство зв'язувало, а що страх... Розвідниця! — слава на всю округу! — терпи, дівко, кривду, наругу, корись...

В непринаданому світлі постала перед очима давнина.

— ...Та й хто розведе тебе? Хто прийме? Люди осудять. Батько вижене з хати. Де дінешся? Тиняйся по наймах.

Мавра, мов ненароком, зводить мову на Марка, що зазнав стільки лиха від ворогів. Згадує і пастуха Саву — всіх чесних трудівників Радивонова компанія звела на ніщо.

На Павлюкову гадку, до яких би хитрощів вороги не вдавалися, їм ніколи не знеславити в людських очах чесні діла. Пастух із сином стійкі люди, ворогам не вдасться їх затуркати, вивести з рівноваги.

Зневір'я аж ніяк не бере Павлюка, хоч він і сам зазнав чимало лиха від ворогів. Чи люди справді не відають, що вдіяв він на розквіт колгоспу, на громадський добробут? Прийде пора, і люди ще скажуть своє слово.

Як Мавра не наводила Павлюка на розмову, проте він не став вихваляти Марка перед дівчиною, як того хотілося матері. Чи в таку пору про це говорити? Бентежити дівоче серце, що заблудилося? Крізь кривди і образи серце само проб'ється до правди, і гіркота розвіється... Чи розвіється?

28

Літо виквітчало землю, залило пахощами. Широколиста прозелень кукурудзи заслала підгір'я, вороним полиском виблискують буряки, притягує око ласкаво-зелене поле проса, блідо-зелене гороху, вражає і затуманює снігове поле гречок. Земля переливалася цвітом, втішала серце. Вощать пшениці, ліниво коливаються обважнілим колосом. Перебігає сухий шелест. Щедро позернилася дівоча доля. Текля здолала всі ворожі вітри, напасті і заміри. Довела свою здатність, виростила сортову пшеницю. Хоч рослина і не вибрала соку. А скільки гіркої знегоди Текля зазнала, і тому ще не край. Чого ти,

конику; сюрчиш так весело і дзвінко? Часом не серце б'ється, втішається врожайним полем?

В улоговині над водою стояла біла одпар, плескалась сита риба в Пслі, сходило сонце над нивами, мигтіли рясні рукави, ополита в'язальниця Маланка Костриця вирвала жмут колосків, заткнула за пояс, щоб не болів попереk. Жнива почалися!

Пшениця через борт косарки перевисає, крило з напругою скидає зернисті снопи, зволожений дух хлібів витає над полем. Текля веде косарку, захотіла вивірити, чи не «жує» полеглого хліба, чи не скидає малі снопи. Косарку заїло, Текля розмотала соломку, крутнула крилом, а руки витерла кінським хвостом.

...Як доріжка на полотні, стелиться дівочий покiс. Хто щедрим, теплим цвітом соняшнику уквітчав землю, озеленив соковитим листом низини, залив білим цвітом гречок, виростив воскові зернисті пшениці, напоїв пахощами, що від них туманіє голова? Щаслива дівоча доля бути в полі господарем. Капуста білим листом застелила берег над Пслем, побігла бурунами, хвилями, перевалами, огортається, в'яжеться, куща не переступиш.

Пастух Сава не зводить зачудованих очей з білої хустки, косарка, як по воді, пливе, жало виведене досвідченою рукою, і крило є запасне, на село, як Дорош, не бігатиме, не стругатиме. Чи від зіркового ока пастуха приховуються які неполадки?

Сава, як лише міг, пособляв Теклі, збадьорював дівчину. І не пробуйте згадувати про Тихона, коли не хочете розсердити старого пастуха, — нікчемний гультяй із світлої душі насміявся. Світове лихо! І вже, помітили люди, Сава став зачашати до Мусія Завірюхи — певне, щось замишляють.

А поки що Сава порядкував на бригаді — первий доглядник, права рука бригадира.

...Пахучі стружки в'ються з-під проворних рук — біле дерево, кріпке, на крило. Сава, дарма що звікував у пастухах, сам і косарку зладить. Чи йому первина? Човна з верби витеше, сіль сплете — на всі руки майстер. Косогони, контргайки — звичне, знане. Перечистив гнізда, шестерні, вивів жило в косі, витесав крила, справні косарки поставив на лан.

Хіба коваль Повилиця, досвідчені майстри Салтівець з Авер'яном, Желібердою не вивіряють сільськогосподарське знаряддя на дівочій бригаді в цю жнивну пору!

А вже як почали скиртувати хліба, Сава топчеться на скирті, порядкує: там наказує притягти, надать, бо натоптана середина не замкне, не осяде... Там пригукує, щоб снопи подавали на причілок, тісно кладе сніп до снопа, колоски приховує всередину — буря не розкидає, не зверне. Виложив крутий верх, закріпив гребінь... Став на скирті — вище Межиріцької гори, — набрав повні груди свіжого повітря: весь світ перед ним стелиться — ріка, ліс і поле. Гордо повів рукою — дивись, дочко, скирти мої, як парамиди, стоять!

А зачали молотить — Сава ставить ожеред, опраляє солому, ожеред плавкий, вітер верне, завертає солому, це вже добрих треба ніг, щоб вистояти, тридцять год на скиртах топтався, кріпкий у колінах. То було поміщикові ставив, а тепер людям — собі. Дівчина заохочує до роботи лагідна, справедлива, для кожного знайде шире слово, не скривдить, не вилає, як Дорош. І пастух Сава не без того, щоб не сповістити людям новину. Руку до брів прикладе, прищулить очі — навкруги все йому видно:

— Осот курить на бригаді Дороша, світу не видно, як метелиця...

Тут, звісно, і постануть між людьми розмови, як той Дорош веде поле — в пуху молотить.

Сава вже тут, співчутливо поглядаючи на Теклю, скаже:

— Не дай бог, дочко, якби в тебе на полі знайшли осот — на бюро визвали б, у газеті славили. Радивон не захистить, не закриє, як Дороша... Або ж зернину в полі...

Людська приязнь в'ється над дівчиною, це відчувала Текля, соромливо слухала ті розмови, часом перечила, спиняла людей, що раді звеселити дівчину в негоді.

Краще б уже вона мовчки приймала хвалу, бо невгомний пастух доводить своє. Де ще так зберігають гній, як на дівочій бригаді? В полі над дорогою складено в бурти, прикидано і пришаровано землю, як учить Мусій Завірюха, щоб гній не вивітрувався і перегорав у кагатах...

І бороди з увагою слухають пастуха, що топчеться на ожереді, далеко навкруги розкривається перед ним світ.

Сава, що взимку ходив до агрошколи, добре запам'ятав лекції Мусія Завірюхи і тепер пояснює людям:

— Гній перетліває, мікроорганізми розкладаються,

створюються органічні кислоти, добрива, що збагачують ґрунт.

Дівчина з усмішкою говорить хліборобам:

— Вашими руками все діється...

Сава плавом злетів із соломи, оглянув ожеред, оправив, огладив, намиливався досхочу, казав:

— Обточена, виточена, не затече і не зогніє, як у Дороша: рубали зимою солому скотині на корм. Чому і сіно тягли з нашої бригади?

Хіба це наговір? Хто не знає? На всю округу Дорош себе ославив.

Молотарка в Дороша несправна, люди йдуть, примічають: скиртоправи сидять на скирті соломи, — півсвіту видно навкруги, сонце гріє, вітрець повіває, — і грають в дурня.

Тежля ішла понад ліщиною до молотарки, збивала ногами пил з будяка, полину, жажнуло пахучим варом, обдало з ніг до голови, на ясній блакиті могутній дуб розправив гілля, розпечений цвіт гречок дух затягує, цвіт уже згасає, од землі віяло медами. О чесна праця — дівоча втіха від журних дум, тривог!

Соняшники розправили ясні пелюстки — серцю відрода, — дівчина стояла мов заворожена, жальними поглядами вбирала променистий цвіт: ростіть, рідні, любі, ніжною красою веселить людське серце, провісники щастя... Вічно цвістиме земля, ясна людська пора осипле сонячним цвітом дівочі дні...

Червоне лите зерно горить на долоні, ніжно світяться очі, дівчина порядкує на току, приглядається, чи нема битого зерна, чи молотарка вимолочує колоски. Сава перекусив ситу зернину, милувався мучнистим ядром, простяг на долоні — крохмаль... Зерно — як ікра... Щоб пшениця зимувала, скільки треба крохмалю... щоб набрала сили. Дорош возить зерно плюскле, морхле, вищерблене, чахла...

Тежля ховає усмішку в хустці, пестливо перегортає зерно на долоні, як намисто, хоч на нитку нанизуй.

Сухоліття не взяло пшениці: сита земля, пшениця не зріжена... Босою ногою не ступиш на пісок. Якби молочне зерно — зварилося б. Дівчата над Псллом гребли сіно — не можна взятися за граблі: опікає руки. Ставали проти вітру — хоч би освіжив. Та де той вітер? Печеться на сонці садовина, яблуко здрібніле, осипається слива... Пшениця взяла холодок, зерно кріпне, вистигає, як по-

лив'яне. На бригаді Дороша скосили на сіно жито: не за-в'язувалося, запеклося. На пшениці череззерниця — ви-сушило пилок.

Як малу дитину, оберігай, рости, пильнуй зернятко... Щоб гесенка, шведка не напала, щоб не смоктала із стеб-ла соки. Мучниста роса щоб павутиннячком не позаплі-тала листя. Не посікла іржа, як зерно наливається молоч-ком. Пиляльщик щоб не прогриз у стеблі колінця, жучок не спив зерна, щоб не задавила головня, бур'яни не стягли соки. Щоб хліба не вимерзли, не вилягли, не випріли. Не спарилось, не проросло, не запліснявіло зерно. Щоб не завелися кліщ, довгоносик, міль, зернівка.

І тепер Текля тривожиться душею: як перестоїть пше-ниця «українка» — посиплеться зерно. Косарками вимо-лотиш зерно. Надія на комбайн. Спочатку викосять на пісках, — там скоріше достигає хліб, — тоді перекинуть у Буймир. Тож основне поле червоної пшениці піде на комбайн.

Чудесною мрією жила дівчина, нікому б не повідала, лише порадилася б з одною чутливою душею, так не на-важиться ніяк. Давно помітила — в радості чи тривозі тягнеться серцем до Марка, що його спочатку не могла розгадати. Осоружна згадка гнітить душу.

Чи своєю думкою, розмовою з людьми, чи вичитала в книзі — Текля дійшла до висновку: не одним сортом озимої пшениці треба засівати поле: коли це літо посі-яли «українку», то другий раз на цьому полі сійте «гастіанум» — не так шкідники забивають пшеницю. Правда, не знати, які ще нові пшениці виведуть учені. Та хіба до Радивона дійде живе слово? Побачив, що зем-ля тріскається, хліб горить — сухоліття, — безпорадно розводить руками:

— Це не фабрика...

— А на фабриці що — все з неба падає? — питає Пав-люк.

З замріяними очима дівчина ходить полем, з ясною думкою одвідати Москву, побачити світу, дізнатися про досягнення на виставці, про те, як люди трудяться над зерновою грамотою.

Текля порядкує на току: треба з цього врожайного по-ля на сівбу перечистити пшеницю, двічі перегнати на сортувалці, перепустити на трієрі, вивірити в лабора-торії на схожість, чистоту, вагу, протруїти формалі-ном — засоби звичні, знані, давно засвоєні. Ще раз

нагадує: одвіяти, переточити, перечистити від пророслого, битого, дрібного... Щоб сильне зерно лягло в землю.

Сонце сідало за Межирицькою горою, в'язальниці верталися з поля, протяжна пісня розходить ся далеко навкруги:

Ой вишенько-черешенько,
Чом ягід не родиш?
Молодая дівчинонько,
Чом гулять не ходиш?

Текля приєдналася собі до гурту, не так співала, як прислухалася, — дівоча доля тужила в пісні:

Ой рада б я родить вишні,
Так цвіт осипає...
Ой рада б я гулять ходить —
Милий забуває...

Скільки тих журних пісень розсіяно по землі, щирих відгуків людського серця!

В'язальниці вславляли новий хліб — зерно лите, тяжке, лискуче, плівочка тоненька, не проросле, не запліснявіле, потягло із землі родючі соки, мука ясна, непірла, на схід славна, аж рипить, пахне, тісто гарно бродить і прісне славно міситься, біле, в'язке, хліб не глевкий, не присолоджений, висходжений, як віск, скоро не черствіє, пухкий, пахучий, як сонце...

І вже розмова пішла між в'язальницями, що сповнені прихильних почувань до свого бригадира, — будь Теклі на виставці.

...Дівчата, обвіяні запашними польовими вітрами, споліскували у Пслі засмаглі тіла.

29

Надто вільно, з неповагою повівся Павлюк з начальником, нудить, марудить, розвів докучні теревені, мовби Урущак не клопочеться, щоб розростався племінний скот. Занепадає ферма «Червоні зорі».

- Хто веде ферму?
- Не моя воля...
- Як?
- Порядкує Радивон.

— Хочеш, щоб зігнали Радивона?

Де це видано і що це буде, як з кожної примхи зачнуть згонити голів? Чи спроможний Павлюк сам заправляти фермою? Ось над чим треба поламати голову.

На те молодий зоотехнік Книш зауважив, на подив присутніх:

— Адже Павлюк створив ферму, виростив племінне поголів'я...

Своїм недоречним втручанням викликав гнів Урущака.

— Нам краще знати, хто створив! — гострим словом і поглядом Урущак поставив на місце зоотехніка, що з молодого розуму поткнувся куди не слід. Знайшлися захисники в апараті земвідділу!

Павлюк тим часом вдається на зухвалі вихватки, зазначає зневажливо, що безголовий Радивон крутить фермою, заводить свій порядок і що Урущак йому в тім потурає, спонукає на свавілля, адміністрування. Хто не відає дивної приязні?

В потайних замірах, отже, Павлюк насмілюється звинуватити Урущака! Мовби Урущак не дбає про планування кормової бази, вирощування кадрів, довіряє підлабузникам та прихвосням — давні розмови!

Серед агрономів, зоотехніків, сивих борід, лисин Павлюк надумав підірвати авторитет Урущака. Знеславити людину нетяжко, спробуйте після того повернути повагу до неї.

— Докази! — Урущак рішуче вимагає, щоб Павлюк навів докази, бо інакше це буде наклеп.

Чи, бува, не задрощі помутили Павлюкові розум? Радивон Ржа знатно веде господарство, виконує всі державні зобов'язання, що було не раз відзначено на нараді. Скрізь ми ставимо за взірець «Червоні зорі». Славимо. Газети пишуть. А Павлюк тим часом хоче звести нанівець усі здобутки!

Певне, що з недовірою поставилося засідання до Павлюкових слів — чи не прихитрюється часом він? Чи не побічні заміри в нього на думці?

Павлюк, на лихо, зовсім не збентежений з загрозливих речей, спокійно відказує:

— Хочете доказів? Маєте: впав удій, і скотина схудла. Які ще потрібні докази?

Кров кинулася до лица Урущаків:

— Адже ферма «Червоні зорі» поки що на двісті літрів повершає Бішкінь.

— Треба, щоб на тисячу! Ми вирощуємо нову породу...

— Хто ж вам не дає?

— Про що і мова йде?

Лиха воля голови, маєте, на перешкоді! Радивон Ржа і пасовиська не вирізав, загнав худобу на болота, і концентрати на базарі продає, а скотина схудла. Окрім того, і люди проти Радивона.

— Твоя робота? — гостро питає Урущак.

— Збори зберіть.

Урущаківі все ясно. Павлюк, видно, згуртував прибічників, тепер хоче зібрати збори, поставити мало не на суд Радивона!

— Радивон згонить здатних людей із ферми.

— Це п'яничку і забіяку Марка? — питає Урущак. — Дивно, як він досі там держався. Та його вже давно треба було вирядити. Де ваші очі були? Хлопець зовсім розложився!

Павлюк вперто твердить своє: Радивон згонить надійних людей, а ставить прихвоснів і полюбовниць.

Надто непристойно поводиться Павлюк, веде непутящі речі. Це ж зневага людської гідності!

Замість того щоб зводити наклепи на чесних людей, хай Павлюк скаже, як він допустив, що скотину обдуло. Племінна ферма мало не загинула, якби Радивон Ржа не врятував...

— Саме Радивон Ржа і призвів до того, що скотина мало не загинула! — в розпалі гніву твердить Павлюк. — Нащо зігнали з ферми досвідченого чесного пастуха Саву, настановили непутящу доярку? Я мушу череду пасти? Свого часу мене місяць не було, і я не тривожився душею, бо знав, що ферма в надійних руках. Марко доглядав. Нащо Марка зігнали? Досвідченого пастуха Саву?

На дивні розмови вдається Павлюк. Бредня! Химера! Чи пристало Урущаківі слухати! Мовби високопорідний скот у ненадійних руках! Ферма під загрозою... Урущак питає: хто веде господарство, дбає про вирощування кадрів, відповідає за все? Голова колгоспу?

— Чому ж тоді за те, що обдуло корів, голова не відповідає?

— Ти хочеш збутися всякої відповідальності?

Стиналися пристрасті, присутні вражені тими суперечками, проте встрявати ніхто не наважився. І навіть підлеглі Урущаківі агрономи, що, здавалося, мушили держа-

ти руку свого начальника, на цей раз примовкли — певне, що не дуже зручно почували себе. Чи не співчували часом Павлюкові? Молодий зоотехнік навіть перечити Урущаківі зайшовся.

Павлюк — людина хитрої вдачі, Урущак намагається це довести. Мовби боліє душею за вирошування надійних кадрів, достойних, чесних. Порядних і тямущих. І в той же час... Урущак питає:

— Марко п'яний під тинами валявся?

Павлюк після короткого вагання, що кинулося всім в очі, мусив визнати:

— Був один випадок, з незвички перепився, а ще більше Радивон ославив...

Урущак кидає промовистий погляд на присутніх, знов питає:

— Марко бійку з Тихоном завів?

— Оборонив дівчину від образи та наговору...

Урущак бере на сміх ті міркування: лицарські почуття захищає Павлюк!

Загрозливо кричить:

— Ти зводиш чвари проти Радивона?

Павлюку вже набридло відповідати, тож він недбало кидає:

— Радивон поставив до рекордисток нетямущу, ледачу дівчину, що корів позадоювала...

Урущак дивом дивується — котрий уже раз — з непристойних речей і нечемної поведінки. Недарма незлюбили Павлюка на селі — коло людей ходить, як коло череди...

З дотепного, гострого слова Урущак насамперед осмінувся сам, тоді перевів погляд на нудні обличчя — чи не бере часом хто під сумнів його міркування? Люди щось надто непривітні, мовчазні, ніхто не озветься в поміч завідувачеві райзу. Навпаки, навіть дехто ладен заперечити думку свого начальника:

— Коло рекордисток не кожен справиться...

Урущак блиснув гнівним поглядом на зоотехніка, давши зрозуміти: хто не бажає працювати в райзу, він того не держить! Певне, ще не раз молодий службовець покається.

Урущак тим часом повів повчальну річ, що свідчила про небуденний обсяг його поглядів. Урущак оголошує рішучу боротьбу з намаганням приглушити ініціативу на місцях.

— Чи ми маємо право втручатися в порядкування голови? Заправляти в артілі? Порушувати порядок? Чи ми можемо всіх пастухів знати, доярок? Указувати голові, яких людей треба ставити? Принижувати його авторитет? Щоб занепадала дисципліна? Чи голова не знає своїх людей? Як треба виховувати кадри? Хто до чого здатний? Це ж буде порушення демократії!

Урущак намагався розвіяти Павлюкові спроби взяти під сумнів чудесний лад, стрій, порядок, що запровів Радивон Ржа в артілі. Урущак, безперечно, допомагав людям уяснити істину, так би мовити, розкрив очі на дріб'язкову поведінку, задрість і лукавство, що таять інші. Проте чому ніхто не подасть слова? Не осудить Павлюкові вчинки? Диво, та й годі!

Отже, Урущак питає Павлюка:

— Чи можемо ми в гарячі дні метушити людей, зривати з роботи, скликати збори? Це ж буде злонавмисна безгосподарність! І що нам скажуть за це? Ще не скінчився господарський рік, а ви вже переглядаєте керівництво? Наслідки покажуть, хто винуватий!

Упертої вдачі Павлюк! Ні слово завідувача райзу, ні його неприхильне враження ніяк не діяли на Павлюка. Він не втрачає рівноваги, твердить своє: Радивон Ржа веде артіль до занепаду!

Урущак з цього приводу може посвідчити:

— Ми засідали, звіряли, погоджували, визнали за безпідставне звинувачення, що закидають Радивонові. Господарство Радивон Ржа веде на високому рівні! Отже, Павлюк зводить наклепи на людину, разом і на районне керівництво! А що занепадає ферма, на якій порядкує Павлюк, — комісія з цього приводу зробить висновки.

До цілковитої виразності Урущак довів справу. Сам із полегшенням зітхнув. Двох думок тут бути не може. Ганебну поведінку Павлюка в цій складній справі доведено цілком. Наприкінці, для повної ясності, Урущак спитав Павлюка, чи він часом не з баптистів.

Присутнім забило дух, засідання вражене з тої несподіванки, певне, Урущак щось вивідав. Люди очікували, події наче ускладнювалися.

Чи не на сміх відказав Павлюк:

— Баба баптисткою була.

Чи не більш затуманилися лиця?

Дехто приснув.

Людей давив кашель.

Урущак аж посинів, вчуваючи неповагу.

На Павлюкову загрозу вдатися далі із скаргою Урущак криво посміхнувся.

— Ніхто нікому не дозволить підмінити сільськогосподарські органи! — сказав рішуче.

Знав, що сказати!

Чи не на Нагорного кивав?

Павлюк із пригніченою душею покинув земельний відділ.

Урущак переможним поглядом окинув хмуре засідання, гупнув по столу кулаком.

30

З похилою головою стояв пастух серед поля... Вирували вітри з дощами, виложили недокошені хліба — крутнуло, завернуло, придавило, розтіпало, викрутило хліб, поробило курені в полі. Зернистий колос поприсягав до землі. Не поле, а барліг. Немов табун бісів товкся — копи несе, снопи котить, розчахує дерева, обламує гілля, збиває зерно... Буря вулики на пасіці поперекидала, яблука позбивала, покрівлі позавертала, лише пастухові скирти нерушимі стоять.

Негода замотала людей. Виложило гречку, потовкло просо. Добре — одне пшеничне поле за погоди зібрали комбайном. Друге поле виложило. Пшениця «українка» як перестоїть — зерно дзюрчить за косаркою. Хліб рослий, густий, на косарці ламає крила. Зерно виперлося, витріщилося, крилом удариш — так і бризне. Вихватили комбайном.

— Добра машина, — визнає пастух. Завівся із Дорошем, що заходився перечити.

— Припалений колос не держить зерна, а солома зеленкувата, намотується на барабан...

Саві зрозуміло...

Пішли дощі, розчинилися всі кваси (а кваси ті добре знані хіба що Мусію Завірюсі), ожив корінь, по стеблу почав гнати соки, солома відвохла, одзеленіла, намотується на вали, забиває барабан, не перемолочується. А машина дарова.

Дорош дивується — чи не знати, скільки МТС бере зерна?

Стовпилися люди, прислухаються до гострої розмови.

І вже людям здається, мовби з літом ожив Сава — мотається по стерні, заправляє жнивими.

— Комбайн робить за падалицю, — доводить пастух.

— Як? — не розуміє Дорош.

— Емтеес припадає за комбайн менше зерна, ніж його осиплеться, коли будемо збирати косами...

Всі побачили: пастух на вітер слів не кидає!

Текля оглядала столочене поле, люди сушать снопи, радять осмученій дівчині, як зібрати полеглий хліб. Усім кинулася в очі її тривога. Оступили, завіряли: не дадуть пропасти жодній зернині. Старі й малі стануть у поміч.

На ту пору Радивон Ржа прибув на поле, насуплений, заклопотаний. Спинив прудкого коня, суворо питає бригадира, чому неполадки на полі. І дівчина навіть не відповіла, без усякої пошани поставилася до слів голови. Люди собі за нею не дуже привітно стрічають голову.

Голова розсердився. Людина мучиться печінкою, щоб жодна зернина не замокла, а Теклі ніби байдуже. Легковажна дівчина нехтує вказівки... Нема того, щоб з повагою до голови... Радивон Ржа напустився на дівчину, що хоче погноїти хліб, не інакше.

— Чому досі не заскиртовано?

— Негода, вітри, дощі, — хіба можна скиртувати мокрі снопи? — без усякої шани відповідає дівчина. На язик гостра, хитра та спритна. І люди собі за нею тягнуть — хай вітер провіє, щоб не спарилось...

Голова знать нічого не знає, рішуче відказує:

— Мокрі ви всі!

Зачав страмить людей, що повісили вуха, опустили руки, не хочуть робити, думати. І бригадир не може ладу дати.

На докучливі розмови, що, мовляв, хліб виложило, покрутило, перемочило копи, Радивон пояснення дає: стихія!

— У неділю радіопереклик!

Голови колгоспів складатимуть звіт про збирання врожаю, секретар райкому Нагорний слухатиме. Радивон не хоче бути посліднім. Що він перед мікрофоном скаже? Чому не заскиртовано поле? Вони хочуть утопити його? Недоладна бригада тягне артіль униз! Представник обкому слухатиме!

На бригаді не без лихих дорадників, збивають бригадира. Що це за бригадир, що люди мотають ним?

Нудний, відомий на всю округу пастух Сава заходився перечити голові:

— Ти кажи таким відсталим, які не знають, що таке член пленуму обкому! Я не відсталий колгоспник. Як скиртувати? Солома виболіла негодою, дощ намочив у копах, бригадир наказує просушувати снопи, тоді скиртувати будемо! Сонце припече — парить, варить, рослина пріє, гниє... По стерні ходить лелека, жаб визбирує. Солома, перемочена дощем, спарюється, горить.

Радивон ставить за взірець сусідню бригаду, де справжній господар, себто Дорош, порядкує...

Пастух, проте, нехтує досвід Дороша, за ніщо вважає його господарські здібності, зводить нанівець його досягнення:

— Вранці дим курить із скирти Дороша! Стромиш руку — гаряча солома. Спарюється. Тоді пріле зерно розда-си людям? Солоденьке, проросле?

Кров ударила в лице Радивонові. Скрізь йому пастух наперекір стає. Хоч зажени в землю його! Це коли б хто з представників райцентру почув, що б подумав? Не в шані поміж людей голова? Нема порядку? Глум? Страм? Розколот? Радивон перекорів не потерпить. На бригаді кубло завелось, він знає. Давно треба розігнати. Він зроби-ть висновки.

Дуже озлився голова, сіпнув коня, подався з поля.

— Це вже нам, дочко, не здобрувать, — зажурено озвався пастух до дівчини. — Чи не раз зарікався ставати в спірку з головою, — корив себе пастух, — та хіба стерпиш?

Текля усміхнулася, хвалила пастуха — добре голові вичитав.

Чи могла сподобатися бригадирові Маркова поведінка? Замість того щоб трудовим завзяттям стати за взірець людям, зводить колотнечу, до всього принохується, скрізь устряне, прив'язне, допече, заведеться — проноза, причепа. Скрізь примічає неполадки за Дорошем, людей збурює, втручається в порядки на бригаді. Мотав би собі вилами, так ні, зазорливий, завидющий, зводить наклепи — за що і зігнано його від молотарки! Бригадир свавільства не потерпить — скрутить хлопця, переломить, перетовче, передавить, як молотарка солону! Замість того щоб з повагою поставитися до бригадира, догодити, прислужитися, зводить наклепи, зазирає куди не слід,

додивляється, хто як запрягає коні та як молотить, вдається на ганебні вигадки — Дорош скрадає зерно! Хто тобі повірить? З образи і не те можна наговорити. Товчися на гною! Не зазирає куди не слід. Не вигадуй, не прискіпуйся. Чому саме бригадир довго ламав голову, не міг придумати, куди ткнуть Марка? Шкода, нема на бригаді пекла. Для непокірних. Поставлено на гній хлопця, так він і тут не вгамувався, не скоряється, прилюдно бригадира неславить.

Нема місця Маркові на бригаді, з першого дня він почав гудити бригадира: бригадне дворище в ямах, колодках, заставлене ламаними возами, саньми, за ногами гній тягнеться... Марко здивляється до порядків на бригаді. Дорош посилає людей на скиртування. Люди беруть граблі, вила, зрджаяються в поле. Перегукуються: а карти взяв?

Чи Марко не знає, чому його зігнано з молотарки?

Дорош кума, свата ставить на молотарку; навіть якби сімдесят сім сторожів пильнувало, — бригадир дає молотарці сильний вітер, і зерно йде в полови. Приховують у полові зерно. На ситі повно полови, зерну нікуди випадає, іде в полови. Чи соломотряс забився — зерно сиплеться в полови, соломі. Колоски йдуть у збоїни.

Чи міг це Марко спокійно спостерігати? Прилюдно виявляв своє обурення:

— Дорош приховує від держави зерно!

Чи пристало бригадирові слухати ті речі?

— Коло молотарки мені ти не потрібен, — сказав Дорош хлопцеві, який надумав учить ума бувалих людей, що їм свого досвіду дівати нікуди.

В розмові з Марком люди не приховують свого невдоволення бригадиром. Лихо тільки — Дорош під захистом голови і завгоспа, що наставляють скрізь своїх прихвостнів. Непокірних зганяють.

Дорошиха, червона, як помідор, мовляв, хвора серцем, на жнива не йде, город свій поле, як гребоне — мов плугом, аж земля гуде... Бичка зарізали, кабана закололи, другий кабан трясє салом, за п'ять місяців — п'ять пудів сала кабанові наложила. Два городи треба сполоть, двом коровам раду дати, телята, поросята, гуси, кури. То коли ж іти в поле? А тут вишні, яблука вистигають та година, і не лише в неділю — серед тижня бригадир виряджає підводу на базар із жінкою. Коли ж вона на жнива вспіє? — неври...

Люди засуджують бригадирову поведінку, треба знати, що тією загадковою хворобою «на неври» хворіють лише жінки начальників...

Не в згоді жив Марко з бригадиром, тож і зігнано його з молотарки, поставлено на гній — так він і тут впав у немилість за гостре слово, нестерпну вдачу.

31

Крізь соснові віти мерехтіли зорі. Санька виніжувалася на траві, мрійно прислухалася, як сюрчала темрява. Млосно розглядала осяйне мереживо. Повітря напоєне пахощами — розпарена живиця, п'яний дух чебрецю роздимали груди. Дівчина розпластала сите тіло, млосно потягувалася. Радивон аж умлівав, припадаючи до литої холодної руки. Від Радивона було горілчаним варом, дівчина ліниво пручалася, розкидала руками, згинала в лікті, і тоді руки виповнювалися, розкішні, звабливі, білі, мутили розум.

— Немов у молоці купана дівчина, — вихваляв Радивон Саньку.

Яких тільки чар не навіє терпка літня ніч! Від Псла війнуло прохолодою, запахло укропом, коноплями...

В забутті милувалися, досхочу тишилися, Радивон був без пам'яті від свого щастя. Покохалися навперекір усьому світу, знехтували пересуд та поговори. І тепер вдоволені з того, що розправилися з ворогами рішуче й нещадно. Не знати, які ще дні, радощі їм випадуть.

Згода і приязнь тепер настала між ними, часто стрічались на самоті, і вже дівчина не докоряла йому, адже переконалася: голова на вітер слів не кидає, твердо виконує свої обіцянки, додержує слова. Збулися всі сподіванки, що провіщав голова, — в баранячий ріг скрутити ворогів, — тож дівчина обдаровує Радивона пестощами, що від них терпне тіло.

Все збувається, як воліє Радивон, і хто посміє йому стати поперек шляху, того зітре на порох! Перемеле на муку! Це були сильні слова, що будоражили дівчину, разом сповнювали прихильністю до Радивона, — отаким завжди вона хотіла бачити його! Дівчина всім тілом прилинула до нього, в п'яній милувалася мужнім пишновусим видом.

— Марка викинули на гній! — глумився Радивон із своїх невдатних ворогів.

Санька сповнилася зловтіхи.

— Якби ще й Теклю вирядили, — вимагала вона.

Радивонові тепер усе вдається, слова голови тепер закон, скоро зженуть і Теклю, ще й з музикою, щоб знала, до чого призводить свавільство і непокора! Щоб другим заказувала. Зазналася надто. Всіх Павлюкових прихвостнів Радивон розжене скоро, запевняє він своєю кохану подругу, щоб пораділа з того. Нема, мабуть, таких бажань, щоб не здійснив для неї Радивон.

Гаряча хвиля переливалася в дебелому тілі, — Санька відчувала, що то за щастя мати коханого, що при владі. Санька з будь-ким не стане водиться. Вже давно їй в'їлася в печінки Текля. Хіба тільки їй? Не було більш лихої дівчини на все село, ніж Текля. Гостра, дошкульна, нікому не змовчить, не стерпить. Кожного виверне, прилюдно осоромить, мало ще натерпілися? Бригадою, полем заправляє, домоглася багатих врожаїв, ходить у честі, славі. Згуртувала своїх прихильників, що стоять горою за неї, — чого доброго, попаде в Москву, тоді нам не жить!

Радивон усміхається з тих страхів. А ми де будемо? Що можна вдіяти без Радивона? Хіба Санька сама не бачить? Чи стане тепер хто брати під сумнів слова голови, що вирішує людську долю?

Радивон у захваті давить повні дівочі плечі, тепер її воля. Чи стане хто наперекір, кому під силу змагатися з Радивоном? Перемогла недругів і тепер під надійним захистом, ніхто не посміє сказати про неї лихе. Бо де ж голова буде? Санька взяла собі найпоказніших корів, пливуть трудодні і молоко, а ще на виставку він вирядить її, поставить людиною... Вбереться дівчина люба в честь і славу, буде при грамоті і при грошах. І чи тоді, як знати, не одурається Радивона?

Не знати — в жарт чи справді з тривогою сказав.

Санька запевняє Радивона: коли все збудеться, як він провіщає, то вже не знати, як дівчина обдарує милого...

Чудесні дні людям на долю випали!

Радивон щедро сипав принадні обіцянки, присолоджені пестощами, — Санька заправлятиме фермою, зжене невігідних, набере слухняних та покірних...

— А Павлюк? — не розуміла дівчина. — Адже не хто, як він, завжди стояв на перешкоді.

Радивон широко зареготав. Павлюк нещодавно стукався до райцентру із скаргою на Радивона, так Урущак його з кабінету вигнав!

Санька аж засяяла — скрізь наші люди сидять.

Радивон собі глумливо посміхається: Урущак наш чоловік, острамив на людях Павлюка! Пригрозив притягти до одвіту за наклеп на чесних трудівників.

Санька певна, що вже ніщо їй не загрожує. За надійним захистом, могутньою спиною Санька почувала себе затишно. Радивон приборкає всіх ворогів. Усіх непокірних приборе до рук. Буде як Маркові, що його зігнали з ферми, викинули на гній — мотай собі, хлопче, вилами, ніщо ти вже для нас! За попихача будь тепер! Не втручайся куди не слід! Оце тобі наука — щоб не в'язнув, не намовляв на Радивона.

Серце дівоче розцвілося з тих принад, що рясно сипле голова. Радивон усе може.

Санька прихильно сприймала любові голови. Цілує голова, не хто-небудь. Поцілує — порося. Голубить, ніжить, бунтує кров дівчині, по тілу розходиться млість, дівчина мліє...

Вже Санька нікому не стане підкорятися, всі їй будуть годити, стелитися перед нею, лаштитися, а хто не скориться — того к лихій годині... Кого пригорне, пришанує, а кого скарає. Насамперед вижене Мавру, що від неї життя нема. Мало які принади ждуть її, коли вона прихильно сприйматиме любові голови.

— Я тобі дам жисть хорошу, — хмільний подих мутив голову дівчині. — Я тобі сіна дам, дров привезу і в кооперації що буде — перепаде тобі. Все в наших руках. Я тобі машиною ліс перевезу і хату пособлю поставить, дам дерева і плотників, якщо станеш жить нарізно із сім'єю.

Радивон пригортає дівчину — дорога, рідна... А якщо Санька схоче, він її як хазяйку в свою хату приведе, буде порядкувати, хазяйнувати... Будуть разом світом править...

— А діти? — цілком тверезо спитала дівчина.

Радивон враз вихмелився. Схаменувся. З дивною виразністю постала перед очима дійсність. Немов пробудився після чарівного сну, отак завжди буває: мрієш, гадаєш — несподівана дрібниця розвіє чарівне марево...

Про дітей він забув.

Хіба все прийде на пам'ять у цю бурхливу, запаморочливу хвилину?

— Мила, кохана, — пристрасно нашіптував Радивон, пещеним усом лоскотав пишні дівочі плечі.

Текля йшла понад долиною, вбирала густі пахощі конопляників, милувалася просами.

Земля — розпечений камінь — людською волею повернулася дорідними хлібами. Не сліпа сила зростання, а трудова рука крізь сухоліття та негоди визволила хліба. Створила родючі ґрунти. Прищепила сильний зародок зернини.

Стерня січе ноги, полискує стигле поле, отуманює гіркий полиновий дух. Наступна зустріч гнітила дівчину. Якби могла обминути, не бачити...

Зерниста пшениця прилягла на один бік, колоски пригнуло аж до землі.

Занепокоєна дівчина йшла за комбайном, пересвідчилася: колоски густо заслали поле. Ой нене! Коса стинає пригнуті колоски: скільки погине дорогого зерна!

Владно наставила руку. Спирила комбайн. Стала вимагати, щоб косили поле з трьох сторін, а четверту проминали.

Тихін, що вів трактора, вирячив на дівчину очі. Набувляло вродливе лице. Чи в своєму умі вона?

— Ти хочеш, щоб я на холосту вів трактора?

Довгий русявий комбайнер Ілля Сніжко собі рішуче заперечив:

— Ми не витягнемо норми! Що я скосю і що намотю з трьох сторін?

Тихін не дав навіть озватися дівчині:

— Мені берегти пальне треба!

Слова ті приголомшили Теклю:

— А зерно берегти не треба?

Що можна було відказати на те і що діяти? Механізатори розгубилися... Чи не розгубилися? Тихін надто байдуже поставився до вимог бригадира. Адже він застерігав Ілька — біда косити на дівочій бригаді! Все їй не так. І стерня висока, колосками заслане поле. Хіба їй можна догодити?

Ілля Сніжко справді завагався, почувши дівочі докори, разом побачивши рясні зернисті колоски на землі. Запорошений комбайнер ходив по стерні, хмурич чоло. Тихін не дав йому довго й думати. З обуренням доводив:

— Я не витягну трудовня, якщо на холосту водитиму! Що я зароблю? Ні зерна, ні грошей. Витрачатиму пальне? Це не оплатишся ніколи. Не заробітки, а збитки.

— Хочеш, щоб ми колоски на стерні приорювали? — питала дівчина, з осудом поставилася до людини, що лише про свою вигоду дбає — хай на шкоду людям!

З-під хусточки вибивалося русяве пасмо. Роздувалися тонкі хрящики носа, горіло лице — Текля здавалася навіть принадною. Ілля Сніжко чи не задивився на неї. Що Тихонові дівочі принади! Він приморгнув, тоді осміхнувся на осудливе дівоче слово. Текля вичитувала трактористові:

— Це скільки хліба пропаде! Сотні центнерів! А ти про свої кілограми думаєш!

Це не вкладалося в уяві. Подія та пригнітила дівчину — з ким хотіла поєднати свою долю? В труді вивірила хлопця. Нікчемний, корисливий, вже давно зчуженів їй. Уже й не став прихитрюватися. Чому раніш була сліпа?

Пастух Сава, завітрений, заклопотаний, поспішав на поміч бригадирові. Теклі легше стало на душі. Кинувши погляд на стерню, пастух збагнув усе.

— Це що? Це що таке? — показуючи на рясні колоски, що заслали землю, спитав він Ілька й Тихона.

Перед сивою бородою, сердитим окриком, суворим поглядом хлопці занудилися. Крутий пастухів норів усім добре знаний. Кому приємно слухати ті докори?

— Мало, що затягуєте збирання, ще й січете колоски!

Комбайн, що стояв серед поля в гарячу жнивну пору, привернув увагу всіх. Сходилися люди. Лінійкою примчав Радивон Ржа. Збилося стовпище.

Чи голові бракує господарського досвіду? Не видно, як комбайн колоски січе? Надто строго повівся з механізаторами, і люди чули, бачили, як голова розпікав їх:

— Вам аби взять натурплату і гарантійний мінімум, а що на вітер зерно летить — байдуже! Емтеес женеться тільки за гектарами!

Треба сказати, що слова ці не дуже прийшлися до душі дівчині: вона сама докоряла механізаторам за нечесну роботу, проте не мала на гадці ставити під сумнів велику допомогу МТС, що прищепила людям культуру хліборобства... Що потужною технікою не раз витягала колгосп з біди. Допомогла збороти сухоліття, виростити зернисті хліба.

На гострий закид голови Ілля Сніжко, не втрачаючи самовладання, веде річ про недружне вистигання хлібів цього літа. Сухоліття — пшениця виспівала з колоска; полили дощі — солома одійшла, відмолоділа, добавилося

азоту, стеблина потягла соки, не пересохла, вив'ялена, не перебивається, намотується на барабан... Мотовило на-вертає копиці, гнеться вал, рвуться ланцюги Галля...

Там такий грамотій отой Ілля Сніжко, надумав забити баки Радивонови!

— Поки солома дійде — зерно висиплеться! — влучно відказав механізаторам голова. — Ждатимуть, поки солома виспіє?

Єсть дуже простий спосіб запобігти лихові. Текля радить Ількові, щоб брав не на повну косу.

— Невигода! — поспішно за нього відказує Тихін. Коли б не було тут людей, він би знав, що відказати зарозумілій дівчині, щоб відчепилася...

— А переводити хліб вигода? — напустилася вона на Тихона. Хоч не встрявай у суперечки з нею.

До всього того стала вимагати, щоб комбайн косив з трьох сторін, не стинав полеглих колосків.

Тихін на те ніяк не може пристати, твердить своє:

— Холості переїзди, а пальне горить, а норму дай! Це ніколи трудодня не витягнеш, з боргу не вилізеш!

Не знати, що на те відказав би пастух чи дівчина, яких за живе взяли слова тракториста, та Радивон Ржа владно наставив руку, щоб примовкли. Він сам говоритиме з механізаторами. Він тут голова чи хто?

Радивон Ржа пригрозив скласти акта про великі втрати зерна, що допускає комбайн, тоді механізаторам не здобрувать... Доведеться відшкодувати збитки. А їм, мабуть, скаже: поганяйте, хлопці, додому...

Рішуче повівся з механізаторами голова, всі знали, що він на вітер слів кидати не любить.

Ілля Сніжко аж спаленів на ту загрозу, собі став докоряти голові, що на рівні, зернисті поля пустив косарки, вихватив хліб, а під комбайн одвів косогори, видолинки, полегли хліба... Урожайні поля скосили косарками, а нам зостался рідке та неврожайне!

Дивні люди! Радивон зо сміхом поставився до тих пустих розмов. Не взяв до уваги легковажних закидів.

— Комбайн буде місяць косити, а хліб буде висипатися, натурплату здай, а косарки, бики, коні стоятимуть без діла?

Ілля Сніжко на те відказав голові — слова в'їдливі, проте, як пересвідчилися люди, переконливі:

— Натурплата ваша висипалася за косарками, як коєли хліб, в'язали снопи, передавали, перем'яли, ставили

копи, скиртували... Ще й тисячі трудоднів загатили. За ту падалицю комбайн і покосив би вам, і трудодні були б цілі.

Не знати, до чого б договорився голова з механізаторами, та на ту пору, зриваючи куряву, мчала полем машина. Всі з полегкістю зітхнули. Директор МТС Романюк, молодий, завітрений, привітав людей. Стурбовані неполадками, мовчазні, насуплені колгоспники не дуже приязно стріли директора — звичне явище. В жнива завжди прикростей не оберешся, постають найбільші утруднення. Романюк ясным поглядом обвів похмурий гурт. Лише один рум'яний вид вилискував приязно — безперечно, то був Радивон Ржа. Дуже сердечно стрів директора, невиразно і мов провинливо заговорив про деякі «нев'язки».

Можна було не говорити. Романюк, набравши в руку полови, кинувши оком на стерню, зрозумів усе.

Обурений безладдям, пастух напустився на молодого директора:

— Якщо не можеш дати ладу в емтеес, клади портфель, бери сокиру!

Надто розгніваний був пастух, в таку пору не попадайся йому під руку.

На диво, Романюк анітрохи не розсердився на цей окрик, віджартувався навіть — до сокири, мовляв, також треба ума. Відчуваючи людську біду, з доброю душею завірив людей, що зараз усе впорядкують.

Радивон Ржа тут розлючено напустився на пастуха Саву, що посмів ображати представника райцентру. Зараз усунуть усі неполадки. Справлять усі дефекти. І нічого тут спірку заводити. Сказав поважно і владно.

Романюка, проте, ніхто не ображав, і він охоче прислухався до пастухових скарг, розмовляв з Теклею. Радивон Ржа стояв осторонь, лице його вилискувало усмішкою.

Хто незручно почував себе, так це механізатори. Романюк прилюдно не розпікав їх, не вичитував, а лише сказав косити пшеничне поле, як того вимагала дівчина. Норми ж виробітку МТС перегляне, зменшить, механізатори скривджені не будуть. Так і роблять у кожному випадку. Біда тільки, що на кожне поле не поспієш.

Бурхлива суперечка вляглася, люди вгамувалися.

Комбайн косив з трьох сторін поле, брав не на всю косу, червоне лите зерно сипалося в бункер, в половину не

попадала жодна зернина, ніщо комбайн не гальмувало, не гнуло, не рвало і не сіпало. І на стерні не було жодного колоска.

Люди опривітніли, з прихильністю поставилися до директора, що дав порядок. Лише Тихона запекло, замутило, і він кидав хмурі погляди на дівчину, що поставила на своєму.

Романюк повів із людьми розмову: в МТС ще обмаль машин, ще недосвідчені кадри, до того ж несприятливе поліття, тому і затягують збирання. І самі машини ще треба вдосконалювати, що і роблять самі механізатори. Люди з цікавістю дізналися, що Сень у Куликах спромігся збирати і полеглий хліб: приладнав перед хедером дугу, що підводить колоски.

Романюк докладно розповів про цей спосіб, накреслив на папері.

Радивон Ржа тут враз схопився за цю думку — він дасть наказ кузні, щоб виготовили...

— Чи не краще попросити Сеня? — порадив пастух...

День невдач випав Тихонові. Як не візьме досада: не він придумав до комбайна вдосконалення і не він прославився в МТС. Сень став посеред людської уваги, про нього ведуть річ. А деякі, може, і шкодують, — Текля то напевне, — чому не Сень збирає хліб у нас.

Романюк додав, що утруднення перед МТС постають і тому, що, приміром, у вас (звертаючись до Радивона) рівне, як карта, поле за Пслон скосили косарками, а виложені хліба одвели під комбайн.

Радивон на те зауваження оприязнів, зачмихав, пояснив: треба було прискорити збирання врожаю...

— Хто того не відає? — відказав директор (певне, що з недовірою поставився до слів голови).

Директор повів розмову з Теклею і механізаторами, щоб узгоджували свою роботу, адже перед ними спільне завдання — вирощення багатого врожаю.

— Про що саме і йдуть суперечки! — проясніла дівчина.

Пастух Сава уважно слухав молодого директора, кивав головою, із сльозами на очах складав свою провину — погарячився. Романюк сердечно заспокоїв пастуха — з ким не буває? Неосяжна людина!

...Із жнивими також постали незгоди між Мусієм Завірюхою і Радивоном.

Вирвавши із стернею жмут корінців, Мусій Завірюха стромляв їх Радивонові, доводив:

— Приори стерню — розвиваються мікроорганізми, ось на корінцях синьо-голубе — азот...

Радивон Ржа як не споглядав ті корінці, як не вертів ними перед очима, — нічого не побачив. Далєбі, на химерні вигадки вдається Мусій Завірюха.

— Ще встигну... Мені пасти скот треба, — відказав голова.

— Серпнева зяб найсильніша, — переконував Мусій Завірюха, — злуцтити стерню треба за три дні після косовиці, поки ще не випарились азотні, фосфорні речовини на корені...

— Що ти мені лекцію читаєш? — напустився Радивон на Мусія Завірюху. — Набрався від академіків грамоти і тепер голову морочиш. Ти знаєш, що на лузі трава вигоріла?

Так люди і не договорилися ні до чого.

33

Далєбі, нічого не сталося. Текля при місяці стояла із Марком, розмовляли про цілком буденні справи, і обоє не помічали, з якою охотою і немов полегкістю кожне переповідає своє.

Спочатку розмова не давалася, випадково стрілися, спинилися. Марко поспитав невлад, чому на гулянці її не видно і між дівчатами вона не співає, та враз схаменувся — із звичайною собі, рядовою дівчиною так ще можна говорити... Зустрів дівчину — розгубився: від несподіванки чи хвилювання? Текля під деревом стояла, нап'ялася хусткою, змарніла, засмучена. Марко кидав щасливі погляди на дівчину — ненароком, звісно, не витріщався, не озиравав... І Текля собі дивилася вбік, мабуть, не хотіла, щоб він спинявся на ній поглядом. Коли їй з дівчатами вигулювать і чи в голові їй дівчата тепер? І молодю вважати її давно вже не пристало, сказала зо сміхом. Проте що було на душі? Текля тримала щедро набитий зерном колос, на двадцять ярусів, ішла з поля, водила пальцями вздовж остів, милувалася. Збадьорювала хлопця, якого зігнано з ферми, запевняла, що доля йому скоро виясниться.

А самій?

Марко усміхнувся. Бувало, до тих невдач так людина

звикне, так прилипне, так чудесно вживається, що, далєбі, мов і не вчуває потреби в удачах.

Слова ті сповнили гіркотою дівоче серце. Текля задумалася, притамувала подих, із докором сказала: одрікся він од людей...

Марко знітився, таку вже мав вдачу, немов потайні його наміри прозирала дівчина. Чи ж краще йому в біді шукати друзів, коли їх і в добрі не густо? Текля собі чи не відцуралася товариства? Сказав і схаменувся — скільки сьогодні невдалих слів злетіло з язика! Надто говіркий він щось став, не знати чому.

І не за те душа болить, що зігнали. І не за те, що поклав стільки праці, а хтось стягне славу. А за те, що наші досягнення занепадуть!

Занапасться, переведуть ферму. Санька молоко бере, а щоб здорове теля корова виносила — не думає. Їй однаково, чи прілий корм давано, чи з калюжі наповано, чи корову в живіт ударено. Самарянка — молочне гніздо... Слабка на ноги. «Ставай! — кажу. Стала. Я на неї накричав, тоді дивлюся — плаче. Сльози в ясла капають. — Чи тобі байдуже, — Саньці кажу, — що народиться мертве теля, — в живіт корову б'єш?»

Марко клопітливо розповідав про народження теляти, Текля уважно і чи не з приємністю прислухалася до його слів, дивилася в жальні очі.

І не знати, чому Марко вертався з окриленою душею. Сидить голуб на дубочку... Завертівся світ, чи що? Чи не в такі саме хвилини спороджена скривдженою душею ясноголоса пісня злітала на землю — тривожна, одрадісна чи жальна? «...а голубка на вишні...»

Розходяться дзвінки, запаморочливі хвилі, людина не чує тіла, немов летить у невість, розливається млість, плин, сон, забуття...

Хіба вже Марко забрав усі біди, всі напасті? Вияснилося і йому щастя... Кохання, зітхання, — досвіду, як у Тихона, звісно, не було в Марка, проте вільно як повівся, розмовляв із нею! Правда, збивався, може, невлад яке слово кинув, бо не знав, як зручніше озватися, визначити своє піклування, щирі заботу про дівчину, чи змовчати, що також було не зовсім зручно.

І дівчина, видимо, корила себе за легковажність, необачність, можливо, хотіла душу полегшити, та Марко не дав їй виговоритися. Не те щоб він не відчував нічого — просто не хотів, щоб вона каралася.

«Моя кохана трудівнице», — ніжно, пестливо сказав, звісно, в думці сказав. Чи він наважиться сказати вголос? під таку пору? щоб образити горду, вразливу дівчину? А може, якраз саме тепер і впору виявити свою щирі прихильність до неї? Складна справа оте кохання — чи стане він таїти щирі приязнь до дівчини? Вдруге, якщо стрінуться, неодмінно скаже. А чи стрінуться? Чи йому смілості не стане? І не знати, як вона поведеться. Чи не опривітніла часом дівчина до хлопця?

Тежля, правда, нічого особливого не вдіяла, лише усміхнулася, проте годі іноді буває ясної дівочої усмішки, щоб щастя зорею засяло людині, обарвило день, розвіяло нудьгу, пробудило незнане відчуження, кудись звало — людині хочеться щось вдіяти, кудись полинати, прославити чи то себе, чи то світ, принаймні вдіяти щось небуденне.

А поки що Марко гній вилами накидатиме, а ще не знати, на що він здатен і що може вдіяти завтра, ніхто не відає... Що то за дівоча усмішка!

Зрозуміла Марка, не осудила, сказала:

— Затуркати людину, принизити, не дати стати на ноги — ось чого домагаються наші недруги!

— І за що озлилися? Адже ми кажемо правду?

— Саме тому і озлилися...

Застерігала Марка, щоб не опав волею. Знала, що він кріпкої натури. Здорової вдачі. Так і сказала. Маркові аж ніяково слухати. І нащо він у бійку за неї встряв? Корила Марка, хай не криється і не одрікається — їй казано. Дарма Марко запевняв, що за власну образу побився з недругом. Не повірила. І без того ославлена на людях, на все село поговор... Мало не з слізьми дорікала, краяла Маркові серце, і він не знав, що діяти — пригорнути дівчину, втішити в горі, власкавити чи собі заплакати?

Тихін, той би напевне не розгубився, не вагався б, знав що діяти.

Чи на думці дівчині поцілунки, обійми, зітхання, коли серце в горі? Стояти, розмовляти з нею, почути ясний голос, поглянути в журні очі, а хоч не бачити — відчувати милу дівчину поряд, і без того голова туманіє, чи не забагато щастя людині?

Почали з телят, а звели хтозна на що, не помітили, як полилася щира розмова про вільний вибір: як часом молоді натурою не зійшлися, а вивідати, розпізнати не зуміли одне одного. І що нелегка справа вивідати люд-

ську вдачу, коли людина сама ще нестійка душею або прихитрюється... Маркові і без слів зрозуміло, кого Текля має на думці... Помилилася в хлопцеві, ця пригода жорстоко вразила, сповнила гіркотою, дівчина була в тяжкому роздумі.

Що міг на те Марко сказати? Навів відомі звичні слова, що молодь тепер не підневільна, молода сім'я твориться не з примусу, як колись було, молодь незалежна, вільна вибором, і в цьому велике щастя для суспільства.

Годі лише було думати, що звичайні, знані з політграмоти, ці слова могли втішити дівчину, яка вдалася в розпач. Текля в задумі сказала, що дивні люди гадають, мовби молода сім'я не знатиме жодних незгод.

— Але то окремі випадки, — відказав Марко, і дівчина мовчки кивнула головою на знак згоди. До того ж Марко вірить у змогу вирівняти кожен характер, на що Текля лише загадково посміхнулася, не перечила, а думала, видно, своє.

Перед дівочими очима стає не одна дружна молода сім'я:

— Вчаться, працюють, прагнуть ясної мети, ростять дітей. Чи є більша радість?

Текля аж проясніла по тих словах, що їх неждано сказала, і так само несподівано зняковіла, маючи, очевидно, на думці Галю і Сеня.

Чисте почуття билосся в серці, та дівчина помилилася вибором, зрозумів Марко, давно зрозумів, проте не хотів того виявляти, щоб не скривдити дівчини.

Текля заговорила пристрасним словом: бездушні люди неспроможні відчувати красу життя, для них саме слово «сім'я» сповнене буденщини.

Хіба з Тихоном вона могла б говорити про такі складні речі, як збіднення почувань? Людина, що сама вбога душею, дрібна умом, чи змогла б осягнути складні прояви людського серця?

Текля виговорилася, тяжко дихала, Маркові стало не по собі, і він зазначив, що з дівчиною Марією із «Зеленого лану» більше не водиться. «Тільки раз стрілися», — сказав не знати чому. Чи мусила з тої новини тішитися Текля, чи хвилюватися, — котрий уже раз корив себе за нестриманість і неоглядність. До чого це він сказав?

Випадково стрілися, розмовляли про буденні речі, а вже дівчата вирішили, що не просто стрічаються Марко з Теклею. Повільно, звичайно ходять, перед себе див-

ляться, немов байдужі, стиха, лагідно перемовляються, палких поглядів не кидають, мрійно не зітхають, за руки не держаться, немов розмовляють про звичайні речі, та дівчат не обведеш, вони знають, відчувають, що за тим криється!

Зреклася Тихона дівчина. Серце пригасло.

Місяць той, далєбі, такий химородник, задивишся на нього – незчуєшся, де дінеться й розсуд, не відчуєш ні тіла, ні землі, дивне почуття ополіскує душу, все єство мліє, чи то снить, чи то із мрією в'ється.

Мовби і нічого не сталося, а все-таки щось сталося — з чого б то змінився світ, звеселіло серце? І корячкувате дерево, що його колись би не помітив, сьогодні рідне таке... Нудьга мов запала в землю, і ніхто не відає, що з людиною діється... Вияснювалися дні, народжувалися надії, сум бере, гірку кривду спило дівоче серце.

Текля вечірньої пори додому йшла. Чи знати, з якою душею верталася, нерозгадані дні перед нею, на що ждати, сподіватися, який просвіток, відрада? На випробування знов доля дівчину поставила, людська приязнь западала в душу – де були очі, розум? – вірне серце б'ється поряд – що діяти, казати? Відцуратися? Одчуженити? Приректи себе на самотність? Зістарілася душею вона? Чи поріднити свою долю з Марком? У розпачі кинутися на шию? Залатати невдачу? Приглянувся хлопець дівчині. Душевний. Здатний. Смілий. Колись нікчемного Тихона сподобала – показний хлопець! Знехтувала Марка. Сліпе серце... Тепер покинута дівчина горнеться знов до хлопця – бери мене...

Текля гірко осміхнулася, збиралася з думками, тиха, жальна дівоча пісня прослалася до зір: «Лучче мені, моя рідна мати, гіркий полин їсти, ніж з нелюбом вечеряти сісти...»

Радивон Ржа розважає приятелів, удає, як Текля, недоладна дівчина, ходить полем, мотає руками та перехиляється... Чуби солопіли з утіхи, кумедне видовисько: незграбна, не може ладу дати, руками тільки розмахує... Саливон бере подив – як могла Текля досі правити бригадою і де були наші очі? Чи вже в нас нема достойних людей? Сусіди з нас сміються: дівка людьми верховодить, бригадою заправляє...

Текля, збурена, бліда, мовчки слухала, як наволокали на неї поговорі, ображали, насміхалися. Для дівчини не новина — недруги взяли верх і тепер ведуть похід проти неприязних голові людей. І батько, друзі, певне, не з легкою душею слухають, як беруть на глум дівчину, обмовляють, неславлять. Щастя — нема Марка... Навмисне, чи що, не прийшов, — щоб не бути свідком наруги, яка впала на неї. І батько, мати мовчатимуть — чи стануть заступатися за дочку?

Комірник Гнат доводить людям, що Текля нездатна порядкувати на господарстві. Засуджує голову, а все винуватий Радивон Маркович, що довго терпів неподобство, вчив, указував — надто м'якосердна людина...

І Радивон ладен узяти на себе провину, визнати свою помилку, покаятися перед людьми, на що не кожен наважиться, мовляв, усе бачив, знав, довго терпів, ждав, приглядався, наставляв, радив, — а може, дівчина справиться? Аж ні! Текля не справдила наших сподіванок! Стільки положили сили, щоб витягти її на керівну роботу, заохочували, допомагали... Та пересвідчилися на власні очі, що Текля нездатна вести господарство, занехаяла бригаду, не ладить з людьми...

— Це з Парфілом? — спитав лише пастух Сава.

Саливон гримає на нього, щоб не забивав голови! Гнат радить вирядити його за двері, бо однаково не буде ладу, як пастух на бригадних зборах. Хто його запрошував?

— Хіба тут потайні збори? — гостро зауважив Сава, сколотив людей, знялися обурливі голоси, вимагали, щоб пастух був присутній на зборах.

Радивон звертається до людського розсуду:

— Що це за бригадир, що люди мотають ним? Ні, хай люди за тобою йдуть!

Чимало звинувачень ще навів голова на Теклю, додив, що бригадир не виховує масу, не має авторитету, не справляється з роботою, розвалив бригаду...

— Це Текля, що виростила найбільший урожай?

На глум поставив слова голови пастух, не інакше! Задурює людей, що надто прихильно сприймають пастухові слова, а голову слухають зо сміхом!

Саливонове лице набралось гнівом, та нічого вдіяти не може проти пастуха, бо він під людським захистом.

— До того ж скажіть, люди добрі, — перепитує голова збори, обводить очима похмурі лиця, — який може бути авторитет, коли дівчина з парубками віється? За хлопця-

ми так і в'ється! Сама волочиться... В'язне... Стріне хлопця — аж затремтить... Умліває...

Посвист, регіт, вигуки, ревище знялося по тих словах. Тихонова компанія, могоричені хлопці — Яків Квочка, Хведь Мачула, Панько Смик, — Санька з подругами, дубелі молодці Саливониha, Гнатиха, Дорошиxa потішалися над дівчиною, сласно вилискували лица. Текля замоталася хусткою, зіщулилась, ладна крізь землю провалитися.

Веселе видовисько вчинив голова друзям. Молодиці аж умлівали... Падали страмні вигуки...

Голос пастуха уквив гамір:

— Голова вдається на непристойні вихватки! Як ярмарковий блазень!

Збори стали на захист Теклі, виявили своє обурення — голова скривдив дівчину!

Теклі з того не легше, стуманіли очі, немов у нестямі слухала, як недруги безчестять її.

Тихонова компанія, острамивши Теклю, на тім не заспокоїлась. Спокійна, навіть зухвала поведінка дівчини дратувала Тихона. Він прихилився за спинами. Могутній посвист заглушив вуха. Хлопці вищали, верещали, молодці виляскували, мало стеля в клубі не репнула.

Санька за весь вік не знала більшої розваги. А за комірникову Тетяну, Саливониху, Дорошиху і говорити нічого. Молодиць аж кольки брали. Втіха розпирала Саньку. Вилискувало рум'яне, повне лице — не збори, а посміх...

Що вже зазнали мати, батько, слухаючи, як безчестять дочку... При тій думці в очах Теклі аж потемніло. Спасибі, що друзі, шануючи дівочий спокій, вигукували, щоб голова говорив по суті, а не пильнував дівчини, не наволікав наговор. Найдужче обурювався пастух:

— Радивон сам щовечора, як сірко, бігає по задвірках, аж тини тріщать!

За гамом, шумом, гвалтом, що знявся по тім, безперечно, пастухові слова не долетіли до вуха Радивонові. Хоч би й що путне хто сказав, хіба за галасом почуєш?

Санька, що, говірка, весела, сиділа між дівчатами, вчуваючи на собі косі погляди, глузливі та нехтуючі, захмарилася.

Виявляючи своє обурення поведінкою голови, люди все ж оглядалися. Стерегтиса кожен мусить, щоб не впастити і Саньці в око, — дівчина при силі, може помститись.

Пастухові нічого боятися — давно вирядили з ферми.

Голова, проте, аж ніяк не збентежений.

Отже, по словах Радивона зчинилася справжня колотнеча, якої він сам не сподівався. Видно, людей дійняла, дошкулила осоружна поведінка дівчини. Голова пересвідчився, до чого може призвести дівоча непокора. Він навіть ряд звинувачень, що, записані до протоколу, безперечно, переконають будь-кого в нездатності бригадира. Мало того, можуть викликати подив: як досі не звертали уваги на це неподобство, не вживали заходів, терпіли?

А тут ще Саливон додав:

— Коли довідаються в райцентрі про це безладдя, нас не похвалять, можуть навіть уліпити голові догану. Кому потрібна ця неприємність?

Коли ж люди дізналися, що Радивон погодив справу про звільнення бригадира у відповідних інстанціях, ця звістка пригнітила збори.

Радивон складав свою провину перед зборами:

— Вколихали мене, вговорили: дівчина порядкує в полі — нам слава... Тепер скрізь так заведено. Чи я сам проти того, щоб дати жінці дорогу? Так знов-таки якій жінці? Текля не справдила наших надій. Ми їй годили, ми її вчили, а вона веде бригаду до занепаду! Мало того, з лихою думкою робить, не хоче признавать старших, не підкоряється голові, підриває авторитет...

Радивон червоніє з напруги, гупає себе в м'ясисті груди, рішуче твердить:

— Я ту павлюківщину виведу!

Чи йому запалу не стане? Зламає дух непокори, що завівся в артіль! Всю ту спадщину, що зосталася від Павлюка, зітре на порошок! Розвіє по вітру!

І в тім нема ні в кого сумніву — давно мали нагоду пересвідчитися в рішучих діях голови. Та все ж люди збентежені — кого думає голова поставити на місце Теклі?

І голова тут з повчальним словом озвався до зборів, наводив на розум:

— Треба нам достойного чоловіка обрати, щоб був між людьми в шані... Справедливого, здібного, щоб добре знався на полі, міг уславити артіль здобутками. Тямущого, досвідченого, рішучого, щоб підняв дух колгоспника, вивів бригаду в передові...

Радивон Ржа красним словом заморочив людей, збори довго ламали голову: хто б це міг бути? Кого Радивон

має на думці? Деякі навіть сумнівалися — чи знайдеться в нас така людина?

На що Саливон з приязним сміхом звертається до зборів. Прозорливим умом він завжди прогляне в найглухіші закутки. Виплутає з біди людську думку.

— І гадати тут нічого, достойнішої людини в нас нема на бригадира, як Дорош!

Далекосяжними замірами, далєбі, збито з пантелику збори, що ніяк не можуть осягнути:

— А замість Дороша хто?

Гнат тут не став довго людей морочити, подав свою гадку, що напрочуд збігалася з думками Радивона. Зворушливе єднання душ комірника і голови давно знане.

— Парфило! — сказав комірник.

Прояснів світ людям. Проте ще довго сиділи мовчки, не могли прийти до пам'яті, збиралися з думками...

Неабияке враження справили на збори ті заходи, що запроваджує Радивон у справі перебудови артилі.

Врочистий стрій думок знов порушив буденний голос пастуха:

— Дорош уже «вславив» артиль — завів коростяве поле, тепер на чисте поле сісти хоче? Ще мало розплодив бур'янів?

І більш нічого він не сказав, проте годі того, щоб знялася буря — обурливі вигуки, ремство, галас, — звичайно, не на користь Дороша.

Голова закликає пастуха до порядку. Саливон вимагає, щоб вирядили пастуха за двері, бо, доки він на зборах, порядку не жди. Пастух, проте, не дуже збентежений з тої загрози, знов веде невгодну начальникам річ, вже проти Парфила:

— Правити бригадою тяжче, ніж приглядати коня голові та возити на базар Саливониху!

Дехто приснув — на сміх, безперечно, виставив його пастух.

Гнат подав слово на захист Парфила:

— У нього кінь, як змії!

— Нам треба виховувати нові кадри! — доводить Саливон.

— А замість Парфила хто? — питали люди.

— Гаврило.

— Той, що кум голові?

День несподіванок! Справжній переворот в артилі надумав зробити Радивон Ржа.

— Чужими здобутками думаєте Дороша на виставку випхати? — подав від порога глумливий голос не хто інший, як Марко. Без усякої шани просто так і сказав: — Радивон хоче свого прихвосня поставити на дівочу бригаду, окрасти славу!

Марко розгадав заміри голови, збаламутив збори. Всі побачили, куди голова тягне. Наростало обурення.

Текля знітилась, як зачула Марків голос, весь час тремтіла душею, як би Марко не нагодився на ту біду, не почув, як дівчину неславлять. І гадки не мала — десь притаївся, все чув, подав сміле слово проти неправди. Став на захист дівчини. Сам скривджений нізашо.

Марко розбурхав збори, сколихнув правдиві почуття, що дримали в душі. Люди зачали нападать на голову, дорікати: за що дівчині неслава? Виростила просо, волотки — як калина! Овес, як дощ, рясний. І ярина не запалена в неї. А що вітер покрутив, виложив хліба — не її провина.

— Ви найдіть вівсюжину на дівочому полі! — звертався до зборів коваль Повилиця, бо хоч коваль і варить, гне і мене залізо, та зернове поле не мине його ока. Бо хіба ж чудодійна рука ковалева діє не на родючість поля?

— В Дороша вівсюгу тільки в борщі нема! — твердить пастух, безперечно, бере на сміх Дороша, бо за тим справді постав людський регіт. Та ще вигукує гучно, щоб усі чули. Доводить нездатність бригадира.

— Якби не Дорош, артіль на всьому полі з кожного гектара взяла б по двісті пудів зерна! Чому Текля спромоглася? Ми б усі тоді в Москві були!

Сповнилися гіркотою серця: через безладного господаря позбавлено людей змоги звітувати своїми здобутками.

На дівочому полі по сорок кіп пшениці ставлено на гектарі, ніяк було стерню лущити, зерно — як ікра... Було б про що розповісти в Москві, показати на виставці. Сень на совість розорював трактором поле, дівчина здобрила землю. Колись тут сама чаполоч стелилась по землі та ще перекотиполе, як нудьга, жовтіло...

Трактором і цього літа Сень культивував пар, двісті гектарів. Текля спокійна душею, коли Сень на тракторі — не промине березки, мишію, лободи. Це не Тихін. Скультивований пар, чистий, горошкуватий ґрунт не дає випаровуватися волозі, не тріскається. Заклали основу і

для наступного врожаю. Тож Павлюкові неважко досягнути Радивонові хитрощі.

Павлюк бере під захист Теклю, нагадує людям:

— На дівочому полі з одної китиці жменя гречки. З одного волотка — жменя проса! Буряк ножем шкрябнеш — бризка соком. Дівоча бригада вивезла тисячі тонн гною на поле!

Хіба Дорош міг спокійно слухати, як Павлюк виславляє дівчину, вихвалює її здатності?

— В неї земля сильніша! — перечесть він Павлюкові.

— В неї вкладено більше совісті! В Дороша гній скидають у полі абияк, вітри вивівають, сонце висмалює, морози виморожують, зостається сама солома, — доводить Павлюк.

Пастух Сава тут не стерпів, адже він теж уболіває за урожай, тож завзято дорікає Дорошеві:

— Бережи мікроорганізму! Для рапорту лише гній возиш! Мусій Завірюха чи не раз казав тобі: як скинув гній? Випаровується...

Тут пастух запнувся, вчуваючи несилу перед наукою, з чого недруги мали собі втіху. Мусій Завірюха став на поміч приятелю, додав:

— Випаровується азот, калій, кальцій!

З чого пастух просвітлів, немов вияснився йому світ, — лиця звеселіли.

Тракторист Сень під схвальний гамір зборів собі заважив:

— Не пособили Дорошеві і приорані клинки!

Кому краще знати, як не трактористові?

Устин Павлюк знов нагадує зборам, проте чи збори самі не відають?

— Радивон Ржа хоче дівчину окрасти, поставити свого кума Дороша на дівочу бригаду, загарбати чисте поле. В Дороша пар забур'янений, поле запущено, хіба не знати, які виростив хліба? Горошок заплів жито, з мишієм просо, овес погорів, гречка чахла, тепер хоче запаскудити дівоче поле! Не будь тому!

Павлюкові слова дійшли людям до серця.

— Другого бригадира нам не треба! — сказали збори.

— А якщо котрий з'явиться на полі — боки одіб'ємо, на вила візьмемо, — пригрозив пастух. Хто не знає його відчайдушної вдачі?

Хто наважиться після такої шани поткнутися на бригаду?

— Хай дівчина полем править! — сказав сивоголовий дідусь.

— Хай Текля веде бригаду! — вимагали збори.

Світ ішов обертом в очах Радивонові. Збори насміялись стати проти волі голови. Ніколи такого не траплялось.

— Не буде по-вашому! — твердо сказав він.

— Не буде і по-вашому! — рішуче твердить Павлюк.

— Ти що, проти керівництва? — грізно напустився на нього голова. — Проти Урущака, що дав наказ переобрати бригадира?

Павлюка таким чином було поставлено в скрутне становище.

Збори насторожилися: певне, що в тривозі за Павлюка, щоб не накликав знов біди на свою голову.

І Павлюк без усякого вагання озивається проти Урущака осудливим словом, вказує на його нездатність керувати колгоспами. В деякого кров холодне від тих слів. Радивонові забило дух. Він, безперечно, зробить із цього висновки. Проти самого Урущака насміявся із зневагою озватися Павлюк.

Ці суперечки розсердили комірника.

— Не бачити Теклі Москви! — репетував Гнат.

Радивон прийшов до пам'яті — він голова тут чи хто? Загрозливо напустився на людей, що зчинили бучу.

— Павлюк із Марком зірвали збори! Це так не минеться. Однак поставлю на своєму! Не будь Теклі бригадиром! Адже правління схвалило. Райзу накаже...

— Схвалюйте! — сказали люди, оступили Теклю, немов узяти під захист, заслонили, повели додому.

Огріта людською приязню, дівчина йшла посеред гурту, засмучена, мовчазна, в п'їтмі озиралася — не знати, де той Марко дівся...

Збаламучені збори розходилися. Санька, похмура та люта, одбилася гурту. Мати з комірниковою Тетяною подалися за чоловіками.

Радивон з комірником і завгоспом плелись осторонь, знехотя перемовлялися, аби не мовчати, — все набридло, знане. Адже приятелі знали навіть думки один одного.

Саливон:

— Павлюк похід проти нас веде.

Соломія:

— Чутка — із скаргою до Урущака вдався.

Тетяна глумливо зауважила:

— Помоглося...

Кому краще знати, як не комірниковій жінці? В усіх тонкощах делікатної поведінки вона обізнана. Сказала з присміхом:

— У нас всі начальники в Лебедині задобрені...

35

Забур'янений сад — і яблуко не до смаку! Запах не той, обарвлення... Вкусить чоловік яблуко — очі на лоба лізуть: терпке, гірке, кисле, нутрощі верне. Не кожен знає, що яблукові не стає заліза. Не було дощів — і кваси не розчинялися. Ливні дощі пішли вже в жнива. Зросив дощик, пригріло сонечко — рослина аж бринить.

Темний чоловік їсть собі яблуко і нічого на думці не має: кисле яблуко — скривиться, терпке — теж зведе щелепи... Мусій Завірюха знає, коли заліза багато або ж кислоти... Солодке — на крохмаль багате, фосфор, азот...

Радивон вкусив яблуко, скривився:

— Кислиця...

— Сам ти кислиця! — Мусій Завірюха відказує.

Мусій Завірюха розповідав друзям про своє горе. Отьмарився світ людині. Пастух Савка близько до серця взяв гірке слово. Тракторист Сень перепитує:

— А що каже Радивон Ржа?

— Трактор у полі потрібен...

— А в саду — ні?

Мусій Завірюха доводить людям, що кожному і без того ясно:

— Бур'ян витягує соки. А тут ще сухоліття... Звиродніле яблуко вродило, здрібніле, яка з нього вітаміна, хіба на узвар піде... Це ж збитки! Кривобоке, — застуджений, заохолоджений цвіт.

— Хіба Радивон Ржа того не знає? — перепитує пастух.

Мусій Завірюха, здається, нічого не чує, своє веде:

— Як сильне яблуко — пахне, аж паморочить. Ідеш садом, землі під ногами не чуєш...

Садівник Арсеній мріє діджати тої пори, коли про сади будуть так дбати, як про зернове господарство.

Мусій Завірюха повів змістовну річ:

— Хвауна наша така, що на зиму копати ямки треба, а весною садить.

Люди затамували подих, уважно слухали, заворожені незанимаючими, незвичними для сільського вуха словами — хвауна, хваза тощо.

Друзі з подивом дізнаються, що на сад треба у шість разів більше води, ніж на зернові.

— Так наука доказує, — твердить Мусій Завірюха, — і я з нею згоден!

Хто не відає: з давніх днів Мусій Завірюха у великій дружбі з наукою. Ще як був головою КНС, виступав у Народному домі — коли піонери одержали знамено з Москви. «Не забувайте ніколи, дітки, — казав Мусій Завірюха, — як риба без води, так ми не можемо жити без науки! Любіть Радянську владу, і ви будете завжди щасливі! Ось моє слово».

Мусій Завірюха як провів у Будинку культури антирелігійну пропаганду! Згадав: ще коли він парубком був, у церкву наб'ється стільки люду, що перехреститися ніяк. Баба послідню копійку несе на свічку, а карасину нема, а солі нема, а вона продала на базарі пшоно... Люди жили на хуторах у глушині, куди ніяка наука не доходила.

Очі замріяні, серця розтривожені, друзі залюбки слухають повчальні слова Мусія Завірюхи:

— Як чистий сад — у яблуко дивишся, мов у дзеркало! Калію, кальцію, магнію, заліза, сірки — всього вдосталь. Хіба душа не болить — мутне, мов картопля, вродило яблуко!

Не стає води — жовтіє, опадає листя, і дерево не держить яблука. А тут ще бур'яни тягнуть соки. Кваси не розчинюються: нема вологи. Не розчинюється залізо! До кволого дерева липнуть усі болячки. В добре літо лист широкій, як долоня, та зелений, та веселий. А якщо зажовклий, та ще з дірками, де ж візьмуться хлорофілові зерна? Ой горе-горе...

По тих словах друзі занепокоїлися, — коли вони не турбувалися за розвиток господарства? Сень, далєбі, вночі поведе трактора, закриє тріщини, щоб волога по капілярах не випаровувалася, виріже бур'яни в саду, щоб не стягували соки.

Ясніють, утішаються бороди з молодого запалу.

Мусій Завірюха, садівник Арсеній приступили до голови, щоб дав порядок у саду.

Радивон Ржа і слухати не хоче:

— Чи стану я з поля одривати робочу силу?

Мусій Завірюха не стерпів:

— Чому при Павлюкові не забур'янений був сад?

Сіяли люпин, що збагачує ґрунт і створює структуру.

Розвиваються корисні мікроорганізми.

Радивонові не по душі та розмова. Людину замутило.

— Ти все Павлюка виславляєш! І хто видумав оті хати-лабораторії?

Як уродило рясне ніжне яблуко білий налив, Радивон Ржа прислав підлітків збирати садовину.

Чи послухають тепер Мусія Завірюху?

Комірник Гнат:

— Чи без вас вода не освятиться?

Саливон:

— Ваше діло виростити яблуко, а зберуть без вас!

Гнат:

— Думаєте, як при Павлюкові, верховодить?

Саливон з комірником тепер порядкують у саду.

Підлітки тичками оббивали яблука, трусили дерева, вилками накидали яблука на віз, у хліві перекидали, тоді насипом грузили в вагон, — возили в Донбас.

— Яблуко падає, об грудку, об дерево б'ється, товчене, давлене, загниє, почорніє — оце вам вітаміна!

Мало покалічили дерева? Зламав гілку чи поранив стовбур, — який буде сокообіг? Несмачне яблуко вродить. Примажеш, перев'яжеш — вилікуєш дерево.

Що могли сказати друзі? Кожен відчув на собі той лихий порядок, що завів новий голова. В райцентрі має руку. Обліпили його підлабузники — Саливон з Гнатом, — вихваляють, догоджають.

— Не так вони, як жінки.

— Причарували Радивона.

Від пастухового ока ніщо не сховається. Як чоловіки відряджали вагони в Донбас, Соломія з Тетяною мало приторгували? Понасушували мішки насіння, вишень, яблук, махорки, возили в Донбас — добро, дарові вагони, — приглядали за торгом, самі продавали, наживалися. Відтіля привозили заліза на хати, шкіру, сукна — знов бариші. Зазивали на могоричі Урущака, задобрювали начальників, виславляли Радивона. В наших руках, мовляв, сад, риба, пасіка!

В полі не роблять, а на базарі продають яблука з колгоспного саду.

Вродить ягідник — розкошує душа, Радивон скрізь бажаний гість, знаний і потрібний чоловік. Чи він не знає, хто полюбляє полуниці, вишні, а хто чорну смородину? Хто падкий до малинового варення, а хто до білої ягоди? Щоранку Саливон сам приставить конем свіжу ягоду: «Оце гостинчика вам привіз. Малини, полуничок, рясно вродили, нівроку, тільки з куща, кушайте на здоров'я, воно пользовите, Радивон Маркович кланялись...» Вже ж начальника міліції чи Урущака Саливон не обмине, може, ще кудись заїде... А вже як вродить сад, затуманить пахощами голови — в саду ярмарок: вози білого наливу чи антонівки Саливон зряджає в Лебедин. Машинами возять у Суми яблука, груші. Коли ж настануть запашні вересневі дні, поспіють кавуни, дині, то вже нічого казати, що за гаряча пора настає для Радивона? Хіба він не знає, що то за хитра штука політика? Не вгодиш Урущакові, дивись, і дерево захиріло, всохло, занепав сад — звісно, недбалство голови, що неспроможний поставить господарство.

Мусій Завірюха прилюдно дорікав Радивонові:

- Виростили сад, а приглядать за ним не навчилися!
- А що каже Радивон?

Мусій Завірюха безнадійно махнув рукою:

- Треба, щоб людина душевно полюбила сад!

При оранці в саду культиватор на повороті обідрав кору з яблуні, аж вигриз кусок дерева. Тихін спинив трактора, почав землею заліплювать рану. Побачила Текля, зачала страмить тракториста:

— Якби на тобі шкуру обідрали...

Гостро як заговорила із ним.

— Ори сама, ніхто не хоче робить в саду, крутисся між деревами, обламуй гілля.

Тихін знав, що не вистачає робочої сили окопувать кожне дерево, тож Радивон наказує культивувать під самий стовбур, тож і доводиться калічить яблуні...

— Як поспіють яблука, то тебе не одженеш...

Із нехтуванням відказала, колись несміла, соромлива, тепер зухвало як повелася з Тихоном. Не знати, як лише міняються люди, диво, та й годі!

Гнівом спалахує душа Урущаківі, він гостро вимагає вжити рішучих заходів, бо Устин Павлюк, згуртувавши своїх прибічників, розкладає артіль, розвалює порядок, що його з такими труднощами запровадив Радивон Ржа. Якщо ж Нагорний і на цей раз не візьме до уваги заяви Урущака, знов знехтує його вимоги, доведеться вдатися до відповідних інстанцій, бо вже далі терпіти не можна такого неподобства. Коли про це були сигнали? Отже, Урущак востаннє нагадує про ту загрозу, що неодмінно спіткає артіль...

Поставали в соснині над крутим схилом. Нагорний кидав задуманий погляд на долину, де повилася чудесна ріка Псел, осяяна сонцем, аж синя. Тремтіло повітря, пахтіли болотяні й лісові трави...

Радивон Ржа, розпарений у суконній одежі, догідливо притакував Урущаківі, що взяв під захист скривдженого голову.

Павлюк плівся позаду, мовби не про нього йшла річ.

Нагорний уволу надивився на високопородне стадо, що випасалося на заболочених берегах Псла, намагався засвоїти Павлюкову грамоту про утворення нової породи. Милувався мармуровими телятами, що вибрикували на зеленій траві. Крислатий сад і дружні сходи веселили душу. З пам'яті не виходили розмисли кошлатого мічурінця Мусія Завірюхи, як треба управляти розвитком рослини. Червоне лите зерно переливалося в пригорщі, бринів дівочий голос, ясний, душевний... Сонце співало славу людям, що пробуджували родючі сили, поклали стільки душі на украсу краю.

Настирливо, докучливо Урущак веде своє:

— Павлюк зірвав збори, що хотіли переобрати бригадира.

Радивон Ржа охоче те посвідчити може — Павлюк згуртував своїх прибічників, що пішли проти правління!

— Отже, збори пішли за Павлюком? — перепитує секретар.

— Іменно так, — потвердив Радивон і тут же спохватився: вдало чи невдало сказав він?

Нагорний мовчить: видно, збирається з думками. Вимагає від Павлюка пояснення. І той коротко пояснює:

— Збори не схотіли скидати здібного бригадира,

дівчину Теклю, що вславила артіль урожаєм, і ставити Дороша, що його нав'язує правління...

— Я давав свою згоду на перевибори! — посвідчив Урущак.

— Втім-то і біда, що давали, — відказав Павлюк.

Урущак давно вивчає артіль, радився з правлінням і вважає, що такі організаційні заходи треба запровадити на користь артілі.

Павлюк перечить:

— Дівоча бригада славиться урожаєм. Навіщо ж скидати бригадира?

Урущак твердить своє:

— Павлюк нехтує безпартійні кадри...

— Які?

Урущак має на думці голову, киває на Радивона, що й без того весь час вертиться перед очима секретаря.

— Павлюк зневажливо ставиться до Радивона Ржі, стоїть на перешкоді заходів, що запроваджує правління, іде проти зборів.

— Отже, Павлюк іде проти зборів і збори йдуть за Павлюком?

Далєбі, заморочити голови надумав секретар. Урущак пояснює, що Павлюк іде проти безпартійного активу... Не виховує масу... Не бачить, як зростають люди... Стає на перешкоді... Гальмує... Нехтує...

Павлюк, проте, вважає надійною опорою партії Мусія Завірюху, пастуха Саву, доярку Мавру, Марка і Теклю, тракториста Сеня... Вони душею тягнуться до партії. Саме з таких кадрів треба нам партію будувати. А не з чужорідних людей, як Радивон Ржа із Саливоном!

І, на диво, секретар райкому Нагорний аж ніяк не перечить думкам Павлюка, що підносить своїх прихильників, а Радивона Ржу із Саливоном гудить. Чи не намагається тим самим поставити під сумнів Урущаківі наміри?

Чи міг на те змовчати Радивон Ржа?

— Павлюк не визнає правління й колективу! — гостро каже він. Чи голова не знає, як треба бити по недругові?

Урущак також свідчить. Хіба не видно?

— Павлюк хоче довести колгосп до занепаду! Підриває авторитет голови!

На те рішуче слово Нагорний мовби скривився, невдоволено застеріг:

— Не поспішайте з такими висновками.

Така поведінка секретаря могла лише збадьорити Павлюка:

Радивон Ржа знову твердить:

— З недогляду Павлюка обдуло скотину, мало не загинув чистопородний скот...

Нагорний і питає Радивона:

— Скотину обдуло, і правління не вжило ніяких заходів?

Радивон щиро здивований:

— Як ні? Ми акт зложили!

— Правління треба переобрати, — наполягає Павлюк, — вирядити Радивона Ржу із Саливоном...

Урущак гостро питає:

— Це ти хочеш?

— Збори зберіть.

На тім і порішили за згодою Нагорного, що до того більш мовчав та в роздумі стежив за суперечками.

Частина третя

1

Як на пастухову гадку, треба Мусія Завірюху послати до Москви: застеріг сад і посіви від шкідника...

— Ум вистарівся! — перечить пастухові комірник Гнат, гострим словом намагається розхолодити людську думку, доводить, що Саливона треба обрати, нікого іншого, солодкомовно схиляє збори на користь завгоспа — людина дійсно достойна...

— А скільки яструб курей ухопив? Лисиця качок потягла? — перепитує пастух, зриває вселюдний сміх.

А далі як зачалося!

Тракторист Сень:

— А скільки тобі бугай заробив?

Марко:

— Миші зерна переточили?

З усього було видно, що Саливон зажив гучної слави в Буймирі.

В селі давно ходила розмова, ніби Саливон заробляв на племінному бугаєві.

А тут ще пастух Сава нагадує Саливонів:

— А хто в яслах спав вверх ногами?

Кому спаде на думку після тих бід, що звалилися на Саливона, посилати його на виставку?

Комірник схмарнів, — не знати, чому збори втішаються з отих недотепних і недоречних слів.

Пастух, правда, іншої гадки — певне, що в тих словах закладено певний зміст, бо чого б то сміялися люди.

Комірник спокійно мусить слухати, як пастух поважну людину обмовляє:

— Саливон і досі хомут на горищі держить, сподівається, може, вернеться батьків одруб... В одній руці шістдесят десятин!

Саливон проймається обуренням на пастухові слова — чи важко людину знеславити? Далєбі, від тих суперечок чманіє голова.

Надто вільно сьогодні почувають себе збори. Звісно, коли б не було Нагорного, чи так би минулося пастухові? Тепер же Саливоніві приятелі мусять мовчати. І чи не тому пастух осмілів, розкрив душу перед партійним секретарем? Урущак слухає, як пастух розносить голову, вславляє Мусія Завірюху, котрий засвоїв мічурінську науку, знається з академіками, сам оновлює зерно, схрещує пшениці. Кому мусимо завдячити своїми здобутками? Мало якої слави зажив Мусій Завірюха, в Буймирі білу конюшину хто завів? Хто дістав дев'ять зернин і тепер розмножує гібрид довгорічного кавказького жита?

— А яка користь з того? — зневажливо питає знов комірник Гнат.

Пастуха за печінки бере — комірник напускає туман на людей. Сава пояснює:

— Наука! Телепень!

Тракторист Сень нагадує людям:

— У Куликах мороз застудив цвіт, сади не вродили, в Бішкіні сонце цвіт посмалило, а Мусій Завірюха, що відає хатою-лабораторією, вчасно запобіг лихові, вродила рясна садовина.

— Це ти діло сказав! — похвалив тракториста Арсеній.

Комірник, проте, не здається, — в Завірюхи нема диплома! — певне, думаючи цим посіяти вагання.

— А що з того, що в садівника в Бішкіні є диплом, а гусінь сад поїла, — перечить пасічник Лука.

Завірюха не з тих людей, яким на старість здається, що

і світ старіє, — пастух завзято гупає себе в груди, немов хоче сказати, що то за молоде, живе серце б'ється в кощавих грудях Мусія. Палким словом осоромив недругів, що притихли, примовкли. І Нагорний прихильно дивиться на пастуха, усміхається, коли б не секретар, чи стали б слухати Саву — затуркали б, закрутили... Спасибі, Устин Павлюк звернувся до райкому, щоб Радивон Ржа не посилав до Москви своїх прихвоснів та ледарів. В цій нагоді Нагорний сам прибув на колгоспні збори, і тепер Сава звертається до секретаря, щоб розсудив людей. Чи оборонив би пастух Завірюху, коли б не секретар? Чи дав би Урущак сказати слово? А тепер Урущак мовчки сидить, слухає, як пастух прихвалює дівчину-бригадира Теклю, як вона оре, сіє, розбила поле на клітки, гній возить — чому і сильна пшениця вродила.

— Наведено її, не сама дійшла, — подав думку бригадир Дорош, не знати, що хотів тим сказати, — певне, із задрощів, що по двісті пудів озимої пшениці з гектара взяла Текля.

— Дорош посіяв тридцять гектарів проса, каже двадцять п'ять, щоб більше гектар дав, — шліть мене на виставку!

Сава нещадно розправляєється із своїми недругами, звісно, боронить правду, на себе наволокає біду.

Пишна Саливониха сиділа на зборах, слухала, як у неславу вводять чоловіка. Сумна несподіванка! Прикра година! Ганьба випала на долю жінці. Гризла досада. Соломія кидала неприязні погляди на Урущака, який цілком позбувся свого грізного вигляду, що так пасував йому і завжди наводив страх на непокірних. Соломія ніяк не може збагнути — Урущак це чи ні? Де дівся його войовничий запал? Ніколи не давав волі обмовникам, гостро-словам, що тепер розперезалися як! Умів, знав, як притягти кожному язика. А тепер сидів похмурий, мовчазний, безсилий будь-що вдіяти, неспроможний захистити Саливона, що з ним пив, гуляв... Мало потягнув кабанів, муки, меду, риби? Лихий знає, якого начальника задобрити треба. Гадали, що в Урущака вся сила в руці.

Розкохана комірникова Тетяна сиділа поряд із Соломією і тяжко зітхала, стривожена за долю свого чоловіка. Нагороди, медалі, честь, слава — невже все розвіялось, мов туман? Потьмарився світ, погасла комірникова сила? Жінка не хотіла вірити. Лихий знає, якого начальника власкавити треба!

Комірник Гнат, треба сказати, не був пригнічений з першої невдачі, не пригасла надія, пробивався просвіток... Комірник палко доводить, кого нам треба слати на виставку, хто своїми досягненнями вславив Буймир. Вихваляє доярку Саньку, що поставила корів на ноги, вміло доглядає, роздоює...

— Якщо Санька зостанеться на фермі, то недригайлівська вівця даватиме більше молока, ніж у неї корова! Занепаде зовсім ферма! — наперекір комірникові твердить нестримана жінка Мавра, доводить, мовби славнозвісна доярка Санька запустила корів: худі, нечищені, завжди ревуть. Радивон на вигляджені корови поставив її, так вона і тих доходила. Чим заробляє славу? Голові догодила!

Схвальними вигуками збори потвердили слова Маври.

Чи легко Соломії слухати, як ненависна, несамовита Мавра дочку неславить? Серцем перемліла, подала від себе слово, не стерпіла молодиця, напала на представників райцентру. Гострим словом дорікла, що дозволяють ворогам розпускати страмного язика. Якби не Нагорний, хто б тут наважився на зухвалі виступи проти голови? Чи не видно, що Устин Павлюк згуртував прибічників, веде похід проти голови? Радивон лише кидає суворі погляди на напасників. Та хіба це пособить? Урущак лише спробує на кого скрикнути — «це не по суті!», — як Нагорний застерігає, щоб не закривав людям слова! Людям тільки дай волю! Так домоворитися можна до чого?

— Ти скажи, скільки в тебе трудоднів? — питала Текля молодицю.

Що могла сказати Соломія, яка не була жодного дня в полі?

— А щоб ти не розродилася! — страшним прокляттям озвалася Соломія, помутніли їй очі, і вона зачала лаять Теклю, що обмовляє поважних людей.

Зухвала поведінка Соломії обурила всіх, постали загрозливі вигуки, люди вимагали, щоб вирядили Соломію із зборів, знялася колотнеча, і Нагорний закликав збори до порядку. Соломія, проте, не вгамувалася; адже вона звикла до того, що їй усі коритися повинні. Соломія прискала, злилася, не знати, на що б наважилася, так Салівон, добре знаючи жінчину вдачу, що може довести до біди, грізно напустився на неї, щоб прикусила язика. Ще не таке вона могла наговорити начальникам! І Соломія скорилася, не можна сказати, щоб дуже охоче.

А пастух Сава тим часом наводив Нагорного на думку, як розпустилися пихаті, ледачі хазяйки і як свавільно поводяться вони з людьми. Не можна, проте, сказати, щоб Соломія літо сиділа без діла. Хіба мало галявин було на артільних городах, на бригаді Дороша — те вимокне, те поїсть капустянка, — землі вистачає. Соломія із Тетяною засівали ті галявини махрою, возили в Суми на базар, чималий виторг мали. Чи стане голова тому перечити? Днює і ночує в Саливона, ледачу його дочку Саньку збирається випхати на виставку.

І, на диво, пастухові ніхто не заперечує, лише комірник вигукує: брехня! Збори дружно визнають, що пастух говорить правду. Тяжкий день випав Саливоніві.

Нагорний пильно прислухається, стежить за зборами, що, заохочені пастухом, твердять дивні речі про свавільну Саливонику.

— Що робить Соломія в колгоспі? — питає Нагорний голову.

— Пособляє артілі, — поспіхом відказує він під загальний сміх.

Чому сміються люди, ніяк не може осягнути Радивон.

Пастух Сава докинув, — краще б він уже мовчав:

— Щобазару, коли артіль вивозить муку, цукор, сало, мед, кавуни чи картоплю, садовину, Соломія дійсно сидить на машині, заправляє торгом. Побачила, що люди товпляться, набав по рублю на кіло, наказує. Зажила великої слави — в торгу тямуща. Настругала сотню трудоднів, а баришів не злічити.

І збори не перечили, навіть потвердили пастухові слова.

Отже, Нагорний мав нагоду переконатися, що за бурхливі події відбуваються в Буймирі. Чи не тому саме і не дивився на Урущака, на якого весь час звирявся, аж поки сам не прибув на збори, зробив для себе гіркі висновки.

Устин Павлюк тим часом говорив — спокійно, стримано, доводив, що в руках пастуха і його сина Марка честь Буймира! Саме за те, що вони завжди стояли на сторожі правди, виступали на зборах із критикою, Радивон Ржа і зігнав їх з ферми, за згодою Урущака, треба сказати, а до рекордисток поставив нездатну доярку Саньку...

І людей не треба довго переконувати — все ясно, зро-

зуміло, — не дали їй договорити, прихильно поставилися до Павлюкових слів, знявся бадьорий гамір, гучні вигуки глушили:

— Хай живуть!

— Слава їм!

Себто пастухові Савці з Марком!

— Вигляділи ферму!

— Достойні їхати в Москву!

З чого, звісно, Радивонові мала втіха, а Нагорний побачив, хто перед людьми в шані — вже ж не Радивон Ржа. За комірника Гната та Саливона і говорити нічого — аж приболіли люди. І Урущак похмурий сидить за столом президії, слухає, як Павлюк «виславляє» його, і не може нічого вдіяти.

Повеселів пастух Сава перед бурхливим виявом людської приязні. У великій шані перед людьми пастух і його син Марко, що на них Саливонова компанія наволікала всякі біди. Нагорний, видно, зробить висновки, з чого не здобувати й Урущаків. І в президію Марка обрано. Санька то навіть не могла дивитися на хлопця, шукала співчуття в Тихона, неприязно кивала на Марка:

— Такий орел, спогорда позирає на всіх, мовби вік у тих президіях сидів...

Вияснилася знов доля Маркові. Чи не говорила Текля? Дівчина душею раділа за хлопця. Події розвивалися, як того жадали друзі, — розпадаються лихі заміри, і Радивон Ржа сам сидить насумрений, як сич, тривожиться за свою долю. І Урущак допомогти не може, а ще самому доведеться відповідати перед партійним комітетом. А поки що люди виводять на чисту воду Саливонових друзів, що думали пришахраювати честь і славу. Хоч і зазнають вони невдачі, проте ще не втратили надії, вихваляють Радивона Ржу.

— Голова в нас — рідного батька не треба, — свідчить бригадир Дорош.

— Давно пора оцінити Радивона Марковича! — звертається до людей комірник Гнат.

— Усі люди йому рівні, — каже Гаврило.

— Тільки за Радивона Марковича настав у нас лад! — визнає Парфило.

— Радивон Маркович справді веде нас до заможного життя! — додає Саливон.

Не можна сказати, щоб голова не був у шані... Прихильні вигуки посипалися на Радивона.

— Тільки за Радивона Марковича ми побачили світу! — виголошує Соломія.

Урочисті слова порушив цілком буденний голос, — Мавра взяла на глул приязнь Саливониhi до голови:

— За Радивона усім прихвосням воля, чималої вигоди собі набули.

Пастух Сава розповідав людям — давно в незгоді жили Мавра із Соломією. А почалося з того, що завгоспова корова привільно вигулювала на бригадному дворі, гризла буряк, картоплю, тягла сіно — привчилася, як і завгосп, — і ніхто не наслідовався нагнати, люди минають, дивляться, жураються — завгоспова корова. Саливон бачить, знає, ходить двором та ермоси співає. Мавра одігнала завгоспову корову від стогу, прилюдно острамила Саливона — наклікала біду на свою голову. Відтоді зачалося. Буйні сусідні дерева оступили садибу Саливона — берези, осокори, кидають тінь, глушать город. Саливон наказує Мусієві Завірюсі зрубати — город не розвивається. Завірюха не послухав. Саливониha кип'ячем підливала корінь, аж поки не повсихали всі дерева. Тоді чемерицею потруїла курей. Сусідки здавна жили в незгоді, тож Мавра і тепер дорікає Саливонисі, що ціле літо виніжувалася в холодку...

Аж тут посеред людської уваги став голова... А ще нічого не сказав він. Бурхливі суперечки, пристрасті мов минали голову, хоч деякі намагалися накинати і на нього тінь — гудили комірника, завгоспа. Чи до того голова причетний? Радивон небуденним словом озвався до людей. Слова — як грім.

— Я родився під гуркіт кононади, — урочисто промовив він.

Саливониha в захваті дивилася на голову: знав, що сказати!

Перед зборами Радивон довго збирався з думками, адже це не буденні збори, будуть представники райцентру, вирішуватиметься доля Радивона, треба знати, що сказати і як сказати, треба замазати світ ворогам. Радивон довго розкидав умом, згадував і приводні ремені (думка про Саньку), і що треба загвинтить гайку (думка про Павлюка), Мусій Завірюха стромля палки в колеса, Марко лє воду на млин... Радивон промовлятиме до зборів небуденним словом. Спочатку він скаже, яка наша ціль і задача і що не повинно бути самозаспокоєння, бо життя нам диктує, лише треба перебороть...

На лихо, життя часом може скрутити самі добрі наміри. Так було і цей раз. Радивон сповнився грізної сили, гаркнув на все горло:

— Я родився під гуркіт канонади!

Радивон тут зробив паузу, даючи людям змогу переварити те враження, що нав'яз своїми словами, — збори були приголомшені.

Та, видно, паузи не треба було робити, вся біда саме тут і почалася, якби не було паузи, то, можливо, не сталося б прикрої несподіванки... Павлюк, скориставшись із тої паузи, порушив пишний і, можна сказати, врочистий лад думок голови.

— Ти розкажи, як розігнав кадри!

— І як поставив прихвоснів та полюбовниць! — додала Мавра.

— Горланів і нездар! — зазначив Марко, що, відомо, давно ворогував з головою.

— Довів до занепаду ферму! — потвердив Мусій Завірюха.

— Мало не занапастив скот! — доточив і своє слово тракторист Сень.

Радивон вирішив бити ворогів фактами.

— І трудовнів цього року виробили більше, — зазначив він (тут Панько Цвіркун послужливо подав довідку), — що свідчить про зростання трудової дисципліни...

— Трудовнів виробили більше, а чого прибутки менші? — питає пастух.

Не дадуть Радивонові сказати слова!

— Дівоча бригада витягла артіль! — вигукує Сень.

Радивон на ті вигуки не звернув уваги. Звернули люди...

— Дівоча бригада виростила по сорок центнерів кукурудзи на гектарі, а Дорош — п'ятнадцять, — нагадує ланкова Галя.

— Чи я кого зобидив? — взивав Радивон до зборів. — Не виписав кому кавунів, яблук? Не дав соломи? Чи підводи на базар? Не дозволив нарубать в лісі дров? Привезти глиці? Чи забороняв мочить у Вільшанці коноплі? Брать з поля гичку? Не дав жому? Чи забороняв парувать корів із племінним бугаєм?

— Ти що, губернатор? — гостро поспитав Павлюк.

Ось і вгадай, до чого можуть привести твої думки! Радивон із щирим словом озвався до зборів, і вже Саливон з Гнатом пройнялися жалем на ті слова, Гаврило

з Парфилом навіть схлипували, до того розчулила людські душі річ голови. Так устряв Павлюк, скрутив людям думку. Безперечно, що і Нагорний з цього зробить висновки.

— Як я рішив, так і буде! — зопалу відказав голова.
— А загальні збори — що?

Недруги чіпляються до кожного слова.

Огидою і зневагою, мов дьогтем, обліпили Радивона, і він мусив зносити... Звісно, якби не Нагорний, чи наважилися б люди ображати голову? Хто б дозволив?

Пастух Сава нагадує зборам:

— Я давно вістував, що то за голова в нас... Хитрий, як змії! І з ним Саливон, комірник Гнат, люди, обставлені хазяйством, окрадають державу, а ферма без догляду, до чорного дня хочуть довести артіль! Що не оскаржиш у земвідділ — голова на сміх бере: я сам земвідділ! Чи Урущак коли порожнім возом від Радивона поїде?

Збори прихильно сприйняли пастухів виступ — події вияснялися. І Нагорний записав собі щось у книжечку.

Що міг на те сказати Урущак? Кого лише не приголомшено сьогодні на тих зборах? Нагорний строго застерігає, щоб не глушити критики, і Павлюкові приборчники з того скористалися.

Комірник Гнат не міг прийти до пам'яті: невже втрачено ґрунт під ногами? Настав край бажанням, сподіванкам? Гадали, що заправлятимуть в артілі довіку. Якщо лиха доля спіткає голову — не ждїть, Гнате, Саливоне, добра. Тож треба стати на захист Радивона.

Комірник Гнат голову прихвалює:

— Радивон Маркович росте і розвитіє людям дає...

Чи комірник не знає, як можна догодити Нагорному?

Аж тут вихопився Марко, на комірникове твердження озвався непристойними словами:

— Росте, но — в живіт та в зад!

Зірвав гучний сміх з-поміж зборів, що почували себе сьогодні надто привільно.

Хто міг гадати, сподіватися, що Радивонові доведеться випити таку наругу? Скажи — висохне Псел і на дні ріки задзвонять дзвони, скоріш би повірив, ніж у свою недолю! За Урущакком надійно, як за кам'яною горою, почував себе... А тепер Павлюк бере силу. Хто міг думати, хто міг сподіватися? Голові неслава — вітixa ворогам. Мавра, не приховуючи свого задоволення,

кидала глумливі погляди на розкоханих молодичь, і Саливониха аж тіпалася, аж пінилася з досади. Комірникову Тетяну корчі брали.

Мусій Завірюха виголосив:

— В Радивона нема в голові... діалектики!

— Просто ума і совісті! — пояснила Мавра в досаді на чоловіка, що затуманює ясні речі.

Хто не знає, що Завірюха здавна полюбляє красне слово? Ще як був під Порт-Артуром, почув... А вже тепер, звісно, коли оновилася, заграла яскравими словами мова — неважко і розгубитися, як тій дівчині в лузі, що не знає, яку їй квітку зірвати.

— В Радивона нема гуманності! — додає Сава.

Пастух давно казав, що цього голови нам не треба, і збори за пастухом ведуть: негідний нам Радивон і вся з ним компанія — Саливон з Гнатом!

Радивон Ржа з-під насуплених брів кидає на пастуха лихі погляди, одгодований Саливон і комірник сопуть, як упирі, коли б могли — погризли, порвали б пастуха! Безперечно, те страхіття лише ввижається пастухові. Насправді тихо, мирно, понуро сиділи Саливон з Гнатом, цілком скорилися своїй долі. І тихолубець, страдник Радивон Ржа також схилився перед людськими вимогами:

— Зніміть мене, я вже наготовив вила...

Не хоче він віднині «бути у руля»...

Скорбота, тиша, хлипання, стогін...

Соломія засльозилася: така дорога людина та візьме вила!

Тетяна собі пожурилася: такий невсипущий керівник і стане на рядову роботу!

А за Саньку і говорити нічого — всі принадні сподіванки вирвано з коренем! Віднині не Санька верховодитиме на фермі, не їй випадуть слава, почесні, нагороди! Дівчина кидала на Радивона люті погляди — думала, силу в руках має, а воно таке... непотріб.

Комірник Гнат вболіває душею.

— Без Радивона кури загребуть нас! — безнадійно поник головою, застерігає збори від лихої думки.

Проте комірникове слово мов нікого і не застрахало, не зворушило і не засмутило. До того ж безпутний пастух з ухмилкою киває на Радивона, що не хоче головою бути — не хоче, як кобила вівса... Через ворогів, мовляв, і до пекла не доберешся...

Для Радивона важливо не втратити самовладання. Він робить спробу переконати збори:

— Вороги мої і Радянської влади намагаються звести на мене наклеп!

Чи міг у такий спосіб голова врятувати себе? Певне, що він сам не гадав і не сподівався, які почуття могли викликати його слова.

Збори з обуренням поставилися до манівців голови. Людську думку висловив Марко:

— Невдалий керівник — тяжке лихо. На нього сподіваються, вірять, а в нього нема живої душі, ума і совісті... Тож він і ховається за спину Радянської влади, думаючи, що це його врятує.

Маркові, проте, не вдається збити Радивона з пантелику, голова вперто своє веде:

— Оце той, що попав у «Вікно сатири!» — намагався він знеславити Марка.

Люди відказали:

— За правду!

— Мені тут закидали, мовби я розігнав кадри! Ми хотіли справити Марка і Павлюка, та ці люди надто хворобливо ставляться до критики!

Радивон надумав «справити» Павлюка! Тракторист Сень бачив викрутаси голови. А хто не бачить?

— Устин Павлюк — старий член партії, організатор і перший голова артлі в Буймирі! — відказав він.

Чим надумав вразити Радивона Ржу!

— Перероджується! — пояснив Радивон. Чи він не знає, що сказати?

— Щодо пастуха Сави, — веде Радивон Ржа, — то ця людина ніяк не може збутися старих пережитків — побив голову ревізійної комісії...

Нагорному сьогодні вражень вистачало, він пильно до всього прислухався, спостерігав, записував, та на цей раз дечого не зрозумів...

Пастух Сава сам складає перед секретарем свою провину. Правда, перед тим він закинув Радивонові:

Адміністратор ти голий, ось що я тобі скажу!

Тоді розповів Нагорному свою пригоду:

— Лихо знає, як усе й сталося... Голова в мене не боїться ні чаду, ні диму, а то раптом заболіла. Нездужаю, лежу. Бачу, їде конем Гаврило — черезсідельника на коневі нема, хомут шию давить, а Гаврило ще й ноги на голоблі положив, затягнув коня, що аж точиться... Не

влежав я, підвівся, вибіг надвір: «Колгоспну худобу як шануєш? Що це за копито? Що ще за хомут?» Не стерпів, ну, і дав тумака, не остерігся... Кінь як зачув мій голос, аж заіржав. «Думаєш, як завелися машини, так не треба берегти коня? Так гониш, що коні зуби вибивають, на своєму хазяйстві ти хіба коня перегонив?»

Треба сказати, що збори надто поблажливо сприйняли пастухове каяття, щиросерда розповідь навіть деякого звеселила. Нагорний мусив визнати добрі наміри пастуха, що став на захист колгоспного добра, але засудив самовільну розправу, недостойну поведінку.

Мавра пояснює Нагорному, що люд в артілі трудовий, чесний, лихо тільки — завелося кубло. В Саливона п'ють, гуляють. Через день — неділя, через тиждень — весілля. Давно вже пора Саливона з Гнатом вивести на чисту воду. Чи вони вболівають за розвиток господарства, виховання маси, людський добробут, державні інтереси? Аби більше з артілі потягти. Розгонять чесні кадри, скрізь становлять своїх прихвоснів, хочуть довести артіль до загрози...

— А як же голова? — питає Нагорний, видно, взявши до уваги ті слова, з чого Радивон не дуже порадив. Хто не знає причепливої Маври? Замість того щоб припинити всякий наговор, Нагорний розв'язує людям язика, захоплює до розмови.

І Мавра, киваючи на пишних молодичь, що сиділи поряд, розповіла секретарю, що Соломія з Тетяною опутали Радивона, заливають могоричами. А Саливон з Гнатом заправляють хазяйством, в їхніх руках зерно, мука, мед, олія, цукор, риба, сало, садовина, городина — все прилипає до рук, вже давно тюрма за ними плаче.

Сухорлява літня жінка сміливим словом привернула увагу Нагорного — видно, наболіло жінці на душі. Хіба тільки їй одній?

У комірника Гната в таких випадках завжди була готова єдина відповідь:

— Ще кирпичу нема того, щоб на мене тюрму ставили!

Хіба не знати, що Саливон напідпитку хвалився нас, мовляв, і суд не бере, ми і з начальником міліції в дружбі.

Завжди так буває — одна біда тягне за собою іншу. Чимало напастей звалилося сьогодні на Радивона, так устряла ще польова жінка Маланка Костриця собі із

скаргою! Радивон, мовляв, відлюдкуватий, хмурий, все в землю дивиться, не привітається до людини ніколи!

— А якщо ти із сапачкою на поле біжиш, що — я тобі вслід шапку зніматиму? — Радивон відказує.

Ще дужче озлив тим молодицю, і вона, забувши всяку пристойність, напала на Радивона:

— По солому тиждень ходила... Голова вовком дивиться — мені сьогодні ніколи. Приходиш другого дня: знов не в пору...

Радивон на те лише розводить руками: мовляв, тільки діла, що твоя солома... Молодиця ж приходиться до висновку:

— Хоч і дасть соломи, то підеш з плачем!

Тонкосльозі, но люті жінки немов зговорилися (безперечно, Павлюкова робота!), набралися сьогодні смілості, почали обмовляти Радивона.

— Несу з лікарні дитину, сніговій дихать не дає, стрічаю на базарі голову, сам в кожусі, сидить в машині, — лихословить Жалійка. — «Чого топчешся, лізь у кузов!» — каже мені. Курява заносить світ, січе вітер, люди оступили мене, захищають од хвижі...

А того не прийде на думку молодиці — чи пристало голові сидіти на мішках чи на бочці з керосином?

Невідомо, до чого б договорилися збори і що б могли вдіяти. Урущак вражала дивна поведінка Нагорного, що допускав таке свавільство.

Урущак надумав угамувати збори — зопалу чого тільки можна наговорити, наволікти всяких бід і напастей на безневинну людину! Взяти, приміром, Радивона, що за взірць поставив ферму, веде хазяйство на славу, оре, сіє, виконує державні зобов'язання, добре працює по реалізації позики. І за що лише гудять людину? Чимало ще здібностей Урущак виявив за головою, що людям не видно, тож вони з вузьких міркувань раді навіть позбутися Радивона... Що це за порядок? Де ми голів наберемо?

— Чи вже світ зійшовся клином? — подає думку Устин Павлюк.

Урущак палким словом врозумляв збори, аж упарився (хто збагне секретареві думки і схильності), та Павлюк нанівець звів ті спроби.

Колотнеча, що знялася потім, є свідченням того, що часто добрі наміри діють у протилежний спосіб. Замість того, щоб угамувати пристрасті, Урущак ще дужче розпалював їх, і збори напалися на Радивона, що розігнав умілих

трудівників. Мавра мало не голосила: «Колись у нас були пісні, а тепер плачі, боїмося, що скот загине, ферма згорить або ще станеться якість лихо». Мавра благала Нагорного дати людям порядок, бо цей голова доведе артіль до занепаду. На Павлюкових руках зросла ферма, а тепер полюбовниця голови Санька порядкує на фермі, нікого не признає, хотіла повершити Марка — скотина з росою напаслася конюшини, мало не загинула...

— Бродить азот, як дріжджі — бактерія, — дає пояснення Мусій Завірюха.

Що було Урущаків діяти? Віддати Радивона на розправу? Урущак звертається до людей:

— Якщо провинився голова — запишемо догану...

— Не допоможе бабі кадило! — вигукує знов пастух.

Чи могли звеселити Урущака такі дотепи? Він кидає неприязний погляд на кошлату бороду. Урущак хоче в пригоді людям стати, радить:

— Ніяк не можна переобрати тепер голову, хай скінчиться операційний рік!

Тими поважними міркуваннями чи то переконав, чи то приголомшив людей. Такого ще не знали збори. Крутили мізки над тими складними перепонами, що несподівано стали перед людьми.

Для Урущака це був вивірений засіб, що завжди виводив людську думку з найглухішого закутка, — будь-кого звинувачують у нездатності, вимагають, щоб змістили, — хай скінчиться операційний рік, а там видно буде!

І треба знати, що міркування те привільно гуляє подекуди як сповнене глибокого змісту і, переконливе, непорушне, часто стає у великій пригоді Урущаківі.

Щоб посилити враження, яке він справив на збори, Урущак додав:

— Тут усі біди і напасті звалили на Радивона Ржу, мовби він потурає старим пережиткам, не виховує масу, розігнав кадри, довіряє шахраям, мало не занастив ферму, веде артіль до занепаду. А ми де були? А наші очі де були? Куди дивилися? Де був райцентр? Це ж наклеп на керівництво!

Після тих слів хто посміє вдатися на небезпечні розмови? Всім ясно: звинувачувати голову — значить зводити наклеп на керівництво! Отже, хто тепер посміє озватися лихим словом про голову? Це ж прямий закид керівникам! Усім стали в пам'яті Урущаківі слова: «А ми де були?» Що після того скажеш?

— А ми прогавили! — відказав на слова завідувача райзу ніхто інший, як Нагорний. Це була несподіванка для Урущака. Від кого завгодно він ждав заперечення, тільки не від секретаря райкому! Чи не жартома сказав Нагорний? Чи не бере часом і на себе провину? Урущак сторопів. Стояла напружена тиша. Певне, що збором незвично було таке слухати. Представники райцентру завжди інше твердили — ми вказували, ми застерігали, та нашого наказу не виконали. Нагорний поламав ці звичаї, визнав недогляд керівників району. Це хоч кого могло приголомшити.

Отже, Урущаківі докази, старанно дібрані і, здається, переконливі, не привели ні до чого. А винен у всьому пастух. Навіть Урущаківі заходився перечити, взяв під сумнів поважне міркування.

— Ви бачите паперовий звіт, а не бачите життя!

Нагорному пастух не перечить. Навпаки, навіть хвалить — видно чесну партійну вдачу. І довгих промов секретар не виголошував, проте порушив лихі заміри! Не взяв до уваги ні реалізації позик, ні інших видатних заслуг голови. А Урущаківі виразно відповів, що операційний рік тут ні до чого, якщо людська воля — переобрати голову... Щоб, значить, не гальмував життя. Не плутався під ногами у великому ділі. Завів кубло, вдався на негідні вчинки. Чи така людина здатна виховувати масу? Вкласти і свої сили в побудову безкласового суспільства? З мохнатим серцем, ярмарковою вдачею, ще й хотів пролізти з партію! Певне, що і проліз би з допомогою Урущака, якби вчасно не кинулися.

Мусій Завірюха промовисто перезирнувся з Павлюком і Савою. Чи не вчували вони в словах Нагорного власних думок, жадань? Тому й уболівали душею з ганебної поведінки голови та його прихвоснів — Саливона з Гнатом, що спотворювали колгоспний лад. Запададливі до поживи, баришу, розвивають давньовічні навички, пробуджують пожадні хутірські пристрасті — свавільні, зухвалі...

Не проминув Нагорний, треба сказати, Урущака, в людських очах знеславив такого начальника, збори допомогли вивірити людину. Урущак зробився мов квашений, і Соломія з Тетяною не могли досягнути, що діється на світі. А за Радивона Ржу, комірника Гната, Саливона і говорити нічого: охляли, зів'яли — потяглися до високої посади, лихий навів. Жили б собі тихі,

непомітні... Сталася дивна несподіванка: люди, що недавно вважали себе покликаними заправляти світом, раптом зреклися високої честі! Знали: Нагорний на вітер слів не кидає.

Урущак, проте, не здавався, на зауваження секретаря про втрату честі і совісті гостро кинув:

— Про це не тут будемо говорити!

Десь, певне, у вищих інстанціях, поведуть розмову про його особу... А не на сільських зборах, мовляв, про це говорити... Хоч би як там розвивалися події, проте, може, й справді чолов'яга потягне догану. Тож він тепер і корив себе за легковірність і лагідну вдачу — кому не знана та «лагідна» вдача? Хотів, мовляв, людям вдіяти добро — лише накликав біду. Чи легко справді Урущаківі скривдити людину? Лише заміряться на гострі висновки, як медова згадка розтане на язичку, переллється в приятель, м'якою осолодою розіллється по жилах, густе сало залле гнів, зм'якшить серце... Дивні речі іноді бувають з людьми...

На сповнене пиhi Урущаківе зауваження, що приголомшило збори, Нагорний повів мову про те, що більшовики самі повинні вчитися в народі і вчити народ. Маса повинні перевіряти керівників, виправляти, виявляти їхні помилки...

Слова ці припали людям до серця.

Пастухові несила стримати збудження, він переможно озирає збори, киває на Урущака, Радивона — в наш вік глушителям критики нема пошани! Пастух знов повів мову:

— Якщо у бочку кислого квасу всипати ложку цукру — чи пособить?

Ось і розбери, до чого він веде! Переобрати правління пастух радить, де засіли приятелі Радивонові. Це було зрозуміло, проти того ніхто не перечив...

Нагорний складає зборам подяку за всі думки і зауваження. З гострих критичних виступів він зробив чимало корисних висновків для себе. Партія вивчає досвід організаційної роботи. Товариш Калінін учить нас, що «голе адміністрування не може дати добрих наслідків».

— Людей треба знати! Людей треба вивчати! Пастух! Доярка! В душі кожного цілий світ! Людей треба знати не лише по звітах і рапортах, — говорив Нагорний, певне, в науку керівникам артілі, — а знати їхню працю, поведінку.

До зборів дійшов зміст розмови, що відбулася між Нагорним і Урущакком в райкомі партії. Розмова постала внаслідок сигналів, що надходили від Устина Павлюка, Мусія Завірюхи про дії дезорганізаторів в артїлі, які перебували під крилом Урущака.

— Не можу я знати кожного пастуха, — говорив Урущак. — Це в мене скільки колгоспів, не можу я знати кожному доярку. В мене одна голова.

— Нам треба знати кожного пастуха, — доводив Нагорний. — Коли зміцніють партійні організації в колгоспах, тоді нам легше буде. А поки що в деяких колгоспах зовсім нема парторганізацій.

— Тоді треба вжити організаційних заходів, — несподівано вирішив Урущак, певне, відчувши небезпеку. І тут же раптом забажав виїхати в Буймир, скликати загальні збори, щоб виявити всі недоліки, разом перевірити скарги, навести порядок...

— Це буде якнайкраще, — подав думку Радивон Ржа, що був при тім присутній.

— Урущак наводить «порядок» вже не один рік, — заходився перечити Устин Павлюк.

Нагорний вирішив сам скликати загальні збори. Не можна сказати, щоб Урущак з Радивоном дуже порадили з того. І, як виявилось з подальших подій, марно...

Тепер, серед гамору, гаму, наклепів, образ і кривди, Нагорний уловив зерно правди, розсудив людей. Недовго і говорив, справедливим, врозумливим словом угамував усіх. Пастух Сава аж засяяв, не міг стримати бурхливих почувань, щиросердо виголошує подяку товаришеві Нагорному.

Народна сила все зробить.

— Павлюкові бути головою, а Маркові фермою відати, — так схвалили загальні збори.

— Портфель загубив! — киваючи в бік Радивона, зазначив пастух.

— А як же Саливон? — розгублено звертається до людей комірник Гнат.

— Буде дулі горобцям давать! — під велелюдний регіт сказав пастух.

— На рядовій роботі хай Саливон виявить себе, — сказав новий голова Устин Павлюк, — поки скінчиться ревізія...

— Поки ревізія виведе всіх на чисту воду! — більш виразно додає Марко.

Пастухові знов доведеться череду пасти, серед зеленого привілля з буйними вітрами гомоніти.

Пастухові раптом схотілося пригорнути до себе ясний світ.

— А пастівник щоб вирізали для ферми не такий, як при Радивонові — осока, лепеха та жаб'ячі конопельки! — збадьорено вигукнув пастух і цим звеселив людей. Не міг стриматися від усмішки і Нагорний, привітно й лагідно кивнув пастухові! — як схвалять загальні збори, так і буде...

Сповнені щерть переживань, люди розходилися...

2

«В розмові про розвиток колгоспу «Червоні зорі», що відбувалася в райкомі, Павлюк повів речі дивні і нечувані.

— Я тої думки, — сказав він, — хірургу, сталевару і голові колгоспу ніхто не повинен заважати...

Чи не химера? Це загнув! Урущак очманів. Так договоритися можна до чого? Чи Павлюк проти всяких планів і керівництва? Урущак, далєбі, не міг осягнути, куди людина гне і чого вона хоче! Такому тільки дай волю, він нахазяйнує! На це пряме звинувачення Павлюк навіть не спромігся дати відповідь.

Секретар райкому Нагорний, слухаючи суперечки, мовби прояснив на Павлюкові слова: чи, може, прихильно поставився до небезпечної думки, що висловив той? Чи не здумав заохочувати Павлюка?

І, наче в розвиток тих думок, Нагорний собі повів мову, що голові, чесному, здібному, справді не треба зв'язувати ініціативу...

Урущак такого ще не чув! А як же тоді земельні органи? Не інакше, Павлюк втерся в довір'я секретаря!

Нагорний тим часом розвивав свою думку:

— Кадри треба вивчати і виховувати. Є керівник колгоспу великого господарського хисту, державного ума, що дбає про розвиток соціалістичного господарства, людський добробут. Людина партійної совісті.

Урущаків зрозуміло, кого має на думці секретар, кого вихваляє не по заслугі.

— А є голова колгоспу, — вів далі Нагорний, — обмежений дрібновласницьким егоїзмом, який дбає не так про розвиток господарства, як про спекулятивні махіна-

ції.. Такий голова сьогодні засіває соняшником приховані від держави «незручні землі», б'є олію — олійниця своя,— тоді виряджає на торг у Донбас машини — машини теж свої... Завтра він під Азовом скуповує рибу, везе в Суми на базар. Спробуй тільки не обмежити його «ініціативу»! Це ми й зробили...

Слова секретаря викликали сміх. Урущаківі, проте, було не до сміху. Закрадалася тривога... Безперечно, секретар мав на думці Радивона Ржу, що його Урущак висунув на голову, захищав і виславляв. Та збори скинули Радивона. Урущак нахмурився. Далєбі, розчохнутися умом можна!

— Або ж узяти такий випадок, — вів далі секретар, — Гібридним урожайним насінням кукурудзи годують свиней, бо сусідні колгоспи не хочуть брати в обмін на просте насіння... Як тут не підказати?

Урущаківі ставало дедалі важче. Павлюк затіяв химерну розмову про ініціативу, і всі в райкомі наставили вуха! Тут потрібна ясність. Треба з'ясувати назавжди... Урущак рішуче відказує Павлюкові і всім, хто його захищає:

— Я відповідаю за врожай! Отже, Павлюк мусить виконувати всі мої інструкції і розпорядження.

— А я за врожай хіба не відповідаю? — вперто стоїть на своєму Павлюк. До того ж бере під сумнів деякі Урущаківі розпорядження. Викликає цим зацікавлення членів райкому.

Урущак вимагає доказів.

Члени райкому собі зажадали, щоб Павлюк дав пояснення.

І Павлюк доводить, мовби озима пшениця «українка», яку за розпорядженням Урущака колгоспи не стали сіяти, дає найбагатші врожаї. І особливо в сухоліття. Або взяти гречку. Урущак, поспішаючи з рапортом про закінчення сівби, завжди наполягав, щоб скоріш сіяли гречку... Рання гречка завжди вигоряла, бо цвіла саме в спеку. Спробуйте заперечити — «будеш мати справу з прокурором!»

Яких тільки звинувачень Павлюк не наволокає на Урущака!

Збадьорений тим, що його уважно слухають, Павлюк у запалі вигукує, що Урущака погано перевіряли. Не контролювали розпоряджень. Чому кормова база в нас відстає від розвитку тваринництва?

Безперечно, зробив цим докір уже райкому. Та ніхто не розсердився, не обурився і не осадив Павлюка.

Нагорний, що спочатку, видно, не мав на думці заборонити гострій суперечці, раптом повів спокійну річ про взаємне співробітництво земельних органів і колгоспів, застерігав від адміністрування і свавілля... Навіть визнав, що до слів Павлюка треба прислухатися.

Заохочений хвалою, Павлюк тут пристрасно вигукує, що Урущак не відповідає своєму призначенню!

— Хіба можна запроваджувати стандартну сівозміну?

Нагорний Павлюкові не перечить, і нікому в райкомі невдогад, що Павлюк сам хоче сісти на вільне місце.

Із почуттям відповідальності Урущак мусить вказати, що не мине і року, як Павлюк розвалить колгосп! Тоді побачать! Отже, він сигналізує...

На жаль, цього застереження не взяли до уваги. Натомість Нагорний питає:

— Хто був організатором і головою колгоспу майже десять років? Хто поставив колгосп на ноги, виростив талановиті кадри?

Хто, як не Павлюк, виростив нову породу скоту? Поставив взірцеву на всю Україну ферму?

Урущак не може прийти до пам'яті:

— Павлюк розвів нову породу? А де ж ми були? Павлюк не може навіть вимовити слова «лабораторія», а не то що провадити складну селекційну роботу!

Міркування те знов не беруть до уваги. Доведеться Урущаківі вдатися до вищих інстанцій.

— Може, і не вимовить слова «лабораторія», а нову породу корів таки виростив! — відказує Нагорний.

Молодий зоотехнік Книш собі свідчить:

— Молочне стадо, що розвів Павлюк, славиться на всю країну!

Всі згуртувалися проти Урущака!

Отже, засідання райкому скінчилося для Урущака надто несприятливо. Так і схвалили: не відповідає своєму призначенню.

Урущак вийшов на вулицю. Сполохано кричали граки. Привільній діяльності його прийшов край. Не він тепер запровадитиме колгоспами. Не з його наказу ростиме жито, пшениця. Не на його долю випадатиме шана і повага, не він тепер первий гість на весіллі.

...Голову туманять густі лестоші, пісні, щедрий стіл і пухка усмішка Саливонихи...

Похмурий, рішучий Урущак знає, що діяти. Він не складе рук. Викриє поведінку Нагорного, що взяв під захист переродженця Павлюка. Зірве їхні плани...

3

В історії кожного села є дні, що повік стоятимуть у людській пам'яті.

...Врочистий, виряджений, в суконних штанах, юхтових чоботях, з коштовними дарунками, на початку літа 1941 року пастух вертався з виставки.

Назустріч висипала людність привітати знатного односельчанина — немов вітер заніс у кожную хату вість, що вернувся пастух з виставки. Не дали й додому дійти, оступили, заговорили. Немов змінився він, не той погляд, вираз, поведінка. Медаль на грудях блищить і сяє на весь ліс, борода підстрижена, і сам пастух немов оновлений, у білій вишиваній сорочці став перед людьми. Поважність потроху спадала, вияснявалося лице, розпливалася сердечна усмішка. Пастух розламувався, розмахував руками, жилавий, верткий, дотепний, — ні, аж ніяк він не змінився. Примічали: до пастуха верталася звичайна жвавість. Все село, треба сказати, завжди з повагою прислухалося до слів Сави Овرامовича.

Аж тут захеканий Парфило мало не біжить, стурбований, спарений, кошлатий, — ой рятуйте, ой скоріше... Стогне, мнеться, гнеться, гукає Саву Оврамовича:

— Довідався, що ви прибули з виставки, ждав, як рідного батька...

Дивувалися люди — з якого це часу пастух став такий рідний Парфилові?

Парфило пастуха благає, щоб визволив з біди.

— Не могли діждатися вас, Саво Оврамовичу, вже хотіли бити телеграму, так не знали куди. Хіба на виставку? Так навряд чи знайшли б...

— Знайшли б! — переконливо сказав пастух. — Сміло треба було бити, неперемінно знайшли б.

Знаний віднині на всю Москву пастух!

Парфило тим часом став розповідати. Павлюк зозла, мабуть, поставив його глядіти Гусляра. І, на лихо, того бика залишили, чому не взяли на виставку? Парфило вліз у ясла, забивав пластину, що могутніми в'язами зірвав бугай. То Гусляр його як штовхне, Парфило і полетів

сторчма... В очах червоніє, жовтіє, голубіє... По яслах; по стіні ледве вибрався з хліва, пролазив між огорожею, а ноги зав'язли...

Люди визволили Парфила, і він подався ро райзу із скаргою — то йому дали інструкцію... Ой рятуйте...

Пастух із досадою слухав. Не вспів на тиждень виїхати з села — змінився світ! Зноровили бика! Був як ангел, хоч на ниточці веди. За п'ять год ні разу не вдарив пастуха. Сумирний. Слухняний. Був як литий. А тепер — досягнути несила — охудла шия, позначилися ребра...

Парфило аж засяяв — збувся пекельного бугая! Хіба нічого радіти? Людину врятовано від біди!

Тут пастух безбоязно заходить в огорожу, що стояла в соснині, прямує до бика, ляскає по жилавій шиї, і Гусляр тупою мордою обнюхує пастуха, — всі те вачили, — витягує шию, лагідно мружить очі, розтягує м'ясисті губи — сміється...

Даремно тільки сполохів нарobili!

Велелюдне зборище оступило Саву, слухало, як з квітами і шанюю в Москві гостей стрічали, садовили в білі крісла, станція була прибрана килимами, гриміла музика... Попід землею возили пастуха, тоді попід рікою... Виставка вквітчана прапорами, основана дротами, все пахтить, мигтить, сяє — рай земний...

Хіба можна все переказати, що збурило людську душу? На що спроможна людська рука? Лимони, апельсини пахощами отуманювали. Чи сила ввібрати всі витвори, барви, дива? Розпливається зачудований погляд. Перебранний зернистий сніп приваблює людей; мов зачаровані, стояли перед снопом, не могли надивитися, намиливатися.

Біля кого стовпище? Чи не кортить людям довідатися, якого пастух бика вгледів — на цілі гони черга, — дивляться, як Рур на плече мені положив голову, стояв перед кіноапаратом — тонна і двісті кілограмів! Золотими буквами б'ють грамоту мені — двома биками спарував вісімсот голів скоту!

І це не вигадка — посеред людської уваги на виставці став пастух із сином. Про це звичало радіо, писали газети. В Красній книзі записано пастухове ім'я — по заслuzі. Вславили артіль «Червоні зорі» коровами. Самарянка, вигляджена Марком, — ще випасав телям, молоком випоював, — дала дванадцять тисяч літрів на рік! Ромашка, онука, — чемпіон виставки по первістках. Козачка, Нива,

Нагідка, Сніжинка — показні корови, врятовані пастухом від загибелі. І вже примовкли недруги, не чути їхнього голосу, а Парфило навіть придобрюється, уважно слухає пастухову розповідь, приязно всміхається. А могло статися інакше, гадали легкодухі, якби Радивон Ржа із Саливоном взяли верх! Якби секретар райкому Нагорний не став їм на перешкоді.

Та чи вгамувалися вороги? На які тільки спритнощі вони не вдавалися, щоб отьмарити народне свято! Щоб перепинити пастухові шлях до Москви! До слави!

Вже пора виряджати на виставку рекордисток, а тут побігли сполохи селом, мовби Павлюк випасав здоровий скот разом із хворим, рекордистки ходили разом із зарзаними, і сіно на виставку брали з того сінокосу, де ходила бруцельозна скотина. Рознесуть, мовляв, хворобу на всю виставочну скотину, одібране з усього Союзу поголів'я. Поляже все чистокровне стадо. В кого душа не болить? В гонитві, мовляв, за славою Павлюк хоче вигубити весь чистокровний скот, що прибуде на виставку.

Вороги збудоражили людей, надсилають заяви до Наркомзему, в Суми, б'ють тривогу, мовби в партію пробрався класовий ворог Павлюк, що хоче перевести племінне стадо, і що секретар райкому Нагорний потурає йому, затискує критику, зітре на порошок кожного, хто насмілиться йому стати наперекір, тож люди, боячись помсти, мусять таїтися...

Приїздить із Наркомзему комісія, щоб розслідувати справу. Може, справді ті заяви, що рясно сипалися скрізь, посіяли сумнів? Пастух мліє серцем: поки встановлять правду, розмотають наговір, — час минає, втрачаємо дорогу пору — треба виряджати рекордисток на виставку.

Поки викрили один наклеп, вже виспів другий — мовби Марко найпоказніших корів повибирав собі з інших ланок, а тепер із чужими здобутками хоче на виставку поїхати.

Знов прибула комісія, розпитує людей. Розгніваний Нагорний повів гостру розмову з комісією — чи не за кожним наклепом вони будуть людей тривожити? Хіба не видно, куди хилять наклепники — не допустити ферму до виставки! Вже давно пора виряджати скот.

Заздрощі гризуть недругів. Хіба Мавра не піймала Саньку на шахрайстві? Маркова слава затьмарила світ дівці. Мавра скот прилигує, а Санька доїти побігла,

Мавра слідом, бачить — Санька доїть на воду! А тоді хвалиться: «Самарянка мені молока прибавила!» Мавра взяла дівчину за руки: «Що ти робиш, хіба так годиться, хіба це змагання?» То вона те відро на Мавру виляляла. Приписувала собі літри дівчина. По п'ять літрів на корову.

Радивон Ржа, як був головою, на зборах свою полюбовницю Саньку прихвалював: доглядає славно, знаменита доярка. Павлюк не давав ходу дівчині, затискував ініціативу. А тепер Санька довела, на що здатна. Отаких людей нам треба слати на виставку?!

Як став Марко відати фермою — вирядив безчесну доярку. То Санька положила зло на нього — не бачити тобі виставки! А Радивона хіба не гризуть заздрощі?

Раніш він скрізь був потрібний — і в райцентрі, і на селі. В Сумах, бувало, переймають, питають, чи рясно вродив сад, як вигулює риба. Кожен радий був заприятелювати з ним. Вздрівши, за цілі гони, бувало, всміхаються, приязніють. А тепер хоч би крива баба озвалася. Колись би то він, може, і не спинився — ніколи, а тепер кривій бабі радий. В Лебедині, бувало, хоч не показуйся — той собі тягне, той собі... А тепер минають, не помічають. Голова Радивонові очманіла, людина не бачить праведного сонця.

Тепер пастух переможцем вертається з виставки, спознений ущерть вражень, — стане розповідати внукам і правнукам!

Не було садів на виставці, що по землі стелються, розводять у Сибіру?

Не було свиней, що по шість центнерів в одному кабанозі?

Не було жеребців, що вісім тонн і триста п'ятдесят кілограмів тягли кладі? Могутні груди, широкі кряжі, — білий першеронець, батько — Бардадим. І чистокровні верхові — донські, карачаївські, кабардинські... Меле — чемпіон виставки... Мелеке — синок. Кілометр за хвилину промчить.

Не злічити всього дива, всього багатства землі радянської. З добрим серцем з далеких країв посходилися люди, щоб показати свої надбання, набратися в сусідів ума, перейняти досвід, посіяти родюче зерно на рідному полі. Чи, може, думають, що пастух тільки до биків придивлявся? Щоправда, показнішого не було від Рура! Якої тільки корови не було на виставці! Лисоголові холмо-

горки, просторідні ярославки, що давали по дев'ять тисяч літрів молока на рік. Світло-руді, смолясті, білоголові і червоногорбі, що до п'яти соток жиру давали в молоці. Недавно виведені червонотамбовські удійні корови, каштанові степові, що не слабші від нашої лебединської Самарянки.

Добре, неділею вернувся пастух; хазяйки кидали печі, хазяїни — хатні справи, збігалися послухати пастухових речей: посідали в сосніні, не зводили очей із знатного односельчанина. Золота медаль на пастухових грудях сяє, очі притягує. Небуденне слово западало в людські душі — хіба можна досягнути неосягнути здобутки, що ними радянський народ засіяв землю?

Чи тільки сама живність гостей вражала?

Були тут і плуги, що камінь вивертають.

Велелюдний похід вирушив на огляд машин — надбаня наших п'ятирічок.

Односельчани тут помітили, що пастух, видимо, начитався газет, наслухався промов, виламався йому язик, і тепер він сам розмовляє, як той агітатор, що приїздить з райцентру.

Експерсія оглядала парові культиватори, в блакитний колір фарбовані, посівні агрегати, що їх виготовили сизранські зернороботи.

Учені, професори, інженери людей навчають, що то за незначні машини перед очима — зерноотрав'яна сівалка з дисковою бороною, корчові плуги і для садіння лісу, п'ятикорпусні плуги, що півниви орють, — і все це наші радянські заводи виготовили!

Серця сповнювалися гордості і втіхи з розквіту нашої індустрії, і пастух щиро потиснув руку сивому майстрові, що нагодився на виставці.

Пастух уміло повівся із знатними людьми, не знеславив Буймира в людських очах; не знати тільки, де він ума набрався — весь вік на болотах товкся, випасав скот на березі Псла.

Пастух вів мову, односельчани примовкли, слухали; як коло комбайна експерсія зажадала, щоб заводи зробили таку машину, яка гнітила б січену соломі. Учені, професори, інженери брали до уваги людські поради, може, й справді щось вигадують, бо вже машина з кожним днем наближається до людських вимог — глушителя іскру гасять, при сухих вітрах запобігають пожежі, комбайни підбирають колоски, накидають на ножі, полеглий хліб

косять. І до того перебірливі стали люди, признав пастух, до всього призвичаїлися, що вже їх не дивує ні посівний агрегат на п'ять сівалок, що їх трактор тягне, півполя жене, за годину вісім гектарів засіває, ні будь-що інше.

А ще не знати, що буде через десять год! До чого наука дійде і техніка!

А вже як дійшла екскурсія до дерев'яних плугів, тут учені трохи розгубилися. То були говірки, тямущі, досвідчені, а то враз мовчазні поробилися, дивляться на дерев'яні плуги, рала, борони, топчуться, мнутья, не знають, з чого починати, що казати.

— Оце наші предки землю робили.

Хіба це лекція?

Пастух тут і дав відповідь професорові:

— Оце, — каже, — скраклі...

Професор сторопів.

А тут усі люди в один голос:

— Хай Сава Оврамович лекцію читає!

Пастух обернувся до людей, що зібралися з усього світу і не знали, що таке скраклі, зачав повчати:

— Скраклі — це... Ну як не знати?

Пастух побачив: учені, професори уважно слухають його, і люди, що з'їхалися з далеких країв, оступили пастуха, ловлять кожне слово, а він ніколи не був скупий на розмову, зачав усім докладно пояснювати, що таке скраклі, — вив'яленою, випареною рокитою або чорною лозою окручували зубці в бороні, в'язке, жилаве дерево, ось бачите...

Пастух розохотився — давайте сюди мені вчених, я їм буду лекцію читати!

Рала дерев'яні з кореня ще за нашої пам'яті були, і пастух міг би до вечора розповідати, як він тою корчагою з батьком ниву орав. Далєбі, більше лиха, ніж землі, налипало на те рало!

— І Москва слухає?

— І Москва слухає...

— Тільки одне упущеніє, — сказав пастух, — а ще тут нема сухої вишні, що нею батько ниву волочив!

Була б вишня — отоді б пастух пояснення дав!

І в той день усі газети і радіо прогрімїли про лекцію Сави Оврамовича, а від фотографів проходу не було.

— Усім пойнятно, що таке скраклі? — на закінчення своєї лекції поспитав пастух людей. — Скраклі — це лихо!

Усякі тут люди були: у вовняних шапках і галошах на босу ногу, смугляві і біляві, широколиці і крутолобі, — усі всміхаються, вдоволені, видимо, лекція всім прийшлася до душі, можливо, відкрилися нові світи людям.

Мало того, пастух навіть навчився їхньої мови.

— Селям алейкум! — привітався він до пишних борід.

Смуглясті лиця опривітніли, засяяли очі, люди оприязніли, випросталися, дружно відказали:

— Алейкум селям, Україна!

Прихвальновали пастуха і колгоспників, що виростили знамените стадо. «Якші», значить.

Колгоспникам дуже закортіло запросити таких дорогих гостей у Буймир, хай би подивилися, натішилися на наші досягнення. Буймир, далєбі, був у славі перед людьми. Москва, як мати дітей, зріднює всі радянські народи.

На тім ще не край пастуховій розповіді. Люди, що товпилися біля машин на виставці, вже хотіли розходитися, як пастух звелів: заждіть, не розходьтєся! Лекція ще не закінчена!

І ще одне упущєніє помітив пастух:

— А чому тут, поряд із дерев'яним ралом, нема «фордзона»? Скраклі, що давно оджили свій вік, є, а чому забули поставити «фордзона»?

Як сказав те пастух, виставка так і покотилася зо сміху.

Всім прийшлися до душі дотепне слово і, треба сказати, цілком справедлива думка.

Пастухове слово прийшлося також і односельчанам до вподоби, і вони не знали, як пастуха відзначити, — і що йому наша слава, наша шана, коли на Всесоюзній виставці він одзначений? Золотою медаллю нагороджений! Всенародну славу здобув пастух!

Люди і без того вражені, а тут пастух ще з гордістю додає:

— Мене скрізь помівають! І в Києві, і в Москві!

Потім односельчани вдалися до розмислів. До чого змінився світ, перемінилися люди! Якби вернувся, приміром, колись чоловік з города, про що б тільки не повів мову! Про побутові дріб'язки насамперед. Пастух лише про лекцію веде річ, як людям дав пояснення про знаряддя, що ним робили наші предки... І, треба сказати, змістовне пояснення.

— А прядиво було на виставці? — поспитала баба

Жалійка, перервала пишний лад людських думок. Пастух спочатку зам'явся і хотів зопалу щось гостре сказати, напуститись на стару, що із своїм умом поткнулася... Світові думи людей тривожать, а вона про прядиво мову затіяла. Та вчасно схаменувся, не знехтував допитливого ума — в словах старої не було нічого осоружного.

— Аякже, було і прядиво, лискуче, як перемите, мов срібним полиском переливається, мигтить і сяє, жовтвим цвітом поблискує, — білоруські колгоспи надбали, — а що вже пахне! — відказав він із цілковитим знанням справи.

Вдоволені були стара, пастух, люди.

— А чи стрічав пастух Мусія Завірюху в Москві? — питали люди. — Чи були на виставці садівник, пасічник?

— А то де ж їм бути? — відказав пастух з подивом. Все чесне товариство на виставці відзначене, тільки рідко стрічались друзі, зате часто чули по радіо один про одного. Ім'я Мусія Завірюхи також гримить на виставці, слави достойне — теж при Золотій медалі він, — відзначився хатою-лабораторією. Чи ставало людям часу на зустрічі та розмови — вгору глянути ніколи було. Завірюха теж повчав люд, розповідав про свої досліди та досягнення. Чи пастух усе перекаже? Прибуде Мусій Завірюха, тоді сам розповість... З академіком знов мав стрічу — буде про що послухати!

Поки пастух із людьми вів розмову, зайдиголова Тихін наблизився до гурту.

— Саво Оврамовичу, — питає, — а де ж Марко, ми вже всі скучили за ним, чи скоро прибуде?

— Який Марко? — здивувався пастух.

— Та син.

— Який син?

— Та Марко. Чи у вас є другий?

— Ні, нема.

— Чи скоро прибуде?

— Хто?

— Та син.

— Який?

— Марко.

— Орденоносець?

— Він самий.

— Так би й казав.

Тут пастух прилюдно зачав Тихонові вичитувати, страмити за легковажну поведінку та зухвалість:

Чому ім'я тракториста Сеня гримить у Москві? Сень у славі і шані перед людьми за свій чесний труд. А чим ти вславився? Бешкетом? Розпустою? Розгулом? Багато ума на це треба? А совісті ще менше...

Краще б уже Тихін не озивався, не показувався пастухові на очі, а тепер перед людьми неслава, терпи, слухай, як тебе пастух повчає. Колись би Тихін не стерпів, знехтував пастухове слово, а тепер несила, люди засміють — пастух при медалі, на всю країну вшанований.

Люди і без того не дуже прихильно ставилися до Тихона, із зневагою навіть... Дівчата присміхуються, кожна норочить кинути проти тебе гостре слово... Галя згадала, як безпутний гультяй (слово яке!) Тихін серед молоді завжди брав на глум Марка, що, мовляв, під коровою сидить! Марко тим часом, незважаючи на посміх та перешкоди, що чинили недруги, домігся свого.

В новому світлі Марко став перед дівочими очима! Галя зачала вихваляти Марка: змістовний, совісний, душевний. А чим Тихін уславився? Чого домігся? А Марко подолав усі перешкоди. Із світу хотіли звести хлопця! Хто невдатний? Уся країна шанує Марка.

Галя гостро питає Тихона:

— А чим ти помітний у суспільстві?

Далєбі, пішов світ обертом! Знеславили Тихона! Дрібний умом, дужий горлом, нахабний вдачею... Не стало місця Тихону в суспільстві, чи що? Все пригадали дівчата Тихонові — домігся якої слави? Розгулом? Розпустою? І, на диво, Тихін не знав, що діяти, ще ніколи такого не було з ним. Тихін безпорадно озирався — ніякого співчуття! Химера, та й годі! Колись би Тихін свиснув, грякнув, крутнувся, метнувся — все полягло б перед ним, як трава! Все розвіялося б! А тепер навкруги глумливі погляди. Тепер дівчата за ніщо мали Тихона — гультяй, причепа...

До того всього навіть заспівали пісні — нащо було влюбляться, нащо було любити? — мляво вили, нудно виводили, мовби нічого не сталося, і погляди такі байдужі, мов і нікого не мають на думці, — безперечно, лукаві витівки... Найбільш старалася Галя... На лихо, Тихона взяло дивне безволля, мов приголомшений, не знав, як повестися, що сказати...

Тихін мусив терпіти дівочі витівки та слухати гіркі слова, спокійно споглядати, як пастух Савка при медалі людей повчає! Ех, радіатор упав у карбюратор!

Навіть Санька злостилася, косила на Тихона хмурим оком.

Чому лиха Санька? Не було хіба чого? Триклятий хлопець Марко всіх перехитрив, усіх переміг! Відзначений нагородою, здобув слави. А Тихін чим видався? Чубом! Показний хлопець! Ставний хват! Перед дівчатами годі виламуватися тобі. Гірко зізнатися: прогадала Санька. Не захистив і Радивон, що тепер сам з вилами ходить, а не з печаткою. В Саньки душа горить, волає помсти.

А тут ще Галя зачала прилюдно страмити Саньку, що, безчесна така, намагалася хитрощами прихватити чужі здобутки. Галя, що сама нічим не видалася, на осуд перед людьми поставила Саньку — власкавила, мовляв, голову, завели в артілі кубло, повели похід проти чесних трудівників. Радивон Ржа хотів свою полюбовницю пропхати на виставку, щоб окрасти славу! Тяжкої наруги Санька зазнала. Ані приязні, ані співчуття навколо! Навпаки — рясні докори, гвалт, глум, насмішкуваті погляди. І, на лихо, поткнулася в оце збаламучене середовище! Не могла всидіти дома. Вість, що вернувся пастух з виставки, повитягала всіх із хати. А тепер мусиш терпіти.

Люди в один голос твердять: не пособили наговори, що Санька з Тихоном наволокали на Марка і Теклю. Перемогла правда.

Марко плавно поринав у безодню, по тілу розливалася знемога, чи то напливав сон, сколихнулася душа, дивне почуття повіяло на хлопця — і чому навкруги такі рідні обличчя?

Збуджено розглядав казкове підземелля метро, неквапно подав русявій касирці на квитка, приязно усмінувся, не знаючи, що б іще сказати, так і кортить завести розмову — чи не спитати, яка в Москві погода; поки він м'явся, касирка десять квитків видала, ну ж і проворна!

Ну так що, як Марко між телятами виріс, чи він не знає, як ходити по білих доріжках? Твердо ступає по окреслених квадратах, наче він тут вік ходив, а не бігав по зелених берегах Псла.

Дівчина білява причепурила його, зачесала, пригладдила. Чи не подумала, що то за хлопець при ордені, і звідки він прибув у хромових чоботях, синьому сукні, а якщо подумала, так чому не спитала? Що вже хвилювань, пе-

реживань Марко зазнав від дотику ніжної руки — забило дух, відібрало річ, і він стрімголов вилетів за двері, з легкістю зітхнув за порогом. Після того йому схотілося купити брунатний, у вишневій цяточці галстук, що, певне, так би пасував йому до веснянкуватого лиця.

...Бронзовий бик наставив роги...

Опалені сонцем, укриті снігами краєвиди стали перед очима.

Сували юрми... Незвичні говірки, барви, урочисті погляди...

Зваблювали густо-червоні, налиті соком яблука. Все пахне, п'янить, вражає, переливається цвітом і полиском — мед, вино, шкіра, зерна... Пущі та нетрі, степи та гори, моря та ріки приставили неосяжне своє багатство... Хутро, верблюжий пух, бавовна, руно... Цитриновий дух роздимає легені, густі пахощі тютюну, чаю паморочать голову.

Привабна струнка дівчина в блакитній сукні людей водить, про все докладно розповідає. Скільки тих русявих дівчат у Москві, а волосся в дівчини чудесно в'ється, переливається, і Маркові дуже хотілося її по голові погладити.

Не знати з чого то всякі пустощі в голову заходять, у поважній справі він сюди прибув, а тим часом щось дивне з ним діється... Що таке щастя — хай мудрують, кому не ліньки, — Марко просто його відчуває.

Стовпище заставило вікна, двері, аж темно в хліві, звідусіль люди, споглядають, як хлопець при ордені корову доїть. Марко вдягає білий халат, миє теплою водою руки, діє звично, бистро. Самарянка — сита корова, в порожнє відро молоко било сильним струменем, шумувало, парка пахуча пара ніздрі лоскотала. Маркові хотілося співати... Знаний на всю Україну став! Комісія стежить, щось пише... Самарянка, щедра на молоко корова, захотіла уславить хлопця, за п'ять хвилин повне відро молока дала — двадцять літрів! Були вражені комісія, присутні... А ще двічі доїти доведеться — не корова, а колодязь! А Нива, Ромашка, Козачка, Нагідка, Сніжинка — хіба слабші? В надійні руки здав їх Марко — досвідченій доярці Маврі, і сам тепер поведе ферму.

Може, хто думає, що він тільки споглядає людські досягнення? Марко тепер сам із Золотою медаллю походить по виставці, вславив своїми здобутками Батьківщину.

Увечері Марко перед мікрофоном розповідатиме про свій досвід — слухатиме вся країна. Може, і Текля почує? Чому саме кожна русява голова навіває дивну згадку, душу бентежить? Завжди розуміла його лагідна подруга, збадьорювала, захищала в боротьбі із злом волею, чимало душею перемучилася, коли скривдили його.

«Дорогі друзі! Доярки, пастухи, доглядачі! Всі чесні трудівники! Радянська країна відзначила мене високою нагородою — орденом Леніна і Золотою медаллю, — може, так Марко почне свій виступ? — Хотілося б, щоб ви серцем сприйняли мою науку».

Марко розповість, з чим прибув на виставку, чого домогся і яким способом.

...Самарянка, ікрита корова, спина рівна, широкі груди, ніяких завалів, зливаються з плечем, тулуб трикутний, вим'я залозисте, суха голова, видно жилки, гостра довга морда — не тупа, як у м'ясної. Ріг нижній, тонкий, аж полискує, не мутний, як у м'ясної. Тонка шкіра, веселий погляд.

Може, розказати людям, як розвели молочне гніздо від Рура і Самарянки?

Доярці Маврі змикало пальці, по лікоть ломило руки від довголітньої праці. Журилася жінка: невже доведеться кидати улюблену справу? З телят корів ростила. Пильнувала, доглядала.

А тепер повеселіла доярка — апарат пульсує, молоко біжить у дійницю, корова стоїть спокійно, ніхто не сіпає її, не товче, сьє електрика, і Марко розповідає людям дивну повість, як машина принесла полегкість трудженним рукам! Корова коло Псла ходить, а п'є за яслами: натискує мордою на клапан, б'є чиста вода, не сколочена, не болотяна, — вітродвигун гонить ґрунтову воду. Снують вагонетки вгорі, скидають гній у муровані ями.

Чи випадково артіль «Червоні зорі» виростила знамените стадо?

Маркова лекція, видно, прийшлася знавцям до вподоби, його уважно слухали, поздоровляли — знов русява дівчина з лагідною усмішкою поправила йому галстук у вишневій цяточці. Побажала успіху, щасливої дороги. Хлопець знітився — що від незвички, а що від хвилювань.

Маркові треба виступати, а тут костюм прим'ятий, і підготувитись треба, і дощ моросить... «Ой лишенько!» — як сказала б дівчина.

Марко казав те, що було на думці, не читав, як це часом буває, кимсь написаний виклад.

Москва надала сили. Поставила на ноги. Перемогла правда. З окриленою душею він вертався додому. Розкрився чудесний світ... Серце співало славу творчим здобуткам трудових рук.

Іще не вспів він дійти до села, а вже заздрощі, як реп'яхи, вчепилися в нього. Люди верталися з ярмарку, гомінкі, веселі, з добрим виторгом. Данько Кряж, примітний хіба що своєю ситою поставою, нагнавши Марка прудким конем, повів річ:

— Якби ми так панькалися з коровами, так ми б теж у славі були...

На ті слова ярмарчани догідливо присміхувалися.

— На лівому полі щедро тільки бур'ян родить, — гостро відказав Марко, не догодив сусідам, що подалися з неприхильною думкою про горду вдачу хлопця.

Марко вірить, що вже скоро люди позбудуться заздрості, радітимуть з досягнень кожного, бо то є загальнолюдські досягнення.

А тут Панько Цвіркун повів улесливу річ, як уславився Марко на виставці. Тепер Панько не від того, щоб змінити думку про нього...

Люди присоромили Панька, що розвів теревені... Чи він із звичайним хлопцем говорить? Кому пристало слухати?

Панько Цвіркун на той осуд притих, зняковів навіть — лихо знає, як і примінитися тепер до людей.

Прибіг зраділий приятель Сень, збуджено і щиро привітав Марка, йшов поряд, щось безладно гомонів, так що Марко навіть усміхнувся. Сень раніше прибув з Москви і тепер, здавалося, порадів більше за Маркові успіхи, ніж за свої досягнення.

Повнобокi молодиці, Соломія з Тетяною, ненависливо дивляться вслід Теклі:

— Коли чоловіки наші були при силі, то вона ще не виходила з волі, а тепер узяла право, в честі і шані, нікого не боїться, не признає, нехтує тебе...

Неспроможні заподіяти їй лихе, шаліють, осуджують, пащекують розбещеними язиками: «...Медалістка пішла».

Диво дивнее! Нагороджений і дивиться веселіше: одмітний чоловік пішов — при медалі... І за що їй медаль дано? Чи ти трудилася? Чи ти старалася? Виповнилася

як. Вигулялася. Цвітна дівка стала. Знов хлопців водить. Хлопці біля неї так і в'ються. Не знайшли показнішої. Не знати, чим принадила. Чи ти сходила, чи ти зносила, як хазяйська дочка? Горда стала. Приступу нема. Старалася-переривалася. З роботи не випрягалася. Чи не вигода? Аж захиріла. Завітрена. Запечена. Як кістяк. Чи на тебе хлопці дивляться? Всі нехтують. Чи ти спила, чи ти з'їла? Ні доспівать, ні догулять дівчатам не давала! За славою гналася. Прем'я — на врем'я... У нас поперек не ломить! Нам щоб поперек не натомити... Павлюк своїх прибічників у Москву зрядив. Заслужила. Собою яка? Повершила всі бригади врожаєм. Чи за тебе кожна не зробить? Чи Санька не змогла б? Скрутили вік Саньці. Зігнали з ферми. П'ять літрів молока щодня і три трудодні пропало! І Тихін не в пошані. Саме ті, що при наших чоловіках перші люди були!

Соломія хмуро сопла, набубнявіло лице, тряслися губи, люто блимала очима:

— Хіба земля провалиться, що я тобі не помщуся!

Як не намагалися пащекуваті молодіці, та чи могли вони зухвалими речами здрібнити розум Теклі? Мов невразлива стала вона, вияснилася душею, розпалася нудьга, очистився світ. Чи стануть тепер вороги впоперек життя? Лише злостяться... Чому злостяться? Нема середовища для звироднілих навичок, нема ґрунту для старої поведінки.

Текля скрізь відчувала допомогу і піклування. Павлюк, як рідний батько, дбає про неї, ніщо не затьмарює дня; докладай знання, досвід — втішай землю, пробуджуй родючі сили, сій довголітні трави, будуй структурні ґрунти, вирощуй сортове зерно, стійке проти морозу і посухи.

На всенародному огляді досягнень Текля пересвідчилася, як соціалістичний лад оздоровив дике поле, вернув силу ґрунтам, озеленив піски, напоїв водою степи, осушив болота. Сумська область вісімдесят процентів поля засіває сортовим зерном, Бухара — дев'яносто вісім процентів. Скоро сортове зерно залле всю землю.

Москва пробудила могутні сили, в красі і величі виростила народи, що вславили землю чудесними здобутками.

Немов переродилася Текля, помітили люди, мов овіяна новим осягненням з Москви прибула, в захваті розповідала: і повчилася, і перейняла!

- Вік живіть — не забувайте, люди: щоб виростити тонну зерна, дрібновласницьке господарство витрачає тридцять два дні, соціалістичне — один день!

Слава ясному розуму і добрій волі, що діють на користь людству! Що поставлені на охороні людства!

Чесні люди прикладають свої здібності, ведуть тепер артіль до розквіту і зростання.

На чоло Теклі лягла думка. Набігає лагідна усмішка, в уяві постають дорогі друзі — люди, виховані новим часом, — Павлюк, Марко, пастух Сава, батько Мусій Завірюха творять новий день.

У своїх замірах Текля завжди відчувала надійну опору — доля навіки поріднила з Марком. Серце спило тяжку кару: не знаючи світу, молода, необачна, кому довірила своє дівоцтво? Марко благав подругу, щоб не карала себе. Не корив, не дорікав.

Текля здобула рівновагу. Визріла умом. Зміцніла.

Привільне поле прослалося перед ними — для творчої праці на украсу краю. Чи їм не стане снаги? Серце вщерть сповнене животворних сил.

...Пробуджена чудодійною рукою земля позернилася дорідними хлібами, родючі соки побігли по стеблу... Світ поряснів барвами, і чи постануть труднощі перед милою згодою?

З М І С Т

Обрії і висоти Буймира

М. Равлюк

3

ЧУЖУ НИВУ ЖАЛА

Роман

15

ДІВЧИНА ПІД ЯБЛУНЕЮ

Роман

366

КОНСТАНТИН АЛЕКСЕЕВИЧ ГОРДИЕНКО

ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

Том I

ЧУЖУЮ НИВУ ЖАЛА. Роман
ДЕВУШКА ПОД ЯБЛОНЕЙ. Роман

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1986

(На украинском языке)

Редактор *О. В. Крекотень*
Художне оформлення *В. В. Машкова*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректор *С. В. Саченко*

Информ. бланк № 3410
Здано до складання 29.10.85.
Підписано до друку 17.06.86.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір книжково-журнальний.
Гарнітура банниківська. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 34,02 + 1 вкл. Умовн. фарбовідб. 34,072.
Обл.-вид. арк. 35,256.
Тираж 65 000 пр. Зам. 5—3172.
Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Гордієнко К. О.

Г68 Твори: В двох томах. Том перший: Чужу ниву жала: Роман; Дівчина під яблуною: Роман.— К.: Дніпро, 1986.— 644 с.

До першого тому творів відомого українського радянського письменника, лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка, входять дві початкові частини трилогії «Буймир»: роман «Чужу ниву жала» — про революційну боротьбу 1905 року на Україні — та роман «Дівчина під яблуною» — про події років колективізації.

Г 4702590200—083 83.86
М205(04)—86

84Ук7—44

КОСТЬ
ТОРДЕНКО

